

H 5205

1983 JUN 6

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

VILÁGTÖRTÉNET

'83/1

J M

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1983

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

1989 FEB 24

A Címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ázsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.— Ft, példányonkénti eladási ár: 23.— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8313613 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest, F. v.: dr. Héczey Lászlóné

TARTALOMJEGYZÉK

BRENNER – VITA (Ismereti: Orthmayr Imre)

Orthmayr Imre: Előszó a Brenner-vitához	5
R. Brenner: Az agrártársadalom osztályszerkezete és gazdasági fejlődés a preindusztériális Európában	9
M. M. Postan – J. Hatcher: Népeesség és osztályviszonyok a feudális társadalomban	16
P. Croot – D. Parker: Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés	21
H. Wunder: Parasztszervezetek és osztálykonfliktus Kelet és Nyugat-Németországban	25
E. Le Roy Ladurie: Válasz Brenner professzornak	27
G. Bois: A neo-malthusianus ortodoxia ellen	29
R. H. Hilton: A feudalizmus válsága	35
J. P. Cooper: Az agrárkapitalizmus nyomában	41
R. Brenner: Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökerei	51

ANARCHIZMUS (Szerk. Kun Miklós és Vadász Sándor)

Vadász Sándor: Bevezetés	64
E. Malatesta: Anarchia	69
P. J. Proudhon: A munkásosztály politikai kapacitásáról	71
M. Bakunyin politikai filozófiája: a tudományos anarchizmus	72
M. Bakunyin: Államiság és anarchia	75
A zürichi szláv szekció programja	85
A Saint Imier-i anarchista kongresszus határozatai	87
L. Michel: Miért vagyok anarchista?	88
P. Kropotkin: Az anarchia: filozófiája és eszménye	89
M. Stirner: Nevelésünk hamis elvei	91
F. Pelloutier: Az anarchizmus és a munkások szakszervezetei	94
E. Pouget: A szakszervezet	99
G. Sorel: Elmékedések az erőszakról	103
G. Sorel: A marxizmus felbomlása	106
Szabó Magdolna: A Volszkij	107
Részletek A. Volszkij a szellemi munkás című művéből	111

Kun Miklós: A Mahno-émlékiratok és ami azokból kimaradt	121
N. Mahno: Találkozásom Leninnel	129

Történetírói arckép

Lipcsey Ildikó: Constantin Dobrogeanu-Gherea (1855–1920)	137

ELŐSZÓ A BRENNER-VITÁHOZ

Az 1952 óta megjelenő *Past and Present* a nemzetközi történeti szak-sajtó egyik legjelentősebb folyóirata. A lap indításakor megfogalmazott szerkesztői programot, a tényszerűség és a történeti általánosítás együttes követelményét, végülis a megjelenő írások magas szinten váltották valóra. E program szellemében zajlottak a folyóirat vitái is, köztük például a 17. századi „általános válságról” folytatott eszmecsere, melynek a korszak történeti feldolgozására gyakorolt megtermékenyítő hatása mind a mai napig nem gyengült. Nem nehéz megjósolni, hogy jelentős utóéletre számíthat az „Agrárstruktúra és gazdasági fejlődés a preindusztriális Európában” című szimpózium is, amely nemrég zárult le ideiglenesen a folyóiratban. A vitát Robert Brenner tanulmánya nyitotta az 1976-os évfolyam februári számában, majd nyolc írás válaszolt 1978-ban (február, május, augusztus) és 1979-ben (november), Brenner válasza pedig 1982 novemberében jelent meg.

Vitaindító cikkében Brenner a mezőgazdasági osztályviszonyok és osztályharc elsődleges meghatározó szerepét kívánja kimutatni Európa középkori és újkor eleji történeti átalakulásaiban. E kiindulópont nyilvánvalóan a marxista álláspont védelmét képviseli. Pontosabban, az egyik marxista álláspontét. Minthogy ugyanis a marxi értelemben vett osztályharc mindig politikai harc, így az osztályharc-determinizmus egyfajta politikai determinizmust jelent – a marxizmust viszont általában gazdasági determinista elméletként szokás számon tartani. Brenner valóban a politikai erőviszonyoknak biztosít – nem minden kétértelműség nélkül – kitüntetett magyarázó szerepet, s kritikája élet a történetírásban uralkodó ökonomista tendenciák ellen irányítja. Brenner „politikai marxizmusával” szemben Bois képviseli a vitában a marxizmus gazdasági determinista áramlatát. A gazdaság és technológia – Marxnál is meglévő – megkülönböztetése alapján viszont a gazdasági determinizmustól elkülöníthető egy technológiai determinizmus is, amely a vitában ugyan nem talál védelmezőket, de a termelőerők meghatározó szerepét képviselő marxisták között igen. Egyetlen elméleti irányzaton belül ennyi eltérő magyarázó elképzelés – s a Brenner-vita távolról sem korlátozódik marxisták közti nézeteltérésekre, miáltal a történelmi magyarázat-kísérletek igen széles skáláját tartalmazza. S minthogy nem elméleti, hanem történeti vitáról van szó, az általános magyarázóelvek tárgya-

lása helyett a résztvevők sokkal inkább történeti események, tendenciák, strukturális jellegzetességek konkrét okait keresik. Az érvelés közösen elfogadott bázisa a történeti tények bizonyító vagy cáfoló ereje, s ez az alapja a vita rendkívüli adatgazdagságának. Másrészt viszont a történeti magyarázó hipotézisek igazolási feltételeinek, s egyáltalán az eltérő típusú és erősségű magyarázatok közti különbségeknek a tisztázatlanul hagyása oly tág manőverezési lehetőségeket biztosít a résztvevők számára, hogy ez – úgy tűnik – eldönthetetlenné teszi a különböző álláspontok harcát. De a vitának még ez a tulajdonsága is számos pozitívum forrása: nagy lehetőségeket biztosít a vitapartnerek találékonyságának, a váratlan fordulatok zavarbaejtő gazdagságának, az érvek és ellenérvek szinte követhetetlen burjánzásának.

Brenner nemcsak a magyarázóelv kiválasztásában nyúl vissza Marxhoz, hanem szorosan kapcsolódik Marx egy konkrét történeti elemzéséhez is. Anélkül, hogy erre gyakran hivatkozna, Brenner vitaindító tanulmánya az eredeti felhalmozás marxi bemutatásának megerősítését és kiegészítését nyújtja. Marx pusztán tényként rögzítette, hogy a 16–17. századi Angliában a földért folyó küzdelemben a földbirtokosok elsöprő győzelmet arattak a parasztok fölött, Brenner viszont ennek történeti eredetét és az osztálystruktúrában rejlő magyarázatát állítja elemzése középpontjába. Hangsúlyossá teszi továbbá, és pótlólagos indokokkal támasztja alá a marxi elemzésnek azt az elemét, hogy a tőkés iparosítás legfontosabb előfeltétele az agrárstruktúra drasztikus átalakítása volt. Ennek során Brenner az agrártermelés technológiai átalakulásaira is hivatkozva megerősíti azt a marxi elképzelést, hogy a mezőgazdasági nagyüzem jóval nagyobb termelékenységre képes, mint a kis parasztgazdaság. Az angliai átalakulásokra vonatkozó magyarázatait Brenner az ettől eltérő franciaországi fejlődés összehasonlító elemzésével támasztja alá.

A vita során Brenner kevés állítása marad megkérdőjelezetlenül. Bizonyos kérdésekben ugyan nagyfokú egyetértés mutatkozik vitapartnerei között, mégis inkább az a jellemző, hogy miközben Brennt kritizálják, lépten-nyomon ellent mondanak egymásnak is. A parasztgazdaság technikai lehetőségeinek kérdésében például többen nagyon hasonló ellenvéleményt fogalmaztak meg Brennerrel szemben. Le Roy Ladurie szerint Brenner a parasztgazdaságban rejlő lehetőségeket irreálisan alulértékeli, pedig Hollandiában és Belgiumban e lehetőségeket megvalósítva a parasztgazdaság eleget tudott tenni az ipari kapitalizmus mezőgazdasági szükségleteinek. Croot és Parker szintén azt állítja, hogy a parasztbirtok nem akadály a szükségképpen a tőkés fejlődésnek, hanem épp ellenkezőleg egyik fontos elemét alkot-

ja. Cooper pedig arra hivatkozik a nagyüzemi tőkés mezőgazdaság jelentőségét túlértékelőkkel szemben, hogy Skandináviában és Nyugat-Európa legnagyobb részében az iparosodás a 20. század közepéig sem vezetett nagybirtok-képződéshez. Egyébként, mint Cooper utal is rá, a kisüzemi koncepció komoly hagyományokra tekinthet vissza a német szociáldemokraták századforduló környéki agrárvitáiban (s a 20. század elején az MSZDP soraiban is hatott, nem utolsósorban Eduard David *Szocializmus és mezőgazdaság* c. könyvével).

A parasztgazdaság kapcsán létrejövő polarizálódástól eltérően sokkal inkább pluralizálódtak a nézetek például az angol és francia agrárstruktúra összehasonlításában. Brenner szerint a két agrárstruktúra döntő különbsége abban állt, hogy míg Angliában a földesurak, addig Franciaországban a parasztok kezére került a földek döntő többsége, annak eredményeként, hogy a földért folyó osztályharcból a 16–17. század során Angliában a földesurak, Franciaországban pedig a parasztok kerültek ki győztesen. Bois azt vonja kétségbe, hogy a földért folyó osztályharc eltérő kimenetele – amit ő is elismer – elégséges magyarázatul szolgálhat az angol és francia állapotok különbözőségéhez. Croot és Parker szerint Brenner már a két ország 16–17. századi agrárstruktúráját is rosszul vetette össze, mivel a kettő közötti különbség nem abban állt, hogy az angol parasztság a művelhető földterület sokkal kisebb hányadát birtokolta, mint a francia, hanem abban, hogy az angol parasztságon belül kialakult egy középbirtokos réteg, míg a francia parasztságot az egyöntetű lesüllyedés jellemezte. Cooper viszont már azt is kétségbe látszik vonni, hogy a francia és az angol birtokmegosztás között bármiféle jelentős eltérés lenne. Véleménye szerint a két ország 17. századi mezőgazdasága közötti kritikus különbség abban állt, hogy Angliában a földhöz viszonyítva nagyobb állatállomány volt.

A vita sokszínűsége nemcsak tárgyi kérdésekben, hanem már a vitacikkek felépítésében és témaválasztásában is jelentkezik. Postan és Hatcher közös tanulmánya és Le Roy Ladurie írása többfrontos támadást intéz Brenner ellen, s így több különböző téma tömör tárgyalását nyújtják. Croot és Parker vitairata és Wunder tanulmánya egy-egy nagyobb részterületre koncentrál, az előbbi az angol és francia, az utóbbi a kelet- és nyugat-német parasztság eltéréseit elemzi. Hasonló jellegű Arnošt Klíma tanulmánya is, mely a 17–18. századi Csehország viszonyait mutatja be. (Arnošt Klíma, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Preindustrial Bohemia”, *Past and Present*, no. 85. 1979. nov. 49–67.) (E tanulmány ismertetésére nem kerül sor az alábbiakban.) Bois és Hilton tanulmánya jó-

val nagyobb igényű: ők a feudális rendszer általános jellegzetességeinek és fejlődéstörténetének átfogó elemzésére vállalkoznak, mindenekelőtt Franciaország és Anglia példájára hagyatkozva. (Hilton tartalmas fejtegetései egyébként a vita kontextusán kívül is teljes egészében felhasználhatók. mivel ő a Brennerrel való direkt polémia nélkül fejt ki alternatív elképzeléseit.) Cooper írása megint más műfaj: adatok és koncepciók nyomasztó gazdagságú – a vitához hol közvetlenül, hol áttételesen kapcsolódó – felsorakoztatása, aminek feldolgozása akkor sem lenne könnyű feladat, ha a szerzőt halála nem akadályozta volna meg az írás végleges formájának kialakításában. Végül pedig az ellenvélemények szinte mindenre kiterjedő özönére Brenner egy nagy formátumú tanulmányban válaszol, eredeti álláspontja alapján újrafogalmazza a 12–18. századi európai fejlődés menetét, érdemben kitéve az őt érő kritikák nagy részére.

Az alább ismertetésre kerülő álláspontok között nemhogy dönteni, de eligazodni sem könnyű. Könnyű viszont a vita egészét megítélni: egy információkban és gondolatokban nagyon gazdag, szakismeretek és érvek tekintetében egyaránt magas színvonalú polémia, amelynek úgy sikerül a modern agrártörténeti kutatások eredményeibe bepillantást nyújtania, hogy közben a nyitott kérdéseket élesebb megvilágításba helyezi, mint ahogy ezt egy kézikönyv vagy monográfia megtehetné.

Robert Brenner:

Az agrártársadalom osztályszerkezete és gazdasági fejlődés
a preindusztriális Európában¹

Brenner a középkor végi és újkor eleji Európa gazdasági átalakulásainak azon modelljeivel szembeesíti saját felfogását, amelyek szinte kizárólag az *'objektív' gazdasági hajtóerőkkel* foglalkoznak.² „Jelen írás célja kimutatni, hogy a gazdasági modell-építés ilyen kísérletei szükségszerűen kudarcra vannak ítélve, mivel – nyersen fogalmazva – az osztályviszonyok, az osztályuralom szerkezete fogja meghatározni azt a módot és mértéket, ahogy egyes demográfiai és kereskedelmi változásokban a jövedelemeloszlás és a gazdasági növekedés hosszú távú tendenciái tükröződnek – nem pedig fordítva. ... Amellett kívánok érvelni, hogy a különféle osztályszerkezetek, különösen a 'tulajdonviszonyok' vagy 'többlet-elvonási viszonyok', ha már egyszer kialakultak, hajlamosak meglehetősen szoros korlátokat és lehetőségeket, valóban meglehetősen specifikus hosszú távú mintákat rákényszeríteni egy társadalom gazdasági fejlődésére. Ugyanakkor azt is alá szeretném támasztani, hogy az osztályszerkezetek nagyon rugalmasak a gazdasági erők kihatásaival szemben: rendszerint a demográfiai és kereskedelmi tendenciák változásai nem formálják őket, és nem is alakíthatók ilyen tendenciák jegyében.”³ A gazdaságtörténeti elemzésre nézve ebből az következik, hogy a hosszú távú gazdasági változások, és különösen maga a gazdasági növekedés, nem analízálható megfelelően, ha előbb nincs specifikálva az *osztályszerkezet*.

Brenner a szűken értelmezett gazdaság-determinista modell-építés két reprezentatív irányzatával konfrontálódik: az egyik a *piaci*, a másik a *demográfiai* kereslet-kínálat viszonyokból kívánja megmagyarázni a korszak hosszútávú változásait. Az unilineáris gazdaságelméletek e két változata közül tanulmányában csak a második irányzatnak, az általa „ciklikus malthusiánizmusnak” (secular Malthusianism) nevezett szemléletnek nyújtja konkrét elemzését, mivel – a korábban uralkodó helyzetű piaci szemléletet felváltva – napjainkra ez vált a kor gazdaságtörténeti interpretációi közt a domináns irányzattá. A virágkorán immár túljutott kereskedelmi modellre csak közvetve tér ki Brenner, a demográfiai szemlélet képviselői által erről adott kritikák elégtelenségeinek elemzésével.

A *malthusiánus szemlélettel* szembeni fő kifogása az, hogy e szemlé-

lélet nem nyújt magyarázatot, pontosabban nem nyújt kielégítő magyarázatot a jövedelemmegoszlás hosszú távú átalakulásaira, illetve az európai gazdaság fejlődő és stagnáló időszakainak a váltakozására. A malthusianus szemlélet három prominens képviselőjének M.M. Postant, P.J. Bowdent és Le Roy Ladurie-t tekinti Brenner, s kritikája élet is elsősorban az ő felfogásuk ellen irányítja. A demográfiai és gazdasági ciklusok közt megállapított következő összefüggéseket idézi e szerzőktől Brenner. *Postan* szerint a 12–13. századi népességnövekedés az élelmiszer és föld iránti kereslet növekedéséhez vezetett, ezek viszonylag rugalmatlan kínálatának feltételei közt, amivel az élelmiszerárak és a járadékok növekedését váltotta ki, és a földesúr helyzetén javított a parasztéval szemben. A földesúrnak a népességnövekedés hatására egyaránt sikerült jövedelmét növelnie és a parasztok szabadságát korlátoznia, ami viszont az általánosan romló gazdasági helyzet további súlyosbodásához vezetett. A 14–15. századi népességsökkenés *Postan* szerint ezzel automatikusan ellentétes hatást váltott ki: drasztikus fordulatot hozott az ember és föld közötti viszonyban, és így most a parasztok iránti kereslet növekedett meg, ami nemcsak a járadékok egyszerű csökkenését és a paraszti szabadság növekedését hozta, hanem végül a jobbágyság megszűnéséhez vezetett. *Le Roy Ladurie* ott veszi fel a ciklusok rekonstruálását, ahol *Postan* abbahagyta: a 15. század végén. Ekkor a jobbágyság már sem Angliában, sem Franciaországban nem létezik, hanem mindkét helyen felváltotta ezt a szabad parasztok társadalmát. A demográfiai átalakulások viszont ugyanúgy hatnak *Le Roy Ladurie* szerint ebben a közegben is: a *Postan*-nál már szemügyre vett két fázisú mozgás megismétlődésével találkozunk nála. Szerinte tehát az 1450 és 1640 közötti időszak népességnövekedése a járadékok emelkedéséhez, a bérek csökkenéséhez és a parasztbirtokok felbomlásához vezetett. A drasztikusan lehanyatló termelékenység azonban demográfiai katasztrófát idézett elő a 17. század során és ez megfordította a földbirtok-szerkezet és a jövedelem korábbi átalakulási tendenciáját.

Brenner szerint a fenti konstrukciók nem állják meg az összehasonlító analízis próbáját: ugyanazok a demográfiai tendenciák más-más időszakban és vidékeken eltérő eredményhez vezettek Európában. *Postan 13. századi modellje* nem mindenütt igaz Franciaországra vonatkozóan, továbbá sem Franciaországban, sem Angliában nem vezethetett a népességnövekedés pótlólagos megterheléshez azoknak a szabad bérleőknek az esetében, akik már korábban kivívták azt a jogot, hogy csak a szokásjogon alapuló (customary) járadékot kell fizetniük. A 14. századi népességsökkenést pe-

dig, a szinte teljesen szabad *nyugat-európai* paraszt népesség kialakulásától eltérően, *Kelet-Európában* a parasztság nem-szabad állapotba vetése kísérte. 1500 és 1750 között létrejött egy további megosztottság is, amely szintén megkérdőjelezi a malthusiánus modell magyarázó erejét: míg Le Roy Ladurie arról tudósíthat, hogy a *népességnövekedés Franciaország* nagy részében birtokaprózódáshoz, a járadékok emelkedéséhez és a termelékenység hanyatlásához vezetett, addig *Angliáról* azt tudjuk meg Bowden beszámolójából, hogy itt a népességnövekedés a nagyobb birtokok kialakulásához és a művelési hatékonyság fokozódásához vezetett.

Brenner fogyatékosnak találja *Postan és Le Roy Ladurie kritikáját* azokkal az unilineáris gazdasági modellekkel szemben, amelyek a *piac és a kereskedelem* hatásának tulajdonították a jobbágyság lehanyatlását. Postan kimutatta, hogy a középkorban a piac erői nem bomlasztották automatikusan a jobbágyságot, sőt olykor egyenesen annak megerősödésével estek egybe, viszont sohasem specifikálta a kereskedelem-centrikus megközelítés fatális hibáját, ami annak a ténynek a figyelmen kívül hagyásában áll, hogy a jobbágyság megszűnését nem a munkajáradék pénzjáradékká kommutálása jelenti, hanem a paraszt fölötti erőszakos, gazdaságon kívüli ellenőrzés megszűnése. „Mivel a jobbágyság lényegét a földesúr azon képessége jelentette, hogy piacon kívüli nyomást tudott gyakorolni a parasztokra a járadékszint meghatározásában, különösen a paraszti mobilitás és ezáltal a ’bérlők szabad forgalmának’ (free market in tenants)⁴ megakadályozásával, így nem meglepő, hogy a kereskedelem fluktuációi, illetve a piaci faktorok bármely típusáéi önmagában nem voltak elegendők a jobbágyság megszüntetéséhez. A jobbágyság egy hatalmi viszony volt, amely csak a saját kontextusában (in its own terms) volt megváltoztatható: az osztályerők egyensúlyának megváltoztatásán keresztül.”⁵ Le Roy Ladurie kritikája is csak arra a megállapításra korlátozódik a kereskedelem-centrikus megközelítéssel szemben, hogy a jobbágyság megszüntével nem várható szükségszerűen a tőkés nagygazdaságok kialakulása, még a piac hatására sem. Arra viszont nem ad magyarázatot, hogy miért nyert tért a 16–17. századi Nyugat-Európa egyes területein a birtokaprózódás (fragmentation) és a hanyatló termelékenység tendenciája, míg másutt a birtokösszevonások (consolidation) és korszerűsítések (improvements) áramlata győzedelmeskedett.

Saját felfogásának pozitív kifejtésére áttérve Brenner leszögezi, hogy a ’feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet’ analízise során *meg kell tehát különböztetni két alapvető problémát*: egyrészt a jobbágyság megszűnésének, illetve szivósságának kérdését, amelynek elemzéséhez Kelet- és

Nyugat-Európa eltérő fejlődését kell összehasonlítani, másrészt pedig a biztos kis parasztbirtok túlsúlyának és a földesúr-nagybérllő viszony kialakulásának a problémáját, amelyet Anglia és Franciaország komparatív elemzésével lehet megvizsgálni. Felfogása szerint e két átalakulás a vidéki osztálykonfliktusok két különböző szakaszának és az osztályviszonyokban bekövetkező két átalakulásnak a konkrét megvalósulásaként érthető meg.

A jobbágyásra alapozott agrárgazdaságot Brenner a fejlődésre alapvetően képtelennek tekinti, még erős piaci ösztönzés körülményei között is, mivel a személyükben sem szabad, és földhasználatukban is korlátozott jobbágyokat az agrártermelésbe való befektetéstől távol tartotta a tény, hogy sohasem tudhatták, vajon részesülhetnek-e majd ennek gyümölcseiből is. Az erős többletelvonás, és az ember- és föld-mobilitás megakadályozásának a lehetősége arra készítette a földesurakat, hogy jövedelmüket a parasztok 'megszorítása' révén növeljék, ami egy bizonyos fokon túl a parasztbirtok felújításához szükséges alapokat kezdte veszélyeztetni. Postan becslése alapján Brenner rámutat arra, hogy a nem szabad parasztok össztermékének átlag 50 %-át vonta el a földesúr, amiből aligha fektetett be bármit is a termelésbe. A többletelvonásnak ez a módja végül a paraszti termelés kimerüléséhez vezetett: a nem megfelelő szintű állattartás miatt a talaj leromlott, ami a korábban állattartás céljára megőrzött földek művelés alá vételét tette szükségessé és így további talajromlást eredményezett, hiszen ez egyszerre jelentette rosszabb földek művelés alá vételét és az állatállomány csökkenését. A termelékenység válsága végül demográfiai válsághoz vezetett, mivel nem tette lehetővé a megnövekedett népesség ellátását. *A népességcsökkenést követő nyugat- és kelet-európai átalakulások különbözősége* két eltérő, de egyaránt plauzibilisnek tűnő érvelést is lehetővé tesz: logikus ugyanis, hogy a parasztok szabadságuk megszerzésére akarják felhasználni megjavult alkuképességüket, de éppúgy logikus az is, hogy a földesurak a paraszti szabadság csökkentésével próbálják védeni saját pozíciójukat. Mindebből csak az következik, hogy az eredmény nem magyarázható pusztán a demográfiai-gazdasági kereslet-kínálat viszonyok alakulásával. „E probléma nyilvánvalóan a hatalom, illetve az erőszak kérdéséhez vezet el. Márpedig valóban heves földesúr-paraszt konfliktusok voltak Európa-szerte a 14. század vége felé, a 15. században és a 16. század elején. E küzdelmek alapjául szinte mindenütt ugyanazon általános vitakérdések szolgáltak, azaz először is természetesen a jobbágyság kérdése, másodsor pedig annak eldöntése, hogy a földesurak vagy a parasztok szerezzék meg a földtulajdon (landed property)

fölötti végső ellenőrzést, különösen azon óriási területek esetében, amelyek üresen maradtak a demográfiai összeomlás után.”⁶

Angliában a 14. század második felében „földesúri reakció” indult a paraszti mobilitás korlátozására, a bérek ellenőrzésére és a járadék növelésére, de 1400-ra már nyilvánvalóvá vált ilyen törekvések kudarca. Az egész 15. század folyamán folytatódó parasztfelkelések és tömeges szökések viszont sikerrel számolták fel a jobbágyságot. Hasonló folyamat zajlott le pl. Katalóniában is, ahol a parasztköltözés korlátozására irányuló kísérletek véres parasztháborút provokáltak, amely a 15. század végén a parasztsok győzelmével végződött. „Egyszóval az európai jobbágyság kérdése nem soványítható egy pusztán gazdasági kérdéssé: kelet-európai felemelkedése először népességcsökkenéssel és a kereskedelem stagnálásával, majd a népesség és a kereskedelem növekedésével esett egybe (1400–1600); Nyugaton viszont a jobbágyság megszűnése időszakában először a népesség és a kereskedelem is nőtt, majd mindkettő csökkent (1200–1500).”⁷

A kelet- és nyugat-európai fejlődés ilyen eltéréseinek magyarázatként leggyakrabban városaik fejlettségének különbözőségét szokás elfogadni. Eszerint Kelet-Európában a földesurak könnyen le tudták igazni a gyenge városokat, s ezzel menedékküktől és legfontosabb szövetségesüktől fosztották meg a parasztsztrókat. Brenner kétli, hogy az össznépesség 10 %-át pusztán néhány régióban meghaladó, gazdaságukat a sikeres korlátozásokra – és mindenekelőtt a munkaerő korlátozására – alapító, patriciusai révén inkább a nemesség szövetségét kereső városok miatt omlott volna össze 1500-ra szinte egész Nyugat-Európában a jobbágyság. A „földesúri reakció” sikere vagy kudarca mindenekelőtt magának a paraszti osztályharcnak a sajátos mintáitól, azaz magának az agrártársadalomnak a korábbi fejlődésétől függött. „Úgy tűnik, hogy a parasztsztrók közti szolidaritás, a parasztsztrók ereje – különösen ahogy ez a parasztsztrók falusi szervezetében kifejezésre jutott – sokkal jelentősebb volt Nyugat-Európában. A parasztsztrók osztályerejének ez a magasabb szintű intézményesítése Nyugaton, valószínűleg központi szerepet játszott abban, hogy e parasztsztrók magasabb szintű ellenállásra voltak képesek a földesúri reakcióval szemben.”⁸ A paraszti osztályszervezet e két különböző típusának legtisztább kontrasztja az Elbától keletre és az attól nyugatra lezajló német fejlődés eltéréseiben tanulmányozható: Keleten a földesurak vezette 'racionálisan' tervezett falufejlődés dominált, a nyugati német spontán, 'kaotikus' fejlődési mintával szemben; és ennek alapján az Elbától nyugatra fekvő falukban folyó láthatatlan ellenállás sikerre vitte a jobbágyság felszámolását, míg a keletiek kétségbeesett parasztháborúja elbukott.

Nyugat-Európában a földművesek személye fölötti rendelkezés jogáért folyó küzdelem paraszti győzelemmel végződése után további harc tárgyát képezte a *föld fölötti rendelkezés kérdése*, amelynek során a parasztok arra törekedtek, hogy a szokásjog által kötött bérleteiket szabad birtokká alakítsák át.⁹ A földesúr hosszú távon két fő stratégiát alkalmazhatott ennek megakadályozására: 1/ a népességsökkenés idején üresen maradt szokásjogi birtokot, a demesnéhez csatolva, átmenthette a szerződéses bérleti szektorba,¹⁰ ezzel megakadályozva a szabad birtok felé történő tovább fejlődésüket; 2/ a szokásjogi birtokán megmaradó bérlővel szemben ragaszkodhatott ahhoz a jogához, hogy a parasztbirtok átruházásakor – eladásakor vagy átörökítésekor – tetszőleges illetéket vethet ki (= használatbavételi díj, entry fee), ami viszont végül gyakran juttatta a földesúr szabad rendelkezésére a szokásjogi birtokokat. A birtokjogi küzdelem eltérő kimenetele vezetett végül az angol és francia agrárstruktúra és gazdasági fejlődés különbözőségéhez: Franciaországban a parasztság győzelme a gazdasági lemaradás feltételeit teremtette meg, az angol parasztok veresége viszont megnyitotta az utat az angol gazdaság diadalmenete előtt.

Az angol fejleményekről a következő leírást és interpretációt nyújtja Brenner. A 15. század során meglehetősen sikeres paraszti ellenállás bontakozott ki a megemelt illetékek ellen, ami végül nyílt felkelésekbe torkollott és a nagy agrárfelkelések színterévé tette a 16. század első felében Angliát. A legkomolyabb felkelések – mint pl. az 1530-as évek közepének északi, vagy Ket 1549-es felkelése – fő törekvése a parasztbérlet biztonsága és különösen az önkényes illetékek megszüntetése volt. E felkelések végül mégsem vezettek sikerhez és így a 17. század végére a művelhető földek kb. 70–75 %-a földesurak kezére kerülhetett, ami lehetővé tette a tőkés osztályviszonyok gyors kifejlődését. „Tehát nézetem szerint a klasszikus földesúr-tőkés bérlő-bérmunkás struktúra kialakulása tette lehetővé Angliában az agrártermelés átalakulását, és ugyanakkor ez volt a kulcsa Anglia páratlanul sikeres általános gazdasági fejlődésének is. A föld feletti lényegében szabad tulajdonjog (freehold control) megszerzésére irányuló paraszti törekvések kudarcával lehetővé vált a földbirtokosok számára, hogy növeljék, összevonják és bekerítsék birtokaikat (engross, consolidate and enclosure), nagy gazdaságokat (farms) hozzanak létre és ezeket olyan tőkés bérlőknek adják szerződéses bérletbe, akik képesek tőkeberuházásokat eszközölni. Egy jelentős agrárfejlődés nélkülözhetetlen előfeltétele volt ez, mivel a mezőgazdasági haladás alapja a komoly tőkebefektetés volt, amely magába foglalta az új technológiák és a nagyobb méretű üzemvitel bevezetését. A mezőgaz-

dasági beruházások ilyen magasabb szintjei azáltal voltak elérhetők, hogy kialakult egy választék azokból a különféle szerződéses bérleti megállapodásokból, amelyek a földesúr-bérlő viszony egy új formáját testesítették meg. E megállapodások folytán a tőkés bérlők egy igen fontos társulásra léptek a földbirtokosokkal. Biztosak lehettek afelől, hogy méltányos részt szerezhetnek a tőkebefektetések eredményeként megnövekedett bevételből, és nem lesznek megfosztva ettől a földbirtokos járadékemelésé révén. Lehetővé vált ily módon számukra, hogy bevezessék azokat a kulcsjelentőségű technológiai újításokat, amelyek általában sokkal kevésbé voltak keresztülvihetők a parasztok által művelt bekerítetlen gazdaságokban, így mindenekelőtt a vetésforgós gazdálkodási rendszereket (convertible husbandry systems), az 'ártéri rétek elárasztását' (floating of the water meadows) és a gazdasági felszerelésekbe (farm facilities) eszközölt tetemes beruházásokat.¹¹

Komoly fejlődésen tudott keresztülmenni ugyan a *kisüzemi parasztgazdálkodás* is, de más jellegű volt, és nem szolgálhatott agrárbázissal a gazdasági fejlődéshez. A parasztgazdaság ugyanis általában a munka-intenzifikálással ér el inkább megnövekedett terméshozamokat, mint a befektetett munka egységeire jutó nagyobb hatékonysággal. Az ilyen típusú gazdálkodás sikeressége a 'nem-alapvető' agrártermékek előállításában — bizonyos ipari növények termesztésében, szőlőművelésben, kertművelésben, tejgazdálkodásban stb. — dominál, ezért elterjedésének bázisát az alapvető élelmiszer (gabona) termelésének megfelelő növekedése jelenti. A gabonatermesztés termelékenységének a legkedvezőbb javulása a nagy összevont gazdaságokban, nagy tőkebefektetésekkel volt elérhető. Természetesen, önmagában a földművelés nagyméretű egységeinek kialakulása még nem biztosította az agrárfejlődést — ehhez nélkülözhetetlen volt az agrártöbblet termelékeny felhasználása is, ami viszont Angliában az osztályviszonyok sajátos karakterének volt köszönhető.

A 17. század végére Brenner szerint már az *egész angol gazdaság* fejlődésében érezhetővé váltak az agrárfejlődés igen pozitív kihatásai. Legközvetlenebb hatása az volt, hogy Anglia el tudta látni saját lakosságát, azaz el tudta kerülni azokat az élelmészeti válságokat, amik ezidőtájt Franciaországot és a kontinens nagy részét igen keményen sújtották. Az ipari termelés számára azáltal jelentett óriási hajtóerőt, hogy (1) az angol népesség kb. 40 %-át felszabadította a 17. század végére az agrárfoglalkozás alól; (2) mentesítette az ipart a piaci kereslet, a munkaerő kínálat és a munkabérek állandó ingadozásaitól, amelyek korábban az agrártermelés fluktuációiból fakadtak; (3) a hazai piac növekedéséhez vezetett közvetlenül (a bérlők prosperá-

lása) és közvetetten (az alacsony élelmiszerárak jelentette extraprofit révén). Brenner konklúziója az, hogy végül is az agrártársadalom tőkés osztályviszonyainak kialakulásán nyugvó agrárforradalom tette lehetővé Anglia számára, hogy elsőként iparosodjék.

Franciaországban a földbirtokosoknak az angolokéhoz hasonló törekvései nem vezettek eredményhez: nem sikerült saját kézben egyesíteniük a parasztbirtokokat, s így ezek a parasztok tulajdonaként szilárdultak meg az ország nagy részében. Szerves összefüggésben ezzel, a francia állam független, 'osztály-jellegű' (class-like) erőként kelt versenyre a földesurakkal a paraszti többletért. A paraszti szervezkedés pedig – lokális jellege révén – a földesurak elleni harcban sokszor bizonyulhatott megfelelő erőnek, egy központosított állammal szemben hosszú távon mégsem lehetett eredményes. Az önálló parasztbirtokok váltak tehát a földbirtokosoktól önmagát függetlenítő abszolút államhatalom felemelkedésének alapjává, de ugyanakkor védelmet is kaptak ettől az államhatalomtól a földesúri járadékok emelése ellen, többletük elsajátítása fejében. Németország nyugati hercegségeiben hasonló alapon nyugvó 'mini-abszolutizmusok' alakultak ki: a 17. századra e területeken a parasztság a földek 90 %-a fölött szerezte meg az ellenőrzést. A francia vidék e sajátos osztályszerkezetének legjobb indexe az volt, hogy itt a parasztfelkelések nem a földbirtokosok ellen irányultak, mint Angliában, hanem tipikus célpontjaik az abszolutista állam súlyos adói voltak. E folyamat eredményeként Franciaország a pusztán önellátásra és adózásra termelő parasztbirtokok hazája lett, ahol a 16–17. századi népesség, piac- és gabonaárnövekedés sem vezetett a mezőgazdasági termelés korszerűsítéséhez, és ahol a földbirtokosok egyetlen alternatívája az maradt, hogy minél nagyobb részt próbáljanak szerezni egy stagnáló, vagy éppen hanyatló össztermelésből.

M.M. Postan és John Hatcher:

„Népesség és osztályviszonyok a feudális társadalomban.”¹²

Postan és Hatcher cikke tömör áttekintést kíván adni Brenner meg-
alapozatlan gyanúsításainak és téves vagy hiányos gazdaságtörténeti is-
mereteinek legkiválóbb eseteiről. A szerzők többször utalnak rá, hogy pusztán a fórum jellegéből adódó térjedelmi korlátok akadályozták meg őket
abban, hogy Brenner tévedéseinek ne egy jóval gazdagabb listájával jelent-
kezzenek.

1 Elsőként azt szögezik le, hogy Brenner az általa kritizált történészek

nézeteinek elferditése révén próbálta meg kompromittálni az ún. 'demográfiai' vagy 'ciklikus' malthusianus modellt. Nem igaz ugyanis Brennernek az a vádja — amelyet egyébként eredetileg Koszminszkij fogalmazott meg és olyan tiszteletreméltó marxista középkorászok is átvettek, mint Malowist és Barg, újabban pedig a szovjet történeti enciklopédiában nyert hivatalos megfogalmazást —, hogy a kérdéses szerzők mindenhatónak tekintették a demográfiai tényezőket a középkori gazdaságban és társadalomban, és ezzel mellőzték vagy legalábbis minimalisra csökkentették a társadalmi tényezőket — mindenekelőtt a feudális osztályszerkezet és az ehhez tartozó jobbágy-kizsákmányolás — jelentőségét. A valóságban ezek az eltévelyedéssel vádolt történészek egy-egy gazdasági helyzet vizsgálatát mindig társadalmi közegbe ágyazva próbálták elvégezni. Kiemelkedő szerepet tulajdonítottak a feudális járadéknak, a jobbágyok elszegényedésének, és annak is, hogy a jobbágyok nem voltak képesek birtokaikon beruházásokat eszközölni, sőt földjük termelékenységét sem tudták megőrizni. Hivatkoztak ezen túlmenően olyan társadalmi tényezőkre is, mint családszerkezet, öröklési szokások, a technológiai újítások iránti attitűdök, közösségi kedvezmények és korlátozások, a gazdasági törekvések és fogyasztási szükségletek uralkodó hierarchiája stb. Nézetük szerint „a középkor többet jelent a feudális rendszernél, a feudális rendszer pedig a benne foglalt osztályviszonyoknál. Más szóval, a kérdéses történészek nem a társadalmi tényezők mellőzésével térnek el Brenner professzortól, hanem az általuk figyelembe vett társadalmi vonatkozások skálájával, amely túl széles ahhoz, hogy be lehessen szorítani az osztálykonfliktusról alkotott régi marxista koncepcióba.”¹³

2) Magával a demográfiai hipotézissel szembeni érvelése során Brenner egyaránt ejt logikai és ténybeli hibákat. Amikor Kelet-Európát hozza fel példaként arra, hogy hasonló demográfiai trendek eltérő időpontokban és vidékeken eltérő eredményekhez vezettek, ezzel mintha azt követelné egy kauzális tényező igazolásától, hogy ki kell tudni mutatni a kérdéses tényezőről, hogy azonos eredményhez vezet teljesen eltérő körülmények között is. A történeti tények terén pedig ott sántít Brenner érve, hogy nem a középkori népességcsökkenést követően szilárdult meg a jobbágyság az Elbától keletre, hanem egy későbbi időszakban. A kelet-európai példa fő gyengesége pedig az, hogy Brenner összekeveri a csökkenő népesség fogalmát a relatív munkaerőhiánnyal. Nem az abszolút népességnagyság hanyatlása készítette a kelet-német kormányzatokat és nemeseket a parasztbirtokok kisajátítására és az erőszakos munkaerőborzításra, hanem az a tény, hogy nemzetközi gabonapiac 15. és 18. század közötti növekedése, a

ellenben a kelet-európai

A ~~paraszti~~ ~~népesség~~ ~~a~~ ~~magasabb~~ ~~igény~~ ~~re~~ ~~vezetett~~ ~~a~~ ~~gyári~~ ~~termelés~~ ~~ben~~ ~~az~~ ~~18~~ ~~század~~ ~~első~~ ~~fele~~ ~~ig~~

nagyüzemi gabonatermelésre gyakorolt ösztönző hatása révén megnövelte ennek a munkaerő iránti igényét, amit viszont egy földdel jól ellátott paraszti népesség nem tudott és nem akart volna kielégíteni! Főleges ehhez azt hozzátenni, hogy e megoldást nem lehetett volna kikényszeríteni, ha a junkerek pozíciója nem lett volna olyan erős, amilyen erős volt; ugyanilyen erős volt az egyébként már a korábbi évszázadokban is, amikor a kelet-európai parasztság még jómódú és szabad volt. Találhatott volna Brenner sokkal szerencsésebb ellenpéldákat is a 12–13. századi Angliában és Franciaországban, de még így is szélmalomharcot folytatott volna, hiszen a demográfiai tényezőknek jelentőséget tulajdonító történészek nincsenek azon az állásponton, hogy a növekvő népesség mindig a jobbágvi függés fokozódásához, a népességszökkenés pedig ennek felszámolásához vezetett..

3
Nem mentes Brenner tárgyalása az általa kritizált nézetek doktrínás forrása és hovatartozása vonatkozó tévképzetektől sem. Noha a cikk szerzői nem tekintik olyan becsületsértőnek a malthusiánizmus elnevezést, mint „néha a régivágású marxisták” teszik, mégis jogosulatlannak tartják Brenner névhasználatát, eltekintve attól az értelmezéstől, miszerint a demográfiai tényezőkre történő minden utalás malthusiánus. Három döntő különbség mutatkozik Malthus és a Brenner által kritizált történészek foglalkozása között. Először is Malthus-t kizárólag az individuális jólét, illetve az egy főre jutó jövedelem szempontjából érdekelte a gazdasági tevékenység és a gazdasági fejlődés, míg a szobánforgó történészek ettől függetlenül is foglalkoznak vele. Másrészt a népesség és a gazdasági jólét közötti kapcsolatot nem kezelik Malthus módjára olyan egyenletként, amelybe más változók nem lépnek be. Végül a kritizált történészek – de legalábbis a köztük lévő középkorászok által bemutatott demográfiai mozgások nem követik a malthusiánus mechanizmus kétfázisú ritmusát, amelyben a növekvő népesség és csökkenő jövedelmek szakaszát automatikusan követi és ellensúlyozza a csökkenő népesség és növekvő jövedelmek szakasza. Ha már doktrínás foglalatba akarja helyezni valaki a Brenner által kritizált történészek hipotéziseit, sokkal helyénvalóbb lenne Ricardo járadékelméletéhez, illetve ennek Carey, Mill és Marshall által korrigált változatahoz fordulni. Hogy maguk a kérdéses történészek tartózkodtak még a Ricardo névre történő hivatkozástól is, ennek az az oka, hogy egyetlen teoretikus mátrix sem fedheti le elég pontosan a történeti tények végtelen komplexitását.

h) Áttérve Brenner pozitív fejtegetéseinek, azaz mindenekelőtt az osztályviszonyok meghatározó szerepének a kritikájára, a szerzőpár megállapítja, hogy súlyos melléfogás a paraszti termelés kimerülésének és az ezen alapuló

14. század eleji 'válságnak' az okát pusztán a feudalizmus 'többlet-elsajátítási viszonyaiban', a jobbágykizsákmányolás módjában keresni. Ha valóban ez volna felelős a középkori mezőgazdaság összes hiányosságáért, akkor a középkor gazdasági problémái alig jelentkezhetek volna olyan helyzetekben, amikor a feudális elnyomás hiányzott vagy gyenge volt; Angliában például a nagybirtok uralta központi területeken (manorialized core)¹⁴ kívül nem jelentkeztek volna a 13. század gazdasági tendenciái. A személyes szabadság kétségtelen gazdasági előnyei ugyanis nem jelentik azt, hogy a szabad birtokosok összessége jómódúbb és produktívabb csoportot alkotott volna, mint a jobbágyoké. A szabad bérlet ugyanis nemcsak előnyökkel járt, hanem veszélyekkel is: a részörökléssel gyakran együtt járó elidegenítési szabadság a szabad birtokok aprózódásához, szükölködő sokaságuk kialakulásához vezetett. A Lincolnshire-i mocsárvidék (fenland) túlnyomórészt szabad falvaiban ily módon csökkent például az egy családra jutó átlagos szántó-legelő nagysága (the average arable, meadow and pasture per head) kb. 1–1 1/2 acre-re (0,4–0,6 hektár). Normandia és Párizs-környéke ~~Brenner~~ által is említett példái esetében a 13. században valóban eltűnt a jobbágyosság, viszont – Brenner interpretációjától eltérően – a 13. és 14. század fordulóján e területeken inséges állapotok uralkodtak, még olyankor is, amikor nem volt rossz a termés. A tényállás az, hogy a 13. században – Normandiában és Párizs környékén éppúgy, mint Angliában – mind a szabad, mind a szolgai állapotú (servile) parasztok szenvedtek a nagy és növekvő földínség következményeitől, így például a birtokaikra nehezedő fizetések (payments) növekedésétől. Ezek növekedése nem pusztán a feudális hatalom túltengését tükrözte, hanem piaci erőket is, ami abból látható, hogy e terhek a 13. században gyakran voltak szabad egyezkedés eredményeként létrejött bérleti szerződésben lefektetve, még olyan esetekben is, amikor a bérbeadó (lessor) és a bérló (lessee) egyaránt falusi vagy jobbágy volt.

4 A parasztokról alkotott téves elképzeléshez hasonlóan torz képet eredményez a 'többlet-elvonási viszonyok' túlhangsúlyozása a földesurak esetében is. Ha ugyanis valóban a feudális kizsákmányolás lett volna a középkori mezőgazdaság átalakulásainak kizárólagos oka, akkor miként sujtotta volna ez magukat a földesurakat is? Pedig őket is sujtotta. A 13. században – noha ekkor található legtöbb példa az uradalmakon rugalmasan beruházó földbirtokosokra – a demesnéken a terméshozamok többnyire mélyrehatóan alacsonyak voltak, és tovább csökkentek. Ennek forrása az uralkodó technológia elmaradottsága, és mindenekelőtt a földesúri beruházások elégtelensége volt. Amikor Brenner a földesurak korlátlan járadéknó-

legyen:

velési hatalmával magyarázza a nem megfelelő beruházásokat, akkor a járadékok relatív fontosságát és rugalmasságát egyaránt eltúlozza. Nem tétélezhető fel ugyanis, hogy a 12. és 13. században a földesurak fő jövedelmi forrását egyöntetűen a járadékok képezték volna, néhány földesúr kétségkívül teljesen járadékosá (rentier) vált a 13. századra, sokuk viszont – különösen az egyháziak – továbbra is a demesne termékeinek eladásából szerezte jövedelme igen jelentős részét. Nem rendelkeztek továbbá a földesurak korlátlan járadéknövelési hatalommal sem: a járadékfizettség magját alkotó, szokásjogon alapuló járadékok rögzítettek voltak, és pótlólagos adókat sem lehetett korlátlanul kivetni; az elvileg önkényes tallage-járlék pedig sok nagybirtokon rendszeres illetékké (impost) alakult át. Ahol ez megtörtént, ott különös jelentőségre tettek szert a használatbavételi díjak, amelyek – Brenner kizsákmányolás-elméletétől eltérően – a piaci erők pontosabb tükrözése révén emelkedtek az ország sok részében a 13. század folyamán és a 14. század elején. A teljesen földesúri hatalom (manorial compulsion) alatt állók gyakran fizettek kisebb használatbavételi díjat, mint az ilyen kötelék alá nem tartozók; a legnagyobb díjakat pedig rendszerint a leggazdagabb falusiak – gyakran szabad birtokosok – fizették. A valóságban a 13. században és a 14. század elején kialakuló magas fizetések a nagybirtok szokásjogi korlátozásaitól mentes szerződéses bérleteken általában magasabbak voltak, mint a jobbágybirtokokon.

Ha Brenner feltételezésének megfelelően, a magasabb járadékok valóban a földesurak feudális hatalmának eredményeként alakultak volna ki, akkor azokban a korai évszázadokban lettek volna a legnagyobbak és legáltalánosabbak, amikor a földesúri (manorial) gazdaság a csúcsponton állt. Valójában nem ekkor, hanem a késői középkorban nőtt a leggyorsabban a járadékokból származó földesúri jövedelem, amikor pedig a demesnek és a munkaszolgáltatások már felbomlóban voltak. A járadék vagy járadékjellegű terhek növekedését valójában a pestis előtti időszak gazdasági változásai ösztönözték, amelyek könnyebbé és előnyösebbé tették a földesurak számára, hogy viszonylag állandó hatalmukat fokozott mértékben kihasználják. E hatalom azonban még legmagasabb fokán sem tette törvényszerűen képessé a földesurakat arra, hogy vagyonukat vagy jövedelmüket jobbágyaik birtokainak elvételével növeljék, mint a német junkerek tették a 16. és 17. században.

6 Zavaros nézeteket alkot Brenner a földesúri (manorial) beruházásokról is, mivel egy folyamatba mossa össze ennek két igen különböző fajtáját: a földvásárlást és a produktív beruházásokat. A középkori földbirtokosok

szívesen fordították tőkéiket földjük növelésére, ami egy-egy nagybirtok
össztermelését növelhette ugyan, termelékenységét viszont nem. 'Műveltség'
10. beruházásokra viszont már kevésbé fordították javaikat. A feudális nemes-
ség életmódjából és értékhierarchiajából fakadt az a tény, hogy a földszer-
zés volt az általuk előnyben részesített tőkebefektetés. Egy feudális nemes
számára ugyanis elsősorban földbirtokainak megfelelő mérete tette lehető-
vé, hogy jól láthassa el kötelezettségeit és jól aknázhassa ki lehetőségeit. So-
kan azonban nemcsak a produktív beruházást, de már magát a gyűjtést is
elmulasztották. E kettős mulasztás volt az egyik oka annak, hogy a nagy-
birtokosok (manorial landowners) sem tudták kikerülni a kor gazdasági be-
tegségét.

Patricia Croot és David Parker:

„Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés”¹⁵

Croot és Parker melegen üdvözli Brenner kritikai megállapításait és ragaszkodását az osztályszerkezet komparatív elemzéséhez, de a hosszú távú gazdasági átalakulásokról nyújtott beszámolóját már elnagyoltnak érzik. Különösen erős kétségeik vannak az angol és a francia fejlődés eltéréseinek Brenner-féle interpretációjával szemben: az angliai fejlődésre vonatkozó részét a 18. századi fejlemények visszavetítésének, az érvelés másik felét pedig a francia paraszti állapot félreértésének tekintik.

Brenner tanulmánya azt a téves interpretációt képviseli, amely szerint a korai újkori angol agrárfejlődés csakis a nagy gazdaságokon játszódhatott le, a 'parasztság' pedig csupán annyiban segítette elő, hogy hagyta magát felszámolni. E prekoncepciónak megfelelően sűríti össze az agrárfejlődés három évszázadát Brenner, és ennek alapján tekinti a nagy gazdaságok létét általánosítási alapnak. Valójában a fejlődés nem korlátozódott a nagy gazdaságokra: néhány költséges vállalkozáson túl (mint pl. a talajjavítás vagy az ártéri rétek elárasztása) sok korszerűsítésre volt lehetőség tetszőleges méretű birtokokon, szerényebb költségekért is (pl. trágyázás, új termények bevezetése, vetésforgós gazdálkodás). A valódi agrárforradalmat a hosszan tartó jó gazdálkodás jelentette, amit ugyan nehéz felkutatni a gazdák után maradó okmányok hiánya miatt, de egyes esetekben mégis dokumentálható. Épp a legebevezetőbb juh-gabona profilú kisgazdák számára volt létszükséglet a termelés fejlesztése (mindenekelőtt a terület-egységre jobban megtérülő gabonatermesztése), mivel ők nem rendelkeztek a nagy juhnyájak tartásához szükséges területtel és tőkével. Számukra oly paran-

csoló erejű szükséglet volt az új termények rugalmas átvétele, hogy ennek érdekében vállalták a más földhasználati szisztémát előnyben részesítő földesuraikkal való összeütközést is. A parasztság tehát távolról sem képezte a gazdasági fejlődés akadályát, sőt ösztönzést jelenthetett az új eljárások és termények átvételében.

Az agrárstruktúra angliai átalakulásaira általában *földesúr-centrikus magyarázatok* születnek, amelyek a *szokásjogi bérlőket* a földművelőranglétra legalsó fokára számúzik. A szokásjogi bérlők jogi (legal) pozícióját Brenner is alábecsüli. Mégha a földesúr meg tudta is emelni a használatbavételi díjakat (fines) ez még nem jelenti azt, hogy ezzel elkergethette a parasztokat a földről. A 'paraszt' terminus használata itt különben is problémát jelent, mivel nem tükrözi a szokásjogi bérlők között meglévő jelentős gazdasági különbségeket, amelyek révén általában akadtak olyanok, akik rendelkeztek az örökbérlet¹⁶ megvásárlásához szükséges tőkével; sőt néhány nagybirtokon a megüresedett birtokokat a földesúr kénytelen volt átengedni a legmagasabb árajánlat ellenében. És vajon miért csak a későközépkorban tulajdonít jelentőséget Brenner a faluközösségi intézmények ellenállásának a földesúri túlkapasokkal szemben, mikor ezek az intézmények a 16. században is fennálltak a közföld-rendszerű nagybirtokokon (common-field manors), és akcióik némi sikerének is vannak nyomai. A nagybirtokok számához viszonyítva igen alacsony azoknak az eseteknek a száma, amikor a földesurak távolították el a bérlők többségét, és úgy tűnik, hogy a földesúri akciók egyáltalán nem játszottak kiemelkedő szerepet az agrárstruktúra átalakulásaiban.

Míg az angol parasztság tényleges függetlenségét Croot és Parker szerint Brenner erősen megkérdőjelezi, addig a francia parasztságot eltúlozza. A 16. és 17. század során a francia parasztság nagyrésze annyira ki lett szipolyozva, hogy pusztán földjükből már nem tudtak megélni, jelentős ki-sebbségük pedig birtokát is elvesztette. Ez a folyamat nemcsak a háború pusztította vidékeken zajlott le, hanem a nagyvárosok környékén is (ahol a városi polgárság felvásárolta a szűkülőködő parasztság és nemesség birtokait), továbbá a jó piacra-szállítási lehetőségekkel rendelkező területeken. A termékjáradékon alapuló *métayage* rendszer képezte a kizsákmányolás uralkodó formáját, és maga is hozzájárult a paraszt-birtokok elvesztéséhez. A bérlők növekvő mértékben váltak anyagilag függővé földesuraiktól, sőt olykor egész közösségek is eladósodtak. A járadékok csökkentése sem annyira a parasztok ellenálló erejének, hanem inkább fizetéseképtelenségüknek volt köszönhető.

A földbirtoklási rendszer kialakulását mindkét országban *inkább gazdasági, mint jogi* tényezők határozták meg. *Angliában* a szabad kisbirtokosok törvényes jogai (legal rights) – amelyek 1650-ig gazdasági függetlenséggel is párosultak – nem menthették meg őket a gyors lehanyatlástól a 17. század végi kedvezőtlenebb körülmények között. A parasztság *Franciaországban* is birtokai elvesztésének határán állt három évszázadon át, s e folyamat előrehaladott stádiumot ért el a városok körül és az erős piaci hatások alá kerülő területeken. Kevés okunk van feltételezni, hogy az ilyen irányú gazdasági ösztönzés erősödése esetén is meg tudta volna őrizni a parasztság a birtokait. A nem-agrár szektor gazdasági stagnálása és a változatos piacok hiánya miatt sem a rossz birtokok feladására, sem a csődbe jutott birtokok átvételére nem kaptak elég ösztönzést a parasztlak. Idővel erősen csökken azoknak a paraszti gazdáknak a száma, akik egyáltalán gondolhattak birtokaik ilyen növelésére.

Nem létező különbségek kreálásával párhuzamosan Brenner eltünteti a két ország 16–17. századi agrárstruktúrájának kardinális különbségét, t. i. azt, hogy csak *Angliában* alakult ki a *yeoman* réteg (yeomanry), a *paraszti differenciálódás* eredményeként. E folyamat során az örökbérlők száma szükségszerűen lecsökkent, azonban nem a földesúri birtokkoncentráció (engrossing of holdings) révén, hanem maguknak az örökbérlőknek az akciói eredményeképp. A nagyobb földdel rendelkező örökbérlők hasznot tudtak húzni a magasabb árakból, és át tudták venni az örökös híján vagy csőd révén felszabaduló további birtokokat. Az örökbérletekhez hasonlóan a szerződéses bérleteket is csak olyanok vehették fel, akik rendelkeztek már némi tőkével. A *francia parasztságot* viszont ebben az időszakban nem a differenciálódás jellemezte, hanem az egyöntetű lesüllyedés, az egységesen nyomorított tömeggé válás. Miközben a paraszti birtokok mind kisebbre zsugorodtak, a parasztság kétségbeejtő helyzetéből hasznot húzó világi és egyházi földesurak kezén néhány nagy uradalom koncentrálódott. A szilárd (substantial) közép nagyságú birtokok kifejlődése megakadt (bár a 15. század végén még kimutatható volt) és többé nem indult meg újra.

A két országbeli paraszti birtok-nagyságok összevetése azt mutatja, hogy Brenner jogosulatlan párhuzamot von a művelhető föld 40–50 %-át birtokló francia parasztlak és a földek 25–30 %-át kézben tartó angol gazdák között. Így például az Ile-de-France-i parasztság többsége 10 hektárnál (25 acre-nél), legtöbbjük pedig 5 hektárnál is kisebb birtokkal rendelkezett, és a Franciaországra vonatkozó összes regionális tanulmány hasonló adatai azt mutatják, hogy a parasztság 90 %-ának miután kielégítette az egyház, az

állam és a földbirtokosok igényeit — már saját családjának ellátására sem maradtak elegendő készletei. Angliában viszont a 17. század közepén sokkal szélesebb skálán oszlottak meg a különböző nagyságú birtokok, és jelentős arányt képviseltek a közép nagyságúak, amelyeken némi bér munkát alkalmaztak és többletet termeltek piacra. Ezek a vállalkozások voltak azoknak az úttörő tőkés gazdáknak a gazdasági örökösei, akiknek kialakulása a 14. és 15. században indult meg. A 18. századra jellemző birtokkoncentráció folyamata egész a 17. század második feléig nem kapott lendületet, ekkorra viszont az *agrárkapitalizmus* már szilárd alapokon állt. A jómódú (substantial) szerződéses bérlőgazdák léte lehetővé tette a földesúr és a bérlő közötti kooperáció bizonyos fokát, amire az elnyomított francia paraszt egyre kevésbé volt képes.

A két ország agrárstruktúrájának a leírása, nem jelenti egyben a feltároló különbségek *magyarázatát* is. A szerzőpár hajlik arra, hogy a parasztok körében kialakuló *vállalkozói attitűd*nek tulajdonítsanak ilyen magyarázóerőt. Ha a földesurak számára esetleg nem is üzleti szellemű örökbérlők váltak irányadó mintává, a parasztok körében az egyéni gazdaság és vállalkozás bátorító példáit jelentette az a néhány ember, akik a 15. században szakítottak a középkori parasztközösségekben uralkodó egyformasággal, és szerződéses bérletbe vették a demesnét, ahelyett, hogy hagyták volna szétosztani az összes szokásjogi bérlő között. Franciaországban ezzel szemben a középparasztság elvétele jelentkező vállalkozói attitűdje háttérbe szorult a földet felvásárló polgárok járadékos mentalitása mellett, amely mentalitás mindig keveredett a földesúri rendszer megtámogatásának és személy szerint a földesúrrá válásnak igényével.

Elemzésük eredményeként Croot és Parker megállapítja, hogy az angol és francia gazdaság különbségei valóban közvetlen összefüggésben állnak az agrártársadalom osztályszervezetével, de nem egészen úgy, ahogy azt Brenner felvázolta. Brenner ugyanis az angol példa bemutatásakor a tőkés viszonyok egy olyan leszűkített fogalmát használja, amelyből ki van rekesztve a kistőkés gazdáknak a 15. század elejétől a 17. század közepéig betöltött jelentős szerepe. E hiányosság azon a feltételezésen alapul, hogy a *kis parasztbérlet* lényegénél fogva akadályozta a tőkés fejlődést, mint ezt Brenner szerint a francia tragédia közvetlenül tanúsítja. Amit a két ország összevetése valóban feltár, az valóban abban áll, hogy a kistulajdon fontos eleme volt a tőkés viszonyok kialakulásának és a gazdasági 'áttörésnek'. A francia monarchia büntette nem az volt, hogy a kis paraszttulajdont támogatta, hanem az, hogy az egyházzal és a földesurakkal karöltve brutálisan elnyomó-

ritotta. Ennek eredményeként a vidék elvesztette legdinamikusabb erejét: egy valóban független parasztokból álló osztályt.

Az osztályszerkezet Brennernél szereplő általános determinációs sémájával kapcsolatban pedig az a kifogásuk, hogy ebben az osztályerők egyensúlya önmagának magyarázataként szerepel. Ezzel Brenner ugyanabba a hibába esett, amit a gazdasági fejlődés 'demográfiai' és 'kereskedelmi' modelljének képviselőinél oly eredményesen leleplezett: megfelelkezik arról, hogy az osztályviszonyok és osztályerők változásai maguk is további tényezők sokaságával fűggnnek össze.

Heide Wunder:

„Parasztszervezetek és osztálykonfliktus Kelet- és Nyugat-Németországban.”¹⁷

Wunder egy inkább empirikus és egy inkább elméleti vonatkozását bírálja Brenner tanulmányának: egyrészt a *középkori német faluszervezet* nem létező eltéréseinek bemutatását, másrészt az *osztálystruktúra* fogalmának nem kielégítően árnyalt kezelésmódját. „A nyugat-németországi parasztközösségekről Brenner professzor pusztán egy rövid áttekintést nyújt, az Elbától keletre található párjukat viszont részletesebben rajzolja meg, amivel azt a tételét szeretné alátámasztani, hogy az Elbától keletre élő parasztokat végül is az vezette a jobbágyság állapotába az újkor elején, hogy a középkor során nem hoztak létre erős közösségi szervezeteket. Az összehasonlító történésznek az a sorsa, hogy kézikönyvekre és másodlagos irodalomra kell támaszkodnia; Brenner professzor sajnálatos módon épp a porosz mítosznak (*Hohenzollernlegende*) esett áldozatul, ennek minden ellentmondásával és következetlenségével együtt. Noha nyilvánvalóan el akarta kerülni ezt a veszélyt néhány korszerű szaktanulmány felhasználásával, mégis reprodukálta a *Hohenzollernlegende* fő gyengeségeit azáltal, hogy visszavetítette (projecting back) a középkorba a jóval újabb keletű német történelem minden negatív és pozitív vonását. Ezért – a részletekre való kitérés nélkül – először is Brenner professzor érvelésének tényszerű alapját kívánom megvizsgálni, másrészt pedig az osztályszerkezetről alkotott fogalmát kívánom megvitatni német példák fényében.”¹⁸

Mivel a *kelet- és nyugat-német falu* középkori fejlődésének már Brennernél szereplő részleteit sem ismertettem, így jelen esetben a Wunder által felsorakoztatott empiriát sem célszerű bemutatni, bármilyen tanulságos is mindkét fél anyaga. Wunder idevonatkozó elemzéseinek pusztán a végkö-

vetkeztetését ismertetem, amelyet így összegez: „Brenner professzor megkísérelte összekapcsolni a kapitalizmus felé vezető utakat a feudális osztályviszonyokon belüli eltérésekkel, amelyek szerint már a középkorban megosztották nyugat- és Kelet-Európa társadalmát. Azzal próbálja ezt bizonyítani, hogy összehasonlíttja Németországon belül, az Elbától keletre és nyugatra található paraszti osztályszerkezeteket és parasztföldesúr konfliktusokat. Érvelésének tényszerű alapja – mint ezt megpróbáltam kimutatni – nem állja meg azonban a felülvizsgálás próbáját és így nem igazolja következtetéseit: sem a paraszti szervezetben, sem a paraszti ellenállás erejében nem mutatkoztak lényeges különbségek a középkori Németország Elbától keletre és nyugatra fekvő része közt. Németország e két része, még általánosabban pedig Kelet- és Nyugat-Európa között meglévő újkori geopolitikai elkülönülés nem illik a középkori Európára. E megosztottság eredetének megmagyarázására tett kísérlete során Brenner professzor nem elég méltányos a Baltikummal szemben, noha ennek Észak- és Kelet-Európa szempontjából hasonló kulturális és gazdasági jelentősége volt a középkorban, mint a Mediterráneumnak Dél-Európában. A Baltikum elhanyagolása azt a tényt tükrözi, hogy a kelet-európai történészek nem túl sikeresen juttatták el kutatásaik eredményeit brit és francia kollégáik számára. Ennek mintapéldájaként talán Wilhelm Abel munkájának mellőzése idézhető: *Agrarkrisen und Agrarkonjunkturen* c. művére Brenner professzor még utalást sem tesz.”¹⁹

Brenner érvelésének általánosabb érvényű hibáira áttérve Wunder kifogásolja, hogy Brenner pusztán megnevezi, de ezen túlmenően figyelmen kívül hagyja az osztályszervezet két analitikus vonatkozását: egyrészt a *'munkafolyamat'* és a *'termelés társadalmi erői'*, illetve a *'tulajdonviszony'* vagy *'többlet-elvonási viszony'* közti különbséget, másrészt pedig a *'tulajdonviszony'* és a *'többlet-elvonási viszony'* eltéréseit homályosítja el.

Wunder megpróbálja németországi példákon bemutatni, hogy a *gazdasági élet* változásai mélyrehatóan befolyásolták a paraszt és földesúr közötti *többlet-elvonási viszonyt*, és hogy e példák fényében erősen kétséges Brennernek az az állítása, miszerint az osztályszerkezetek igen ellenállóak a gazdasági erők hatásaival szemben.

Azt kifogásolja továbbá Wunder, hogy Brenner a *'hatalom'* fogalmát – valószínűleg a marxizmus fogalomhasználat hatására – kizárólag az *osztályhatalomra* szűkíti le, és kiküszöböli a *politikai hatalom*nak, mint ettől különböző entitásnak a létét. Nem tekinti kielégítőnek a történelmi folyamatnak pusztán a földesurak és parasztok osztályának a szembesítése révén történő

elemzését, és azt sem, hogy az állam kizárólag az uralkodó osztály eszközeként, vagy a földesurak 'osztályszerű' riválisaként legyen kezelve.

Emmanuel Le Roy Ladurie:

„Válasz Brenner professzornak.”²⁰

Le Roy Ladurie 13 pontban foglalja össze Brenner írására vonatkozó megjegyzéseit, előrebocsátva azt a terminológiai módosítást, hogy ő helyesebbnek látja 'neo-malthusiánus'-nak nevezni a Brenner által malthusiánusnak nevezett modellt, mivel a Malthus óta felmerült új ténybeli és teoretikus elemek – mindenekelőtt a járvány-determináció beiktatása révén – ez az álláspont azóta sokkal bonyolultabbá vált.

1. A neo-malthusiánus modell nem vonatkoztat el az osztályszerkezettől, hanem épp ellenkezőleg, mindent megtesz azért, hogy az elvont gazdasági kategóriák mellett (földjáradék, üzleti haszon, bérek) kiemelje a konkrét társadalmi csoportokat (földművesek, gazdák, mezőgazdasági munkások stb.).

2. Brenner elmulasztja megemlíteni Wilhelm Abel agrártörténeti kutatásait, amelyek pedig teljes mértékben alátámasztják Postan és a cikk szerzője neo-malthusiánus irányultságát.

3. Meglepő, hogy egy ilyen kitűnő professzor, mint Brenner, szinonimaként használja a 'többlet-elvonó osztály' és az 'uralkodó osztály' fogalmát, és így elfogadja a (politikai) hatalom és a (gazdasági) értéktöbblet primitív azonosítását. Kétséges, hogy maga Engels megkockáztatott volna-e egy ilyen sommás egyenletet.

4. „A neo-malthusiánus és neo-ricardiánus modell, amelyet 1958-ban Habakkuk körvonalazott, majd Postan és jómagam is alkalmaztuk, tulajdonképpen egy homeosztatisziszta vagy ökoszisztéma létét feltételezi, amely rendelkezik az ön-korrekció beépített mechanizmusával. Ez a modell olyan alapvető interrelációkkal és ciklikus fluktuációkkal rendelkezik, amelyek működésbe hozzák a népességet, a termelést, a földjáradékot, az ipari és mezőgazdasági árakat, a reálbéreket... E modellt a közelmúltban minden lényeges vonatkozásában igazolta Guy Bois, a 14–16. századi Normandiáról szóló mesteri és monumentális művében. Az a tény, hogy Guy Bois marxistának tekinti magát, csak még erősebbé teszi érveimet ... Nem tagadom továbbá, hogy ez a homeosztatisziszta modell tartalmaz bizonyos unilineáris tendenciát az agrárkapitalizmus irányába...”²¹

5. „Postantól eltérően úgy gondolom, hogy a talaj csökkenő termé-

kenységének gondolata (bár korántsem abszurd) nem nélkülözhetetlen egy neo-malthusiánus modell fogalmához és sok-ciklusú működéséhez (multi-secular functioning).”²²

6. A 14. és 17. századi neo-malthusiánus „blokázs” (megtorpanás) szituációk megmagyarázásához a hagyományos malthusiánus tényezőkön túl (mint a korlátozott terjedelmű művelhető terület bázisán bekövetkező demográfiai növekedés által kiváltott tömeges elszegényedés) mind jobban figyelembe kell venni a specifikusan járványjellegű, mondhatni biológiai tényezőket. Brenner erősen alábecsüli a járványok szerepét, amikor a 14. és 15. századi válságot lényegében a földesúri kizsákmányolás jegyében kísérli megmagyarázni.

7. „A ’kétfázisú mozgás’ fogalmát csupán a 16. és a 17. századra vonatkozóan használtam, és nem az egész 1050 és 1800 közötti periódusra, mint ezt Brenner professzor sejtetni látszik. Amennyiben erről a nagyon hosszú periódusról van szó, szívesebben beszélek agrárciklusokról: egy 1100 és 1450 közötti, és egy 1450 és 1720 közötti ciklusról, és ezek apály és dagály időszakairól.”²³

8. Lehet, hogy a munkaszolgáltatások fokozódása a 13. századi Angliában részben annak volt köszönhető, hogy a helyi munkaerő kedvezőtlen helyzetbe került a földesurakkal szemben, az erős demográfiai nyomás hatására. Mindenesetre Párizs környékén az erős demográfiai nyomás a 13. században nem váltotta ki a jobbágyi állapot semmilyen jelentősebb elterjedését – épp ellenkezőleg, ez valójában eltűnt –, hanem szabályszerű ricardiánus és malthusiánus módon a földjáradék igen jelentős növekedéséhez vezetett.

9. Tévesek Brennernek azok a példái, amelyekben Bordelais, So-logne és Katalónia esetére hivatkozik.

10. „Az általam javasolt elmélet a szó legtágabb értelmében (Nyugat-Európa) regionális. ...Így aztán teljesen értelmetlen dolog a kelet-európai ’második jobbágyság’ esetét felhozni elméletemmel szemben, mint ezt Brenner professzor teszi. Ez a ’második jobbágyság’ olyan demográfiai és intézményes kontextusban zajlott le, amely teljesen eltér attól, amelyet én elemeztem a 15. századtól a 18. századig Franciaországban...”²⁴

11. Igaza van Brennernek abban, hogy Anglia a 17. századtól kezdve elkerülte a malthusiánus ciklusok agrárkatasztrófáinak ördögi körforgását. Maga Franciaország a neo-malthusiánus agrárciklus rugalmatlanságától a 18. század során kezdett megszabadulni, úgy 1720. után, azaz valamivel korábban, mint ezt Brenner feltételezi.

12. „Brenner professzor egyfajta augusztianus, kálvinista vagy janzenista történelemszemlélettel rendelkezik. Úgy gondolja, hogy a „korszerűség” megszületéséhez és fejlődéséhez a parasztot le kell gyűrni, birtokától meg kell fosztani, közösségeit fel kell bomlasztani stb., azon földesurak akciói révén, akik maguk válnak a tőkés diadalmenet élenjáróivá. Brenner professzor teljesen alábecsüli a parasztcsaládi gazdaságban rejlő jelentős lehetőségeket, amelyeket Csajanov, Thorner és mások már leírtak. Ezek valóra váltása különösen lenyűgöző Hollandiában és Belgiumban, ahol hatékonyan járult hozzá az új ipari kapitalizmus szülte munkásnépesség ellátásához, és több mint dicséretes volt Észak- és Dél-Franciaország, Észak-Itália és Japán bizonyos területein – továbbá Katalóniában is, amely sok tekintetben hasonlít Languedochoz. ...”²⁵

13. Brennernek abban igaza van, hogy kedvező körülmények esetén igen gyakran a nagy földesúri demesnéken jött létre az agrárkapitalizmus. De a földesuraságnak (seigneurialism) a kapitalizmus irányába mutató ilyen „kedvező” fejlődése nem korlátozódik Angliára. Ha némiképp eltérő formákban is, de megtalálható a párizsi területen és Picardiában is, a 17. és 18. században.

Guy Bois:

„A neo-malthusiánus ortodoxia ellen”²⁶

„Brenner professzor cikkének kettős érdeme van: először, hogy bátran támadja a malthusiánus modellt, másodsor pedig, hogy hangsúlyozza az osztályharc szerepét a hosszútávú gazdasági fejlődésben, nevezetesen az európai történelem preindusztriális szakaszában. E két ponton támogatni szeretném kiváló kollégámat, nem értek viszont egyet magával az okfejtésével, és radikálisan nem értek egyet metodológiai orientációjával.”²⁷

Brennernek igaza van abban, hogy a malthusiánus modell sajnálatos módon az ortodoxia szintjére emelkedett, s így a középkor és újkor kutatóinak többsége innen meríti inspirációit, anélkül, hogy szükségesnek látná ennek igazolását. Ha valamilyen eltérő analízis véletlenül mégis megkérdőjelezi ezt az ortodoxiát, akkor azonnal megkísérik ennek beépítését a malthusiánus áramlatba: Bois itt saját *Crise du féodalisme* c. művének fogadtatását hozza fel példaként. Igaz ugyan, hogy a demográfiai determinizmus képviselői hajlanak az osztályviszonyok szerepének az elhomályosítására, de nem egészen olymódon, ahogy ezt Brenner beállította: Postan és Le Roy Ladurie ugyanis nem akar elvonatkoztatni a társadalmi dimenziótól, sőt

igen értékes kutatásaik vannak a társadalmi tagozódásra vonatkozóan, hanem csak végső soron rendelik alá ezeket a demográfiai szférának, amelynek meghatározó szerepet tulajdonítanak.

A kapitalizmusba történő átmenet egyik központi témáját emeli ki Bois példaként Brenner kifejtésbeli fogyatékoságainak bemutatására: *az angliai tőkés előretörés és a viszonylagos francia stagnálás* összevetését. Brenner szerint az eltérés gyökerét az osztályerők eltérő egyensúlya képezte: a 16. századi Franciaországban a parasztság túl szilárdan kötődött a földhöz, Angliában viszont nem tudott ellenállni a földesúri nyomásnak. Bois Normandiára vonatkozó megfigyelései alátámasztják ezt a tényt, és igazat ad Brennernek abban is, hogy a 16. században ugyanaz a földért folyó paraszti osztályharc zajlott le Angliában és Franciaországban is, csak eltérő eredménnyel. A jelenségre adott magyarázata viszont legfeljebb részleges megvilágításnak tekinthető, és szélsőséges formájában a malthusiánus metodológia hibájával vádolható, amennyiben *elszigetelten kiemel egy elsődlegesnek tekintett tényezőt* és erre vezet vissza mindent. An angol és francia eltérés magyarázatában a francia abszolút monarchiának juttat ilyen szerepet Brenner. Megválaszolatlanul hagyja viszont azt a kérdést, hogy miért Franciaországban virágzott ki az abszolút monarchia és nem Angliában, mint ahogy arra sem ad választ, hogy milyen speciális predispozíció révén harcoltak jobban a francia parasztok az angoloknál.

„Hiper-teoretikus igényű indítása után (a tőkés fejlődés kontinentális léptékű szintézise) némiképp empirista és pozitivistá karakterű konklúziókhöz jut (a két társadalom eltérő sorsának egy elszigetelt politikai ténynyel történő indoklása). Vajon pusztá félrelépésről lenne szó? Úgy látom, hogy ez inkább egy hibás, vagy hiányos episztemológiai közelítés elkerülhetetlen eredménye. Brenner professzor gondolkodása ugyanis valójában egyetlen mozzanat köré rendeződik: a teoretikus általánosítás mindig megelőzi a történeti forrásanyagba történő közvetlen behatolást. A kiindulópont a történelmi materializmus alapelve: az osztályharc hajtóereje. Ezt az alapelvet az elvontság csökkentésével próbálja igazolni, az elérhető empirikus adatokkal történő összehasonlítás révén. Ez a módszer egy zárt gondolati rendszer jellemzője, ahol az ideológia győzedelmeskedik a tudományos racionalitáson. Azok a különféle mechanizmusok, amelyek révén az osztályharc uralja a történelmi folyamatot, általában annyira komplexek és meglepetésszerűek, hogy nagyon ritkán vezet egy ilyen egyoldalú megközelítés máshoz, mint ideológiai rövidzáratokhoz. Jelen esetben egy impozáns konstrukciót eredményez, amely első látásra pusztá méreténél fogva hatásos, sőt néhány általános jellegzetessége még el is fogadható (pont azért,

mivel általános érvényű), de rendkívül törékennyé válik, mihelyt alapjait kezdi valaki feltárni.”²⁸

A francia és angol fejlődés eltérésére vonatkozó saját hipotézisét Bois *három alapvető propozícióra* építi, amelyek „a tények szigorú vizsgálatából következnek”:

1. „A feudális rendszerben a földesúri illetékek (seigneurial levies) csökkenő tendenciát mutatnak, ami a kisüzemi termelés és a nagyméretű birtok strukturális ellentétéből fakad. Amikor a gazdasági növekedés véget ér (a 13. század közepe táján), az illeték rátájának esése nem egyenlíthető ki többé új bérletek létrehozásával, és így a földesúri jövedelem csökkenésnek indul.

A feudális rendszer válsága ehhez a jelenséghez kötődik: az uralkodó osztály nem tudja fenntartani hegemoniájának gazdasági bázisát. Ez a társadalmi és politikai konfrontációk egy olyan háttére előtt zajlik le, amelyek egyrészt a középparasztságot, másrészt az államgépezet túlzott növekedését (királyi abszolutizmus) erősíti. A következmény a termelési viszony mélyreható átrendeződése, amelynek az a jellegzetessége, hogy a közvetlen földesúri illetékek egy olyan központosított adóval (centralized levy) egészülnek ki, amelyet a királyi adminisztráció szinte kizárólag a földesúri osztály javára szervez.”²⁹

2. A feudális gazdaságot specifikus ciklikus változások (secular movements) is jellemzik, amelyek szintén a kisüzemi termelés uralmából és a növekedés extenzív jellegéből fakadnak. E változások eredményezik a gazdasági (vagy demográfiai) növekedés és stagnálás váltakozását, ami nélkül nem érthető meg az agrárkapitalizmus kialakulása, mivel a növekedési hullámok mindig a termelési egységek dimenzióinak terjeszkedéséhez és a bér munka szélesebb körű alkalmazásához vezetnek, és ugyanakkor fokozzák a napszámosságok pauperizálódását.

3. A 16. század első felében az agrárkapitalizmus hirtelen fellendülése jellemzi Nyugat-Európát: ekkor döntött úgy a földesúri osztály, hogy a parasztnak birtokaikhoz kötésére tett több évszázados kísérletei után most a demésnét növelik a parasztbirtokok kárára, a bér munka igénybevételének fokozásával. Az készítette őket erre, hogy az e birtokokra kivetett különféle járadékok igen alacsony szinten álltak, azaz az előbb említett hosszútávú tendencia kritikus ponthoz ért. Akciójuk eredményeként a földtulajdon (landed property) felhalmozásában további növekedés történt.

E három propozíció alapján fogalmazza meg Bois saját hipotézisét, amely szerint a *feudális termelés világán belüli egyenlőtlenségek* (és nem egyik vagy másik politikai vagy társadalmi tényező!) képezték a francia és angol fejlődés eltérésének forrását.

A 13. század végén Észak-Franciaország volt a feudalizmus legfejlettebb területe. Népsűrűsége, agrártermelésének volumene és a nemzetközi cserében elfoglalt pozíciója révén egész Nyugat-Európát befolyásolta. Mindenekelőtt azonban maga a feudális rendszer nyerte itt el legtisztább és legfejlettebb formáját: a kisüzemi termelés ellenállhatatlanul megnövekedett a földesúri demesnék kárára, és határozott formát öltött a földesúri illetékek eróziója (a munkakényszer hanyatlása vagy eltűnése, a rögzített pénzjáradék értékének csökkenése stb.). Anglia ugyanebben az időszakban nyilvánuló visszamaradottságot tanúsított e vonatkozásban; később kialakuló – és részben kívülről behozott – feudalizmusát számos archaizmus jellemezte: a munkakényszer és a földesúri (manorial) gazdaság nagyobb szerepe, a birtokosok jogainak későbbi eredete és gyengébb érvényesítése, végül a növekedési szint elmaradottsága.

A feudalizmus európai válságának így a francia királyságban volt az epicentruma. A növekedés 'leblokkolása', megtorpanása és a földesúri jövedelmek hanyatlása itt jelentkezett a legélesebb formában. Az alapjaiban megrázkódott rendszernek létre kellett hoznia a fennmaradását biztosító ellenszereket, amelyek közül a királyi adóztatásnak és azoknak a királyi vagy fejedelmi intézményeknek a fejlődése volt a legfontosabb, amelyek a pénzügyi elvonást és a düledező társadalmi rend fennmaradását egyaránt biztosították. Angliában viszont két okból kifolyólag kevésbé voltak súlyosak a válság kihatásai: egyrészt az angol gazdaság – viszonylagos elmaradottságának eredményeként – a franciánál kevésbé brutálisan ütközött a növekedési plafonba, másrészt pedig az angol nemesség – legalábbis ideiglenesen – a francia nemesség kárára tudta megoldani saját nehézségeinek egy részét, a százéves háborúban.

„Valószínűleg ettől a ponttól kezdve kivehetők a két társadalom eltérő fejlődésének a kezdetei. Amint elvonult a vihar és feudalizmusának az újjászervezése befejeződött (azaz a 15. század közepén) Franciaország, a feudális gazdaság hagyományos mechanizmusai segítségével, egy új növekedési – vagy inkább helyreállítási – szakaszba sodródott, amely magával hozta (mint korábban jeleztem) az agrárkapitalizmus fellendülését. Az európai gazdaságban továbbra is érvényesülő hatása révén pedig saját határain túl is a kapitalizmus felé mutató fejleményeket segített elő. De maga Franciaország már túl messzire jutott a feudalizmus logikája jegyében ahhoz, hogy az új tőkés viszonyok határain belül is elérhessék azt a kritikus küszöböt, amelyen túl egy ilyen tendencia már visszafordíthatatlanná válik. Így a parasztok azért álltak itt jobban ellen a birtokok elvételének mint másutt, mi-

vel a bérlők már kezdtek tulajdonosokká (proprietor) válni. (ami a végső elemzés fényében a járadék rátájában bekövetkező hosszútávú csökkenés eredménye); a földbirtokosok pedig — akik az állam szolgálatában némi menedéket találtak — kevésbé hajlottak új gazdasági ösvények felderítésére, mint másutt. Mindent összevéve, a francia társadalom saját magas fejlettségi szintjének esett áldozatául. Az európai feudalizmus kialakításában betöltött vezető szerepénél fogva, és a növekedési plafon elsőként történő elérése révén, saját átalakulása elé akadályok gördültek. Végülis ő maradt a tőkés fejlődés fő hajtóereje, amelynek hatásai azonban jelentősebbek voltak peremvidékein, mint saját területén.

Anglia ezzel szemben a legkedvezőbb helyzetben volt e fejlemények kiaknázására. Elég közel volt a legfejlettebb feudális társadalmakhoz, s így elérhető volt számára egy magas szintű technika; ahhoz viszont még elég fejletlen volt, hogy megmenekülhessen azoknak a társadalmi viszonyoknak a megkövülésétől, amelyeket a feudalizmus újjászervezése létrehozott. A földesúri jövedelmek tartós válsága, amely szemléletessé vált a Rózsák Háborújában, arra kényszerítette a nemességet, hogy nehézségeire új gazdasági megoldást keressen, s ezt a tendenciát az általános európai helyzet is ösztönözte. Ez a nemesség egy olyan parasztsággal találta magát szemben, amelynek túl jól megalapozott jogai voltak ahhoz, hogy a jobbgyságra való visszatérés lehetséges legyen, ahhoz viszont nem voltak eléggé megalapozva, hogy meg tudják őrizni a föld feletti ellenőrzést a földesúri nyomással szemben. Másszóval társadalmi fejlődésének a viszonylagos elmaradottsága a franciaországihoz képest, ütkártyának bizonyult az angol nemesség kezében, a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet során.³⁰

E hipotézisének Brennerétől való két fontos eltérésére hívja fel Bois a figyelmet: 1. A kapitalizmus létrejötté itt a feudális rendszer általános szocio-ökonomiai mechanizmusainak működési termékeként jelenik meg, amelynek részleteit nem speciális elszigetelt vizsgálatok keretében, hanem a feudalizmus egészének európai dimenzióiban kell tanulmányozni. 2. Az egyenlőtlen fejlődés eszméje alapvető fontosságúnak tűnik ezen az összességen belül: a feudális szisztéma érettségi fokában mutatkozó variációk kiemelkedő szerepet játszottak a tőkés struktúrák kialakulásának megindításában.

Cikkének további részében Bois arra kíván rámutatni, hogy elemzési módszereikben mutatkozó eltérések mögött *a történelmi materializmus* elméletének két *különböző alkalmazási módja* húzódik meg. „Brenner professzor marxizmusa 'politikai marxizmus', ellenhatásként a mai történetírás

gazdasági tendenciáira. Mivel az osztályharc szerepe messzemenőig alá van becsülve, így ő erős adagokat fecskendez be ebből a történelmi magyarázatba. Nem kérdőjelezem meg e reakció motivációit, pusztán azt a sommás s tisztán ideológikus eljárást, ahogy végre lett hajtva. Ez a történelem egy olyan voluntarista látomásához vezet, amelyben az osztályharc el van választva minden más objektív eshetőségtől (objective contingencies) és mindenekelőtt a fejlődés azon törvényeitől, amelyek egy sajátos termelési módra lehetnek jellemzőek. Vajon el lehet képzelni a 19. és 20. századi tőkés fejlődés természetének bemutatását pusztán a társadalmi tényezőkre történő utalás révén, azaz a tőkés felhalmozás és az ezt mozgató értéktöbblet törvényének tárgyalása nélkül?”³¹

Brenner megközelítése megfosztja a *termelési mód fogalmát* minden valós tartalmától. Ebből a szempontból jelentőségeltjes, hogy a feudalizmus gondolata teljesen hiányzik cikkéből. Pusztán a jobbágyságra történő utalással jellemezni a 'preindusztriális' társadalmat egyszerre korlátolt és pontatlan eljárás. Brenner megközelítése még felületesen sem érinti azokat a kérdéseket, hogy milyen termelési módok jellemzik a feudalizmust, hogy van-e e rendszernek egy sajátos politikai gazdaságtana, hogy szükséges vagy lehetséges-e fejlődésének törvényeit vizsgálni. Nem kevésbé jelentőségeltjes Brenner hallgatása a lengyel Witold Kula munkáiról, aki elsőként tett teoretikus pillantást a feudális rendszerre, és széles rést tudott ütni az empirizmus és dogmatizmus soraiban. Mindaddig, amíg Brenner módjára, a feudális termelési módot nem tekintik önmagában véve kutatásra érdemes témának, és nem látják be, hogy funkcionálási módját még teljesen meg kell érteni, addig a kapitalizmus eredetének misztériumától nem lehet megszabadulni, hanem egy fárasztó ingadozást eredményez az empirizmus és a spekuláció közt.

Az ilyen 'politikai marxizmus' másik nagy hibája, hogy elrugaszkodik a gazdasági realitások talajáról — a malthusiánus iskola nagy előnyére. Nem elég a *neo-malthusiánus álláspont* elméleti kritikájára vállalkozni, vagy elemzéseik egy-két hiányosságát felmutatni. Akkor lehet csak meggyőző és perdöntő egy ilyen kritika, ha a malthusiánus interpretáció lényegét támadja, azért hogy pontosan elválaszthassa értékes és értéktelen elemeit. E modell egész ereje azon nyugszik, hogy nagy bőségben támasztják alá rész kutatások a demográfiai tényezők jelentőségéről, a hosszútávú tendenciák váltakozásairól, a növekedési plafon létéről stb. A marxizmus miféle furcsa kiforgatása alapján lehet ilyen adatok figyelembevételét visszaautasítani, olyan abszurd ürüggyel, hogy más elméleti konstrukció nyugszik rajtuk. Hiába mu-

tatkozik például a *demográfiai tényező* kezelésében sok történésznél túlzott determinizmus érvényesítése, mindazonáltal a demográfia lényeges a feudális társadalom egészének a megértéséhez, nevezetesen azért, mivel a 'kisüzemi családi termelés képezi az alapvető gazdasági egységet, s így a 'reprodukció' egy gazdasági-demográfiai folyamat szintjén zajlik le. Postan vagy Le Roy Ladurie hibája nem az, hogy túlzott jelentőséget tulajdonítanak a demográfiai tényezőnek, hanem az, hogy megálltak az elemzés felénél, és nem ágyazták a demográfiai tényezőt a szocio-ökonomiai rendszer egészébe.

Ugyanez vonatkozik a *ciklikus tendenciákra* is. A malthusiánus történetészek hibája abban áll, hogy az általuk felsorakoztatott korrelációk (árak, népesség, termékek stb.) esetében sem mentek tovább a megkezdett úton, hogy beépítsék a növekedés formáiban kiemelkedő szerepet játszó további változó mozgását is, a munka termelékenységéét. Ha ezt megtették volna, ez esetben megint az derült volna ki, hogy a munka termelékenységének alakulása egy olyan sajátos szabályszerűséget követ, amely a feudalizmus strukturális jellegzetességeinek felel meg (azaz a kis családi gazdaság hegemóniájának egy stabil technikai bázison) és e mozgás segítségével más változások is tisztázhatók (árak, bérek stb.). A rendszer globális összképe végül is az absztrakciós és generalizációs szint fokozatos növelésével, a feudális gazdaság mechanizmusainak fokozatos megmagyarázásával valósítható meg. Csak így érthetjük meg végül, hogy az *osztályharc* tulajdonképpen milyen szövevényes mechanizmusokon keresztül működik a feudális társadalom fejlődésének hajtóerejeként.

„Másszóval a gazdasági vonatkozások túlhangsúlyozásától úgy lehet megszabadulni, hogy paradox módon nem csökkenteni kell a gazdasági tényezőt, hanem növelni. A politikumba menekülés nem old meg semmit, ellenkezőleg, lehetővé teszi, hogy a gazdasági vagy demográfiai determinizmus elvitathatatlanul uralja a terepet.”³²

R.H. Hilton:

„A feudalizmus válsága”³³

Hilton tanulmánya nem tartalmaz közvetlenül személyre szóló polémia: „Ebben a cikkben nem specifikusan Brenner professzor érveire válaszolok, sem a kritikusiára. Szeretném azonban világossá tenni, hogy míg azzal egyetértek, ahogy Brenner professzor kihangsúlyozza a társadalmi viszonyok átfogó meghatározó szerepét a feudális társadalom fejlődésében, másrészt viszont úgy gondolom, hogy ennek komplex jellegéről nem vett

teljes mértékben tudomást.” Írásában a feudális rendszer legfontosabb *strukturális jegyeit* mutatja be Hilton, és ebből kiindulva kívánja feltárni a feudális társadalom *fejlődéstörténetének* és végül *válságának* mechanizmusait. „Ahhoz, hogy egy társadalmi rendszer válságát vagy válságait értelmesen tárgyalhassuk, tudnunk kell, hogy miről beszélünk, nemcsak az empirikus adatok ismerete értelmében, hanem abban az értelemben is, hogy egyet-értünk a rendszer meghatározásában. Ez alatt nem a társadalmi rendszer bármely pillanatban látható kontúrjainak leírását értem, hanem inkább alapvető struktúrájának a meghatározását. Miután meghatároztuk a struktúrát, meg kell állapítanunk, hogy milyen belső dinamikával rendelkezik, ha rendelkezik egyáltalán ilyennel. Ha meg tudjuk állapítani a belső dinamikát, képesek lehetünk annak megállapítására is, ahogyan ez a dinamika meg-
törik.”³⁴

1. A feudális rendszer

A feudalizmus bázisát a mezőgazdasági termelés — pontosabban a *szántógazdálkodás* középkori formája, a vegyes gazdálkodás — képezte, az agrárgazdaság alapegysége pedig a parasztszalád birtoka volt. A paraszti háztartásból kikerülő termék szolgált a nemesség, a papság, a városok és az állam nélkülözhetetlen támaszául. E felépítmény tehát elsősorban a parasztszaládi gazdaság³⁵ és a természet közti viszonytól függött. Összességében véve az agrártechnológia nem tartott lépést a növekvő népességgel, és így a külső terjeszkedés maradt megoldásként, ami a fő szaládi birtokok átlagméretének a lecsökkenéséhez, a kisbirtokok számának növekedéséhez és a munkatermelékenység általános hanyatlásához vezetett. A jobb termés hozamokkal szolgáló technikai fejlődésnek ez az elmaradása természetesen maga is társadalmi termék volt.

A parasztszaládi gazdaság *sosem képezett önellátó (selfsufficient) gazdasági egységet*. Különféle termékeket (sót, fémeszközöket stb.) kívülről kellett beszerezni, és további alapvető természeti és emberi erőforrások származtak az egyedi parasztgazdaság határain túlról: legelő, tüzelésre és építkezésre való fa és tőzeg, terméskő, hal, kölcsönös segítség és elszegődés a szomszédok között. Ezekhez a külső erőforrásokhoz az össz-struktúra egy másik elemének, a *faluközösségnek* a szabályozása révén jutott az egyedi parasztgazdaság. E közösségek kollektív hatásköre jelentős különbségeket mutatott: az erősen integrált közföld-rendszerű szántóföldi közösségek (common-field arable communities) jelentősebb kollektív erővel és felelős-

séggel rendelkeztek, mint a kis tanyák, vagy mint a szétszórt állattenyésztők (pastoralists). Az egyedi parasztok nem közvetlenül szembesültek a *külvilág társadalmával* sem; a lokális közösségek képviselői közvetítettek a paraszt-ság és a többi társadalmi osztály között.

Az egyedi *családi gazdaság* és a *faluközösség* által képviselt szocio-ökonómiai egységek a feudális struktúra alapvető egységei, de mivel más társadalmi formációkban is megtalálhatók, ezért nem specifikumai a feudalizmusnak. Így a feudalizmus dinamikáját bemutató leírásnak *szükséges de nem elégséges* elemei. A feudális termelési mód kielégítő magyarázatához a szocio-ökonómiai struktúra egy további elemét kell vizsgálat alá venni: a feudalizmus *specifikumát* képező *földesuraságot*.³⁶ Ez felöleli a határain belül egzisztáló különálló családi gazdaságokat és a faluközösségeket egyaránt, és keretei között találkozik egymással a feudális társadalom két fő osztálya a *többlet átruházása* végett.

A paraszti többletmunka átruházása különböző formákban történt, de minden formájában a jogszolgáltatás (jurisdiction) szentesítette és biztosította. A feudális hatalom alapvető megnyilvánulása ugyanis a jogszolgáltatás volt, és nem a pusztá fegyveres erő. A jogi szentesítés egyik járulékos formája volt a *jobbágy-ság* intézménye, amely körül érthető módon sok kétértelműség van. A teljes alávetettség és a személyi és birtok-szabadság két szélsősége között a kötöttségek gazdag skálája húzódott, amelyek közül a legfontosabbak a személyes mobilitás megfékezésére, a föld vagy a termék szabad elidegenítésének korlátozására, illetve az öröklés ellenőrzésére törekedtek. A specifikus függőségi formák tapasztalati sokfélesége azonban nem tehet vakká bennünket e társadalom bizonyos általános ellentmondásaival szemben.

A feudalizmus legszembetűnőbb ellentmondása az volt, hogy a földesurak fegyveres csatlósai és a jogszolgáltatás segítségével *sem tudták teljesen ellenőrzésük alá vonni a parasztságot*. Katonai és politikai hatalmuk ugyanis nem párosult az agrárgazdaság igazgatásának hatalmával: túl nagy távolság választotta el őket a termelő folyamattól és még tisztségviselőik révén is alig állt módjukban hatékonyan beleszólni a parasztbirtokon folyó gazdálkodásba. A parasztbirtok negatív befolyásolására volt mindenekelőtt lehetőségük a járadék- és szolgáltatáskényszer révén, továbbá a függő népesség mozgását ellenőrizhették, de ezt is kevésbé, mint szeretnék volna. A földesúrnak nemcsak kényszerítő erőre volt szüksége, hanem közvetítőkre is; a falusi előljárók együttműködése nélkül a földesuraság működésképtelen volt. Az agrárközösségeket korántsem a földesúr, hanem a faluközösség kép-

viselői irányították. Az úriszékek (manorial or seignorial courts) is nagyrészt a jómódú falusiak kezén voltak, akik megállapították a szokásokat (declared custom), elintézték a vitákat, kialakították a közösségi szabályokat, távol tartották az idegeneket. Még a demesne sem volt független a parasztközösség szokásjogi gyakorlatától, bármilyen teljesnek tűnt is a földesúr ellenőrzése fölötté. A demesne címén felhasznált munkaerő igen jelentős hányada közvetlenül a családi gazdaságból eredt, és így a megművelés itt is a parasztbirtok ritmusát követte, bár nem mindig érte el annak színvonalát. A demesne mindenesetre igen kevés jelentőséggel bírt a középkori gazdaságban.

A földbirtokos osztály léte tehát egy olyan osztály többletmunkáján nyugodott, amely erős politikai, katonai és jogi alávetettsége ellenére is potenciálisan független volt tőle. Mivel a földbirtokos jövedelme a parasztgazdaság termelékenységén és kizsákmányolhatóságán múlt, ezért a parasztgazdaságon belüli változások a társadalmi struktúra csúcsáig éreztették hatásukat. Érzékelhetőek voltak e hatások a gazdaság *városi és kereskedelmi szektoraiban* is, mivel ezek nagyrészt az arisztokrácia vásárlóerejétől függtek.

2. A feudalizmus 14–15. századi válsága

A 13. század végén a *mezőgazdasági termelékenység* stagnált vagy talán hanyatlott is. Ennek egyik oka a korlátozott földkészlet bázisán lezajló népességnövekedés, és a legelők arányának ezzel járó csökkenése volt. Ezt segítette elő másrészt a földesúri osztály jövedelem-igényének 13. századi fokozódása, ami megakadályozta az elemi beruházásokat is. Az elsajátítható többlettermék összezsugorodott, de csökkent a *parasztnak kizsákmányolhatósága* is. A 13. század második felében fokozódott a parasztközségek évszázados küzdelme a földből és a termékekből való nagyobb részesedésért, és kétségtelenül voltak eredményei.

A járadékküzdelmek ugyan már a fejlett *egyszerű áruterelés* körülményei között zajlottak le, mégis a termékek döntő tömegét a családi gazdaságon belül fogyasztották el. Termékeik egy részét ugyan piacra kellett a parasztnak vinni, de az így szerzett pénzjavaikból az illetékek (dues) kifizetése után nagyon kevés maradt, és így munkaerő- és eszközigényük nagy részét továbbra is a családi gazdaság belső forrásaiból fedezték. A földesurak és az állam ekkor már nagyrészt készpénz formában sajátították el a paraszti többletet, viszont e pénzjövedelem sok nagybirtokos esetében hanyatlásnak indult a 14. század első felében. Úgy tűnik, hogy ez volt az általános

tendencia Anglia nagy részében, Észak-Franciaországban, Normandiában és a Párizsi-medencében. E stagnáló vagy hanyatló jövedelemnek ugyanakkor növekvő igényeket kellett volna kielégíteniük.

A 14. század során a népesség mind nagyobb hányadát vonták el az élelmiszertermelésből a városok és a hivatalnoki apparátusok. Még jelentősebb növekedésen mentek keresztül a politikai felépítmény költségei, a királyi és arisztokrata háztartások bővülő személyzete és pazarlása, továbbá a háborús terhek fokozódása révén. *Az agrártermelésből elvont többletnek* ezek voltak a fő felhasználási szférái, és ezek egyikéből sem ruháztak vissza jelentős mértékben a termelésbe. Az adókat szinte teljes egészében a katonai és kormányzati kiadások nyelték el. A katonai technológiának sem az agrár, sem az ipari termelésre nem voltak produktív kihatásai. Még a kereskedőtőke profitjai sem lettek az agrártermelés céljából beruházva, sőt elmaradt az ipari termelésbe történő beruházásuk is; a kereskedelmi profitok ugyanis szinte teljes egészében a forgalom szférájában maradtak.

A feudális társadalom 14. századi válságát általában a századközép *demográfiai összeomlásával* szokás magyarázni, amelyet pedig egy külső tényező, a pestis eredményének szokás tulajdonítani. A demográfiai átalakulások kétségtelenül hatottak a korszak gazdasági és társadalmi fejlődésére, annál is inkább, mivel maguk sem mentesek a társadalmi determinációtól. Nyilvánvaló azonban, hogy *a feudalizmus válsága* megkezdődött már a pestis megérkezése, sőt már a 14. század második évtizedének éhínsége előtt. A rendszer válságának lényegét a két alapvető *osztály viszonyának* válsága képezte, ami megkezdődött már a demográfiai összeomlás előtt, és tovább folytatódott alatta és utána is.

A már korábban is stagnáló földbirtokosi jövedelmek helyzete a demográfiai válság után tovább súlyosbodott. A munkaerő és a föld közötti arány drasztikus megváltozása jelentős esést eredményezett a járadékokban. E járadékcsökkenésekben azonban szerepük volt azoknak a tapasztalatoknak is, amelyeket a parasztközösségek a korábbi évek küzdelmei során szereztek. A járadék-jövedelmek csökkenésének egyenlőtlen mértéke egyszerre tükrözi a *vidéki erőegyensúly* megváltozását és a *föld kereslet-kinálat* viszonyaiban bekövetkező átalakulásokat. Így pl. Angliában az 1370-es évekig fennálló magas járadékszint nem magyarázható pusztán a folytonosan magas gabonaárakkal, hanem szerepe volt benne az uralkodó osztály erejének és eltökéltségének is; az 1381-es felkelés után viszont a járadékok csökkentésére irányuló paraszti nyomás bizonyult igen eredményesnek. A nyugat-európai arisztokráciát *egyéb nehézségek* is sújtották 1348 után. A háborúk

folytatódtak, és velük folytatódtak a kincstári követelések, és az erőforrások pusztítása. Súlyosabban érintette az ároilló a földesúri demesne mezőgazdaságát, mint a parasztokat. Ezzel a járadékjövedelem egykor oly fontos kiegészítése, a demesnéről eredő haszon is igen gyorsan eltűnt, különösen az 1370-es évek után. A 14. század második felében a válságnak már nemcsak gazdasági, hanem *politikai következményeivel* is találkozunk: a földbirtoikos arisztokrácián belül frakcióharcok törtek ki, főleg az állam és annak patronázsalapja fölötti ellenőrzés megszerzéséért. A feudális járadék csökkenése természetesen kritikus helyzetet teremtett a függő *városi-kereskedelmi szektor* számára is.

1380 után a nagybirtokon élő *angol parasztság* (manorial peasantry) sikeres járadék-küzdelmek a jobbágyi állapot látványos eltűnése mellett lehetővé tették a többlet visszatartását is a parasztbirtokon. De más fejlemények is elősegítették a *parasztagazdaság virágzását*. Lezajlott egy település-átcsoportosulás, falun belül és faluk között egyaránt, amelynek során a leggyengébb termékenységű és legnehezebben megközelíthető földeket átengedték legelőnek. Ez jelentős növekedést hozott az állattartásban, ami húst, gyapjút és trágyát eredményezett. A termelés javuló feltételei között jelentősen csökkent a kisbirtokosok aránya, és emelkedett a középparaszti szántóbirtokok átlagmérete; a paraszti rétegződés csúcsán pedig jelentős méretű birtokok születtek, földművelés és állattenyésztés céljából egyaránt. *Franciaországban* is csökkentek a járadékok, de a francia mezőgazdaság nem élvezhette teljesen ennek előnyeit, mivel a háború eredményeként állatállománya teljesen kipusztult, és így nem lehetett kialakítani az állatállomány és a szántógazdaság kedvező arányát. Nehézségei ellenére is a 15. század közepe Franciaországban is kedvezett a *középparasztság* számára, de mindig a *földesuraság* (seigneurie) keretei között, amely intézmény a század végére visszanyerte erejét.

A 15. századi Angliában a hanyatló nagybirtokok és az önállóságukért sikeresen küzdő bérlok megkapó esetei fordultak elő, de az általánosításhoz elegendő anyag erről nem áll rendelkezésre. Még ha csökkent is azonban a *nagybirtokos földesurak* egyedi kényszerítő ereje, *kollektív hatalmuk* vidéken mindenképpen nőtt azáltal, hogy legaktívabb tagjaikat kinevezték békebírákká; de a paraszti többlet járadékformáját már ők sem tudták helyreállítani. Az úriszék hanyatlását ugyanakkor a *faluközösség kohéziós erejének hanyatlása* kísérte s ezzel a parasztság elvesztette korábbi ellenálló és kezdeményező képességét. A kohéziós erő lazulása részben a parasztnépesség csökkenésének, részben rendkívüli mobilitásának, részben pedig társa-

dalmi differenciálódásának eredménye volt. A gazdag parasztcsaládok, akik immár nagy állattartók (graziers) és a demesnén gazdálkodó szerződéses bérlők voltak, többé nem közvetítettek a földesurak és a szokásjogi bérlők között. Többé nem voltak az ellenállás potenciális vezetői.

Ezzel a 15. század végére a *feudalizmus első válsága véget ért*: a változtatások és kiigazítások sorozata lehetővé tette, hogy e társadalmi formáció felépüljön romjaiból. Franciaországban a földesúri rendszer helyre lett állítva, az angol uralkodó osztály pedig jellegzetes rugalmasságával áthelyezte hatalma lokális gyűjtőpontját az úriszékekről a békebírák üléseire (sessions of the peace). Küzdelem azért ezután is bőven volt a rendszeren belül. A legjelentősebbek a kisüzemi áruterelés jellege körül zajlottak, elsősorban a mezőgazdaságban, de az ipari szakmákban is. Gyanítható, hogy ezek jóval fontosabb események voltak, mint a kereskedők, bankárok és gyarmatosítók látványos pénztökefelhalmozása, amelyet oly előszeretettel állítanak előtérbe.

J.P. Cooper:

„Az agrárkapitalizmus nyomában”³⁷

Cooper tanulmánya a vita leghosszabb, leginkább részletekbe menő és a kérdés szakirodalmának történetére is leginkább kitekintő írása. Nem könnyű feladat viszont a vitába illesztve ismertetni, mivel rendkívüli bőséggel szereplő adatai és hivatkozásai közül elég nehéz a fő vitakérdésekre vonatkozó állításait kiemelni, ezek általánossági szintjét megállapítani, mint ahogy gondolati építkezésének fonala is alig rekonstruálható. Ilyen jellegű kísérleteim szükségképp fognak sok torzítást és csonkítást eredményezni, de még lendületes leegyszerűsítéseim és kihagyásaim sem küszöbölhették ki az eredeti szöveget jellemző töredezettséget.

Cooper egyetért Brennerrel abban, hogy gyakori jelenség a *demográfiai tényezők* jelentőségének eltúlzása. Ő a francia történészek egyik kedvenc, de kétes érvényességű axiomáját hozza fel példaként, amely szerint Franciaország 20 millió körüli összlakossága (és 34 fő/km²-es népsűrűsége) a középkori és korai újkori agrártechnika bázisán elérhető maximumot jelentette. Cooper igazat ad Brennernek abban is, hogy a 'demográfiai model'-ek viszonylag elhanyagolják a társadalmi hatalom kihatásait, bár az uralkodó politikai és társadalmi berendezkedés elemzéséhez szerintem nem feltétlenül szükséges Brenner módjára előzetes elkötelezettséget vállalni a marxista terminológia használatára.

Cooper úgy találja, hogy a 17. századi Franciaország *Le Roy Ladurie* által nyújtott bemutatása lényeges pontjain egybeesik *Brenner*ével: *Le Roy Ladurie* szerint ez egy növekedés nélküli gazdaság volt, amelynek hátán újjáéledtek a feudális társadalom bizonyos elemei, amelyek megakadályozták az agrárkapitalizmus elterjedését. *Brenner* nem is *Le Roy Ladurie* leírását és osztályozását kifogásolja, hanem azt a törekvését, hogy mindezt a mentalitások (*mentalités*) és az ezekről függő kulturális blokázsok (*cultural blocages*) termékeként magyarázza. *Brenner* ugyanis szívesebben tulajdonít az osztályviszonyoknak és konfliktusoknak ilyen szerepet. De amikor *Brenner* azzal magyarázza a francia és angol fejlődés eltéréseit, hogy a francia vidéken hiányoztak a tőkés osztályviszonyok, akkor legalább annyira objektívál (*reification*) ő is, mint *Le Roy Ladurie* a mentalitásokra való hivatkozásával. Ha minden olyan magyarázatnak, amely több akar lenni pusztán leírásnál, tartalmaznia kell is bizonyos fokú absztrakciót és objektíválást, ezeknek akkor sem szabad elhomályosítaniuk a valódi fejleményeket.

Igazolható-e egyáltalán az a *Quesnay*-ig visszavezethető felfogás, amely az angol mezőgazdasági termelékenység elsőbbségét hangsúlyozza a franciával szemben? *Cooper* először *P.K. O'Brien* egy újkeletű tanulmányára utal, amelynek érvei szerint az angol mezőgazdaság nem ért el olyan kiemelkedő teljesítményt, mint ezt általában feltételezik: 1700 körül ugyan valóban termelékenyebb lehetett a francia mezőgazdaságnál, 18. századi növekedésük viszont egyforma ütemű volt, és a 19. század első felében is csak alig volt jobb az angol. A brit mezőgazdaság 1650 és 1745 közötti termelékenységnövekedését kétségessé teszik a *Bowley-Rickmann* féle népességnövekedési becslések, a *Cambridge-i* Csoport sokkal magasabb növekedési arányszámait viszont megerősítik. Ez utóbbiak alapján ugyan az 1700 és 1800 közötti időszak egészére vonatkozó agrárnövekedési átlagok nem módosulnak, ezen belül viszont sokkal jelentősebb lesz a termelésnövekedés a 18. század első felében, és különösen nagy (11%) lesz az 1695 és 1720 közötti periódusban. Tehát a 17. század végén és a 18. század elején, valószínűleg tényleg jelentősen nőtt az angol agrártermelés, a francia pedig stagnált vagy épp esett.

Eugen Weber nemrég megjelent könyve mintha megerősítené *Brenner*t abban, hogy *Franciaországban a paraszti termelés meggátolta a gazdasági fejlődést*. *Weber* arról számol be, hogy a francia parasztság a 19. század végéig nem termelt számottevően piaci szükségletre, és rendkívül elmaradott módszereket alkalmazott. De *Weber* megfigyelései nem vonatkoznak Észak-Franciaországra, ahol a 16–17. században legnagyobb mérvű volt a paraszt-

birtokok elvétele és nagy gazdaságokká történő összevonása (engrossment), és amely így az alföldi Anglia (lowland England) szántógazdaságú területeire emlékeztet. Az északi síkságokat, felső Normandiát, Ile-de-France-t, Picardiát és Champagne-t a gabonatermelés és a nagy gazdaságok uralták. Brenner természetesen tudatában van a Franciaországon belüli eltéréseknek, még ha nem is nyilatkozik túl expliciten a gazdálkodási övezetekről. Elfogadja, hogy megtörtént a nagy gazdaságok megszilárdítása (consolidated) olyan helyeken, ahol a faluközösségek meggyengültek, de úgy látszik alábecsüli a vallásháborúktól kezdve bekövetkező gyengülésük mértékét. De amennyiben e meggyengülés előtti időszakot vesszük is, kétséges, hogy a monarchia támogatása következtében a francia faluközösségek erősebb ellenállásra lettek volna képesek földesuraikkal szemben, mint az angliaiak. Angliában sok faluban a 17. században még sokáig aktívan megőrizték az agrárközösségek és a falusi gyűlések a közösségi tudatot és érdekeket.

Amikor a fiziokraták a nagy gazdaságokat pártolták, mint a tökéletesítés egyedül hatékony eszközét, akkor úgy gondolták, hogy Anglia példáját utánozzák. Brenner magáévá teszi azon feltételezésüket, hogy *Angliát a nagy tőkés gazdaságok uralták*. Mingay szerint azonban e feltételezés módosításra szorul. Kimutatta, hogy a 20 és 100 acre (8,1 és 40,5 hektár) közötti birtokok száma – bár 1660 és 1750 között csökkent – még 1891-ben is 55%-kal meghaladta a 100 acre-nél nagyobbak számát. Caird 1878-as becslése szerint a bérbevett gazdaságok 70 %-a kisebb volt 50 acre-nél (20,2 hektár), és csupán 18 %-uk haladta meg a 100 acre-t. A regionális eltérések természetesen nagyok voltak: erős birtokaprózódás zajlott le pl. Lanchashire-ben, Shropshire-ban, Staffordshire-ben és a West Riding egyes részein, míg Kelet-Angliában nőtt a gazdaságok mérete. De egészben véve, a bér munkások nélküli 'paraszt'gazdák száma 1831-ben pusztán 10 %-kal volt kisebb, mint a 1801-ben. Colquhoun 160 000-ben adta meg az angliai és walesi gazdák számát ami 10 000-rel meghaladta King 1688-as becslésének erre vonatkozó adatait. Következtetni lehet arra, hogy egy átlagos gazdaság nagysága Colquhoun-nál közelebb állt a 100, mint a 200 acre-hez.

Cantillon állította elsőként, hogy Angliában a gazdák általában jómódúbbak, mint más országokban, ahol a gazdaságok kisebbek. A nagyüzemi tőkés agrárgazdaság jelentőségét kiemelő gondolati sorban őt követte Quesnay, Turgot majd Marx is. Marx szerint a nagy földbirtok és vele a bérlőgazdák létrejötté ugyan maga is előfeltétele a tőkés termelésnek, mégis a mezőgazdaságon belüli vezetőszerépét a tőke csak fokozatosan és sporadikusan szerzi meg, és a tőkés mezőgazdaság szilárd bázisa végülis csak a nagy-

iparral jöhet létre. Mégis Skandináviában és Nyugat-Európa legnagyobb részében az iparosodás 1950-ig még nem vezetett nagy gazdaságok létrejöttéhez; a túlsúlyban lévő birtokok ekkor 50 hektár alatt voltak, az alföldi Anglia, Észak-Franciaország és Észak-Itália egyes részei, Dél-Itália, valamint Közép- és Dél-Spanyolország kivételével, amely vidékeken a 100 hektárnál nagyobb birtokok domináltak.

Brenner szerint a *kisüzemi gazdálkodás* nem volt képes a gabonatermelés növelésének tökeigényes műveletére. Szerinte a parasztgazdák csak munkaintenzifikálásra voltak képesek, ami pusztán az ipari növények, szőlő stb. termesztésében lehetett hatékony. Brenner szerint a munkaintenzifikálás nem jelentette a munka egységnyi hatékonyságának a fokozódását és így nem növelte a terméshozamokat (yields). A közgazdászok azonban nem fogadják el egyöntetűen, hogy a munkabefektetés így különbözne minőségileg a tökebefektetéstől. Flandriában is csak a nagyon kis birtokok álltak át az ipari növények kizárólagos termesztésére, a középparaszti gazdaságok viszont vegyes gazdaságok voltak és nagyobb gabona-termékenységet eredményeztek, mint a fiziokraták hön szeretett nagygazdaságai. Még egy teljesen árutermelő mezőgazdaság esetében is teljes sikerrel versenyezhetnek a kis egységek a nagyüzemekkel, mint ezt a 19. század végi Franciaország példája is mutatja. Brenner proposíciójának a korai újkori idősakra történő alkalmazása igen kétséges gazdasági modellt eredményez, amely elvonatkoztat a társadalmi és politikai hatalomra vonatkozó mindenféle megfontolástól, mint ahogy attól is, hogy a parasztok hogyan állapították meg saját munkájuk önköltségét (costed their own labour).

Cooper ezután áttér a *francia és angol agrárstruktúra összehasonlítására*. Elsőként a két ország 18. századi birtokmegoszlását teszi az összevetés tárgyává. Kurrens becslés szerint 1780 körül a franciaországi földek 40 %-a tartozott a parasztokhoz, ezen belül Északon ugyanez az arány valamivel kisebb volt. A Gregory King adatai alapján végzett számítások szerint Anglia és Wales kb. 30 %-át birtokolták a szabad birtokosok és átlagosan 50 acre nagyságú szántó jutott mindegyikükre. Brenner szerint 1700-ra az angol földesurak a megművelhető földek túlnyomó többségét, úgy 70–75 %-át ellenőrzésük alá vonták. Csakhogy ez pontosan megegyezik az észak-franciaországi nem-paraszti birtokok arányával. Ennél is fontosabb, hogy az angol nagygazdaságok King által megadott 75 acre (30,3 hektár) nagyságú átlagos szántóterülete jól illeszkedik a Párizstól délre fekvő 10–40 hektáros középparaszti gazdaságok sorába. Az ilyen gazdaságok aligha felelhetnek meg a 'nagyüzemi tőkés gazdálkodásnak', amelytől Brenner a mezőgazdasági áttó-

rést várta, de ha ő épp ezt értette alatta, akkor nem tagadhatja meg e címet Észak-Franciaországtól sem, ahol általánosak voltak az ilyen méretű gazdaságok, és számuk egyre nőtt.

Cooper tanulmányának hátralévő részét főként az *angol és francia agrárviszonyok 15–18. századi átalakulásaira* vonatkozó adatok és részkezelések – sajnos legtöbbször nem egyértelműen konkluzív – bemutatása teszi ki. Az *angol parasztbirtokok nagyságának* hosszútávú átalakulását Cooper a következő regionális tendenciák ismertetésével illusztrálja. Az angol *midland*-en (in midland England) a szokásjogi birtokok mérete 1300-ra érte el mélypontját (kb. 12 acre-s vagy 4,8 hektáros átlag) majd a kisbirtokok száma 1500-ig csökkent és az ezt követő két évszázadon át is tovább ritkult. Cooper Leicestershire, a Cambridge-shire-i Chippenhan és a Wiltshire-i Chalk Country 17. századi példáját hozza fel a kisbirtokok eltűnésének illetve a nagy gazdaságok térnyerésének példáiként; ellenpéldaként pedig a Wiltsire-i Cheese Country-t, Lincolnshire és Cambridgeshire mocsárvidékeit vonultatja fel.

A *francia parasztbirtokok* átalakulása sok közös vonást mutat az angliaiakéval. Alsó Languedoc-ban – Le Roy Ladurie szerint – a parasztbirtokok még drasztikusabb aprózódásához vezetett 1300-ra a túlnépesedés, amelyből a 15. század elején meginduló kilábalás során kb. 12 hektár (30 acre) területű, közép nagyságú 'yeoman' birtokok jöttek létre, amelyeket aztán a jóval nagyobb birtokok kiépülése váltotta fel a népesség és a járadék 16–17. századi növekedésével párhuzamosan. A nagyobb birtokok kialakulásának egy újabb hulláma következett a népesség és a járadékok 17. század végi pangása idején, de immár nem a 'yeoman'-ek, hanem a városi előkelők (urban élites) kezén. Bois Kelet-Normandiára vonatkozóan állapított meg hasonló tendenciákat: 1300-ra a legtöbb birtok 2 hektárryira (4,9 acre) aprózódott, majd a 14. század végén és a 15. század első háromnegyedében a közép nagyságú parasztbirtokok és a törpebirtokok száma nőtt. 1527-re a folyamatos népességnövekedést a kisbirtokok osztódásához s a közép nagyságúak hanyatlásához vezetett. Mindazonáltal itt a középbirtokok 15. századi gyarapodása is kevésbé volt jelentős, mint Languedoc-ban vagy az angol *midland*-en, és maradéktalanul eltűnik, amennyiben másképp definiáljuk a 'közép nagyság'-ot. Észak-Franciaországra vonatkozóan pedig a parasztbirtokok jelentős csökkenését és a 20 hektárnál nagyobb birtokok jelentőségének növekedését tekinti Cooper az 1550 és 1700 közötti időszak jellegzetes átalakulásának.

A 16. század közepén egy *tipikus vegyes-gazdaságú francia* faluban

(Avrainville) Jacquart kutatásai szerint a földnek közel 2/3-át 10 hektárnál (25 acre) nagyobb gazdaságok foglalták el, és e terület több mint felén fogadtak bérmunkásokat. Ez ugyan nem demonstrálja a potenciális agrárkapitalisták létét, viszont nagyon hasonló az angol nyílt-mező rendszerű vidékek (open-field England) állapotához és tendenciáihoz (amelyről Le Roy Ladurie úgy gondolja, hogy a 17. század végén elvezetett az agrárkapitalizmushoz). Avrainville-ben 1550 körül kb. 25 %, Leicestershire-ben és Lincolnshire-ben 1525-ben 20 illetve 33 % volt azoknak az aránya, akik bérmunkától függetek. Eltérés valószínűleg csak abban volt, hogy a városi előkelők Franciaországban nagyobb mértékben váltak földbirtokosokká és ezáltal bérlőik kölcsönzőivé (make advance), ami viszont egyaránt jelenthette a városi tőke produktív beruházását és a parasztok uzsorás kizsákmányolását is.

Bármilyen magas lehetett is a francia vidéken a kis parasztbirtokosok aránya, ez még nem bizonyítja, hogy egy *parasztok uralta* gazdaságot alkotott (legalábbis a szó Csajanov és Thorner által használt értelmében nem) mint ahogy a tőkés földbirtokosok vagy nagygazdák léte sem bizonyítja azt, hogy *tőkés dominálta* gazdaság volt. Valójában a francia mezőgazdaságot a *piac uralta*, és a 16. században még nem jellemezték az angliaitól minőségileg szembetűnően elütő áramlatok és lehetőségek. *A két ország agrárgazdaságában a 16. század közepe után jelentkeztek nagyobb különbségek, amelyek a 17. század vége felé kulmináltak:* fejlődésük először 1560 után kezdett eltérni, majd fokozottabb mértékben 1670 után.

1560 után Franciaországban a polgárháború eredményeként az agrártermelés, agrárnépesség és járadékok korábbi növekedése megszűnt, majd csökkenésbe ment át. Az 1590-es években ugyan Angliát is sújtották a rossz termések és a magas árak, de korántsem vezettek olyan katasztrófákhoz, mint Franciaországban, és a népesség és járadékok növekedése tovább folytatódott. Franciaországban viszont egy új helyreállítási időszakra volt szükség: a földesurak kedvezőbb feltételeket ajánlva ösztönözték a bérlőket a gazdaságok felvételére, akárcsak korábban a 15. században. Ez főleg az alacsonyabb járadékok, a pénz-, vetőmag-, vagy eszközkölcson, illetve a földesúr általi újjáépítés formáját öltötte; a bérlet hosszú időre történő megkötése viszont csak kivétalképp fordult elő. Bár a regeneráció és a népességnövekedés a Loire-től északra egész 1640-ig folytatódott — Délen pedig egész 1670-ig — a Fronde okozta visszaesés bekövetkezésekor Jacquart szerint még sem a termelés, sem a népesség nem érte le az 1560-as szintet.

A párizsi régióban a legtöbb *nagygazda* átvészelte a 16. század második felében és a 17. század közepén bekövetkező válságot egyaránt, bár az

utóbbi kevésbé szilárdan, mint az első. A *demesnek* és a *városiak birtokai* pedig nőttek, és e folyamat nem korlátozódott a párizsi területre: Beaucuban pl. a szokásjogi bérletekből összevont (engrossed) gazdaságok átlagmérete a 16. században 40 hektár volt, 1696-ban viszont már 75 (és itt is a helyi kereskedők voltak aktívak a 16. században, a 17. században viszont hivatalnokok (officers) váltották fel őket). A *paraszti tulajdonban* levő földmennyiség viszont csökkent. Avranville-ben pl. a parasztbirtokok aránya 47 %-ról 20 %-ra csökkent 1560 és 1670 között (a Párizstól és más városoktól távolabb fekvő falvakban e csökkenés mértéke természetesen kisebb volt) és a földnek több mint fele 50 hektárnál nagyobb gazdaságokhoz tartozott. A földnélküli parasztok száma — jelentéktelen szintről indulva — rohamosan nőtt, amit fokozott az is, hogy a 16. század végétől a faluközösségek eladósodása a közösségi földek eladásához vezetett, ami elsősorban a szegényebb parasztok helyzetét súlyosbította. Franciaország nyílt-mező rendszerű vidékein a nagyobb gazdaságok kialakulása és a kisparasztnak pauperizálódása és proletarizálódása volt a fő tendencia. Brenner eltúlozza azt a mértéket, amelyben a parasztbirtok — különösen Észak-Franciaországban — képes volt túlélni az adósságok és összevonások nyomását.

A 17. század közepi válság nyomán a mérsékelt földterületet művelő *bérlőgazdák* (farmers) tömeges *tönkremenetele* is bekövetkezett. Az alacsony gabonaárak, a helyreállított járadékok és a növekvő adók hatására a gazdák haszna csökkent, adósságaik összege pedig folyamatosan nőtt. E szorult helyzetben felszerelésük, igavonó állataik (plough-teams) és állatállományuk elzálogosítására vagy eladására, azaz forgótőkéjük felszámolására kényszerültek, illetve többnyire maga a földesúr sajátította ki felszerelésüket és állataikat, még mielőtt a bérlők hátralékai (arrears) meghaladnák ezek értékét. A gazdálkodók tönkremenetelével sok gazdaság bérlők hiányában a földesurak kezén maradt, némelyik kisebb egységekre lett osztva, más gazdaságok pedig a *legnagyobb gazdálkodók kezén összpontosultak*, akik egyben a földesúri vámok és illetékek (dues and tithe) bérlői (farmers), pénzkölcsönzők és kereskedők is voltak. A nagy-gazdaságok létrejötté és megszilárdulásá így a Fronde után vált dominánssá.

A járadék- és árcsökkenés, továbbá a gazdálkodók tömeges csődje azaz a váratlan eredménnyel járt 1670 után, hogy Észak-Franciaország egyes részein a *mauvais gré* (ill will, rosszakarát) szokása arra tette képessé a nagygazdákat, hogy földesuraik és faluközösségeik felett egyaránt hatalmat szerezzenek. E szokás biztosította számukra, hogy hozzájárulásuk nélkül a földesúr a bérleti idő lejártával sem engedhette át másnak a gazdaságot. Ha

mégis kiadta a földet egy másik bérlőnek, akkor ennek az új bérlőnek azzal a veszéllyel kellett szembenéznie, hogy a falusiak kiközösítik, gazdasági épületeit pedig felgyújtják. E szokás eredményeként egymás között házassódó gazdadinasztiák indultak virágzásnak, amelyek magántulajdonuként (private property) kezelték, egymás közt cserélték és utódaik között felosztották a gazdaságokat. Jacquart Ile-de-France-ban véli felfedezni a nagygazdák hasonló oligo-póliumát, amit az tett lehetővé, hogy pusztán néhány család rendelkezett a szerződéses bérletek felvételéhez szükséges gazdasággal, s így e bérletekért nem folyt valódi versengés. Fuller és a klasszikus politikai gazdaságtan alapelvei szerint, a francia szántógazdaság viszonylagos eredménytelenségének egyik oka épp e verseny hiánya volt, továbbá a földesuraknak a járadékok megemelése (put up) terén vallott kudarca 1780 előtt és 1810 után. Észak-Franciaországban a nagygazdák uralmát a forradalom megerősítette, majd tovább szilárdult a 19. század első felében is.

Észak-Franciaországban tehát a tőkés gazdálkodók gazdasági és társadalmi súlya jóval nagyobb volt, mint Angliában. De Angliában is csak a *gabonatermő vidékek* kedveztek a nagyobb gazdaságoknak, míg az *állattenyésztő régiókban* a parasztgazdák viszonylag jómódúak voltak és számuk is nőtt a 17. század folyamán, mint ezt Joan Thirk kimutatta. A – gyakran még nyílt-mező rendszerű – gabonatermesztő vidékek és az állattenyésztő területek ugyanilyen típusú kontrasztját állapította meg Le Roy Ladurie Észak-Franciaország gabonatermő területei és a parasztsztrók által dominált elmaradott *bloccage* régiók között. Három különbség azonban mutatkozik: 1. Az angol szántóföldek fejlesztésére fordított befektetések és az angol állatállomány nagysága meghaladta a franciaországit. 2. Angliában 1700-ra sokkal fejlettebb és kevésbé lokális volt a kereskedelmi hálózat (marketing network) mint Franciaországban, és az angol parasztszaládi gazdaság (peasant family farm) sokkal erősebben orientálódott piacra, mint a francia. 3. A távoli piacoktól függő vidéki iparok (rural industry) Angliában az állattenyésztő területeken alakultak ki, míg Franciaországban az állattenyésztő vidékek inkább vándor munkaerőt termeltek ki, s maguk a vidéki textiliparok a szántógazdaságú régiókban jöttek létre a 17. század vége felé.

Postel-Vinay és Le Roy Ladurie feltételezi, hogy a *járadékok* magas szintje volt a francia agrárfejlődés akadályja. Ez a feltevésük Cooper szerint nem támasztható alá megnyugtató módon. Való igaz, hogy a polgárháborút követően Franciaországban a földesurak a század végéig tartani tudták a helyreállított járadékszintet, Angliában viszont már 1668-ban általános volt a panasz a járadékcsökkenés miatt. De a 17. század végi beszámolók

gyakran állapítják meg a francia és angol járadékok hasonló szintjét (az össztermékhez viszonyított arányukban mérve) ami kétségesse teszi, hogy a járadék nagysága önmagában döntő különbséghez vezetett volna a két agrárgazdaság fejlődésében. Nagy jelentőséget tulajdonít viszont Cooper a *mezőgazdasági hitel* (rural credit) és az *állami adóztatás* terén mutatkozó eltéréseknek.

Sajnos a *mezőgazdasági hitelre* vonatkozó anyag szigorú értelemben véve nem összevethető: míg a francia tanulmányok a paraszti eladósodásra koncentrálnak, addig az angol kutatások forrásai gazdagabb információval szolgálnak a hitelezőkről, mint az adósokról (about credits owned than about debts). A francia tanulmányok így az egész 1560 és 1720 közötti, és különösen az 1640 utáni időszakra vonatkozóan egyöntetűen a kispaszatok növekvő adósságterheit és földjeik elvesztését mutatják be. (Angliában az ennek megfelelő folyamat a nagy uradalmak körüli szabad birtokok felvásárlása volt.) Angliában viszont a pénzkölcsönzésnek a falu társadalmán belüli eloszlása jelentős akadályt jelentett az uzsorás monopóliumok növekedése számára, és sikerült egy kiskockázatú tőkét szolgáltató pénzpiacot eredményeznie. Úgy látszik tehát, hogy a lényeges eltérés abban állt, hogy Angliában kisebb volt a városi előkelőktől vagy néhány nagygazdától való függés, és viszonylag bőséges volt a falu szintjén, pusztán adóssal felvett hitel, noha természetesen sok hitel származott a városokból is, különösen olyan megbízottaktól (attorneys), akik a föld megszerzésére használták fel a jelzálogokat (mortgages). Ha Angliában kisebb is volt a város gazdasági uralma a vidék fölött (részben a városi előkelők kisebb hatalma és mérsékelt kiváltságai révén) paradox módon Franciaországban egészében véve mérsékeltőbb volt a városiasodás, mint Angliában. E téren egyébként Észak-Franciaország megint jobban hasonlított Angliához, mint más régiók.

1760-ra az angol és francia mezőgazdaság között jóval nagyobb különbségek voltak, mint 1560-ban, még akkor is, ha az összehasonlítás pusztán a nyílt-mező rendszerű Franciaország túlnyomórészt szántógazdaságú területeire korlátozódik. Az eltérés a 17. században következett be, talán elsősorban úgy 1670 és 1720 között, amikor Angliában a mezőgazdasági felszerelések és a termelés szintjét sikerült megőrizni, sőt néhány esetben növelni is, Franciaországban viszont jelentős csökkenésük következett be. A francia földesurak nyilvánvaló törekvései a helyreállítás előmozdítására azért vallottak végül kudarcot, mert a franciáknak a helyreállítás két szakaszáról kellett gondoskodni, míg az angoloknak csak egyről. Az angolok számára a folyamatos közvetlen *adóztatás* (direct taxation) csupán 1641 és

1661 között létezett, majd pedig az 1690-es években, míg Franciaországban a pénzügyi nyomás (fiscal pressure) folyamatos volt. A pénzügyi nyomás enyhülése az 1660-as években nem sokat segíthetett a francia nagygazdákon, megújulása pedig – 1670 után és még inkább 1688 után – épp egybeesett az agrárjövödelmek esésével. A felépülés és némi növekedés akkor következett be, amikor a pénzügyi nyomás és a közvetlen adóztatás csökkent 1720 után, legalábbis az 1770-es évekig. Angliában ugyan az egy főre jutó adóteher a 18. században végig jóval nagyobb volt, mint Franciaországban, de Angliában a fogyasztásra kivetett adó aránya volt magasabb, míg Franciaországban mindig a közvetlen adó hányada volt nagyobb; azaz Franciaországban a városi lakosság enyhébben, az agrártermelők pedig jóval erősebben voltak megadóztatva, mint Angliában.

Franciaországban a 'földesúri reakció' része volt egy hallgatólágos alkunak, amit az állam és a nemesség kötött a parasztság kárára. Valójában a nemesség sem volt homogén, a francia monarchia a főneméseknek (*les Grands*) kedvezett, a magasrangú talárosok (high robes) és a pénzemberek némelyikének – az alsóbb nemesség és a helyi előkelők rovására. Míg korábban a helyi földesurak és előljárók (notables) különböző mértékig fel tudtak lépni bérlőik és parasztjaik védnökeként a királyi adóztatással szemben, a 17. század vége felé fokozott mértékben megnehezedett számukra. A patronálás ilyen lehetősége most a mágnások kiváltsága lett. Az alsó nemesség védnöki és közvetítői szerepe, a parasztok és a külső hatalmasságok között, szétmállott. Angliában viszont a földadó-adminisztráció lehetővé tette a helyi nemesség és a helyi közösségek vezetői számára, hogy részt vegyenek a nemzeti közigazgatásban.

Cooper végezetül kísérletet tesz az *agrárkapitalizmus* fogalmának, és az angol-francia eltérésben játszott szerepének a tisztázására. A fő terminológiai problémát abban látja, hogy mivel a mezőgazdasági felszerelések formájában már a kapitalizmust megelőzően is létezett tőke az agrárgazdaságban (leglényegesebb elemét pedig az állatállomány képezte) így minden tehetsz gazda kapitalistának tekinthető. „A francia és az angol mezőgazdaság közötti kritikus különbség a 17. században valószínűleg abban állt, hogy Angliában nagyobb volt – és egyre nagyobb lett – az állatállománynak a földhöz viszonyított aránya, mindenekelőtt a szántóvidékeken. Brenner professzor és mások azonban valami jelentősebbet szeretnének mondani arról, hogy Anglia gazdagabb volt, mint Franciaország. Ők ezt egy olyan teleológiai folyamat részének tekintik, amely a termelékenység fokozását elősegítő befektetések, továbbá a munka és a termelőeszközök szétválasztá-

sa révén megteremti az ipari kapitalizmus nélkülözhetetlen bázisát, a proletariátust létrehozó agrárkapitalizmust. Az összehasonlító elemzés itt elrejtí irányadó előfeltevését, t.i., hogy a kisüzemi paraszti gazdálkodás nem érhet el olyan termelékenységemelést, amilyenre az iparosítás fenntartásához szükség van, noha Flandria példája szerint ez mégiscsak lehetséges volt.”³⁸

Robert Brenner:

„Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökerei”³⁹

Vitázó tanulmánya elején Brenner újrafogalmazza a demográfiai interpretációval szembeni ellenvetéseit, mindenekelőtt Postan és Hatcher írásával polemizálva. Hangsúlyozza, hogy távol áll tőle a demográfiai modell két alaptételének e teljes elutasítása. Soha nem tagadta, hogy a népességnövekedés – a technikai stagnálás feltételei között – megemeli a földárakat a munka árához képest, s az élelmiszerárakat is növeli az iparcikkek árához viszonyítva, az egy főre jutó termelési eredményeket viszont csökkenti; a népességsökkenés pedig fordítva. Brenner kikötése pusztán annyi, hogy ezek a változások önmagukban nem magyarázzák meg a jövedelmek megoszlásának középkori változásait: a demográfiai változásoknak a földesurak és parasztok közti jövedelem-eloszlásra gyakorolt hatása attól függött, hogy melyiknek volt elég ereje az illetékek megváltoztatásához vagy változatlanul tartásához. Brenner továbbra is kifogásolja, hogy a demográfiai interpretátorok – a jövedelemmegoszlás demográfiai magyarázhatósága végett – a demográfiai fejleményekből vezetik le a hatalom és a tulajdon megoszlását is a középkori Európában. Ez tükröződik Postan és Hatcher azon megállapításában, hogy a 13. századi Angliában a népességnövekedés tette képessé a földesurakat arra, hogy fokozzák szokásjogi bérlők terheit, és ugyanilyen típusú az a magyarázat is, amely szerint a későközépkori népességsökkenés idézte elő a jobbágytság hanyatlását Nyugat-Európában. A demográfiai interpretáció másik, Brenner által elfogadott malthusianus alapeleme az a feltevés, hogy a preindusztriális Európában fellelhetők egy kétfázisú, önkiigazító agrárciklus nyomai: vagyis egy olyan összefüggés, hogy a hanyatló termelékenység mellett bekövetkező népességnövekedés a termelési tényezők aránytalanságához, majd nyomorhoz és éhínséghez vezet, ez a „túlnépese-dés” viszont megindítja a föld és munka egyensúlyát helyreállító népesség-

csökkentést. Ugyanakkor, Brenner ebben az esetben is felhívja a figyelmet a modell korlátozott magyarázó erejére: a vizsgált nagy nyugat-európai agrárciklus esetében már a „túlnépesedés” tényleges jelentkezése is a jövedelemmegoszlástól függött (a földesúri birtok és többletelvonás növekedésének mértékében alacsonyabbra került a népesedési „plafon”), másrészt pedig nem jutott szükségképpen érvényre a malthusiánus mechanizmus önkigazító tendenciája (a „túlnépesedést” követő népességsökkenés jövedelmük csökkenésével fenyegethette a földesurakat, s ezzel fokozott többletelvonásra ösztönözhetette őket, ami a termelés megzavarásán keresztül az egyensúlyhoz való visszatérés helyett további népességsökkenést idézhetett elő).

Le Roy Ladurie és Bois vádjaira válaszolva – melyek szerint összemossa a „gazdaságit” és a „politikait”, illetve „politikai” és „voluntarista” marxizmust képvisel – Brenner megvallja, hogy valóban a feudális rendszer megkülönböztető jegyének tekinti „a gazdasági” és „a politikai” „összeolvadását”. Az uralkodó osztály újratermelésének „gazdasági” feltételei a terméktöbblet elvonásának gazdaságon kívüli kényszeren alapuló rendszerétől függték, s ugyanez a többletelvonási rendszer volt a kulcsa a feudális gazdaság európai fejlődésének is. A feudális többletelvonásnak azért volt nélkülözhetetlen eleme az erőszak, mivel a földesurak e téren alig hagyathozhattak gazdasági eszközökre: a termelést kivitelező parasztok, létfenntartási eszközeik szilárd birtokában, a földesurak gazdasági beavatkozása nélkül is gondoskodhattak saját újratermelésükről, s így a földesurak kezén levő földek önmagukban nem biztosíthatták a paraszti terméktöbblet elvonását. E többlet megszerzéséhez a földesuraknak ellenőrzésük alá kellett vonniuk a parasztok személyét. Bizonyos körülmények között lehetővé vált ugyan a feudális uralkodó osztály számára, hogy gazdaságon kívüli kényszer nélkül, pusztán földtulajdona bázisán vonjon el többletet a parasztoktól: olyan esetekben, amikor a parasztság egésze nem rendelkezett a létfenntartáshoz szükséges földmennyiséggel, s a parasztok egy része kénytelen volt pótlólagos földdarabokat bérbe venni. Ilyen helyzetet eredményezett az 1050 utáni népességnövekedés is. Ez a „túlnépesedés” irányába mutató tendencia, s a föld iránti kereslet ezzel járó növekedése azonban csak korlátozott lehetőségeket teremtett: a 12–13. századi népességnövekedés idején az európai földesúri osztály különféle szekciói nem rendelkeztek elegendő földdel, a 14–15. századi népességsökkenés idején pedig még meglevő földjeikből is nehezen tudtak jövedelmet húzni. Ez is mutatja a földesurak végső függőségét azoktól az intézményektől, amelyek segítsé-

gével gazdaságon kívüli kényszerrel vonhattak el többletet. A feudális gazdaság fejlődését tehát nem lehet pusztán a Bois által javasolt „gazdasági” formula segítségével megragadni.

Postan és Hatcher a hanyatló termelékenység okát a technológiai stagnálásban és az elégtelen földesúri beruházásokban látja. A technológiai újítások hiányát a technológiai lehetőségek elégtelenségével magyarázzák, az alacsony szintű beruházások pedig megfelelnek az alacsony szintű technológiának. Brenner szerint viszont a középkori Európában is be lehetett vezetni termelékenységnövelő technológiákat, s bizonyos esetekben ez teljesen meg is történt. A termelékenyebb módszerek átvételét így mégsem a technológiai lehetőségek hiánya akadályozta, hanem a feudális többlet-elvonási viszonyok (tulajdonviszonyok). A tőkebefektetés fő formája ennél fogva nem a termelési eszközök fejlesztése, hanem az új földek művelés alá vétele volt. Mindaddig, amíg új földek elérhetők voltak, és a népesség nőtt, a földesurak parasztok letelepítésével növelhették jövedelmüket, s ugyanakkor – minthogy a parasztok helyzete is javult, s kevés konfliktus volt – az erőszak költségeitől is megszabadulhattak. A művelés alá vehető földek korlátozott mennyisége miatt azonban a termelés növelésének ez az extenzív módja is akadályokba ütközött, s a kolonizáció helyett a gazdaság újraelosztása lett inkább a fejlődés formája: úgy 1000–1100-tól a „politikai felhalmozás”, vagyis a hatékonyabb katonai szervezet és/vagy erősebb többlet-elvonó gépezet létrehozása felé mutató tendencia uralta a feudális korokat. Minthogy ez a tendencia újabb és újabb földbirtokadományozásokra kényszerítette a földesurakat, ezért a „politikai felhalmozás” saját állandósítása és fokozatos kiterjesztése felé hatott. A „politikai felhalmozás” ugyanakkor azt is megkövetelte, hogy az uralkodó osztály mind jobban szervezze meg önmagát. A politikai kooperáció kidolgozottabb formáira volt szükség egyrészt a mind jobban szervezett parasztközösségek és a paraszti mobilitás ellensúlyozásához, másrészt a földesúri birtokok kölcsönös biztonságának előmozdításához, harmadrészt a „külső” hadviselés mind hatékonyabbá tételéhez. Vagyis a feudális felhalmozás egyik lényeges alapja a politikai centralizáció, a feudális államok fejlődése volt, ami viszont tovább fokozta a termelékenység hanyatlását.

Guy Bois szerint a középkor egyik legfontosabb tendenciája „a feudális illeték-ráta süllyedése”, vagyis az össztermékből való földesúri részesedés relatív csökkenése volt. Brenner elfogadja, hogy Észak-Franciaországban egy ilyen trend érvényesült a 12. század második felében és a 13. században. Elfogadja azt is, hogy az illetékek rátájának ez a csökkenő tenden-

ciája előmozdította a népességnövekedést és a parasztbérletek szaporodását, amikor pedig ez a gazdasági növekedés elérte határait, akkor a földesúri illetékek abszolút nagysága is esni kezdett. Nem találja kielégítőnek viszont Bois magyarázatát, mely sem arra nem ad választ, hogy miért nem tudták a földesurak erőszakos eszközökkel szinten tartani vagy éppen növelni az általuk kivetett terheket, sem pedig arra, hogy miért nem tudták a földesurak annyira megnövelni demesnéiket, hogy ezzel ellensúlyozzák a szokásjogi földekről eredő hozadékok csökkenését. Bois modellje ráadásul az angol adatokkal már egyáltalán nincs összhangban. A 13. századi Angliában a szokásjogi földek olyan jobbágybirtokok voltak, amelyek mindenféle önkényes földesúri teher kivetésének voltak kitéve, s ennél fogva a földesurak jobbágybérleik össztermékének 50 %-át elvonták, míg a francia szokásjogi parasztok esetében ugyanez az arány mindössze 9–10 % volt. Angliában továbbá jóval nagyobb volt a demesnék aránya is: a megművelt földterület egyharmadát tették ki (s természetesen a 13. századi népességnövekedés alatt növekvő járadékot hoztak), szemben az észak-franciaországi 10 %-kal. A gazdasági növekedés idején tehát Angliában a jövedelmek fokozottan a földesurakhoz áramlottak, oly nagy kontrasztban a francia fejleményekkel, hogy a 13. századot egyes történészek hajlamosak a francia „paraszti hódítás” és az angol „földesúri reakció” évszázadaként jellemezni.

Bois e különbségeket Anglia elmaradottságával magyarázza: a két ország ugyanazt a fejlődési utat járta, csak Anglia lemaradt Franciaország mögött, de végső soron ő is ki volt téve a csökkenő illetékek és zsugorodó demesnék tendenciájának. A középkori Anglia hosszú távú trendjei ezzel szemben a franciaországitól időnként teljesen eltérő irányba mutatnak, s így Bois interpretációja ellen szól. Brenner nem is Anglia viszonylagos „gazdasági” lemaradásával magyarázza a két ország eltérő fejlődését, hanem a feudális uralkodó osztály „politikai” szervezetsége terén elért viszonylagos előnnyel. A koraérett angol feudális centralizáció a normandiai normann „politikai” szervezet örököse volt, s mint azt is, egy erős királyi hatalom és egy erős arisztokrácia összefonódása jellemezte. A királyi hatalom kiépítése az arisztokrácia érdekében s annak támogatásával történt, s előfeltételezte az arisztokrácia szervezetségét és összetartását. A parasztok növekvő illetékeinek és fokozódó feudális kötöttségeinek az erős állam kiépülése volt a forrása Angliában, amit az is mutat, hogy a feudális uralkodó osztály időleges dezorganizálódása jelentős előnyöket hozott a parasztoknak a 12. század közepén, míg a monarchia újraerősödése a parasztok fölötti földesúri hatalom helyreállításával járt a század második felében. Az angol centralizáció

11. század végi és 12. századi erősödésével egyidőben Franciaország túlnyomó részét a hatalom szélsőséges felaprózódása jellemezte. Politikai koherencia hiányában a földesurak nem tudtak felülkerekedni a paraszti ellenálláson, s így „a feudális illetékek süllyedő rátájának” tendenciáján sem. Ezt mutatja, hogy a franciaországihoz hasonlóan jól szervezett és lázadó angol parasztok nem tudtak hasonló eredményeket elérni a jobban egyesített angol uralkodó osztállyal szemben.

A 13. század második felében vagy a 14. században Nyugat-Európa szinte minden részén végéhez ért a népességnövekedés. A pestis már egy folyamatban levő népesség hanyatlást fokozott katasztrofális méretűvé a 14. század közepétől. A népességcsökkenés azonban, a gazdasági és demográfiai regeneráció megindítása helyett a hanyatlás további hosszú időszakát vezette be. Ennek az a magyarázata, hogy jövedelmeik hanyatlása arra ösztönözte a földesurakat, hogy a parasztszikipolyozás és az intra-feudális hadviselés hatékonyabbá tételével segítsenek magukon, ami a termelőerők további szétzilálását és pótlólagos népességcsökkenést idézett elő. A válság bekövetkezésének ideje és menete ugyanakkor – osztályviszonyoktól függően – területenként eltérő volt.

Észak-Franciaországban a földesúri jövedelmek hanyatlása már legalább a 13. század közepén megkezdődött. A századvégtől e hanyatlás jelentős lépésekre ösztönzött egy központosított államhatalom és központosított többletelvonó rendszer kiépítése irányában. A növekvő adóztatás viszont egy olyan parasztságot sujtott, amely a 14. század elejére már elérte teljesítőképessége határait, s így a termelés szétzilálásához s a népesség ellátásának aláaknázásához vezetett. A bekövetkező népességcsökkenés azonban kevesebb adófizetőt jelentett, s az így tovább csökkenő jövedelmekre a földesurak a háborúskodás fokozásával, a királyi adószedés növelésével és az államgépezet további kiépítésével válaszoltak. Mindez a 14. század második, és a 15. század első felében a hanyatlás „pokoli ciklusát” léptette életbe, ami katasztrofális méreteket ért el az 1430-as és 1440-es évekre.

Angliában a földesúri jövedelmek stagnálása vagy hanyatlása csak a 14. század első évtizedeiben indult meg – a népesedési plafon elérésével és a népesség hanyatlás megindulásával egyidőben –, de a 14. század közepi pestist megelőzően valószínűleg még nem kerültek komoly veszélybe. A régi járadékszint fenntartására – korábbi sikereikből kiindulva – a földesurak a decentralizált többletelvonó gépezetet próbálták erősíteni. Ennek segítségével részben sikerült is fenntartani a korábbi járadékszintet, ami viszont aláásta a parasztok gazdasági és demográfiai regenerálódó képességét, s így

a franciaországihoz hasonló süllyedő spirálmozgást idézett elő. Angliában mindazonáltal sokkal enyhébb volt a válság: a 15. század első felében a földesúri reakció megtört a paraszti ellenálláson, továbbá nem sújtották az országot a franciaországihoz hasonló háborús pusztítások. Végül is az angol arisztokráciának hosszú távon nem sikerült gazdaságon kívüli eszközökkel fokoznia a többletelvonást, s jövedelmét külső katonai hódítással próbálta helyreállítani, ami rövid távon sikerült is.

A 15. század közepétől Nyugat-Európa nagy részében egy új gazdasági fellendülés időszaka kezdődött. Brenner szerint az új fellendülési periódus lehetőségei és veszélyei a későközépkori válság nyomán kialakult új többletelvonási rendszerek – Kelet-Európában a megerősített jobbágyság, Franciaországban az újonnan kialakult abszolutizmus, Angliában pedig a frissen létrehozott kapitalista agrárviszonyok – jellegéből fakadt, melyek az uralkodó osztályok önszerveződésének korábbi szintjét mindegyik esetben meghaladták, s így az ilyen irányú feudális tendencia folytatásának tekinthetők.

Brenner újabb adatokkal erősíti meg azt a – Postan és Hatcher által megkérdőjelezett – korábbi állítását, hogy a 15. századi népességsökkenés, illetve a földesúri jövedelmek ezáltal kialakult veszélyeztetettsége volt a döntő ösztönzés a parasztok jobbágysági kötöttségeinek megerősítésére az Elbától keletre. Heide Wunder kritikája ellenére is fenntartja, hogy ennek lehetősége mindenekelőtt a keleti paraszttelepülések kolonizációs eredetével, „mesterséges” jellegével magyarázható. Wunder kritikájára Brenner többek között azt válaszolja, hogy bírálója nem veszi észre, hogy a kelet-európai parasztság nagyon kedvező kezdeti helyzete ellenére osztályként még gyenge maradhatott, mivel e kedvező feltételeket a földesuraktól kapták, s nem maguk vívták ki. A jobbágysági kötöttségek fokozásához a kelet-európai földesuraknak újjá kellett szervezniük saját politikai szervezetüket is, ami lehetővé tette ugyan számukra, hogy hasznot húzzanak a 16. századi fellendülésből, hosszú távon azonban a gazdasági szétzilálódásnak nyitott utat.

Brenner és Bois egyetért abban, hogy Franciaországban a kis parasztbirtokon alapuló termelés megszilárdulása és az abszolutista állam centralizált többletelvonása volt felelős a folytonos mezőgazdasági stagnálásért, és végül az agrárválságért, de eltérően értékeli ennek eredetét. Brenner álláspontja az, hogy a francia földesuraknak azért nem sikerült megakadályozniuk a feudális illetékek rátájának csökkenését a 16. század elején, mert a paraszti földtulajdon – egy hosszú folyamat eredményeként – mindinkább megszilárdult. Croot és Parker azt vonta kétségbe, hogy a francia királyság

komoly paraszttámogató erőt jelentett volna, sőt azt is, hogy a francia parasztnak tulajdonjogai erősebbek lettek volna az angolokénál. Brenner nem tagadja, hogy a királyi adóztatás tönkretette a francia parasztság egy részét, de fenntartja, hogy emellett magát a paraszti tulajdont a királyi igazságszolgáltatás igenis védte: a monarchia megakadályozta, hogy a 15. század során nagy mennyiségben megürült szokásjogi földeket a földesurak saját demesnéjükhöz csatolják; a 15–16. században az állam a jobbágyság maradványainak az eltörlésére törekedett; a 15. század közepétől a királyság egy sor rendeletet adott ki a helyi szokások támogatására; végül pedig a monarchia affelé tartott, hogy a királyi *taille* begyűjtéséért a parasztfalvakra helyezze a felelősséget, s ezzel megerősítette e közösségeket földesúri riválisaikkal szemben.

Az abszolutista állam a többletelvonás régi, decentralizált formáival konfliktusban, s azok kárára fejlődött, minek során sok feudális földesúr vált vesztesé. Emiatt az abszolutizmus kialakulása szisztematikus, bár sporadikus és végső soron hatástalan ellenállást váltott ki a földesúri osztályból. Másrészt viszont a francia abszolutizmus sok olyan földesurat fel tudott szívní állami hivatalaiba, akik a régi rendszer eróziójának estek áldozatul. Saját erejének biztosítása végett a koronának biztosítani kellett hivatalviselői hűségét, s ezt a parasztoktól elvont többlet egy része feletti magántulajdon-jogok biztosításával tette. A hivatalviselők függetlenedése nyert kifejezést a hivatal teljes örökölhetőségének 1604-es deklarálásában és a hivatalviselők növekvő önszerveződésében a *parlement*-ek keretei között. Az osztályviszonyoknak ez az új kikristályosodása katasztrófális hatást gyakorolt a gazdasági fejlődésre: tovább erősödött a parasztbirtok (s annak régi korlátai: a specializálódás és fejlesztés hiánya, a felaprózódás tendenciája a felhalmozás helyett), de egy hatékonyabb többletelvonási rendszer terheit viselte. A 16. század második felében a népesség- és termelés-növekedési plafon újabb elérésével kiéleződtek az újraelosztási harcok, de most az adóztatáson és hadviselésen keresztül zajló „politikai felhalmozás” minden korábbi szintet meghaladt. A 16. század közepi stagnálás és hanyatlás ezért vezetett a századvégi katasztrófához, majd pedig átvitt „a 17. század általános válságába”.

Az angol arisztokrácián belül — amely sem a parasztnak jobbágysági státuszának visszaállítására, sem az abszolutizmus kiépítésére nem volt képes — a tengerentúli kompenzációs lehetőségek megszűnésével a széthúzás vált uralkodóvá, ami az állam összeomlásához és polgárháborúhoz vezetett a 15. század középső részében. A továbblépés alapjául feudális hatalmuk marad-

ványa, a föld feletti ellenőrzésük szolgált: az, hogy nagy kiterjedésű demes-nék felett rendelkeztek, és hogy a szokásjogi bérlőket meg tudták akadályozni a teljes tulajdonjog megszerzésében. Croot és Parker szerint Brenner alábecsüli az angol parasztság földbirtokosi pozícióit, s ezen belül is különösen az örökbérlet biztonságát. Brenner válasza az, hogy az örökbérlet biztonsága pusztán egyike a paraszti földtulajdont befolyásoló tényezőknek, de mindamellett Anglia jelentős területein nagyon kedvezőtlen és bizonytalan volt az örökbérlet státusza. Croot és Parker saját adatai mutatják, hogy az örökbérlek támogatása csak a 17. század elején történt meg, vagyis az árak és járadékok egy évszázados növekedése idején semmiféle jogilag megállapított határa nem volt az illetékek emelésének. A földesurak számára természetesen csak arra adott jogot kiterjedt földtulajdonuk, hogy versenyjáradékért haszonbérbe adják. Bár kezdetben — a 15. században — e járadékok nagyon alacsonyak lehettek, mégis amíg fennállt a földért folyó verseny lehetősége, addig a haszonbérletek piaca jelentette a bérlők differenciálódásának alapvető feltételét. A társadalmi viszonyok új rendszerében a termelés szervezői és a közvetlen termelők (néha egyazon személy) többé nem voltak újratermelésük eszközeinek teljesen birtokában, és így arra kényszerültek, hogy rendszeresen piacra termeljenek. Ennek eredménye: verseny a bérlők között a földért és a földesurak közt a bérlőkért, ami végső soron specializálódásra és fejlesztésre ösztönzött, idővel pedig a kis, hatástalan parasztbérlőknek nagy tőkés farmerekkel történő felváltásához vezetett. Ilyen körülmények között a földesuraknak — és a bérlőknek is — egy olcsó államra volt szükségük, amely biztosítja a rendet és támogatja a magántulajdont, ezzel a szerződésen alapuló gazdasági folyamatok normális működését. Ezt a célt a 16–17. század folyamán a parlament erősítésével és az állami hivatalok — mindenekelőtt lokális szinten történő — fokozott kézben tartásával érték el. Szimptomatikus, hogy amikor a 17. század végétől jelentősen emelkedni kezdtek az adók, akkor azt a földbirtokos osztály saját tagjaira vetette ki, szemben az állami adózás alól mentesített francia uralkodó osztállyal. Összegezve, a 17. század végére az agrárkapitalizmus felé vivő angol fejlődés véget vetett a „gazdasági” és „politikai” régi „összeolvadásának” és az „állam” és a „polgári társadalom” közötti intézményes elkülönülés kialakulásához vezetett.

Brenner — akárcsak Croot és Parker — nagy jelentőséget tulajdonít „a yeoman kialakulásának” Angliában, a francia parasztság egyöntetű szétaprózódásával szemben. A két trend eltérését ugyanakkor nem tartja tisztán „gazdasági” tényezőkkel magyarázhatónak, minthogy mindkét folyamat

emelkedő élelmiszerárak közepette zajlott. Az angol parasztságon belüli differenciálódást az idézte elő, hogy az újonnan kialakult társadalmi-termelési viszonyok között, a létfenntartási eszközökhöz való közvetlen (nem-piaci) hozzájutás lehetőségétől elvágvá, nem volt más választásuk, mint hatékony versennyel – árcsökkenéssel, specializációval, többletfelhalmozással, újítással – válaszolni a piaci lehetőségekre. A francia és az angol gazdálkodási mód eltérése jól tükröződött a két ország eltérő népességnövekedésében. Franciaországban 1450 után gyors népességnövekedés következett be, s már a 16. század közepére helyreállt a 14. század eleji rekordmagasság. Anglia népességnagysága viszont az 1510-es évekig stagnált, s amikor növekedésnek indult, akkor is jóval lassabb volt a franciánál, s csak a 17. század közepére, vagy talán csak 1700-ra érte el a 14. századi szintet. E különbség azzal magyarázható, hogy a francia parasztbirtok megerősítése a 15. század közepén megerősítette a régi paraszt-bázisú népesedési trendet is (birtokfeloszthatóság, könnyű és korai földhözjutás lehetősége, korai házasság), ami végül a parasztbirtok szélsőséges feldarabolásához vezetett, míg Angliában a szilárd parasztbirtok elvesztése a kommersziális bérlők kialakulását idézte elő, akik gazdaságossági szempontok miatt ellenálltak a föld felosztásának (a gyermekek birtokon kívüli foglalkozásokba küldése, későbbi házasodás, kisebb családok).

Még Franciaország leginkább kommercializálódott területén, a párizsi régióban sem zajlott le jelentős birtokkoncentráció a 15. század közepe és a 16. század második fele között, pedig a felhalmozás erős ösztönző tényezői (emelkedő élelmiszer- és földárak) és a potenciális felhalmozók (helyi földesurak, udvari hivatalviselők, városi kereskedők, jómódú parasztok) egyaránt jelen voltak. De még ahol jelentős birtokfelhalmozódás be is következett, a művelés még e nagyobb birtokon is kisüzemi méretekben, sok kis parcellán folyt. Ezzel szemben Anglia sok területén zajlott le a nagyobb birtokok és nagyobb művelési egységek kiépítése a kisebbek kárára, már a 15. század második felétől. A piaci nyomásnak leginkább kitett franciaországi területekről, Normandiáról és Cambresis-ről szóló esettanulmányokból az is kiderül, hogy a piacra termelés csúcspontja mindkét területen már igen korán, a 16. század első két évtizedében bekövetkezett, ezt követően viszont – a parcella aprózódása miatt – a parasztok földjük mind nagyobb részét kényszerültek közvetlenül saját ellátásukra felhasználni. Ennek megfelelően visszaesett a kereskedelmi növények termelése, az állattenyésztés, s az 1540-es években a piacra küldött gabona mennyisége is. A 16–17. században a francia parasztgazdálkodás semmiféle újítást vagy előrehaladást nem

mutatott fel, Angliában viszont ugyanekkor mezőgazdasági forradalom zajlott.

Brenner hozzáteszi, hogy a tőkés mezőgazdasági rendszer előnye a parasztbirtokokon alapuló mezőgazdasági rendszerrel szemben nem pusztán a nagyobb és kisebb gazdaságok különbségéből adódik. Nem elég az egyes termelési egységekre koncentrálni, hanem a gazdasági rendszeren mint egészen belül elfoglalt helyük a döntő. A 17. századi Franciaországban a nagy bérő-gazdaságok is másként funkcionáltak, mint Angliában, mivel a tulajdonviszonyok egy olyan rendszeren belül működtek, amelynek alapvető dinamikáját a parasztbirtok uralta. Úgyhogy, amikor Franciaországban a növekvő királyi adóztatás és a fegyveres konfliktusok (a vallásháborúk és a 17. század második harmadának külső és belső konfliktusai) pusztításainak eredményeként a parasztok helyzete meggyengült, s a francia földesurak első alkalommal korábbi parasztbirtokokhoz juthattak hozzá, akkor a létrejövő nagyobb birtokok egészen eltérő dinamikát öltöttek, mint az angliaiak. Franciaországban a nagy bérőgazdaságokban sem lehetett az angliaiakéhoz hasonló profit-orientált gazdálkodást folytatni. Az anatómiailag hasonló angol és francia nagygazdaságok minőségi különbsége szembeütően megmutatkozott a 17. század második felének alacsony gabonárai idején. Szemben Angliával, ahol a hatékonyság fokozásával még ebben az időszakban is busás mezőgazdasági profitokat lehetett szerezni, Franciaországban az 1660-as évektől beköszöntő alacsony élelmiszerárak idején a bérőlk nagy része (köztük a nagybérőlk is) a magas bérleti díjak és alacsony árak szorításába kerülve eladósodott és végül arra kényszerült, hogy feladja gazdaságát a földesúrnak.

A társadalmi és tulajdonviszonyok e két nagy eltérő rendszerének a működése hosszú távon tovább fokozta agrárteljesítményeik éles egyenlőtlenségét. Bár újabban ezt többen megkérdőjelezték, maga Cooper is elismeri, hogy az agrártermelés növekedési rátája 1750-ig Angliában sokkal magasabb volt, mint Franciaországban, E.L. Jones pedig a 18. század egészére vonatkozóan jut hasonló eredményre. Brenner végül újra megerősíti, hogy a mezőgazdasági termelékenység növekedése tette lehetővé Anglia számára, hogy folytonos iparosításra és átfogó gazdasági növekedésre legyen képes egy olyan időszakban, amikor más európai gazdaságokat „általános válság” szorongatott, s azután át tudjon lépni az ipari forradalom korszakába.

Jegyzetek

1. Robert Brenner, „Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, *Past and Present*, no. 70. (1976. febr.), 30–75.
2. Az *early modern* fogalompárt fordítottam *újkor elejének*, bár ennek az „újkornak” kezdetét a nálunk korszakhatárként használatos francia forradalom időszakánál jóval korábbra kell tenni. Az egyértelmű azonosíthatóság végett az ismertetett szövegekben már eleve idézőjelben szereplő kifejezéseket mindig belső (egy vesszős) idézőjellel fogom megkülönböztetni, akár valóban idézetben belül szerepel nálam, akár nem.
3. Brenner, i.m. 31.
4. A *tenant* kifejezést minden megkülönböztetés nélkül *bérlőnek* fordítom. Az eredeti angol fogalom a „bérlő” rendkívül tág értelmében használatos: a középkori jobbágybérlőktől az újkori tőkés bérlőkig mindenkre alkalmazható.
5. Brenner, i.m. 44.
6. *Ugyanott*, 51.
7. *Ugyanott*, 52.
8. *Ugyanott*, 56.
9. A parasztcsalád birtokának szokásjog által kötött jellegére utal a *customary* terminus, amit a továbbiakban röviden a *szokásjogi* kifejezéssel fogok megadni. *Szabad birtoknak*, illetve *szabad birtokosnak*, a *freehold* és *freeholder* kategóriákat fordítom. Makkai László a következőképp definiálta e státuszt: „A parasztság legfelső rétegét a szabad földbirtokkal rendelkező *freeholderek* alkották, ezeknek (a gentryvel és a városi polgársággal együtt) személyes katonáskodási kötelezettsége és parlamenti választójoga volt, amennyiben bizonyos vagyoni cenzusnak megfeleltek. A *freeholderek*kől és a parasztság alsóbb rétegeinek jobb módú elemeiből tevődött össze a részben szabad, részben bérelt földön gazdálkodó gazdagparasztság (*yeomanry*).” (Christopher Hill, *Az angol forradalom évszázada 1603–1714*, Bp. 1968., 17. o. magyarázó jegyzet.) Pach Zsigmond Pál a *freeholdereket*, szabad parasztoknak nevezi, „akik járadékkötelezettségüket egyszer s mindenkorra megváltották, s ezzel a birtokukban levő föld köztörvényileg elismert, a lord számára csak névleges fizetséget teljesítő tulajdonosaivá váltak.” (Pach Zsigmond Pál, *Nyugat-Európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században*, Bp. 1963. 28. o.)
10. A *leaseholdot* és *leaseholdingot* fordítom *szerződéses bérletnek*, a *leaseholdert* pedig *szerződéses bérlőnek*. Pach ezt írja erről a kategóriáról: „...voltak valóságos bérlők: lease-holderek, ... több generációra, vagy élethossziglan, vagy meghatározott időre szóló, esetleg bármikor felmondható bérleti szerződéssel.” (*Ugyanott*.) Makkai meghatározása pedig így szól: „A megszabott időre vagy a földesúr tetszéséig a bérlő kezére adott földet nevezték leaseholdingnak, haszonbérletnek. A bért pénzben fizették, egyéb kötelezettsége a bérlőnek nem volt, jobbágyi függésbe nem került, viszont a bérlet megszűntével távoznia kellett a földről, ha a földesúr nem újíttotta meg a szerződést. Akár apró parcellán szorongó bér munkás, zsellér, akár maga is bér munkát alkalmazó nagybérlő volt a leaseholder, a földesúrhoz való viszonya merőben új volt, nem a feudalizmus gazdaságon kívüli kényszere, nem a földesúrtól való személyi függés, hanem egyedül a bérleti szerződés határozta meg, s ennek felbomlása minden jogot és kötelezettséget mindkét fél részéről megszüntet-

tett.” (Hankiss E. és Makkai L., *Anglia az újkor küszöbén*, Bp. 1965. 19.) *Leasehold*ként a nagybirtokoknak csak a majorsági földjei, azaz csak a demesne volt bérbe adható, a telki keretek közé tartozó földek viszont nem. (v.ő. Pach, *Idézett mű*, 68.)

11. *Past and Present*, no. 70., 63–64.
12. M.M. Postan és John Hatcher, „Population and Class Relations in Feudal Society”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 24–37.
13. *Ugyanott*, 26.
14. A *manort*, *nagybirtoknak* fordítom, Pach *idézett műve* 17–18. és 47. oldalán található ilyen irányú megállapodásai alapján. E fordításhoz következetesen fogom tartani magam, noha olykor a szöveggörnyezet a *manor* kifejezés „majorság” értelmében történő használatára látszik utalni. A majorsági földeket egyértelműen megnevező *demesne* terminust változatlan formában veszem át, az *estate*-et pedig *uradalom*nak fordítom. A *manorialt* a *földesúri* kifejezéssel adom meg zárójelben feltüntetve az eredeti angol szót is, mivel *földesúrként* szerepel már a *lord*, *landlord* és *seigneur* is.
15. Patricia Croot és David Parker, „Agrarian Class Structure and Economic Development”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 37–47.
16. Örökhérletnek a *copyholdot*, örökbérletnek pedig a *copyholdert* fordítom. E fogalom a következő jelentéseket hordozza. Makkai: „A pénzáradékra való áttérés nem tette a villein földjét szabad bérletté, mert régen keletkezett szokásjogok tapadnak hozzá. Ezeket rögzítették a manor (udvarház) jegyzőkönyvében, a ’tekercsben’ (roll) s az erről kapott másolat után kezdték a régi villeint copyholdernek, azaz olyan parasztnak nevezni, aki földjét a jegyzőkönyvben, ill. annak másolatában foglalt feltételek szerint bírja. A feltételek közt szerepelhetett a szolgáltatások részleges vagy teljes megváltása, főleg pedig a föld használatának hosszabb-rövidebb időre való biztosítása, beleértve ebbe a közös erdő-mező (common) és a nyílt mező legeltetéséhez való jogot is. ... A copyholdert és a freeholdert a közföldekben való részesedés mellett elsősorban az különböztette meg a leaseholdertől, hogy földjük birtoklásának egyszer kialakított feltételei szokásjog (custom) védelme alatt megszilárdultak, s azokat a földesúr többé nem változtathatta meg.” (Hankiss–Makkai, *Idézett mű*, 20–21.) Makkai másutt ezt írja a *copyholderekről*: „... a földesúri összeírások (roll) másolatai alapján általában örökjogon birtokoltak, de az örökösödésnek nemegyszer olyan feltételei voltak, amelyeket a földesúr a paraszt elűzésére használhatott fel.” (C. Hill, *Az angol forradalom évszázada*, 17. magyar kiadás.) Pach pedig ezt írja e rétegről: „Angliában a 15. századra gyakorlatilag bekövetkezett ... a villain-viszony megszűnése. A parasztság jelentős része a személyi függés alól lényegileg felszabadult, a lordnak meghatározott pénzáradékkal (rents) tartozó, örökbérlet jellegű kisbirtokosokká: copy-holderré küzdött fel magát. A copy-holderek birtoklása immár nem a szokásjogon (custom), hanem írásbeli dokumentumon, a földesúri bíróság irataiba való bejegyzésen (copy of the court roll), mintegy szerződésen nyugodott, azonban a királyi bíróság (common law) által nem volt biztosítva, s átörökítése esetén a lord bizonyos szolgáltatásra tartozott igényt.” (Pach, *Idézett mű*, 27–28.)
17. Heide Wunder, „Peasant Organization and Class Conflict in East and West Germany”, *Past and Present*, no. 78. (1978 febr.), 47–55.

18. *Ugyanott*,
19. *Ugyanott*, 52–53.
20. Emmanuel Le Roy Ladurie, „A Reply to Professor Brenner”, *Past and Present*, no. 79. (1978 május), 55–59.
21. *Ugyanott*, 56.
22. *Ugyanott*, 56.
23. *Ugyanott*, 57.
24. *Ugyanott*, 58.
25. *Ugyanott*, 59.
26. Guy Bois, „Against the Neo-Mathusian Orthodoxy”, *Past and Present*, no. 79. (1978 máj.) 60–69.
27. *Ugyanott*, 60.
28. *Ugyanott*, 62–63.
29. *Ugyanott*, 63–64.
30. *Ugyanott*, 65–66.
31. *Ugyanott*, 67.
32. *Ugyanott*, 69.
33. R.H. Hilton, „A Crisis of Feudalism”, *Past and Present*, no. 80. (1978. aug.) 3–19.
34. *Ugyanott*, 4.
35. Az egyszerűség kedvéért a *peasant household economy*-t és az *economy of the peasant family*-t egyaránt *parasztcsaládi gazdaságnak* fordítom, de a *family-based household*-ot, is *családi gazdasággá* egyszerűsíttem.
36. A *földesuraság* elég szerencsétlen terminusát a *lordship* megfelelőjeként használom, így próbálva áthidalni azt a problémát, hogy Hilton ezt a kifejezést mindkét szótári értelemben használja, azaz a földesúr birtokát és hatalmát is ezzel a kifejezéssel jelöli, mindkettőt, a rájuk jellemző viszonyrendszer értelmében.
37. J.P. Cooper, „In search of Agrarian Capitalism”, *Past and Present*, no. 80. (1978. aug.) 20–65.
 A vita összes tanulmánya körül kétségtelenül ez okozta a legtöbb fordítási nehézséget, s feltehetően többször nem is sikerült helyesen megértenem. A tanulmány, illetve a róla készült ismertetésben a következő jelentősebb terminológiai újdonságok találhatók. A *birtok* és *birtokos* kifejezések, amik eddig szinte kizárólag a *holding* és a *holder* megfelelői voltak, a következő szövegrészben gyakran a *property* és az *owner* fordításaiként szerepelnek. A *járadék* továbbra is kizárólag a *rent*-et fogja helyettesíteni, de míg a korábbi tanulmányokban ez többnyire a feudális földjáradékot látszott megnevezni, addig Coopernél valószínűleg főként a szerződéses bérleti díjat jelöli, bár az is lehet, hogy mindig a járadék minden típusát beleértették. Jelen szövegrész egyik leggyakrabban előforduló fogalma, a *farmer* jelenthet *földművelőt*, *gazdálkodót* és *bérlőt* is, Cooper pedig valóban váltott értelemben használja. Én többnyire a legsemmlegesebb *gazdálkodó* és *gazda* kifejezésekre fordítom, és csak egy-két esetben adom meg *bérlő*ként, zárójelben jelezve ilyenkor, hogy nem a *tenant*, hanem a *farmer* az angol megfelelője.
38. *Ugyanott*, 62–63.
39. Robert Brenner: „The Agrarian Roots of European Capitalism”. *Past and Present*, no. 97 (1982 nov.), 16–113.

BEVEZETÉS

Nem véletlenül került e kis szöveggyűjtemény élére Errico Malatesta egyik írásának részlete. Az olasz anarchizmus kimagasló képviselője ugyanis e helyütt az egész anarchista ideológia alapkérdését vetette fel és válaszolta meg. A mozgalom többi 19. századi teoretikusához hasonlóan, Malatesta az ellen a polgári felfogás ellen hadakozott, amely az „anarchiát” a rendetlenség, a káosz szinonimájának állította be. Az öröklött és közkeletűnek mondható értelmezéssel szöges ellentétben az anarchia tehát – ideológusainak szándéka szerint – a kizsákmányolásra és tekintélyre alapított tőkés rend romjain felépítendő igazságos társadalom szervezete, amelyben megvalósulhat az egyén teljes felszabadulása. Ennek az elméletnek a képviselői a múlt század második felében, főként 1871 után, igényt tartottak a nemzetközi munkásmozgalom vezetésére, következésképpen az anarchizmus a marxizmus történeti alternatívájaként kívánt fellépni. Ez a törekvésük végső fokon ugyan nem járt sikerrel, de az is tény, hogy a századfordulón az anarchoszindiaklizmus képében nagy tömegeket hódított meg egyes országokban és majdnem az első világháborúig megőrizte rangos helyét a nemzetközi munkásmozgalom irányzatainak spektrumában.

E sorrendben második Pierre Joseph Proudhon-t nem kisebb történeti személyiség, mint maga Mihail Alekszandrovics Bakunyin nevezte el az „anarchizmus atyjának”. Proudhon és a róla elnevezett irányzat, a proudhizmus, bonyolult politikai képlet. Műveiben ugyanis nem „tisztán” jelennek meg az anarchista elmélet építőkövei, valamiképpen keverednek a reformizmus különböző elemeivel, ráadásul Proudhon eltéveszthetetlenül francia volt. A döntő azonban mégiscsak az a vitathatatlan tény, hogy bár nem előzmények nélkül, ő volt az első, aki az anarchizmus elméletét egye-síteni akarta korának munkásmozgalmi gyakorlatával. Az anarchiát úgy mutatta be, mint az eljövendő, magasabbrendű társadalmi formációt, a „hatalomnélküliség” állapotát. A közölt szemelvényből idézve, az elérendő célt úgy fogalmazta meg, hogy „a dolgoknak olyan rendjét kell létrehozni, amelyben a nép, az ember, a polgár szuverenitásának elve betű szerinti értelemben lenne alkalmazva; ahol az állam minden tagja függetlenségét megőrizve és szuverén módon cselekedve kormányozná saját magát, mialatt a legfelsőbb hatóság kizárólag a közösség problémáival foglalkozna; ahol követ-

kezesképpen lennének bizonyos közös dolgok.” Első ízben Proudhonnál mutatkozott meg teljes egyértelműséggel az anarchizmus bármely változatának legmeghatározóbb ismérve: az *antiautoritárius* beállítottság, azaz mindenfajta tekintély következetes elvetése. A tekintély íve az istentől, aki földi képviselőjének, az egyháznak merev dogmáival guzsba kötötte az ember gondolkodását (ezért van az, hogy az anarchista alapállás értelemszerűen antiklerikális) a földi hatalmasságokon: az államon, a kormányokon és a hivatalnokok seregén keresztül egészen a falusi módos gazdáig húzódott, mert birtokosként ez utóbbi is rendelkezett a béreseivel. A Louis – Auguste – Blanqui-tól kölcsönvett híres jelszó: Sem isten, sem úr! hüen fejezi ki az anarchisták világnézetét.

Emeljük ki Produhon eszmerendszerének még egy tartópillérét, a *föderalizmust*. Hogy az emberek feletti uralmat a dolgok, jelesül a gazdasági folyamatok igazgatása váltsa fel, elengedhetetlennek tartotta a valamennyi osztálytársadalomra jellemző hatalmi piramis lerombolását, az emberek közötti vagyoni egyenlőtlenségből eredő alá-fölérendeltségi viszonyok végleges megszüntetését. Helyettesítését úgy képzelte el, hogy a termelésben résztvevő dolgozók egyenrangú közösségei önkéntes társulásra lépnének egymással, a kölcsönösség alapján, közös ügyeik intézésére, vagyis a korábbi vertikális felépítés helyett a társadalom szuverén egyedei egyetlen horizontális síkban helyezkednének el, s mivel a „kormányzás” pusztán az „ügyek” (s nem az emberek) igazgatását jelentené, egyszer s mindenkorra lehetetlenné válna egy a néptől fokozatosan elkülönülő kiváltságos csoport kiemelkedése, vagyis a társadalmi piramis újjászületése. Ez is olyan alapeszme, amely különböző változatokban mind a mai napig az összes anarchista elmélet integráns részét képezi.

Ha Proudhonról kijelenthető, hogy általában a tekintélyelvvet rombolta, Bakunyint sommásan úgy jellemezhetjük, hogy a tekintély legmagasabbrendű, legszervezettebb, éppen ezért a kiuzsorázott népi tömegekre nézve legveszedelmesebb intézménye: az állam elleni lázadás megtestesítője volt. Nincs vita a történeti irodalomban a tekintetben, hogy valamennyi anarchista teoretikus és forradalmár közül pontosan ő gyakorolta a legnagyobb hatást kortársaira. Jelentőségének megfelelően a terjedelemnek több mint egyharmada az ő műveiből kiválasztott szemelvényekre esik. Bakunyin érdeklődésének középpontjában olyan kérdések álltak, mint az állam kialakulási folyamata, történeti szerepe, saját kora államformáinak jellemzése tipikus és egyedi vonásaik csoportosítása alapján. A mesterének vallott Proudhon-hoz hasonlóan ő is a federalizmusban jelölte meg „az új társadalom po-

litikai eszméjét” mert még a legdemokratikusabb államokat (Svájc és USA) is egy kiváltságos kisebbség hatalmi szervének minősítette. Bakunyin azonban több tekintetben is továbbfejlesztette az *antietatizmus* fogalmát. Egy részt kiterjesztette a korabeli munkásmozgalomra, az I. Internacionáléra. A már Proudhon által is használt „államszocialista” megjelölést (az ő felfogása szerint azok a szocialisták tartoznak ebbe a csoportba, akiknek célja a fennálló államok lerombolása után saját államgépezetük, s ily módon saját uralmuk létrehozása) Marxra és követőire, az I. Internacionálé Főtanácsára is alkalmazta. Zürichi programja szerint: „A Szláv Szekció nem ismer el főtanács vagy kongresszus által előírt hivatalos igazságot, sem egyoldalú politikai programot.” Egy ilyenféle állásfoglalás politikai következményeit aligha szükséges bevezetésben taglalni.

Az antietatizmus kiterjesztésének másik iránya előre felé, a jövőbe mutat. Bakunyin ugyanis Államiság és anarchia című főművében nemcsak korának államalakulatait, hanem a távoli jövőendő munkásállamát, a Marx által célnak tekintett forradalmi diktatúrát is elítélte. Azt állította, hogy ez utóbbi még rosszabb lenne, mint a burzsoá államok, mert egy privilegizált kisebbség itt is szolgaságba döntené a néptömegeket. Ide kívánczik az a közhely-szerű, de elvi fontosságú megállapítás, hogy a marxizmus és az anarchizmus kibékíthetlenségének oka éppen ebben a tézisben keresendő.

Beérve rövid utalásokkal, fel kell hívni az olvasó figyelmét két másik lényeges összefüggésre. Bakunyin nem habozott támaszkodni – legalábbis az elméletben – a „rossz szenvedélyekre”, azaz az emberben állítólag meglevő romboló ösztönre, ezt is a társadalom átalakító mozgalmának szolgálataiba kívánta állítani. A másik utalás a tulajdonjog eltörlésére vonatkozik. Szerinte kizárólag az állam, a tulajdonjog és a jogi család eltörlése teszi lehetővé „a népi élet megszervezését alulról felfelé, a kollektív munka és tulajdon alapján.”

A Louise Michel és Pjotr Kropotkin tollából származó szemelvények kevésbé elvontak, „levegősebbek”, vagyis könnyebben olvashatók. Az orosz herceg sajátos szint képvisel a palettán: az *anarchista kommunizmus* fő képviselője volt. Érdemes odafigyelni a szóhasználatára, mert például „a népfia” kifejezés nem csupán rá jellemző, a „nép” – a dolgozó osztályok –, az ösztönös népi lázadó heroizálása az anarchizmus és a még ezután tárgyalando anarcho-szindikalizmus valamennyi gondolkodójánál is fellelhető.

Nem maradhat ki egy ilyen válogatásból az *individualista anarchizmus* legmarkánsabb képviselője, Max Stirner sem. Az időbeni távolságot figyelembe véve, meglepően modernnek tűnnek gondolatai a 19. századi iskolá-

ról, amelyik a felsőbbbség előtt hajbókoló egyedeket bocsátott ki, ahelyett, hogy a teljes ember kialakítására törekedett volna. „Az új kor eszméje, ösztönzése: az *akarat szabadsága*. A pedagógiának kiindulópontként és végcélként a *szabad személyiség* kialakítását kell tekintenie” – fogalmazta meg a nevelés igazi célját. Ma is egyet lehet érteni azzal a megállapításával, hogy az iskolának nem elnyomnia, hanem ki kell bontakoztatnia a gyermek egyéniségét.

Stirner receptje, amit a társadalmi bajok leküzdésére ajánl, végletesen individualista: amíg Proudhon, Bakunyin, Kropotkin és Malatesta az elnyomottak kollektív erőfeszítésével, tehát társadalmi vagy politikai tettel kívánta megszüntetni a fennálló állapotokat, addig ő az elszigetelt egyén belső lázadását, azaz a dolgokon való felülemelkedést tekintette az egyetlen eredményes módszerek.

Az utolsó, egyben legterjedelmesebb forráscsoportban a három francia anarchoszindikalista: Fernand Pelloutier, Emile Pouget és Georges Sorel írásai találhatók. Mindhármukra vonatkoztatható az a ténymegállapítás, hogy soraikból csak úgy árad a derűlátás, amelyet a századforduló franciaországi munkásmozgalmában tapasztalt megújulás: a harcos sztrájkok sorozata, a korábban szervezetlen munkástömegek színre lépése váltott ki belőlük. Milyen gondolati-emócionális indítékok tapinthatók ki még ezekben a szövegrészekben? Az átkos „képviselői aspirációk” mélységes megvetése; ez kettős elítélést fejezett ki, ugyanis degusztálta őket általában a parlamentáris demokráciák választási rendszere, s különösen a szociáldemokrata pártokban megfigyelt elfajulás, ami abban mutatkozott meg, hogy a szociáldemokrácia vezetői egyoldalúan csakis a képviselői mandátumok elhódítására törekedtek. Ez a szembenállás fejeződött ki jelszavukban: Semmi politikát!

A másik lényeges ismérve ennek az ideológiának a szakszervezetek szerepének újraértékelése, pontosabban az, hogy megalkotói egész koncepciójuk középpontjába állították. Számukra az anarchista doktrínától megtermékenyített szakszervezet az a terep, amelyre vonulva a munkások tömegei megvalósíthatják önmagukat, kialakíthatják magukban azokat az akarati tulajdonságokat, amelyeknek birtokában megvívhatják majd a döntő harcot. („Akarat iskolája.”) A kiszákmányolók feletti győzelmet egyedül a „közvetlen akció” hozhatja meg, ez pedig nem más, mint a szindikalista módon értett általános gazdasági sztrájk. Ennek apostolaként Sorel lépett fel, aki ad absurdum vitte ezt a gondolatot olyképpen, hogy az általános sztrájkot mítosszá emelte, s kijelentette, hogy csak a benne

résztevők akarati-érzelmi gyarapodása fontos, a sztrájk közvetlen eredménye tulajdonképpen mellékes.

Nagyon érdekes a marxizmus történeti szerepének ábrázolása. Ez is Sorelnak a műve volt, ő írt könyvet – jellemző a cím! – a marxizmus felbomlásáról. Magának Marxnak az érdemeit nem tagadta, ellenkezőleg, (szellemi teljesítményét a „forradalmi tanulóévek” termékének minősítette), ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy Marx tanítása a századfordulón bekövetkezett mélyreható gazdasági-társadalmi változások miatt elévült, és az anarchoszindikalizmust nem csekély önbizalommal a marxizmus történeti meghaladásának deklarálta.

Néhány szót kell szólni az anarchista szövegek fordításáról. Ennek tulajdonképpen nincsen kialakult gyakorlata, hagyománya, hiszen a szóban forgó ideológusoktól elenyészően kevés mű jelent meg, inkább csak brosrák, ez utóbbiakat is a régmúltban adták ki, elavult nyelvezetük nem szolgálhat zsinórmértékül. A fordítás nehézségei megítélésem szerint alapjában véve nem nyelvi természetűek, hanem a szemlélet gyökeres különbözőségéből következnek. Marxista gondolkodásmódhoz szokott agyunk és szemünk nehezen fogja fel mindenekelőtt a sajátos fogalmakat,* a rendhagyó szókapcsolatokat és jelzős szerkezeteket. Egyes szerzők, így például az anarchoszindikalisták vagy Stirner esetében, csak akkor lehet hű a fordítás, ha az odaértett, de le nem írt gondolati elemeket is beépítjük a szövegbe. Mindebből az következik, hogy ezek az átültetések, jól lehet gondos munka eredményeként születtek meg, nem minősülhetnek „hivatalosnak”, véglegesen elfogadottnak, nem szólva egy kritikai kiadással szemben támasztható követelményekről.

A Proudhon-részletet, valamint Bakunyin politikai filozófiáját az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete fordította le. Az Államiság és anarchia magyar változata Gereben Ágnes munkája. Valamennyi többi szemelvény fordítása e sorok szerzőjétől származik.

*V.ö. Vadász Sándor: A klasszikus anarchizmus ideológiájának fogalomrendszere Proudhon és Bakunyin műveiben. In: A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv. 1982. 5–19. old.

1. Errico Malatesta:

Anarchia

(Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, La Cité Éditeur, é.n. 398–400.)

Az Anarchia szó a görögből jön és *kormány nélküliséget* jelent, egy népnek azt az állapotát, amelyben alkotmányos hatóság, kormány nélkül igazgatja önmagát.

Az Anarchia szót általában a *rendetlenség, zűrzavar* értelmében használták, mielőtt a gondolkodók egy csoportja mint lehetséges és kívánatos szervezetnek minősítette volna, mielőtt valamelyik párt célul tűzte volna ki, amely ettől kezdve a modern szociális harcok egyik legfontosabb tényezője lett. A tudatlan nép és az igazság elkendőzésében érdekelt ellenségeink még ma is a rendetlenség értelmében használják e szót...

Amint a kormányt szükségesnek vélték, miután elfogadták, hogy nélküle csak rendetlenség és zavar jöhet létre, természetes, sőt logikus, hogy az Anarchia kifejezés, amely a kormány hiányával egyértelmű, a rend hiányát is jelenti.

A tény nem áll példa nélkül a szavak történetében...

Változtassatok véleményt, győzzétek meg a közvéleményt arról, hogy a kormány nemcsak hogy nem szükséges, de veszélyes és ártalmas, akkor az Anarchai éppen azért, mert a kormány hiányát jelenti, mindenki számára mást mond majd: természetes rendet, mindenki szükségleteinek és érdekeinek harmóniáját, teljes szabadságot a szolidaritásban...

Mi a kormány?

A metafizikai irányzat... amelyik a pozitív tudomány csapásai ellenére még mindig mély gyökereket ereszt a kortársak többségének szellemi világába, teszi, hogy sokan morális entitásnak vélik a kormányt, amely az ész, az igazság, az igazságosság bizonyos attribútumaival rendelkezik, és független a kormányban helyet foglaló személyektől.

Számukra a kormány, jobban mondvá az Állam, elvont társadalmi hatalom, az általános érdekek mindig elvonatkoztatott képviselője, mindenki jogának kifejeződése, amely limitálja az egyes jogait. ...

Számunkra a kormány a kormányzók közössége. A kormányon lévők, a királyok, elnökök, miniszterek, képviselők, ők azok, akik rendelkeznek a törvényalkotás képességével, hogy szabályozzák az emberek egymás közti

kapcsolatait, és végrehajtsák a törvényeket; hogy elrendeljék és beszedjék az adókat, katonai szolgálatra kötelezzenek; elítéljék és megbüntessék a törvények megszegőit; ellenőrizzék és szentesítsék a magánszerződéseket, monopolizáljanak egyes termelési ágakat és bizonyos közszolgáltatásokat, vagy ha akarják, az egész termelést és minden közszolgáltatást. Elősegítik vagy akadályozzák a termékek cseréjét. Hadat üzennek vagy békét kötnek más országok kormányaival. Engedélyezik vagy visszavonják a kedvezményeket. Egyszóval a kormányzóknak van meg az a képességük, többé vagy kevésbé magas fokon, hogy felhasználják saját érdekükben a társadalmi erőt, legyen az fizikai, szellemi vagy anyagi, hogy mindenkit kötelezzenek annak végrehajtására, amit ők akarnak. A mi felfogásunk szerint ez a képesség képezi a kormány elvét, a tekintély elvét. ...

Különben mik a kormányok, legyenek jók vagy rosszak, bölcsek vagy tudatlanok? Ki nevezte ki őket magas funkciójukba? Ők maguk kényszerítették ránk magukat a háború, hódítás vagy forradalom jogán? De ugyan milyen garanciája van a népnek, hogy a közhasznúság vezérli őket? Ez tisztán bitorlási kérdés. Az alávetetteknek, ha elégedetlenek, nem marad más hátra, mint az erőszak, hogy megszabaduljanak igájuktól. Egy osztály, egy párt választotta ki őket? De akkor ennek az osztálynak az érdekei és eszméi fognak győzni, miközben a mások akaratát és érdekeit feláldozzák. Általános szavazati jog alapján választották őket? De akkor az egyetlen kritérium a szám, amely minden bizonnyal sem igazságot, sem észet, sem képességet nem bizonyít...

Számosak és változatosak azok a teóriák, amelyeknek segítségével megkísérelték megmagyarázni és igazolni a kormányok létét. Mindezek, elismerve vagy tagadva, azon az előre felállított nézeten alapulnak, hogy az embereknek ellentétesek az érdekeik és így szükség van egy külső, felső erőre, amely kötelez bennünket mások érdekeinek a figyelembevételére, előírva és ránk kényszerítve olyan cselekvési szabályt, amely a lehetőségekhez képest összhangba hozza az érdekeket a harcban. A kormány állítólag mindenkinek a legnagyobb megelégedést hozza a lehető legkisebb áldozatvállalással. ...

Nézzük inkább a tényeket.

Az egész történelem folyamán, csakúgy mint jelenleg, a kormány nem más, mint egyeseknek a tömeg felett gyakorolt brutális, erőszakos, önkényeskedő uralma, vagy arra hivatott eszköz, hogy biztosítsa az uralmat és a privilégiumot azoknak, akik erővel, cselszövessel, vagy örökség útján az élet minden eszközét, főként a földet, megkaparintották maguknak, s ezeket

használják fel arra, hogy a népet szolgátságban tartsák és maguknak dolgoztassák. Kétféle módon nyomják el az embereket: vagy közvetlenül, brutális erővel, fizikai erőszakkal, vagy közvetett úton, megvonva tőlük a létfenntartási eszközöket, s így tehetetlenségre kárhoztatva.

2. Pierre-Joseph Proudhon:

A munkásosztály politikai kapacitásáról.

(De la capacité politique des ouvrières)

(Paris, Librairie Internationale, 1868. 24–26., 40–41. A lapszámok az ELTE Bölcsészettudományi Karának Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézetében őrzött kéziratot fordításra vonatkoznak. Továbbiakban: ELTE TSZIT.)

(A kölcsönösség a kormányban. A gazdasági és a politikai elv azonoságának koncepciója. Hogyan oldja meg a Munkásdemokrácia a rend és a szabadság problémáját.)

Éppúgy, ahogy a föld hajdan a természet által meghatározott területekre osztódott és körülhatárolódott, majd a terület újra felosztódott egy kölcsönös egyezmény révén a közösségek és a családok között; és éppúgy, ahogy a munkák és szakmák kölcsönösen felosztódtak az organikus megosztás törvényei szerint, és amikor arra került a sor, megegyezéses alapon csoportok és testületek formálódtak; hasonlóképpen az új szerződés szerint a politikai szuverenitás, a polgári hatóság és a testületi befolyás koordinálva lesz az egyes vidékek, kerületek, helységek és más kategóriák között, és ezen koordináció révén azonosulnak magával a szabadsággal.

Az egység és az oszthatatlanság hajdani törvényét eltörölték. Az állam különböző részeire és az egység-egyezményre vonatkozó szerződés tekintetében, legalábbis elvben, minden hely politikai központ, periféria nincs sehol. Minden népcsoport vagy népváltozat, minden faj, minden nyelv gazda a saját területén. Minden, a szomszédjai garanciáját élvező város királynője a kisugárzása révén létrehozott körnek. Az egység jogi megtestesítője egyedül az az egyezmény, amelyet a szuverén csoportok egymással kötnek:

1. Kölcsönösen tárgyalnak szomszédaikkal, akik bizonyos elveket követnek, és korlátozzák saját magukat;
2. Védelmekzik egymást a külső ellenség és a belső zsarnokság ellen;

3. Összehangolják érdekeiket a termelésben, vállalkozásaikban, valamint segítséget nyújtanak egymásnak a szerencsétlenségek idején. *A kormányzat* pedig nem egyéb, mint egy, az államok képviselőiből alakult nemzeti tanács, amelynek feladata, hogy őrkdjék az egyezmény végrehajtásán és a közös dolgok, ügyek jobbulásán.

Igy a politikai szférában mindaz, amit az eddigiekben kölcsönösségnek, garanciának nevezünk, most a *föderalizmus* nevet kapja. Egy egyszerű szinonima a teljes, politikai és gazdasági forradalmat fejezi ki. ...

Mit kíván tehát a kölcsönösség, és melyek e doktrina következményei a kormány szempontjából? A dolgoknak olyan rendjét kell létrehozni, amelyben a nép, az ember, a polgár szuverenitásának elve betű szerinti értelemben lenne alkalmazva; ahol az állam minden tagja függetlenségét megőrizve és szuverén módon cselekedve kormányozná saját magát, mialatt a legfelsőbb hatóság kizárólag a közösség problémáival foglalkozna; ahol következőképpen lennének bizonyos közös dolgok. Járjunk a végére: az állam részei szuverénnek vannak elismerve, és lehetőségük van elhagyni a csoportot, és felmondani az egyezményt ad libitum. Mert ki kell mondani: a föderációnak, amennyiben logikus kíván lenni, amennyiben hű akar maradni elveihöz, egész idáig el kell mennie, ha nem csupán illúzió, csalás vagy hazugság akar lenni.

3. M. Bakunin politikai filozófiája: a tudományos anarchizmus

(Válogatta és szerkesztette: G.P. Maximoff; Glencoe, Illinois, The Free Press, 1953. ELTE TSZIT 208., 219., 396., 438–439., 462–463.)

Az államok közötti kapcsolatokat a dzsungel törvénye irányítja. Minden államnak, föderatív, vagy nem föderatív jellegétől függetlenül, a végső bukás veszélye mellett is arra kell törekednie, hogy a leghatalmasabb állammá váljék. Meg kell semmisítenie másokat, hogy őt ne semmisítsék meg, meg kell hódítania másokat, hogy őt meg ne hódítsák, szolgaságba kell vetnie másokat, hogy őt ne vessék szolgaságba, mivel két párhuzamos, de egymásnak idegen hatalom nem létezhet együtt anélkül, hogy le ne rombolná egymást.

Az állam széttöri az emberiség egyetemes szolidaritását.

Az állam az emberiség legkirívóbb, legcinikusabb és legteljesebb tagadása. Szétszakítja a földön élő emberek szolidaritását és egyesíti egy részüket azért, hogy a másik részt lerombolja, meghódítsa és szolgaságba vesse. Csak saját polgárait védi, korlátozás nélkül elismeri az emberi jogokat, az emberiséget és a civilizációt, de csak saját határain belül. És mivel határain kívül semmiféle jogot nem ismer el, ezért egészen logikusan jogot formál arra, hogy a legszükségesebb anti-humánus módon bánjon minden idegennel, akit kirabolhat, kiirthat, vagy akaratának alávetethet...

Az állam a történelmileg szükségszerű rossz.

Nem így van ez az állam esetében. Nem habozok kimondani, hogy az állam rossz, de történelmileg szükségszerű rossz, amely oly szükségszerű volt a múltban, mint ahogy előbb vagy utóbb elhalása lesz szükségszerű, ugyanolyan szükségszerű, mint ahogy a primitív állatiség és a teológiai kitérő szükséges volt a múltban. Az állam nem a társadalom; ez csak egyike a történelmi formáknak, jellegében nyers és absztrakt. Történelmileg az állam valamennyi országban erőszak, rablás és gyilkosság — egyszóval a háború és hódítás — és nemzetek vallási fantáziája által alkotott istenek házasságából eredt. Igazi kezdetétől fogva a nyers erő és a győztes igazság szentesítése volt és ma is az. Még a legdemokratikusabb országokban is, mint amilyen az USA és Svájc, egyszerűen csupán egy kisebbség kiváltságainak és a nagy többség szolgaságba vetésének szentesítése.

Az állam elleni lázadás. Az állam elleni lázadás sokkal könnyebb, mert van valami az állam természetében, ami provokálja a lázadást. Az állam autoritás, hatalom, kérkedően kimutatja és imádja hatalmát. Nem törekszik arra, hogy megszerettesse magát, hogy meggyőzzön, hogy megtérítsen. Mindig beavatkozik és különösen rossz módszerrel teszi ezt. Nem képes rábeszélni, csak kényszeríteni és erőt mutatni. Ezért nehéz elrejtetni természetét, és az emberi akarat törvényes korlátozója és szabadságának állandó tagadása marad. ...

A föderalizmus az új társadalom politikai eszméje. Nem nyilvánvaló, hogy Európa szabadságának és békéjének megmentése érdekében ezzel a szörnyű és elnyomó katonai centralizációval, a bürokratikus, a despotikus, a monarchikus, alkotmányos vagy még a köztársasági állammal is szembe kell állítanunk a föderalizmus dicső elveit?

Ezért nyilvánvaló kell, hogy legyen mindenki számára, aki Európa emancipációját komolyan kívánja, hogy amíg meg kell őriznünk tiszteletünket a francia forradalom nagy szocialista és emberi eszméi iránt, ugyanak-

kor el kell vetnünk állami politikáját és eredményesen alkalmaznunk kell az északamerikaiak által követett politikai szabadságot...

A forradalmi diktatúra és az állam elméletének közös alapja.

E teóriák a nép-résztétel fikcióján és azon a kis szerepen alapulnak, amit ma a tömegek játszanak a választásokon, ahol mindegy, hogy miért és kire szavaznak; azon a feltételezésen alapulnak, hogy a nép, sohasem találkozott még ilyen sértő elképzeléssel — általános akarata és elképzelései kifejezhetők. Az állam és a forradalmi diktatúra koncepciója egyaránt ezen alapul.

A forradalmi diktatúra és az állam teóriája csak külsődleges jegyekben térnek el egymástól. Lényegében a kettő ugyanazt állítja: a kisebbség uralma szükséges a többség felett a többség állítólagos korlátoltsága és a kisebbség állítólagos magasabb szintű intelligenciája miatt. Mindkettő egyaránt reakciós, mindkettő végső konzekvenciája a politikai és gazdasági privilégiumoknak az uralkodó kisebbség kezében való egyesítése és a néptömegek szolgátságba döntése. Az elméleti szocialisták az állam barátai. Most már világos, hogy az elméleti szocialisták, akiknek a jelenlegi hatalom és rendszer lerombolása a céljuk annak érdekében, hogy helyére saját diktatúrájukat állítsák — sosem voltak és lesznek az állam ellenségei, hanem éppen ellenkezőleg, mindig az állam lelkes hivei voltak és lesznek. Csak annak a hatalomnak ellenségei, amely nekik nem biztosít helyet. A jelenleg fennálló politikai intézmények ellenségei, mert ezek akadályozzák saját diktatúrájuk létrehozását, de ugyanakkor az államnak és az állami hatalomnak lelkes hivei, egy olyan forradalmat akarnak, amely nem szabadítja fel a munkástömegeket — amely megfoszthatná ezt a forradalmi kisebbséget a veszélytől, hogy a népet új igába hajthatja és hogy a nép áldja majd ezt a kisebbséget a kormányzati intézkedésekért.

A szabad társadalom programja.

Mazzini rendszerén kívül, amely állami formában szervezett köztársaság, nincs másik rendszer, hacsak nem az anarchizmus, amelyben a köztársaság közösség, föderáció, amely szocialista és igazi népi köztársaság. Ez a politika a társadalmi forradalom politikája, célja az állam eltörlése és a nép teljesen szabad gazdasági szervezete, a föderalizmus útján alulról felfelé kiépülő szervezet.

Nem lesz lehetséges a politikai kormányzat léte, a kormányzat a közös ügyek egyszerű adminisztrációjává fog átalakulni.

Programunk néhány szóban foglalható össze: béke, emancipáció és az elnyomottak boldogsága. Háború minden elnyomó és rabló ellen. Az egész

munkásság kárpótlása: minden tőkét, gyárat, munkaeszközt, az anyagi javakat az egyesülés (asszociáció) kezébe, a földet pedig azoknak, akik saját kezükkel művelik meg, kell átadni.

Szabadság, igazságosság és testvériség minden emberi lénynek a születéstől a halálig.

Egyenlőség mindenki számára.

Egyenlő fejlődési, tanulási, nevelési feltételek, egyenlő életlehetőség mindaddig, amíg valaki dolgozik, mindenkinek különbségre való tekintet nélkül.

A társadalom olyan szervezete, amely a mezőgazdasági és ipari munkások egyesülései, a tudományos és irodalmi egyesületek alulról felfelé kiépülő szabad szövetsége, ahol az egyesületek várossá és faluvá, tartományokká, nemzetekké és végül nemzetközi testvéri unióvá szerveződnek.

4. M. Bakunyin:

Államiság és anarchia

(Zürich – Genève, 1873. *ELTE TSZIT* 41–42; 50–51; 259–261; 418–422, 76–91.)

A komoly, erős államnak csak egyetlen szilárd alapja lehet jelenleg: a katonai és hivatali centralizáció. A monarchia és a legdemokratikusabb köztársaság között is csupán egyetlen lényeges különbség van, – az előbbiben a hivatalnok gépezet a kiváltságos, vagyonos osztályok nagyobb hasznára meg a saját tulajdon zsebére, de az uralkodó nevében sanyargatja és szipolyozza a népet; a köztársaságban ugyanazoknak a zsebeknek és osztályoknak az érdekében pontosan ugyanúgy fogja sanyargatni és szipolyozni a népet, csak most már a nép akarata nevében. A köztársaságban a látszat-nép, az állítólag az állam által képviselt legális nép elnyomja és el fogja nyomni az élő és valóságos népet. De a népnek korántsem lesz könnyebb, ha a botot, amellyel ütni fogják, népi botnak nevezik majd.

A szociális kérdés, a szociális forradalom szenvedélye ma elragadta a francia proletariátust. Vagy ki kell elégítenie ezt a szenvedélyt, vagy meg kell fékezni és engedelmessegre kényszeríteni; kielégíteni azonban csak akkor lehet, ha leomlik az állami erőszak, a burzsoá érdekek utolsó védőbástyája. Tehát bármely állam, lett légyenek bármennyire is demokratikus for-

mái, még ha a legvörösebb *politikai* köztársaság lenne is, csupán a népi képviselet elnevezés alatt ismeretes hazugság értelmében népi. Arra nem képes, hogy a népnek azt nyújtsa, amire szüksége van, tehát az alulról felfelé épülő szabad érdekképviseletet, mindenféle felülről jövő beavatkozás, gyámkodás, erőszak nélkül. Mert minden állam, még a legrepublikánusabb és legdemokratikusabb is, még a Marx által elgondolt látszat-népi állam is lényegében nem jelent mást, mint a tömegek felülről lefelé történő irányítását a művelt, de éppen ezért kiváltságos kisebbség segítségével, amely állítólag jobban érti a nép igazi érdekeit, mint maga a nép. ...

A természetéből adódóan ösztönös, kaotikus és könyörtelen népfelkelés mindig nagy veszteséget és áldozatot feltételez mind saját mind idegen részről. A néptömegek mindig készen állnak az ilyen áldozatra; olyan durva, vad erőt képeznek, amely eleve alkalmas is hőstettek végrehajtására, s nyilvánvalóan lehetetlen célok megvalósítására, mert csak nagyon kevés, vagy egyáltalán semmi tulajdonuk nem lévén, nem mételyezte meg őket a tulajdon ösztöne. Ha az védelmükhöz vagy győzelmükhöz nélkülözhetetlen, akkor nem riadnak vissza saját településeik és városaik elpusztításától sem; mivel pedig a tulajdon nagyrészt másoké, gyakorta kifejezett szenvedélyt mutatnak a rombolás iránt. Ez a negatív szenvedély még messze nem elég hozzá, hogy a forradalmi ügy magaslataira emelkedjenek; de nélküle ez az utóbbi értelmetlen, lehetetlen, mert nem lehet forradalom széles körű, szenvedélyes rombolás, üdvözítő és megtermékenyítő rombolás nélkül, mert pontosan abból és csakis annak segítségével fogannak meg és kelnek életre az új világok. ...

Mi anarchista forradalmárok, az össznépi műveltség, a társadalmi élet felszabadításának és széleskörű fejlődésének harcosai, s így az állam és az állami vezetés ellenségei, minden metafizikussal, pozitivistával meg a tudomány istennőjének valamennyi tudós és nem-tudós hódolójával szemben azt állítjuk, hogy a természeti és társadalmi élet mindig előtte jár a gondolatnak, amely csak egyik funkciója, de soha nem eredménye az előbbinek; amely a tulajdon elapadhatatlan forrásából táplálkozik; különböző tények, nem pedig absztrakt reflexiók sorával, és hogy ez utóbbiak – amelyek a tények hoznak létre, nem pedig azok hozták létre a tényeket – csak mérföldköként mutatják az élet jellegzetes irányát, önálló, öntörvényű fejlődésének különböző fázisait.

E meggyőződésünknek megfelelően nincs szándékunkban és a legkevésbé sincs kedvünk hozzá, hogy népünknek vagy egy idegen népnek egy bármi néven nevezendő, könyvekből kiolvasott vagy általunk kigondolt

társadalmi berendezkedést varrjunk a nyakába abban a meggyőződésben, hogy a néptömegek a maguk történetileg többé vagy kevésbé kifejtett ösztöneikben, legélethevágóbb szükségleteikben, tudatos és ösztönös törekvéseikben hordozzák eljövendő normális szervezetük minden elemét, mi ezt az eszmét magában a népben keressük. És mivel minden etatista hatalom, minden kormány lényege és helyzete szerint a nép felett, azon kívül áll, feltétlenül arra kell törekednie, hogy az utóbbit tőle idegen rendnek és céloknak vesse alá, azért mi mindenféle kormány- és államhatalom, általában az etatista berendezkedés ellenségének nyilvánítjuk magunkat. Úgy véljük, a nép csak akkor lehet boldog, szabad, ha alulról felfelé szerveződvén, önállóan, teljesen szabadon, minden hivatalos gyámködéstől mentesen, nem éppen különböző és egyenlően szabad befolyással rendelkező személyek és pártok hatása nélkül, de saját maga teremti meg tulajdon életét.

Ilyenek a szociális forradalmárok nézetei, és ezért neveznek bennünket anarchistáknak. Nem tiltakozunk az elnevezés ellen, mert valóban minden hatalom ellenségei vagyunk, hiszen tudjuk, hogy a hatalom éppúgy megrontja azokat, akiknek birtokában van, mint azokat, akik kénytelenek alávetni magukat. Bomlasztó hatására egyesek becsvágyó, kapzsi zsarnokok lesznek, akik saját és rendi érdeküknek megfelelően kizsákmányolják a társadalmat, mások pedig rabokká válnak. (...)

(...) Milyen módon kell végbemennie a szláv újjászületésnek? Az államhatalom ősi útján-e vagy minden nép, legalábbis az európai népek tényleges felszabadulásával? Az egész európai proletariátusnak minden járom, főleg pedig az etatizmus jáрма alóli felszabadulásával?

Le akarják-e, le tudják-e rázni magukról a szlávok a külföldi, elsősorban a számukra leggyűlöletesebb német jármot, ha maguk is a hódításnak, a hatalom megszerzésének és a leigázott néptömegek – előbb német, most pedig szláv – alattvalói igába hajtásának német módszeréhez folyamodnak? Vagy ez csak az egész európai proletariátusnak a Szociális Forradalom segítségével végrehajtott egyetemes felkelése útján érhető el?

Meggyőződésünk szerint a kérdés feltevése egyúttal a kérdés eldöntését is jelenti. Ami elmúlt, az a nagybölcsségű Salamon király szavai ellenére nem ismétlődik meg. A legújabb állam tökéletesen megvalósítja az uralom ősi eszméjét, pontosan úgy, ahogyan a kereszténység megvalósítja a vallásos hit vagy a vallásos rabság legutolsó formáját; a bürokratikus, katonarendőri, centralizált állam, a maga belső lényegének szükségszerűségéből

minden körülötte létezőnek, élőnek, mozgónak, lélegzőnek a meghódítására, leigázására és megfojtására törekszik; ez az állam, amely legújabbban a pángermán birodalomban jut kifejezésre, mára már lassan túlélte önmagát. Napjai meg vannak számlálva; összeomlásától pedig minden nép a tulajdon menekését reméli.

Lehetséges lenne, hogy a szlávok ennek a minden ember és minden nép előtt gyűlöletes és most már a történelemtől is megbélyegzett útra ítéltettek? S mivégre? Dicsőséget semmilyen nem jelent; ellenkezőleg, bűn, gyalázat, amely a kortársak és az utódok átkát vonja maga után. Vagy a szlávok megirigyelték a németeket, mert azok kiérdemelték Európa összes többi népének gyűlöletét? Netán a Világisten szerepe tetszik nekik? Az ördög vigye a szlávokat minden háborús jövődjükkel, ha a sokesztendő s rabság, szenvedés és hallgatás után új láncokat hoznak az emberiségre!

S mi haszna van ebből a szlávoknak? Mi haszna lenne a szláv népeknek egy nagy szláv állam megalapításából? Kétségtelenül vannak előnyeik az ilyen államoknak, de nem a sokmillió proletariátus, hanem a privilégizált kisebbség: a papság, a nemesség, a polgárság s talán azon értelmiség számára, amely védjeggyel ellátott tudományossága és látszólagos szellemi fölénye nevében feljogosítva érzi magát arra, hogy kormányozza a tömegeket; csak a proletariátus néhány ezer elnyomójának, hóhérának és kizsákmányolójának jelent előnyt. Minél kiterjedtebb ez az állam, annál súlyosabbak a láncok a proletariátus, a bér munkás tömegek számára, annál fojtogatóbb a börtön.

Elmondottuk és bebizonyítottuk az imént, hogy a társadalom nem lehet és nem maradhat állam, ha nem válik hódító állammá. Ugyanaz a konkurrencia, amely gazdasági téren a kis-, sőt a közepes tőkét, a gyárüzemeket, a földbirtokokat és kereskedőházakat megsemmisíti és beolvasztja a nagytőkébe, a nagy gyárakba, — birtokokba és — kereskedőházakba, a kis- és a közepes államokat is megsemmisíti és beolvasztja az impériumokba. Ezért minden államnak, ha nem csak papíron s nem csupán szomszédai kegyéből akar fennállni, míg azoknak egyáltalán úgy tetszik, hogy megtűrjék létezését, hanem a valóságban függetlenné válik, szükségszerűen hódító államnak kell lennie.

De ha egy állam hódító, az annyit jelent, hogy sokmillió népét kénytelen erőszakos alárendeltségben tartani, amihez hatalmas haderő-fejlesztés szükséges. Ahol pedig a katonai erő ül diadalt, ott adieu szabadság! És főleg adieu munkás-szabadság és munkás-jólét. Egy hatalmas szláv állam létrehozása következésképp nem más, mint egy hatalmas néprabság megteremtése.

„De – mondják erre a szláv etatisták – mi nem egyetlen hatalmas szláv államot akarunk, csak néhány közepes nagyságú, tisztán szláv államot szeretnénk, mint a szláv népek függetlenségének szükséges bizonyítékát.” Ez a vélemény azonban ellentmond a logikának, a történelmi tényeknek, a körülmények erejének: egyetlen közepes nagyságú állam sem lehet ma önálló. Tehát vagy nem lesznek szláv államok, vagy egyetlen egy hatalmas, mindent beolvasztó pánszláv állam lesz, mégpedig a korbácsuralmi: a szentpétervári állam.

Dehát harcolhatna-e a szláv állam az új pángermán birodalom óriási hatalma ellen, ha maga is nem lenne ugyanolyan óriási, ugyanolyan hatalmas? Több különálló, azonos érdekek összefűzte közös állam cselekvésére sohasem szabad számítani. Először is azért, mert a különböző szervezetek és erők egyesítése, ha számban egyenlő is az ellenfél erejével, vagy felülmúlja azt, mégis gyengébb nála, mert az utóbbi homogén, és szervezete, amely egy gondolatnak, egy akaratnak engedelmeskedik, szilárdabb és erősebb. Másodszor azért, mert soha nem lehet számítani több állam baráti együttműködésére, még ha tulajdon érdekük követeli is meg ezt a szövetséget. Mint ahogyan az egyszerű halandókat, az államok irányítóit is vakság sújtja, amely nem engedi, hogy a perc érdekei és szenvedélyei mögött meglássák helyzetük tényleges követelményeit.

1863-ban Franciaországnak, Angliának, Svédországnak, de még Ausztriának is közvetlen érdeke volt, hogy Oroszország ellenében Lengyelország védelmére keljen, ám mégsem lépett közbe egyikük sem. 1864-ben a még evidensebb érdek azt diktálta Angliának, Franciaországnak, különösen Svédországnak, de még Oroszországnak is, hogy kiálljon a porosz-osztrák, lényegében pedig porosz-német hódítás fenyegette Dánia mellett, de ismét csak senki sem avatkozott közbe. Végül 1870-ben Angliának, Oroszországnak és Ausztriának – nem beszélve a kis északi államokról –, nyilvánvaló érdekükben állott, hogy megállítsák a porosz-német csapatok diadalmas benyomulását Franciaországba. A németek eljutottak Párizsig, sőt majdnem egészen Délig; de még akkor sem lépett közbe senki. Csak amikor már létrejött az új, mindenkit fenyegető német hatalom, akkor értették meg a nagyhatalmak, hogy be kellett volna avatkozniuk, de most már késő.

Tehát nem a szomszéd hatalmak kormányzati értelmére, hanem a saját erőre lehet csak számítani; ennek kell az ellenfél erejével legalábbis egyenlőnek lenni. Amiből következik, hogy önmagában egyetlen szláv állam sem lesz képes ellenállni a pángermán birodalom nyomásának.

De nem lehet-e vajon a pángermán centralizációval szembeállítani a

pánszláv föderációt, azaz az önálló szláv államoknak az északamerikaihoz és svájcihoz hasonló tartományi szövetségét? Erre a kérdésre is tagadólag kell válaszolnunk.

Először is bármilyen szövetség létrejöttéhez az összorosz birodalomnak előbb feltétlenül össze kellene omolnia, hogy ily módon számos, egymástól független, föderatív viszonyban álló külön államra essék szét, mert az ilyen hatalmas birodalommal egy szövetségben egyszerűen képtelenség a kis, sőt még a közepes államok függetlenségének és szabadságának tiszteletben tartása is.

De tételezzük fel akár még azt is, hogy a pétervári birodalom több-kevesebb szabad államra esik szét, és hogy Lengyelország, Bohémia, Szerbia, Bulgária stb. mint önálló államszervezetek, ezekkel az új oroszországi államokkal együtt egy hatalmas szláv federációt alkotnak. Állítjuk, hogy a föderáció ebben az esetben sem lesz képes felvenni a harcot a pángermán centralizáció ellen, azon egyszerű oknál fogva, hogy az etatista katonai erő mindig a centralizáció oldalán lesz.

A tartományi föderáció bizonyos mértékig garantálja a polgári szabadságot, de katonai-állami erőt nem tud létrehozni, éppen azért, mert föderáció; az állami erő föltétlen centralizációt igényel. Érveinkkel szemben Svájc és az Észak-Amerikai Egyesült Államok példájára fognak hivatkozni. De Svájc éppen katonai és állami erőinek növelése céljából most nyilvánvaló módon centralizációra törekszik; Észak-Amerikában pedig csupán azért marad lehetséges a föderáció, mert a hatalmas köztársaság szomszédságában az amerikai kontinensen nincs egyetlen olyan centralizált nagyhatalom sem, mint amilyen Oroszország, Németország vagy Franciaország.

Így hát a diadalmas pángermanizmussal szembeni ellenállásnak állami vagy politikai téren csupán egyetlen eszköze marad: a pánszláv állam létrehozása. Olyan eszköz ez, amely minden más tekintetben rendkívül kedvezőtlen a szlávokra nézve, mert szükségképpen maga után vonja az általános szláv rabszolgaságot a pánorosz kancsuka uralma alatt. De helyese-e ez az eszköz legalább a cél eléréséhez, vagyis a német hatalom detronizálásához és a németeknek a pánszláv, tehát pétervári-cári korbácsuralom alá hajtásához?

Nem, nemcsak hogy nem helyes, de nyilvánvalóan nem is elegendő. Az igaz, hogy Európában mindössze 50,5 millió német van (beleértve természetesen a kilencmillió ausztriai németet is). De tegyük fel, hogy a német hazafiak álma beteljesül és a német birodalom részévé válik Belgium egész flamand területe, Hollandia, a német Svájc, egész Dánia, de még Svédország

és Norvégia is, ami együttvéve valamivel több, mint 15 millió lakosságot tesz ki. És azután? A németek akkor sokan, több, mint hatvanhat-millióan lesznek Európában, a szlávok pedig körülbelül kilencven-milliót számlálnak majd. Mennyiségi tekintetben tehát a szlávok erősebbek a németeknél, S mégis, noha számbeliileg Európa lakosságának nem egészen egyharmada német, állítjuk, hogy a pánszláv állam soha nem lesz egyenlő a pángermán birodalom hatalmával és igazi állami-katonai erejével. Miért? Mert a németek vérében, ösztöneiben, a német hagyományokban ott az államrend, az állami fegyelem iránti szenvedély, a szlávokban pedig nemcsak hogy mindez nincs meg, de ezzel éppen ellentétes szenvedélyek élnek és működnek bennük, ezért ha fegyelmet akarnak teremteni közöttük, bottal kell őket féken tartani; ugyanakkor viszont minden német meggyőződésből, szabadon hajtja a hátát a bot alá: az ő szabadsága éppen abban áll, hogy lélektelenül fegyelmezett és lelkesen meghajlik minden tekintély előtt.

A német emellett komoly, szorgos nép, tudós, takarékos, rendtisztelő, pontos és előrelátó, ami nem gátolja meg abban, hogy amikor az szükség, vagyis ha a főnökei úgy akarják, ne harcoljon kitűnően. Az utolsó háborúban bebizonyította ezt. Tegyük hozzá mindehhez, hogy katonai és adminisztratív szerveztségüket a tökély lehetséges legnagyobb fokára jutatták. Olyan szintre, amelyet egyetlen más nép sem fog elérni. Elképzelhető-e hát, hogy a szlávok versenyre kelhetnek velük az etatizmus terén?

A németek az államban találják fel életüket és szabadságukat. A szlávok számára viszont az állam maga a halál. A szlávoknak az államon kívül kell keresniük a szabadságot; nem csupán a német állam ellen vívott harcban, de a valamennyi állam elleni össznépi lázadásban, a Szociális Forradalomban.

A szlávok nem úgy tudják elérni a maguk felszabadulását, a gyűlöletes német állam lerombolását, ha meddő kísérleteket tesznek, hogy ezúttal ők hajtják a *maguk* uralma alá a németeket, szláv államuk rabszolgáivá téve őket, hanem úgy, ha valamennyi létező állam romjain az általános szabadság és emberi testvériség megteremtésére hívják őket. De az államok nem hullának szét maguktól, csak egy minden népet, minden néptörzset magával ragadó nemzetközi Szociális Forradalom tudja térdre kényszeríteni őket.

A népi erők megszervezése egy ilyen forradalom végrehajtására: ez az egyetlen feladata azoknak az embereknek, akik őszintén kívánják a szláv törzsnek a sokesztendő rabság alóli felszabadulását. Ezeknek a kiváló embereknek meg kell érteniük, hogy ami az elmúlt időkben a szláv népek gyengeségét jelentette, vagyis az államalkotásra való képtelenségük, mára

erősségükké, jövőre formált jogukká vált, s ez adja az értelmét minden igazán népi mozgalomnak. A legújabb államok óriási mértékű fejlődése és a kialakult fejlődési szint ellenére — amely egyébként teljesen logikusan, viszszavonhatatlan törvényszerűséggel ad absurdum vitte az államiság elvét —, világossá vált, hogy az államok és az államiság napjai meg vannak számlálva, hogy közeledik a bérmunkás tömegek teljes felszabadulásának, alulról felfelé történő, mindenféle kormányzati beavatkozástól mentes szabad szervezkedésének kora, amikor minden régi államhatár, minden nemzeti különbség mellőzésével emberhez méltó, és minden különbözőségük mellett is egymással teljesen szolidáris és szabad gazdasági, népi szövetségek alakulnak.

Az élenjáró szláv embereknek végre meg kell érteniük, hogy az ártatlan szláv filologizálás kora lejárt, hogy semmi sem ostobább, és ugyanakkor semmi sem ártalmasabb, népgyilkosabb, mint ha a nemzeti hovatartozás látszateszméjét állítjuk valamennyi népi törekvés alapelvevé. A nemzeti hovatartozás nem általános emberi elv, hanem történeti, regionális tényező, amelynek mint minden valóságos és ártalmatlan jelenségnek, kétségtelen joga van az általános elismerésre. Minden népnek, még az egészen kicsinynek is megvan a maga jellege, sajátos létezési formája, beszédmódja, érzése, gondolatvilága, cselekvési módja; és éppen ez a jelleg, ez a forma az, ami a nemzeti hovatartozásnak, a nép egész történeti életének, eredményeinek és életkörülményeinek lényegét alkotja.

Minden nép, ahogyan minden egyes személy is szükségszerűen az, ami; és kétségtelenül joga van ahhoz, hogy önmaga legyen. Ebben foglaltatik az egész úgynevezett nemzeti jog. De ha egy nép vagy egy nemzet ebben a formában létezik és más formában nem, ebből nem következik, hogy jogos vagy hasznos lenne számára, ha egyik a maga nemzeti, a másik az egyéni jellegét állítaná előtérbe sajátos alapelveként, és szüntelenül ezzel vesződne. Éppen ellenkezőleg áll a dolog: minél kevesebbet foglalkoznak önmagukkal, minél inkább áthatja őket az általános emberi tartalom, annál inkább értelmet nyer és új életre kel az egyik nemzeti és a másik individuális jellege.

Pontosan ez a helyzet a szlávoknál is. Végtelenül hitványak és szegények maradnak, ha továbbra is folytatják a sürgés-forgást a maguk szűk, önző, ugyanakkor elvont szláv-sága körül, amely éppen mellékes volta miatt ellentétes az összemberi kérdéssel és üggyel. Mint szlávok a történelemben, a népek szabad testvériségében csak akkor vívják majd ki jogos helyüket, ha egyebek mellett a világ érdekei is áthatják őket.

A történelem minden szakaszában van egy olyan általános emberi érdek, amely a többi, részlegesebb, kizárólagosan nemzeti érdek felett domi-

nál. És az a nép, vagy azok a népek, amelyek ebben ismerik fel elhivatottságukat, s elegendő megértés, szenvedély és erő van bennük ahhoz, hogy kizárólag ennek szenteljék magukat, par excellence történelmi népekké válnak. A történelem különböző szakaszaiban a domináns érdekek eltértek egymástól. Hogy ne menjünk túlságosan messzire, akadt inkább isteni semmint emberi s ezért a népek szabadságával és jólétével ellentétes érdek is: a katolikus hit, a katolikus egyház domináns és a legnagyobb mértékben hódító érdeke. Azok a népek pedig, amelyek a legtöbb elhivatottságot és tehetséget érezték magukban ahhoz, hogy ezt magukévá tegyék – a németek, a franciák, a spanyolok és bizonyos mértékig a lengyelek – éppen ennek következtében a saját szférájukban valamennyien elsőrendű népek lettek.

A szellemi újjászületés általános emberi érdeke ezután az olaszokat, majd a franciákat és jóval kisebb mértékben az angolokat, a hollandokat és a németeket állította az élre. De a vallási lázadás, amely Dél-Franciaországot már korábban magával ragadta, a 15. században a mi szláv huszitáinkat helyezte előtérbe. Évszázados hősi harc után levertek a huszitákat, ahogyan öelöttük az albigensek sorsa is ez lett. S a reformáció akkor újjáélesztette a német, a francia, az angol, a holland, a svájci és a skandináv népeket. Németországban a reformáció mint a német temperamentummal ellentétes jelenség nagyon gyorsan elveszítette lázadó jellegét és békés állami reformmá vált, ami azután nyomban megvetette a legszabályszerűbb, szisztematikus és tudományos állami önkény alapját. Franciaországban a szabadgondolat fejlődéséhez is hozzájáruló hosszúságú és véres harcok után a győztes katolicizmus verte le a reformációt. Hollandiában, Angliában, s ezek nyomán az Észak-Amerikai Egyesült Államokban viszont új, lényegét illetően államelenes, de gazdaságilag burzsoá, liberális civilizációt teremtettek.

A csaknem egész Európát átfogó vallási mozgalom a 16. században ily módon létrehozta a civilizált emberiség két fő irányzatát, a gazdaságilag burzsoá-liberális, valamint a despotikus-állami irányzatot. Lényegét tekintve az utóbbi ugyancsak burzsoá és protestáns, ha keveredik is az államnak egyébként teljesen alárendelődő katolikus nemesi elemmel; ennek volt képviselője Franciaország s az osztrák, majd porosz Németország.

A 18. század végét jelölő nagy forradalom ismét az élre, vezető helyre állította Franciaországot és új emberi érdeket teremtett, a legteljesebb emberi szabadság eszméjét – *de kizárólag politikai téren*. Feloldhatatlan ellentmondást tartalmazó, s ezért megvalósíthatatlan eszme ez: a politikai szabadság egyenlőség nélkül, egyáltalán a politikai szabadság, vagyis a szabadság az államban – hazugság.

A francia forradalom ilymódon maga is két irányt hozott létre, amelyek egymással ellentétesek, szüntelen harcban állnak, ugyanakkor azonban elválaszthatatlanok, sőt mi több, feltétlenül megegyeznek abban, hogy egy és ugyanazon cél felé töreksenek, a bér munkás tömegek módszeres kizsákmányolására, a fokozatosan csökkenő számú, mind gazdagabbá és gazdagabbá váló birtokos kisebbség hasznára.

Az egyik párt demokratikus köztársaságot akar építeni a népi munka kizsákmányolására, a másik következetesebb, mert arra törekszik, hogy monarchisztikus, azaz őszinte állami despotizmust valósítson meg rajta, centralizált és bürokratikus rendőrállamot katonai diktatúrával, amelyet alig-alig lepleznek a naiv alkotmányos formák.

Az első párt Gambetta vezetésével most a hatalom megszerzésére tör Franciaországban. A második, Bismarch herceg irányításával már biztosan ül trónján a porosz Németországban.

Nehéz eldönteni, hogy e két irányzat közül melyik előnyösebb a nép számára, pontosabban szólván melyik képviseli a kisebb rosszat, okoz kevesebb kárt a népnek, a bér munkás tömegeknek, a proletariátusnak. Mindkető egyformán makacs szenvedéllyel tör az erős állam megteremtésére, illetve megszilárdítására, tehát a proletariátus legteljesebb rabságára.

E köztársasági és neomonarchista állami népelnyomó irányzatok ellen, amelyeket az 1789-es és 1793-as nagy polgári forradalmak hoztak létre, először Franciaországban és Ausztriában, majd Európa más országaiban a proletariátus mélyéből szárba szökött egy teljesen új mozgalom, amely minden kizsákmányolás és valamennyi adminisztratív kormányzati elnyomás ellen irányul, vagyis valamennyi réteg gazdasági kiegyenlítésére és — ezek utolsó támasza, az Állam megsemmisítése segítségével — az összes osztály megsemmisítésére tör.

Ez a Szociális Forradalom programja.

Jelenleg tehát a civilizált világ minden országa számára egyetlen, az egész világot érintő kérdés, egyetlen érdek van csupán: a proletariátus legteljesebb és végleges felszabadítása a gazdasági kizsákmányolás és az állami elnyomás alól. Nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést nem lehet megoldani véres, iszonyú harc nélkül, s hogy valamennyi nép tényleges helyzete, jogai és jelentősége e harcban való részvételének irányától, jellegétől és fokától függ majd.

Nem világos-e ezért, hogy a népek szövetségében, a történelemben elfoglalt helyüket, jogaikat a szlávoknak csak a Szociális Forradalom révén kell keresniük és kiharcolniuk? (....)

A zürichi szláv szekció programja

1. A Szláv Szekció, amely teljességgel elismeri a Nemzetközi Munkásszövetségnek az Első Kongresszuson (1866. szeptemberében, Genfben) elfogadott alapvető statútumait, elsődleges céljaként a forradalmi szocializmus elveinek terjesztését és a szláv földeken a népi erő megszervezését tűzte maga elé.

2. Egyenlő energiával fog harcolni mind a pánszlávizmus – vagyis a szláv népeknek az orosz birodalom segítségével történő felszabadítása –, mind a pángermanizmus – tehát a most egyetlen, hatalmas, álnépi államba szerveződő burzsoá német civilizáció általi felszabadulás – minden megnyilvánulása és törekvése ellen.

3. Miután elfogadtuk az anarchista forradalmi programot, amely véleményünk szerint egyedül tartalmazza a néptömegek valóságos, teljes felszabadulásának valamennyi feltételét, és meggyőződünk róla, hogy az államok fennállása egyetlen formában sem egyeztethető össze a proletariátus szabadságával, s hogy az állam lehetetlenné teszi a népek nemzetközi testvéri szövetségét, mi valamennyi állam megsemmisítését akarjuk. Ez kiváltképp a szláv népek számára élet-halál kérdés; ugyanakkor az egyetlen mód a szláv népek az idegen fajokkal, például a törökkel, a magyarokkal vagy a németekkel való megbékítésére.

4. Az állammal elkerülhetetlenül el kell pusztulnia mindannak, amit jogoknak neveznek, s a törvényhozás és a kormányzás útján történő berendezkedésnek alulról felfelé, mint aminek soha nem volt más célja, mint hogy a kormányzó osztályok hasznára rendszeresítse és vezesse a népi munkát.

5. Az állam és a jog megsemmisítésének feltétlenül következménye lesz az örökölhető személyi tulajdonnak és a család e tulajdonra alapított fogalmának megszűnése, mivel az egyik is, a másik is teljességgel kizárja az emberi igazságosságot.

6. Egyedül az államnak, a tulajdonjognak és a család jogi felfogásának megszüntetésével válik lehetővé a népi élet megszervezése alulról felfelé, a kollektív munka és tulajdon alapján. Ez a dolgok erejénél fogva lehetséges és kötelezővé teszi mindenki számára, hogy az egyes személyek teljesen szabad asszociációkat, vagy független faluközösségeket hozzanak létre, és hogy a faluközösségek minden területi és nemzetiségi-korlátozástól eltekintve az érdeazonosságuk és szociális törekvéseik által összekapcsolják tevé-

kenységüket és hatalmas egynemű asszociációkba egyesüljenek, amelyek nemzetet alkotnak, a nemzetek pedig az emberiségben egyesüljenek.

7. A Szláv Szekció materializmust, ateizmust hirdet, és harcolni fog az istentisztelet minden fajtája, minden hivatalos és nem hivatalos vallási felekezet ellen. Mindenki lelkiismereti szabadságát szavaiban és cselekedeteiben is a legteljesebb tiszteletben tartja, tiszteli minden ember jogát a saját eszméinek hirdetésére, ám arra fog törekedni, hogy az istenség eszméjét valamennyi vallási, metafizikus, politikai-doktrinér és jogi megnyilatkozásában megsemmisítse, mivel meggyőződése, hogy minden rabságot ez a kártékony eszme szentesített és szentesít ma is.

8. A legteljesebb tisztelettel viseltetik a pozitív tudományok iránt, valamennyi proletár férfi és nő számára egyenlő tudományos képzést követel, de minden kormányzás ellenségeként méltatlankodva utasítja el a leggősebbet és a legkártékonyabbat: a tudósok kormányzását.

9. A Szláv Szekció a szabadsággal együtt a férfiak és a nők számára a jogok és köteleességek egyenlőségét követeli.

10. A népek felszabadítására törekedvén a Szláv Szekció korántsem felteleezi egy sajátos szláv világ megszervezését, amely a nemzeti érzésektől indítatva ellenségesen viseltetik más fajok népei iránt. Ellenkezőleg, arra törekszik majd, hogy a szláv népek is belépjenek az emberiség közös családjába, amelynek a szabadság, egyenlőség és összemberi testvériség alapján történő megteremtésére a Nemzetközi Munkásszövetség szólított fel.

11. A Nemzetközi Szövetség által vállalt nagy feladatra, a néptömegeknek minden gyámság és minden kormányzás alóli felszabadítására való tekintettel a Szláv Szekció nem tartja lehetségesnek bármely felsőbb hatalom vagy kormányzás megtűrését soraiban, következésképpen nem fogad el más szervezetet az önálló szekciók szabad föderációján kívül.

12. A Szláv Szekció nem ismer el valamely főtanács vagy kongresszus által előírt hivatalos igazságot, sem egyoldalú politikai programot. Csak a személyeknek, szekcióknak és föderációknak a teljes szolidaritását ismeri el a világ munkásainak a kizsákmányolók elleni gazdasági harcával. Különösképpen fog törekedni arra, hogy a szláv dolgozókat bevonja e harc valamennyi gyakorlati következményébe.

13. A Szláv Szekció elismeri valamennyi ország szekciójának jogát a) a filozófiai és szociális propaganda szabadságára, b) a politizálás szabadságára, amennyiben az nem sérti a többi szekció és föderáció szabadságát és jogait; a népferradalom végrehajtására létrehozott szervezkedés szabadságát; a többi ország szekcióival és föderációival létrehozott kapcsolatok szabadságát.

14. Mivel a Jurai Föderáció ezeket az alapelveket hirdeti, és mivel őszintén át is ülteti őket a gyakorlatba, a Szláv Szekció belépett soraiba.

5. A Saint Imier-i anarchista kongresszus határozatai

*(J.M. Sztjeklov: Anarhicseskij Internacional (1872–1881).
Kurszk, 1923. Kurszkij Gubkom. 13–14. l.)*

Figyelembe véve,

hogy az a kísérlet, amely arra irányul, hogy egységes politikai taktikát vagy programot kényszerítsen a proletariátusra, mint egyetlen utat, amely képes őt elvezetni a teljes szociális felszabaduláshoz, éppen annyira abszurd, mint reakciós igény,

hogy senkinek sincs joga megfosztani az autonóm föderációkat és szekciókat attól az elvitathatatlan joguktól, hogy önállóan határozzák meg és alkalmazzák politikai taktikájukat, amelyet a legjobbnak tartanak, és hogy minden hasonló kísérlet végzettszerűen a legfelháborítóbb dogmatizmushoz vezet;

hogy a proletariátus törekvéseinek nem lehet más célja, mint teljesen szabad gazdasági szervezetek és föderációk létrehozása, amelyek a közös munkára, egyenlőségre, továbbá a mindenfajta politikai kormányzástól való abszolút függetlenségre épülnek. Ez a szervezet és ez a föderáció csakis a kézműves szövetségek és autonóm kommünök önálló cselekvésének eredményeként jöhet létre;

figyelembe véve azt, hogy bármiféle politikai szervezet csak az uralom eszköze lehet egy meghatározott osztály hasznára és a tömegek kárára, és hogy a proletariátus, amennyiben meghódítaná a hatalmat, maga válnék uralkodó és kizsármányoló osztállyá, —

a St. Imier-ben üléselő Kongresszus kijelenti:

1. hogy a proletariátus legelső kötelessége minden politikai hatalom lerombolása;

2. hogy az állítólagosan ideiglenes forradalmi hatalom létrehozása — e rombolás végrehajtására — nem más mint hiábavaló hazugság, és épp annyira veszélyes a proletariátusra nézve, mint a jelenleg létező kormányok;

3. hogy a szociális forradalom elérését célzó minden kompromisszu-

mot elvetve, valamennyi ország proletariátusának meg kell teremtenie a forradalmi cselekvés szolidaritását, bármiféle burzsoá politikától függetlenül.

6. Louise Michel:

Miért vagyok anarchista?

(Nie dieu ni maître id. m. 412.)

Négy hónapon át nem láttunk mást, mint az eget és vizet, néha a horizonton egy hajónak a madár szárnyához hasonló fehér vitorláját. A végtelenségnek impressziója megragadó volt.*

Egész idő alatt gondolkozhattunk.

Amíg összehasonlítottam a dolgokat, eseményeket, embereket, miután láttam becsületes barátainkat munkában a Kommün idején, akiknek az energiájából, mivel félték attól, hogy szörnyűek lesznek, csak arra tellett, hogy eldobják az életüket, hamarosan arra a meggyőződésre jutottam, hogy a becsületes emberek hatalomra kerülve éppen olyan tehetetlenek lesznek, mint amilyen ártalmasak a becstelének, s hogy a szabadság soha sem fog összefo-
nódni semmiféle hatalommal.

Éreztem, hogy egy kormányt eredményező forradalom csak szemfényvesztés, amely csupán jelezheti az utat, de nem képes arra, hogy megnyissa a haladáshoz vezető összes kapukat; hogy a múlt intézményei csak látszólag tűntek el, nevet változtatva megmaradtak, hogy minden láncra van verve a régi világban, ezért ez utóbbi arra van ítélve, hogy maradéktalanul eltűnjék és helyet adjon egy boldog és szabad új világnak az ég alatt. ... Tehát anarchista vagyok, mert egyedül az anarchia teszi boldoggá az emberiséget, mert a legmagasabbrendű eszme, amelyet az emberi értelem meg tud ragadni, az anarchia, azt várom, hogy csúcspont lesz a horizonton.

Ahogy előrehaladunk a korban, egyelőre még ismeretlen fejlődés következik be. Nem tudjuk-e mindnyájan, hogy ami utópiának tűnik egy vagy két nemzedék számára, megvalósul a harmadik életében?

Csak az anarchia teheti öntudatosá az embert, mert szabaddá teszi őt. Az anarchia lesz a tökéletes elkülönülés a rabszolgák nyája és az emberiség

*A Párizsi Kommün leverése után az elítélt Louise Michel-t hajón szállították egy csendes-óceáni fegyenctelepre.

között. Minden hatalomra került ember az államot önmagával azonosítja, úgy tekinti, mint a kutya a csontot, amelyet harapdál, saját érdekében védelmezi.

Ha a hatalom vaddá, egoistává és kegyetlenné tesz, a szolgaság lesüllyeszt. Az anarchia véget vet tehát olyan nyomorúságoknak, amelyekben az emberi faj mindig nyögött. Kizárólag az anarchia nem lesz a szenvedések újrakezdése, fokról fokra magához ragadja azokat a sziveket, amelyek megédztek az igazságért folytatott harcban.

Az emberiség élni akar, ezért csatlakozik az anarchiához kétségbeesett harcában, amelyet azért indított, hogy kijusson a szakadékból. Keserves kapaszkodás ez a sziklára. Minden más eszme roskatag kövekhez vagy nyaláb fűhöz hasonlít, amelyet leszaggatunk, ha mélyebbre zuhanunk. Nemcsak bátorsággal, hanem logikával is kell küzdenünk. Itt az ideje, hogy ez a mindenkorábbi elképzelésnél nagyobb és szebb megvalósítható eszme elég erősnek mutakozzék ahhoz, hogy a kitagadott tömegek ne öntözzenek többé a vérrükkel csalóka agyrémeket.

7. Pjotr Kropotkin:

Az anarchia: filozófiája és eszményei

(*Ni dieu ni maître. id. m. 374–375.*)

Egy társadalom, amelyik birtokában van az általa felhalmozott gazdagságnak, bőséget biztosíthat mindenkinek a termelésben eltöltött napi 4–5 órai hatékony kézi munka ellenében; ebben a kérdésben teljesen egyetértünk velünk azok, akik elgondolkoztak már ezen a kérdésen. Ha mindenki már gyermekkorától kezdve megtanulná, honnan van a kenyér, amelyet megeszik, a ház, amelyben lakik, a könyv, amit olvas, stb. és hozzászokna ahhoz, hogy szellemi munkáját a termelés valamelyik ágában végzett kétféle munkával egészítse ki, a társadalom könnyűszerrel megoldhatná ezt a feladatot, anélkül, hogy a termelési folyamat egyszerűsítésére számítanak, amelyet a távoli vagy közeli jövő tartogat számunkra.

Elég, ha egy pillanatig arra az elképzelhetetlen pazarlásra gondolunk, amely ma az emberi erővel folyik, hogy megértsük, mit képes termelni a civilizált társadalom az egyes ember kevés munkájával, milyen grandiózus teljesítményre vállalkozhatna, amiről ma szó sem lehet. Sajnos, a politikai gaz-

daságtannak nevezett metafizika sohasem foglalkozott azzal, ami a lényege: az ésszerű erőmegtakarítással.

Nincs kétség atekintetben, hogy milyen nagy lehetőségei vannak a gazdaságra egy kommunista társadalomnak, amelyet magunk rendezünk be. Kétségek akkor merülnek fel, amikor arról van szó, hogy létezhet-e egy ilyen társadalom anélkül, hogy az Állam ellenőrzésének vetné alá az embert minden cselekedetében; vajon a jólét eléréséhez nincs szükség-e arra, hogy az európai társadalmak feláldozzák az ebben az évszázadban oly sok áldozattal megszerzett kevés személyes szabadságot.

A szocialisták egy része azt állítja, hogy lehetetlen elérni ilyen eredményt anélkül, hogy feláldozzák a szabadságot az Állam oltárán. A másik rész, amelyhez mi is tartozunk, ellenkezőleg azt hangoztatja, hogy csakis az állam eltörlése, az egyén teljes szabadságának kivívása, a társulásoknak és a föderációnak teljes függetlenséget biztosító szabad megegyezés útján juthatunk el a kommunizmushoz, – társadalmi örökségünk közös birtoklásához és minden gazdaság közös termeléséhez.

Ez a kérdés e pillanatban minden mást megelőz. A szocializmus úgy akarja megoldani, hogy mindezeket az erőfeszítéseket kompromittálja, egész későbbi fejlődését megbénítja ...

Ha minden egyes szocialista visszanyúl emlékeibe, biztosan visszaemlékezik arra a sok előítéletre, amelyek akkor merültek fel benne, amikor először gondolt arra, hogy a tőkés rendszer, valamint a föld és a tőke magántulajdonának eltörlése történelmi szükségszerűség.

Ugyanez történik ma, ha valaki első ízben akarja kimondani, hogy az államnak, törvényeinek, egész igazgatási, kormányzási és centralizációs rendszerének az eltörlése szintén történelmi szükségszerűséggé lett, hogy az egyiknek az eltörlése a másik eltörlése nélkül nem lehetséges. Egész nevelésünk, amelyet – jegyezzük meg jól – az Állam és az Egyház végzett mindkettő érdekében, lázadzik ez ellen a koncepció ellen ...

A bérmunkásnak maradt dolgozó a jövőben rabszolgája lenne annak, akinek kénytelen lenne eladni a munkaerejét, legyen a vásárló akár magán-személy, akár az Állam.

A népi gondolkodás, amelyben az emberi agyakon áthatoló ezerféle vélemény összegeződik, szintén úgy érzi, hogy ha az Állam lépne a főnök helyébe mint vásárló és a munkaerő felügyelője, ez még gyűlöletesebb zsarnokság lenne. A nép fia nem rezonál az elvonatkoztatásokra, konkrét fogalmakban gondolkodik, ezért úgy érzi, hogy számára az „Állam” absztrakciója sok funkcionárius alakját ölténé, akik üzeméből vagy műhelyéből ke-

rülnének ki, s ő tudja, mit tartson ezek érdemeiről. Ma kitűnő elvtársak, holnap elviselhetetlen ügyintézők. A nép fia keresi azt a társadalmi rendszert, amely megszünteti a mai bajokat újak előidézése nélkül.

A kollektivizmus* sosem töltötte el szenvedéllyel a tömegeket, amelyek mindig visszatérnek a kommunizmushoz, de olyan kommunizmushoz, amely egyre inkább lemond a 40-es évek jakobinus teokráciájáról és tekintélyelvéről, tehát a szabad, anarchista kommunizmushoz.

Ennél többet is mondok. Folyamatában végiggondolva amit az utolsó negyedszázadban láttunk az európai társadalmi mozgalomban, azt hiszem, hogy a modern szocializmus eljutott odáig, hogy lépést tegyen előre a szabadelvű kommunizmus felé.

8. Max Stirner:

Nevelésünk hamis elvei

(*Ni dieu ni maître. id. m. 279–281, 286.*)

Az egyszer már kivívott *gondolatszabadság* nem más, mint korunk ösztönzése, hogy azt átváltoztassuk az *akarat szabadságává*, amely az új korszak elve. Oly módon, hogy a nevelés végső célja többé ne a tudás, hanem az ebből megszületett akarás legyen. Egyszóval a nevelés létre fogja hozni a *személyes* vagy *szabad* embert. Mi az igazság, ha nem az, hogy felfedezzük, kik vagyunk? Arról van szó, hogy felfedezzük önmagunkat, megszabadítsuk magunkat mindattól, ami idegen, radikálisan megszabaduljunk minden tekintélytől, visszahódítsuk a nyíltságot. Az Iskola úgysem termel abszolút igaz embereket. Ha ilyenek mégis léteznek, bizonyosan az iskola el-lenére. Ez utóbbi kétségekívül a dolgok uraivá tesz bennünket, ha kell, saját természetünk uraivá is. De nem csinál belőlünk szabad szellemeket. A valóságban semmilyen tudás, legyen bár mély és kiterjedt, semmiféle szellem, éles vagy eszes, semmilyen dialektikus finomság nem képes megvédeni bennünket a gondolat és akarat aljassága ellen ...

Mindenfajta hiúság és nyereségvágy, törtetés, szolgálai buzgólkodás és kétszínűség együttjár kiterjedt tudással éppúgy, mint elegáns klasszikus képzettséggel. És mindezt az iskolás kacatot, amely semminemű befolyást nem

*Ez alatt Kropotkin a marxizmust értette.

gyakorol erkölcsi arculatunkra, amiről gyakran elfelejtkezünk, annál is inkább, mert semmire sem jó: az ember lerázza magáról az iskola porát, amikor elhagyja. Miért? mert a nevelés kizárólag a formásokban vagy az anyagban mutatkozik meg, többé-kevésbé a kettő keverékében, de egyáltalán nem az igazságban, az igaz ember alakításában. ..

Mint bizonyos más területek, a pedagógia is azok közül való, ahol gondunk van rá, hogy ne engedjük behatolni a szabadságot, ne tűrjük az ellenzékiiséget; amit akarunk, ez az alávetés. Csak dresszurára törekednek, amely tisztán formális és anyagi. A humanizmus állatseregletéből csak tudósok, a realistákéiból csak „hasznos polgárok” kerülnek ki, mindkét esetben kizárólag alávetett kreaturák. A mi jó öreg „rosszindulatunk” alapját elfojtja az eleven erő, a tudás beletorkollása a szabad akaratba. De az iskolai élet nyárspolgárokat is produkál. Ugyanúgy, mint a gyerekek esetében, azt tanítják nekünk, hogy fogadjunk el mindent, amit ránk kényszerítenek, beérjük egy pozitív élettel, alkalmazkodunk korunkhoz, ennek szolgálai, állítólagos jó polgárai leszünk.

Hol lehet látni az ellenzéki szellem megerősödését az eddig fenntartott alávetés helyett? Hol alakítják az oktatott ember helyett az alkotó embert? Hol változik át a professzor munkatárssá, hol alkalmazzák a tudás átváltoztatását akarattá, hol cél a szabad ember, inkább, mint a kiművelt fő? Hiába keressük, az ilyen dolog ritka.

Ezért arra lenne szükség, hogy még inkább tudatára ébredjünk annak, hogy az ember legfőbb feladata nem a nevelés, a civilizáció, hanem az önaktivitás. ...

Ébresszék fel az emberben a szabadság eszméjét, mert a szabad emberek csak arra gondolnak, hogy felszabadítsák önmagukat, most és mindig, ha ellenben utasított embereket csináltak belőlük, alkalmazkodnak a mindenkorai körülményekhez, a legműveltebb és legraffináltabb módon, az alávetettek és szolgálai szellemek nívójára süllyednek. Kicsodák a mi jó uraink, tele szellemmel és kultúrával, ha többségüket tekintjük? A rabszolgarendszer vihogó hivei, ők maguk pedig rabszolgák. ...

Jelenlegi nevelésünk nyomora nagyrészt abból adódik, hogy a tudás nem finomult akarattá, ön-aktivitássá, tiszta gyakorlattá. A realisták észrevették a hiányt, de csak szánalmas módon orvosolták, úgy, hogy „gyakorlati” embereket formáltak, megfosztva őket mind az eszmétől, mind a szabadságtól. A szellem, amely az oktatók nagy részét mozgatja, szomorúan beszédes bizonyítéka ennek. Kiműveltek lévén, a legjobban művelnek; elnyomotak, tehát elnyomnak. De minden nevelésnek *személyesnek* kell lennie.

... Másként: nem a tudást kell bevésni, hanem a személyiségnek kell kiterjeszkednie. A pedagógia kiindulópontja ne az legyen, hogy civilizálja, hanem hogy alakítsa a szabad személyiséget, a szuverén jellemet. Az idáig brutálisan elnyomott akaratnak sem szabad többé meggyengítettnek lennie. Attól a pillanattól kezdve, hogy nem gyengítik az ösztönzést a tudás felé, miért gyengítenék az ösztönzést az akarat felé? Ha azt műveljük, ezt is művelni kell.

A gyermekek makacsságának és „rosszindulatának” éppúgy megvan a létjogosultsága, mint tudásszomjuknak. Ez utóbbit buzgalommal élesztgetik. Keltsék fel az akarat természetes erejét is: az *ellenzékiiséget*. Ha a gyermek nem tanulja meg érezni önmagát, minden bizonnyal a legfontosabb dolgot nem tanulja meg. Ne nyomják el se a büszkeségét, se az őszinteségét. Hevességével szemben mindig meg fog maradni nekem a saját szabadságom. Ha hevessége átalakul makacssággá, a gyermek erőszakot követ el velem szemben, ami ellen én fellépek, mert én éppen olyan szabad lény vagyok, mint a gyermek. Kell azonban nekem úgy védekezni, hogy menedéket keressek a tekintély bástyája mögött? Egyáltalán nem. Szembeállítom vele saját tulajdon szabadságom szilárdságát, olyan módon, hogy ettől a gyermek makacssága megszűnik. Aki teljes ember, annak nincs szüksége tekintélyre. Ha az őszinteség arcátlansággá változik át, erejét veszti egy figyelmes nő gyengéd ellenállása láttán, az anyai temperamentum, vagy az apai szigor előtt. Nagyön gyengének kell lenni ahhoz, hogy segítségül hívjuk a tekintélyt, s csalódik valaki, ha azt hiszi, hogy kigyógyíthat egy impertinens gyereket, ha belőle félnék lényt csinál. A félelem és tekintély követelése olyan dolog, amely egy eltűnt kor rokokó stílusához tartozik. ...

Az új kor eszméje, ösztönzése: az *akarat szabadsága*. A pedagógiának kiindulópontként és végcélként a *szabad személyiség* kialakítását kell tekintenie. ... Ez a kultúra, amely valóban egyetemes, mert a legegyszerűbb találkozik benne a leghaladottabbal, a közösség tényleges egyenlőségét képviseli: a szabad személyiségek egyenlőségét. ... Ha valamilyen nevet kívánnók adni a fenti elvekből következő megállapításoknak, a magam részéről a *perszonalista* nevet választanám.

... Néhány szóval kifejezve és összefoglalva a célt, amely felé korunknak törekednie kell, az akarat nélküli tudás szükségszerű eltűnése, az én tudatos megismerésének bevezetése, amely a szabad személyiség felvillanásában teljesedik ki, a következőképpen fogható fel ez a cél: a tudásnak meg kell haladnia, hogy mint akarat éledjen fel, s nap nap után mint szabad személyiség alakítsa újjá magát.

Lázadás és forradalom

A forradalmat és a lázadást nem tekinthetjük szinonimáknak. Az első a létező dolgok állapotának, az állam vagy a társadalom törvényes rendjének felforgatásában áll, következésképpen politikai vagy társadalmi tett. A második, jóllehet elkerülhetetlenül maga után vonja a fennálló rend átalakulását, kiindulópontjának nem ezt az átalakulást tekinti. Abból a tényből indul ki, hogy az emberek elégedetlenek önmagukkal. A lázadás nem fegyveres zendülés, hanem az egyének felkelése, amely nem csinál gondot magának azokból az intézményekből, amelyeknek létrehozására képes. A Forradalom célja új intézmények létrehozása. A Lázadás eljuttat bennünket addig a pontig, hogy ne hagyjuk magunkat vezetni, hanem mi saját magunkat vezessük. A Lázadás nem vár csodákat a jövőendő intézményektől. A Lázadás harc a létező ellen. Ha sikerül, minden létező magától összeomlik. Csak annyit tesz, hogy megszabadítja Énemet a létező dolgok állapotától. Ez meghal és rothadásba temetkezik abban a pillanatban, amikor én elbúcsúzom tőle.

Miután tehát célom nem az, hogy megdöntsem a létezőt, hanem hogy fölébe emelkedjem, tetteimnek semmi közük a politikához vagy a társadalomhoz. Nincs más tárgyak csak én magam, és az én egyéniségem, tetteim ezért *egoisták*. Az intézmények a Forradalom követelései. A Lázadás azt akarja, hogy fellázadjunk és felemelkedjünk. Egy alkotmány kiválasztása volt a forradalmi vezérek törekvése. A Forradalom egész politikai története telített alkotmányos harcokkal és kérdésekkel, valamint a társadalmi reformátorok tehetsége rendkívül termékenynek mutatkozott társadalmi intézményekben (falanszter és mások). A felkelő arra törekszik, hogy megszabaduljon mindenfajta alkotmánytól.

9. Az anarchoszindikalizmus ideológiája:

a) Fernand Pelloutier:

Az anarchizmus és a munkások szakszervezetei

(*Ni dieu ni maître*, id. m. 419–423.)

Ugyanúgy, ahogy az ismerőseim közé tartozó munkások haboznak hi-

tet tenni az anarchista szocializmus mellett, jóllehet csalódtak a parlamentáris szocializmusban, mert felfogásuk szerint az anarchizmus a dinamit egyéni használatában áll, éppúgy ismerek számos anarchistát, akik előítéletből, mely valaha különben megalapozott volt, távoltartják magukat a szakszervezetektől, és adott esetben támadják azokat, mert egy bizonyos időben ez az intézmény a képviselői aspirációk tényleges területe volt. Saynt-Étienne-ben pl. a szakszervezetek tagjai tisztelik Ravacholt,* azonban közülük senki sem meri magát anarchistának mondani, attól félve, hogy olyan színben tűnik fel, mintha el akarná hagyni a kollektív lázadás előkészítését az izolált lázadás javára. Másutt ellenkezőleg áll a dolog, Párizsban, Amiensben, Marseille-ben, Roanne-ban és száz más városban, az anarchisták csodálattal szemlélik azt az új szellemet, amely mintegy két éve a szakszervezeteket eltölti, anélkül mégis, hogy behatolni mernének erre a forradalmi mezőre, hogy ott kicsíráztassák a kemény tapasztalat által elvetett jó magot. Ezek között az emberek között, akik majdnem azonos színvonalon állnak, közös cél és felfogás által, itt az erőszakos mozgalom szükségességébe vetett meggyőződés által, ott szellemileg összekötve, bizalmatlanság keletkezett, amely távoltartja az elvtársak első típushoz sorolható csoportját, akik módszeres ellenségei minden koncentrált akciónak, a második csoportot egy olyan csoportosulástól, ahol hitük szerint még kötelező az egyéni szabadság elidegenítése.

Azonban a néhány nagy ipari vagy manufakturális központban megkezdődött közeledés fokozódik. Egy Roanne-i elvtárs nemrég jelezte a Temps Nouveaux olvasóinak, hogy ennek a városnak az anarchistái végre beléptek a korporatív csoportokba, sőt ezen túlmenően energiájukkal és az újonnan áttértek lángoló hitével erkölcsi tekintélyre tettek szert, amely ténylegesen használ a propagandának. Amit a Roanne-i szindikátusokról megtudtunk, ugyanezt elmondhatnám Algir, Toulouse, Párizs, Beauvais, Toulon számos szakszervezetéről, amelyeket magával ragadott az anarchista propaganda, s ma tanulmányozzák azokat a doktrínákat, amelyeknek tegnap a meghallgatását is elvetették, sőt a marxista befolyás alatt még beszélni sem voltak hajlandók róla. Elemezni e közeledés okait, amely valaha lehetetlen lett volna, megvilágítani a megtett út fázisait, ez a bizalmatlanság maradványának elűntetését jelenti, amely akadályozza a forradalmi egységet, továbbá az etatista szocializmus megsemmisítését, mivel ez szégyenletes étvagyak doktríná-

*Eredeti nevén Francois-Claudius Koenigstein, az egyik leghíresebb 19. századi anarchista merénylő, aki 1892-ben dinamitos robbantást hajtott végre Párizsban.

lis formájává lett. Volt idő, amikor a szakszervezetek készek voltak ... felhagyni minden részvétellel a társadalomnak mondott törvények meghozatalában. Ez a pillanat egybeesett az első reformok alkalmazásával, amellyel kapcsolatban csodákat ígértek nekik négy év óta. Olyan gyakran mondták nekik: „Türelem! el fogjuk érni, hogy szabályozzák munkanapotok hosszát, és nektek adják a pihenés és tanulás óráit, ami nélkül mindörökre rabszolgák maradtok”, hogy ennek a reformnak a várása valósággal hipnotizálta azokat több éven át, elfordította őket a forradalom tárgyától. De amikor megadták nekik a női és gyermekmunka törvényes védelmét, mit tapasztaltak? Feleségeik, gyermekeik, övéik bérének csökkentését, amely arányos volt a munkaidő megrövidülésével, sztrájkokat vagy kizárásokat Párizsban, Amiens-ben, az Ardennekben, a munka kiterjesztését az otthonokra, vagy az izzasztó-rendszert, vagy találékony kombinációk alkalmazását a gyárosok részéről, ... amelyek egyszerre alkalmazhatatlanná tették a törvényt és súlyosbították a munkafeltételeket. ...

Mi a magyarázata egy ilyen kudarcnak? A szakszervezetek is törekedtek ennek felderítésére, de túlságosan új még a csapás, amelyet a törvényhozáshoz vetett hitük elszenvedett, hogy ez utóbbit komolyan megrendítse, s mivel nagyon járatlanok a közgazdaságban ahhoz, hogy a magyarázatot a tapintható okon túl keressék, ... azt hitték, hogy a törvény tökéletes lenne, ha a munkaidő szabályozásához hasonlóan a munka árát is meghatároznák.

De eljött végül a megpróbáltatások órája. Az ígéretekre, amelyek a reformista szocializmus hatalmát képezték, következtek a megvalósítások, amelyek amazokat lerombolták. Új törvények keletkeztek, amelyeknek az volt a céljuk, hogy részben jobban bérezzék a termelőt, részben biztosítsák öregségére. De akkor a szakszervezetek észrevették, hogy a tárgyakat, amelyekért mint termelők többet kaptak, egyre drágábban adták el nekik, mint fogyasztóknak. ...

Azonban ez a lecke nem lett volna elégséges ahhoz, hogy megindítsa bennük az általunk konstataált gyors fejlődést, ha a szocialista iskolák nem törekedtek volna arra, hogy megutáltassák velük a politikát. Hosszú időn keresztül a szakszervezetek úgy gondolták, hogy a szocialista pártnak vagy inkább a proletariátus gyengeségének legfőképpen, sőt talán kizárólag a politikai megosztottság az oka. ... Napiparancsok, tanácskozások, kiáltványok: mindent, de mindent, megpróbáltak, azonban hiába. Abban a pillanatban, amikor a megegyezés megpecsételtnek látszott, amikor a viták tüze kihunyott, inkább az elfáradás, mintsem a meggyőződés okából, egy szó újra lángra

lobbantotta a szikrát: guesde-isták, blanquisták, intranzigensek, broussisták* fúriaként ugrottak talpra, sértéseket vágva egymás fejéhez, ki Guesde-nek, ki Vaillant-nak, ki Brousse-nak címezve azokat, és az új csata hetekig tartott, újrakezdve az alig befejezettet.

Ebben a világban minden véges. Elfáradva növekvő gyengeségüktől, haszontalan erőfeszítéseiktől, hogy megegyezést hozzanak létre a politika – ez főként egyéni érdekű – és a közgazdaságtan között, amely viszont a társadalmi érdeket tükrözi, a szakszervezetek végül megértették, hogy saját megosztottságuknak mélyebben fekvő oka van, mint a politikusok széjjelhúzása, hogy egyik is, másik is a politikában gyökerezik. Akkor történt, hogy felbátorodva a társadalmi törvények nyilvánvaló hatástalanságától, egyes megválasztott szocialisták árulásától, ... a képviselők vagy községi tanácsosok sztrájkokba való beavatkozásának siralmas eredményeitől ... a szakszervezetek elhatározták, hogy ezentúl a politikai agitációt idegennek tekintik, hogy minden vitát, kivéve a gazdasági természetűt, kérlelhetetlenül száműznek tanulmányi programjukból, s hogy teljes egészében a tökrével szembeni ellenállásnak szentelik magukat. Az említett példák mutatják, hogy milyen gyorsan csúsztak a szakszervezetek ezen a lejtőn.

Ennek a forradalomnak a zaja azonban kiszivárgott. Az új jelszót: Semmi politikát! propagálták a műhelyekben. A szakszervezeti tagok egy része dezertált a választási kultusznak szentelt templomokból. A szakszervezeti terrénunk akkor már kellően előkészítettnek tűnt néhány anarchista számára, hogy elfogadja és megtermékenyítse a doktrínát és segítségére siettek azoknak, akik végre kiszabadulva a parlamenti gyámkodás alól, arra törekednek, hogy most a gazdasági törvények tanulmányozásának szenteljék saját és elvártjaik figyelmét.

Az anarchisták belépésének a szakszervezetekbe figyelemreméltó eredménye volt. Először is megértette a tömegekkel az anarchia igazi jelentőségét. Doktrína, amely, hogy meghonosodjék ... lemond a dinamit egyéni használatáról. Természetes eszmetársulás útján felfedezte a szakszervezeti tagoknak, hogy mi és mié kell válnia ennek a korporatív szervezetnek, amelyről eddig csupán szűk koncepciója volt.

Senki sem hiszi vagy reméli, hogy a jövőendő forradalom, legyen bármilyen csodálatos, megvalósítja a tiszta anarchista kommunizmust. Abból a tényből következőleg, hogy kétségtől fog törni, mielőtt az anarchista nevelés befejeződött volna, az emberek még nem lesznek eléggé érettek ah-

*A századvégi francia munkásmozgalomnak Jules Guesde, Paul Brousse, Edouard Vaillant nevével jelzett irányzatairól, és más, egymással vetélkedő csoportokról van szó.

hoz, hogy tökéletesen parancsolhassanak önmaguknak, és még sokáig elfojtják bennük az ész szavát a szeszélyek követelményei. Következésképpen, ha mi a tökéletes kommunizmust prédikáljuk, ezt nem bizonyossággal, sőt még csak nem is abban a szellemben tesszük, hogy a kommunizmus a holnap társadalmi formációja lesz. Ezzel az a célunk, hogy előremenjünk, hogy a lehető legjobban megközelítsük a tökéletességet, az emberi nevelést. ...

Mi hát a szakszervezet? Egyesület, szabad be és kilépéssel, elnök nélkül, összes funkcionáriusa egy titkár és egy pénztáros, pillanatokon belül visszahívhatók; olyan emberek ők, akik tanulmányozzák és védelmezik a hasonló szakmai érdekeket. Mik ezek az emberek? Termelők, ők azok, akik a társadalom egész gazdaságát létrehozzák. A törvény beleegyezését várják, hogy egyesüljenek, megegyezésre jussanak, cselekedjenek? Nem: törvényes szervezeti felépítésük csupán szórakoztató eszköz a forradalmi propaganda folytatására. ... Élnek ők a parlamenti mechanizmussal, hogy meghozzák határozataikat? Többé nem: vitatkoznak, a legerterjedtebb vélemény a mérvadó, de szankció nélküli törvény, amelyet pontosan azért hajtanak végre, mert alá van rendelve az egyéni elfogadásnak – kivéve természetesen azt az esetet, amikor a munkaadókkal szembeni ellenállásról van szó. Végül, ha ki-neveznek minden ülésen egy elnököt, egy rendfenntartó küldöttet, ez csupán a szokás erejével magyarázható, mert ezt az egyszeri alkalomra kinevezett elnököt tökéletesen elfelejtik, s gyakran ő maga is elfelejti funkcióját, amellyel elvtársai felruházták. A gazdasági harcok laboratóriuma, megfosztva a választási versengéstől, kedvez az általános sztrájkoknak, annak minden következményével, anarchikusan igazgatja önmagát; a szakszervezet tehát egyszerre forradalmi és anarchista szervezet, amely egyedül képes arra, hogy ellensúlyozza, majd megszüntesse a kollektivista politikusok végzetes befolyását. Tegyük most fel, hogy azon a napon, amikor a forradalom kitör, majdnem valamennyi termelő a szakszervezetekben egyesül: nem lesz ott egy quasi anarchista szervezet, készen arra, hogy kövesse a jelenlegit, amely ténylegesen megszüntet mindenfajta politikai hatalmat, amely szervezetnek minden egyes része, a termelési eszközök birtokosai, maga fogja szabályozni minden ügyét, szuverén módon, tagjai szabad megegyezése útján? És ez nem „a szabad termelők szabad társulása” lesz? ...

Igy, egyrészt, a szakszervezetiek ma abban a helyzetben vannak, hogy meghallgatják, tanulmányozzák és elfogadják az anarchista doktrínákat, másrészt az anarchistáknak nem kell félniük, hogy a korporatív mozgalomban való részvételükkel le kell mondaniuk függetlenségükről. Az előbbiek készek

befogadni, az utóbbiak megerősíthetnek egy szervezetet, amelynek eredményei a szabad egyességből származnak. ...

A szabad emberek tehát lépjenek be a szakszervezetekbe, s eszméik propagálása készítse elő a dolgozókat, a gazdagság megteremtőit arra, hogy megértsék: nekik saját maguknak kell megoldaniuk ügyeiket, továbbá, hogy az eljövendő napon megtörjék nem csak a létező politikai formákat, hanem egy új hatalom létesítésének minden kísérletét. Ez fogja megmutatni a hatóságoknak, mennyire volt megalapozott a félelmük ... a „szindikalizmustól”, mennyire efemer a doktrinájuk, amely eltűnt, mielőtt még megerősödhetett volna!”

b) Emil Pouget:

A szakszervezet

(Ni dieu ni maître, id. m. 432–434.)

Tulajdon! Tekintély! ... Ezek csak egyetlen „elvnek” a különböző megnyilvánulásai és kifejeződései, mely elv az emberi szolgátság megvalósításában és megszentelésében ölt konkrét formát. Tehát csak egyetlen nézőponti különbség van: az egyik oldalról a rabság, mint a Tulajdon Bűne, míg a másik oldalról a Tekintély Bűneként jelenik meg.

Ezek 12 „elvek” – szájkosarak a Népek – az Életben elnyomó intézményekben testesültek meg, amelyeknek csak a homlokzata változott az évek folyamán. A Tulajdon rendszerében végrehajtott minden változás és a Tekintély gyakorlásában bekövetkezett módosulások ellenére (e változások és módosulások csak felületiek) a munkásosztály része jelenleg: alávetés, erőszak, kényszermunka, éhség stb.

Ezért a Bért munkásság pokla komor gyehenna: Az Emberi Lények nagy többsége senyved ott, megfosztva Jólétől és Szabadságtól. A kendőző demokratikus dekoráció ellenére ebben a gyehennában bőségesen virágzik a nyomor és a szenvedés.

A lényeges csoportosulás

A korporatív csoport ténylegesen az egyetlen olyan központ, amely felépítésénél fogva megfelel a Bért munkást ösztönző aspirációknak. Emberi

lényeknek az érdekek tökéletes azonosságából eredő tömörülése, mert a korporatív testület létezésének egyetlen értelme a termelési formában van, amelyet mintáz s nem más, mint annak meghosszabbítása.

Mi tehát a Szakszervezet? A dolgoknak testületi kapcsolat által egyesített asszociációja. Ez a testületi elrendeződés megvalósulhat – a körülményektől függően – pontosan körülhatárolt mesterség kötelékével, vagy – a 20. század óriási iparfejlődésének viszonyai közt – átfoghatja különféle szakmák proletárjait, de az erőfeszítésük közös célra irányul.

Bármilyen legyen azonban a harcosok által előnyben részesített, vagy a körülmények által rájuk kényszerített forma, korlátozódjék a szakszervezeti tömörülés egy „mesterségre” avagy terjedjen ki az „iparra”: a cél azonos, sága mindig kibontakozik. Ez pedig a következő:

1. Állandóan szembeszállni a kizsákmányolóval; kényszeríteni kell, hogy tartsa tiszteletben a kivívott javításokat; meggátolni a visszafejlődést; aztán törekedni kell a kizsákmányolás mérséklésére, részleges javításokat, így pl. a munkaidő csökkentését, béremelést, jobb egészségügyi feltételeket stb. követelve, – ezek a módosítások, jöllehet csak a részletekre vonatkoznak, hatásos csapások a tőkés privilégiumokra, csökkenthetik ezeket.

2. A Szakszervezet arra törekszik, hogy előkészítse a szolidaritás növekvő koordinációját oly módon, hogy a legrövidebb időn belül lehetővé teszi azt, hogy – kisajátítva a tőkéseket – az egyetlen kiinduló bázis legyen a társadalom teljes átalakításához. Csakis a társadalom e jogos átalakítása után lehet majd megszüntetni a parazitizmus minden lehetőségét. Csak akkor, amikor semmi sem kényszerít arra, hogy valaki másnak dolgozzék, miután eltörölték a Bér munka rendszerét, lesz társadalmi a termelés célját tekintve, amint forrását tekintve az. Ebben a pillanatban, mivel a gazdasági Élet kölcsönös erőfeszítések tényleges keveréke, bármiféle kizsákmányolás nemcsak eltörölt, hanem lehetetlen is lesz.

Ily módon, a Szakszervezetnek köszönhetően, a Társadalmi Kérdés tisztán és élesen jelenik meg, úgy, hogy evidenciája a kevésbé tisztán látókat is meggyőzi. A korporatív csoport félreértés nélkül választóvonalat húz a Bér munkások és a Főnökök közé. Neki köszönhető, hogy a társadalom úgy jelenik meg, ami: egyik oldalon a Dolgozók, a MEGLOPOTTAK, a másik oldalon a Kizsákmányolók, a TOLVAJOK.

Szakszervezeti autonómia

Bármennyire magasabbrendű legyen is a Szakszervezet minden más

egyesülési formánál, ebből nem következik, hogy belső élete független mindattól, amit a hozzá csatlakozók bevisznek. Ezért ez utóbbiaknak részt kell venniük a Szakszervezet tevékenységében, hogy tudatos szakszervezeti tagok legyenek. S ezt úgy fogják megcselekedni, hogy közben fogalmuk sem lesz arról, ami e csoportosulás erejét teszi, feltételezik, hogy tökéletes szakszervezetiek, mert pénzügyileg rendben vannak a Szakszervezettel.

Bizonyos, hogy jó dolog rendszeresen fizetni a tagdíjat, de ez csak a legcsekélyebb, amivel egy meggyőződéses aktivista tartozik önmagának, s következésképpen a Szakszervezetnek. Neki tudnia kell, hogy a Szakszervezet értéke nem annyira kasszájában, mint tagjai egységes energiájának megsokszorozásában rejlik.

Az egyén a Szakszervezet alkotó sejtje. Nem fordul elő azonban, hogy a szakszervezeti tagot deprimálja az a jelenség, amely a demokratikus körökben nyilvánul meg, ahol az Általános Választójog tisztelete miatt a tendencia az, hogy az ember személyiségét csökkentsék. Demokratikus körökben a választó csak egy lemondó aktussal nyilváníthatja ki akaratát: felszólítják, hogy „adja” „szavazatát” arra a jelöltre, akit „képviselőjének” ohajt.

A Szakszervezethez való csatlakozás semmi hasonlót nem von maga után és a leginkább kákan is csomót kereső sem tudná felfedezni a legcsekélyebb sérelmet az ember személyiségén. A szakszervezeti tag belépés után ugyanolyan autonóm marad, mint korábban volt.

Belépve egy Szakszervezetbe, a Dolgozó arra szorítkozik, hogy egy bármikor visszavonható szerződést köt elvtársaival, akik egyenlők vele Akaratban és Hatalomban, s az általa terjesztendő nézetek, azok a cselekedetek, amelyekben alkalma lesz résztvenni, egyetlen pillanatig sem fogják személyiségének felfüggesztésére vagy feladására kényszeríteni, ami a politikai szavazásokat illeti.

Például arról van szó, hogy kijelölnek egy Szakszervezeti Tanácsot az adminisztratív ügyek intézésére. Ezt a „kiválasztást” nem lehet összehasonlítani egy „választással”. A szavazásnak ilyen körülmények között szokásos módja nem más, mint olyan eljárás, amelynek célja a munka megosztása, nem jár együtt tekintélyelvű felhatalmazással. A Szakszervezeti Tanács szigorúan körülhatárolt funkciói kizárólag adminisztratív jellegűek. A Tanács gondoskodik arról, ami az ő feladata, de soha nem semlegesíti megbízóit, nem helyettesíti őket, nem cselekszik helyettük.

Ugyanez mondható el a Szakszervezetben hozott összes határozatról. Mindegyik egy meghatározott és külön akcióra korlátozódik. Ezzel szemben a demokratikus szférában a választással együtt jár, hogy a megválasztott fe-

hér lapot kap választójától, ami lehetővé teszi számára, hogy kedve szerint döntsön és cselekedjék, főként ... anélkül, hogy gátolva lenne megbízóinak esetleg ellentétes akaratától, akiknek az ellenzékisége, bármilyen karakterisztikus legyen is, hatástalan mindaddig, amíg le nem jár a megválasztott mandátuma.

Nincs párhuzam, még kevésbé keveredés a Szakszervezeti Akció és a Politika kiábrándító dolgaiban való részvétel között.

A Szakszervezet az akarat iskolája.

A Sokrates-i „Ismerd meg magadat!” a Szakszervezetben kiegészül a következő maximával: „Intézd magad az ügyeidet!”

A Szakszervezet így az akarat iskolájává női ki magát: döntő szerepe tagjainak Akaratából ered, s ha felülmúl más társulási formákat, ennek oka abban keresendő, hogy sűríti a Munkáserőket, amelyeket az ő KÖZVETLEN AKCIÓJUK tett hatékonyakká. Ez utóbbi a proletár osztály tudatos akaratí tevékenységének legmagasabb formája.

A Burzsoázia manővere arra irányult, hogy rezignációra és türelemre kényszerítse a népet, elhitetve vele, hogy a haladás csoda által következik be, a nép erőfeszítése nélkül, az állam külső beavatkozása folytán. Ez nem más, mint örökössé tenni az ezeréves és vakbuzgó hiszékenységet, csak kevésbé együgyű formában. Miközben a vezetők megkísérelték, hogy ezt a csalóka illúziót nem kevésbé csalóka csodával helyettesítsék, a Dolgozók feltűnése nélkül megvalósították emancipációs rendszerüket a Szakszervezet képében, fékezhetetlen és sosem visszariadó szívóssággal.

Ez az organizmus az Akarat igazi Iskolája, a 19. században jött létre és fejlődött. Neki, gazdasági felépítésének köszönhető, hogy a Dolgozók el-lent tudtak állni annak, hogy beoltsák őket a politika vírusával, s dacoltak minden megosztási kísérlettel.

A korporatív testületek a 19. század első felében alakultak meg az őket sújtó tiltó intézkedések dacára. Kegyetlenül üldözték őket, mert volt bátorságuk szövetkezni, s ugyancsak kellett törniük a fejüket, hogy elkerül-jék a megtorlást. A Dolgozóknak, hogy nagyobb kockázat nélkül egyesül-hessenek csoportokban, ártatlan külső alá kellett rejteniük ellenállási társu-lásaikat. Ilyen volt a kölcsönös segélyegylet.

A jótékonyági egyesületek soha nem keltettek gyanút a Burzsoáziá-ban, amely nagyon jól tudta, hogy egyszerű nyugtatók lévén, semmiképp nem tudják orvosolni a nyomor gyötrelmeit. A jótékonyágba vetett hit csil-

lapító borogatás, egészen jó arra, hogy megakadályozza a kizsákmányoltakat abban, hogy elgondolkozzanak szomorú sorsukon és más megoldást keressenek. Ezért tűrték meg, sőt, bátorították a vezetők mindig a mutualista társulásokat.

A dolgozók hasznot húztak az ilyen csoportosulásoknak biztosított toleranciából, összejöttek azzal az ürüggyel, hogy jelen vannak betegség esetén, hogy nyugdíjasokból tevődnek össze, stb., pedig férfiasabb célt követtek: létfeltételeik megjavítására törek és arra, hogy *ellenállnak* a munkaadók követeléseinek. Taktikájuk, a hatóságok megfélemsztése nem sikerülhetett örökké, a munkaadók feljelentései által figyelmeztetett hatóságok gyakran üldözték ezeket a gyanús kölcsönös segélyező Társaságokat.

Később, miután rákényszerültek arra, hogy megedződjenek, hogy *saját maguk cselekedjenek*, a Dolgozók elég erősnek érezték magukat, hogy dacoljanak a törvénnyel, ledobták a mutualizmus álarcát és csoportjaikat bátran ELLENÁLLÁSI SZÖVETSÉGEKNEK nevezték el. ...

A *Nemzetközi Munkásszövetség* az OSZTÁLYHARC ösztönös kimondásával világos és végleges formulát fog adni, meghirdetve, hogy „A DOLGOZÓK FELSZABADÍTÁSA CSAK MAGUKNAK A DOLGOZÓKNAK A MŰVE LEHET”. ...

A jelenlegi szindikalista mozgalom csak logikus folytatása az Internacionálé mozgalmának. A megfelelés tökéletes, ugyanazon a talajon állva folytatjuk elődeink művét.

c) Georges Sorel:

Elmélkedések az erőszakról

(*Réflexions sur la violence. Párizs, Marcel Rivière, 1946. 48, 108–181, 190, 217, 249–250.*)

Hosszú ideig a szocializmus nem volt egyéb, mint egy utópia; a marxisták joggal követelték vissza vezetőjük számára a helyzet megváltoztatásának dicsőségét: a szocializmus a nagyiparban alkalmazott tömegek számára — akik az Államot és a tulajdont akarják megszüntetni — előkészítő iskolává vált. Ezentúl nem fogják kutatni, hogy az emberek miként élvezik jövőbeni boldogulásukat, minden leszűkül a proletariátus *forradalmi tanulóéveire*. Sajnos a számunkra közismert tények Marx előtt még ismeretlenek vol-

tak, mivel mi jobban tudjuk mint ő, hogy mit jelentenek a sztrájkok, mivel terjedelmükben és időtartamukban figyelhettük meg a nagyszámú gazdasági konfliktust. Elterjedt és a tudatokban szilárdan gyökeret vert az általános sztrájk mítosza; olyan fogalmaink vannak az erőszakról, amelyeket ő nem könnyen alkothatott volna meg, tehát ahelyett, hogy magyaráznánk írásait – ahogy oly hosszú ideig tették ezt istenverte tanítványai – kiegészíthetjük elméletét. ...

A mítoszokat mint a jelen cselekvési lehetőségeit kell megítélni; értelmetlen minden vita arról, hogy miképpen kell alkalmazni őket a történelem alakulásának befolyásolására. *A mítosz a maga egészében, csak ez a fontos.* Részai csupán annyiban érdemelnek figyelmet, amennyiben kidomborítják a szerkezetben meglevő elméletet. Nem hasznos tehát a társadalmi háborúban előforduló zavargásokról és a döntő összecsapásokról okoskodni, amelyeket a proletariátus győzelmét jelenthetik. ...

Nincs túl nagy jelentősége annak a kérdésnek, hogy az általános sztrájk a valóság része-e, vagy pusztán a népi képzelet terméke. A kérdés az, vajon az általános sztrájk tartalmazza-e mindazt, amit a forradalmi proletariátus szocialista tanítása elvár tőle. ...

A sztrájk új világosságot nyújt, jobban szétválasztja a mindennapi élet körülményeit, az érdekeket és a két bérmunkás csoport gondolkodásmódját. Ekkor válik világossá, hogy az adminisztratív csoportnak természetes tendenciája van kis arisztokrácia alkotására; ezeknek az embereknek az államszocializmus megvalósulása előnyös lenne, mivel egy fokkal feljebb emelkednének a társadalmi ranglétrán.

Azonban valamennyi ellenzék jellemző vonásai különlegesen éles megvilágítást kapnak, amikor feltételezzük, hogy a konfliktusok általános sztrájkig fokozódnak. Ekkor a gazdasági-jogi szerkezet minden pártja oly mértékben jut el a tökéletességig, amilyen mértékben érdekelt az osztályharcban. A társadalom valóban két táborra, és csakis kettőre oszlik egyazon harcmezőn. A gyakorlatban megfigyelt tények egyetlen filozófiai magyarázata sem szolgálhat olyan világos magyarázattal, mint amilyen az általános sztrájk felidézése. ...

A szocializmus szükségszerűen homályos dolog, mert a termelésről értekezik, vagyis arról, ami a legrejtélyesebb az emberi cselekvésben, és mivel radikális átalakítás véghezvitelét javasolja egy olyan területen, amelyet lehetetlenség leírni a világ felszíni jelenségeinél tapasztalt pontossággal. A gondolkodás bármilyen erőfeszítése, az ismeretek semmiféle fejlődése, akármilyen ésszerű következtetés sem tudja soha eltüntetni azt a rejtelmet,

amely beburkolja a szocializmust. És minthogy a marxizmus ezt a jellegzetességet helyesen ismerte fel, jogot nyert arra, hogy kiindulópontul szolgáljon a szocialista tanulmányokhoz.

Gyorsan hozzá kell azonban tenni, hogy ez a homályosság kizárólag arra az értekezésre vonatkozik, amelyben azt állítják, hogy kifejtik a szocializmus megvalósításának *eszközeit*; elmondhatjuk, hogy ez a homály csak *skolasztikus*, egyáltalán nem gátolja a munkásmozgalmat abban, hogy a teljesség igényével, egzakt módon és megragadóan, a proletár lélek által kiesztelt építmény segítségével mutassa be önmagát. A társadalmi összeütközések folyamatában, amelyet általános sztrájknak hívnak. Soha nem szabad elfeledni, hogy a bemutatásnak ez a tökéletes módja el fog halványulni abban a pillanatban, amidőn kijelentjük, hogy az általános sztrájkot történelmi részleteinek összességében fogjuk megoldani. *Teljes oszthatatlanságában kell a magunkavé tennünk és megértenünk, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetként, mint olyan katasztrófát, amelynek a menete nem írható le. ...*

A szindikalista általános sztrájk a legnagyobb hasonlatosságot mutatja a háború első rendszerével: a proletariátus a nemzet többi részétől elkülönülve, mintegy a történelem nagy motorjának tekintve magát, minden társadalmi megfontolást ennek a harcnak rendel alá. A győzelem tiszta érzése tölti el, amelynek történelmi szerepéhez és harcos magatartása hősiességéhez kell kapcsolódnia. A döntő próbára vágjuk, amelyben teljes értékét megmutatja. A proletariátus nem követ semmi ilyen hódító célt, nem kell terveket kovácsolnia győzelmének kiaknázására; azzal számol, hogy kiűzi a tőkéseket a termelés területéről, majd ezután újból elfoglalja a helyét a kapitalisták által létrehozott műhelyben.

Azzal a kijelentésével, hogy az Állam megszüntetését javasolja, az általános sztrájk igen nyíltan kifejezi közömbösségét a hódítás anyagi nyereségei iránt. Ténylegesen az Állam volt a hódító háború szervezője, ő osztotta szét annak gyümölcseit, az Állam volt az uralkodó csoportok létezésének értelme, amelyek minden vállalkozásból, ezeknek terheit a társadalom egésze viseli, hasznót húznak.

A politikusok más álláspontra helyezkednek: pontosan olyan módon reagálnak a társadalmi konfliktusokra, miként a diplomaták a nemzetközi ügyekre, a harc egész háborús gépezete csupán mérsékelten érdekli őket, a küldömbben kizárólag eszközöket látnak. A proletariátus az ő hadseregük, úgy szeretik, ahogyan egy gyarmati kormányzó szeretheti a csapatait, amelyek lehetővé teszik számára, hogy saját kénye-kedvének vessen alá sok nébert. Gondoskodik az edzésükről, mert rá van szorítva a nagy csaták gyors

megnyerésére, ezek a csaták kiszolgáltatják neki az Államot. Táplálja embe-
reinek a lelkesedését, miként a zsoldos csapatok lelkesedését is mindig fenn-
tartották az elkövetkező rablásokra való buzdítással, a gyűlöletre való felhí-
vással és apróbb kedvezményekkel, amelyek lehetővé teszik neki néhány po-
litikai tisztség szétosztását. A proletariátus azonban – ahogy ezt Marx
mondta 1873-ban – nem egyéb számukra *ágyútölteléknél*.

Az Állam erősítése az alapja valamennyi koncepciójuknak. A politi-
kusok jelenlegi szervezeteikben már egy erős, központosított, fegyelmezett
hatalom kereteit készítik elő; ezt nem fogja megzavarni egy ellenzék bírála-
ta, kikényszeríti majd a csendet és rendeletekbe foglalja a hazugságaikat.

C. Georges Sorel:

A marxizmus felbomlása

*(La Décomposition du Marxisme. Párizs, Lib. des Sciences Politiques
et Sociales, 1908. 12, 32.)*

Franciaországban a szindikalista szervezetek tanulmányozása annak a
kérdésnek a felvetéséhez vezetett, hogy nem volna-e helyénvaló a marxizmus
bomlását a Bernstein által alkalmazott vizsgálati módszertől eltérően szem-
ügyre venni. A marxizmust az sújtja leginkább, amit a régi szocialista irány-
zatoknak kölcsönzött, de lehetséges, hogy Marx hozzátett néhány dolgot,
amely azt alkotja, amit Marx marxizmusának neveznék. Ez a rész hosszú
ideig rejtve maradt, mivel még nem voltak jelentős munkásszervezetek, ame-
lyek megfeleltek volna neki, és Bernstein sem ismerte fel, minthogy csupán
Angliát és Németországot ismerte jól. Tervezem, hogy bemutatom, miként
értelmezem én a marxizmus bomlásának új megértési módját. ...

Hogy felkészítsük a szocializmust a forradalomban reá háruló feladat
teljesítésére, újból hozzá kellett fogni azoknak a problémáknak a tanulmá-
nyozásához, amelyeket a marxisták sokáig figyelmen kívül hagytak. ...

Eljött az ideje annak, hogy fél évszázad tapasztalatainak birtokában
kijavítsuk és kiegészítsük az utópisták műveit. Így jutottunk el a *marxizmus
bomlásához*, miután mostantól kezdve a blanquista elem többé nem keve-
redik az igazgatásról és a gyakorlati politikáról szóló tanulmányokba.

A. VOLSZKIJ

A 19–20. század fordulója, a 20. század első évtizedei a nemzetközi munkásmozgalom történetének egyik legmozgalmasabb, eseményekben bővelkedő periódusát jelentik. A belátható időn belül várhatóan bekövetkező munkásforradalom közelsége sürgetően megkövetelte a forradalommal kapcsolatban felmerülő elméleti kérdések tisztázását. Ez az időszak – a szervezeti fejlődés mellett – a nagy eszmei, ideológiai összecsapások kora. Ezért nem véletlen, hogy ezeknek az éveknek a legjellegzetesebb szellemi termékei a vitairatok, a vitacikkek; szinte minden ekkor napvilágot látó mű polemizáló éllel íródik. A vita a kor által napirendre tűzött nagy kérdésekről – a kapitalizmus új szakaszának sajátosságairól, a proletariátus feladatáról, szerepéről, a forradalomról és a reformról, a proletárdiktatúráról, a szocializmusról – folyt, és az ezekre adott válasz alapján többféle irányzat alakult ki a szocialista mozgalmon belül. Ezek az irányzatok – melyek közül legjelentősebbek a marxizmust továbbfejlesztő forradalmi baloldaliak, a mindenütt megjelenő revizionisták, az anarchizmus különféle képviselői – egymással élesen szembenállva bizonygatják saját igazukat.

Az irányzatoknak ebben a sokféleségében érdekes színfoltként jelenik meg az anarchizmus sajátos változatát képviselő A. Volszkij.

Jan Wacław Machajski – ez volt ugyanis az eredeti neve, a Volszkij felvett írói álnév – 1867-ben született az orosz birodalomhoz tartozó Lengyelországban, egy Pincow nevű kisvárosban. Kishivatalnok apját korán elvesztette, s így hamar megismerkedett a nélkülözéssel. Még középiskolai tanulmányait végzi Kielcében, de már kénytelen saját magáról gondoskodni – óraadással tartja fenn magát, illetve egészíti ki az otthonról érkező szerény támogatást. A középiskola elvégzése után beiratkozik a varsói egyetem természettudományi karára – később majd átiratkozik az orvosi karra –. Ettől kezdve élete szorosan összefonódik a forradalmi, radikális mozgalmakkal. Bekapcsolódik a radikális egyetemi ifjúság tevékenységébe, amely főként a cári önkényuralom elleni agitációt, az önálló lengyel nemzeti állam megteremtésének a követelését foglalta magába. Volszkij rendszeresen jár a munkások közé és tanítja őket, felvilágosító propagandatevékenységet fejt ki körükben. Rövidesen megismerkedhet a börtönök belső életével is, ugyanis 1891-ben az osztrák rendőrség tiltott forradalmi irodalom terjesztéséért le-

tartóztatja, s így három hónapra a krakkói börtön lakója lesz. Szabadulása után a kelet-európai politikai emigránsok immár hagyományos központja felé veszi az útját — Zürichben telepszik le. Folytatni akarja félbeszakadt tanulmányait, ezért beiratkozik a zürichi egyetemre is, bár ideje nagy részét nem annyira a tanulásnak, mint inkább a politikai tevékenységnek szenteli.

Egy ideig vezető szerepet játszik a fiatal lengyel emigránsok által létrehozott „Proletariátus” elnevezésű radikális csoportban, amely politikai nézeteit tekintve sokkal közelebb állt a nacionalizmushoz, mint a szocializmushoz. Volszkij rövid időn belül szakít ezzel a csoporttal s mint Marx lelkes híve, az internacionalizmus alapjaira helyezkedik. 1892-ben megkísérli a Lengyelországba való visszatérést — be akar kapcsolódni a Lodzban kirobant munkásmegmozdulásba — útközben azonban a cári rendőrség elfogja, s mint az akkoriban alakult Lengyel Szocialista Párt tagját, letartóztatja. Ez alkalommal Volszkij teljes három évet tölt a különböző cári börtönökben, majd ezután — az oroszországi forradalmi mozgalom résztvevőinek életében szinte törvényszerűen — ötéves szibériai száműzetés következik. A száműzetés éveit alatt formálódik ki és fogalmazódik meg Volszkijnek a korábbi években vallott nézeteihez képest merőben új politikai elmélete, amelyet összefoglalóan — valódi nevére utalva — „machajevscsinának” — „machajevizmusnak” is szoktak nevezni.

Volszkij azok közé a szerzők közé tartozik, akiknek a nevét egyetlen mű teszi ismertté, amelyben azonban egész gondolatrendszerét kifejti. Volszkij esetében ez a mű a „Szellemi munkás”. A könyv három részből áll; az első rész („A szociáldemokrácia fejlődése”) 1898-ban íródott, a második rész („A tudományos szocializmus”) 1899-ben — ezeket sokszorosítás útján terjesztették —, majd legvégül a 3. rész („A szocializmus és a munkásmozgalom. A szocializmus mint új vallás.”), amelyet 1904-ben Genfben jelentettek meg. Ettől kezdve — 1904-től veszi fel és használja a Volszkij írói álnevet.

A könyv tulajdonképpen terjedelmes vitairat, amelyben Volszkij bírálja E. Bernsteint, Kautskyt, Plehanovot és szinte majdnem mindenkit, aki ebben az időben a szocialista mozgalomban jelentősebb szerepet játszott. Volszkij azonban már nem az a „lelkes marxista”, akinek az 1890-es évek elején vallotta magát, a fentieket nem a marxizmus alapján bírálja. Nem tesz különbséget a szocialista mozgalmon belül kialakuló különböző irányzatok között — egy kalap alá veszi a revizionizmust és a forradalmi baloldalt és az egész szociáldemokráciát megalkuvónak, a munkásforradalom elárulójának kiáltja ki.

Ez a felfogása abból a könyvén vörös fonálként végighúzódo alaptételéből következik, miszerint a *proletariátus valódi ellensége az értelmiség*, aki beleférközött a munkásmozgalomba és azt a saját érdekeinek megfelelően irányítja. Volszkijnál nem találjuk meg az értelmiség tudományos alaposságu meghatározását. Számára az értelmiség nem más, mint a „tőkés társadalom kiváltságos bérence”, „naplopó”, amely a társadalom, a kétkezi munkások nyakán élösködik, „ugyanakkor birtokában van a teljes műveltség és ezt a tulajdonát – amely évszázadokig tartó kisajátítás révén jött létre – ugyanúgy védi a kétkezi munkások támadásától, mint ahogy az általában a tulajdonos osztályokra jellemző.”¹

Éppen ezért a munkásság számára a burzsoázia hatalmának megdöntése még nem jelenti a felszabadulást, nemcsak a tőkéseket, hanem az egész művelt társadalmat ki kell sajátítaniuk. Az értelmiségnek az az érdeke, hogy kiváltságait, műveltségi monopóliumát megőrizze, ezért mindent megtesz annak érdekében, hogy a proletariátus önálló mozgalmát visszafogja.

Volszkij bírálja a narodnyikokat, miért idealizálják a parasztságot, ösztönös forradalmároknak tartják őket. Valójában azonban ő sem tesz mást – csak az a különbség, hogy ő a proletariátust idealizálja, a tiszta, igazi forradalmiság hordozóját a kétkezi, fizikai munkásban látja. Volszkij a parasztságra egyáltalán nem fordít figyelmet.

A munkásosztály küzdelmében a hangsúlyt a gazdasági harcra – a sztrájkmozgalomra – és az összeesküvő taktikára helyezi. „A múlt századi szocializmus megállapításaival, de a szociáldemokrácia és az anarcizmus formulaival szemben is a munkásosztály számára a harc új szakasza kezdődik, a *világméretű munkásösszeesküvések* korszaka, amelyek az *államhatalom törvényét diktálják a világméretű munkássztrájkok eszközével*.”² Volszkij nem ismeri el a munkáspárt vezető-irányító szerepét sem a munkásmozgalomban – hiszen számára a munkáspárt az értelmiség által kisajátított, az értelmiség által irányított szervezet. Mégis, hogyan szerveződik akkor a munkásosztály harca? Volszkij szerint a következőképpen:

„... a tanulatlan tömegek megértik, hogy a lényeg nem az okos politikan, vagy a törvényes alapokon múlik, hanem a *lázaók számaában és erejében rejlik*; követeléseik annál határozottabbak és nagyobbak lesznek, minél jobban kiterjed a sztrájk. Ezért a munkástömegek a harcban azt a tévedhetetlen eszközt alkalmazzák, ameddig a szociáldemokrata programok sohasem jutnak el. Első lépésként *kiszélesítik* a sztrájkot. Leteszik a munkát a saját üzemükben és tömegesen átmennek a szomszédos gyárba, hogy ott is leállítsák a munkát. Így kelnek fel egész városok.”³

Volszkij nemcsak a tőkés állammal szemben viseltetik ellenségesen, hanem elveti a burzsoá állam megdöntése után a szocialisták által elképzelt állam létrehozását is:

„A tőkés osztály kisajátítása még egyáltalán nem jelenti az egész tőkés társadalom kisajátítását. Csupán az egyéni vállalkozók felszámolásával a modern munkásosztály, napjaink rabszolgája még nem szűnik meg rabszolgának lenni. Abból következően, hogy az általuk létrehozott nemzeti haszon a demokratikus állam-társadalom kezébe kerül és a kizsákmányolók, az egész burzsoá társadalom parazita létezésének az alapját képezi.”⁴ Volszkij szerint az értelmiség kerül uralomra, és ez a kizsákmányolás újratermelődését eredményezi. E nézetek óriási polémiát váltottak ki, s a vitapartnerek – így a szociáldemokrata P. Maszlov – besorolták Volszkijt az anarchisták táborába.

Volszkijnek akadtak követői már szibériai száműzetésében is a helyi vasúti munkások, nyomdászok, pékek között. Az 1900-as évek elején pedig Odesszában, Jekatyerinoszlávban, Vilnovban, Bielostokban, majd Pétervárott és Varsóban⁵ alakulnak Volszkijjal szimpatizáló anarchista csoportok.

A száműzetés leteltével Volszkij elhagyja Oroszországot. Az 1917-es februári oroszországi forradalom hírére hazatér Párizsból, ahol banktisztviselőként dolgozott. 1917. novemberében helyesli a bolsevikok politikáját, mint amely a legradikálisabban követeli a változást és lát hozzá a burzsoá rendszer felszámolásához. 1918-ban kiad egy újságot a „Rabocsaja revolucijá”-t, amelyben viszont már élesen bírálja a bolsevikokat, a kialakult szovjet rendszert. A „Szellemi munkás”-ban kifejtett gondolatait megismételve azzal vádolja a bolsevikokat, hogy a munkásoknak nem adtak semmit, a munkásérdekeket nem tartják szem előtt, az értelmiség került hatalomra, és ezért a munkásosztálynak még meg kell vívnia a saját, önálló forradalmát.

1918-ban azonban véget is ér Volszkij politikai tevékenysége, ezután már nem foglalkozik politikaelméleti kérdésekkel. 1926-ban bekövetkezett haláláig a „Népgazdaság” (később „Szocialista gazdaság”-ra vált ozik az elnevezése) című folyóirat szerkesztőjeként működik.

A „machajevscsina” nem tartozik a nagyhatású, a munkásmozgalomra döntő befolyást gyakorló népes anarchista irányzatok közé. Vele együtt azonban teljesebbé válik a kor szellemi arculatáról kialakított képünk.

Jegyzetek

1. Volszkij Umsztvennij rabocsij (reprint kiadás) New-York Baltimore, 1968. 43.
2. id. mű 45.
3. id. mű 160.
4. id. mű 44.
5. Albert Parry: Jan Wacław Machajski, His life and Work. in. id. mű.

Részletek A. Volszkij: A szellemi munkás¹ című művéből

„Támadást kell intéznünk az ellen a társadalmi erő ellen, amely oly sikeresen bújik meg a szocialista mozgalomban, és amelynek a szemében a szocializmus megbékélése a fennálló rendszerrel nem számít hibának, hanem magától értetődik és elkerülhetetlen.

Ez az erő a társadalom művelt része, napjaink újabb kiadásában. Ez az erő a szellemi munkások növekvő serege, az értelmiség, amely a civilizáció előrehaladásával magába szívja a társadalom középrétegeit, a tőkés kistulajdonosokat. A tőke és a tőkés állam ezen kiváltságos „bérence” a tudása árubocsjátása során kibékíthetetlen ellentétbe kerül a tőkével, ezért aztán bizonyos pillanatokban úgy tűnik, mintha a küzdelme során az anti-kapitalista proletariátus seregének egy része, szocialista harci osztag lenne. Részesül a nemzeti haszonból, ugyanakkor birtokában van a teljes műveltség és ezt a tulajdonát — amely évszázadokig tartó kisajátítás révén jött létre — ugyanúgy védi a kétkezi munkások támadásától, mint ahogy ez általában a tulajdonos osztályokra jellemző.

Ennek az új uraságnak a tulajdonosi érdekeit és terveit szem előtt tartva született meg a múlt század szocializmusa.

A 19. századi szocializmus — a benne hívők meggyőződése ellenére — nem jelent támadást az évszázadok óta létező rabság, a civilizált társadalom formájában megjelenő *állam* alapjai ellen.

Ennek a rabszolgaságnak csak egyik formája ellen, a *tőkés* osztály ellen intéz támadást. Ráadásul győzelme esetén nem szünteti meg a kizsákmányolást; csak az anyagi jellegű *termelési eszközök* — a földek és a gyárak — *magántulajdonát* számolja fel, csak a *kapitalista* kizsákmányolást szünteti meg.

A kapitalista tulajdon, azaz a termelőeszközök magántulajdonának a felszámolása még távolról sem jelenti a családi tulajdon megszüntetését, ál-

talában. Holott éppen ez az intézmény teszi lehetővé az évszázados kizsákmányolást, biztosítja a birtokos kisebbség és kizárólag ezek utódai számára az évek hosszú során felhalmozott gazdagság és az emberiség által örökül hagyott mindenféle kultúra és civilizáció birtoklását. Ez az intézmény az emberek többségét arra ítéli, hogy nincstelenként, rabszolgaként jöjjön a világra, egész életét kényszerű munkával töltse.

A tőkés osztály kisajátítása még egyáltalán nem jelenti az egész tőkés társadalom kisajátítását. Csupán az egyéni vállalkozók felszámolásával a modern munkásosztály, napjaink rabszolgája még nem szűnik meg rabszolgának lenni. Ebből következik, hogy az általuk létrehozott nemzeti haszon a demokratikus állam-társadalom kezébe kerül és a kizsákmányolók, az egész burzsoá társadalom parazita létezésének az alapját képezi. Az utóbbi a tőkés felszámolása után is ugyanúgy a társadalom uralkodó rétege, képzett irányítója lesz, mint korábban volt, ugyanolyan dologkerülő marad, mint volt. Továbbra is a nemzeti haszon élvezője lesz, amelyet a már megszokott módon osztanak el, a „honoráriumok”, a „szellemi munkások” – hála a családi tulajdonnak és a családi életformának – megmaradnak és újratermelődnek az utódaikban.

A termelőeszközök társadalmasítása csak a tulajdonjog felszámolását és a gyárak és a föld feletti rendelkezést jelenti.

Amikor a szocialista a gyárost támadja, a legkevésbé sem veszélyezteti az igazgató és a mérnök „honoráriumát”. A múlt századi szocializmus érintetlenül hagyja a dologkerülőket minden jövedelmét, mint a „szellemi munkás megérdemelt munkabérét”, az értelmiséget „a kapitalista kizsákmányolásban érdektelennek, azon kívül állónak” (Kautsky) nyilvánítja.

A mai szocializmus nem tudja és nem is akarja felszámolni az évszázados kizsákmányolást és rabságot.

A múlt századi szocializmus megállapításaival, de a szociáldemokrácia és az anarchizmus formuláival szemben is a munkásosztály számára a harc új szakasza kezdődik, a *világméretű munkásösszeesküvések* korszaka, *amelyek az államhatalom törvényét diktálják a világméretű munkássztrájkok eszközével.*

A harcnak ebben az új szakaszában a vezető szerep kizárólag a *kétkezi munkások* követeléséé (tisztán gazdasági követelések), a munkások kiszélesítik összeesküvésüket és felkelésüket, végrehajtják *nemcsak a tőkésék, hanem az egész művelt társadalom* kisajátítását.

A mai családi tulajdon helyett kiharcolják azt a lehetőséget, hogy *minden ember születésétől egyenlő legyen a föld és a civilizáció gazdasága-*

nak birtoklásában, a neveléshez és a művelődéshez mindenki azonos jogokkal és anyagi lehetőségekkel rendelkezzen.

Csak a mai művelt társadalom kisajátításával omlanak össze a munkástömegek évszázados kizsákmányolásának és rabszolgaságának alapjai.”²
(1905)

„Akárhogyan fejlődnek is tovább az események ma Oroszországban, a munkáskérdés lényege abban a gazdasági harcban rejlik, amelyet mindenféle demokratikus és szocialista program ellenére a tömegek maguk vívnak. Az aktív szocialista pártok olyan szükséges rossznak tartják ezt a küzdelmet, amellyel meghódíthatják és megtarthatják a munkástömegeket a burzsoá forradalom számára. Ez a gazdasági harc *kizárólag* a modern társadalom rabszolgáinak, a *bérmunkásoknak a helyzetét érinti.*

Akárhogyan fejlődnek is tovább az események ma Oroszországban, a munkásság ügye megköveteli, hogy a forradalmi tömegek minden erejüket a *gazdasági követelések és a sztrájkmozgalom* kiszélesítésére összpontosítsák, és ebben a küzdelemben megszabaduljanak a szocialisták ellenük szőtt hálójától, akik a liberális és demokratikus prófétáknál sikeresebben ámítják a munkásokat a népkormányzás és a szabad demokratikus állam meséjével.

A munkásság érdeke az egész Oroszországra kiterjedő gazdasági sztrájkot diktálja, amely átmegy munkásforradalomba, *konkrét, azonnal megvalósítható követelésekkel* összehangolt támadást intéz a tőkés társadalom és államhatalom ellen. Ehhez a *munkás-összeesküvés* megszervezésére van szükség.

Ez a mozgalom képes lesz arra, hogy egyesítse a munkásság és a *munkanélküliek* küzdelmét, az orosz város és falu éhező tömegeit egy erős központban fogja össze a harc érdekében.

Amikor ez a mozgalom eljut a legmagasabb fokra — nagy tömegfelkelések törnek ki és a munkásosztály eredményeket ér el — felrázza, felébreszti a szocialista próféciaiktól álomba ringatott nyugat-európai munkásokat és előkészíti a civilizált világ munkásforradalmát.”³

(1905.)

„A proletárforradalom a civilizált világban lezajló forradalom. A proletariátus hatalomátvétele vilégméretű aktus. Ebből következően az erre való tudatos felkészülése csakis nemzetközi feladatként jelenhet meg, amelyet semmiképpen sem lehet a nemzeti keretek Prokrusztész-ágyába szorítani.

Ilyen keretek között a szociáldemokráciához hasonló utópiává válik, amely végzetszerűen csupán a „munkásosztály részvételét” fedezi... a burzsoá forradalmakban.

A proletaritáus önálló „politikája” annak az egységes világakaratnak a tudatos megnyilvánulása, amely valamennyi ország munkásainak azonos érdekein alapul. Ez a politika egy olyan magasabb akarat, amely felette áll mindenféle demokratikus „népakaratnak”, természetéből következően nem rendelődhet alá, éppen ellenkezőleg, csak uralkodhat fölötte, mert arra hivatott, hogy a nemzeti törvényhozó szervekre rákényszerítse akaratát, megsemmisítse az osztályuralmat – az államot.

A proletariátus világméretű szervezetének a létrehozása, a nemzetközi konspiráció és az egységes akció – ezek együtt jelentik az egyetlen utat a hatalom megszerzéséhez, a forradalmi diktatúrához.”⁴

„A kapitalista társadalom a számára elengedhetetlenül szükséges értelmiség kiképzésére speciális alapot teremt, a „tisztá nemzeti jövedelmet”, a nemzeti értéktöbblet összegét használja fel. A tőkés társadalom „tisztá jövedelme” az örökölheto tulajdon révén a burzsoá család kezében van. A kiváltságos bérencsek, az értelmiség egymást követő nemzedékei neveltetésük során felemésztik a nemzeti értéktöbbletet. Így válik „magasan képzett munkaerővé”, az „elsőrendű minőség” hordozójává, „magasabb csereértéké”. Ez a következőket jelenti: *éppen azért, mert az értéktöbblet jelentős részét nyelték el*, a kizsákmányolás logikája alapján *jogot szereznek arra* – és élnek is vele –, *hogy látszólag az oktatás díjaként idegen munkát, a proletariátus munkáját kisajátítsák*. És mindez a fizetség az *egyéni* képességeikért jár! Az „elsőrendű” munka jutalmaként elsajátított értéktöbbletet a tőkés társadalom átruházza az utódokra, az emberiség legnagyobb gazdagságát jelentő tudás és tudomány a kiváltságos kisebbség öröklött monopóliuma lesz. Csak ennek az örökös kiváltságos kisebbségnek a tagjai jelenthetik a „magasabb minőséget”; a maradék milliók a rabszolgai fizikai munka monopóliumának örökségével rendelkeznek. Csak a burzsoá monopólium örökösei közül kerülhetnek ki a tehetségek, a gondolkodók, a feltalálók. Annak érdekében, hogy ez az öröklött monopólium „megfelelően” termelje ki a „tudás és a tehetség különleges egyedeit”, a proletariátustól nemcsak a múlt örökségét rabolják el, hanem megfosztják attól a képességétől is, hogy normális módon használja saját természetes szervét – az agyát.

A kiváltságos bérencek osztályérdeke... az örökölhető magántulajdon megőrzését diktálja.

.... A szociáldemokrata elvek nyugodtan megengedik, hogy az általuk szervezett proletármozgalomban jelen legyen egy olyan társadalmi erő – a szellemi munkások osztályérdeke – amely természeténél fogva nem törekedhet az osztálytársadalom megsemmisítésére. Ezek az erők visszafogják a proletariátusnak a szociális fordulat végrehajtására irányuló közvetlen törekvését és arra tanítják, hogy a végső felszabadulásig még várni kell, mert a munkásosztálynak még sokat kell politikailag fejlődni.

E miatt a szociáldemokrácia csak ott tűnik forradalminak, ahol a politikai szabadságért kell harcolni. Ha például Németországban az abszolutizmus már túlságosan durván érezteti a saját létezését, vagy ha a szociáldemokrata opportunizmus már túlságosan szégyentelenül próbál megegyezni még az abszolutizmussal is, akkor Kautskynak eszébe jut a kis vörös szócsonka, a „proletárdiktatúra”, és azonnal kétségbevon mindenféle nacionalizálást a jelenlegi német rendszer alapján és ezt a „diktatúra” idejére halasztja el. Úgy tűnik, mintha még mindig olyan kérlelhetetlenül tagadná, hogy lehetséges a jelenlegi állam létezése mellett valamiféle szocialista építés. Pedig az európai demokráciákban a szociáldemokrácia kizárólag törvényes úton akarja céljait elérni, a diktatúráról szót sem ejt, saját szocialista törekvéseit a szélsőséges radikálisokkal együtt úgy fogalmazza meg, mint *állami* szocializmust, mint a termelőeszközök fokozatos társadalmazását, olyan mértékben, ahogy ezt a tőkekoncentráció lehetővé teszi” (Millerand 1896-os megfogalmazása), és közben egyáltalán nem zavarja, hogy ezzel az uralkodó osztályt fogja erősíteni. Kautsky sem jön zavarba; biztos benne, hogy a demokráciában a nép fog uralkodni. Az angol szociáldemokraták szintén tántoríthatatlanul a békés út hívei. Ezzel azonban csak a fabiánusokat erősítik, akik a legelszántabbban védelmezik a „békés eszközöket”, a szocialista célokat pedig úgy fogalmazzák meg, hogy „társadalmi irányítás alá kell vonni azokat az ipari üzemeket, amelyeket a társadalom jelenleg megfelelően tudna vezetni”. De ugyanezt követeli a radikális burzsoáziának a „legkifizetődőbb üzemek állami és municipális tulajdonba vételére” vonatkozó terve is, pedig ők aztán egyáltalán nem tekintik magukat szocialistáknak. És végül, ugyanilyen radikálisok kormányozzák Svájcot is, és készek arra, hogy egész sor iparágat állami tulajdonba vegyenek, persze nem azért, hogy ezzel egyet előbbre lépjenek az új rendszerbe vezető úton, hanem a saját uralmuk érdekében, amely – ezt a svájci munkások a saját bőrükön tapasztalják – semmivel sem gyengébb a kapitalistákénál.

Így a szociáldemokrácia a szocializmus ügyét elnapolja a demokrácia kivívásáig. A demokráciában azonban a szocializmus átalakul a „fokozatos, a lehetőségekhez mért társadalmasítássá és állami szocializmussá, amelynek egyes oldalait a radikális burzsoázia valósítja meg a „legkifizetődőbb üzemek” megváltásával, amely természetesen a *burzsoázia uralmának a megerősödését* eredményezi.” Így válik semmivé, így tűnik el a szociáldemokrata tevékenységből a proletár szocializmus. A proletariátus természetesen nem akar megváltást; felszabadulása a burzsoázia minden tulajdonának és kiváltságának a kisajátítását követeli. *Addig azonban, amíg a proletariátus úgy gondolja, hogy az értelmiséggel együttműködve „fogja kisajátítani” „a kevés kapitalistát és nagybirtokost” – addig senkit sem fog kisajátítani.* Ez az álcázott szövetséges jól tudja, hogyha egyszer a proletariátus lát hozzá a burzsoázia kisajátításához, ez az ő kisajátításával végződne, ezért mindent megtesz annak érdekében, hogy visszatartsa a proletariátust mindenféle kisajátításra való felkészüléstől.”⁵

(1905.)

„A törvények az egész világon – legyen szó akár önkényuralmi kormányzásról, akár a „nép által választott kormányról” – nem a nép, hanem a földi javakat kisajátító, uralkodó rétegek akaratát érvényesítik. Ezek a rétegek mindenféle anyagi gazdagságot a magukénak mondhatnak, ezért rendelkeznek mindazzal az emberi tudással is, amely a dolgozó nép szemében olyan érthetetlenül titokzatosossá teszi őket. A kisajátítók törvényei szerint a dolgozó osztálynak csak a *népoktatásra* van szüksége, ami az uralkodó tudós világgal szemben egyet jelent a tudatlansággal. Ezek a lopást szentesítő törvények az emberiség túlnyomó göbbségét arra ítélik, hogy raboknak szülessenek, gyerekkoruktól a fizikai munka börtönében senyedjenek, nemzedékről nemzedékre úgy nőjenek fel, mint az emberiség alsórendű, műveletlen faja, amely csak a fizikai munkára, csak az uraság parancsainak mechanikus végrehajtására képes. Az uraság pedig minden eszközt megszerez ahhoz, hogy gyerekeit – akármilyen nehézfejúek is legyenek köztük – kitanítsa és a kormányzásra hivatott magasabbrendűek közé emelje.

Ilyen rabló törvények mellett vajon az önkényuralmi rendszerben a cár nevezi-e ki az irányítókat, vagy máshol a nép választja-e őket? A kormány mindkét esetben értelmiségiekből áll, akik az irányítás tudományát csakis saját utódaiknak adják át, az emberiség többségét pedig rabszolgamunkára kárhoztatják. Ezt az állapotot – amely milliókat ítél meg születésük előtt

tudatlanságra és rabságra — csak úgy lehet felszámolni, a rablást és az emberi rabságot törvényesítő kormányt csak úgy lehet megdönteni, ha megvalósul a világméretű munkásösszeesküvés, a munkásosztály általános sztrájkban egyesül, amikor ez a felkelés megfosztja az uralkodó társadalmat az évszázadok alatt felhalmozott gazdagságtól és minden egyént az emberi tudás és gazdagság egyenjogú örökösének nyilvánít.

Az a meggyőződés, miszerint a munkásosztálynak elegendő megdöntenie az önkényuralom hatalmát és megszerezni az általános választójogot ahhoz, hogy részt vegyen az állam irányításában — olyan régi mese, amelyet már ezerszer hallottunk mindenféle képmutató burzsoá politikus előadásában.

Amikor a munkások arról vitatkoznak, hogyan ünnepeljék meg május 1-ét, nem hihetnek a tudománynak, nem hihetnek a forradalmi értelmiségnek és számtalan röpiratának, amelyek ma nem tesznek mást, mint nagyhangon és arcátlanul ezt a régi mesét ismétlik.

De hiszen az orosz munkásoknak — mondják — minden nagyobb városban szociáldemokrata bizottságaik vannak. Ezek a bizottságok, amelyekben az öntudatos munkások is résztvesznek, vajon nem mutatták meg a proletárharc helyes útját?

A szociáldemokrata bizottságok felkészítik a munkásszervezőket és agitátorokat, minden évben előkészítik a májusi ünnepet, számtalan röplapon szólítva fel a munkásokat ezen a napon a bátor harcra. Amikor azonban ezekre a felhívásokra a munkások váratlan tömegmegmozdulásokkal válaszolnak, mint a múlt évben Pétervárott, vagy egész városok mozdulnak meg, mint három évvel ezelőtt Riga, és viharos sztrájkokkal fejezik ki a saját igazi munkásköveteléseiket — akkor a harc színhelyén nem látunk egyetlen szociáldemokrata szervezőt vagy agitátort sem. Egyetlen bizottság sem gondol arra, hogy kiszélesítse a kirobbant sztrájkot, növelje a felkelt tömegek erejét, *fokozza a munkásköveteléseket.*

Amikor a múlt év februárjában a rendőrség a Kazany-téren egyetemi hallgatókra és pétervári értelmiségiekre támadt, az egész szociáldemokrata sajtó kórusban azt kiabálta, hogy ilyen felháborító eset után a munkásoknak azonnal az utcára kell menniük és gondolkodás nélkül a golyók és a szuronyok elé kell vetniük magukat. Világos! Ki hallott már ilyet? A Kazany-téren jólnevelt, illedelmes közönséget vertek el, nem pedig olyan erőszakosan sztrájkoló alja népséget, mint Rigában. ...

Riga utcáin nem csak a kancsuka és a puskatus dolgozott, mint a diákok és az értelmiségiek esetében, hanem lövések is eldördültek és több mint

ötven munkást öltek meg. Itt azonban az emberek a munkásügyért estek el, nem pedig az értelmiség szívéhez közel álló ügyért, ezért aztán a szociáldemokrata bizottságok nem tartották szükségesnek, hogy Oroszország-szerte akkora lármát csapjanak, mint ahogy most ezt a diákok miatt teszik. Egyetlen szociáldemokrata bizottságnak sem fordult meg a fejében, hogy más városok munkásságát fellájítsa a rigai munkásokkal állati kegyetlenséggel elbánó erőszak ellen.

Az olyan viharos sztrájkokat, mint amilyen a rigai volt, a szociáldemokrata bizottságok lenézik és a tudatlan tömegek ösztönös lázadásának nevezik, szükségtelennek és haszontalannak tartják, és az ilyen tömeglázadások idején általában azt tanácsolják az öntudatos munkásoknak, hogy csak maradjanak szépen otthon és őrizték meg nyugalmaikat.

Nos hát, te munkás, amikor a művelt embereket verik, akkor ezen annyira fel kell habborodnod, hogy azonnal bombákat kell hajigálnod; de amikor a tömegsztrájkok alatt a munkásokat lövik, maradj csak nyugton és intél mindenkit nyugalomra... Hát így tevékenykednek a szociáldemokrata bizottságok, a munkásosztály képviselői...”⁶

(1902)

„... A tanulatlan tömegek megértik, hogy a lényeg nem az okos politikán, vagy a törvényes alapokon múlik, hanem a *lázaók számaában és erejében rejlik*; a követeléseik annál határozottabbak és nagyobbak lesznek, minél inkább terjed a sztrájk. Ezért a munkástömegek a harcban azt a verhetetlen eszközt alkalmazzák, melyhez a szociáldemokrata programok sohasem jutnak el. Első lépésként *kiszélesítik* a sztrájkot. Leteszik a munkát a saját üzemükben és tömegesen átmennek a szomszédos gyárba, hogy ott is leállítsák a munkát. Így kelnek fel egész városok.

A „forradalmi” értelmiség megérti, hogy az ilyen harc kiterjesztése az egész állam területére a proletárforradalom kezdetét jelenti. Ez azonban nem csak a rendőrség, nemcsak a kapitalisták megdöntését eredményezi, hanem megfosztja az értelmiséget is tulajdonától, ezért számára nem marad más hátra, mint az ilyen felkeléseket „a csöcselék vad lázadásának” titulálni és abban reménykedni, hogy a cári szuronyok majd lecsendesítik ezt a csöcseléket.

A „tudatos” munkásoktól azonban a tömegek mást várnak. Azok a holttestek, amelyek évről-évre hol egyik, hol másik város utcáit borítják, régen arra figyelmeztetnek, hogy szakítsatok az értelmiséggel és az általuk

képviselt polgári forradalom tervével és a *munkás ügyért, a munkások mindenfelé kiterjedő összeesküvéséért, a májusi általános sztrájkért harcoljatok.*"⁷ ..

(1902.)

„A burzsoázia kezéből kihullott hatalmat semmiféleképpen sem veheti át és tarthatja meg egy olyan nincstelen osztály, mint amilyenek a munkásosztály megmarad. Tulajdon nélküli és ugyanakkor uralkodó osztály – ez a legnagyobb ostobaság.

A kapitalisták és a földbirtokosok kezéből kicsúszott hatalmat csakis a burzsoázia alsó rétege, a kisburzsoázia és a tudása révén az ország életének szervezésében és irányításában nélkülözhetetlen értelmiség ragadja meg. A kispolgárság azonban, miután rákényszerítette a gazdagokra a demokratikus rendet, nagyon gyorsan újból egységre lép velük. A hatalom újból a tulajdonosoké lesz. A hatalom ugyanis később sem függetlenedhet *minden hatalom forrásától – a felhalmozott gazdagságtól.*

Nem következik-e a fentiekből, hogy a munkásoknak le kell mondaniuk a saját uralmuk megteremtésének a gondolatáról? Semmi esetre sem! A hatalomról való lemondás a forradalomról való lemondást jelentené. A munkásosztály győztes forradalmára van szükség ahhoz, hogy létrejöjjön a munkáshatalom.

Csupán arról van szó, hogy a munkásosztály nem másolhatja le a polgári forradalmat, mint ahogy ezt a szociáldemokrata tudomány tanácsolja, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a rabszolgasorsra ítélt osztály már ezzel megfosztaná magát a gazdagság és a tudás megszerzésének a lehetőségétől. A munkásságnak a saját külön útját járva kell kijutnia a rabságból. Ahhoz, hogy a munkásosztály megvalósítsa a saját uralmát mindörökké meg kell semmisítenie a burzsoázia uralmát, egy csapással ki kell ütni kezéből hatalmának forrásait, meg kell fosztani a gyáraktól, üzemeiktől, minden tulajdonától, rá kell kényszeríteni a munkára.

A burzsoázia kisajátítása ezért a munkásforradalom első, elkerülhetetlen lépése. A kisajátítás azonban csak az első lépés a munkásosztály felszabadítása felé vezető úton. A burzsoázia kisajátítása még nem eredményezi az osztályok teljes megsemmisítését, a teljes egyenlőséget.

A nagy- és a közép-tulajdon kisajátítása után a városban és a falvakban még megmarad a kisgazdaság, amelynek a társadalmasítása nem megy máról holnapra. És megmarad, ami még ennél is fontosabb – az értelmiség. A bur-

zsoázia kisajátításának pillanatától ugyan megfosztják nagyúri jövedelmétől, mégis megmarad az a lehetősége, hogy a maga számára a legnagyobb munkabért tartsa meg.

Mivel az értelmiség továbbra is a tudás egyetlen birtokosa marad, mivel ebből következően az állam és a termelés irányítása az ő kezében marad, a munkásságnak szívós küzdelmet kell vele szemben folytatnia azért, hogy a munkások bére elérje az értelmiség fizetésének szintjét.

A munkáshatalom nem előzheti meg a gazdagok kisajátítását. Csak a burzsoázia kisajátításával veszi kezdetét a munkásosztály hatalma. *A munkásforradalom rákényszeríti az államhatalmat a nagy- és középburzsoázia kisajátítására, a gyárak, az üzemek és minden gazdagság munkások által való elvételének a törvényesítésére.*”

(1918)

Jegyzetek

1. Volszkij: A szellemi munkás, New-York–Baltimore, 1968.
2. i.m. I. rész. A szociáldemokrácia fejlődése, Előszó 43–45.
3. i.m. 58–59.
4. i.m. A szociáldemokrácia fejlődése, III. 91.
5. i.m. I. rész. A szociáldemokrácia fejlődése, Befejezés 149–151.
6. i.m. A májusi sztrájk. (Függelék „A szellemi munkás” I. részéhez.) 157–158.
7. u.ott 160–161.
8. i.m. A munkásosztály uralma (Rabocsaja revoljucija, 1. sz. 1918. jún.–júl.) 370–371.

A MAHNO-EMLEKIRATOK ÉS AMI AZOKBÓL KIMARADT

1921. tavaszán Nesztor Mahno néhány követőjével Romániába menekült, ahol a királyi hadsereg lefegyverezte, majd a hatóságok – már a Szovjet-Oroszország elleni háborús készülődés jegyében – menedékjogot ajánlottak fel neki. Az egykori kiáltványában „a bojárok kapzsi Romániáját” ostorozó anarchista azonban nem élt Bukarest vendégszeretetével. Rövidesen Párizsban kötött ki, ahonnan néhányszor Brüsszelbe és Berlinbe utazott ott letelepedett hiveihez.

Mint félanalfabéta ember, Mahno velük, kiváltképp Arsinovval és Volinnal együtt akarta megírni a „mahnovcsina” történetét, mégpedig – a közeli fegyveres hazatérésben bízva – nem annyira az utókor számára, mint inkább propagandisztikus jelleggel. Egy ilyen terjedelmes munka elkészülte reményében utasította vissza néhány vezető párizsi napilap ajánlatát, hogy több folytatásban foglalja össze a francia olvasóközönség számára „élete igaz történetét”.

Ahogy azonban múlt az idő, a fegyveres hazatérés lehetősége mind irreálisabb lett. A természetes környezetétől, lovasgéppuskás hiveitől, földijeitől elszakadt Mahno viszont meglehetősen elszigetelődött. A tervezett munka nem készült el; igaz, Arsinov, oroszul kiadta a mozgalom meglehetősen szubjektív körképét, ebből azonban kimaradtak az 1918-as zászlóbontás és az azt követő partizántevékenység legjelentősebb epizódjai. Az „értelmiségi anarchisták”, akik Guljaj-Poljében, Mahno főhadiszállásán még a kegyeit keresték, s „az ukrán sztyeppe új Sztyenka Razinjának” még a közönséges banditizmust is hajlandók voltak elnézni, – az emigráció keserű kenyerén már nem szívesen osztozkodtak az anarchista vezérrel, aki viszont a párizsi aszfalton nem tudott, de talán nem is akart gyökeret eresztetni. A monarchista, a kadet és a jobboldali eszer sajtó gyilkosnak titulálta; a szovjet-barát emigránsok pedig kerültek vele a találkozást, noha a húszas évek második felében időről időre megjelent a szovjet útlevéllal rendelkező vagy azért folyamodó emigránsok klubjának rendezvényein. De még munkahelyén is, ahol esztorgályosként kereste kenyerét, fagyos volt körülötte a légkör. Társai nem mutatkoztak túlságosan megértőnek az alacsony, kötekedő természetű ember iránt, aki annyi véres pusztítást okozott „a világ dolgozóinak közös hazájában”.

Az emlékirat műfaja tehát menekvés is, kompenzálás is volt a számára. Amikor vállalta, hogy hivei segítsége nélkül, maga idézi fel a múltat, az önigazoláson túl azonban egy konkrétabb cél is fűtötte: a szovjethatalom felé való hídépítés reménye. E két tényező természetesen döntően meghatározta az emlékirat *hangvételét*. S ez az oka annak is, hogy frazeológiája helyenként a korabeli kommunista szakirodalomra emlékeztet; az eredmény viszont összességében az, hogy Mahno munkája paradox módon *kevésbé hiteles*, mint a militáns antibolsevista szellemben fogant Arsinov-összefoglaló.

Még egy funkciója volt az említettekén kívül Mahno emlékiratának: meg kellett cáfolnia a marxista kutatóknak a mozgalomról és vezéréről alkotott képét. 1927-ben ugyanis Leningrádban megjelent Kubanyin munkája, amely igen sokrétűen mutatta be a dél-ukrajnai sztyeppéken történeteket, s ezt gazdag forrásanyaggal, így a korabeli sajtóval és levéltári forrásokkal támasztotta alá. Mahno első reakciója egy durva, de csak általánosságokat felsorakoztató, visszautasító cikk volt. Emlékirataiban már meg sem említi Kubanyin nevét; viszont hosszú oldalakon bizonygatja, hogy a kisebb nézeteltérések, súrlódások ellenére milyen közel állt 1918-ban a kommunistákhoz, s szűkebb környezetében is mennyire sokat tett az internacionalista szellem meghonosításáért. Munkájának ezeket a részeit természetesen csak más korabeli forrásokkal egybevetve lehet hasznosítani.

A memoár első kötete még Mahno életében látott napvilágot egy jó módú francia anarchista jóvoltából. Az írás stílusa a szerző iskolázatlanságára vall; s erről tanúskodik az is, hogy szüntelenül elvész a részletekben, vissza-visszatér a munka vonalvezetése szempontjából lényegtelen epizódokra: nem tud szelektálni. A második és a harmadik kötetet a nyomdába küldés előtt már átnézte a kiváló stilisztá Volin, a nálunk is jól ismert szovjet irodalomteoretikus Borisz Ejhenbaum testvére; javításai azonban jelentéktelennek ítéltetők. A szerkesztő szavai szerint „munkám kizárólag arra korlátozódott, hogy minimális irodalmi formát adjak Mahno feljegyzéseinek. Jómagam nemcsak hogy nem hajtottam végre a szövegben semmiféle olyan változtatást, amely akár csak parányit is befolyásolta volna az eredeti értelmét, hanem éppen ellenkezőleg: amennyire ez egyáltalán lehetséges volt, igyekeztem változatlan formában megőrizni a kézirat stílusát is.”

Mahno memoárja csupán 1918. decemberéig jut el, tehát a központi hatalmak csapatainak Ukrajnából való végleges távozásáig kíséri az eseményeket. A szerző adós maradt korábbi élettörténetének bemutatásával is. Csupán a három kötet egészében elszórt utalásaiból, félszavakból építgetheti fel az olvasó az őt szárnyra bocsátó közeg jellemzőit. Guljaj-Polje, Mahno

szülőfaluja, Dél-Ukrajna egyik legnépesebb és — minthogy nagy utak találkozásánál feküdt — viszonylag fejlett települése volt. A későbbi anarchista vezér, mint jobbágyivadék, tizennégy éves korától volt festő-mázoló, vas-esztergályos és vasöntő; szó sincs arról, ami még a szakirodalomban is igen gyakran olvasható, hogy ti. tanító vagy tanár lett volna. Tizenhét esztendő korában csatlakozott egy magát kollektivista-anarchistának nevező helyi csoporthoz; először mint a közösség afféle kifutója, rölapokat terjesztett, konspiratív híreket továbbított, de később már terrorcselekmények megszervezését is rábízták. Ezek egyikeért a Jekatyerinoszlávban összeült hadbíró-ság tizenhat társával együtt először halálra, majd várfogsággal megtöltött életfogytiglani kényszermunkára ítélte őt. Csak a februári forradalom szabaddította ki Mahnot a hirhedt moszkvai Butirki börtönből, ahol jónéhány ismert anarchista vezető, így Arsinov is raboskodott vele egyidőben.

1917. tavaszán a memoár és más források egybehangzó állítása szerint Mahno ugyanott folytatta a munkát, ahol nyolc esztendővel korábban abbahagyta. Fő feladatának, akárcsak az 1905/1907-es forradalom napjaiban, a helyi földbirtokosok elűzését, a cári hatalom egykori kiskirályaival való leszámolást tekintette. Ennek érdekében egy anarchista vezetésű parasztszövetséget akart létrehozni Guljaj-Poljében. Ekkor természetesen már nem kifutófiúként, hanem a cári börtön poklait megjárt vezető egyéniségként kapcsolódott be a helyi anarchisták munkájába. Országos szerepről, ezrek és tízezrek irányításáról azonban még csak nem is álmodozott. A földfoglalásra való felbujtás miatt Mahno hamarosan szembekerült az Ideiglenes Kormány helyi megbízottaival, — földijeit között viszont nagy népszerűségre tett szert, és hamarosan a községi Paraszt Szovjet elnökévé választották.

Az emlékirat e része bizonyos mértékig választ ad arra, hogy a *mahnovcsina* miért maradt mindvégig *lokális* jelenség. Hogy még a modern szakirodalom jó részével szemben is miért kell igazat adnunk Kubanyinnak, aki szerint „a mahnovcsina elterjedtsége, a Mahno-hadsereg tevékenységi szférája és a helyi lakosság rokonszenve egy meghatározott, viszonylag szűk területre korlátozódott. A mozgalom sehol nem vert gyökeret.”

Ha a térképen követjük Mahno polgárháborús tevékenységének színtereit, valóban azt látjuk, hogy az 1919. nyári északi visszavonulástól eltekintve elitegységei a jekatyerinoszlávli kormányzóságban rendezkedtek be, a katonai vezetése pedig a katonák, sőt a politikai környezet szüntelen fluktuációja mellett is jekatyerinoszlávli ismerőseiből, sőt guljaj-poljei hiveiből, a környező falvak lakosságából állt. Csupa olyan emberből, akiket 1917-ben, sőt már 1905–1907-ben ismert. Mahno ugyan érthetően tiltako-

zott mozgalma „lokális jellegűnek” minősítése ellen, emlékirata azonban, amelyet Kubanyin még csak nem is ismerhetett, arról győz meg, hogy környezete még az országos jelentőségű személyiségek *rovására* is régi baráti köréből került ki.

A memoárok, különösen a Volin által még nem szerkesztett első kötet, csak úgy sugározza Mahno világfelfogásának legfontosabb elemét, vad *értelmiség-ellenességét*. E tekintetben véleménye nagyon közel állt Mahajszkij (Volszkij) álláspontjához, aki szerint az értelmiség a régi uralkodó osztály szerves része, és – ma úgy mondanánk – a létrejövő „új osztály” gerince. Mahno azonban még Mahajszkijnál is primitívebben fejt ki nézeteit. Még az anarchista értelmiségről is sokszor ingerülten, lekezelően ír. „Moszkvában találkoztam egy sor moszkvai és más városokból érkezett anarchistával (...) többségük jelenleg szerintem nemcsak hogy nincs a helyén ebben a pillanatban, de még csak nem is azzal foglalkoznak, amivel jelenleg foglalkozniuk illene szerintem. Sok elvtársunk, akiktől, azt hiszem, lenne mit tanulnunk valamennyiüknek, mindenféle újságcikkecskéket írnak, előadásokat tartanak, de nem minden előadás időszerű. Meghallgattam Roscsin elvtárs előadását. L.Ny. Tolsztojról és művészetéről szólt. (...) Ez az előadás (...) sem a munkásoknak, sem a hozzájuk közel álló forradalmi értelmiségnek nem kell ma szerintem (...) Nincs benne semmi konkrétum azzal kapcsolatban, amit mozgalmunk, egy forradalmi mozgalom átél” – foglalta össze emlékirataiban Mahno azt a beszédét, amelyet 1918. szeptemberében egy guljaj-poljei illegális összejövetelen tartott.

Az értelmiség, később pedig a munkásság történelmi szerepének az alábecsülése Mahno és társai világfelfogásában általános *városellenességhez* vezetett. Imént idézett beszédében is kifejezésre jut ez. A szerző szerint „városi anarchista elvtársaink többsége nem ismeri a parasztságot, nem is tudja, hogyan közeledjen hozzá. Sőt akárcsak a marxisták, a legostobább hibába estek a parasztság vonatkozásában: reakciós, burzsoá osztálynak tartják.” Ezt az értelmiség-, és városellenes attitűdöt Mahno környezetében 1919/1920-ban paradox módon ismert, „városból jött” anarchista ideológusok is táplálták. Ennek háttérében az áll, hogy ezek az értelmiségiek a mahnovcsinát *történelmi* kísérletnek tartották, a közönséges banditizmusban „a rombolás poézisét” (Bakunyin) igyekeztek fellelni; a nyomorgó, megbénított, megfogyatkozott városok fokozatos „elhalását” előfeltételezve pedig az államiség bástyáit látták porba hullni.

Amennyire hiteles a városellenesség megannyi apró megnyilvánulása Mahno emlékirataiban, annyira kirívóan hamisak azok a lapok, amelyeken

internacionalizmusát bizonyítandó „mélyen elítéli” a zsidóellenes pogromokat és az ukrán nacionalizmust. Anarchista felkelői gyakran jártak el ugyanis a cárhű feketeszázásokhoz hasonlóan (akiknek feljelentésére egyébként Mahno annakidején börtönbe került). Így azután az emlékirat-író magyarázattal tartozott, hogyan értek bele ezek az atrocitások mozgalma állítólagos internacionalizmusába. Az ukrán földművelők és a zsidó kereskedők közötti ellentétekkel nem magyarázhatta a jelenséget, minthogy szülőföldje körzetében a bérlők és a kereskedők több, mint hatvan százaléka ukrán volt, a földműveléssel is foglalkozó zsidó „kizsákmányolók” száma pedig nem volt számottevő; s Mahno szemhatára nem terjedt túl a Guljaj-polje-i körülményeken. A szerző így nem sokat teketóriázik, kijelenti, hogy a jekatyerinoszlávli kormányzóság zsidó lakossága a központi hatalmak megszállása idején „kollaborált” a német és az osztrák-magyar hatóságokkal. Ha nem ezerszámra kioltott ártatlan emberéletekről lenne szó, akár nevetségesnek is nevezhetnénk ezt az „érvelést”. Hiszen Mahno csapatai 1918. őszétől harcban álltak Szkoropadszkij hetman ukrán egységeivel, majd Petljura ukrán csapataival, de a gyakori és kölcsönös atrocitásoktól eltekintve nem rendeztek közöttük ukrán pogromokat, — a zsidó és részben az orosz és német településeken azonban annál gyakrabban rendeztek ún. kollektív büntetőeljárásokat. Nemzetiségi alapon. Mahno tehát, ha a jelek szerint 1919-ig maga nem is volt antiszemita, hívei nacionalista ösztöneit szabadjára engedte.

Mint ahogyan tág teret biztosított minden alantas ösztön felszínre kerüléséhez is. A háború éveiben, a börtöncellában megértette, milyen feltartóztathatatlan bomlásnak indultak a régi, békebeli erkölcsi normák, mennyire megingott a hagyományos értékrend. A pogromok, mint a többi leszámolás is, a *levezető csatorna* szerepét töltötte be ezért hiveinél, akik a szabad rablást követően még szorosabban, még hűségesebben kötődtek a kielengéseiket megtűrő vezérhez. A másik kérdés, amelyben engednie kellett korábbi elképzeléseikhez képest, éppen a parasztsággal kapcsolatos. Látnia kellett, hogy az általa annyira idealizált, fegyvert fogó parasztok milyen elkeseredetten védik földjeiket, állataikat s milyen szívesen töltik fel ugyanakkor tacsankáikat a „hadisarccal”, sokszor még a lovas paraszthadsereg mobilításának rovására is. Időről időre kibocsátottak ugyan tilalmakat tartalmazó röplapokat, amelyek szerzői „érzékeny lelkű” „városi” anarchisták voltak. Mahno végső soron szemet hunyt a katonái bírvágya felett, sőt egy idő után környezete nagy részének ilyen ösztönei felett is, amely ösztönökkel azonban nem foglalkozik részletesen az emlékiratban.

A memoár gerincét az 1918. januárja és 1918. novembere közötti események adják. Mahno ekkor résztvett a Szovjetek Jekatyerinoszlávi kormányzósági kongresszusán, bekapcsolódott az ukrán Központi Rada elleni politikai, majd fegyveres küzdelembe a bolsevikok és az Ukrajnában igen befolyásos baloldali eszerek (Mahno kifejezésével élve: a baloldali blokk) oldalán. Idejének javarészt változatlanul „guljaj-poljei” ügyek töltötték ki, bár a Jekatyerinoszlávlban töltött napok és a különböző pártok vezetőivel folytatott viták valamelyest kiszélesítették látókörét. Tevékenysége ekkor még nem katonai jellegű: megkísérli megszervezni a guljaj-poljei parasztok és a városi lakosság – többek között Moszkva – közvetlen árucseréjét, „az államhatalom kizárásával”. E helyi kísérlet jelentőségét és országos visszhangját mérhetetlenül felnagyítja, amikor így ír: „A munkásság életében és harcában feltűnt egészséges szociális jelenséget (...) a hatalomnak nem lehetett nem észrevennie. Észre is vette, már a forradalmi élet színpadán való megjelenésének első napjaitól kezdve. És ez az állítólagosan ultrabaloldali, szocialista hatalom nyílt harcot hirdetett meg ellene.” A valóság ezzel szemben az volt, hogy „a baloldali blokk” nem hogy nem tiltotta a guljaj-poljei „kezdeményezést”, hanem maga is szervezett hozzá hasonlót. Bátorította Mahno követőinek a körzetben megalapított laza mezőgazdasági társulásait is.

1918. márciusában azonban Mahno szerint is a „belső viták felfüggesztésére” került sor. Guljaj Poljét hamarosan megszállták a központi hatalmak csapatai: német gyalogosok és egy kisebb osztrák-magyar lovas egység. (Mahno ezeket is, azokat is többször csak „a németek”-nek titulálja.) Április elején az emlékiratok szerzője már egy jól felfegyverzett, vörösgárdistákból és helyi népfelkelőkből alakult egység parancsnoka lett. Katonái többsége azonban megadta magát az ellenségnek; az elkeseredett Mahno, későbbi parancsnoki karának tagjaival, Marcsenkóval, Ljutijjal, Vertyelnyikovval és Karetnyikkel egy regionális anarchista konferenciát hívott össze a Vörös Hadsereg védelme alatt álló Taganrogbán, ahol a küszöbön álló ukrainai partizánháború kérdéseit vitatták meg.

Ezután Mahno „kapcsolatteremtés és erőgyűjtés” – alighanem tagtorborzás – céljából Szaratovba, Asztrahányba, majd Moszkvába utazott. Emlékirataiban ugyan gyakran felhánytorgatja a szovjethatóságok részéről az ezekben a városokban élő anarchistákat ért igazságtalanságokat, a valóságban azonban senkitől sem háborítva, szívélyes fogadtatásban részesíthették őt. Sőt, jónéhány helyen, így Asztrahányban nyomban állást is felkínáltak neki, mégpedig az általa annyira megvetett államapparátusban. ...

Mahno emlékiratában gyakran olvashatjuk, hogy az ukrainai parasztháború megindításának feladatát szinte kizárólag „az anarchista forradalmárok” vállalták magukra a megszálló csapatok bevonulását követően; a „kommunisták” legjobb esetben is csak statisztáltak a parasztok lázadásához. Mahno szerint szerepük nemegyszer még ennél is szánalmasabb volt: számos akadályt gördítettek például a fegyveres ellenállás megindító elé, amikor azok a breszt-litovszki béke által megállapított demarkációs vonalon át akartak jutni Ukrajnába. A korabeli kiadványok – nemcsak a bolsevik orgánusok – alaposan rácăfolnak erre a beállításra. Az tűnik ki belőlük, hogy az ukrainai és az ukrán ügyekkel foglalkozó oroszországi pártmunkások egyetértettek abban, hogy az idegen megszállás alatt álló területeken fel kell venni a harcot a központi hatalmak és az azokat kiszolgáló Szkoropadszkij-rezsim ellen.

Annál többet vitatkoztak viszont az ukrainai forradalom aktuális taktikai feladatairól, – mégpedig a kommunista kidványok nyilvános fórumain. A kérdésben érintett politikusok egy része a partizánmozgalom *azonnali* megindítása mellett foglalt állást. Ők – Pjatakov, Gamarnyik, Bubnov, az (U(b) KP munkájába az internacionalisták mozgalma miatt bekapcsolódó Radek és Kun Béla – a párton belül az ún. baloldali – más néven moszkvai-kievi – frakciót alkották. A harkovi-jekatyerinoszlávli ún. jobboldali csoport tagjainak Jakovlevvel, Szkripnyikkel és Kviringgel az élen – velük szemben az volt a véleménye, hogy *el kell halasztani* (de nem elvetni!) a partizánmozgalom megindítását, és hozzá kell látni a cári időkben végzetthez hasonló illegális – vagy ahol ez lehetséges, félillegális – szervező, erőgyűjtő munkához. Mahno szinte kizárólag ez utóbbi csoport tagjaival állt kapcsolatban, s ezért Moszkvába érkezése előtt az a határozott meggyőződés alakult ki benne, hogy „a kommunisták” ellenezni fogják a tervezett ukrainai zászlóbontást.

Moszkvában Mahnonak szinte nyomban sikerült találkozni az „Anarchizmus Eszméit Terjesztő Szövetség” irányítóival, a történészként is jeles Borovojjal és Arsinnal. Később tárgyalt Gorgyinnal, Lev Csornijjal és a kommunistákhoz akkor már közel álló Groszmann-Roscsinnal, a RAPP egyik majdani ismert publicista-ideológusával. Velük együtt jelent meg a moszkvai regionális anarchista konferencián, – de csalódottan távozott az országos jelentőségű összejövetelről: „Mozgalmunkat még mindig tisztán filozófiai alapelvek irányítják a néptömegek iránti viszony kialakításában és mindennapos gyakorlati harcában. Ezért az állami szocializmus eszméjével szembeni minden fölénye ellenére az anarchista eszme nem elég erős, hogy

meggyőzze a dolgozó tömegeket: ha támogatják, ha követik, eljutnak az egyéni és a társadalmi élet szervezésének szabadabb, bolderabb, felsőbbrendű formáihoz.”

Mahno csalódása persze nem tisztán elméleti következtetések eredménye. Azt kellett tapasztalnia, hogy anarchista elbarátainak eszük ágában sincs, hogy Ukrajnába menjenek vele, és ezzel megszegjék a breszt-litovszki béke – egyébként nagyon felemás módon betartott – cikkelyeit. Idejük jó részét belső viták emésztették fel, s a messziről jött neofitával – képzettségét tekintve Mahno az volt és az is maradt – nem tudtak mit kezdeni. (Később már másként állt a dolog: a mahnovcsina térnyerése idején ugyanezek a politikusok sorra elzarándokoltak hozzá, sőt rövidebb-hosszabb ideig törzskarának is tagjai voltak.)

Moszkvában Mahno fanyalogna észrevételezte azt is, hogy némelyik anarchista vezér milyen szorosan összefonódik a szovjethatalommal. És teszi ezt annak ellenére, hogy a Dzerzsinszkij vezette osztagok lefegyverezték a legtöbb fegyveres moszkvai anarchista alakulatot, s kifüstölték őket a Malaja Dmitrovka utcai palotákból, ahová a fekete és a vörös zászló védelme alá behúzódott egy sor gyilkos és tolvaj, sőt körözött monarchista tiszt is. Ez az akció nem jelentette az anarchista Közösségek végét: változatlanul képviseltették magukat az országos és a helyi hatóságokban. Néhány 1918-as adat szerint 56 kormányzóságban és 130 településen működött anarchista szervezet, amelyek 55 napilap és folyóirat hasábjain terjesztették „a partalan anarchia” eszméit Szovjet-Oroszország szerte. A Szovjetek Ötödik Össz-oroszországi Kongresszusára – éppen az eszer felkelés napján! – a főleg értelmiségi anarchisták és a velük több helyütt fuzionáló maximalisták 7 delegátust is küldtek.

Mahno tehát lényegében dolgavégezetlenül távozott az anarchista teoretikusoktól, akárcsak Pjotr Kropotkintól, aki 1918-ban belső emigránsnak tekinthető. Kettejük beszélgetéséről nem maradt feljegyzés. Mahno szerint az ukrainai helyzetről és az anarchista küzdelem általános harci módszereiről esett szó. „Olyan kedvesen fogadott, ahogyan még senki, – emlékezik Mahno. – Sokáig beszélgettünk az ukrainai parasztokról (...) Amikor tanácsot kértem tőle azzal kapcsolatban, hogy át akarok jutni Ukrajnába a parasztok között folytatott forradalmi tevékenység végzésére, kategorikusan megtagadta, hogy tanácsot adjon. Ez a kérdés az ön életére, elvtárs, nagy veszélyt jelent, és más nem döntheti el. Csak búcsúzáskor tette hozzá: Juszon eszébe, kedves elvtárs, hogy a harc nem tűri az érzelmeskedést.

Az önfeláldozás, az akarat, és lelkierő mindent legyőz a kitűzött célhoz vezető úton.”

Megint más fogadtatásban volt része a bolsevik vezetőknel, akikhez Mahno akkor fordult, amikor úgy látta, hogy már egyedül rájuk számíthat hazautazási terveiben. Szverdlov, Lenin és az ukrainai szovjet-kormány egyik moszkvai képviselője, Zatoncskij tárgyszerűen és konkrétan megvitaták Nyesztor Mahnoval a partizánharc perspektíváit; ellátták illegális úti-okmányokkal, konspiratív címekkel és gyakorlati tanácsokkal. Talán maga Mahno sem gondolta ekkor, hogy 1918. június 29-én személyében Lenin és a szovjethatalom leendő ádáz ellenfele száll fel Moszkva Kurszki Pályaudvarán az Ukrajna felé induló vonatra.

Irodalom

A Mahno-féle mozgalommal foglalkozó szakirodalom rendkívül szegényes. A munkák politikai indítékai legtöbbször megkérdőjelezik az értéküket. A legalaposabb, s sajnos a legfrissebb marxista összefoglaló: M. Kubanyin: Mahnovcsina. Leningrad, 1927. V.ö. P. A. Arsinov: Isztorija mahnovszkogo dvizsenija (1918–1921 g.). Berlin, 1923.; Angelica Balabanov: My life as a rebel. New York, 1938.; M. Csudnov: Pod csernim znamenjem. Moszkva, 1930.; Sz. Dubnov – G. Krasznoj: Materiali dlja isztorii jevrejszkijh progromov v Rosszii. Petrograd, 1923. II.; Emma Goldman: Living in my life. New York, 1931.; B. Gorev: Anarchizm v Rosszii. (Ot Bakunyina do Mahno). Moszkva, 1930.; Mahno N. I.: Mahnovcsina i jejo vcserasnyije szozjuznyiki-bolseviki. (Otvet na knigu M. Kubanyina „Mahnovcsina”). Paris, 1928.; P. Rudenko: Na Ukrainye: povsztancesztvo i anarchicseszkije dvizsenije. Buenos Aires, 1922.; V. Zalezsszkij: Anarhiszti v Rosszii. Moszkva, 1930.

Nesztor Mahno:

Találkozásom Leninnel

(Nesztor Mahno: Ruszszkaja Revoljucija. Zapiszki v treh knigah. München, 1977. 126–135.)

(...) ismét a Kremlben voltam, a Munkás- Paraszt- és Katona küldöttek Szovjetjeinek Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottsága elnökénél, Szverdlov elvtársnál. Szverdlov bevezetett Leninhez, aki atyáskodva egyik kezét felém nyújtotta, a másikkal könnyedén megérintette a vállamat

és leültetett. Megkérte Szverdlovot is, hogy foglaljon helyet, ő maga pedig egy titkár vagy írnok féle emberhez fordult:

– Kérem, ezt két órára fejezze be – mondta, és csak ezután ült le és kezdett beszélgetni.

Először is, honnan jöttem? Aztán, hogy fogadták az ottani parasztok a „minden hatalmat a helyi szovjeteknek” jelszót; hogy reagáltak a jelszót ellenzők tevékenységére általában, és különösen az Ukrán Központi Radában? Szembeszálltak-e a parasztok a német és az osztrák-magyar hadsereg ellenforradalmi támadásával? Ha igen, akkor mi az oka annak, hogy a parasztmozgalmak nem alakultak át általános felkeléssé és nem egyesültek a közös forradalmi vívmányainkat olyan hősiiesen védő vörösárdistagözökkel?...

Valamennyi kérdésre röviden feleltem. Lenin a szervező és irányító emberekre jellemző módon, úgy tette fel a kérdéseit, hogy a lehető legrészletesebben válaszoljak rájuk. Így például háromszor is visszatért arra a kérdésre, hogy a mi vidékünk parasztsága hogyan fogadta a „minden hatalmat a helyi szovjeteknek” jelszót, és minden alkalommal elcsodálkozott a válaszon. Azt feleltem, hogy a parasztok ezt a maguk módján értelmezik: a helyi szovjetek hatalma a parasztok szerint azt jelenti, hogy a hatalomnak mindenben a dolgozók akaratát, törekvéseit kell kifejeznie: hogy a falusi, járási és kerületi Munkás-Paraszt küldöttek Szovjetjei se nem többek, se nem kevesebbek, mint a forradalmi egyesülés és a gazdasági önigazgatás egységei a dolgozóknak a burzsoáziával és talpnyalóival – a jobboldali szocialistákkal és szövetségeseikkel – vívott harcában.

– Ön úgy véli, hogy a „minden hatalmat a helyi szovjeteknek” jelszavunkat a parasztság helyesen értelmezi? – kérdezte Lenin.

– Igen – feleltem.

– Ebben az esetben, az önök vidékén a parasztok anarchizmussal vannak megfertőzve.

– És ez talán baj? – kérdeztem.

– Ezt nem akarom mondani. Ellenkezőleg, ez örömdolgozó lenne, mivel meggyorsítaná a kommunizmus győzelmét a kapitalizmus felett.

– Számomra ez hízogató – mondtam, mosolygósomat elfojtva.

– Nem, nem, én komolyan gondolom, hogy ez a jelenség a parasztság körében meggyorsítaná a kommunizmus győzelmét a kapitalizmus felett – ismételte meg Lenin, és hozzátette: – De az a véleményem, hogy ez nem természetes jelenség, anarchista propagandisták terjesztik és lehet, hogy gyorsan ki is merül. Sőt, feltételezem, hogy ez a hangulat – mivel szervezetlen és a

diadalmaskodó ellenforradalomtól súlyos veszteségeket szenvedett – már most túlélte magát.

Azt mondtam erre Leninnek, hogy egy vezér nem lehet pesszimista és szkeptikus.

Szverdlov félbeszakított: – Ön szerint tehát ezt az anarchizmust tovább kell terjeszteni a parasztság körében?

– Ó, az önök pártja nem fogja tovább terjeszteni – feleltem.

– De minek a nevében kellene terjeszteni? – vette át a szót Lenin.

– Azért, hogy szétforgácsoljuk a proletariátus forradalmi erejét, hogy utat engedjünk az ellenforradalom kifejlődésének és végül a vérpadra vezessük az egész proletariátust?

Nem tudtam túrtörtetni magamat és ingerülten megjegyeztem, hogy az anarchizmus és az anarchisták nem törekszenek az ellenforradalomra, és a proletariátust sem vezetik ebbe az irányba.

– Én talán ezt mondtam? – kérdezte Lenin, és kifejtette: azt akarta az előbb mondani, hogy mivel az anarchisták nem rendelkeznek saját, komoly tömegszervezettel, nem képesek a proletariátust és a nincstelen parasztságot szervezni, ebből következően nem tudják őket mozgósítani az eddig ki-harcolt és valamennyiünk számára drága vívmányok megvédésére.

Ezután áttértünk a többi kérdésre. Az egyiknél, amikor „a vörösgárdisták forradalmi bátorságáról” esett szó, amellyel a forradalom eredményeit védelmezték, Lenin arra kért, hogy erről részletesebben beszéljek. Ez a kérdés láthatóan nyugtalanította. Emlékszem, olyan belső nyugtalansággal figyelte szavaimat, amelyre csak az olyan ember képes, akinek egész életét áthatja a gyűlölt rend legyőzéséért folytatott szenvedélyes harc.

– 1917. decemberében és 1918. elején részt vettem néhány, a német front-ról visszatért kozák katonavonlat lefegyverzésében, és volt alkalmam alaposabban megismerkedni a vörösgárdista csapatok és egységek, különösen parancsnokaik „forradalmi bátorságával” ... Nekem úgy tűnik, hogy önnek, Lenin elvtárs másod- vagy harmadkézből kapott értesülései vannak erről és ezért felnagyítja ezt a dolgot.

– Hogyan? Ön szerint nem így van? – kérdezte Lenin.

– Volt forradalmiság és hősiesség a vöröskatonák között, de korántsem akkora, ahogy Ön elképzei. Voltak a Központi Rada hajdamákjai, de különösen a német csapatokkal vívott harcokban olyan pillanatok, amikor a forradalmiság és bátorság elhalványult és maguk a vöröskatonák és parancsnokaik is jelentékteleneknek mutatkoztak. Igaz, ez sok esetben szerintem azzal magyarázható, hogy a vörösgárdista csapatok sebtében szer-

vezték meg és az ellenséggel szemben olyan harcmodort alkalmaztak, amely nem hasonlított sem a partizánharcához, sem a frontharcához. Ön előtt nyilván jól ismert, hogy a vörösgárdista egységek a vasútvonalak mentén intéztek támadást az ellenség ellen. A vasúttól 10–15 versztányi távolságra levő terület üresen maradt; itt lehettek a forradalom támogatói, de lehettek ellenforradalmárok is. És az esetek többségében ettől függött a támadás sikere. A vörös csapatok csak a vasúti csomópontokhoz, vagy a vasút által érintett városokhoz, falvakhoz vezető úton állították fel a frontot. A hátszág helyzete, az ostromlott helység környéke azonban tisztázatlan volt. Ez pedig gyengítette a támadó hadműveletet. Ezért aztán a vörös csapatoknak nem volt érkezésük az egész terület lakosságához felhívást intézni, mert az ellenforradalmi erők máris ellentámadásba mentek át, gyakran tíz-husz versztányira visszazoritották a vörösöket, és megint csak a vasútvonalakhoz, a szerelvényekbe kényszerítették őket. Így a falubeliek nem is látták őket, és csak azért nem tudták őket támogatni...

— Na és mit csinálnak a forradalom propagandistái a falvakban? Talán nem képesek felkészíteni a falusi proletariátust arra, hogy a mellettük elvonuló vörös csapatok sorait új, friss harcosokkal töltsék fel, vagy hogy újabb önkéntes vörösgárdista osztagokat alakítsanak és szembeforduljanak az ellenforradalommal?— kérdezte idegesen Lenin.

— Nem kell túlzásba esni. A falvakban nagyon kevés a propagandista, és ők is annyira magukra vannak hagyva! Ugyanakkor pedig naponta százával érkeznek a forradalom titkos ellenségei. A legtöbb helyen és az esetek többségében nem a forradalmi propagandistáktól kell várni, hogy új, forradalmi erőket szervezenek a falvakban és az ellenforradalom ellen vezessék őket. Hiszen a mai idők — tettem hozzá befejezésül — határozott cselekvést követelnek valamennyi forradalmártól az élet minden területén és a dolgozók harcában is. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk — különösen nálunk, Ukrajnában —, ez azt jelenti, hogy lehetővé tesszük az ellenforradalmár hetmanok számára, hogy szabadon kiépíthessék és megszilárdíthassák saját hatalmukat.

Szverdlov hol rám, hol Leninre pillantva leplezetlen lelkesedéssel mosolygott. Lenin ujjait összefűzve, lehajtott fejjel gondolkodott. Majd kiegyenesedett és hozzám fordult:

— Mindez, amit most itt Ön elmondott, rendkívül sajnálatos. — Szverdlov-ra nézett és hozzátette:

— A vörösgárdista egységeknek a Vörös Hadseregben történő újjászervezésével azon a helyes úton járunk, amely a munkásságnak a burzsoázia felett aratott végső győzelméhez vezet el.

– Igen, igen – helyeselt azonnal Szverdlov.

– Mivel kíván foglalkozni Moszkvában? – kérdezte Lenin tőlem.

Azt feleltem, hogy nem sokáig maradok; a taganrogi felkelő konferenciánk határozata alapján július első napjaiban már Ukrajnában kell lennem.

– Illegálisan?

– Igen.

– Az anarchisták mindig készek az önfeláldozásra, a különféle áldozatokra – mondta Lenin Szverdlovnak. – De ezek a rövidlátó fanatikusok elszalasztják a jelent a távoli jövő kedvéért... Arra kért, hogy ezt ne vegyem magamra, és még hozzá tette:

– Önt, elvtárs, realistának, forrongó napjaink emberének tartom. Ha az oroszországi anarchista-kommunisták csak egyharmada ilyen lenne, akkor mi, kommunisták készek lennénk velük együtt haladni, és együtt dolgozni a szabad termelői szövetkezetek megvalósításáért...

Éreztem, hogy kezdek tisztelettel tekinteni Leninre, akit korábban a moszkvai és a többi, más városokban működő anarchista szervezet szétverésében a legfőbb bűnösnek tartottam. Lelkem mélyén elszégyelltem magam és a megfelelő választ kerestem. Egyszuszra szakadt ki belőlem:

– Az anarchista-kommunisták mindnyájan nagyra értékelik a forradalmat és eredményeit; ez pedig azt bizonyítja, hogy ebből a szempontból valamennyien egyformák...

– No, ezt nekünk ne mondja – nevetett Lenin. Ismerünk mi olyan anarchistákat, akik nem rosszabbak, mint ön. Többségük nagyon keveset, vagy egyáltalán semmit sem törődik a jellel. A jelen pedig olyan komoly dolog, hogy nem foglalkozni vele és nem határozni meg a hozzá való viszonyunkat, a forradalmár számára több, mint szégyenletes. Az anarchisták többsége a jövőről ábrándozik és ír, a jelent nem érti meg – ez választ el bennünket, kommunistákat tőlük.

Az utolsó mondatnál Lenin felállt és a szobában föl-le járkálva még hozzátette:

– Igen, igen, az anarchisták erős oldala a jövőről alkotott elképzelés; ugyanakkor a jelenben talajtalanok, szálnalmasak, kizárólag azért, mert tartalmatlan fanatizmusuk büvkörében élve nincs reális kapcsolatuk ezzel a jövővel...

Szverdlov elmosolyodott és hozzám fordult:

– Ezt nem tagadhatja, Vlagyimir Iljics megjegyzése teljesen igaz.

– Érzékelték-e egyáltalán valamikor is az anarchisták a jelenben való talajtalanságukat? Erre soha nem gondolnak – fűzte hozzá Lenin.

Mindenesetre azt válaszoltam, hogy én csak egy félanalfabéta paraszt

vagyok, és Lenin elvtársnak az anarchistákkal kapcsolatos imént kifejtett bonyolult gondolataival nem tudok vitatkozni.

– De az a véleményem, hogy az ön álláspontja, Lenin elvtárs, miszerint az anarchisták nem értik meg a „jelen” és nincsenek vele reális kapcsolatban – alapjában téves. Az anarchista-kommunisták Ukrajnában (vagy ahogy önök, bolsevik-kommunisták – hogy az Ukrajna szót elkerüljék – inkább „Oroszország déli részének” nevezik), „Oroszországnak ezen a déli részén” már éppen elég tanújelét adták annak, hogy mennyire kötődnek a „jelenhez”. A forradalmi ukrán falunak az Ukrán Központi Rada ellen vívott harca az anarchista-kommunisták és részben az eszerek (akiket igaz, egészen más célok vezettek a Rada ellen, mint bennünket) eszmei irányítása alatt folyt.

A maguk bolsevikjei közül szinte egyet sem találunk a falvakban, vagy ha mégis, a befolyásuk jelentéktelen. Hiszen az Ukrajnában megalakult mezőgazdasági kommunák és ártyekek szinte kivétel nélkül az anarchista-kommunisták kezdeményezésére szerveződtek. Ukrajna dolgozó népének a belső fegyveres ellenforradalom és a német-osztrák-magyar expedíciós csapatok által megtestesített külső ellenforradalom elleni harca kizárólag az anarchista-kommunisták eszmei és szervezeti irányítása alatt vette kezdetét.

Kétségtelen, az önök pártérdekei nem teszik lehetővé ennek az elismerését – de ezek megcáfolhatatlan tények.

Úgy gondolom, önök jól ismerik az ukrainai forradalmi csapatok számát és harc készségét. Bizonyára nem véletlenül hangsúlyozták azt a forradalmi bátorságot, amellyel ezek a csapatok olyan hősieen védelmezik a mi közös forradalmi vívmányainkat. ... Ezeknek több, mint a fele anarchista zászlók alatt harcolt. Hiszen ezeknek a csapatoknak a parancsnokai – Mokrouszov, M. Nyikiforova, Cserednyják, Garin, Csernyak, Lunyev és még sokáig sorolhatnám – mind anarchista-kommunisták. És még magamról és arról a csapatról nem is beszéltem, amelyhez én is tartozom. Vagy azokról a forradalmat védő rajokról és „szabad csapatokról”, amelyeket mi szerveztünk meg és amelyek bizonyára nem ismeretlenek az önök legfelső vörösgárdista parancsnoksága előtt sem... Mindez elég meggyőzően bizonyítja azt, hogy mennyire téves önnek az az állítása, Lenin elvtárs, hogy mi, anarchista-kommunisták gyengék és szánalomraméltók vagyunk a „jelenben”, a „jövőről” pedig szeretünk sokat fantáziálni. Amit az előbb elmondtam, az kétségtelenül igaz, és pont az ellenkezőjét bizonyítja, mint az ön végkövetkeztetése. Mindenki előtt világossá teszi, hogy mi anarchista-kommunisták minden ideszálunkkal a „jelenhez” kötődünk, benne dolgozunk,

és éppen ezért a jelenben keressük a jövő felé vezető utat, amellyel igaz, komolyan foglalkozunk.

Lenin tanácstalanul széttárta a karjait:

– Lehet, hogy tévedek...

– Igen, igen, ön, Lenin elvtárs kegyetlenül elítél bennünket, anarchista-kommunistákat, csupán azért – én legalábbis így gondolom – mert rosszul tájékoztatták az ukrainai eseményekről és a mi ezekben játszott szerepünkéről – jegyeztem meg.

– Lehetséges. Én ezt nem tagadom. Minden ember tévedhet, különösen olyan helyzetben, mint amilyenben jelenleg mi most vagyunk – erősítette meg Lenin. Láttam, hogy eléggé felizgattam magamat, ezért megpróbált atyáskodva megnyugtanni, és mesterien másra terelte a szót.

Akármennyire tiszteltem is Lenint egész beszélgetésünk ideje alatt, átkozott természetem miatt azonban már nem tudtam a további beszélgetésre odafigyelni. Megsértve éreztem magamat. Tudatában voltam annak, hogy velem szemben egy olyan ember ül, akivel még nagyon sok mindenről kellene beszélni, akitől sokat lehet tanulni, mégis, a hangulatom teljesen megváltozott. Már nem tudtam olyan fesztelenül válaszolni a kérdésekre, úgy éreztem, mintha megpattant volna bennem valami.

Nem mondhatnám, hogy Lenin ezt a hirtelen hangulati változást nem vette volna észre. Észrevette, és a beszélgetést teljesen mellékes témákra terelve próbálta bennem feloldani ezt a görcsöt. Hirtelen, számomra teljesen váratlanul ismét megkérdezte: – Úgy, ön tehát illegálisan vissza akar térni Ukrajnába?

– Igen – feleltem.

– Kívánja, hogy ebben segítségére legyek?

– Hogyne, nagyon is, – válaszoltam.

Lenin Szverdlovhoz fordult:

– Ki foglalkozik most az emberek délre küldésével?

– Karpenko elvtárs, vagy Zatonszkij. Utána kell nézni – felelte Szverdlov.

– Legyen szíves, nézzon utána és tudja meg – kérte Lenin, azután felém fordult.

Mig Szverdlov telefonált, hogy kiderítse Zatonszkij vagy Karpenko foglalkozik-e az Ukrajnába illegális munkára irányítottak ügyével, addig Lenin azt bizonygatta, hogy a hozzám való viszonyából azt a következtetést kell levonnom, hogy a kommunista párt nem olyan ellenséges az anarchistákkal szemben. És ha nekünk – mondta – mindenféle szentimentális habozás nélkül le kellett foglalnunk az anarchisták Malaja Dimitrovkán

lévő villáját, ahol ismert moszkvai és vidéki banditákat rejtegettek, ezért nem mi, hanem maguk az anarchisták a felelősek. Egyébként, most már nem háborgatjuk őket. Bizonyára ön is tudja: engedélyeztük, hogy egy másik épületet foglaljanak el, nem messze a Malaja Dimitrovkától, és szabadon dolgozhatnak.

– Vannak-e az önök birtokában olyan adatok, – kérdeztem Lenint – amelyek azt bizonyítják, hogy az anarchisták a Malaja Dimitrovkán banditákat rejtegetnek?

– Igen. Az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság gyűjtötte össze ezeket az adatokat és be is bizonyította. Máskülönben a mi pártunk nem engedhette volna meg magának ezt a lépést – felelte Lenin.

Közben visszatért Szverdlov és közölte, hogy Karpenko elvtárs foglal kozik közvetlenül az említett dologgal.

– Nos, elvtárs – összegezte Lenin azonnal, – jöjjön vissza Karpenko elvtárs-hoz holnap, vagy holnapután, vagy amikor önnek megfelel, és kérje tőle mindazt, amire az Ukrajnába való illegális utazáshoz szüksége van. Ő majd megmutatja a határon átvezető biztonságos utat is.

– Miféle határon? – kérdeztem.

– Ön talán nem tudja? Oroszország és Ukrajna között most határ húzódik, amit a német csapatok ellenőriznek – mondta.

– De hiszen ön Ukrajnát „Oroszország déli részének” tartja – jegyeztem meg.

– Egy dolog az, hogy mikén vélekedünk, elvtársam, és más dolog az, hogy mit látunk a valóságban – válaszolta Lenin.

Erre nem mondtam semmit, így aztán tovább folytatta:

– Karpenko elvtársnak mondja, hogy én küldtem. Ha kételkedne, érdeklőd-jön nálam telefonon.

Mind a hárman felálltunk, megszorítottuk egymás kezét és szívélye-sen – legalábbis úgy tűnt – elbúcsúztunk egymástól.

CONSTANTIN DOBROGEANU-GHEREA

(1855.–1920.)

A Romániai Szociáldemokrata Párt újraalakuló kongresszusán, 1910-ben leszögezték: Dobrogeanu-Ghereát a mozgalom „szellemi atyjának” kell tekinteni. A román társadalomtudós működése nemzetközi elismerést is kiváltott, többek között Engels részéről, akivel először 1893-ban találkozott Londonban. Mindezek ellenére a róla alkotott vélemény korról-korra és csoportról-csoportra változott. Míg több mozgalmi társa helytelenítette a marx elméletéhez való tételes ragaszkodását, a publicista Mihai Canianu¹ eképpen magasztalta fel: „boldog lehet az az ország, melynek ilyen mesteri esztétája, mélygondolkodású filozófusa és közgazdásza van”, s akinek írásmódja könnyed és világos életlátásról tanúskodik. Alexandru Vlahuța² író úgy emlegette, mint a művelt, fiatal értelmiség mintaképét. Fucks Simon³ szerint „osztozott az újtók gyakori sorsában, kiemelkedő eredményei mellett, egyes megállapításai vitathatók vagy tévesek.” Egyik életrajzírója⁴ úgy tartja: „társadalmi vonatkozású eszmefuttatásainak, műveinek, csak a románok számára van jelentősége, s hiábavaló erőlködés lenne abban európai értékeket keresni”. Egy másik⁵ arra mutatott rá, hogy az 1891-es brüsszeli kongresszus az ő felhívására hozott határozatot a mezőgazdasági munkások megszervezéséről; 1912-ben ugyancsak nemzetközi fórumon, a balkáni államok szociáldemokráciájára ruházta a térség biztonságának megőrzését.

Gherea újraértékelése az 1970-es években kezdődött el. Ma „az egyik legkiemelkedőbb hazai gondolkodónak” tartják,⁶ de továbbra is fenntartással viseltetnek alapkoncepciójával szemben. E szerint Románia a 20. század elején még alapvetően feudális állam volt, amelyben ha fel is merülnek a kapitalizmus sajátosságai, a demokratikus és szocialista átalakulás sokáig váratott magára, és az ipari munkásság hiánya miatt a polgárság lesz a demokratikus forradalom vezetője. Többek között Pătrășcanunak és Csehi Gyulának is az volt a véleménye: Gherea eltúlozta a feudális maradványokat, utóbbi még hozzátette: Gherea statisztikákat és egyéb fontos tudományos apparátust használva írta meg művét.

Ki volt ez az ember, politikus és kritikus, szociológus és gazdaságtörténész, Iorga, Bujor, Engels és Kautsky kortársa, aki hosszas leveleket váltott Plehanovval és Zsuzliccsel, barátjának mondhatta Axelrodot és politi-

kai kört, irodalmi szalont tartott fern abban a vasúti vendéglőben, amelynek tulajdonosa volt?

Gherea 1855. május 21-én született⁷ a jekatyerinoszlávi Szlavjanka nevű helységben. Eredetileg Katz Salamonnak hívták, 17 éves korában Harkovban belépett egy ismert szocialista körbe – erről Aptekman 1924-ben tette közzé visszaemlékezését –, és mint Morozov és Vera Figner memoárjainak hősei, a Narodnaja volja és a Zemlja i volja tagjai kovácsműhelyt nyitott, hogy így teremtsenek kapcsolatot a néppel. Maga Gherea így emlékezett meg ezekről az évekről:⁸ „szenvedélyesen vitatkoztunk, valósággal valószínű módon mélyedtünk el az etikai magatartás kérdéseiben, önmagunk, eszményeink iránt, s a bennünket tápláló és művelődésünket lehetővé tevő nép iránti kötelezettségünkben. Így készült el a nemzedék a Kálvária útjára. A „193-ak pöre” idején – a cári hatóságok veszélyesnek találták a nép köze járását, és a terrorcselekményeket akarták megszüntetni – kénytelen volt elhagyni szülőföldjét, és lasiba menekült. Svájc következett, majd Bukarest, ahol felvette a kapcsolatot a bolgár szocialistákkal, és több román értelmiséggel szocialista kört alakított. Az 1877–78-as háború idején Robert Jinks álnéven, mint „amerikai állampolgár” segítette az orosz sebesülteket. A cári ügynökök, felfedvén kit rejt ez a név, elfogták. A Péter-Pál erődbe zárták, majd Mezenbe száműzték. Egy bárkán szökött meg Norvégiába, s Párizson keresztül tért vissza végleg lasiba, ahol azután „másfél évtizeden át az orosz nihilizmus afféle menedékhelye lett”⁹ az a vasúti resti, amelynek tulajdonosa lett. Megfordult itt Trockij, Rakovszki, Plehanov. Ettől kezdve Gherea végleg a mozgalomnak és a tudománynak szentelhette magát.

Az SZDP megalakításának első lépéseként a szétszórt szocialista köröket egyesítette, s a román értelmiséget egy-egy folyóirat köré tömörítette. A Contemporanul (Kortárs, 1881.), az Emancipare (1883.), a Revista socială (Társadalmi folyóirat 1884.) és a Lumea Nouă (Új világ 1894.) című folyóiratokban Delavrancea, Iorga, Bujor, Nădejde, Caragiale, Vlahuța írásainak egyaránt helyet adott. Erre a korszakra esnek esztétikai, kritikusi munkásságának legtermékenyebb éve (lásd Turgenyev és Dosztojevszkij tanulmányait); polemizál a formát elsődlegesnek tartó Junimea körével – az ismert román kritikus Călinescu¹⁰ elrettenve írja: „Gherea a művészetet a társadalmi feladatoknak rendelte alá.” Igényes társadalmi kritikát honosít meg; és alkalmazza az esztétikában a marxizmust. Azaz ennél sokkal többet szeretne: a társadalmi gondolkodást, végső soron magát a társadalmat akarja megváltoztatni. Így vall erről vejének, egy 1900-ban írott levélben: „el sem képzelheted, mennyire ostoba, s főként mennyire becstelen, hazug egész

publicisztikánk, sőt egész közéletünk. El sem képzelheted, hogyan hamisítják, hogyan mérgezik lapjaink a közszellemet. Amióta nincs szocialista csoportosulás, amely egyedül merte, ha nem is világgá kiáltani, de legalább sutogva kimondani az igazságot, általános lett az összeesküvés az igazság meghamisítására, vagy ami még rosszabb, az olyan féligazságok kimondására, amelyek valamilyen pillanatnak, valamilyen politikai klikknek vagy csoportnak kedveznek... Hiszen az igazságot, az egész igazságot kimondani világszerre veszélyes, de nálunk, ahol az ilyesmi teljességgel lehetetlen... az ilyen vakmerő ellen a sötétség minden hatalma feltámadna." S Gherea minden írását ilyen világgá kiáltott igazságnak szánta.

Első, 1883-ban, „Válasz Brătianu úrnak” címmel jelent meg¹¹ – annak az új román polgárnak a címére küldött vádirat, melyet rajta kívül csak Caragiale, a román Moliere ismert ilyen kitűnően. Ebben röviden elmondja véleményét a román fejlődés sajátosságairól. „A múlt században rengeteg fezes és kaftános bojárt tápláltunk, ma pedig egyre több civilizált, frakkos és kürtőkalapos bojárt táplálunk. Ötven évvel ezelőtt úgy vették el a pénzünket, ahogy azt az erdő haramiái szokták, ma pedig a haladás és a civilizáció nevében veszik el. Vagyis ötven évvel ezelőtt azért verejtékeztünk, hogy a fezt és a kaftánt tartsuk el, ma pedig azért, hogy eltartsuk a frakkot és a keménykalapot. Ötven évvel ezelőtt azt mondták, hogy fizetnünk kell, mivel alacsonyabb rendű lények vagyunk, manapság pedig bókka halmoznak el bennünket, azt mondják, hogy a ház alapzata, hősök vagyunk, Róma utódai, a plewnai győzők... Köszönjük a szeretetet. Csak egy dolog nem fér a fejükbe: az, hogy a mai szeretetért többet kell fizetnünk, mint a tegnapi megvetésért.”

Az 1886-ban közzétett: „Mit akarnak a román szocialisták?” témája ugyanez: a feudális maradványokkal terhes társadalmi fejlődés. Rámutat arra, hogy Nyugat-Európában a társadalmi intézményeket a művelt és erős polgárság hozta létre, ellentétben Kelet-Európával, ahol a mesterségesen átültetett intézmények hozták létre a polgárságot, az árutermelés, tökefelhalmozódás azonban gyerekcipőben jár. Ennek az alap nélküli kapitalista fejlődésnek nem is lehetett más a következménye, mint egy csomó visszasság a politikai életben, s megszületett a román politikus prototípusa,¹² „ki ma reakciós konzervatív, holnap liberális, holnapután reakciós; ma egész lelkével kormánypárti, holnap ellenzéki – ahogy az érdeke diktálja, s ahol többet fizetnek –; tíz nap alatt ötféleképp változtatja a véleményét, de mindig nacionalista frázisok tódulnak fel ajkán, szeme mindig tele van sovíniszta könnyel, egyik kezében a nacionalizmus bibliája, a másikkal mélyen bele-

nyúl az állam-kasszába, és mindkét lábával benne tapos a parlamenti pártok mocskojában.” A „Mi a teendő?” alcímet viselő fejezetet a szocialista párt programjának lehet tekinteni. Ez a következő követelményeket tartalmazza: általános választójog a húsz éven felüli állampolgároknak, az állandó hadsereg felváltása népi hadsereggel, demokratikus szabadságjogok, az igazságszolgáltatás átalakítása, a büntetőintézetek helyettesítése javítóintézetekkel, a nők egyenjogúsítása, az állami birtokok közös használata, a nagybirtokok felosztása megváltással, kollektív gazdaságok kialakítása, községi autonómia, ingyenes tanítás, népképviselő, progresszív adózás, örökösödési adó bevezetése 10.000 lej után, és a 100.000 lejen felüli örökség hozzácsatolása a nemzeti vagyonhoz, hitelnyújtás az ipari vállalatoknak és a mezőgazdasági közösségeknek, az állami ügyek ellenőrzése népi megbízottakkal, a bérházak átadása az államnak.

1893-ban, többek között Gherea fáradozásának is köszönhetően megalakult a Romániai Munkások Szociáldemokrata Pártja. Tanulmányainak, kongresszusi beszédeinek leggyakoribb témái: az agrárkérdés, Románia iparosítása, az anarchisták és a szocialisták közötti különbség. 1905-ben, az orosz forradalom idején anyagilag támogatja a felkelést és Gorkij bebörtönzése idején tiltakozó akciót szervezett.

Munkásságának csúcsa, az „Újjobbágyság” (1910) és „A Szocializmus az elmaradott országokban” (1911) bírálóit, híveit egyaránt magával ragadja. „Nem tudjuk el nem ismerni ennek a műnek óriási kritikai értékét, világos látásmódját, analitikus módszerét, szuggesztív erejét” írja egyik kortársa¹³ már 1910-ben. S. Timov 1928-ban egy nagy tanulmányban szállt szembe Ghereaával, – ennek az Antiobagie, Ellenjobbágyság címet adja –. Támadásának alapja az volt, hogy a román szerző „lényegében mensevik elméletet hirdetett”¹⁴. A külföldi, így a magyarországi szakemberek is felfigyeltek Gherea munkáira. Az „Újjobbágyság”-ot többek között bemutatta: Cristian Rakovszki a Neue Zeitungban, Buchinger Manó a Szocializmusban, Braun Róbert a Húszadik Században – utóbbi szerint a magyar szociológia példát vehet a szerzőről – néhány évtizeddel később Csehi Gyula a Korunkban.¹⁵

Dobrogeanu-Ghera 1910-ben Iorga, Caragiale, Georgesco-Severin, Rosetti, Xenopol, Cesianu és mások után, az 1907-es általános parasztfelkelés hatására és tanúságaként írta meg a román parasztság történetét 1864–1907 között, s egyúttal feltárta a nyugat-európai és a romániai fejlődés eltérő sajátosságait.

Az „Újjobbágyság”-ban¹⁶ a szerző lényegében három műveletet vé-

gez el: 1. látteleket vesz az ország gazdasági-társadalmi állapotáról, 2. megadja a diagnózist, 3. kidolgozza a betegség, illetve gyengélkedés orvoslásának módozatait. Mert azt semmiképp sem tartja egészséges állapotnak, hogy „a 19. század eleje Romániát gazdasági, társadalmi és termelési viszonyok tekintetében középkori szinten találta.” Az a tény, hogy a paraszt földesura iránt robottal és természetbeli szolgáltatásokkal tartozott, nem csak nem felelt meg a kapitalizmusnak, de még a feudális abszolutizmusához képest is elmaradottabb volt — állapítja meg Gherea. A városi élet színvonalára áttérve megállapította, hogy a korszakváltás a drinápolyi béke idején ment végbe. Szabadabbá vált a Fekete-tengeri kereskedelem, megnyílt az út a mezőgazdasági áruk nyugateurópai exportja előtt. Ez visszaszorította a természetbeli gazdálkodást, de a többtermelés csak a majorsági földekre korlátozódott. Megjelentek a román piacokon az olcsó nyugati iparcikkek is. Romániában megindult tehát az árutermelés és a pénzgazdálkodás, útja azonban rendkívül göröngyös, számos hátráltató tényezőtől nehezített volt. A beáramló olcsó áru tönkretette a paraszt kézműiparát, és a korábbi mesterek számára csak az a lehetőség adódott, hogy vagy elveszítik létalapjukat, vagy tőkebefektetéssel fejlesztik műhelyeiket.

Az 1848-as forradalom a román fejedelemségeket is megérintette. Bevezették a nyugat-európai jogi intézményeket, az ország gazdasági helyzete azonban változatlan maradt; ahogyan Gherea írja, „a külső balkáni jelleget takar”. A forradalom idején felmerült a jobbágyfelszabadítás szükségessége, 1859-ben a két fejedelemség egyesülése alkalmával Párizsban ismételten ki is mondták ezt, de csak 1864-ben hajtották végre. Gherea újjobbágyaságon az ezt követően kialakult félig feudális, félig kapitalista viszonyok összességét érti. Azt a polgári-földesúri rendszert, amely azon nyugodott, hogy a megélhetéshez elégtelen földmennyiséget osztottak szét a parasztság között, őket különböző szerződésekkel helyhez kötötték, és arra kényszerítették, hogy a földesúr és a bérlő földjét saját munkaeszközeivel és jószágával művelje meg. (A századeleji adatokat alapul véve: a nagybirtokok 24.961 szekérrel rendelkeztek, míg a parasztok kezén 589.309 darab volt.¹⁷ Az állatállomány 92–95 %-át a parasztok birtokolták.¹⁸)

Az 1864-es törvény kimondta a feudális szolgáltatások megváltással történő megszüntetését. A szolgáltatást át kellett számítani pénzre, s az összeg tizenötszöröse tette ki a megváltás összegét, amelyet a földesúr kötvényekben kapott meg. A megváltás összegének egyharmad részét az állam vállalta magára, kétharmadát a parasztnak kellett 15 év alatt, részletekben az állami adóval fizetni. Lehetőség nyílt az állami földek egy részének meg-

vásárlására is, az árat 15 év alatt kamatmentesen törlesztette le, de a megvásárolható föld maximuma alacsony volt. Ezek szerint az állami földekből 48.324 család 228.329 hektárnyi földet kapott. A legelő és erdő használatában súlyosan megkárosították a parasztságot. Gherea adatai szerint 1864-ben 467.840 paraszt család jutott átlag 3,73 hektárnyi földhöz. Ez összesen 1.766.256 hektárt, az ország területének kb. 15 %-át tette ki, a megművelhető földnek kétharmadát. 60.000 család csak házhelyet és kertet kapott. Ez egészült ki a közös legelő és erdő használattal és a háziipari tevékenységgel. Az ország egész földterületének 55 %-a továbbra is a földesurak kezén maradt. A földesurak és a bérlők továbbra is olyan előnyöket élveztek, mint egyetlen európai országban sem – folytatja Gherea a földreform következményeit taglalva. A paraszt munkaerejének földesúri kihasználását a szokások konzerválása mellett még különböző törvényekkel is igyekeztek alámasztani. A földhözkötés, a természetbeli szolgáltatások természetesnek tűntek a következő évtizedekben is. Az állam a maga egész tevékenységével arra törekedett, hogy felügyeletet gyakoroljon a parasztság munkája felett. A rendelkezések sorát az 1866-os törvény nyitotta meg, amely kimondta, hogy a paraszt csak lakhelyén vállalhat munkát, s hogy a szerződésekben lefektetett munka elvégzésére erőszakot is alkalmazhatnak vele szemben. 1872-ben újabb szigorító intézkedést hoztak a röghözkötés fenntartására. Joggal állapította meg a szerző: a jobbágyszabadítás nyomán a paraszt csak személyében lett szabad, kööttségeit illetően továbbra is jobbágyviszonyok között élt. A földbirtokosok számára a föld szabad áru lett, de a bér-munka rendszerét a kötelező paraszti munka helyettesítette. Moldva és Havasalföld agrárviszonyai közötti különbség okát Dobrogeanu-Gherea abban látja, hogy Moldvában a megváltás pénzben történt – hála a bérleti viszonyoknak és a lengyelországi hatásnak – míg az elmaradottabb Havasalföldön mindez a dézsma szintjén rendeződött.

Gherea „az újabb gazdasági következmények” c. fejezetben a következőket állapítja meg: „ebben a mi kettős, kapitalista-jobbági rendszerünkben” a paraszt be kellett szolgáltatassa a termény felét vagy nagyobb részét, egyre gyakoribb lett a paraszti földek bérbeadása, s ennek következtében a paraszt újból nincstelenné vált. Folytatódott egyúttal a rablógazdálkodás, a nagyobb terméshozam elérését ugyanis nem a termelés színvonalának fejlesztésével akarták elérni, s kevés kivételtől eltekintve a gépek alkalmazása csaknem ismeretlen volt. Szégyenletesnek tartja a szerző, hogy Románia az egyetlen európai ország, ahol, a kukorica a legfontosabb táplálkozási forrás, és a búzával együtt annak is rendkívül alacsony a termésátlaga. (A kukoricáé

1862–66 között: 12,7 kg, 1866–1900: 12,5 kg, 1900–1905: 11,6 kg; a búzáé: 1862–66: 12,4 kg, 1866–1895: 14 kg, 1896–1900: 11,4 kg, 1901–1905: 15 kg hektáronként.) A zöldségtermelés, a korszerű mezőgazdasági termelés és állattartás ismeretlenek. A földreform következményei között tartja számon Gherea a romániai parasztfelkeléseket, s úgy véli, hogy ezek összefüggnek a kapitalizmus gazdasági válságával.

Gherea emlékeztet arra, hogy Radu Rosetti is beismerte: ami előnyös volt a földreformban, az holt betű maradt, az írás és a valóság között óriási szakadék keletkezett. Voltak természetesen, akik megpróbálták áthidalni ezt a szakadékot, s Gherea felemlíti a fő áramlatokat. A konzervatívok például úgy vélték: a társadalmi egyensúly helyreállítása végett tovább kell haladni az állam intézményeinek nyugati mintára történő átalakítása útján. Volt, aki kiegészítette ezt azzal, hogy a parasztokat el kell látni megfelelő munkaeszközzel. Mások a közigazgatási rendszer átszervezésében, s a felvilágosult abszolutizmus bevezetésében látták a gyógymódot. A szocialisták a megoldás kulcsát az általános szavazati jog bevezetésében keresték. A poporanisták, népiesek az iszákossággal, az iskola és az egészségügy elmaradottságával indokolták a parasztság elviselhetetlen helyzetét. Bár a szerző sohasem tagadta meg saját narodnyik múltját, a népieseket elvtelen kispolgároknak tekintette. Szívporkázó eszmefuttatása, amikor a népiesek és a kormánypártiak közötti határ elmosódásáról ír:

„az egész országot elborítják a népiesek, és pedig a civil és a katona népiesek, a laikusok és klerikálisok, férfiak és nők, a liberális népies, a konzervatív népies, a kormánypárti népies, az ellenzéki népies, a nacionalista népies, az antiszemita népies, a demokrata, a szocialista és az igazi népies.” A népiesek eme kavalkádjából két csoport körvonalai mégis csak határozottabban tűnnek ki, — írja. Azoké, akiknél a népiség kizárólag taktika, s azoké, akik szerint a parasztság sorsáért csak egyes földesurakat és bérlőket lehet felelőssé tenni.

1905-ben a 100 hektárnál nagyobb megművelhető földterület összesen 3.810.351 hektár volt, ebből 60,20%, azaz 2.334.145 hektár volt a bérlők kezén, s a bérlők egyharmada más nemzetiségű, zömmel zsidó volt. Az 1907-es parasztfelkelés központjában például 259.440 hektár¹⁹ volt a Fischer testvérek kezén. Ebből egyesek azt a következtetést vonták le, hogy a felkelés nem általában véve a földesurak és az agrárviszonyok ellen tört ki, hanem csak a zsidó bérlők ellen. Összevetésül: 1905-ben 4.171 nagybirtokos a megművelhető földterület 62,70 %-át birtokolja, 5.882.641 hektárt, míg 920.939 földműves mindössze 37,30 %-ot, azaz 3.503.645 hektárt. A bér-

lők rövid időre a föld egy részét továbbadták a parasztnak, így alakult ki a kettős bérleti rendszer intézménye Romániában.

Gherea a parasztság sorsával kapcsolatos elképzelésekkel szemben egyetlen megoldást lát: az újjóbbágyásnak, mint gazdasági alpnak a teljes megsemmisítését, mert csak így lehet Romániát a fejlett államok közé vezetni. A gazdasági élet egyik fontos értékmérőjének tartotta a falusi bankokat, s munkájában egy teljes fejezetet szentel ezeknek. A bank, az árutermeles – pénzgazdálkodás – hitelélet folyamatának egyik alapvető láncszeme, és „a román paraszt emancipálásának és újjászületésének kiinduló pontja lenne”. Rámutat arra, hogy Erdélyben a falusi bankok és takarékpénztárak sokkal magasabb színvonalúak: 120 millió lej tőkével rendelkeznek a romániai bankok 50 millió lej tőkéjével szemben. Ezek a Gherea javasolta bankok nem azonosak a népiesek terveiben szereplő falusi pénztárakkal, amelyek szerepe a földbirtokok felvásárlása és a parasztnak való eladása lett volna. A paraszti gazdaságok jövedelme ugyanis szerinte nem teszi lehetővé a földvásárlást. A paraszt évi 180–200 lejből kell fedezze a megélhetést, ebből adózik a hatóságoknak, és járul hozzá a községfejlesztéshez. Így a parasztnak helyett a pénztárak hivatalnokai és a funkcionáriusok vásárolnák fel a földeket.

Gherea külön fejezetet szentelt az 1907-es felkelés hatására hozott törvényeknek. Elismeri az új politikai generáció jó szándékát, de kifejti, hogy e törvények az ország gazdasági alapjait a legcsekélyebb mértékben sem változtatták meg, csak mérsékeltek némileg a parasztság kiszolgáltatottságát. Az új törvény kimondja, hogy a paraszt, aki elszegődik a földesúrhoz vagy a bérlőhöz, köteles munkakönyvvvel rendelkezni, s a munka elvégzése után, más községben is vállalhat munkát, amivel gazdasági helyzetén javíthat. Kimondja továbbá azt is, hogy a föld bérleti díja vagy csak terményben, vagy csak pénzben állapítható meg, a kettőt együtt alkalmazni nem lehet. Meghatározta a bérminimumot, a bérleti díj és a dézsma maximumát, s a parasztság közös legelőhasználatának kedvezményét. Átmeneti kedvezések ellenére – teszi hozzá Gherea – a törvény csak a fennálló viszonyokat konzerválta, miközben nem érintette sem a csendőrség sem a falusi bürokrácia intézményét.

Az egyetlen megoldás nem lehet se több se kevesebb, mint „ennek a kárhozatos, újjóbbágy rendszernek a teljes és azonnali megszüntetése”, a dézsma, a szerződés, a megvesztegetések, az elszegődések megsemmisítése, s a parasztság földhözjuttatása. Mivel Románia viszonyaival nem a nyugati típusú polgári demokráciák állanak összhangban, a cél a megfelelő mennyi-

ségű földdel, a fejlesztéshez szükséges tőkével ellátott parasztgazdaságok kialakítása, – végső soron egy paraszti jellegű állam megvalósulása. Az állam vásárolná fel az önálló parasztgazdaságok kialakításához szükséges földmennyiséget. Ezzel a „félproletár újjobbágy”-nak nemcsak gazdasági, hanem társadalmi helyzete is megváltozik. A következő lépés, s egyben a társadalom egységessé válásának befejezése szerinte az lesz, ha a földtulajdon felső határát 100 holdban rögzítik.

Mindezek után Gherea szívesen ábrándozik el az új Romániáról, amely új alkotmánnyal rendelkezik, nem ismeri a parasztfelkeléseket, a gazdasági élet szabadságát kiterjeszti az iparra is, és új osztályok keletkezésének lesz tanúja. Ekkor, de csakis ekkor lesz képes az ország a polgári kapitalizmus befogadására, s majdan a szocialista forradalom előkészítésére. Ez a folyamat, az annak során végbemenő változás pedig létkérdése „egy olyan középkori államnak, mint Románia”, amely jócskán lemaradt a fejlődéstől – fejezi be Gherea gondolatmenetét, amelyet oly meggyőző erővel visz végig, hogy eltűnnek érvelése fehér foltjai is. Abban a ma sem lezárult vitában – hogy Románia vajon a nyugat-európai vagy a balkáni típusú fejlődés útját járta-e, az utóbbi felfogás mellett szándékozott nyomós érveket felsorakoztatni. „A szocializmus az elmaradott országokban”²⁰ c. tanulmányát Dobrogeanu-Gherea Karl Kautsky: A szociáldemokrácia alapelvei c. könyve 1911-es bukaresti kiadása előszavának szánta. Ez az írás az elmaradott országok és a szocialista forradalomra vonatkozó kritikai megjegyzéseit tartalmazza. Előző munkájához képest alapgondolata annyiban módosult, hogy meglátja: „megvannak ugyan a szocialista forradalom alapfeltételei Romániában, de ezek különböznek a kapitalista országokban lévőkötől.” Marx alapján megismétli: a szocialista forradalom csak ott valósulhat meg, ahol megvannak a feltételei: a fejlett kapitalizmus, és a szocialista átalakulást végrehajtó osztály, az ipari munkásság. Ezek pedig – szögezi le – a feudális maradványokkal terhes Romániában nincsenek meg a kellő mértékben. Ez nem egyszer és mindenkorra megváltoztathatatlan körülményeket jelent, hanem csak egy megkésített fejlődést. Gondolatmenete szerint ugyanis, ahogyan a Nyugat-Európában honos termelési viszonyok kifejtik hatásukat a fejletlenség körülményei között, ugyanúgy hatni fognak azok az erők is, amelyek a román, és a hozzá hasonló fejletlen kapitalista társadalmakat szocialistává alakítják majd át. „A fejletlen kapitalista társadalmak, amelyek eddig nem fejlesztették ki magukban a szocialista társadalmi élethez szükséges adottságokat, mint azt a náluk fejlettebbek tették, ha kényszerítve is, de alkalmazni fogják a szocialista társadalomra jellemző viszonyokat”, mint-

egy a fejlett társadalmak „bolygóává válnak, azok körpályáján forognak”. Az elmaradott országok fejlődési sajátosságai között említi: 1. a fejlődést rövid idő alatt járják be, 2. először a felépítményt modernizálják – „a társadalmi, politikai, jogi formát, valamint a kultúrát is szinte divatként vették át” –, 3. csak ezután alakult ki a fejlettebb gazdasági alap; Gherea gondolatmenete alapján tehát: ahogy megkésett a kapitalista fejlődés Romániában Nyugat-Európaéhoz képest, ugyanúgy késve érkezik a szocializmus is. Ez utóbbinál hárul kiemelt feladat a szocialista mozgalom képviselőire: nekik kell ezt a folyamatot előkészíteni, és siettetni. Részletezve: 1. meg kell szervezzék a szocialista érzelmű embereket, 2. el kell hárítaniuk minden akadályt a kapitalizmus útjából, 3. védelembe kell venniük a kizsákmányoltakat, 4. fel kell világosítsák az ipari munkásságot történelmi hivatásáról: hogy ők lesznek az élcsapat, és az összes dolgozó osztályok felszabadítása rájuk vár.

Amikor az újjobbágyság óta kialakult helyzetet vizsgálja, úgy találja, az lehangoló, de nem teljesen reménytelen. Konstatálhatja a feltételek érlelődő állapotát. Mert 1. lassan kialakult az árutermelés, amely a termelés és társadalom egész struktúrájára kihat, 2. a tőkés viszonyok is megjelentek, elsősorban a petróleum és könnyű iparban, 3. a tőke uralkodó lett az elosztásban (telektulajdon részvények, államkölcsön formájában), 4. az államszervezet úgy működik, mint a nyugati országokban (lásd alkotmány, választott parlament, felelős kormányok, polgári törvényhozói, bírósági és közigazgatási szervezetek), 5. a kulturális életben követik az európai irányzatokat, 6. a tőke Romániában is megteremtette sírásóját, a proletariátust. Ez a nagyipari munkások, az állami üzemekben és a petróleumiparban dolgozók, az iparosok, szellemi proletárok és földművesek együtteséből tevődik ki, s az ország népességének több mint a felét alkotja.

Gherea ebben az írásában felvet egy nagy, figyelmet érdemlő problémát: a népek közötti ellenségeskedés vagy együttműködés kérdését, különös tekintettel a román és a bolgár nép sorsközösségére. Gherea szerint ugyanis a balkáni típusú fejlődés nemcsak a múltra vonatkozik, hanem a jövőre is. Úgy véli, e két országnak egyesült erővel kell védekeznie Ausztria és Oroszország agresszív politikája ellen. A szociáldemokrácia helyzetét – fejtegeti – nehezíti a kettős: a hazafias és az internacionalista kötelezettség, amelyeknek egymás mellett, egymást kiegészítve kell hatniuk. „A Dunán innen és túl a szociáldemokrácia feladata az illető dolgozó népek előtt rámutatni arra, hogy közöttük nincsenek és nem is lehetnek oly mély ellentétek, amelyek szükségessé teszik, hogy egymást lemészárolják....” Hangsúlyozza

ugyanakkor: „Egy ország, mint társadalmi szervezet etnikai határain belül, mint egész organizmus kell, hogy fejlődjék.” Ezt különösképpen Lengyelországra, Romániára és Jugoszláviára vonatkoztatja, mivel függő helyzetük és szétszakitottságuk az egészséges fejlődés gátja lett. A nemzeti függetlenség létkérdés, de csak békés fejlődés eredménye lehet, a háborús megoldás kizárt! — teszi hozzá határozottan Gherea. Tanulmánya mondanivalóját eképp summázza: Románia olyan árutermelő, félfeudális, félkapitalista ország, ahol nyugati hatásra ki fog alakulni a kapitalizmus és az ipari proletariátus, s az utóbbi a szocialista átalakulás vezetője lesz. A román szociáldemokrata mozgalom céljai és eszközei megegyeznek a nyugat-európaival.

A kirobbanó világháború Románia szociáldemokráciáját és természetesen őt is válaszfut elé állította. Napi probléma lett a háború vagy semlegeség, Románia belépésének kérdése. Gherea a semlegesség mellett foglalt állást. Erre a népszerűtlen lépésre akkor került sor, amikor Iorga, Brătianu, Gh. Mortu, Gerota és Marinescu professzor, azaz a román politikai és tudományos élet képviselői szinte egytől-egyig a háború mellett agitáltak. Szerzőnk azt hitte, hogy a nemzetközi konfliktusok és a vitás területi kérdések a kerekasztalnál megoldhatók. Románia vonatkozásában a fő kérdés ekkor Erdély Romániához csatolása, s ez az, ami miatt más politikusok „egyetlen napot, egyetlen órát sem akarnak várni”.

„A román-bolgár konfliktus”²¹ c. cikkében Gherea békességre inti a balkáni népeket, mind egymással, mind Ausztriával és Oroszországgal kapcsolatban, noha úgy véli: a két birodalom Besszarábia és Bukovina elszakításával megcsonkította Romániát. Gherea természetesen nem felejt el, hogy mi a kötelessége hazája iránt. Így ír: „azon kevés népek közé tartozunk, amelyeket idegen nemzetek tartanak rabságban. A román föld nem egyszer esett áldozatul szomszédai hódító politikájának, akik így jelentős románlakta területeket szereztek. Ebben az értelemben Lengyelország és Szerbia után a legkifosztottabb ország vagyunk.”

Hasonló a hangneme „A bázeli kongresszusra”²² c. írásának is. „Egy osztrák-román-orosz háború nem maradna elszigetelt jelenség, abból európai háború lenne. Ez pedig végzetes következménnyel járna Európa és az egész civilizáció számára... A mi nemzeti integritásunk, mint ahogyan a többi országé is megvalósul, de nem a háborúban, hanem békés úton... de ez természetesen nem megy egyik napról a másikra.” A román semlegesség mellett szól a „Háború vagy semlegesség”²³ c. írás is. A háborúba való belépés következményeit itt szinte üzletemberként latolgatja. Románia szembekerülne nemcsak Ausztriával és Németországgal, hanem azok szövetségeseivel, Bul-

gáriával és Törökországgal is, a háborút az ország határain kívül kellene lefolytatnia (Erdélyben vagy Galiciában), ez anyagilag rendkívül megterhelő lenne, hiszen Románia elveszítené a német tőkét. Végső érve az, hogy minden területszerző háború imperialista háború. Cikke írásakor még meg volt győződve arról, hogy a Monarchia léte szükséges az európai egyensúly fenntartásához, illetve, hogy a nagyhatalmak ezt a koncepciót támogatják. Vívódása egyfelől a háború elutasítása, másfelől aközött, hogy a román népnek joga van nemzeti, gazdasági, kulturális egységének megvalósítására, valamennyi írásában szembetűnő. A balkáni államok szociáldemokráciája bukaresti kongresszusán 1915-ben javaslatot tett a balkáni föderációra, s arra, hogy az erdélyi román értelmiséget vonják be az Erdély jövőjével kapcsolatos tárgyalásokba. Amikor Románia 1916. őszén belépett a háborúba, Gherea elhagyja az országot és Svájcba emigrál. Itt felveszi a kapcsolatot a Lenin körül tömörülő orosz emigrációval, akik már a jövő Oroszországa megteremtésén munkálkodnak.

Az oroszországi forradalom és a háború befejezése ismét új fejezetet nyitott Dobrogeanu-Gherea életében és munkásságában. Az oroszországi eseményekkel kapcsolatban az a véleménye, hogy vagy Marx koncepciójával ellentétben nem a legfejlettebb kapitalista országban érték meg a feltételek a szocialista forradalomra, hanem a legfejletlenebb országban, vagy mégis Marx tétele érvényes, s akkor ami Oroszországban történik, nem más, mint a szocialista forradalom álomképe: életképtelen, s csak rövid ideig maradhat fenn. Utolsó tanulmányai, az „Interjú”²⁴ és a „Tájékozatlanság”²⁵ szintén e véleményét tükrözik. Ellene volt minden túlzásnak, minden elhamarkodott, megalapozatlan cselekedetnek, s főleg annak, hogy a proletariátus idő előtt ragadja magához a hatalmat. „A szocialista forradalom legfontosabb szakasza, és ennek következtében egy új társadalmi átalakulás kezdete, amikor a proletariátus és a szocialista pártok magukhoz ragadják a hatalmat. De azt nemcsak megszerezni kell, hanem meg is kell tartani, és nemcsak megtartani, hanem alkotó módon fel is kell használni a szocialista társadalommá való átalakítás útján.” Szomorú példaként említette a magyar Tanácsköztársaságot, amely csak rövid időre ragadta meg a hatalmat, s így pótolhatatlan veszteséget okozott a munkásmozgalomnak. „A kegyetlen valóság az, hogy a magyar forradalmat leverték, emberek ezreit gyilkolták le, a szociáldemokrácia szervezeteit feloszlatták, s a sötét reakció tombol az országban.” A Tanácsköztársaság fenti értékelésével Adlerhez és Sinkó Ervinhez csatlakozott.

Még megérte, hogy Romániában a szocialista mozgalomban új korszak

köszöntött be: nemcsak a három részre szakadó frakció-harcok korszaka volt az 1918–1920 közötti idő, hanem a román kommunista párt kialakulásának folyamata is. Gherea a munkásosztály egysége mellett foglalt állást, óva intett a frakcióharctól és a mozgalom baloldalát attól, hogy elhamarkodja a kommunista párt megalakítását. Azt eltervezte, hogy folyóiratot indít, amelyben a munkásmozgalom minden kérdését nyíltan vitára bocsájthatná. Terve végrehajtásában halála akadályozta meg.

Constantin Dobrogeanu-Gherea, az orosz zsidó származású román tudós alaposan ismerte Románia történetét és mélyen megszerette új hazáját. Nem lett azonban neofita, európai távolfartással szemlélte Kelet-Európát, és világított rá a romániai fejlődés egyes sajátosságaira. Messze elkerült minden idealista történelemszemléletet, bár társadalmi jövődölései sem váltak be egészen. Kortársa és harcostársa Ilie Moscovici szerint: „40 éven keresztül írt, világosságot terjesztve maga körül. Tanítványokkal vette magát körül, és mégis magányos volt. Mert nála a marxizmus nemcsak társadalmi jelenségeket vizsgáló elmélet volt csupán, hanem erkölcsi világnézet is.” (Visszaütasította a földművelésügyi tárcát, és Károly király irodalmi kitüntetését is.)

Munkásságát a világ kevéssé ismeri. Amikor egy 15 milliós nemzetnek kötelezte el magát, elvállalta a kis nemzetek íróinak, tudósainak sorsát: a viszonylagos elszigeteltséget. Műveinek romániai újrakiadása ellenére életműve a romániai fejlődéshez hasonló utat bejárt országok szakemberei és a világ szakemberei számára alig-alig hozzáférhető.

Jegyzetek

1. Canianu, Mihai: Gherea. – Familia, 1892. 71.
2. Felea, Ion: Gherea și alții despre Gherea. Magazin istoric, 1971. december, 51.
3. Fucks Simon: C. Dobrogeanu-Gherea – a marxizmus hazai úttörője. Korunk, 1970, október 1582.
4. Adercea, F.: C. Dobrogeanu-Gherea. Viața și opera. București, Casa Școalelor, 1947.
5. Deac, Augustin: C. Dobrogeanu-Gherea, personalitate marcantă a mișcării muncitorești internaționale. Anale de istorie, 1975, 5 nr. 89–101.
6. lásd Ceausescu, Nicolae: România a socializmus építésének kiteljesedése útján. 1. köt. Bukarest, Pol. k. 1968.
7. Életrajzi adatait lásd: Vallomását Rakovszkinak diktálta le, s ez jelent meg 1907-ben a Calendarul Muncii-ban; Velejének, Paul Zarifopolnak 1900 körül írt levelét; Vitner Ion: Gherea. Viața românească, 1956, 11, 12. nr.; valamint orosz forradalmárok visszaemlékezéseit amerikai héber folyóiratokban.

8. C. Dobrogeanu-Gherea. Kritikai tanulmányok. Ford. bev. Csehi Gyula. Bukarest, Irod. K. 1963. 16.
9. Copoiu, Nicolae: C. Dobrogeanu-Gherea. Magazin istoric, 1970. 10. nr. 41.
10. Călinescu, G.: Istoria literaturii române. Compendiu, București, Editura pentru literatură, 1968. 214.
11. C. Dobrogeanu-Gherea: Un răspuns d-lui Prim-Ministru Ioan C. Brătianu de Caius Crachus. București, Tip. Modena, 1883, 39.
12. C. Dobrogeanu-Gherea. Opere complete. Vol. 2. București Ed. politică 95.
13. Convorbiri critice, 1910. decembrie 25. 833.
14. Hurezeanu, Damian: Gîndirea lui C. Dobrogeanu-Gherea în Neoibăgia. Anale. 1970. 2. nr. 64–80.
15. Rakovszki, C.: Neue Zeit, 1911, 25. nr.; Buchinger M.: Sozialismus, 1911, 449–454.; Braun Róbert: Húszadik Század, 1911–1912. 623–633. Csehi Gy.: Korunk, 1935.
16. C. Dobrogeanu-Gherea: Neoibăgia. Studiu economic-social logic al problemei noastre. București, 1910.
17. Statistica mașinilor și instrumentelor agricole în anii 1905. București, 1907. 18.
18. Statistica animalelor domestice în România întocmit de I. Colescu. XLIX–XLX p. Hurezeanu, D.: Problema agrară și lupta țărănimii din România. 1904–1906. Buc. Ed. Științifică, 1961.
19. Vajda Lajos: Az 1907– A nagy parasztfelkelés erdélyi viszhangja. Bukarest, Pol. K. 1977.
20. C. Dobrogeanu-Gherea: A szocializmus elmaradott országokban. Ford. jegyz. Ehrenfeld Béla, Bukarest. Tip. Litera. 1935.
21. C. Dobrogeanu-Gherea. Opere complete 5. 83.
22. u.o. 134.
23. u.o. 237.
24. u.o. 299.
25. u.o. 308.
26. C. Dobrogeanu-Gherea: A szocializmus... 11.

57779

VILÁGTÖRTÉNET

Föld Globóbisa

'83/2

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

A TÖRÖKSÉG A TÖRTÉNELEMBEN

Fodor Pál: Egy 15. sz.-i török elbeszélő forrás értelmezési problémái	3
Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban	19
Hóvári János: Az oszmánok és a Levante-kereskedelem a 15–16. században	42
Joseph Matuz: Az iszlám	62
Hazai György: Musztafa Kemál Atatürk	67
Balázs Judit: Az állam szerepe Kemál Atatürk gazdaságpolitikájában	75

Tájékoztató

Bóka Éva: Európa és a törökök (Válogatás a török hatalom megdöntésére született 16–17. sz.-i tervekből)	84
Sz. Jónás Ilona: La Noue kapitány a török birodalomról	105
Vinkovics Judit–Balogh Péter: Életrajzok a Mongol Népi Forradalom korából	113
Folyóiratrepertórium 1980/1. (első negyedév)	126

A Címlap az „Oskolai Új Átlás ... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-giumban ... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.— Ft, példányonkénti eladási ár: 23.— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8313805 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. f. v.: dr. Héczey Lászlóné

AḤMEDĪ ELBESZÉLÉSE MINT A KORAI OSMÁN TÖRTÉNELEM FORRÁSA

Az 1334 táján született és 1412-ben elhunyt Aḥmedī műveiről azt tartják, hogy az oszmanisztika különböző ágaival foglalkozó kutatók számára egyaránt rendkívül jelentősek: nyelvészeti szempontból az óoszmán nyelv eléggé ritka korai emlékei közé tartoznak, az irodalomtörténet ítélete szerint szerzőjük egyik legjelentősebb költője korának, szűkebb történeti vonatkozásban pedig mindent elmond, hogy az *Iskendernāme*-ben található *Dāsītān-i tevārīḡ-i mülūk-i āl-i ʿOsmān* (Elbeszélés az oszmán-házi királyok történeteiről) a legrégebb oszmán forrás, amely – bár verses formában – az oszmán történelemről fennmaradt.

Mielőtt a mű eddigi történelmi szempontú elemzéseit számba vennénk, egyrészt az ellentétes nézetek miatt, másrészt saját fejtegetéseink mintegy „kronológiai” megalapozása érdekében szükséges röviden áttekinteni a Dāsītān keletkezésével kapcsolatos fő kérdéseket. Ismeretes, hogy a Dāsītān Emīr Süleymānig tárgyalja az oszmán történelmet, amiből nyilvánvaló, hogy a költő meglévő formájában utólag, valamikor 1403–1409 között illesztette a már 1390-ben befejezett *Iskendernāme*hez. Az *Iskendernāme* egyes kéziratának ajánlásai szintén azt a feltételezést támasztják alá, hogy a művet Emīr Süleymānnak írta. Egyes kutatók ennek ellenére – véleményem szerint nem alaptalanul – úgy vélekedtek, hogy a Dāsītān létrejöttében valamiképpen szerepet játszhatott I. Bāyezīd, mégpedig úgy, hogy Aḥmedī valószínűleg az ő ösztönzésére kezdett a mű megírásába. Ezt a Thúry József és N.S. Banarlı által képviselt felfogást¹ azonban legutóbb élesen bírálta T. Kortantamer, aki M.F. Köprülü nyomán jogosan mutatott rá, hogy a Thúry és Banarlı érvelésének alapját képező párvers nem I. Bāyezīdre, hanem Emīr Süleymānra vonatkozik.² Kortantamer ezenkívül azt is kétségbe vonja, hogy Aḥmedī egyáltalán kapcsolatba került volna I. Bāyezīddel. Szerinte erre vall, hogy divánjában egyetlen I. Bāyezīdhez szóló dicsőítő vers sem található, másrészt a Dāsītān rendkívül hiányosan tudósít I. Bāyezīd koráról (nem ír pl. Nikápolyról, Isztambul ostromáról stb.), ami csak azzal magyarázható, hogy nem rendelkezett kielégítő információkkal erről az időszakról.³ Mivel Aḥmedī műveiben általában nincsen nyoma az 1390–1400 közötti eseményeknek, Kortantamer hajlik arra a feltételezésre, hogy

csak 1400 körül csatlakozott az oszmánlikhoz, s akkor is Emîr Süleymân-hoz.⁴ Kortantamer érvelése azonban több ponton nem látszik meggyőzőnek. Míg a kéziratok többségén egy meg nem nevezett „şâh-i cihân”-t („a világ sahja”-t) dicsőít az ajánlás, addig az Emîr Süleymânt megnevező párvers csak a kéziratok *egy részén* fordul elő, de mindig az említett ajánlás szövegebe ágyazva. Kortantamerral ellentétben ez szerintem pontosan arra vall, hogy a szóban forgó párverset *később* írták be. Hogy az ajánlásokból mennyire nem lehet kiindulni, azt éppen a Banarlı által bemutatott példa igazolja, ahol az ajánlás első sora (güftâr der edh-i Sultân Bâyezîd) alapján I. Bâyezîdre, az említett párvers illetve egy közbülső cím (der beyân-i Mîr Süleymân [bin] Bâyezîd bin Orhân) alapján pedig Emîr Süleymânra kellene gondolnunk. A dedikációk konfúziója miatt nem látszik alaptalannak a gyanú, hogy a művet Aĥmedî több patrónusnak is átnyújthatta. Az a Kortantamer által határozottan elvetett lehetőség, hogy ezek között I. Bâyezîdet is számon tartsuk, nézetem szerint mégis meggondolásra érdemes. Amint Thûry és Banarlı jelezte, nagyon könnyen elképzelhető kapcsolatfelvétel Bâyezîd és Aĥmedî között Bâyezîd germijáni kormányzósága idején, amit még valószínűbbé tesz az a tény, hogy 1388 után Aĥmedî patrónus nélkül maradt. Emellett szól Aĥmedî életének egy későbbi mozzanata is. Amikor 2409-ben elvált Emîr Süleymântól, hasonló helyzetbe került, mint a germijáni Süleymân Şâh halálakor, s rendkívül gyorsan csatlakozott a Burszába bevonuló Çelebi Mehmedhez. A költő, akinek lételeme volt az udvari környezet, azt hiszem, 1388 után sem habozott az oszmánlik oldalára állni. Ami a Dâsitân hiányait illeti, azokat a nem kielégítő információkkal indokolni semmivel sem jobb érv, mint a zürzavaros körülményekre hivatkozni. Számomra képtelenségnek tűnik azt feltételezni, hogy az egész iszlám világra rendkívül mély hatást gyakorló nikápolyi ütközetről Aĥmedînek ne lettek volna legalább az általánosság szintjén mozgó ismeretei. Alább az 1. és 2. pontban megpróbálom bizonyítani, hogy itt inkább csak a tudatos elhallgatás jöhet szóba. Hogy a Dâsitân megszületéséhez I. Bâyezîdnek valamilyen formában köze lehetett, arra magából az elbeszélés szövegéből is következtethetünk. Mint látni fogjuk, a Bâyezîdről szóló rész közepén határozott törés figyelhető meg a mű struktúrájában és gondolatmenetében; a következő rész Bâyezîd-ellenessége nyilvánvalóvá teszi, hogy a koncepció innen kezdve megváltozott. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az Emîr Süleymânról szóló rész konkrétumoktól mentes dicshimnusz, s Aĥmedî szükségesnek érezte megjegyezni, hogy pártfogójáról alkalomadtán külön könyvet szeretne írni, akkor nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a Bâyezîd-rész második fe-

lénél utólagos átdolgozással, a Süleymān-résznél pedig kiegészítéssel van dolgunk. Minthogy a mű gondolatilag kifejezetten I. Bāyezīd korának problémáira reflektál (ld. a 6. pontban foglalt fejtegetéseket), az elmondottak alapján úgy vélem, a Dāsītān eredetileg I. Bāyezīd uralkodásának idején, feltehetőleg az ő sugallatára jött létre, jelenlegi formáját pedig átdolgozás révén Emīr Süleymān korában nyerte el.⁵

A nyelvészeti és irodalmi vizsgálatok, a mű keletkezésére és jellegére vonatkozó megjegyzések mellett két jelentősebb kísérlet történt arra, hogy a Dāsītānt történelmi szempontból elemezzék és adatait hasznosítsák. Az egyik kísérlet N.S. Banarlı nevéhez fűződik, akinek „Aḥmedī ve Dāsitan-ı tevārih-i mülük-i āl-i Osman” című munkáját⁶ az a meggyőződés hatja át, hogy a szóban forgó mű „ha rövid is, majdnem teljes mértékben történeti munka. Saját évszázadát illetően Aḥmedī figyelemre méltó öszinteséggel és történetírással meséktől és legendáktól mentes oszmán történetet írt”.⁷

Banarlı ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a műnek tartalmi vonatkozásban számos hiányossága van, hiszen több nagyon fontos történelmi tény vagy esemény hiányzik belőle. Ennek okát Aḥmedī feltételezett személyes és politikai megfontolásaiban véli felfedezni, mindenekelőtt abban, hogy művét zaklatott körülmények között, gyorsan kellett befejeznie, tekintettel az érte várható ellenszolgáltatás reményére és a bizonytalan jövőre. Emiatt lenne, hogy különösen a Bāyezīdről és az Emīr Süleymānról szóló részek elnagyoltak és tartalmatlanok.⁸

Banarlı ezek után kilenc olyan témát jelöl meg, amelyben Aḥmedī pozitív adatai vagy hallgatása alapján másképpen vagy árnyaltabban lehet megrajzolni a történelmi valóságot.⁹ Minthogy Aḥmedī közléseiből elsősorban a birodalom, illetve a dinasztia hatalmának kialakulására vonatkozóan szűrtek le fontos és hatásos következtetéseket, az alábbiakban néhány ide tartozó kérdés áttekintésére fogok szorítkozni.

Banarlı szerint Aḥmedī elbeszélésének egyik legszembevetőbb sajátossága az, hogy míg a 15. századi krónikákban az oszmán birodalom kezdeteiről a legendás hagyományok sorát találjuk, addig Aḥmedīnél ezek teljességgel hiányoznak. Ez annál inkább figyelmet érdemel, mert az Iskender-nāme egyébként tele van mesés elemekkel, s magát a Dāsītānt is megszakítják más természetű legendákat előadó beszúrássok. Mindezt szem előtt tartva Banarlı úgy látja, hogy az oszmán kezdetekre vonatkozó legendák hiánya csak azzal magyarázható, hogy az adott időszakban még nem alakultak ki, s csak a 15. században, a dinasztia eredete iránti érdeklődés megélénkülése következtében jönnek létre. Így például, ahogy felvetődik a Ҳayi törzstől

való származás elképzelése, úgy kezdik elismerésben részesíteni azokat a történeteket, amelyek a birodalom részükről történő alapításáról formálódtak.¹⁰

Ebben a vonatkozásban nyernek fontosságot a Dāsitān Ertoğrulról szóló sorai, amelyek a 15. századi krónikákkal szemben ʿOsmān apját nem a mongolok elől 400 sátornyi népével menekülő Süleymān fiának, hanem ʿAlāʿeddīn szeldzsuk szultán fegyvertársának mutatják be, aki nem ʿAlāʿeddīn megsegítéséért kap jutalmul területet a bizánci határon, hanem Gündüz Alppal, Gök Alppal és számos oguzzal együtt kíséri el a szultánt a hitetlenek elleni vállalkozására. Ertoğrul önállósága azzal kezdődik, hogy ʿAlāʿeddīn szultán a tatárok támadása miatt kénytelen visszatérni, és a hitetlenekkel szembeni harc vezetése Ertoğrulra marad.

Mindennek kiegészítéseképpen Banarlı felhívja a figyelmet arra a hasonlóságra, amely Aḥmedī elbeszélése és Enverī *Düstūrname*-je között áll fenn az oszmán dinasztia kezdeteire vonatkozó közlésekben; szerinte ez azt igazolja, hogy annak a 15. századi hagyománynak, amit például Neşrī is közvetít, a korszak történetéhez nem sok köze van.¹¹

Banarlıhoz nagyon hasonló módon ítéli meg Aḥmedī művének tanulságait Paul Wittek, akinél ugyanakkor a Dāsitān egy nagyszabású és invenciózus elmélet kiindulópontja és egyik tartópillére lesz.

A 15. században meginduló oszmán történetírást vizsgálva P. Wittek arra a megállapításra jut, hogy abban egyebek között két olyan, egymással ellentétes eredethagyomány is szerepel, amely a legendás Oguzig vezetői visza- ʿOsmān törzsfáját. A Gök Hānon át vezető törzsfáról kimutatja, hogy annak 52 tagjából 31 II. Mehmed korabeli interpoláció révén került be, a Gün Hānon át menő – és a Kayi eredetet valló – elképzelésről pedig azt állítja, hogy az annak a törekvésnek a terméke, amely a II. Murād korabeli romantikus irodalmi áramlat hatása alatt minél előkelőbb őst kívánt ʿOsmānháznak biztosítani.¹²

Hogy ezek a legendás hagyományok (beleértve a Süleymān Şāhról szóló „hivatalos” dinasztikus hagyományt is) a történetírók utólagos kitálalásai, arra Aḥmedī Dāsitānja mint a legkorábbi oszmán történeti forrás a bizonyíték. Mivel ebben azon kívül, hogy Ertoğrulnak Gök Alp, Gündüz Alp és egyéb oguzok voltak a társai, semmiféle arra utaló történet nem szerepel, hogy az ʿOsmān-ház valamelyik oguz törzstől származik, az ilyen legendák létrejöttének idejét a 15. századra kell tenni.¹³

Wittek interpretációjában Aḥmedī ezenkívül két szempontból tölt még be fontos szerepet, amennyiben a legendás hagyomány kialakulását és

a valóságos fejlődést megfoghatóvá teszi. Szerinte, egyfelől, a Dāsītānban olvasható közlések szolgáltatták a kiindulópontot az oğuz törzsfra későbbi szerepeltetéséhez;¹⁴ a mű ugyanakkor, másfelől, pozitívan megvilágítja azt a reális alapot, amelyen az oszmán állam felépült. Ez pedig nem más, mint a keresztények elleni harc eszméjétől vezérelt hitharcosok, a gāzīk közössége, hiszen Aḥmedī, miközben arról ad képet, hogy az oszmánlik mit gondoltak saját államukról, a gāzīkkal azonosítja őket.¹⁵ A gāzīk jellemzésével és a műben elfoglalt helyük indoklásával foglalkozó bevezető rész ugyan Witteket is annak felvetésére készítette, hogy „... ne s’agit-il pas ici d’une forme purement littéraire? Est ce qu’une réalité correspond à cette conception peut-être uniquement poétique?” – de az epigráfia területéről vitt bizonyítékkal igazoltnak véli, hogy Aḥmedī a történelmi valóságot fejezte ki akkor, amikor gāzīknak ábrázolta az oszmán szultánokat.¹⁶

Banarlı és Witte tehát egyaránt történeti alkotásnak, jelentős történelmi forrásnak fogadja el Aḥmedī Dāsītānját, amely így – elsősorban persze Witteket máig is nagy hatású koncepciója révén – a korai oszmán állam kialakulásának és jellegének megítélésében jelentős hatással volt és van a történeti kutatásra. A Dāsītān tartalmának elemzésekor azonban komoly kételyek merülhetnek fel az idézett véleményekkel szemben; ezért a következőkben az irodalmi vizsgálatok néhány eredményét¹⁷ is hasznosítva szeretnék rámutatni: a Dāsītānnak több lényeges ponton másfajta, az eredeti szándékokhoz és funkcióhoz talán közelebb álló értelmezése is lehetséges.

1. Banarlıval egyet lehet érteni abban, hogy a mű több sajátosságát (például hiányosságait) létrejöttének körülményeiben kell keresni, de azt hiszem, kissé más irányban. Már E.J.W. Gibb úgy jellemezte Aḥmedīt mint „the panegyrist of Prince Suleymán”,¹⁸ E. Pantučková pedig a hiányosságokat figyelembe véve határozottan leszögezte: „Das alles zeugt davon, dass es nicht Aḥmedīs Absicht war, eine genaue und umfangreiche Geschichte der Anfänge des osmanischen Reiches zu bieten; seine Absicht war keineswegs der Sendung eines echten Geschichtsschreibers nachzugehen, doch vielmehr die eines Dichters, eines Panegyrikers, dessen Werk der Verherrlichung der osmanischen Dynastie gilt, deren Mitglieder ja seine Schutzherrn waren, zu erfüllen”.¹⁹ Pantučková egyúttal strukturális vizsgálatnak is alávetette a művet, s az eredmény teljes egészében alátámasztja Aḥmedī panegüristaként, illetve a Dāsītān panegüriszként való felfogását. Pantučková úgy látja, hogy a Dāsītānt két nézőpont hatja át: egy didaktikus, ami a kitérőkben érhető tetten, illetve egy panegürikus, amely „... ist in einer Schematisierung

von osmanischen Herrschern betont, welche vielmehr einen idealen Typ des Glaubens-Kämpfers (Gāzī) gegenüber den Ungläubigen vorstellen”.²⁰

Pantučková fejtegetései világosan rámutatnak tehát, hogy a Dāsītān esetében mindenekelőtt dicsőítő költeménnyel, nem pedig autentikus történelmi művel állunk szemben. A fentieket némileg továbbvive azt mondhatnánk, a Dāsītān a történelmi fejlődés vagy akár változás helyett jobbra egy eszme mozgását ábrázolja; még pontosabban azt, hogy miután ez az eszme testet öltött az oszmán dinasztia tagjaiban, hogyan járják végig azok az eszme által kijelölt utat.

2. Ez az út nem más, mint a vallás érdekében folytatott szüntelen küzdelem, amely szükségszerűen vezet el a vértanúságban való megdicsőüléshez:

Ani ki ola Taḡri yolunda şehīd
Öldi sanma kim diridür ol sa^cīd²¹

Arról, ki Isten útján vértanúvá lenne
Ne hidd, hogy meghalt, [hisz] él az a szerencsés

illetve

Gāzī idi muṭlaḡa oldi şehīd²²

Gāzī volt, feltétlenül vértanú lett

Ezek a sorok kifejezően világítják meg a mű költői alapgondolatát és egyúttal magyarázatot adnak a szerkesztés elvére. Eszerint az oszmán dinasztia valamennyi tagja a hitharc hevétől fűtve a hitetlenek ellen küzd, azaz gāzī, s mint ilyennek az a rendeltetése, hogy a harcban vértanúhalált haljon. Történetük bemutatásakor ezért elegendő, ha egy-egy kiemelkedő tettüket, legfőbbnek tartott érdemeiket, és persze adott esetben hősi halálukat előadja, mert ezek kielégítően jellemzik a hősök legfontosabb tulajdonságát. Ennél fogva a történelem Aḡmedī számára nem feltárandó probléma, hanem példatár, amelyből azokat az eseményeket, tényeket kell elővenni, amelyek a szereplőkben megtestesülő ideáltípus jellemzéséhez legjobban megfelelnek. Mivel a történelmi események így csupán illusztrációként szolgálnak, teljesen esetlegesen, önkényes módon, valódi jelentőségüktől függetlenül vannak kiválasztva. Amit Aḡmedī leír, az legjobb esetben is csak az oszmán történelem elnagyolt vázlata, megtévezve különböző legendákkal. Ebből viszont az a fontosnak látszó megállapodás következik, hogy az Aḡmedī által

kiválasztott tények lehetnek ugyan igazak, hallgatását azonban valamilyen tárgyban semmiképpen sem szabad mérvadónak tekinteni.

3. A mű belső elemzése tehát teljes egészében alátámasztja M.F. Köprülü vélekedését, aki szerint „a tudományos elővigyázatossággal teljesen ellentétes és szubjektív eljárás” csupán Aḥmedîre támaszkodva, egyéb források hiányában kijelenteni, hogy a 15. század előtt a ̐ayi-hagyomány nem létezett.²³ Ugyanez érvényes nézetem szerint az egyéb oĝuz-származtatásokra is. Wittekkal ellentétben nagyon lényegesnek tartom, hogy a ĝazîk elvont és költői emlegetése mellett Aḥmedî ezt is leírta:

Gündüz Alp Ertoĝrul anuḡla bile
Daḡı Gök Alp ü Oĝuzdan çok kiḡi
Olmuḡıydi ol yolda anuḡ yoldaḡı²⁴

Gündüz Alp, Ertoĝrul vele együtt
Gök Alp és az oĝuzokból is sokan
Lettek azon az úton bajtársai

Ha Wittek legalább saját gondolatához (ti., hogy Aḥmedî azt írta meg, amit az oszmánlik magukról gondoltak) következetes maradt volna, úgy ennek számára is azt kellett volna jelentenie, hogy az oszmánlik „már” a 14–15. század fordulója körül őseiknek tekintették az oĝuzokat. Figyelembe véve, hogy Aḥmedî jól ismert eseményeknek nem adott helyet, semmi csodálnivaló nincs abban, hogy a legendás eredet bizonytalan részleteibe, főleg hosszú törzsfák közlésébe nem ment bele. Az utóbbit a mű jellege eleve ki is zárja.

4. Egyébként a Dāsitān tartalmi vizsgálatából arra következtethetünk, hogy az oĝuzoktól való származáson és néhány egyéb tényen túl Aḥmedî elég keveset tudott a dinasztia működésének kezdeteiről. Külsőleg ez nyilvánul meg a dinasztia egyes tagjainak szentelt versek számában. Míg például a sosem uralkodott Süleymān pasának, Orḡān fiának 27 vers jut, addig Ertoĝrulnak és ʿOsmānnak 13 illetve 6.²⁵ A versek számának megfelelően az első két „uralkodóról” szóló rész tartalmilag nagyon sovány. De nem ez a fontos (hiszen láttuk, Aḥmedî hallgatása nem mérvadó), hanem az, hogy az Orḡān előtti és a vele kezdődő időszak ábrázolása között bizonyos ellentét fedezhető fel. Ertoĝrulról ugyanis azt olvashatjuk, hogy sokat harcolt, hír-

neves emberré vált, számos tartományba ütött be és nagy zsákmányra tett szert, ²⁶Osman úgy jelenik meg mint nagy gāzī, aki mindenfelé szakadatlanul seregeket küldött és rövid idő alatt sok tartományt hódított meg. Ezek után némileg meglepetésként hat, hogy az általuk vezetett „csoporthoz” (*bölük*) mégis mindaddig nincstelen maradt, amíg Orhan sikerei „királlyá”, azaz gazdaggá nem tették. Ez persze nyilvánvalóan azt akarja elsősorban kifejezni, hogy az Osman-ház Orhan idején vált jelentősebb tényezővé, azonban az első részeknek a Dāsitan többi részéhez képest is feltűnő általánosságai az említett ellentmondással együtt arra vallanak, hogy Ahmedinek biztos ismeretei eléggé korlátozott számban lehettek Ertoğrul és Osman idejéről.

5. Amit azonban pozitívan tud vagy közöl erről a korai időszakról, az Banarlı és Wittek felfogásával szemben végeredményben egyik 15. századi krónikacsoporttal sem áll kibékíthetetlen ellentétben. Már M.F. Köprülü azon a véleményem volt, hogy a „kétféle” hagyomány sokkal inkább kiegészíti, mint cáfolja egymást. Szerinte a későbbi krónikáírók egy része Ahmedivel együtt nem mond mást, mint hogy az oszmánlik elődei – közelebbi törzsi megjelölés nélkül – az oğuzok voltak, a többiek pedig ezt részletezik tovább azzal, hogy egy meghatározott oğuz törzsre, a Kayira vezetik vissza a dinasztia eredetét.²⁷

Az elmondottakon túl Ahmedī egyéb vonatkozásban is közel áll mindkét fő 15. századi hagyományhoz.²⁸ Tekintsünk el a Süleymān Şāhhal kapcsolatos történetektől,²⁹ és induljunk el onnan, ahonnan a 15. századi írók közös szálát kezdenek követni: az Ertoğrulról szóló tudósításoktól. Ha ezeket vázakra bontjuk, három olyan alapmotívummal találkozunk, amely majd minden elbeszélésben megvan: 1. Ertoğrul az oğuzok (egyik) vezetője, 2. Ertoğrul valamilyen kapcsolatba kerül ³⁰Alā’eddīn szeldzsuk szultánnal, 3. kapcsolatuk és az Ertoğrul vezette népcsoport sorsának alakulásába valamilyen módon beleszólnak a tatárok. Ezt a motívumegyüttest persze az egyes krónikákban igen eltérő módon dolgozzák fel, a lényeg azonban az, hogy közös maggal bíró hagyományt variálnak.³⁰ Ahmedī olyan megoldást választott, hogy Ertoğrult ³¹Alā’eddīn szultán fegyvertársaként szerepeltette – mégpedig azzal a Gündüz Alppal és Gök Alppal együtt, akik az Ahmedīvel állítólag ellentétben lévő Yazıcı-oğlunál szintén Ertoğrul társaként jelennek meg.³¹ Ahmedī eljárásának oka minden valószínűség szerint az lehetett, hogy ez a közvetlen, majdhogynem egyenrangú viszony szolgálta legjobban a dinasztia rangjának emelését, amennyiben a legitimáció magasabb fokát jelentette a távoli adományozásnál vagy kinevezésnél. Ha itt em-

lékeztetünk arra, hogy állítólag I. Bāyezīd volt az, aki az oszmán uralkodók közül első ízben igényelte magának „hivatalosan” az egykori szeldzsuk szultánok *sultānū’r-Rūm* címét, akkor aligha tekinthetjük véletlennek ezt a megoldást a hozzá írt dicsőítő költeményben.

6. Ahogy a megelőző fejtegetésekből részben már következik, Wittekkal elmentében a magam részéről határozottan irodalmi formának tartom Ahmedīnél az oszmán uralkodók gāzīként történő bemutatását, mégpedig olyan formának, amely jól körülírható politikai célok szolgálatában állt.

Amikor Ahmedī feltehetőleg I. Bāyezīd ösztönzésére vagy megbízásából a Dāsītān írásához kezdett, nyilvánvalóan jól átgondolt szempontokat kapott ahhoz, hogy miképpen dolgozza fel a témát. A hatásos és gyakran semmitmondó frázisok, az elvont sémák és általánosságok mögül fel is sejlenek ezek a szempontok, amelyek a mű mondanivalójaként feltűnően jól reagálnak a korszak legfontosabb problémáira. Mint tudjuk, I. Bāyezīd idején az oszmán állam helyzetét belpolitikailag az államszervezet megerősítése, a bürokrácia és az adórendszer széles tömegekre történő kiterjesztése, külpolitikailag pedig a I. Murād korabelieket is felülmúló hódító hadjáratok beindulása jellemezte. Mivel az utóbbiak egyre nagyobb mértékben irányultak az anatóliai „hittestvérek” ellen, azok éppen úgy elégedetlenkedtek emiatt, mint az oszmánli alattvalók saját lesüllyesztésük miatt. Ezek után nem véletlen, hogy a Dāsītān két viszonylatban rajzolja meg az oszmán uralkodók jellemvonásait: az alattvalóikkal szembeni magatartásukban egyfelől, és az ellenséghez való viszonyukban másfelől. Amikor az igazságosság, a tudománypártolás, az alattvalókkal való törődés stb. az összes oszmán uralkodó közös tulajdonságaként jelenik meg, akkor ennek azt is sugallnia kell, hogy a dinasztia egyes tagjainak cselekedetei nem önkényesek, tetszés szerintiek, hanem mindig a régi normák által meghatározott hagyomány folytatását jelentik. A második viszonylatban a lényeges motívum az, hogy az uralkodók hivatása már a dinasztia első tagjaitól kezdve a hitért való küzdelem. Ennek „aktuális” politikai üzenete nyilvánvalóan mindenki számára az kellett legyen, hogy e gāzī múltban kifejeződő küldetés az oszmanlik bármiféle tevékenységének megfelelő legitimációt biztosít. Ha tehát valaki akadályozza tevékenységüket, akkor e küldetés végrehajtását akadályozza, ezért a dinasztia számára vallásból fakadó kötelesség fellépni vele szemben. Ezt az érvelést nem csak műve egészével fejezi ki Ahmedī, hanem első ízben I. Murād anatóliai hadjáratainak igazolására, igaz, képletesen, meg is fogalmazza.³²

Mármost ebből nyilvánvaló, hogy ilyen érvek szükségessége csak az

anatoliai expanzió erőteljesebb megindulása óta merülhetett fel. Ebből viszont az következik, hogy a hitharc, a *ğazā* vagy *cihād* melletti elkötelezettség eszméje furcsa módon talán nem annyira a keresztények, mint inkább a saját hitsorsosok elleni harcokban kristályosodott ki az oszmán dinasztia kebelében I. Murad óta, s tulajdonképpen a dinasztia hatalmi igényeinek eszmei megalapozását jelentette. Ahmedī irodalmi, költői formái a kiemelés magyarázó elve helyett sokkal inkább ezt a jól kivehető politikai funkciót látják el: a *ğazā* és a *ğāzī* fogalmak a Dāsītānban szemmel láthatóan a múlt ideologizáló megragadásának termékei, amelyek a külső és belső ellentétek enyhítését, a véghezvitt és eljövendő cselekedetek igazolását szolgálják. Ahmedī egyébként ebben a tekintetben, mint jól ismert, hagyományt teremtett a 15. századi történetírás számára, hiszen a későbbi történetírók a muszlim területek elleni fellépést mindig ezzel a „ğāzī-ideológiával” fogják megmagyarázni.³³

Nekünk viszont arra az eddigi fejtegetésekkel látszólag ellentétben álló körülményre kell magyarázatot adnunk, hogy Ahmedī miért éppen I. Bāyezīdtől vonja meg a *ğāzī* címet, mikor a fentiek értelmében éppen ő „rendelte meg” és a legjobban neki lett volna rá szüksége. Mindez azért is fontos, mert Wittek ezt a tényt pontosan a *ğāzī* eszme háttérbe szorulásaként értelmezi.³⁴

Mint már jeleztem, a Dāsītān gondolatmenetében a Bāyezīdnek szentelt fejezet közepétől bizonyos törés figyelhető meg. Míg az első rész a korábbi fejezetek szellemében, a többi uralkodóhoz hasonlóan jellemzi Bāyezīdet az alattvalókkal szembeni magatartásában, addig a róla szóló fejezet második része meglehetősen kritikai hangvételű, s teljességgel elhallgatja a keresztényekkel szembeni sikereit. A mű koncepciójának egységéről tehát eddig a pontig beszélhetünk, s nyilvánvaló, hogy Ahmedī idáig a Bāyezīd által megadott szempontokat érvényesítette. Ha ugyanis azoknak az elemeknek az álláspontjára helyezkedett volna, akik például az anonym krónikákban hallatták szavukat (és akiket Wittek *ğāzī*knak nevez), akkor a Bāyezīd igazságosságát, tudománypártolását stb. dicsőítő sorokat bizonyára nem hagyta volna meg. Mindez nagy valószínűséggel mutat arra, hogy ha az uralkodó hirtelen bukása nem jön közbe, a Dāsītān Bāyezīdjénél a második fő szempont ugyanúgy érvényre jut, és elődeihez hasonlóan ő is nagy *ğāzī*ként jelenik meg. A Timurtól elszenvedett vereség (Ankara, 1402) miatt azonban ezen változtatni kellett, hiszen ha *ğāzī*ként érte volna a kudarc, akkor az a dinasztia küldetésének hitelét döntötte volna romba, ami természetesen

Bāyezīd fiának, a magát legális utódnak tekintő Emīr Süleymānnak sem állt érdekében.³⁵

A Dāsītān egyébként egészen konkrét utalást is tartalmaz arra, hogy a ġazā és a ġāzī eszme az utólagos magyarázat terméke. Az Orġān uralkodásának kezdetét bemutató sorok között az alábbiakat olvashatjuk:

Her yanādan yürüdiben bir çeri
Rûz u şeb tâṛac itdi kâfiri
Avrat oġlan buldugin itdi esîr
Kırdılar bâkî ne var bernâ vü pîr
Kâfir üzre âkdılar a^cvân-i dîn
Andan itdiler ġazā adın aķın³⁶

Minden oldalról vonult egy sereg
Éjjel-nappal fosztogatta a hitetlent
Asszonyt, fiút, kit talált fogollyá tett
Összetörték a többit, fiatalít és öreget
A hit segítői a hitetlenre özönlöttek
Azért adták a hitharcnak (ġazā) az özön (aķın, átv.:
portya, rablóhadjárat) nevet

Teljesen nyilvánvaló, hogy az utolsó sorban foglalt állítás ellentétben áll a realitással. A portyázás, a „kalandozás” a többi eurázisia lovasnomád néphez hasonlóan az oguzok életmódjának is szerves alkotóeleme volt, s ezt a tevékenységet a Dede Korkut történetek tanúsága szerint eredetileg az aķın szóval jelölték.³⁷ Ugyancsak a Dede Korkutban ragadható meg az a folyamat, hogy a felszínes iszlamizáció és a muszlim szellemű interpretáció folytán miképpen helyettesítik be az aķınt a ġazā fogalmával, noha továbbra is ugyanarról a jelenségről, a nomád társadalom egyik életmegnyilvánulásáról van szó. Bárminek is tekintjük az első oszmán uralkodókat (nomád vezéreknek vagy hitharcosoknak), az biztos, hogy vállalkozásaikat nem nevezhették el *utólag* aķınnak. A valóságban pontosan ennek fordítottja történhetett, s Aĥmedī éppen azért kényszerül erre az „etimológizálásra”, hogy valamiképpen megmagyarázza, miért aķınnak hívja mindenki azt, aminek ġazānak vagy ciĥādnak kellene lennie.³⁸

Azt is el kell azonban ismerni, hogy Aĥmedī ideológizáló, muszlim szellemű magyarázatát, valamint azt, hogy a 15. századra lassanként az egész oszmán-török társadalom átítatódott ezzel a szemlélettel, nem lehet kizáró-

lag politikai-ideológiai indítékokra visszavezetni (ami egyébként is eléggé „mai” megkülönböztetés). Noha az elsődleges indítást ezek adták, mögöttük az a csodálattal vegyes bámulat is meghúzódhatott, amivel az oszmán állam félelmetes gyorsaságú növekedését szemlélték. Az egyre jobban iszlamizálódó társadalom, de maga a vezetés számára is lassanként csak az isteni egyetértés vagy küldetés feltételezése tette lehetővé a páratlan győzelmek, hódítások magyarázatát, azaz a sikerekre kezdtek úgy tekinteni, mint amiket csupán a hit bajnokaiként érthettek el. Nagyjából ezeket a szempontokat látjuk felbukkanni Aḥmedī következő soraiban:

Āl-i ʿOsmānuḡ çün ihlāşı oldı hāş
 Buldılar Hāk hazretinde iḥtisās
 Kanda vardılar ise yol buldılar
 İller alıb halka gālib oldılar
 Olsa ihlāşında anlaruḡ zeel
 Düşeyidi işlerine bir kez halel
 Ey tevārīhi bilen kişi ʿayān
 Bilürisen eylegil bana beyān
 Kim kopalıdan Muhammed ümmeti
 Kim olar dūrür Halīl millet-i
 Farz olalı bu halk üze cihād
 Bunlaruḡ bigi kim itdi ictihād³⁹

Mert az ʿOsmān-ház tisztasága rendkívüli lett
 Az Ur öfelségénél barátságra lelt
 Bárhová fordultak, utat találtak
 Országokat nyertek, népe[ke]t győztek le
 Ha az ő tisztaságukban fogyatékosság volna
 Dolgaikba egyszer kár esett volna
 Ej, ember, ki ismered a történeteket,
 Ha jól tudod, meséld el nékem
 Hogy mióta föltűnt Mohamed népe
 S fennáll [és] megvan Halīl nemzetsége
 Mióta a dzsihád e nép szent kötelessége
 Szent harcot ki vívott hozzájuk mérve?

A Dāsītān elemzése tehát arra mutat, hogy Aḥmedī – bár állítólag forrásmunká(ka)t is felhasznált volna⁴⁰ – végeredményben szuverén művet

hozott létre, amely tudatosan kialakított koncepció jegyében és sajátos formai megoldásokkal dolgozta fel az addigi oszmán történelmet. Ez a feldolgozás azonban nem történeti munkát, hanem olyan költői alkotást eredményezett, amely az oszmán dinasztia jól meghatározható politikai céljainak szolgálatában állt. Mint ilyen, mindenekelőtt annak az időszaknak a forrása, amelyben létrejött, de kellő óvatossággal használva a korábbi oszmán történelem néhány kérdésének jobb megvilágításához is segítséget nyújthat.

Jegyzetek

1. Ld. Thüry J.: XIV üncü asır türk dili yadigarları: *Milli Tettebbülar Mecmuası* c.I., 81–133. és Banarlı, N.S.: Ahmedî ve Dâsitân-ı tevârih-i mülûk-i âl-i Osman: *Türkiyat Mecmuası* VI.1939. 56–60.
2. Kortantamer, T.: *Leben und Weltbild des altosmanischen Dichters Ahmedî unter besonderer Berücksichtigung seines Diwans*, Freiburg 1973, 22.
3. i.m., 22, 112–116, 124–125, 420–421.
4. i.m., 125–126.
5. A többszöri átdolgozás lehetőségét egyébként mások is hangoztatták, ld. például Ménage, V.L.: *The Beginnings of Ottoman Historiography*, in: *Historians of the Middle East*, Lewis, B. – Holt, P.M. ed. London 1962, 169–170.
6. Banarlı, N.S.: i.m.: *Türkiyat Mecmuası* VI.1939. 49–135.; a 111–135. oldalak között a Dâsitân kritikai közlése.
7. i.m., 72. Egy másik helyen így fogalmaz: „Ez a mű, amelynek jellege korához viszonyítva határozottan tih, olyan történeti forrás, amellyel ma is különös figyelemmel kell foglalkozni (i.m., 98.).
8. i.m., 72–74.
9. i.m., 74–89. Mégpedig a következőkről van szó: 1. az oszmán birodalom alapítására vonatkozó hagyományok, 2. ki volt Ertoğrul? 3. Bursza elfoglalásának kérdése, 4. Alâ’eddîn paša, 5. a Ruméliába való átkelés kérdése, 6. Sinân paša, 7. Çandarlı Kara Halil, 8. I. Murâddal kezdődött a dinasztia belül a testvérgyilkosság, 9. I. Murâd emelt először kezét Ruméliára. A 9. pont valójában nem Ahmedî újdonsága, mert ahogy már H.A. Erzi jelezte a Banarlı munkájáról írott recenziójában (*Belleten* IV.14–15. 1940. 267–280.), Rûm alatt Ahmedî a későbbi Rûm vilâyeti-re, azaz Szivasz, Tokat, Amászia stb. vidékére, s nem Ruméliára gondolt. A 8. pontban Banarlı minden bizonnyal helytelenül választott a két lehetőség közül, mert a szövegösszefüggésből világosan látszik, hogy Ahmedî a lázadó fejedelmeket nevezte költői képpel lázadó testvéreknek; így érteite P. Witte is (*Deux chapitres de l’histoire des Turcs de Roum: Byzantion* XI.1936. 312.), míg I.H. Uzunçarşılı Banarlıhoz hasonló véleményen volt (Osmanlı tarihine ait yeni bir vesikanin ehemmiyeti ve izahi, ve bu münasebetle Osmanlılarda ilk vezirlere dair mutalea: *Belleten* III.9. 1939. 105.).
10. Banarlı, N.S.: Ahmedî ve Dâsitân, 74–75.
11. i.m., 76–77. Egy másik pontban Ahmedî sokat mondó hallgatására hívja fel a fi-

- gyelmet Banarlı: nevezetesen arra, hogy nem szól Orhān legendás és „titokzatos” bátyjáról, ^CAlāʿeddīn pašáról. Noha végül nem foglal határozottan állást, fejtegetései mégis azt a benyomást keltik, hogy ennek alapján ^CAlāʿeddīn paša léte kétségbe vonható. Az ^CAlāʿeddīn paša kérdéshez ld. Giese, F.: Das Problem der Entstehung des osmanischen Reiches: *Zeitschrift für Semistik* II.1.1923., főleg 261–264.; Teeschner, F.: Beiträge zur frühosmanischen Epigraphik und Archäologie: *Der Islam* XX. 1932. 113–116.; Uzunçarşılı, I.H.: Osmanlı tarihi, c. I., Ankara 1972³, 508, 581.
12. Wittek, P.: Der Stammbaum der Osmanen: *Der Islam* XIV. 1925. 94–100. és uő: Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, in: Bati Dillerinde Osmanlı Tarihi, I. Istanbul 1971, 12–15.
13. Wittek, P.: Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, 15–17.
14. i.m., 15.
15. i.m., 17–18. és Wittek, P.: Deux chapitres, 304., ahol ezt mondja: „nous n’y rencontrons aucune trace d’une origine tribale de l’État, ni de la fameuse généalogie remontant à Qayı. Par contre, les Ottomans y apparaissent comme des Ghazi’s, comme des champions de la foi, et exclusivement comme tels”.
16. Wittek, P.: Deux chapitres, 304–305. és Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, 17–18.
17. Mindenekelőtt Eva Pantučková kiváló megállapításait, ld. Zur Analyse eines der historischen Bestandteile von Aḥmedīs Iskendernāme: *Archiv Orientalni* 41. 1973., főleg 23–24. és 41.
18. Gibb, E.J.W.: A History of Ottoman Poetry, vol. I. London 1900, 260.
19. Pantučková, E.: i.m., 31–32.
20. i.m., 41.
21. Banarlı, N.S.: Dāsītān, 113.
22. i.m., 129.
23. Köprülü, M.F.: Osmanlı imparatorluğunun etnik menşei meselesi: *Belleten* VII². 28. 1943. 297.
24. Banarlı, N.S.: Dāsītān, 113.
25. Pantučková, E.: Zur Analyse, 32. alapján.
26. *Az zamanın arasinda ol bölük*
Yoksul iken oldular cümle mülük

Rövid időn belül a[bban a] csoport[ban]
Nincstelenből mind királlyá lettek — Banarlı, N.S.: Dāsītān, 117.
27. Köprülü, M.F.: Etnik menşei, 286–291.
28. Itt most arra a kétféle eredethagyományra gondolok, amit egyrészt az ^CĀşıkpaşazāde-Uruc-Anonym-féle krónikacsoport, másrészt az Aḥmedī feltételezett forrásait használó krónikáírók (Şükrullāh, Rūhī stb.) adnak elő; világos elhatárolásukat ld. Inalcık, H.: The Rise of the Ottoman Historiography, in: *Historians of the Middle East*, főleg 153–162.
29. Ezekről meggyőző érveléssel mutatta ki P. Wittek, hogy az első anatóliai szeldzsuk hódításokról élő hagyományok krónikás lecsapódásai, ld. Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu, 16.
30. A részletes összehasonlító elemzés itt nem lehet feladatunk, azt azonban meg kell

jegyezni, hogy a legkorábbi oszmán történelem menetének pontos megismerése szempontjából természetesen igen nagy gondot jelent a feldolgozás sokfélesége. Ennek ellenére azt hiszem, a két alapvető tradíció nem annyira antagonisztikus, mint sokszor beállítják.

31. Houtsma, M.Th.: Histoire des seldjoudes d'Asie Mineure d'après Ibn-Bibi, texte turc, Leide 1902, 218. Bizonyos fókig meglepő, hogy Aḥmedī e tekintetben a Ḳayī eredet ősforrásának számító Yazıcı-oğluhoz áll a legközelebb, hiszen az Aḥmedī-féle vonulathoz tartozó krónikák javánál Ertogʻrul és Gündüz Alp különböző nemzedékekhez tartoznak. H.A. Erzi (*Belleten*, IV.14–15. 1940. 271–274.) és I.H. Uzunçarşılı (Osmanlı tarihi, I. 100–101.) számos fenntartással esetleg elképzelhetőnek tartja, hogy Gündüz Alp Ertogʻrul apja volt.

32. *Çünki ol gâzî Murâda irdi baht*
Buldi ârayış anurıla tãc i taht
Nezr itdi kim kıla dâim gâzâ
Ani ide kâfire ki oldur sezâ

Ol bahaḍurlikda key ma' rûf idi
Hem gâzâya himmeti maşrûf idi
Oldılar yağı ana kardeşleri
Ḳamınur bitdi elinde işleri
Ḳılıcından oldılar cümle tebâh

Mert azt a gâzî Murâdot szerencse érte
 Ékességre lelt a korona s trón véle
 Megfogadta szentül, hogy mindig folytat gâzât
 Azt teszi a gyaurral, ami anna kijár

.....
 E hősiességben nagyon ismert volt
 S igyekezte mind a gâzâra folyt
 Ellenségévé váltak testvérei [ti. az anatóliai fejedelmek]
 Kezében végződtek mindnek dolgai

Kardja által lett mindegyik semmivé ... – Banarlı, N.S.: Dāsītān, 122–123.

33. Nem hiszem, hogy ez az igazolásra való törekvés egyfajta természetes magatartás lenne, amely a dinasztia iránt érzett kegyeletből fakadt (ld. Ménage, V.L.: *The Beginnings*, 177–178.); sokkal inkább Aḥmedī sugalmazott és követésre talált „újítása”. Meg kell mondani azonban azt is, hogy az eddigi és a következő fejtegetések érvénye akkor lesz megalapozottabban kiterjeszthető a birodalom korai történetére, ha az epigráfiai anyag bizonyos ellentmondásainak feloldásával és számos más idetartozó tényező vizsgálatával egészül ki. Azt mindenesetre nagyon fontosnak tartom, hogy eddigi tanulságain túl Aḥmedīnél arra végképp nincsen nyom, hogy a gâzîknak valamiféle szervezetük lenne.

34. Wittek, P.: Deux chapitres, 312.

35. Megjegyezhető ehhez, hogy I. Bāyezīddel szemben ez az eljárás teljesen méltánytalan mind Aḥmedī, mind azon későbbi és mai történészek részéről, akik Bāyezīddben a gâzî-szellem „árulóját” akarják látni, hiszen az oszmánlik addigi történetében olyan nagy és eredményes küzdelmet egyik uralkodó sem vívott a keresztények ellen, mint éppen ő.

36. Banarlı, N.S.: Dāsitān, 115–116.
37. Ergin, M.: Dede Korkut kitabı, Ankara 1958, passim.
38. Annak ellenére, hogy Ahmedi az idézett részletben világosan értésre adja a *gaza* és az *aķın* egybeesését, Aḥmedī divánjára hivatkozva E. Werner azt állítja (Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen, Berlin 1978³, 111.), hogy a költő határozottan megkülönbözteti a kettőt. Ez az ellentmondás azonban csupán Werner sajátos idézési módja folytán jön létre, mert a megjelölt versben nem *aķın*, hanem *ḥaramlık* áll (vö. Kortantamer, T.: Leben und Weltbild, 236.). Másrészt, amikor Aḥmedī – mint az adott esetben – tényleg különbséget tesz, az nem ezeknek az akcióknak a valóságos különbözőségére, hanem az erkölcsi megítélés eltéréseire vonatkozik.
39. Banarlı, N.S.: Dāsitān, 127.
40. Inalcık, H.: The Rise, 159–162.

TÖRÖK BERENDEZKEDÉS A MEGHÓDÍTOTT ORSZÁGOKBAN*

Ha a török birodalom felépítését, a központi kormányzat szervezetét és a tartományok ellenőrzését vizsgáljuk, az erős centralizmus tűnik szembe; ha a tartományi berendezkedést, a megszerzett országok hasznosítását figyeljük, alkalmazkodási képességgel és rugalmassággal találkozunk. Szó sem volt arról, hogy a törökök birodalmuk olyannyira eltérő fejlettségű és múltú országait részleteiben is azonos módszerrel akarták volna kormányozni. Berendezkedésükben messzemenően alkalmazkodtak egy-egy terület megörökölt, belső adottságaihoz, határtartományok esetében pedig az őket környező térség hatalmi viszonyaihoz is. Mindenütt megtalálták azt a határt, ameddig az adott ország katonai és politikai biztosítása és optimális gazdasági hasznosítása érdekében az irányítást saját kezükbe kellett venniük; ez a határ egyben azt is jelentette, hogy nagy eltérésekkel a helyi uralkodó osztály is részt kapott a hatalomból, és a török uralom tényén belül valamelyest érdekeltté vált kiszolgálásában.

A helyi adottságokhoz való alkalmazkodás a tartományok kezelésének három fő változatát hozta létre: a balkáni-kisázsiai formát, az arab országokbeli változatot és a vazallus államok kezelésének módszereit. A két utóbbi formát, mint tőlünk távolabb állókat, csak nagy vonalakban s ezért jöcskán leegyszerűsítve próbálom meg jellemezni, a magyarországinak is mintájául szolgáló balkáni berendezkedést részletesebben írom le.

Az arab országok

A Közel-Kelet meghódításából Szelim szultán úgy tért haza, hogy csak helyőrségeket hagyott hátra, az igazgatásnak még legmagasabb szintje is korábbi mameluk előkelők, helyenként törzsi főnökök kezében maradt. Az 1520-as szultánválasztás szeparatista mozgalmakat váltott ki (1520–21: Damaszkusz, 1520–24: Kairó), amelyeknek leverése után Szulejmán szultán hozzálátott a török uralom stabilizálásához. A rendezés (amelynek legfontosabb állomása Ibrahim nagyvezir 1524-es egyiptomi törvénykönyve¹) arra törekedett, hogy egyensúlyt teremtsen a hatalomban osztozó három nagy erő: a központból kiküldött török vezetőréteg, a gamizonok török ka-

*Részlet a szerző kandidátusi disszertációjából

tonasága és a helyi előkelők között. A tartományi vezetés legfelső szintjét törökök vették át (kormányzók, defterdárok, kádik), akiket központi ellenőrzés alá vontak, a régi mameluk elit az igazgatás középszintjére szorult vissza és elsődleges feladatául a termelés és adózás megszervezését kapta, míg a katonaságra külső támadások elhárítását és belső megmozdulások elfojtását, a kívánt társadalmi egyensúly őrzését bízták. Mohamedán országról lévén szó, a jogi és vallási élet nem kívánt különösebb átalakítást, viszont mindenütt az adott viszonyokhoz igazodva szervezték meg a pénzügyigazgatást.

A rendezést elsőként Szíriában végezték el. A tartományt a birodalom törzsterületein érvényes pénzügyigazgatási rendszerbe tagolták,² s ezáltal valamennyi arab ország közül ezt kapcsolták legerősebben a birodalomhoz. Irak és a legfontosabb arab állam, Egyiptom stabilizálása már nehezebbnek bizonyult, beépítésükre lazább formát találtak, mint Szíria esetében. A mezőgazdasági termelés mindkét országban (Irakban gyengébben megszervezve) a nagy folyókra épülő öntözőrendszereken alapult,³ s a törökök nem vállalkoztak arra, hogy a termelés évezredek tapasztalatát igénylő irányítását maguk vegyék kézbe. Ezt a roppant feladatot továbbra is helyiekre bízták; ezeket az országokat nem vonták közvetlen pénzügyigazgatásuk alá, nem vezették be a tímárrendszert sem. Az adóbérlők által beszedett állami jövedelmekből a kormányzók kifizették a katonai és igazgatási kiadásokat, s a fennmaradó összeget (meghatározott évi adót) felküldték a fővárosba.⁴ A módszer helyessége beigazolódtott, Egyiptom a birodalom éléskamrája és kincstárának gyakori megmentője lett.

A Közel-Kelet stabilizálása nagy vonalaiban eredményesnek, s az idő változtatásait átvészelve egészen a 10–20. századig tartósnak bizonyult. A berendezkedő törökök azonban két nehézségen nem tudtak úrrá lenni.

Teljesen reménytelenül hadakoztak a sivatagi nomádokkal, akiknek együttműködési készsége elengedhetetlen feltétele volt minden kereskedelmi és zarándok-útnak: a szíriai sivatag peremén meg az Arábiában vezető utakon csak az ő segítségükkel, vagy legalábbis jóváhagyásukkal lehetett közlekedni. Gyenge kormányzók, belső zavarok vagy külső háborúk idején a törzsek önállósodtak, zaklatták a karavánokat, rajtaütöttek a településeken. A helyi vagy birodalmi török katonaság csak a sivatag széléig tudta üldözni őket, a homok világában tehetetlennek bizonyult. A nomádok megtörhetetlensége a Közel-Kelet további történetének egyik meghatározó összetevője lett.⁵

A másik a helyi előkelők fokozatos térnyerése. A megszállók erős

számbeli kisebbsége, katonaságának helyi házasságai és ebből következő lassú asszimilálódása egyenesen ösztönözte az arab őslakosság hagyományokat őrző, erős vezető rétegét, hogy igyekezzen növelni befolyását. Mivel mohamedán volt, legyűrése lehetetlennek bizonyult. Harca Egyiptomban a századforduló évtizedeiben sorozatos zavargásokkal vette kezdetét, s a következő két évszázadban valamennyi arab országban az igazgatás mind több területe csúszott át helyi előkelők kezébe.⁶

Bár a közel-keleti országokkal azonos berendezkedési típusba tartoztak, hiszen formailag vilájeteknek és szandzsákoknak számítottak kinevezett kormányzók vezetése alatt, merőben más helyzetet: a függés leglazább formáját élvezték Észak-Afrika kalózállamai, Tripolitánia, Tunisz és Algír. Viszonyukat a birodalomhoz inkább a kölcsönös egymásrautaltság jellemezte, semmint az alávetettség. A birodalom nélkülük nehezen tudta volna felügyelete alatt tartani a Földközi-tengert, a kalózállamoknak pedig a spanyol nyomás feltartóztatására szükségük volt a török nagyhatalom politikai, katonai és anyagi segítségére. E „barbárnak” is nevezett államok megtartották saját igazgatásukat és hadseregeiket, alattvalói hűségen és állandó készenlétten kívül csak némi ajándékkal tartoztak a szultánoknak.⁷ Itt a törökök katonai befolyása is csak a partmenti kikötőkre és erődítésekre terjedt ki, a terület mögöttes, hegyvidéki és sivatagi zónáira nem.⁸

A vazallus államok

A Dunától és a Fekete-tengertől északra fekvő szerzeményeik közül a törökök csak a hódításuk fő irányába eső és a Habsburgokkal folyó háború hadszínterévé váló Magyarország meghódított részét szállták meg, a tőle keletre fekvő államokat vazallusi függésbe kényszerítették.

Alávetésük előfeltétele katonai biztosításuk volt. A törökök megszállták az illető ország déli védelmi vonalát vagy ilyen nem létében fontosabb városait, ezt a sávot beolvastották a birodalomba és erős őrsegekkel látták el. Az ország belseje ezáltal nyitottá és védtelenné vált, a hódítók a ritka elszakadási kísérleteket általában könnyedén meg tudták akadályozni.

Bulgária bekebelezése, a déli Duna-part erődítéseinek megszállása után a törökök elsőnek Havasalföldet érték el. 1417-ben elfoglalták Gyurgyevót és Turnut, az akindzsik végigpusztították az országot. A vajda a háborút lezáró békében elismerte a török fennhatóságot. Jó félévszázad múlva a Krim félsziget került sorra. 1475-ben elestek a déli partján sorakozó genovai kereskedőkolóniák, ezekből a megerősített Kaffa központtal szan-

dzsákat szerveztek. E parti sávtól északra a Girej-direj-dinasztia vezette krími tatár kánság két év múlva elismerte a szultán hűbéruraságát. Moldva már 1456 óta adózott a Portának, de katonai bekerítése csak 1484-ben vette kezdetét Kilia és Akkerman elfoglalásával a Duna, ill. Dnyeszter torkolatában és 1538-ban fejeződött be a Dnyeszter-parti Tighina és a Prutig terjedő Budzsák megszállásával.

1552-ben a Temes-Maros-vidék megszerzésével Erdély dél-nyugati kapuja is megnyílt a törökök előtt. Az események menete és kifejelete itt eltér a megszokottól. A török fennhatóság elismerése megelőzte a várfoglalásokat, s a hódítók katonai jelenléte is korlátozottabb volt, hiszen a fejedelemiség körül nem épült ki török garnizonok gyűrűje, saját várrendszerét is megőrizte. Az alapállás ennek ellenére azonos volt: Erdélybe akár Havasalföld és Moldva, akár Temesvár felől be lehetett törni.

Az alávetés fenntartásának volt néhány olyan módszere, amely Erdély kivételével valamennyi vazallus államra egyaránt jellemző. Számát tekintve jelentéktelen, politikailag azonban fontos, hogy török katonaság állomásozott mindhárom fővárosban, formailag az uralkodók védelmére, valójában ellenőrzésére.⁹ Hatékony eszköznek bizonyult a vazallusi hűség biztosítására a tuszok intézménye. Míg a Girej-család Anatóliában élő, mondhatni vendégeskedő tagjai jól megnevelt ellenjelöltekként álltak a porta rendelkezésére (a 16. század leglojálisabb kánja korábban brusszai dervisként szívtta magába a szultán feltétlen tiszteletét¹⁰), addig a román vajdák Isztambulba rendelt fiai és unokái az apák fékentartására visszatartott valódi tuszok voltak. Még Moldva törökverő uralkodója, Nagy István is kénytelen volt fiát, majd unokáját kiszolgáltatni a szultánnak.¹¹

Féken tartásukra maguk a vazallus államok is kiváló eszközt adtak a törökök kezébe. Uralkodó osztályaik örökös belső viszályai mindig kitermelték azt a réteget, amelyik egy-egy önállósodni igyekvő s ezért keményebb kormányzati módszerekkel élő uralkodó törekvéseinek a törökökkel versengve vetett gáncsot. Kiszolgáltatottságuk miatt a vazallusok ritka kivételektől eltekintve mindig kijátszhatók voltak egymás ellen.

A közös jegyeken túl mindegyik vazallus állam egyedi volt a maga nemében. A krími tatárok mohamedán hite és országuk földrajzi elhelyezkedése helyzetükben érdekes kettősséget eredményezett. Magyarországtól Moszkváig ők voltak a térség réme, azt a benyomást keltik, hogy feltétel nélkül azonosultak a birodalom katonai érdekeivel, ők a porta leghűségesebb kiszolgálói. A másik oldalon viszont – a 15–16. században feltétlenül –

olyasfajta egyenrangúság és egymásra utaltság jellemezte tatárok és törökök viszonyát, amilyennel Észak-Afrika kalózállamainál találkozunk.¹²

A porta a 15–16. században sem nézte közömbösen a Fekete-tengertől északra fekvő térség politikai viszonyainak alakulását, de közvetlen beavatkozásra még ritkán határozta el magát. Saját hadserege helyett a tatárokat eresztette rá a térségre, akiket különben nemigen kellett biztatni, legfeljebb irányt szabni önálló vállalkozásaiknak és fékezni őket, ha a birodalom érdekei békét kívántak. A krími kánság e harcokban, a 16. század 50–60-as éveiben élte fénykorát. Mozgását ugyan részben a porta szabta meg, de vitathatatlan katonai sikerei, a birodalomnak nyújtott nélkülözhetetlen támogatása, kánjai és a szultánok rokoni kapcsolatai lazítottak vazallusi kötelekeimen. Századközepi uralkodói tüntetően hangsúlyozták önállóságukat. A rettegett tekintélyű Girej-dinasztiát a porta is tiszteletben tartotta, csak kényszerítő esetekben, rebellióra hajló kánok lecserélésénél nyúlt durva eszközökhöz. A tatár törzsek kánválasztó és a szultánok investitúra-joga kölcsönös kompromisszumok sorozatában, többnyire konfliktusmentesen megfért egymással. A porta a tatároktól nem követelt adót, sőt, vazallusai közül egyedül őket anyagi támogatásban részesítette. A kánságnak vámokból, rablóhadjáratai és óriási méretű rabszolgakereskedelme hasznából olyan tetemes bevételei voltak, hogy gazdaságilag független maradt.¹³ Adómentessége ellenében állandóan 20–30.000 lovassal kellett támogatnia a szultáni hadsereget.

Oroszország megerősödése és térnyerése, a török birodalom megszorodó közvetlen háborúi Lengyelországgal és Oroszországgal a 17. század közepére megfosztották a tatárokat önálló mozgásuk korábbi terétől. Most már valóban parancsra cselekvő vazallusként be kellett érniük azzal a kisegítő szereppel, melyet a szultáni hadvezetés a birodalmi hadsereg mellett kijelölt számukra.

Havasalföld és Moldva már kezdetben szorultabb helyzetbe kerültek, mint a krími kánság. A törökök erőfölényével és a vazallus államok fékentartására kialakított módszereivel szemben sem Magyarország, sem Lengyelország nem nyújtott elégséges segítséget, és sorra kudarcba fulladtak azok a kísérletek is, amelyek a két vajdaság erőit akarták közös törökellenes fellépésre összefogni. Szorult helyzetekben még a legharcosabb vajdák sem tehetek egyebet, mint hogy trónjuk és országuk mentésére újra és újra behódoltak a portának.

A 16. század második felében megdöbbentő mértéket öltött a két vajdaság kizsákmányolása. Havasalföld adója (harádzs) behódolásakor 3.000

arany volt, ez a 15. század közepére 10.000-re, újabb száz év elteltével 50.000-re, a 16. század végére 150.000-re emelkedett. Moldva kezdeti 2.000 arany adója előbb 6.000-re, a 16. század közepére 30.000-re, a végére 65.000-re ugrott.¹⁴ (A legújabb, frissen feltárt török levéltári anyag alapján végzett számítás, amely az akcse értékváltozását is figyelembe veszi, 1591/92-ben Havasalföld adóját 85.000, Moldvát 60.000 dukátban adja meg.¹⁵) A harádzshoz egy peskesnek nevezett pótdó járult, amelynek összege elérte az előzőét. Az 1538-ban Moldvából elűzött Petru Rares vajda 150.000 aranyért vásárolta vissza országát; a századvégi források a vajdai kinevezés áráként már milliós összegekről írnak. A 17. század elején a gazdaságilag kimerült vajdaságok adóját a porta kb. egyötödére szállította le, az alkalmankénti ajándékok és a vajdaság megvásárlására fordított összegek azonban nyomasztóak voltak.¹⁶

A pénzdókat felmérhetetlen mennyiségű, szorított áron felvásárolt termény, elsősorban gabona és állat egészítette ki. A főváros és a hadsereg ellátásához szükséges mennyiség biztosítására a porta gyakran megtiltotta az állat- és gabonakivitelt más országba.¹⁷

A gazdasági kizsákmányolás erősödése és a vajdai tekintély gyengülése szoros kölcsönhatásban álltak. A vajdai nevezés szabályos árverésre bocsátása csak a 18. században vált rendszerré, de a trónért folyó licit már a 16. században sem ismeretlen. A vajdákat már nemcsak a porta cserélgette, hanem maguktól is sűrűn váltogatták egymást. A 17. században Havasalföldön átlagban négy, Moldvában két évenként cserélt gazdát az uralkodói szék. Trónjuk megtartásáért egyre több megaláztatást kellett eltűrniük. Vajdák sora kényszerült arra, hogy az évi adóval személyesen zárandokoljon el Isztambulba, eltűrték fiaik és unokáik tuszul tartását. Tudomásul vették, hogy régi fővárosaikat, az északabbra fekvő és ezért valamivel védettebb Târgovişte ill. Suceavát a törökök a könnyebben elérhető Bukarestbe ill. Jásziba helyezték át.¹⁸ 1551-ben az uralmon levő moldvai, 1591-ben a leváltott havasalföldi vajda tért át mohamedán hitre.¹⁹ Mindez azonban nem mentette meg őket attól, hogy országaik gazdasági és politikai vezetése a portától támogatott görögök kezébe csússzon át, akik a 18. század elején a trónt is megszerezték maguknak.

A balkáni berendezkedési forma

A törökök tartományi berendezkedésének legismertebb, „klasszikus” formája a Balkán félszigeten és Kisázsia nyugati felében volt honos. Itt élt

tiszta formájában a timár-rendszer, teljesedett ki a vilájet- és szandzsák-beosztás. Ezeken a területeken, mint az átlagostól erősen elütő formával, csak néhány vándor törzs vagy hozzáférhetetlen hegyvidéki néptörzsek életkörülményeivel kellett számolni; a Balkánon a 19., Anatóliában a 20. századig a messzi külső világ hatalmi harcai sem éreztették komolyan hatásukat. Így kisebb helyi eltérésekkel akadálytalanul érvényesülhetett az erős centralizáció, e területek olyannyira beolvadtak a birodalomba, hogy évszázadokon át szilárd magját alkották.

A birodalom törzsterületének két nagy része egy lényeges ponton eltért egymástól: Kisázsia lakosságának nagyobb része mohamedán volt, míg a hódítás előtti Balkáné tisztán keresztény, s ez nem pusztán vallási különbség, hanem két eltérő társadalmi és intézmény-rendszer jelzése is. Anatóliának a szeldzsuk állam szétesésekor önállósodott emirátusai részben beletörődtek az uralomváltásba, részben reménytelen küzdelemben alul maradtak, s vezető rétegük a vereség után olvadt be az új urak közé. Népségük nagy tömegei meg sem igen érezték az uralomváltást, hiszen az oszmán-törökök intézményrendszere a kisázsiai szeldzsuk előzmények folytatása volt. Azután, hogy az uralom kérdése az oszmán-törökök javára dőlt el, a szeldzsuk-törökök maradványai simán beépültek az új államba, amelyben a meghódítottak a hódítókkal egyenrangú mohamedánok és törökök, nem pedig leverte emirátusok szenvedő utódai lettek.

A Balkán félszigeten ezzel szemben nemcsak az uralom kérdése várt eldöntésre, hanem a beépítés hogyanja és mértéke is. A törökök itt a feudalizmusnak bár fejletlen, de a saját társadalmuktól mégiscsak alapjaiban különböző rendszerével kerültek szembe, s azzal a feladattal, hogy az előbbinek akár teljes felszámolásával, akár egyes alkotóelemeinek felhasználásával a félszigetet olyan szorosan építsék be birodalmukba, hogy a további hódítás biztos háttérzáraként váljék. A keresztény lakosság ebben a „birodalomépítő munkában” a leigázás szenvedő alanyaként kapott fontos szerepet, a hódítók egyenrangú partnereivé csak a renegátok váltak. A félsziget beépítése az első hódításoktól egészen a 16. század elejéig elhúzódott, a törzsterületeken meghonosított berendezkedés folyamatát és kiteljesedett végeredményét itt lehet igazán felmérni.

A Balkán meghódítása nemcsak időben és térben, hanem az egymást váltó berendezkedési formákat tekintve is szakaszosan haladt.²⁰ A törökök először csak egy-egy alkalomra jelentek meg, portyázó-pusztító csapatok törtek be, beavatkoztak a helyi viszályokba, ütésekkel adtak és kaptak. Az első komoly győztes csaták után nagyot fordult a hatalmi helyzet: a Balkán

uralkodói sorra hűbéruruknak ismerték el a szultánokat. Ez azonban még nem jelentette a törökök végleges győzelmét. Beállt az az átmeneti korszak, amikor még megvoltak a régi államok élükön saját uralkodóikkal és nemesiségükkel, de már a törökök is a határokon belül álltak olyannyira, hogy hűbérbirtokokat kezdtek osztogatni a még nem teljesen biztosított területeken. Mindenütt hosszú évtizedekig tartott, amíg az éppen soron lévő ország a vazallusi függés elismerésétől eljutott a teljes katonai leveretésig, amíg uralkodó osztálya a hódítókhoz való óvatos közeledéstől – a kényszerítő szorításban nem tehetvén egyebet – átváltott a beépülésre, s amíg a törökök kezdetben csupán katonai jelenléte konszolidált polgári berendezkedéssé változott. A félig foglalásnak ez az átmeneti korszaka a törökök berendezkedési formáiban is átmeneti megoldásokat hozott, például a határbébségek korábban emlegetett rendszerét.

A félsziget megszállása a Duna-Száva vonalig durva osztással két nagy szakaszban ment végbe. A 14. század végéig végérvényesen török uralom alá került Thrákia, Bulgária és Macedónia nagyrésze. A törökök ankarai veresége (1402) után a hódításokban szünet következett. A félsziget nyugati felén lassúbb volt az előnyomulás, mint a keletin. A megnövekvő távolságok, a nehezen megközelíthető hegyvidékek s nem utolsósorban Hunyadi és az ő hadjárataival egyidőben erőre kapó törökellenes harcok miatt csak az 1450–60-as években sikerült Görögországot, Albániát, Szerbiát és Boszniát meghódítani. A 15. század második fele a Balkán végleges katonai bekebelezését hozta, s egyben a polgári berendezkedést is. Lezajlott a földek felmérése és szétosztása, a terület közigazgatási felosztása és a szükséges igazgatási apparátus kiépítése, ezzel együtt eltűnt a határbébségek fölöslegessé vált rendszere. A félsziget keleti és nyugati felének meghódítása közti közel évszázados különbség már itt, a Balkán félszigeten belül is eltéréseket hozott a két fél belső életében.

Az első európai hódítás, Thrákia, a törökök számára katonai hídfőállást jelentett Európa felé, biztosítása e korai időszakban rendkívüli fontosságú volt. Ahogy azonban a szultáni sereg egyre északabbra nyomult, úgy csökkent az újabb hódításoktól délre fekvő területek katonai jelentősége, nőtt viszont szerepük az előnyomulás gazdasági feltételeinek biztosításában és az új tartományok iszlamizálásában.

A hadsereg elvonulását, a katonai foglalást mohamedán polgári lakosság beköltöztetése és berendezkedése követte. Thrákiában már a 14. században megindult a nagyarányú áttelepedés Anatóliából, s a mohamedánok átköltöztetése a Balkán félsziget déli vidékeire a 15., sőt a 16. században is folyta-

tódott.²¹ Macedónia városaiban is fokozatosan nőtt a mohamedán népesség. Az utánpótlás két forrásból táplálkozott: a foglalást követő évtizedekben elsősorban a betelepülőkből, ezt követően nagyobb részt a helyi lakosság áttéréséből. A 14. század huszas éveitől az 1570-es évek végéig készült összeírások adatainak vizsgálatából az derül ki 33 macedóniai város népességének változásáról, hogy mohamedán lakosság – nem a hivatalnokokat, várkatonákat vagy szpáhiakat, hanem csak az adófizető városi iparosokat-kereskedőket számolva – mindegyikben volt; relatív számuk a vizsgált másfél évszázad alatt lassan bár, de folyamatosan és biztosan nőtt. 1519-ben Kratovo városában 45 adófizető volt áttért, az összes adózó közel egyharmada; a század közepére ez a szám 72-re emelkedett.²² 1460-ban Bitola városában egyetlen első generációs mohamedánt írtak össze, 1528/29-ben 796 mohamedán között 75-öt, 1556-ban 480 között 123-at. Ugyanakkor Szkopje 1088 mohamedán lakosából 360 feltételezhetően frissen áttért volt.²³ Az áttérés a korábbi vezetőrétegnél indult meg, őket követték a városi iparosok és kereskedők, majd a 15. század utolsó évtizedében az iszlamizálás folyamata a falvakban is megkezdődött.

Éppen a falusi lakosság vallási megoszlásáról tudósítanak azok a bulgáriai tímár-összeírások, amelyek az adózó egységek (hánék) felsorolásakor elkülönítették a keresztényeket és mohamedánokat. A legdélebbi terület, amelyről ilyen forrás fennmaradt, Avrethisztár és Szaloniki körzete (1447–1489 közötti időszak).²⁴ Az összeírásban egyetlen város szerepel, Avrethisztár, adófizetőinek több mint fele mohamedán. A lajstromozott 109 falu következőképpen oszlik meg lakosságuk vallása szerint:

tisztán mohamedán lakosságú	17 falu – 15,59 %
vegyes lakosságú	11 falu – 10,09 %
tisztán keresztény lakosságú	81 falu – 74,31 %

A falvak 25,68 %-ában élt tehát mohamedán lakosság, 74,31 %-a maradt meg kereszténynek. Ha a mohamedán és keresztény adófizető egységek, hánék számát vetjük össze, azt látjuk, hogy az adózók nagy százaléka volt már mohamedán: 1 mohamedán hánével csak 6,69 keresztény háne áll szemben.

Bulgária északi feléről, kb. a Szófia magasságától a Duna vonaláig húzódó széles sávból két összeírás maradt fenn.²⁵ Mindkettő kelet nélküli, de biztonsággal a 15. század közepére datálható, s mindkettő a nikápolyi szandzsákból való.

A nagyobbik nikápolyi tímár-defter 13 várost és 456 falut jegyez fel. A 13 városnak nevezett település (közülük nem egyben a hánék száma kisebb

volt, mint sok faluban) közül mindössze kettőben nem említ az összeírás mohamedán lakosságot; összes mohamedán (564) és keresztény (2372) há-
néik aránya 1:4,2. A 456 falu megoszlása a következő:

tisztán mohamedán lakosságú	48 falu — 10,52 %
vegyes lakosságú	69 falu — 15,13 %
tisztán keresztény lakosságú	339 falu — 74,34 %

tehát a falvak 25,65 %-ában éltek törökök. Ez a szám tizedes pontossáig megegyezik az előbb elemzett összeírás eredményével; ha azonban a hánék arányát nézzük, azonnal nyilvánvaló, hogy ezen az északi területen kevesebb volt a mohamedán telepés és kisebb méretű az áttérés, mint délen (itt a ve-
gyes lakosságú falvak között sokhelyütt csak egyetlen mohamedán háztar-
tást jegyzett fel az összeíró több kereszténnyel szemben). A hánék között 981 mohamedán és 11.757 keresztény volt, arányuk tehát 1:12.

A kisebb nikápolyi összeírás, amely a terület keleti felét mérí fel, szá-
mosabb mohamedán népességről ad hírt. Egyetlen várost jegyzett fel, Tut-
rakant, mohamedán lakosság nélkül. (Ezt elég nehéz elhinni, hiszen a dunai
erődítésrendszer e fontos pontjáról joggal tételezhetjük fel, hogy helyőrsé-
ge mellett polgári mohamedán lakosság is élt benne.) Az összeírás 96 falvából

tisztán mohamedán lakosságú	16 falu — 16,66 %
vegyes lakosságú	21 falu — 21,87 %
tisztán keresztény lakosságú	59 falu — 61,45 %

tehát falvainak 38,53 %-ában élt mohamedán lakosság. A kétféle népesség
adózó háztartásainak aránya is jóval magasabb a nikápolyi szandzsák nyu-
gati felében tapasztaltnál, 1:7,3.

Szintén a 15. század közepéről maradt egy csonka összeírás a Tirmovo
körzetében fekvő, tímárnak adott falvakról.²⁶ Mindössze 38 falu adatait tar-
talmazza, de éppen egy friss telepítésű körzet népességi viszonyait tükrözi.
A 38 faluból csupán 8 volt tisztán keresztény lakosságú, 18-ban csak moha-
medánok éltek, 12-ben mohamedánok és keresztények vegyesen (ez utóbbi
kettő együtt közel 80 %-ot tesz ki). A falvakban összeírt mohamedán és ke-
resztény hánék száma csaknem egyenlő: 563 a betelepülők és 673 az ősla-
kosságé. A tisztán mohamedán lakosságú falvak török nevűek, a forrás ki-
adói egy-két kivételtől eltekintve ezeket a falvakat nem tudták korábban is
meglévő településekkel azonosítani.

A Balkán-félsziget közel száz évvel később meghódított északnyugati
felének beépítésében elsősorban már nem a köztörökök nagyarányú áttele-
pülése játszott főszerepet (ide már kevesebb telepés jutott²⁷), hanem a volt

uralkodó osztályok beszüppantása a török katonai és adminisztratív vezető rétegbe. E folyamat eredményei részben ismertek. Sokat emlegetett tény egyes területek erős iszlamizálódása (Albánia, Bosznia), az albán, szerb, bosnyák renegátok erőteljes részvétele az államigazgatásban. Kevésbé ismert viszont az, hogy az új területek nem iszlamizált lakosságából sokan élveztek tímárbirtokot vagy teljesítettek zsoldos katonai szolgálatot a szultáni hadseregben. Keresztény szpáhikkal a Dél-Balkánon is találkozhatunk, térben észak felé és időben haladva azonban mind többel, fordított arányban a betelepülők számának csökkenésével.

A fennmaradt legkorábbi (1431–32) tímárösszeírás az albán előkelők beépülését rögzítette. Ez a defter az Arvanid szandzsákban (a mai Albánia területe Tiranától délre), szétosztott javadalombirtokokat lajstromozza s az itteni földbirtokok első szétosztását rögzíti (az ország végleges meghódítása után majd új felosztást végeznek el). A defterben felsorolt 335 tímárbirtokból 60 (18 %) keresztények kezén maradt. A keresztény birtokosok közül 4 főpap, a többi helyi előkelő volt. Az összes tímár 30 %-át itt még Kisázsia-ból áttelepült szpáhioknak adták.²⁸ A tirhalai szandzsák (Trikkala, Thesszália) 1454–55-ös tímárdefterében szereplő 182 birtokból 36 (20 %) volt keresztény birtokosé. Erre a területre még mindig viszonylag nagy számban telepedett át török eredetű szpáhi és szolgaszemélyzet.²⁹ Egy 1421–1451 között készített, Prilep és Krcsevo (Macedónia) környékét áttekintő defter-töredék tanúsága szerint itt 90 tímárból 26-nak (29 %) volt keresztény birtokosa.³⁰ 1454–55-ben Vulk vilájetben (Pristina és Vucsitrin körzete) 16 %-os volt a keresztény birtokosok részesedése (170-ből 27)³¹, 1469-ben Hercegovina és Bosznia területén 24 % (467-ből 111)³². A szendrői szandzsákban a részesedés már a keresztény tímárosok javára változott: 1467–68-ban itt 85 tímár volt keresztények kezében (57 %) és csak 64 mohamedánokéban; egy másik, ugyanebből az időből fennmaradt összeírás a szandzsák egy részéről, a branicsevoi szubasiságból 59 keresztény (65 %) és 32 mohamedán tímárost lajstromoz.³³

A keresztény tímárosok nagyobb része a hódítás előtti birtokosok közül került ki, akiknek korábbi földjeik alakultak át tímárbirtokká. Ezek közül sok kisjövedelmű, aprócska föld volt,³⁴ melyen nemegyszer egy egész család, több testvér is osztozott. Akadtak azonban hatalmas birtokok is: az 1431-es albániai összeírás idején az ország egyik legelőkelőbb családjának feje, Pavlo Kúrtik, 26 faluból álló javadalombirtok jövedelmeit élvezte. Ezek a korábbi birtokos családok, ha már földjüket részben vagy egészében sikerült átmenteniük, igyekeztek azt meg is tartani. Áttérésük az iszlámra álta-

lános volt, s egy-két, ritkán három generáció során végbement. A néhány egybevetethető összeírás azt sejteti, hogy a keresztény tímárbirtokosok leg-szívesebben északon tartották magukat. A szendrői szandzsákban az idézett összeírás után fél évszázaddal (1516) még mindig volt 49 keresztény tulajdonban levő javadalombirtok; az aladzsahiszári (kruseváci) szandzsákban ugyanekkor 48, 1530 körül, tehát a hódítás után hét évtizeddel, még mindig 23.³⁵

A nem iszlamizált elem részvétele és megmaradása még erősebb volt a helyben állomásozó hadsereg nem földdel javadalmazott alakulatainál. Közismert, hogy a magyarországi török várakban nagy számban szolgáltak a Balkánról származó keresztény katonák, de így volt ez az északbalkáni helyőrségek esetében is. Elsősorban a dunai védvonalban szolgált sok keresztény várkatoná. A tüzérek általában keresztények voltak, zsoldot kaptak vagy tímárt birtokoltak. Galambóc várában egy 1467–68-as lista 10 tüzért, 40 zenberekcsit (a 82. janicsáregység katonái), 6 várszolgálatban álló kovácsot – valamennyien keresztények voltak – sorol fel, s az itt szolgáló 52 martalóc egy része sem volt mohamedán. Akadt még keresztény a vár íjásza és a várépítésre rendelt építőmesterek és ácsok között is, a város lakosai közül pedig 76 keresztény a város és a hajók védelmére volt kirendelve. Vidinben és környékén a hódítás (14. sz. vége) után 70–80 évvel a védelmet elsősorban keresztény martalócok és vojnyukok látták el.³⁶

A várkatonaságon kívül nagyszámú keresztény szolgált a hadjáratokba vonuló seregtestekben is. A 16. század elején Boszniából ezer embert osztottak be az akindzsik közé,³⁷ de a legtöbb keresztény katona az állattenyésztő, vándor vlah népelemből került ki. A vlahok Hercegovinában, Montenegróban és a Drina mentén éltek nagy számban, ezekről a területekről rajzoltak ki, részben a törökök szervezett telepítései során. Az 1477–78-as defter Herszek vilájetben (Hercegovina) 4616 vlah háztartást és 198 nőtlen vlah férfit írt össze, akik 107 „közösségbe” tagolódtak (ezekben 8–100 család volt). A vlahok részleges adómentességet élveztek, ennek ellenében háború idején területenként meghatározott számú felfegyverzett lovast voltak kötelesek kiállítani.³⁸ Ezek közül a vlah lovaskatonák közül kerültek ki a balkáni török tartományok életében sokat emlegetett vojnyukok. Számuk magas volt, az 1516-os aladzsahiszári (kruseváci) defter 1000 vojnyukról tudósít. Bár forma szerint a keresztény rájához tartoztak és vallásukat megtartották, elsősorban a török állam katonáinak, nem pedig adózó rájának tekinthetjük őket.

A török katonának állt délszlávok elsősorban a háborúba vonuló sere-

gekben szolgáltak, s csak másodsorban várakban. Ez természetes is, hiszen azután, hogy a hadszíntér észak felé tolódott s végül Magyarországra tevődött át, a Balkán elvesztette közvetlen katonai jelentőségét és békés hátorzágga csendesült. Csak a tengerparti jelentősebb erődítésekben és az északi, a Dunára és Szávára támaszkodó várvonalban állomásozott nagyszámú katonaság, a déli és belső területeken csak jelképes őrségekkel találkozunk. Néhány macedóniai adat: 1455-ben Szkopjét 30 fős őrség védte, 1531-ben Koszturban 31, Szerfidzsében 25, Stipben 16 várkatona szolgált, az 1569/70-es pénztári évben a tengerparti Kavala várában 68 fős garnizonnak fizettek zsoldot.³⁹ Fontosabb erődített pontok Szerbia belsejében sem voltak; rendkívüli fontossággal bírt viszont az a sűrű várhálózat, amely Észak-Szerbia, Észak-Bulgária és Dél-Magyarország erődítéseiből állt össze,⁴⁰ s amely a magyarországi török végvárrendszer mögött a birodalom belső területeit közvetlenül védő második várvonalaként, egyben a hadak gyülekező és ellátó zónájaként szolgált.

A Balkán félsziget belseje „hátorzági” feladatokat látott el: tímárosok tömegét tartotta el, mezőgazdasági termékekkel és nyersanyagokkal látta el a hadsereget, a fővárost és a birodalom exportját, nemesfém lelőhelyeit a török kincstár rendelkezésére bocsátotta, európai háborúk idején etette, karbantartott utakkal és átkelőhelyekkel segítette, s ami talán legnehezebb volt: elviselte a felvonuló seregeket.

Nemcsak török történészek állítják (nemegyszer túlzott hangsúllyal felemlgetve a népeket boldogító Pax Ottomanát⁴¹), hanem balkáni kutatók is elismerik, hogy a belső zűrzavarok és török háborúk életet bénító korszakai után „a balkáni országok nagyrésztében egyfajta reneszánszt, a gazdasági feltételek kedvezőbbre fordulását”⁴² hozta a török uralom. A politikai megnyugvást gazdasági egységesülés és fellendülő termelés követték. Az elengedhetetlen államocskák helyét egy világbirodalom foglalta el, a félsziget az egymást keresztező politikai és gazdasági érdekektől megszabadulva egy erősen központosított, céltudatosan vezetett gazdaság vérkeringésébe kapcsolódott be.

Azok a gazdasági központok, amelyek a török hódítás előtt elsősorban a bányák, másodsorban a fejedelmi székhelyek mellett alakultak ki,⁴³ az új rendszerben részben elvesztették jelentőségüket. A török gazdaságvezetés megkülönböztetett figyelmet fordított a Balkán gazdag ezüst-, arany- és ólombányáira, de azáltal, hogy a nemesfém kitermelését állami monopólium alá vonta, kivitelét pedig megtiltotta, elriasztotta közelükből a korábbi forgalmat lebonyolító raguzai kereskedőket. A bányák mellett fekvő koráb-

bi piacközpontok szerepét a törökök közigazgatási-katonai centrumai vetették át (ezek közül is erősebben fejlődtek azok, amelyek az Isztambul-Belgrád főúton feküdtek). Macedóniában főleg Szkopje, Szerbiában Novi Pazar és Nis, Bulgáriában Szófia és Plovdiv vonzották a kereskedőket. Északon Belgrád szerepe nőtt erőteljesen: az észak felé tartó seregek két évszázadon át itt gyülekeztek és itt tartottak visszatértükben pihenőt, ami a városnak különösen élénk kereskedelmi életet biztosított.⁴⁴ A táborozó sereg mellé települt piac hamarosan nagy terület kereskedelmi csomópontjává nőtt, gabona, bőr, viasz, szőrme gyűjtőhelye lett a Száva-Duna mindkét partjáról. Fellendültek a belső birodalmi élelmiszerforgalomban szerephez jutó tengerparti kikötők is (Volosz, Szaloniki, Várna stb.).

Az újonnan elfoglalt területek, s különösen a mohamedánokkal erősen betelepített déli vidékek városaiból kezdetben tömegesen menekül az őslakosság, részben a hegyekbe, részben az önállóan maradt dalmát városokba. Helyüket mohamedán és zsidó telepesek foglalták el, s a céhekbe szerveződő kézművesipar 15. századi fejlődését jelentős részben ők biztosították. A 16. században leállt az őslakosság elmenekülése, sőt, az iparos-utánpótlást részben már városba költöző falusiak biztosították.⁴⁵

A háborúk megszűnése nyugalmat hozott, a birodalom pedig korlátlan (részben kényszer-) felvevőpiacot biztosított a mezőgazdaság számára. A termelés olyan mértékben nőtt, hogy az élelmiszerek már nemcsak a lakosság ellátására voltak elegendők (a megelőző századok nagy éhínségei után ez sem lebecsülendő), hanem birodalmon belüli és azon kívüli kivitelre is jutott belőlük.⁴⁶

A békekorszak gazdasági fellendülését a török állam a maga – korábban megismert – módszerei szerint hasznosította. Teljes egészében megtartotta a bányák jövedelmét; a céheken keresztül ellenőrzött kézművesipart a terület saját ellátására hagyta meg; a mezőgazdasági termények begyűjtésébe és újraelosztásába pedig határozottan beleszólt.

Mindenekelőtt terményadókkal és kényszerfelvásárlásokkal biztosította a felvonuló hadseregek élelmezését. Hogy az ellátás Belgrádtól északra is biztos legyen, az idecsődülő kereskedőket a sereg továbbvonulása után is maradásra kötelezte, hogy ne csak a könnyű haszonból részesedjenek, hanem a katonaság után küldött élelmiszerek begyűjtéséből is kivegyék részüket.⁴⁷ A Balkán mezőgazdasági terményeinek újabb jelentős hányadát a főváros és néhány nagyobb város ellátására rendelte. Isztambul 7–800 ezres lakossága (17. sz. közepe) évi 4 millió juhot, 3 millió bárányt és 200 ezer marhát fogyasztott el, kb. másfélszáz péksége ellátásához naponta 500 ton-

na lisztre volt szükség. A város etetése közel olyan komoly szervezettséget és felvásárló-szállító apparátust követelt, mint a hadseregé. Néhány közel-eső szárazföldi és távolabbi, de víziúton könnyen megközelíthető vidék egész terményfeleslegét kötelezően a városba irányították: a Balkánról Thrákia, Thessália, Macedónia, Bulgária és a román fejedelemségek fölös gabonája és állatállománya került először helyi raktárakba, majd onnan pontosan kidolgozott menetrend szerint a főváros meghatározott kikötőibe ⁴⁸

A Balkán saját ellátását jelentősen elősegítette az, hogy a törökök minden korábbi belső vámot eltöröltek, s ettől egymással addig alig érintkező területek között alakult ki áruforgalom. Mindez a kivitelre is előnyösen hatott. Az állam csak addig terjesztette ki exporttilalmát, ameddig az élelmiszerkivitel a hadsereg és a városok ellátását veszélyeztette. A feleslegeket éppen hogy érdeke volt Nyugat-Európa felé terelni, hiszen az állami bányamonopólium a Balkán addigi egyetlen komoly exportcikkét, a nemesfémeket kivonta az európai piacokról, s ezt a veszteséget csak mezőgazdasági termények és alapanyagok értékesítésével lehetett valamelyest pótolni. ⁴⁹

A balkáni kivitel már a török hódítás előtt is jórészt raguzai kereskedők kezében volt, s ők gyorsan alkalmazkodtak a politikai változásokhoz. A törökök éppen hogy learatták első komoly győzelmüket a Marica mellett (1371), a raguzaiak a magyar király közbenjárásával már a pápa hozzájárulását kérték a hitetlenekkel folytatandó kereskedéshez. Szerbiai és boszniai telepeik a háborúk viharaiiban is tovább éltek, s a 15. század végéig Macedóniában és Bulgáriában is megszorodtak. 1442-ben a porta az egész birodalomban, szárazon és vizen szabad kereskedést biztosított számukra, az európai oldalon csak három városban kellett alacsony, átlagosan 2 %-os vámot fizetniük. Helyzetük azáltal szilárdult meg véglegesen, hogy adófizetést vállaltak: II. Mehmednek előbb évi 1500, 1478-tól 12.500 dukátot fizettek. ⁵⁰

A begyűjtést és felvásárlást csak részben végezték maguk a raguzaiak. Nagymennyiségű áruval látták el őket vezető török tisztviselők és hivatalos élelmiszerszállítók, akik részben mentességet szerezve, részben nyílt csempészéssel és sikkasztással még a kiviteli tilalom alá eső területekről is teremtettek elő gabonát, élőállatot, bőrt, szőrmét és viaszt. De e legfontosabb exportcikk fő származási területei Görögország, Szerbia és Bosznia voltak. Ragusa a 16. század elején még csak mintegy 100 hajóval (20.000 tonna űrtartalom) végezte a szállításokat. Harminc évvel később hajóinak száma másfélszeresére növekedett (40.000 tonna űrtartalom), az 1570–80-as években már 180 hajó (65.000 tonna) vitte Dél-Európába a Balkán gabonáját, borát és állati termékeit, s szállított visszafelé főleg textiliákat. ⁵¹

A raguzaiakon kívül kisebb mértékben Spanyolországból menekült és a Dél-Balkánon letelepedett zsidók kapcsolódtak be a balkáni kivitelbe, majd a 17. században Split. A kialakuló helyi, keresztény és mohamedán kereskedőréteg ritkán lépte át a birodalom határait.

A biztos katonai megszállás, az őslakosság egy részének iszlamizálása ill. beszippantása a hadseregbe, a termelés erőteljes bekapcsolása az összbirodalmi gazdaságba: e három tényező mellett még egy negyedik, a polgári közigazgatás kiépítése tette teljessé a balkáni országok szilárd beépítését a török birodalomba. A törökök a meghódítottak rendszeréből kiirtottak minden olyan intézményt, amely az ő berendezkedésükkel összeegyeztethetetlen volt: megsemmisítették a régi államot, hadseregét és hivatalait, megfosztották hatalmától vagy magukba olvasztották a régi uralkodó osztályt, a helyi jogrendszereket a magukéval cserélték fel. Az élet rendjét mohamedán törvények és a török közigazgatás szabták meg.

Ez persze nem jelenti azt, hogy a hajdani előljárókat egészen a falvak szintjéig török hivatalnokok váltották fel, már csak azért sem, mert ilyen népes apparátus előteremtéséhez nem állt rendelkezésre elegendő ember. A balkáni országokban mindenütt megtaláljuk a települések keresztény előljáróit, akik a török hivatalok és a lakosság között közvetítettek. Ezeket a kenézeket, primiküröket vagy kodzsabasikat ekkor azonban már nem a lakosság választotta, hanem a török hatóságok nevezték ki őket, s szolgálataikért adómentességet, gyakran javadalombirtokot is adtak nekik. A tisztség a kinevezők beleegyezésével általában apáról fiúra szállt, s viselőjének kötelességeit – közreműködés az adószedésben és rendfenntartásban – török törvények határozták meg.⁵² Helyzetükből természetesen következett, hogy a helyi előljárók lassan a hódítókhoz idomultak, a lakosság érdekeinek küzdelmes és veszélyes képviselője helyett a megbízóiktól felkínált előnyöket és hatalom-morzsákat választották. Már a 16. században gyakori panasz volt, hogy ugyanolyan törvénytelenégeket és visszaéléseket követnek el, mint a törökök.

Egy 1516. márc. 15-én, tehát Szendrő eleste után fél évszázaddal kelt szultáni rendelet⁵³ elmondja, hogy a szendrői szandzsák „vlahjai, vojnukjai és más hitetlen rájái” panaszt tettek a Portán a szandzsákbégek és embereik törvénytelen adókövetelése miatt. A vojvodák mellett „a szandzsákbég emberei, szubasijai, a kenézek és primikürök is mindenféle jogtalanságot és erőszakot követnek el, s a (ráját) hazug rágalmakkal vádolják; s mivel ők is sok erőszakosságot és kárt tesznek, helyzetük nagyon elszomorító.” (A „hazug rágalmakat” az irat később pontosítja: ártatlan em-

bereket megvádolnak, faluról-falura hurcolnak, majd büntetése címén elveszik értékeiket.) A rendelet újra lefekteti a törvényes adók nagyságát és a bepanaszolt tisztségviselők hatáskörét, intézkedik, hogy ha egy kenéz vagy primikür sanyargatja a ráját, a szandzsákbég (akinek kíséretében és emberei-vel a visszaéléseket elkövették!) csapja el és alkalmas embert nevezzen ki a helyére. A törvényesség e kétes értékű biztosítása után a rendelet már szigorúbban tilalmazza azt, hogy a lakosság a maga körében önkormányzatot szervezzen: „Nagyhatalmú parancsom arra is szól, hogy ezentúl a valah nép és mások ne tartsanak választásokat és szervezeteket ne hozzanak létre; maguk közül, a maguk számára falusi előljárókat (kmeteket)⁵⁴ ne állítsanak. Ha megtennék, a kádik ezt azonnal jelentsék a szandzsákbégnek. A kmeteket és megválasztóikat példásan büntessék meg, s az értelmi szerzőket is, ahogy kell, vonják felelősségre.” „Magas parancsba adom azt is, hogy ezentúl a despoták kánunja néven ismert dőre szokásjog is eltöröltessék, s a felmerülő ügyekben a szandzsákbég és a vilájet kádijai járjanak el a szilárd seriat és a régi kánun értelmében.”

A lakosság saját előljárói azért nem tűntek el véglegesen. Akár mint a „falu vénjei”, akár mint a faluközösségek legtekintélyesebb tagjai jártak el a települések mindennapi élete során felmerülő apróbb ügyekben.⁵⁵ A fennmaradt balkáni kádijegyzőkönyvek, amelyek városi hivatalokban készültek ugyan, de a környékbeli falvak életébe is bevilágítanak, azt mutatják, hogy a falusiak kisebb kihágások eligazítására, szerződések, megegyezések kötése re nem keresték fel a török bírót, hanem előljáróik vezetésével, a falu közös ségének jelenlétében, jobbára szóban és az ősi szokásjogot követve intézték el belső ügyeiket.⁵⁶

Általánosságban úgy tűnik, hogy a régi szokások és a belső öngazgatás a fejlődés legalacsonyabb szintjén álló, törzsi közösségekben,⁵⁷ másikkal pedig éppen a fejlett önkormányzatú településekben (itt már Magyarországra gondolhatunk) tartották szívósan magukat: a patriarchális közösségek életét értelmetlen lett volna megbolygatni, hiszen nem jelentettek hatalmi tényezőt, a fejlett közösségekkel pedig a török adminisztráció sem bírt elbánni. Az a forma viszont, amely e két szélsőség között legáltalánosabban jellemezte a balkáni településeket: a faluközösség és a fejletlen város⁵⁸ nyomasztóan érezte a török hatóságok autoritását. Saját, választott, öngazgató szervezeteiket a törökök nem ismerték el, velük a település ügyeiben csak esetlegesen léptek kapcsolatba, s ezzel lehetetlenné tették minden önkormányzat egyik legfontosabb feladata, az érdekképviselet ellátását. Azon a szinten viszont, amelynél a török kormányzat elismerte a lakosság előljá-

róit (elsősorban a kenézeket), éppen ez az elismerés tette felemássá e szervezetek önkormányzati-érdekképviselői működését.

Egyetlen olyan szervezet volt, amelyet a törökök is autonómnak ismertek el és széleskörű privilégiumokkal ruházták fel, a görögkeleti egyházé. Fennmaradásának óriási jelentősége van, még akkor is, ha a századok során felső vezetésében a balkáni népek sorsára előnytelen változások mentek végbe. Bár a magas egyházi méltóságok viselői a 15–16. században is jó kapcsolatot tartottak a török államvezetéssel, egyházaik ekkor még „nemzetieknek” nevezhetők. A vallás mellett a nyelv és a kultúra őrzését is magukra vállalták, a törököktől engedett világi feladatok (adószedés, jogszolgáltatás) ellátásával pedig a felszámolt feudális rend egy darabkáját mentették át az új világba. Előnytelen változást itt is a birodalom általános hanyatlása hozott. Ez a konstantinápolyi patriarchai posztot is mind jobban korrumpálta, vele együtt züllöttek le (néhányuk a 18. században végleg eltöröltetvén) a balkáni patriarchátusok és egyházmegyék is. A helyi főpapságot a 17. századra mindenütt görögök váltották fel, bevégezvén a balkáni egyházak „ellenemzetietlenítését”.⁵⁹ A hivek mellett csak a velük egysorsú alsópapok és szerzetesek tartottak ki, csak a kolostorok falai közé zárva élhetett tovább az a világ, amelyet a falakon kívül az idegen uralom olyannyira megtépázott. Itt őrizték meg az írott nyelvet és a saját művészetet, s nem véletlen, hogy később a nemzeti ébredés eszméi is szerzetesi cellákban születtek. A kolostorlakók és a települések papjai azonban, bármilyen nagy hivatást töltöttek is be, hatalom híján inkább csak a jövő számára, a kultúra őrzésével védtek a meghódítottak érdekeit.

Az őslakosság így végül magára maradt. Azok, akik akár áttéréssel, akár nyelvüket és hitüket megtartva a hódítók közé és mellé sodródtak, tovább már nem lehettek valódi vezetői. Azok viszont, akik a közös sors vállalásával alkalmasak lettek volna erre, teljesen kívül rekedtek a hatalmon és mindennemű döntés meghozatalán. Ez a helyzet egyenes következménye volt annak, hogy a balkáni országok teljes területükben áldozatul estek a hódításnak. A megszálló hatalom konszolidálódni tudott, s rátelepedett az élet minden lényeges területére. A meghódítottak nem számíthattak külső segítségre, elmenekülni nem volt hová, így csak a beépülés és a jogfosztottság között választhattak.

Az önálló állami lét és az öngazgatás lehetőségének elvesztésén túl a török uralom még egy, mindennél súlyosabb következménnyel járt.

Ma már kétségtelennek látszik, hogy a hódítást követő békekorszak első évtizedei valamelyes gazdasági fejlődést és általában nyugodalmasabb

életet hoztak. Ezért később súlyos árat kellett fizetni, nemcsak azt, hogy a haszon elsősorban a megszállókat gazdagította. Lehet, hogy abban a történelmi helyzetben, amikor az ellenfelek szembekerültek, a török birodalom a feudális viszályokban meggyengült balkáni országokhoz képest a szervezetség magasabb szintjét képviselte. De azután, hogy ezt új tartományaiba is átültette, nem tudta fejlődésüket tovább ösztönözni. Olyan rendszert kényszerített rájuk, amelyben szinte semmi nem változott, s ami kevés mégis mozdult, az a lent lévőket életét nem tudta az újat teremtő átalakítás erejével érinteni. Immár egyértelműen visszavető hatása csak a birodalom általános hanyatlásának lett. A Balkánon közel fél évezredig ólomlábakon járt az idő.

Magyarország középső, megszállt harmadán a törökök balkáni típusú igazgatást vezettek be. Az ország sajátos körülményei azonban ezt annyira átalakították, hogy inkább csak külső jegyeiben, s nem tartalmában emlékeztetett a balkáni berendezkedésre. Az állandó hadiállapot, a királyi Magyarország léte, a magyar nemességnek és szervezeteinek fennmaradása azt eredményezte, hogy a törökök a saját területük fölötti uralomban is osztozkodni kényszerültek a magyar nemességgel, az igazgatás alsó szintjén pedig élni hagyták a meghódítottak önkormányzatait.

Balkáni történészek a félsziget egyes területeinek esetében is kondominiumról beszélnek. A hegyvidéki Montenegró és Hercegovina patriarchális, a törzsit alig meghaladó közösségei érintetlenül élnek tovább. Belső szervezetükben a hatalom saját vezetőik és a belőlük alakult gyűlés (zbor) kezében maradt, a török igazgatás csupán adóztatta és távolról szemmel tartotta őket.⁶⁰ Míg azonban itt ez egy bonyodalmakat nem okozó ősi állapot fenntartását és egyben konzerválását jelentette, addig a magyarországi kettős uralom szakadatlan harc eredménye; ez mentette meg az országot attól, hogy a török uralom éppen legsúlyosabb következménye, konzerváló, tespedésre szorító hatása itt is érvényesüljön.

Jegyzetek

1. *Barkan*, Kanunlar, 355–387.
2. Damaszkusz és Aleppó tartományaiban a bevételek 60 %-át tímárookra osztották. *Káldy-Nagy Gyula*: Nagy Szulejmán és az oszmán birodalom kifejlődése. Kézirat. Bp. 1980, 286.
3. *P.M. Holt*: Egypt and the Fertile Crescent, 1516–1922. (A Political History.) Ithaca – London 1975⁴, a Közel-Kelet és Egyiptom természeti adottságai, gazdálkodásának szintje és társadalma a török hódítás előestéjén: 1–19.

- *inalcik*, The Ottoman Empire, 105–107; A History of the Ottoman Empire to 1730. (Tanulmánygyűjtemény *M.A. Cook* kiadásában és bevezetőjével.) Cambridge 1976, 80, 160.
- 5. *Holt*, Egypt, 57–102; A History of the Ottoman Empire, 178–179.
- 6. *Holt*, Egypt, 71–84; A History of the Ottoman Empire, 80–81.
- 7. I.m. 100–101, 109–110, 151–152, 178. *inalcik*, The Ottoman Empire, 80–81.
- 8. *M. Emerit*: Les tributs priviligiés en Algérie dans la première moitié du XIXe siècle. *Annales* 21 (1966):1, 44–58.
- 9. A tatár fővárosban először 1532-ben jelenik meg török alakulat az új kán hívására (Le Khanat de Crimée, 8.); Bukarestbe 1462-ben telepszik be török katonaság (*C.C. Giurescu*: Du caractère des relations entre les Roumains et les Turcs. *Roumanie. Pages d'histoire* 3(1978):1, 197. Istoria României în date. Bukarest 1972, 100.); Moldva fővárosában, Suceava-ban hagy Nagy Szulejmán 500 fős őrséget (*A. Decei*: Istoria imperiului otoman pînă la 1656. Bukarest 1978, 188.).
- 10. Le Khanat de Crimée, 9.
- 11. *Decei*, Istoria, 139.
- 12. A tatárok és a porta viszonyának megítélésében ma is két nézet áll szemben egymással. Az első a Krímet báballamnak tekinti, amely nem volt több, mint a porta kelet-európai hatalmi politikájának pusztá eszköze. Általában ezzel a nézettel találkozunk a múlt századi és századeleji nagy oszmanisták (Hammer, Iorga stb.) munkáiban, szélsőségesen fogalmazta meg *V.D. Szimov*: Krümszkoje hanzstvo pod verhovensztvom Otomanszkoj Portü do nacsala XVIII veka. Szentpétervár 1887. Az újabb irodalomból látszólag tárgyilagos, valójában a tatárok minden megmozdulása mögött a porta érdekeit keresi: *I.B. Grekov*: Ocserki po isztorii mezsdunarodnih otnosenij Vosztocnoj Evropü, XIV–XVI. vv. Moszkva 1963. A másik álláspont a Krim alávetettségében korszakokat választ szét, a 15–16. századra valóságos gazdasági és politikai autonómiát tulajdonít neki. A legfrissebb munkákból: *J. Matuz*: Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Freiburg 1976. A Le Khanat de Crimée... c. id. munka. *A.W. Fisher*: The Crimean Tatars. Stanford 1978.
- 13. A felsorolt munkákon kívül, speciálisan a kánság pénzviszonyaira *A.W. Fisher*: Les rapports ottomans avec la Crimée. L'aspect financier. *Cahier du Monde russe et soviétique* 13:3, 368–382.
- 14. Istoria României. Compendiu. Bukarest 1969, 185.
- 15. *M. Maxim*: Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594. *Revue roumaine d'histoire* 1977:3. 483.
- 16. Istoria României, 185, 205–206.
- 17. A török „monopóliumok” részlegességét írja le *Giurescu*, Du caractère des relations, 207–213.
- 18. Istoria României, 188.
- 19. *Decei*, Istoria imperiului otoman, 91.
- 20. *inalcik*, Ottoman Methods of Conquest.
- 21. *Ö.L. Barkan*: Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire ottoman. *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* 11(1946–50), 524–569; 13, 56–79; 15, 209–329.

22. A. Stojanovski: La population dans les villes macédoniennes au XVe et XVIe siècle. *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*, Szkopje 1970, 130.
23. G. Polikruševa: Islamisation de la région Reka dans le Nord-Est de la Macédoine. *La Macédoine et les Macédoniens*, 138.
24. Izvori za bôlgarskata isztorija. XIII/1, Szófia 1966, 388–429.
25. I.m. 160–297 ill. 298–334.
26. Izvori za bôlgarskata isztorija. X., Szófia 1964, 21–60.
27. Már a vidini szandzsákban ez volt a helyzet: fél évszázaddal a hódítás után csak az erődített helyeken volt számottevő (kb. 50 %-os) mohamedán lakosság, a falvakba már nem jutott telepes. D. Bojanics – Lukacs: Vidin i vidinszkijat szandzsek prez 15–16 vek. Szófia 1975, 31.
28. H. Inalcik: 1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi. IV. Türk Tarih Kongresi, Tebligler, Ankara 1952, 132–139.; uő: Suret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara 1954.; uő: Fatih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar, I. Ankara 1954, 158–159.
29. Inalcik, Fatih devri, 145–146.
30. I.m. 150–151.
31. I.m. 151–152.; Historija naroda Jugoslavije, II. Zágráb 1959, 75.
32. Inalcik, Fatih devri, 152–153.
33. Historija naroda Jugoslavije, II. 76.; B. Djurdjev: Hrišćani spahije u sevornoj Srbiji u XV veku. Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine IV(1952), 166.; Inalcik, Fatih devri, 155.
34. A vidini szandzsák 16 keresztény tímárbirtokosa közül kilenc 1.000 akcse alatti jövedelmet élvezett (1454/55-ös összeírás). Bojanics – Lukacs, Vidin i vidinszkijat szandzsak, 26.
35. Historija naroda Jugoslavije, II. 77.; Djurdjev, Hrišćani spahije, 167.
36. Inalcik, Fatih devri, 155–156, 158.
37. I.m. 180.
38. D. Bojanić-Lukač: Negotinska krajina u vreme turske vladavine. Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 31–32(1968–69), 68–83.; J. Zontar: Die Südslawen und die Türken. Internationales Kulturhistorisches Symposium, Mengersdorf 1969, 1., Eisenstadt 1972, 96–97. Hercegovinában 10 háztartásonként (Inalcik, Fatih devri, 154.), a szendrői szandzsákban 5-önként (Barkan, Kanunlar, 325.) állítottak egy lovast, Vidin és Branicsevo vlahjai egyenként lovon szolgáltak (Inalcik, Adaletnámeler, 96.).
39. Stojanovski, La population, 128.
40. Zirojević, Tursko vojno uređenje, 112–158, 255.; uő: Turska utvrđena mesta na području danasje Vojvodine, Slavonije i Baranje. Zbornik za istoriju, 14(1976), 99–143.
41. Legújabbán Gökbilgin, Osmanli müesseseleri, 103.
42. Tadić, L'unité économique, 634.
43. D. Kovačević: Le rôle de l'industrie minière dans le développement des centres économiques en Serbie et en Bosnie, pendant la première moitié du XVe siècle. La ville Balkanique, XVe–XIXe ss. (Studia Balcanica 3), Szófia 1970, 133–138.
44. R. Samardžić: Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVe siècle. La ville Balkanique 33–44.

45. Tadić, L'unité économique, 634.
46. I.m. 635.
47. Samardžić: Belgrade, 34.
48. G.J. Brătianu: Etudes sur l'approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine et ottomane. *Byzantion* 1929, 83–107. *Uő*: Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans. *Byzantion* 1931, 641–656. *M. Alexandrescu-Dersca*: Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. *Studia et Acta Orientalia* 1957, 13–37.
49. Tadić, L'unité économique, 634.
50. V. Tăpkova-Zaimova: Sur les débuts de colonies ragusaines dans les territoire bulgares (fin du XVe s.). *La ville Balkanique*, 125.
51. Tadić, La Grèce et la Dalmatie, 1–10.; J. Kalić: Les contacts commerciaux des pays balkaniques avec la Hongrie durant la seconde moitié du XVe siècle. *Actes du 1er Congrès int. des études Balkaniques*, III. Szófia 1969, 619–625.; J. Voje: La structure de la classe des marchands en Bosnie et en Serbie pendant la deuxième moitié du XVe siècle. *Uott* 627–632.; M. Dan – S. Goldenberg: Marchands balkaniques et levantins dans le commerce de la Transylvanie aux XVIe et XVIIe siècle. *Uott* 641–648.; Tadić, Unité économique, *Uott* 633–640.; Tăpkova-Zaimova, Sur les débuts, *La ville Balkanique* 125–131.; Samardžić, Belgrade, *Uott* 33–44.; C. Șerban: Le rôle économique des villes roumaines aux XVIIe et XVIIIe siècle dans le contexte de leurs relations avec l'Europe de Sud-Est. *Uott* 139–153.
52. Barkan, Kanunlar, 306, 311, 325.; Kanuni i kanunname za Bosanski, 41, 103–105.; D. Djurdjev: O knezovima pod turskom upravom. *Istoriski časopis* 1(1949):1–2, 133–166.; M. Vasić: Knezine i knezovi timarije u Zvorničkom sandžaku u XVI veku. *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, 10(1959), 247–278.; E. Grozdanova: Fiskalnüje funkcii i objazannosztyi bolgarszkih knezov, sztarejsin i kodzsabasijev (XV–XVIII.vv.). *Bulgarian Historical Review* 3(1973), 42–60. *uő*: Bőlgarszkata szelszka obstina prez XV–XVIII vek. Szófia 1979.
53. Inalcik, Adaletnameler, 95–99.
54. Itt is megfigyelhetjük a török iratok megszövegezésének azt a módját, hogy a helyi lakosság sajátos intézményeiről vagy szokásairól beszélve az illető nép nyelvének terminusait használják akkor is, ha létezett szinonim török kifejezés. A jelen esetben a „kmet” szó átvétele természetes, de a választást is a megfelelő szláv „izbor” szóval nevezi meg az irat, ezzel hangsúlyozva a töröktől eltérő szokást.
55. E. Grozdanova: Le fondements économiques de la commune rurale dans les régions bulgares (XVe–XVIIIe siècles). *Etudes balkaniques* 1974:1, 30–40.; *uő*: Bőlgarszki obstini kato kreditirana sztrana v lihovarszkite operaciji (XVII–XVIII.v.). *Isztoricseszki pregled* 1974:3, 61–70.; D. Antonijević: Položaj starih osoba u običajnom pravu južnih slovena. *Običajno pravo i samouprave na Balkanu i u susednim zemljama*, Belgrád 1974, (a továbbiakban: *Običajno pravo*), 443–454.; F. Milkova: O nyekotorüh funkcijah bolgarszkih obscsin konca XIX veka, szvjazannüh sz bolgarszkim obűcsijnüm pravom. *Običajno pravo*, 199–214.
56. A szokásjog továbbélésére lásd az *Običajno pravo*... c. idézett kötet tanulmányait, különösen M. Andréev: Le droit contumier des slaves du sud et leurs organisation d'autogestion pendant la domination ottomane, 13–19., ill. M. Bolović: Tragovi

naseg srednjevekovnog krivičnog prava u turskim zakonskim spomenicima. *Istoricki časopis* VI(1956), 1–11.

57. V. Čubrilović: Patrijalhalna društva u njihova običajna prava u Albaniji i Crnoj Gori srednjeg veka. *Običajno pravo*, 43–68.; B. Djurdjev: L'importance du „zbor” (comice) monténégrin au XVIIe siècle. *Običajno pravo*, 297–299.; D. Dragojlović: Institution de responsabilité collective chez les Slaves des Balkans. *Običajno pravo*, 425–427.
58. M. Hadžijahić: Quelques types de villes privilégiées dans le féodalisme turc. *Običajno pravo*, 414–418.
59. F. Babines: Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München 1953, 470.; Werner, Die Geburt, 295.; Tyan: Histoire de l'organisation, 93.; Handrovics László: L'église serbe sous la domination turque. Párizs 1947.; J. Koropec: Die christlichen Kirchen der Jugoslaven unter der Türkenherrschaft. *Internationales Kulturhistorisches Symposium, Mogersdorf 1969*, 1., Eisenstadt 1972, 145–154. Ch. Papastathis: L'église et le droit coutumier aux Balkans pendant la domination ottomane. *Običajno pravo*, 187–196.; Z. Pljakov: Quelques question l'histoire de l'archevêche-patriarat d'Ipek à la fin du XVIIe s. et l'autonomie de la population non-musulmane des pays balkaniques au XVe et XVIIIe ss. *Etudes historiques* IV, 243–263.; G. Nesev: K voproszu o szosztójanyii bolgarszkih cerkvej i monasztürej v pervüje sztoletyija oszmanszkogo vlagyicsesztva. *Etudes historiques* V, 273–290.
60. Vö, a 189. jegyzettel. B. Cvetkova: Les institutions ottomanes en Europe. Wiesbaden 1978, 6–7.

AZ OSMÁN BIRODALOM ÉS A LEVANTE-KERESKEDELEM
A 15 – 16. SZÁZADBAN

(Egy nagyobb tanulmány vázlata)

A kereskedelem az egyes társadalmak jellegénél fogva lehetett járulékos, de bizonyos korokban a gazdasági-társadalmi továbblépések fő hajtóerejévé is válhatott. Az ókori és a középkori kereskedelem jellege nagyon sokáig nem különbözött egymástól. A kereskedelmi tőke a több évezredes *özönvíz előtti* formáját csak bizonyos előfeltételek megszületése után tudta levetni. Ez elsőként igazán csak a 15. századi Németalföld és Anglia egyes városaiban történt meg a már korábban lejátszódó belső társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként. Természetesen hasonló jellegű folyamatok csíráit Európa más régióiban is megfigyelhetjük, főleg Észak-Itáliában; de a teljes kibontakozás csak a flandriai, brabanti és egyes angliai városokban sikerült. A kereskedelmi tőke a bémunka alkalmazásával új gazdasági-társadalmi folyamatokat indító termelő tőkévé vált, s megteremtette az eddigőtől teljes egészében eltérő *új világkereskedelem* alapjait. A 14.–15. század folyamán világgözpontként számontartott Észak-Itália (Velence, Genova, Firenze) fénye egyre elhalványodott Antwerpené, Londoné majd Amszterdamé mögött. A modern *Nyugat* alapját képező városok az *új világkereskedelemnek* köszönhették gazdagságukat, a szintén kereskedelemmel foglalkozó Velence és Genova pedig relatíve egyre szegényedett. Ezt a folyamatot régóta ismeri már a történetírás, de észrevették maguk a kortársak is. Míg az angliai és németalföldi városoknak újabb és újabb lehetőségei adódtak a bővülő európai belső piacon, majd később az új világ felé irányuló kereskedelemben, addig az itáliai városok Levante-kereskedelmében a hanyatlás bizonyos jegyeit tapasztalhatjuk. A Levante-kereskedelem hanyatlásának okai sokáig egyértelműnek tűntek a történészek előtt. A Levante-kereskedelem és ezzel együtt az itáliai városok hanyatlását sokáig az oszmán birodalom mediterráneumi hódításainak tulajdonították. A kérdés múlt században élt nagy szakértője, W. Heyd is ezt vallotta a máig is kézikönyvnek számító 1879-ben megjelent két kötetes *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* című munkájában.¹ A főleg olasz forrásokkal dolgozó Heyd nézeteit nyilvánvalóan nagyban meghatározta az európai világ iszlám képe. Szűk szakmai körökét leszámítva ez tulajdonképpen még ekkor is az elfogult 15–

16. századi talajon állt, s ezen a képen szinte alig változtatott a felvilágosítás Keletimádata. Bár Heyd nézeteit már 1915-ben megcáfolta az angol A.H. Lybyer², mégis szinte napjainkig találkozunk még tudományos cikkekben is a heydi konklúzióval. Nem véletlen, hogy a történetírás újból és újból napirendre tűzte a Levante-kereskedelem hanyatlásának kérdését, most már természetesen nemcsak a heydi koncepciót utasították el, hanem választ kellett adni a Levante-kereskedelem hanyatlásának valós okaira is. Frederic Lane, Vittorino Magelhaes-Godinho, Eliyahu Ashtor, a kiváló elméleti megragadásokat adó Claude Cahen, és nem utolsósorban Fernand Braudel munkáiban nemcsak a 15–16. századi Levante-kereskedelem képe rajzolódik ki hanem a hanyatlás okaié is.³ Az e hanyatlást előidéző okok kutatása nemcsak az itáliai városok hanyatlásával áll kapcsolatban, hanem a földrajzi felfedezések indítékainak megtalálásával is.

A történetírás sajnos még a mai napig sem tud egyértelmű választ adni azon kérdésre, hogy mi készítette a portugálokat arra, hogy az óceánon az afrikai partokat követve mind délebbre vitorlázzanak, megteremtve ezzel nemcsak az európaiak óceáni hajózását, hanem megindítva a földrajzi felfedezések világtörténelmi jelentőségű korszakát is. M. Malowist lengyel gazdaságtörténész figyelemre méltó megállapításai, amelyekben a portugálok felfedező útjait a portugál társadalom, a reconquistában elszegényedő portugál nemesség kiútkeresésével magyarázza⁴, sajnos még kellőképpen nem váltak általánosan elfogadottá a történetírásban.

A nagy földrajzi felfedezések okait egyes történészek sokáig az oszmán expanzióban látták. Eszerint a 15. század második felétől kezdődően az oszmán törökök elállták, elzárták a Keletre vezető utakat, s megakadályozták a Kelettel folytatott kereskedelmet. Ez nemcsak a Levante-kereskedelem hanyatlását hozta magával, hanem megindította az Indiába vezető út keresését is, majd ennek birtokában az óceáni kereskedelem tönkretette a főleg fűszerekkel kereskedő itáliaiakat, s ezzel bekövetkezett a Levante-kereskedelem hanyatlása; így rajzolódik ki egy látszólag nagyon logikus kép.⁵ Ezzel szemben az újabb kutatások kiderítették, hogy az oszmánok nem zárták le a keleti utakat, a hanyatlásról alkotott kép is túlzott.⁶ A 15–16. század fordulóján a Levante-kereskedelemben már bizonyos válságjelek mutatkoztak, ám ezeket el kell választanunk egyes évek krízisétől, amire már korábban is volt példa, s ettől egyébként az óceáni kereskedelem sem volt mentes. S az is biztos, hogy a Levante-kereskedelem ekkor még nem korábbi önmagához képest lett jelentéktlenebb, hanem volumenében, tőkájében maradt el a nagyobb térfogatú hajókkal dolgozó óceáni kereskedelem mögött.⁷

Ha elfogadjuk a heydi nézetet, miszerint az oszmánok lezárták a keleti utakat, ezzel azt is állítjuk, hogy az oszmán birodalom egy Isztambul-centrikus autonóm gazdasági világot hozott létre. Kétségtelen, hogy ennek léteztek bizonyos tendenciái, és ezek a gazdaság bizonyos szféráiban meg is valósultak.⁸ Az oszmán birodalomban, mint ahogyan korábban az araboknál és a szeldzsukoknál is, a nyugati Mediterráneumtól elütő, hadszervezetben és államirányításban autonóm világ jött létre, de a kézműipar és az ennél sokkal jelentősebb kereskedelmet – bizonyos ágakat kivéve – sohasem szakította ki az oszmán állam a Földközi-tenger medencéjében ható erők befolyása alól. Az oszmán birodalom szinte ráfolyt a Levante-kereskedelem kisázsiai, balkáni, majd fekete-tengeri és közel-keleti vázára úgy, hogy a főútörek továbbra is megmaradtak. A változás szerintünk csak annyi volt, hogy a kereskedelem után szedett vámok a bizánci vagy mameluk kincstár helyett most az oszmánlit gazdagították. Ha ebben kár keletkezett, akkor a reagálási időtől függően a birodalom bevetette erőit, hogy megőrizze a jövedelmeit, amelyek között a Levante-kereskedelemből adódó hasznok tetemes összegekre rúgtak.

A Levante-kereskedelem tulajdonképpen nem más, mint Európa kereskedelme a Távol-Kelettel. Elő- és Hátsó-Indiával és Perzsiával. Maga a Levante a Földközi-tenger keleti partvidékét jelenti, amelynek határait aligha lehetne pontosan meghúzni. Talán a Kilikiától Gázáig húzódó tengerpartot nevezhetjük szűkebb értelemben a Levantei partvidéknek. De régóta nevezik a kisázsiai partvidéket is levanteinek. A későbbiek során levantei lett mindaz, ami az oszmán birodalomból származott, amely már a 17. században Közel-Keletől a Balkánig húzódott. Mi részünkről a Levante-kereskedelmet az utóbbi értelemben fogjuk fel.⁹

A levantei kikötőkbe vezető utak története messzi évszázadokba nyúlik vissza. Kialakulásuk kezdetét azt hiszem, aligha lehet megállapítani, ám kutatásuk során feltárulhat az egymást legyőző, ellenséges civilizációk mindezek ellenére meg-megismétlődő egymásba fonódása, egymásra épülése. A kínai áruk Közép-Ázsián keresztül kerültek Perzsiába, s onnét a fekete-tengeri vagy kisázsiai kikötőkbe.¹⁰ Elő- és Hátsó-Indiával az Indiai-óceán volt az összekötő kapocs. A monszun szelek ismeretében az arab és indiai hajósok könnyedén szeltek át az óceánt.¹¹ Vasco da Gama is csak az arab hajózási ismeretek birtokában, arab tengerészek segítségével tudott eljutni Indiába.¹² Az óceáni utak vagy a Bab el-Mandabon keresztül a vörös-tengeri, vagy a hormuzi szoroson keresztül a perzsa öböl kikötőkbe vezettek. Az előbbiek azután a Níluson felhajózva vezettek Kairón keresztül Alexand-

riába, vagy pedig Mekkán keresztül a hedzsászi partok mentén Damiettába, Alexandriába és Petrába. A Perzsa-öböl felől Baszrából kiindulva szelték át utak a Közel-Keletet; Damaszkuszból elágazva Aleppó, Bejrut és egyéb libanoni és szántóföldi kikötők felé. De vezettek utak egész Kisáziát átszelve Trapezuntba és Burszába is. Ezek az útvonalak nemcsak a kereskedelem, hanem – számtalan le- és elágazásaikkal együtt – a közel-keleti és kisázsiai érintkezési és települési viszonyok vázát is adják.¹³

A római birodalom császárkori időszakában már virágzott a hellenisztikus hagyományokon nyugvó Levante-kereskedelem. A pompában fürdő Róma selymei, biborszövevei és egzotikus fűszerei egyaránt a levantei kikötőkből jutottak Ostiába. Róma hanyatlásával pedig a bizánci birodalom lett ennek nemcsak közvetítője, hanem fogyasztója is.¹⁴

A római birodalom bukása után a germánok is nagy vásárlóivá váltak a keleti áruknak. Felhalmozott aranyuk a kelet-európai utakon jutott el Bizáncba s onnét tovább Keletre, főképpen Indiába. Itt ez idő tájt hiányok mutatkoztak az aranykészletekben, mivel a Közép-Ázsiában lezajlott politikai események következtében akadoztak az indiaiaknak a szibériai aranybányákkal való kapcsolatai. A normann kereskedők a Volga és Dnyeper mentén haladva érték el a Keletet, s így a varégek közismert vásárlói lettek a bizánci és krími piacoknak.¹⁵ A germán hódítások után átrendeződő Nyugat-Európát az arabok látták el levantei árukkal. A cserébe kifizetett arany tönkretette az európai pénzgazdaságot, s így H. Pirenne¹⁶ kutatásai alapján tudjuk, hogy nagy szerepe volt az európai kora-középkori aranyválság előidézésében. Az aranyválság természetesen kihatott a Levante-kereskedelemre is, de nem jelentette annak teljes tönkremenetelét.

A 13. század folyamán az új aranybányák megnyitása megszüntette az európai aranyhiányt, s ezzel új lendületet vett a Levante-kereskedelem is. S nem véletlen az sem, hogy a 13. század végén és a 14. század elején az itáliaiak: firenzeiek, velenceiek, genovaiak vertek elsőként aranydukátokat.¹⁷ Ekkor már az ő kezükben volt az egész Levante-kereskedelem, de mellettük több város kapcsolódott még e kialakult láncolatba Katalóniától egész Dalmáciáig. A köztük lévő verseny és háborúk következtében differenciált módon szövődtek az egész mediterráneumot behálózó kereskedelem szálai. A levantei kereskedők megragadták a Fekete-tengeren adódó lehetőségeket is. A 13. század során genovai kolóniák jöttek létre a Krímben, a Duna-deltánál és a Dnyeper és a Don torkolatánál.¹⁸ Az itáliai városok természetesen nemcsak a levantei árukkal kereskedtek. Nagy jelentőségű volt a saját ellátásukat szolgáló élelmiszer- és nyersanyag-import is. Tengeri útvonalai

mentén a saját uralmuk alá tartozó erődök húzódtak s szolgáltak bázisul a további úton. A genovaiak a Fekete-tengert és Perát tartották kezükben, a velenceiek pedig a Levante felé vezető hajóutak vonalába eső Korfu, Kréta, majd Ciprus szigetét, de a bizánci birodalom széthullásával még újabb és újabb területek jutottak uralmuk alá.¹⁹

A Levante-kereskedelem azonban nemcsak gazdasági kérdés volt, hanem politikai is. Nemcsak annyiban, hogy a keresztes hadjáratok összefonódtak a velencei és genovai érdekekkel és ezt követően kereskedelmi koncessziókat kaptak a szentföldi államokban; hanem a Levante volt az egymással élesen szembenálló két vallás összeütközésének is a színtere. A keresztények csak pápai engedéllyel kereskedhettek a mohamedánokkal. A pápa ugyan könnyedén kiadta ezeket az engedélyeket, de előfordult az is, hogy évekig megtagadta, ám az avignoni fogság, s a pápaság hatalmának szétesése következtében ez nem jelenthetett komoly akadályokat. A korlátozások azonban sok esetben reális veszélyekre is figyelmeztettek. A 14. században már köztudott volt, hogy a velenceiek nemcsak fegyvereket szállítottak a mameluk Egyiptomba, hanem az odaszállított fából épült fel a mameluk flotta és a kiszállított vas és réz is stratégiai jelentőségű volt.²⁰ A velenceiek kereskedelme a mameluk Egyiptommal 1344-ben vett nagy fordulatot. Ettől kezdve állandó járatok indultak Alexandriába. A közvetlen kiváltó ok az volt, hogy a fekete-tengeri kikötőket meglátogató hajók szinte üresen tértek vissza, a mameluk partvidék pedig új lehetőségekkel kecsegtetett.²¹

A szentföldi államok bukása után a keresztes vállalkozások sem tetten hagyták túlságosan a Levante-kereskedelemben érdekelt feleket. A szárazföldi erődök elvesztése után az új háborúk során egy időre a kereskedők előtt lezárult egy-egy jelentősebb útszakasz, ezzel egész Európára kiható krízist vonva maga után. Így például az 1368–69-ben lezajlott ciprusi-mameluk háború során a velenceiek voltak leginkább amellet, hogy a két fél minél előbb békét kössön. Famagusta lezárásával ugyanis megbénult a libanoni és szentföldi kikötők forgalma.²²

A 13–14. században már nemcsak arannyal vásároltak az európaiak a Közel-Keleten, hanem megkezdődött bizonyos áruk exportja. Ezek között a fa, vas, réz, szurok, szappan stb. a legjelentősebb. A 14–15. század fordulóján azonban lényeges változás állott be a Levante-kereskedelemben, megkezdődött a nyugat-európai textiliák exportja.²³ Ezt egyértelműen a Nyugat-Európa és körötte lévő területek közötti technikai különbség tette lehetővé. Habár szebb volt és nehezebb tartósabb is a damaszkuszi és az alexandriai kelme,

mint a kölni vagy a rheimsi, de drágább. Európában ekkor már régen elterjedt a pedálos szövőszék és az energianyerés szempontjából létfontosságú vízimalom. A Közel-keleten továbbra is ezen újítások nélkül dolgoztak, így áraik nem tudták tartani a versenyt az európaiakéval. A velenceiek először ugyan drágább szöveteket szállítottak a Közel-Keletre, amelyeknek a minősége ámulatba ejtette a vásárlókat, ezután kezdték meg a velencei és genovai kereskedők az olcsó flandriai szövetek dömpingjét, amelyek olcsósága tönkretette az egész közel-keleti textilipart.²⁴ Mivel a levantei kikötőkbe Keletről legfőképpen aranyért jutottak el az áruk, néha az európaiaknak fel kellett újítaniuk az aranyfizetést, mert a közel-keleti arany kiáramlása esetén befellegzett volna az indiai-óceáni kapcsolatoknak.

Am az európai gazdaság vásárlási igényeit nem lehetett kielégíteni a rendelkezésre álló aranykészletekkel. Claude Cahennek teljes egészében igaz van,²⁵ amidőn ebben látja a 14–15. századi nyugat-európai struktúraváltás alapjait. Az arany helyett más csereértéket kellett biztosítani. Ez kezdetben, mint említettük, nyersanyag volt – mivel a tengerre épült Velencének és a hegyek és a tenger közé szorult Genovának nem is volt másra lehetősége. Ugyanakkor a Közel-Keleten az évszázadok során felhalmozódott arany birtokában megvolt a vásárlási kedv. *A helyi ipar azonban a vásárlási igényeket nem tudta kielégíteni.* Ennek következtében az itáliai városoknak a kézműipari termékek szállításában hatalmas lehetőségeik adódtak. Mint említettük – az arany-szűke miatt – rá voltak kényszerítve, hogy valamiféle arany-helyettesítőt találjanak, s ez nem lehetett más, mint kézműipari áru.

Az európaiak keleti kereskedelmének mozgatója viszont a levantei áruk utáni igény volt. Az itáliaiak ezeket nagy haszonkulccsal továbbították az északi piacok felé. Flandriai és saját készítésű árukkal fizettek a Közel-Keleten²⁶, az arabok viszont főként aranyért vásároltak az indiaiaktól.²⁷ Ennek következtében, mint ahogyan korábban a 9–11. század folyamán Európából, úgy most a Közel-Keletről áramlott ki az arany. Mindehhez hozzájárult, hogy az ezüst-arany átváltási arány a 14. század közepétől Ázsiában az ezüst javára tolódott el,²⁸ s ennek következtében megkezdődött az európai és közel-keleti arany eladása az Indiai óceán partjainál. Ezen folyamatok következtében már a földrajzi felfedezések idején – a látszólag még mindig jól menő üzlet ellenére is – a közel-keleti Levante-kereskedelem világban volt, amely kihatott a keleti Mediterráneum társadalmára is. Az itáliai behatolás következtében a helyi kézműipar is visszafejlődött, s a kereskedelmi tőke és a kézműipar összekapcsolódására évszázadokig nem nyílt lehetőség.

A 15. század kezdetén az itáliai városok, főleg a két nagy: Velence és Genova – a mameluk területek kivételével – teljesen ellenőrzésük alatt tartották a levantei partvidéket.²⁹ A széthullott bizánci birodalom utódállamainak uralkodóit hol a velenceiek, hol a genovaiak irányították éppenúgy, mint a ciprusi királyt. Az oszmán törökökkel az itáliaiak kezdetben mint a bizánci párharcokban résztvevő zsoldos csapatokkal kerültek kapcsolatba. Nem tűntek akkor többnek, mint a többi kisázsiai emírségek. A partmenti törökök ugyan jó hajósok voltak, s kalózkodásuk is közismert volt. Rajtaütéseik során nemcsak a balkáni partokat támadták meg, hanem a Duna torlatában lévő Kiliáig is eljutottak.³⁰ A genovaiak vették fel először a kapcsolatokat az oszmánokkal 1352-ben.³¹ Nekik volt ez elsősorban érdekük, hiszen a számukra nagy jelentőségű Perával szemben lévő ázsiai partokat és Bhityniát megszállták már ekkor az oszmánok. 1354-ben az oszmánoknak sikerült az, ami egyetlen kisázsiai emírátnak sem, megvetették a lábukat Európában. 1354-ben a genovaiak által is támogatott Joannész Kantakuzénosz segítségére érkező török csapatok végérvényesen megszállták a földrengés által romba döntött Gallipolit.³² Az időközben kitört velencei-genovai háború is nagyban közrejátszott abban, hogy az oszmánok hamarosan nemcsak a magatehetetlen trákiai partvidéket foglalták el, hanem a Balkán keleti felét is. 1378-ban, majd 1385-ben a genovaiak újabb szerződést kötöttek az oszmánokkal,³³ amely feljogosította őket, hogy oszmán területeken kereskedjenek. A velenceiek a genovaiakkal kötött béke után 1381-ben kötötték az első kereskedelmi szerződésüket az oszmánokkal.³⁴

A velenceiek és a genovaiak mindaddig jó viszonyban voltak az oszmánokkal, míg azok meg nem közelítették a kezükben lévő területeket. Ez elsőként 1391-ben történt meg, amikor elfoglalták a genovaiak kezén lévő Palatiát, Smyrnát és Epheszoszt,³⁵ a velenceiek pedig Albániában kerültek szembe az oszmánokkal.³⁶ Ezt a folyamatot azonban Timur Lenk keleti támadása egy időre feltartóztatta. A széthulló oszmán birodalomban a velenceiek és a genovaiak most ugyanazzal próbálkoztak, mint a hanyatló Bizáncban; vállalkoztak az egymással szemben álló felek segítségére kereskedelmi koncessziók fejében. A velenceiek 1403-ban Szulejman Cselebivel, 1411-ben az európai területeket kézben tartó Musza Cselebivel, majd végül a harcokból győztesen kikerülő Mehmed Cselebivel kötöttek kereskedelmi szerződést 1419-ben.³⁷ Az újból regenerálódó oszmán birodalommal azonban Velence nem tudta felvenni a harcot. A tengerek királynőjének Luxemburgi Zsigmond és a vele szövetséges genovaiak ellen kellett összpontosítania minden erejét. Ugyanakkor foganatja lett Zsigmond király azon tervének

is, miszerint Közép-Európa levantei árukkal való ellátását Keletről a fekete-tengeri genovai kolóniák segítségével kívánta megoldani, hogy kiküszöbölje a velencei közvetítést, s így gazdasági nyomást is gyakoroljon a városállamra. A fekete-tengeri genovai kolóniáknak ekkor új lehetőségeik adódtak. A szállítmányaik szárazföldi utakon indulhattak el Kiliából, Akkermanból, Szudakból és Kaffából Moldván és a krími kánságon keresztül Magyarország és a lengyel-litván állam felé. A Don torkolatában lévő velencei kolónia, Tana lakói nem sokat zavarhatták ezeket a kapcsolatokat. Ám a németországi piacok ellátása nem valósulhatott meg ezen az úton, s Zsigmond kénytelen volt ismét megengedni a velenceieknek a német-római birodalmon belüli kereskedést.³⁸ Ám Zsigmond király terve nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a genovai fekete-tengeri kolóniák újraéledjenek, s mind komolyabb kereskedelmi tevékenységet fejtsenek ki. Kereskedelmi lehetőségeik ekkor már szinte teljesen az oszmánokon múltak. A Boszporusz lezárásával a törökök bármikor elvághatták volna a földközi-tengeri kapcsolataikat, ami nemcsak az anyavárossal való kapcsolatokat korlátozta volna, hanem a mamelukokkal való érintkezést is. Ez a genovaiakat jelentős bevételektől fosztotta volna meg, hiszen a mameluk Egyiptom rabszolgaellátását ekkor már leginkább a genovaiak biztosították; de érdekelt volt e nem éppen keresztényi üzletben Velence is.³⁹

A 15. század első felére tehető a közel-keleti kereskedelmi utak átrendeződése. A Kisázsiai átszelő utak célpontja az oszmán birodalom fővárosa, Bursa lett. Nemcsak az Erzenrum-Erzincan-Tokat-Ankara-Eskişehir, hanem az Aleppo-Adana-Konya-Akşehir-Kütahya útnak is az lett a célpontja, amely tulajdonképpen a Jeruzsálembe és a Mekkába vezető zarándokútnak volt egyik szakasza. Ez utóbbi utat járta be 1432-ben Bertrandon de la Brocquière is, aki útja során Burszában több genovai kereskedővel is találkozott.⁴⁰ Schiltberger, egy másik utazó tudósítása szerint Bursa selyemkereskedelme és selyemipara a 14. század végén jelentősebb volt nemcsak a krím-félszigeti Kaffáénál, hanem Damaszkuszénál is.⁴¹ Ekkor már a giláni és az aszterabadi selymet leginkább csak Burszába szállították. Valószínűleg a selyemkereskedelem következtében megnövekedett forgalom okozta azt is, hogy megnövekedett a burszai fűszerforgalom is.⁴²

Az ankarai csatavesztés „megtépázta” az oszmán birodalmat, de már I. Mehmed alatt megkezdődött a birodalom erejének teljes helyreállítása. II. Murád 1422-ben már meg tudta ostromolni Bizáncot, s a bizánciakat újból az oszmán hűbéresség elismerésére tudta kényszeríteni. 1423-ban a bizánciak átadták a velenceieknek a szaloniki kikötőt. Ez sértette az oszmán

érdekeket, s megkezdődött az 1430-ig tartó velencei-török háború, aminek végén a már egyszer 1394-ben elfoglalt város ismét török kézre került.⁴³ Ekkor úgy tűnt, hogy az oszmán expanzió főleg a velenceieket fogja kiszorítani az égei-tengeri szigetekről és a Peloponnészoszról, s a genovaiak meg tudják őrizni régi kiváltságait. Isztambul elfoglalása után a perai genovai kolónia jogain semmiféle csorba nem esett.⁴⁴ Az újabb velencei-török háború (1463–1479) pedig felszámolta a velenceiek égei-tengeri és görögországi pozícióinak jórészét.⁴⁵

A törökök sikereihez nagyban hozzájárult ez idő tájt az, hogy már jelentős flottával rendelkeztek. II. Mehmed flottaépítő politikájával megalapozta a földközi-tengeri oszmán expanzió lehetőségét.⁴⁶ A kiépült flotta könnyedén elfoglalhatott távolabbi területeket is. 1475-ben a krími genovai kolóniák (Kaffa, Szudak, Mangup) is oszmán uralom alá kerültek. Kellőképpen megrettentette az idegen kereskedőket az a hír, hogy a törökök a meghódított Kaffa genovai származású lakóit rabszolgának akarták eladni.⁴⁷ Hamarosan azonban Akkerman és Kilia, majd a velenceiek kezében lévő Tana is oszmánli uralom alá került.⁴⁸ Ez azonban nem jelentette a keleti kereskedelem végét, mint ahogyan sokan vélték, s a kaffai példával állításukat igazolták is. Számtalan adatunk van arra, hogy az idegen kereskedők éppen úgy felkeresték az oszmán birodalom piacait, mint korábban. Igaz, hogy a Mediterráneumot középen egy vonal választotta ketté: keresztény és mohamedán világra. Erről elmondhatjuk, hogy birodalmi és kulturális határ volt, de gazdasági egyáltalán nem. A szembenállás nem bénította meg a kereskedelmet. Erre példát találhatunk a Mohács előtti végvári vonal tanulmányozása közben, de a magyarországi török hódoltság vizsgálatakor is. Az 1514. évi szendrői török vámnapló tanulsága szerint ugyanúgy találhatunk belgrádi szerb vagy török alattvaló kereskedőket Temesvárott, mint magyar, illetőleg török alattvalókat Szendrőn vagy Belgrádban.⁴⁹ Az érintkezési viszonyok csak közvetlen a háború idejére szakadtak meg. Nem véletlen az sem, hogy a háborúkat lezáró békék mindig tartalmaznak kereskedelmi záradékokat.⁵⁰ Tehát ne próbáljuk felfogni az oszmánok és a kereszténység viszonyát állandó háborúként, mint ahogyan nem volt az a mamelukokkal való viszony sem.

A keresztény-mohamedán világ ellentétes ideológiája következtében a szembenállás ténye hangsúlyozottan jelentkezett mind a korabeli, mind a későbbi évek politikai gyakorlatában. Természetesen voltak 15–16. századi „hidegháborús” tendenciák, ám a megosztott Európa ill. a főleg megosztott Itália sohasem reagált azonosképpen az oszmánok térnyerésére. A kapcsola-

tok rendezése mindkét félnek létérdeke volt. A „hiánygazdaság” előbb-utóbb (inkább előbb) rákényszerítette az oszmánokat – de korábban a mamelukokat is – itáliai kapcsolataik rendezésére. A számukra létfontosságú árukat sohasem ők, hanem az itáliaiak hozták. Fel sem merült ennek a fordítottja.

Isztambul elfoglalásával a keleti utak végpontja Bursza helyett Isztambul lett.⁵¹ A 15. század elején megkezdődött folyamatok teljesebben a század második felében. A közel-keleti utak között a Kisázsia felé vezető útvonalak váltak a legjelentősebbekké. Ezt látszik igazolni az is, hogy 1479-ben és 1481-ben indiai ágensek érkeztek Isztambulba, hogy megszervezzék a fűszerek és egyéb indiai áruk állandó szállítását.⁵² A Burszába érkező aleppói arab kereskedők között nem egyedüli volt Hadzsi Abu Bekr, aki 200.000 akcse (kb. 4.000 velencei dukátnak vagy magyar aranynak megfelelő) értékű árut hozott.⁵³ Mint említettük, a perzsiai selyemszállítások végpontja volt ekkor már Bursza. A nyersselyemnek azonban csak kis részét dolgozták itt fel, nagy részét firenzei kereskedők szállították tovább Itáliába.⁵⁴

Az 1499–1502. évi velencei-török háború zavarokat okozott a velencei kereskedelemben. Ez a háború nemcsak az oszmánokkal való kereskedelmet gátolta meg, hanem a mameluk Egyiptommal való kereskedést is korlátozta. A háború fő színtere az Adriai-tenger bejárata volt, ahol a II. Bajezid szolgálatába állt kalóz, Kemál Reisz jelentős sikereket ért el, elfoglalta Negropontét, Modont és Koront, a Kréta és Ciprus felé irányuló hajózás legfontosabb velencei bázisait.⁵⁵

A velencei-török háború okozta Levantei zavarok is közrejátszhattak abban, hogy a portugál hajósok megpróbálták megtenni ismét Vasco da Gama veszélyes és kétes sikerű indiai útját. 1500-ban 13 hajó indult el Lisszabonból Indiába Pedro Gabral vezetésével. A portugálok azonban nagyon jól tudták, hogy az Indiai-óceánon kemény harcok várnak rájuk, mert az Indiával való kereskedelmen éberen őrködött a Mameluk Egyiptom.⁵⁶

1498-ban Vasco da Gama az indiai-óceáni hajózás titkainak a birtokában nagy veszteségek árán eljutott Indiába. Kalikutban a portugál hajókat megtöltötték fűszerekkel, s a portugálok számára új lehetőségek adódtak. Ezek azonban csak akkor válhattak *valódi lehetőségekké*, ha a portugál flotta biztosítani tudja a Perzsa-öböl és a Vörös-tenger bejáratának az ellenőrzését. Így széttörhették vagy korlátozhatták azokat az évszázados indiai-óceáni kapcsolatokat, amelyek századokon át biztosították egy kialakult közvetítő lánc révén Európa fűszerellátását. Hogy ezt elérjék, a Hormuzi-szorosnál és a Bab el-Mandab-nál kellett megvetni a lábukat. A mamelukok és a portugál-

lok között több, mint egy évtizedes harc vette kezdetét. A mamelukok a jemeniek és egyes indiai fejedelmek segítségével kezdetben sikereket értek el. 1508-ban szétverték a portugál flottát India partjainál, Soulnál.⁵⁷ A portugáloknak azonban 1510-ben sikerült megszerezniük Goat, 1511-ben Malakát, 1514-ben Hormuz szigetének elfoglalásával pedig a Hormuzi szoros ellenőrzését.⁵⁸ Igaz, hogy 1513-ban az Adent ostromló portugáloknak sikertelenül kellett visszavonulni, de ekkor már mégis hosszabb időre le tudták zárni a Bab el-Mandab-ot.⁵⁹

A portugálok ezen pozíciói következtében Alexandria fűszerellátása akadozott, amivel együttjárt az árak nagyarányú emelkedése.⁶⁰

Miközben a mamelukok a Vörös-tenger bejáratánál harcoltak a portugálokkal, Szelim szultán megindította egyiptomi hadjáratát. A háború évei további zavarokat okoztak a levantei fűszerkereskedelemben. A fűszerárak az oszmán birodalomban is növekedtek. 1516–17-re, ahogyan a gyurgyevói vámnaplóból tudjuk, 1800 akcséra emelkedett egy kantár bors ára, ez 80%-os áremelkedést jelent az 1502. évihez képest.⁶¹

A fűszerár-emelkedés természetesen nem érintette a portugálokat, akik ekkor már teljes egészében megszerezték Németalföld és Anglia fűszerellátását. A velenceiek fűszerszállítása az indiai-óceáni küzdelmek és az oszmánoknak a szafaviada Iránnal való harcai következtében egyre akadozott. A bécsi kereskedők, akik eddig mindig Velencében vásároltak, 1512–13-ban Antwerpenbe küldték az ágenseiket,⁶² hogy onnét szervezzék meg a fűszerellátást. Nem lényegtelen megjegyezni azt sem, hogy ezek azok az évek, amikor a magyar réz forgalma jelentősen megnövekedett Antwerpenben.⁶³ A velenceieket az a veszély is fenyegette, hogy a genovaiak – akik ekkor már kellőképpen érdekeltek voltak a portugál vállalkozásokban, egész Itáliát ellátják portugál fűszerekkel. A velenceiek nagyon tisztán látták a portugálok adta lehetőségeket, s 1527-ben fel is ajánlották a portugáloknak, hogy Indiából egyenesen Velencébe szállítsák a fűszereket, s ők majd vállalták a további szállítás megoldását.⁶⁴

Mindezek ellenére azonban a Mediterráneumot nem lehetett kiiktatni az Indiával folytatott kereskedelemből. Két okból sem. 1. Sem a portugálok, de a 17. század folyamán az angolok sem tudták teljesen megvalósítani nemcsak a szárazföldi, hanem még a tengeri utak teljes ellenőrzését sem. Az indiai és az arab hajósok továbbra is eljutottak a Vörös-tengerre és a Perzsa-öbölbe egyaránt. 2. Az Indiával folytatott kereskedelem fő mozgatói az arany, ezüst és bizonyos földközi-tengeri és arabiai áruk voltak.⁶⁵ Az arany és az ezüst a portugálok számára, amíg az amerikai ezüsbányák azt ontották,

könnyen hozzáférhető volt, de a földközi-tengeri korallok és a sáfrány, az egyiptomi ópium s az arabiai tömjén s egyéb látszólag jelentéktelen áruk tovább éltették a Levantével való indiai kapcsolatokat. Lassan az is bebizonyosodott, hogy a fűszerek sokat veszítenek minőségükből a hosszú tengeri utakon, s a szárazföldi szállításuk sokkal előnyösebb, s ez nagyban közrejátszott abban, hogy bekövetkezett a 16. század második felében a Levante-kereskedelem reneszánsza.⁶⁶

A portugálok egy ideig élvezhették a mameluk Egyiptom szétesése következtében kialakult egyeduralkodást, ám nem sokáig. Az oszmánok a mamelukok örökébe kívántak lépni, és megpróbálták kiterjeszteni az uralmukat az Indiai-óceánon. 1527–28-ban Szelman Reisz ellenőrzése alatt tartotta az Adeni-öblöt.⁶⁷ A jemeniek azonban nem örvendek túlzottan az oszmánoknak, s amikor 1530-ban Musztafa Bajrám megostromolta Adent, a város lakossága a portugálokhoz fordult segítségért. Ezt követően Musztafa Bajrám egészen Indiáig hajózott, a gudzsarati partokon lévő Diunál sikeresen verte vissza a portugálok támadásait. Azonban az indiai viszonyokba a távoli oszmán birodalom nem tudott beleavatkozni. A nagy mogul támadásainak kitett gudzsarati szultán a portugáloktól kapott segítséget, s ennek fejében megengedte, hogy erődöt építsenek Diuban.⁶⁸ 1538-ban Hadim Szulejmán pasa megsarcolta az adeni partokat és eljutott egészen az indiai partokig. Elfoglalta Diu-t is, de a portugál erőddel már nem bírt.⁶⁹ Az oszmánok 1546-ban megszerezték Baszrát, s ezt követően megpróbálkoztak a hormuzi szoros elfoglalásával is.⁷⁰ Az oszmánok egyik legnagyobb sikere a Vörös-tengeren Piri Reisz nevéhez fűződik, aki 1551-ben elfoglalta Adent. Ezt követően sikerült elfoglalnia az omani Maszkat kikötőjét is. Belekezdett Hormuz ostromába, de nem bírt a portugálokkal, s hajói elvesztése után visszatért ugyan Kairóba, de a selyemzsinórt nem kerülhette el.⁷¹ 1554-ben Szejdi Ali Reisz ismét India partjaiig jutott. Az oszmánok azonban inkább Európa felé összpontosították erőiket, s Hajreddin Barbarossa földközi-tengeri flottája nagyobb jelentőségű volt számukra, mint az indiai-óceáni. Baszra és Aden elfoglalásával az egész Közel-Kelet az oszmánok kezébe került, ezt a pozíciójukat évszázadokon keresztül megvédték. Abban, hogy más erők évszázadokig nem tudták megvetni itt lábukat, nagy szerepe volt annak, hogy az Indiai óceán hamarosan a portugál-angol, majd az angol-holland vetélkedés színterévé vált.⁷²

Már felvázoltuk, hogy mi volt a lényege annak a koncepciónak, miszerint az oszmán birodalom elzárta a Kelettel való kapcsolatokat. Ha a vенеcei és egyéb itáliai levéltárak anyaga adott már bizonyos támpontokat ah-

hoz, hogy a Levante-kereskedelem 1453. és 1517. után is folytatódott, s hogy az 1500–1520. közötti évek okozta krízist már a harmincas években kiheverte, mégis ezen a képen még sokat változtathatnak az oszmán források. Ugyanakkor az is kiderült, hogy egy-egy év kereskedelmi viszonyai alapján nem szabad hosszabb távra is érvényes megállapításokat tenni. A levantei viszonyokra a török-perzsa, török-portugál, valamint az indiai-óceáni és az indiai viszonyok együttes vizsgálata során rajzolódhat ki csak reális kép. Az oszmán birodalom és a Levante kutatása összefügg bizonyos tudománytörténeti kérdésekkel is. Az oszmanisztika is – egy-két kivételtől eltekintve – csak a nagyjelentőségű 1954. évi Cambridge-i Orientalisztikai Kongresszus óta tulajdonít nagyobb jelentőséget a gazdaságtörténetnek. A felvetett problémák fontosságára már Halil Inalcik – akit méltán nevezhetünk Ö.L. Barkan mellett az oszmán gazdaságtörténet megteremtőjének, – többször felhívta a figyelmet. Munkássága során ő volt az oszmanisták között az első, aki oszmánli forrásokra hivatkozva bizonyította be a heydi koncepció helytelenségét. Az oszmán birodalomnak a Levante-kereskedelem történetében betöltött esetleges korlátozó vagy serkentő hatásának teljes megvilágosítása csak kvantitatív adatok felhasználásával oldható meg. Szerencsénkre fennmaradt a levéltárakban egy-két olyan vámnapló, amelyek segítségével minderre lehetőségünk nyílik. A bécsi levéltárakban található, Magyarországra vonatkozó vámnaplókon kívül több vámnapló maradt ránk a 16. század elejéről az Al-Dunáról Kiliából, Tulcsából, Gyurgyevóból, Szendrőből.⁷³ (Részünkről eddig az 1515–1517. évi tulcsai vámnapló feldolgozását végeztük el.) Az al-dunai vámnaplók nemcsak azért érdekesek, mert a maguk nemében a kaffai után a legrégebbiek, hanem azért is, mert a Balkán legkorábbi ilyen jellegű összefüggő forrásai. Vizsgálatukkal mérhető le egy-egy adott időszakban a levantei áruk kelet-európai forgalma. Ez a kérdés a magyar gazdaságtörténet szemszögéből is igen fontos, ugyanis Brassónak és Nagyszebennek, mint ahogyan Pach Zsigmond Pál e tárgyban írt tanulmányaiból ez elének tárul⁷⁴ – rendkívül nagy jelentősége volt a levantei áruk magyarországi forgalmazásában, amely áruk viszont az al-dunai átkelőhelyeken keresztül az oszmán birodalom területéről származtak.

A török vámnaplók között azonban a legjelentősebb az 1624–1629. közötti évekből származó alexandrettei vámnapló. Alexandrette Aleppó ki-kötője volt, s így az egyik legjelentősebb levantei kereskedelmi csomópont viszonyait tükrözi. (A vámnaplót Káldy-Nagy Gyula már évekkel ezelőtt feldolgozta, s munkája jelenleg kiadás előtt áll.⁷⁵) A vámnaplóból egyértelműen kiderül, hogy a 17. század elején már nemcsak velenceiek jártak a le-

vantei kikötőkbe, hanem az angolok, franciák és a hollandok is. Nagyon találóan idézi Káldy-Nagy Gyula a levantei kereskedelem hanyatlásával kapcsolatban a francia kereskedelmi társaság véleményét, miszerint a Levantei kereskedelem „a legjövődmezőbb az egész királyságban”.⁷⁶

Ezzel eljutottunk ahhoz a már korábban felvetett gondolathoz, hogy miközben a Levante gazdasági világának váza még évszázadokig fennmaradt, betört e szerkezetbe a maga rácsaival a világkereskedelem is. A francia, holland és angol hajók összegyűjtötték ugyan az India és Irán felől eljutott árukat, de megkezdték a partvidék olcsó nyersanyagainak a felvásárlását is az olcsó kersey⁷⁷ (karasia) és egyéb dömpingárukért cserébe, megrekesztve ezzel az amúgy is alacsony szinten álló kézműipar fejlődésének a lehetőségét. A világkereskedelem szálai ezt követően teljes egészében befonták az oszmán birodalmat, s a birodalom a periféria szabályainak megfelelően egyre szegényedve a nemzetközi politikai viszonyok játékszerévé vált.⁷⁸

Az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem kapcsolata azonban sem térben, sem időben nem ragadható meg csak ezen két tényező elemzésével. Az újabb hódításokkal újabb és újabb területek kapcsolódtak be a birodalomba. Az idő múlásával viszont más és más világtörténelmi folyamatok hatottak az oszmán birodalom gazdasági és társadalmi életre. A kialakuló birodalom ab ovo magában hordozott egy sajátos szerkezetet. A letelepedő nomadizáló oszmán törököknél éppenúgy voltak kereskedők, mint más nomádoknál. Ezek, ahogyan a nomád állam új szerkezetet vett fel, vele változva váltak birodalmi török kereskedőkké. A 16. század eleji török vámnaplókban szereplő törökök nem egyszerre, nem hirtelen váltak kereskedőkké, hanem egy folyamat eredményeként, amelyet csak akkor érthetünk meg, ha beleágyazzuk a nomádok letelepedésének s arab-szelidszuk állammá válásának folyamatába. A török kereskedők a birodalom gazdasági világában a fénykorban már meghatározott szerepet töltöttek be: az ő vállukon nyugodott teljes egészében Isztambul élelmiszerellátása,⁷⁹ de a külfölddel való kereskedelembe alig kapcsolódtak be.

Már az iszlám felvételével tovább nőtt az oszmánok számára a kereskedelem jelentősége, annak kereskedő szelleme következtében. A közel-keleti hódítások során maga az arab kereskedő-világ is a birodalom tartozékává vált. Szerepük nemcsak a kisázsiai részekkel való kapcsolattartásban volt nagy, hanem a Levante-kereskedelem láncolatában is. Az arab kereskedők viszonyainak elemzése az indiai-óceáni viszonyok vizsgálata felé visz bennünket, hiszen évszázadokig az arabok voltak a közvetítők Európa és India között.⁸⁰

Az oszmán birodalom kisázsiai és balkáni hódításai révén bekapcsolta kereskedelmi rendszerébe az autonóm jegyekkel bíró bizánci és balkáni kereskedelmi hálózatot is, amely Kelet-Európa és a Levante gazdasági világához egyaránt kötődött, s olyan közvetítő szerepet játszott Közép- és Kelet-Európa felé, mint az arabok a Levante és India között.⁸¹

A Levante-kereskedelem befonta az egész Földközi-tenger medencéjét. A Velence-centrikus gazdasági világ, amely ugyan szinkron jelenségeket mutathat a Földközi-tenger nyugati medencéjével, mégis inkább a keleti térségben jött létre. A Levante-kereskedelem szinte egyszerre volt kapcsolatban az arab, a török, a kisázsiai görög és a balkáni kereskedőkkel, akik azonban egymással is kapcsolatban álltak (még az arabok is a balkániakkal). Az egymásrahatások foka azonban mindig változott és azt is el kell mondanunk, hogy nem mindig volt egyforma. Az egész működő rendszer szinte minden egyes tagját a 16. század első felében egy újabb hatás érte, a világkereskedelem hatása. Az utóbbi egyszerre befolyásolta a török, balkáni, az arab, a kisázsiai görög kereskedelmet és mindezek kelet-közép-európai és indiai-óceáni viszonyait és a rájuk ható itáliaiak kereskedelmét egyaránt.

Mindezek után hangsúlyoznunk kell azt is, hogy az oszmán birodalom és a Levante-kereskedelem kapcsolatának vizsgálatakor csak ezen jellegzetes távolsági kereskedelmi rendszert tettük vizsgálat tárgyává. A helyi, főleg a városok ellátását szolgáló kereskedelem s a rájuk „pénzszerzési árucseréje” most nem tartozott érdeklődésünk körébe.⁸² Csak részben érintettük a kérdést, hogy az oszmán birodalom önálló gazdasági világ-e vagy sem. Az oszmán birodalmat átszelő Levante-kereskedelem a török, arab, balkáni járulékaik egyaránt egy különálló, külön vizsgálható gazdasági rendszert alkottak, amelyek mozgatói kétségtelenül Velencében voltak, ugyanakkor sohasem voltak mentesek az előbb felvázolt folyamatok hatásai alól. A távolsági kereskedelem szálai átszőve az oszmán birodalmat, nagy hatással voltak a társadalom, a gazdaság és a kultúra egyes rétegeire a birodalom bizonyos régióiban. Hatásuk fokától függően nagy szerepük volt abban, hogy néhol a birodalom lényegétől elütő, új lehetőségek csíráit hordozó kereskedelmi vagy kulturális központok jöjjenek létre, s hogy megteremtessenek egy, a Mediterráneum szűrőcsatornáin átjutó „modern európai világgal” kapcsolatot tartó új, de vékony társadalmi réteget.⁸³ Azonban mindezen kevés lehetőség nyílt. A világ gazdaságba bekapcsolódó oszmán birodalom már a Mediterráneum gazdasági világába is meghatározott hierarchia szerint tagolódott. A világ gazdaságba való bekapcsolódás, amely mind az előbbi rendszeren keresztül, mind közvetlenül történt, újabb meghatározott hierarchiát hozott

magával. A rendszerben az oszmán birodalom a világgazdaság központi területeinek perifériájává (nyersanyagellátójává és ipari piacává) vált. Angol, holland és francia hajók keresték fel a török kikötőket, s bonyolították le a cserét a helyi eladók számára kedvezőtlen arányeltolódással.⁸⁴ Az oszmánok kereskedelme megmaradt a spekuláció – a magasabb áron való eladás – szintjén. Tőkéjük megmaradt örök kereskedelmi tőkének, meg sem próbálva a fogyasztási igények helyi erőkből való kielégítését.⁸⁵ A „spekulációs kereskedelem” mindig megtalálta azt a szálát (szinte a 20. századig), ahol lehetőségei adódtak. A vasútépítések koráig az alig megközelíthető területek ellátását sajátította ki magának; sőt az oszmán birodalom kereskedői szinte a 19. század végéig nagy szerepet játszottak Kelet-Közép-Európa gyarmatárúkkal való ellátásában. A spekulációs tőke csak a „világkapitalizmus” teljes behatolásakor (t.i. a centrum kitágulásakor) vetette le korlátait, beolvadva abba és ezzel részt vállalva a társadalmi struktúra átalakításában.

A világgazdaságba való bekapcsolódás tehát egy meghatározott hierarchia elfogadását jelentette, amely, mint ahogyan Közép-Kelet-Európa esetében is ismerjük, bizonyos belső fejlődési tendenciák elfojtását hozta magával. A perifériává válás tendenciájára, ill. annak lényeges jegyeire Pach Zsigmond Pál már 1970-ben felhívta a figyelmet.⁸⁶

A Közép-Kelet-Európára, ill. Magyarországra vonatkoztatott megállapításokból kitűnik, hogy a mezőgazdasági áruk kezdeti piacokonjunktúrája rendkívül regresszív módon ütött vissza. A „második jobbgyság” kialakulásával jelzett, s jól ismert folyamat struktúrájában tette mássá (a nyugatitól eltérővé) a magyar társadalmat. Illetőleg meggátolva a – csírájában meglévő – nyugati modell követését. Ezek után érthető, hogy az oszmán birodalom (s Velencét leszámítva az egész Mediterráneum) szinte akcideneciájává vált a világgazdaságnak, hiszen annak – akkor még észre sem vehető káros megnyilvánulásainak – még egy nyugatibb szerkezet (az oszmánli-hoz viszonyítva a magyar egyértelműen az volt) sem tudott gátakat szabni.

Jegyzetek

1. W. Heyd, *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter* 1–2, Stuttgart 1879, 604, 781.
2. A.H. Lybyer, *The Ottoman Turks and the Routes of Oriental Trade*. *The English Historical Review*, 1915, 581–583.
3. F. Lane, *Venetian Shipping During the Commercial Revolution*. *American Historical Review* 1933, 219–237. u.ő. *The Mediterranean Spice Trade*. *American Historical Review* 1940, V. Magelhaes-Godinho, *L'Economie de l'empire portugais aux XVe*

- et XVIe siècle. Paris 1969, 560.; E. Ashtor, Profits from Trade with Levant in XV. Century. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1975, 2, u.ő. Observations on Venetian Trade in the Levant in the Fifteenth Century. The Journal of European Economic History 1976, 3, 250–275. Cl. Cahen, L'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval. Studia Islamica 1955, 93–115. magyarul: a Világtörténet 1982, 4, 34–52. F. Braudel, La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II. Paris 1949. 1160 A könyvnek az angol fordítását használtam. The Mediterranean World and the Mediterranean World in the Age of Philip II. 1–2, New York-Cambridge stb. Harper Colophon Books, 1976, 1375
4. M. Malowist, O społecznych aspektach wczesnej ekspansji kolonialnej, Przegląd Historyczny 1963, 1, 20–38.
 5. Heyd i.m.
 6. Braudel i.m. I, 543–568. H. Inalcik, Bursa and the Commerce of the Levant. The Journal of the Economic and Social History of the Orient 1960, 131–147.
 7. V. Barbour, Dutch and English Merchant Shipping in the Seventeenth Century. The Economic History Review, 1930, 261–90.
 8. Az oszmán birodalom, mint autonóm gazdasági egység (világ) vitatott oszmanista és gazdaságtörténész körökben. Elsőként Halil Inalcik vetette fel, L'Empire Ottoman. Actes du premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes III, Sofia 1969, 87–88.
 9. A Levante szinte századunkig nem csak a levantei partvidéket jelentette, hanem az oszmán birodalmat – beleértve a Balkánt – is.
 10. H. Inalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London 1975, 129–132. A középkori fekete-tengeri viszonyokról részletes felvilágosítást ad két 15. századi itáliai utazó: Josafa Barbara and Ambrogia Contarini, Travels to Tana and Persia ed. S. Alderley, London 1873, 27, 28, 29, 140.
 11. Az indiai-óceáni kereskedelemről áttekintést ad Buda Géza, Kelet-Afrika és a Kelet. Világtörténet 1981, 1, 40–46. A kérdés részletes kifejtése G.F. Hourani, Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times. London 1951. 131; D.S. Richards, Islam and Trade of Asia. Oxford 1970; G.R. Tibbets, Arab Navigation in the Indian Ocean before the coming of the Portugese. London 1971.
 12. J. Engel, Von den spätmittelalterlichen respublica christiana zum Mächte-Europa der Neuzeit. Handbuch der europäischen Geschichte. Herausgegeben von Th. Schieder. 3. Band. Stuttgart 1971, 89.
 13. A közel-keleti és közép-ázsiai kereskedelmi utakról kiváló áttekintést ad J. Engel, Grosser historischer Weltatlas. München 1967, Zweiter Teil, és H. Inalcik, The Ottoman Empire i.m. 122–123.
 14. A.R. Lewis, Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500–1100. Princeton 1951, 271
 15. R.S. Lopez, Le problème des relations anglo-byzantines du septième au dixième siècle. Byzantion 1948, 139–162. valamint G. Vernadsky, Relations byzantinorusses au XIIe siècle. Byzantion 1927/28, 260–269.
 16. A Pirenne által kirobantott vita elemzése: R. Lopez, Mohammed and Charlemagne, a Revision. Speculum 1943, 14–39.

17. M. Bloch, Le probleme de l'Or au Moyen Age. Annales 1933, 1, 4–5. Magyarul M. Bloch, A történelem védelmében. Bp. 1974, 236–37.
18. A latin császárság szétesése után a niceaiakkal kötött szerződések következtében tudtak a genovaiak behatolni a Fekete-tengerre. A leghíresebb kolóniájuk Kaffa (ma Feodoszija) volt. M. Balard, Gênes et l'Outre-Mer. Paris 1973. 420; G.J. Brătianu, Actes de notaire Génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle. Bucarest 1927, 375; u.ő. Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle. Paris 1929. stb. A Legújabb összefoglalás M. Balard, La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle). Rome 1978, 1–2, 1007. A Dnyeper torkolatánál lévő Moncastro avagy a török Akkermanra illetve a Duna torkolatánál lévő Licostomo-Kiliára – vonatkozóan N. Iorga, Studii istorice asupra Chilie si Cetatii Albe. Bucuresti 1899, 418. Az Azovi tengernél lévő velencei kolóniáról: M. Berindei – G. Veinstein, La Tana-Azaq de la présence italienne a l'emprise Ottomane (fin XIIIe-millieu XVIe siècle). Turcica 1976, 110–201.
19. J. Heers, Gênes au XVe siècle. Paris 1961, 739; H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig. Gotha 1920, 2. Band. 179–242. R. Cessi, Venice to the Eve the fourth Crusade. The Cambridge Medieval History. Volume IV. The Byzantine Empire. Edited by J.M. Hussey. Cambridge 1966, 251–274. K.M. Setton, The Latins in Greece and the Aegen from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages. u.o. 389–430.
20. Ashtor, Observations... i.m.
21. F.C. Lane, The Venetian Galleys to Alexandria, 1344. Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege I: Mittelmeer und Kontinent. Festschrift für H. Kellenbenz. Herausgegeben von J. Schneider. Bamberg 1978, 431–440.
22. P.W. Edbury, The Crusading policy of King Peter I of Cyprus, 1359–1369. The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades. Edited by P.M. Holt. Warminster 1977, 90–100.
23. Ashtor, Observations... i.m.
24. u.o.
25. Cl. Cahen, Quelques mots sur le déclin commercial du Monde musulman a la fin du Moyen Age. Studies in the Economic History of the Middle East. ed. M.A. Cook. London 1970, 35–36. Magyarul: Világtörténet 1982, 2, 94.
26. Ashtor, Observations... i.m. több itáliai hajó teljes árukészletéről ad felsorolást.
27. Magelhaes-Codiñho i.m.
28. u.o.
29. Kretschmayr i.m. Balard i.m.
30. I.H. Uzünçarşılı, Osmanli tarihi. I. Ankara 1972, 67–68.
31. Uzünçarşılı i.m. 231.
32. P. Charanis, Internal strife in Byzantium during the Fourteenth Century. Byzantion 1940/41, 347–349.
33. Uzünçarşılı i.m. 232.
34. u.o. 228.
35. M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung der türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance. Herausgeben von W. Goetz. Band 27. Leipzig–Berlin 1923, 206.

36. A. Gegaj, L'Albanie et l'invasion turque au XVe siècle. Paris-Louvain, 1937, 48–58.
37. Uzunçarşılı i.m. 229.
38. Pach Zsigmond Pál, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 1975, 1, 1–31.
39. Tardy Lajos, A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a 13–15. században. Bp. 1980, 59–121. A kérdés kiváló összefoglalását adja. Ugyanitt megtalálható mind a régebbi, mind a kurrens szakirodalom felsorolása.
40. Bertrandon de la Brocquière, Voyage d'outre mer et retour. Edit. Ch. Schefer. Paris 1892, 135, 137.
41. J. Schiltberger, Eine wunderbarliche und kurzweilige Historie... Leipzig é.n. 61–64.
42. H. Inalcik, Bursa and the Commerce of the Levant. The Journal of the Economic and Social History of the Orient 1960, 131–147.
43. Uzunçarşılı i.m. 408–409.
44. Uzunçarşılı i.m. II, 128.
45. i.m. 111–125.
46. A.C. Hess, The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525. American Historical Review 1970. 1892–1919.
47. C. Orhonlu, Kefe, Kafa, Kaffa. The Encyclopaedia of Islam. New Edition. Ed. by E. van Donzel, B. Lewis and Ch. Pellat. Leiden 1978, IV, 868–870.
48. N. Beldiceanu, La conquête des citées marchandes de Kilis et de Cetatea Albă par Bayazid II. Südost-Forschungen 1964, 36–90.
49. Isztambul, Başbakanlık Arşivi, Maliye No. 30.
50. Hóvári János, Az 1515–17. évi tulcsai török vámnapló. Történelmi Szemle 1981, 448–449.
51. Inalcik, Bursa nad the Commerce of Levant... i.m.
52. i.m.
53. i.m.
54. i.m.
55. Uzunçarşılı i.m. II, 213–219.
56. R.B. Serjeant, The Portuguese off the South Arabian Coast. Oxford 1963, 233.
57. S.Y. Labib, Handelsgeschichte Ägyptens im Spätmittelalter (1171–1517), Wiesbaden 1965, 447–557.
58. Sejeant i.m. 41–46.
59. u.o.
60. E. Ashtor, La découverte de la voie maritime aux Indes et les prix des épices. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulouse 1973, 33–34.
61. 1502-ben egy kantár bors ára 950 akse volt Edirnében. Inalcik i.m. 138.
62. Braudel i.m. 544.
63. H. Van der Wee, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy. Louvain, 1963, 522–23.
64. Braudel i.m. 544–45.
65. i.m. 545–554.
66. i.m.
67. Serjeant i.m. A portugál-török indiai-óceáni küzdelmekről magyarul Káldy-Nagy Gyula, Szulejmán. Bp. 1974, 150–158.
68. Serjeant i.m. 67–109.

69. i.m.
70. i.m.
71. i.m.
72. A.L. Horniker, Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583. to 1612. The Journal of Modern History 1946, 300–302. K.N. Chaudhuri, The English East India Company. London 1965. 245
73. Hóvári i.m.
74. Pach Zsigmond Pál, A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala i.m. u.ő. A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. Századok 1978, 6, 1005–1038.
75. Az alexandrettei vámnaplóval kapcsolatosan következő cikkeket jelentette meg Káldy-Nagy Gyula: Names of merchandeses in a mediterranean Turkish customs register. Acta Orientalia Hungarica 1965, 299–304. u.ő. Adatok a levantei kereskedelem 17. század eleji történetéhez. Századok 1967, 1–2, 138–147.
76. Káldy-Nagy, Adatok a levantei kereskedelem... i.m. 147.
77. A kersey-ről (karasia) Pach Zsigmond Pál, Magyarország nyugati gyapjűszövetimportja a XV. és XVI. század közepén. Történelmi Szemle 1971, 1–2, 29. A kersey és más nyugati textiliák 16–17. századi kereskedelméről kiváló elemzést ad: B. Braude, International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire 1500–1650; A Study in Undevelopment. Review 1979, 3, 437–51.
78. Az oszmán birodalom és a periféria kérdéséről: I. Wallerstein, The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research. Review 1979, 3, 389–398.
79. H. Inalcik, The Ottoman Empire... i.m. 145.
80. Lásd a 11. számú jegyzetet.
81. A balkáni kereskedelem frappáns vázlatát adja T. Stoianovich, The Conquering Orthodox Merchant, The Journal of Economic History 1960, 2, 234–313.
82. Az ilyen jellegű oszmanisztikai kutatásokat S. Faroghi kezdte meg pár évvel ezelőtt. S. Faroghi, Sixteenth Century Periodic Markets in various Anatolian *sancaks*-İçel, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydin and Mentese. The Journal of Economic and Social History of the Orient 1979. 1, 32–80.
83. Az oszmán birodalom és a muszlim világ *westernizációjáról*: B. Lewis, The Muslims Discovering of Europe. London 1982.
84. Braude i.m.
85. Az oszmánok gazdasági szemléletéről: H. Inalcik, The Ottoman Economic Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. Cook i.m. 207–218.
86. Pach Zsigmond Pál, Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 16–17. században. MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. 1970, 269–271. u.ő. Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok. 1982, 3, 459.

AZ ISZLÁM

(Részletek a szerző egy nagyobb kéziratából)

A török népek többsége — attól függetlenül, hogy Európában, vagy Ázsiában élnek-e — a történelmük során felvették az iszlám hitet.¹ Ez az oszmán törökökre is vonatkozik. Történelmi fejlődésüket, államuk kialakulását, társadalmi szerkezetüket és kultúrájukat az iszlám nagy mértékben befolyásolta. Ennek következtében fel kell vázolnunk néhány olyan problémát, amely az iszlám hitre vonatkozik, azonban csak azokkal a főbb tételekkel foglalkozunk, amelyek mindenképpen szükségesek az oszmán birodalom megértéséhez.

Az iszlám, az i.u. 7. században alakult ki az Arab félszigeten. Mohamed, egy gazdag mekkai kereskedőnő férje alapította², aki idővel az általa hirdetett vallás prófétája lett. Az új vallás alapítása nem volt ellentmondásmentes. A nomád (jobban mondva — politeista) alattvalók ellenségesen viszonyultak Mohamedhez, aki ezen összeütközések miatt Medinába menekült. Ezt a menekülést arabul hidzsrának nevezzük — amely 622. július 15-én vagy 16-án történt —, s az iszlám időszámításnak a kezdetét jelenti. Mohamed Mekkába menekülése következtében az új vallás hívei ki lettek tagadva a törzsek régi közösségéből, s ennek helyébe a hívők közössége jött létre. Ez azonban nem eredményezte azt, hogy az iszlám nemzeti, vagy egy kiválasztott nép vallása legyen, hanem éppen ennek következtében az iszlám egy olyan egyetemes vallássá fejlődött, amely Indiáig, Indonéziáig, Kínáig és a Fülöp-szigetekig is elterjedt. Az iszlám vallás számos zsidó és keresztény vallási elemet olvasztott magába, amelyek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy tovább terjedjen. Az iszlám vallás teljes egészében monoteista, ez azt jelenti, hogy csak az egyedüli, mindenttudó és mindenható Isten (Allah) létezését ismeri el, aki a világot is teremtette. Az iszlám felfogás szerint a kereszténység nem monoteista, a keresztények Szentháromság hite és Jézus istenítése miatt. De Jézust — és ez nagyon fontos -- prófétának ismerik el annak ellenére, hogy őt nem hasonlítják össze Mohameddel, a kiválasztott prófétával, Isten utolsó és legnagyobb küldöttjével. Mohamednek az iszlám nem tulajdonít isteni tulajdonságokat.

Az iszlám világkép nagyrésze a zsidó és a keresztény vallásból száрма-

zik: ezek között a legfontosabb az eleve elrendelés, a feltámadás, az utolsó ítélet, a Paradicsom és a Pokol. Vannak angyalok és ördögök, s mellettük a rossz és a jó szellemek, az ún. *dzsinek*, amelyek tulajdonképpen az iszlám előtti arab vallásból származnak.

Az iszlám szentírása a *Korán* (arabul – olvasás, olvasmány, könyv), amely fejezetekre van osztva, s ezek tartalmazzák az isteni kinyilatkoztatásokat, amelyek tulajdonképpen Mohamed próféta látomásai. A Korán nemcsak transzcendentális dolgokat tartalmaz, hanem meghatározza az iszlám társadalmi rendjét és a hívők kötelességeit is. A Korán nemcsak a mindennapi élet egyes elemeit szabályozta, hanem Mohamed kinyilvánított kétélyei és tettei (amelyeket arabul *szunnának* nevezünk) mindenki előtt példaképként álltak. A próféta ezen szunnáját a szavahihető igazmondók adták tovább, s ezeket a hagyományokat (arab hadith)³ nagy kötetekben foglalták össze, s ezek alkotják a Koránnal együtt az iszlám vallási törvényeinek az alapjait.

Az erős konzervativizmus, amely az iszlámon belül uralkodott, vezet el bennünket a taklid (utánzat) ideológiájához. Míg az iszlám első két évszázadában a hit tanítóinak megvolt a lehetőségük, hogy a *szunnát* s a Koránt saját felelősségükre elemezzék, s jópár kérdésben a saját véleményüket fejték ki (ezt a sajátos véleményt idzstihád-nak nevezik), addig az i.u. 8. században eljutottak ahhoz a ponthoz, amikor a hittanítók száma annyira megnőtt, hogy az a vélemények különbözőségét eredményezte, s ezután az önálló Korán-interpretációk elmaradtak. Ettől kezdve csak a régi hittanítók véleményét vették figyelembe (taklid). Ha született egy olyan új vélemény, amely összeütközött a régivel, akkor azt *bid'a*-nak nevezték s az „újítás”-t denunciálták, és felléptek ellene. Ez a nézet még ma is több iszlám országban fennáll.

A vallási törvény elsősorban a hívők, azaz a *muszlimok*⁴ kötelezettségeit tartalmazza, az öt főkötelességet „az oszlopot”, amelynek teljesítésére mindenki rá van kényszerítve. Ezek közül az első, a hit ismerete, amely így hangzik: „én hiszem, hogy nincs más Isten az Istenen kívül és hiszem, hogy Mohamed az Isten küldöttje.” Ezt követte a rituális ima, amelyet naponta ötször kell megismételni, ez általában (de nem mindig) a mecsetben zajlik le, az imára hívó müezzin szólítására a minaretből. Az alamizsna, a Ramadan (törökül: Ramazan) havi böjt s a mekkai zarándoklat alkotják az iszlám vallás további oszlopait. A muszlimoknak legalább egyszer az életükben el kell zarándokolniuk Mekkába, ha erre lehetőségük van.

Az iszlám lényegének összefoglalása után át kell tekintenünk az iszlám

uralmi rendszert is. A világ két részre oszlik: az első az a terület, amely iszlám uralom alatt van (arabul: dar al-islam, törökül: darüislam, amely „az iszlám házá” jelent), a második az a terület, ahol nem a muszlimok uralkodnak (arabul: dar al-harb, törökül: darülharb, amely a „háború házá” jelent). A muszlimok kötelezve vannak arra is – kollektíven de nem egyénileg – hogy a vallást fegyverrel is terjesszék, hogy a háborúk földjét az iszlám területévé változtassák. Ez a kötelesség, a hitharc (arabul: *dzsihad*) ad magyarázatot az expanziókra, azokra is, amelyeket az oszmán birodalom oly sikeresen végrehajtott. A vallási törvény nem írja elő a nem-muszlimok feltétlen áttérítését. Az Isten szolgájának az iszlámot fegyverrel kell elnyernie. A kinyilatkoztatott monoteista vallások követői, mint pl. a zsidók vagy a keresztények megmaradhattak a hitük mellett, ha az iszlám uralmat elismerték, s a rájuk kivetett fejadót megfizették. Ha egy iszlám terület a *nem-muszlimok* kezére kerül, akkor az ott élő *muszlimoknak* kötelességük volt a terület elhagyása.

Az iszlám felfogás szerint Isten előtt minden muszlim egyenrangú. Nem létezik egy olyan egyházi rend sem, amelynek tagjai közvetítő szerepet töltenének be Isten és a hívők között. Az imamok, az egyes közösségek vezetői nincsenek külön felszentelve, az istentiszteleteken ők csak előimádkozók és prédikátorok. Ők nem lelkészek. Annak ellenére, hogy az iszlám keletkezésének első szakaszában az isteni s emberi erő ugyanazt jelképezték, nem jött létre egy olyan egyházi szervezet, amely hasonlítana a keresztény egyházhoz. Kezdetben nem is beszélhetünk az iszlám *klérus*ról, habár ez a terminus Nyugaton az iszlám tudósait jelenti eredetileg. A teológusok (*ulema*), jogtudósok, a teológiai főiskolák (medresze) tanárai, vagy a muftik, olyan jogi problémákat oldanak meg, amelyek a valláshoz kapcsolódnak, de funkciókat nem töltenek be. A világi joghatóság csak olyan bírakat (*kadi*) alkalmaz, akiknek bizonyos teológiai-jogi képzettségük van.

Az iszlám társadalomban a mindennapi élet számos területe a vallási törvényektől függ. Az iszlám fogalom „odaadást” jelent, a hívők Istenhez való végtelen odaadását. A gazdasági életre vonatkozó rendelkezések közül csak az uzsora tilalmát említjük meg, a magánélet köréből pedig a borivás és a disznóhúsevés tilalmát. A képek festését is megtiltották. Éppen ezért az iszlám művészettörténet számos alkotója a siiták közül került ki, mert ők nem fogadták el ezt a tilalmat.

A házasságkötésnek az iszlám vallásban nincs szakrális jellege, csupán egy szerződés számukra. A szabad muszlimoknak a teoretikus előírások szerint négy feleségük lehet, de ezen kívül számtalan rabszolganőt tarthattak

szeretőként a férj gazdasági helyzetétől függően, ez azonban meglehetősen ritka. Az alsó rétegeknek csak két feleségük lehet. A legmagasabb áldás a hívő muszlim számára, ha a házasságból gyermek születik. A nők csak egy férfivel házasodhatnak, nekik mindig alárendeltnek kell lenniük. A válás jog természetesen csak a férfit illeti meg, s nem a feleséget. Így ez mindig a férfi akaratától függ. Így tulajdonképpen ez ugyanolyan, mint az ún. menyasszony eladás, amelyre a férj azért jogosult, mert korábban fizetett a feleségért a házassági szerződésben, s így a hibát elkövető nő felett is ő maga rendelkezik.

A *szizma* (egyházzszakadás) nem kímélte meg az iszlámot sem. Az ortodox szunniták, (akik közé a törökök is tartoznak), mellett a siiták azok, akikről leginkább kell beszélnünk. A szunnitákkal ellentétben ők úgy vélték, hogy az iszlám közösség mindenkori legkiválóbb tagja, a *kalifa*⁵, csak Mohamed leszármazottja lehet, így a siiták Alit, Mohamed unokatestvérét és vejét tekintik a próféta egyetlen és igazi utódjának.⁶ Innen ered a *sia'* „párt” elnevezés is, ugyanis ők Ali követői. A siiták számára Ali az első kalifa és az első imam. A siita nyelvhasználatban az egész iszlám közösség legfőbb vezetőjét nevezik imam-nak.⁷ Ali két fiát, Hasszánt és Huszeint tisztelik második és harmadik imam-ként. A *sia'* szektái az imámok sorrendjének elfogadásában különböznek csak egymástól. Az ötös siitákat zaiditáknak⁸ nevezik, mert ők összesen csak öt imámot fogadnak el. A hetes siiták, az iszmaeliták⁹ pedig hét imámot tisztelnek. A tizenkettes siiták alkotják a siiták többségét, az ő tanításuk tizenkettő imámot fogad el. A tizenkettes siiták hite a 16. században Perzsia állami vallásává vált, s Kelet-Anatoliában egyre növekvő veszélyt jelentett az oszmán uralom számára. Az utolsó imámot nem halottnak, hanem „eltűnt”-nek tekintették, aki majd az idők végezetével Mahdi (Messiás)-ként ismét megjelenik. Elégé általános vélemény az, hogy az utóbbiak nem ismerik el a szunnát, csak a Koránt, ez azonban nem helytálló. A siiták csak azokat a hagyományokat nem fogadják el autentikusnak, amelyek az ő tanításaiknak ellentmondanak, sőt a szunna szavahihetőségét bizonyos mértékben ők is elfogadják. A hagyománynak náluk mindig Mohamed családtagjaihoz kell visszanyúlnia.

A szunnitáknál négy jogi iskola létezik. Ezek eltérnek egymástól egyes jogi kérdésekben, különösen a rítusokban, ennek ellenére kölcsönösen elismerik egymást. A törökök általában az ún. hanefita¹⁰ iskolához tartoznak. A safiita iskolának Dél-Arábiában és Dél-Ázsiában, a malikitáknak pedig Felső-Egyiptomban és Észak-Nyugat-Afrikában van befolyásuk. A leghíresebb és a legerősebb a hanbalita iskola, amely Szíriában, Irakban, s az Arab-

félszigeten terjedt el, amely terület a Wahhabita mozgalom kialakulásának is a hazája. Miközben a szunnita ortodoxia egy ésszerű, józan és a külsőségeket s a jogi szemléletet erősen hangsúlyozó vallásosság, mégis léteznek az iszlám ezen ágában is heterodox tendenciák. Ide sorolható a szenttiszteleten s a népi vallásosság mágikus megjelenési formáin kívül az iszlám misztika (tasawwuf), amely rendkívül fontos a hívő világ dervisrendjei számára. Jól-lehet a szufiság szoros kapcsolatban áll a *sia'* különböző irányzataival is, mégis még maga az ortodoxia is eltűri, mint a szunnitizmus egyik alkotórészét.

Az iszlámra vonatkozó további részleteket az oszmán történelem eseményei kapcsán fogjuk tárgyalni.

Jegyzetek

1. A fontosabb török népek közül csak a jakutok s a csuvasok nem vették fel az iszlámot.
2. Az iszlám felfogás szerint Mohamed nem egy új vallást alapított, hanem csupán a zsidók és a keresztények „hamis” tanításait tisztázta.
3. A th-t úgy kell kiejtenünk, mint az angol thing-ben.
4. A tömegkommunikációban gyakran használt „muszlim” angol közvetítéssel terjedt el. A mohamedán elnevezés a muszlimoktól származik, ám Mohamedet ők nem istenítik, mint ahogy a keresztények Jézust.
5. Az arab kalifa képviselőt (Stellvertreter) és utódot egyaránt jelent.
6. Ali Fatimával, a próféta leányával házasodott össze.
7. Ebben a jelentésben ne keverjük össze az egyes iszlám közösségek vezetőivel, akiket ugyanúgy imám-nak neveznek.
8. Így nevezték az ősapja után – Zaid ibn Ali ibn Al-Huszein imám, Ali fia Huszein unokája.
9. A jelentés visszavezet a hetedik imámhoz, Iszmáilhoz, aki Dzsafer asz-Szadik egyik fia volt.
10. Ezt a 767. után meghalt jogtudósról, Abu Hanifáról, ezen jogi iskola alapítójáról nevezték így. A többi jogi iskolákat is a valamikori alapítójukról – as-Safii, Malik ibn Anasz, Ahmad ibn Hanbal – nevezték el.

HAZAI GYÖRGY:

MUSZTAFÁ KEMÁL ATATÜRK

(Elhangzott a Kemál Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett tudományos konferencia megnyitó előadásaként [1981. október 28-án].)

Századunk kiemelkedő történelmi alakjára, Musztafa Kemál Atatürk-re emlékezik a világ, születésének 100. évfordulóján. A török államférfi neve elválaszthatatlanul összeforr a modern Törökország, a nemzeti török állam születésével. Életművének jelentősége azonban messze túlmutat országának határain is: Kemál Atatürk gazdasági és politikai célkitűzései korában irányt és perspektívát mutattak a függetlenségükért küzdő gyarmati és félgymati országok számára. Ezért tekinti a harmadik világ ma Kemál Atatürköt egykori útmutatójának, ha úgy tetszik, egyik zászlajának.

Kemál Atatürk életútja hiven tükrözi azt a megrázkódtatásokkal terhes korszakot, amelyben egy világbirodalom, az Oszmán Szultánság összeomlik, hogy a súlyos áldozatokkal járó nemzeti felszabadító háború után véglegesen átadja helyét a Török Köztársaságnak.

Az egykor hatalmas Oszmán Birodalom a 19. század végén már csak árnyéka volt önmagának. A hajdan rettegéssel emlegetett török szultánság reménytelenül próbálta feltartóztatni a tartományaiiban fellángoló nemzeti felszabadító küzdelmek áradatát, s véres háborúkban vesztette el az egykori diadalmas hódításai során szerzett területeket. Az Oszmán Birodalom, amely évszázadokon át uralta a Közelkeletet, Észak-Afrikát és a Balkánt, gazdaságilag a nyugati kapitalista országoktól függő, félgymati viszonyba került, a nemzetközi politika porondján pedig a külső erők játékszerévé vált, létét is ténylegesen már csak a nagyhatalmak gazdasági és politikai ellentéteinek köszönhette. „Európa beteg embere” – ahogy a Birodalmat nevezték – tehetetlenül sodródott a politikai vég, a végső összeomlás felé.

Ez a külpolitikai helyzet ugyanakkor hű és adekvát képe volt az ország belső viszonyainak is. Az ország társadalmi berendezkedése lényegében megőrizte a középkori kereteket, gazdasági és politikai fejlődése végzetesen megmerevedett. A dinasztia, s a vele összefonódó konzervatív muszlim társadalmi erők görcsösen ragaszkodtak az állami és társadalmi rend hagyományos formáihoz, s így biztosítani is tudták azt, hogy az így vagy úgy kikény-

szerített reformok csak a rendeletek papírján maradjanak meg. Az ipari forradalom és a polgári demokrácia útján haladó Nyugathoz való felzárkózást sürgető körök reformtörekvései így mindúntalan hajótörést szenvedtek.

Az országban azonban különösen a 19. század második felében, egyre erősödött a zömmel Franciaországban nevelkedett, felvilágosult értelmiségi ifjúság, amely felemelte szavát a szultáni önkény, a korrupció és a tehetetlenség ellen, gazdasági és politikai reformokat sürgetett. Publicisztikai és irodalmi működésük nyomán a megújulás szükségességének eszméje egyre erősebben terjedt a szultáni abszolutizmussal elégedetlen polgárok, tisztviselők és katonatisztek között. Titkos körök és társaságok alakultak, s tevékenységüket sem az erőszak, sem a száműzetés nem tudta megfékezni: ha úgy adódott, az emigráció kenyerét választva folytatták mozgalmukat.

Kemál Atatürk hazájának e válságos korszakában Szalonikiben látta meg a napvilágot. Gyermekkorá így Makedóniában, az Oszmán Birodalomnak azon balkáni tartományában telt el, ahol egyre erősebbé vált a sokajkú lakosságnak az oszmán uralom elleni felszabadító mozgalma, s amely a 20. század elején a szultáni önkényuralommal szembeszegülő ifjútörökök mozgalmának, majd forradalmának is központjává vált.

A kispolgári családból származó Musztafa Kemál a katonai iskola falai között ismerte meg igazán országának gondjait és problémáit, amelyeket a gyermekek aligha sejtettek vele.

Az Oszmán Birodalom katonai iskolái nemcsak a hadtudományba nyújtottak bevezetést: a növendéknek komoly színvonalú általános műveltséget és nyelvtudást is biztosítottak. Az idegen nyelvek birtokában nem csoda, hogy az európai kultúrával is kapcsolatba került katonatisztek hazájuk helyzetéről és annak a nagyvilághoz való viszonyáról más képet alkottak maguknak, mint azt a szultáni hatalom tőlük elvárta. A tisztikar a társadalom legfelvilágosultabb rétegét képezte, amely hamarosan a közhaladás motorjának szerepét vállalta magára: tudatosan készítette elő a szultáni önkényuralommal való leszámolást.

A kitűnő képességű, a matematikában is jeleskedő Musztafa Kemál nagy lelkesedéssel tanult franciául. Megismerkedett a francia irodalommal: a francia felvilágosodás szerzői és a francia forradalomról szóló művek kedvenc olvasmányai közé tartoztak. Jelentős hatást gyakoroltak azonban rá a 19. századi haladó török írók is. A szaloniki katonai iskolából az isztambuli Katonai Akadémiára került, ahol egyre szorosabb szálak fűzték a szultáni önkény ellen szervezkedő tisztek köréhez. Titkos társaságukban Musztafa Kemál egyre aktívabb szerepet játszott. A titkosrendőrség azonban résen

volt: 1905-ben letartóztatták a fiatal tiszteket. Musztafa Kemál büntetése enyhe volt: távoznia kellett a fővárosból; a Szíriában állomásozó alakulatokhoz helyezték át. Az ott eltöltött évek során a fiatal katonatiszt megismerhette az Oszmán Birodalom másik tartományának nyomorúságát, az arab-ajkú lakosságot sújtó kíméletlen elnyomást is.

Az ifjútörökök 1908-ban kirobbant forradalma Musztafa Kemált Szalonikiben találja. Az ifjútörökök győztes mozgalmában lényegében nincs vezető szerepe. Csak 1909-ben jut számára fontos feladat: őt bízzák meg a szultáni ellenforradalom elfojtására kirendelt katonai alakulat vezérkari főnöki tisztjével. Hamarosan nézeteltérés támad azonban az ifjútörök vezetőkkel, akik az országot az égetően sürgős és türelmetlenül várt társadalmi változások helyett egy új önkényuralmi rendszer útjára vezetik. Az ifjútörök mozgalmából kiábrándult és véleményét nyíltan kimondó Musztafa Kemált mellőzik, évekig nem léptetik elő, bár 1911-ben a líbiai hadszíntéren, majd 1913-ban a második Balkán-háborúban ugyancsak megcsillogtatja katonai képességeit. 1913-ban katonai attasénak nevezik ki Szófiába. Az első világháború előestéjén itt eltöltött több, mint egy esztendő nem kis hatást gyakorol Musztafa Kemálra. Látja és jól felméri, hogy mit jelentett Bulgária számára a nemzeti felszabadulás a gazdasági és társadalmi élet minden szférájában. Itt kristályosodik ki benne véglegesen az ifjútörökök németbarát politikájának elutasítása is. Ebben egyértelműen és egyedül a külföldi nagyhatalom érdekeinek kiszolgálását látja.

Az első világháború, amelynek során Musztafa Kemál ismét tanúságot tesz kitűnő katonai képességeiről, az Oszmán Birodalom számára is súlyos vereséggel zárul. A nagyhatalmak megszállják Isztambult, ellenőrzésük alá kerül Anatólia déli és délnyugati partvidéke is. Az 1919-ben Sévresben összeülő békekonferencián rögzítik az ország felosztására vonatkozó terveket. Ezzel egyidőben az angolok biztatására görög csapatok szállnak partra Izmirben, hogy a zsákmány felosztásából nekik ígért Nyugat-Anatóliát birtokukba vegyék. A szultáni udvar tehetetlenül áll szemben az eseményekkel, s a dinasztia, hogy hatalmát megmentse, elfogadja a nagyhatalmak által diktált megalázó feltételeket.

Az ország népe azonban más választ ad. Anatóliában gombamódra szaporodnak a nemzeti ellenálló szervezetek és fegyveres szabadcsapatok, amelyek eredményesen szegülnek szembe az idegen erőkkel. A szultáni kormány Musztafa Kemált bízza meg az egyre erősödő nemzeti önvédelmi harc elfojtásával, és a meglevő török reguláris alakulatoknak a fegyverszünetben ill. a békeszerződésben előírt lefegyverzésével. Musztafa Kemál annak szilárd

tudatában vállalja el ezt a feladatot, hogy a szultáni parancs ellenkezőjét fogja tenni: összefogja a lehetséges katonai erőket, élére áll a nemzeti ellenállásnak, s fegyverrel űzi ki az országból az idegeneket. S ettől az elhatározásától sem a fejére kimért halálbüntetés, sem a választott úton átmenetileg elszenvedett kudarc nem tántorítja el.

Musztafa Kemál világosan látta, hogy az ország függetlenségének megmentéséért folytatott harc ügye megteremti a nemzeti erőknél azt az összefogását, amely a felszabadító háború adta keretben képes lesz majd arra is, hogy az oszmán múlttal szakítva megteremtse az új török nemzeti államot. A nagy történelmi feladat, a polgári forradalom végrehajtása és a nemzeti török állam megteremtése számára eljött az óra. A történelmi feladat pedig, amelyben egy évszázad haladó mozgalmainak törekvései és álmai fejeződtek ki, Kemál Atatürkben megtalálta a feladat elvégzésére hivatott történelmi személyiséget is.

E szerény időkeretben nem lehet feladatunk a Török Nemzeti Felszabadító Háború izgalmas menetét — amelynek során a nemzeti erők útját nemcsak siker kísérte —, nyomon követni. Elégdjünk meg itt a történelmi tények összefoglalásával: Musztafa Kemál nemzeti felszabadító háborúja, amely támogatást egyedül csak a fiatal szovjet állam részéről élvezett, 1922-ben teljes győzelemmel végződött. Ez egyben azt jelentette, hogy Törökország fegyverrel tette semmissé az I. világháború győzői által diktált sévresirabáló békeszerződést. A nagyhatalmak az adott nemzetközi helyzetben nem tehettek mást: akceptálniuk kellett a tényeket. Az 1923. nyarán Lausanneban aláírt új békeszerződés híven dokumentálta, hogy a nemzeti területeiért és az önrendelkezés ügyéért fegyvert fogó török nép elérte célját: kikényszerítette az igazságosabb békét. A Török Nemzeti Felszabadító Háború győzelmével az Oszmán Birodalom és a hét évszázadon át uralkodó oszmán dinasztia véglegesen eltűnt a történelem színpadáról, helyét az új török nemzeti állam, az 1923. őszén kikiáltott Török Köztársaság foglalta el.

A forradalom győzelme teljes volt: megszületett az a keret, amely lehetségessé tette a múlt teljes felszámolását és az új megteremtését. A megújulás kiharcolóí, élükön Kemál Atatürkkel, a fiatal köztársaság első elnökével, hatalmas feladatok előtt álltak: egy elmaradott, az egymást követő háborúkban szinte a tönk szélére került országban kellett a gazdasági és kulturális felemelkedést elindítani, az országnak az Oszmán múltban és az iszlám kultúrában gyökeredző intézményeit új, a polgári haladás igényeit kielégítő intézményekkel helyettesíteni, más szóval: az országot modernizálni. Egy óriási reformsorozat volt hivatott arra, hogy évezredek, de még in-

kább évszázadok adósságát törlessze. Mindennek megtervezése és végrehajtása pedig elválaszthatatlanul összeforrott Kemál Atatürk nevével.

Az adott keretben nem elemezhetjük részletesen a kemáli reformokat, a kemáli életművet. Ez lényegében konferenciánk egészének, az itt elhangzó előadásoknak lesz a feladata. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy fényt villantsunk az ataturki reformmű és politika legfontosabb vonásaira.

Az ataturki reformokban világosan jutott kifejezésre az Oszmán múlttal való kompromisszum nélküli szakítás szilárd óhaja. Ez egyben az állam és vallás ügyeinek következetes szétválasztását is jelentette. Az 1928-ban hozott törvény megszüntette az iszlám államvallás jellegét, s annak eladdig élvezett különleges jogait. Ugyanakkor az ország polgárai számára biztosította a szabad vallásgyakorlás jogát. Az elmaradottság és tudatlanság központjainak tekintett dervisrendek feloszlatása és kolostoraik bezárása, a vallási fejadó eltörlése, az iskolaügy állami kezelésbe vétele, az iszlám képtilalom megszüntetése és a muzulmán kalendárium helyett az európai időszámítás bevezetése – ezek voltak a reformmű e szektorának legfontosabb elemei. Kemál Atatürk konzekvens laicizmusa az ország számára teljesen új politikai és gondolkodási kereteket teremtett. E reformok igazi jelentőségét szinte csak napjainkban mérhetjük fel teljes értékükben, amikor a kérdést már – térben és időben – összehasonlító aspektusból vehetjük szemügyre.

Az Oszmán államapparátus már a Felszabadító Háború alatt felbomlott. Helyét a nemzeti erők intézményei foglalták el. De számos külsőség, korábbi címek, rangok, kitüntetések, a fez, az arkendő stb. emlékeztettek az „ancien régime”-re. Ezek eltörlésének ill. az európai öltözködés propagálásának elsősorban tömegpszichológiai jelentősége volt: e reformok az Oszmán múlt lezárulását és a modernizálás szükségességét juttatták egyértelműen kifejezésre.

Alapvetőek voltak azonban az ország új jogrendszerének megteremtését célzó törvények, amelyek lényegében a svájci, olasz és német modellt követték. Törvény biztosította a nők bíróság előtti egyenjogúságát, majd választási és választhatósági jogát. Eltörölték a modern államigazgatás szempontjából teljesen használhatatlan hagyományos névrendszert, s bevezették a vezetéknév használatát.

A célul kitűzött gazdasági és kulturális felemelkedés megvalósítása égető feladattá tette az analfabetizmus elleni harc megindítását. Ennek egyik alapvető feltétele volt a török nyelv számára lényegében alkalmatlan és a nagy néptömegek számára ezért is elsajátíthatatlan arab írás megszüntetése és a latin ábécé bevezetése. Hasonló szerepet játszott azonban a nyelv-

reform is: az arab és perzsa jövevényszavaktól hemzsegő irodalmi nyelv anakronizmussá vált, egy új, a török népnyelvhez közelálló irodalmi nyelvet kellett megteremteni.

Az írástudatlanság felszámolásáért indított harcban Kemál Atatürk a hadseregtől az újonnan létesített kultúrházakig az egész írástudó társadalmat mozgósította. Az akció élén jómaga állt: nemcsak az ábécé elemeinek kidolgozásában volt lényeges szerepe, részt vállalt a betűvetés megtanításában is. Ugyanez a személyes odaadás, s a művelt körök sikeres mozgósítása jellemezte a nyelvreform útját is.

Mindezzel párhuzamosan az új török állam nagy lépéseket tett előre a modern oktatási rendszer megteremtésének területén is. Az iskolaügy állami kezelésbe vétele csak a szükséges törvényes keretet teremtette meg. A gyakorlatban, különösen az általános tankötelezettség bevezetésével, az iskolák tömegére volt szükség. A fiatal köztársaság itt hamarosan komoly sikereket könyvelhetett el magának. Szintügy jelentős lépéseket tettek előre a szakiskolák kiépítésében, majd a harmincas évek derekán Ankarában létrehozták az ország második egyetemét is. S itt emlékeztetbe kell idéznünk egy kissé már feledésbe merült tény, amely világosan fejezi ki a Török Köztársaság megalapítójának a magyar nép és kultúra iránti nagybecsülését: az új egyetemen Kemál Atatürk személyes kezdeményezésére – tegyük hozzá: számos nagyhírű egyetemet megelőzve – hungarológiai tanszék is létesült.

S pár szót még az élet egy teljesen más szférájáról. Mint minden megszokott jó, szintügy gyakran feledésbe merül a Török Köztársaságnak a nép-egészségügy területén elért nagy eredménye, az egykor kíméletlenül pusztító járványok, elsősorban a malária betegségének kiirtása.

Magától értetődő, hogy a modern Törökország vezetői, élükön Kemál Atatürkkal a Köztársaság első pillanatától különleges figyelmet szenteltek az ország gazdasági kérdéseinek. E területen szintügy gigantikus feladatok előtt álltak: a háború a gazdaság valamennyi szférájában súlyos nyomokat hagyott hátra; a fiatal államra, amelynek kasszája üresen állt, a rendezetlen Oszmán államadóságok súlya is nehezedett. Az ország modernizálása, az igényes reformok megvalósítása pedig nem kevés pénzt igényelt. A kemáli vezetők azonban tanultak az Oszmán Birodalom példájából, s a politikai függetlenség alapját képező gazdasági függetlenség elvétől egy tapodtat sem voltak hajlandók engedni. Így eleve elutasítottak minden feltételhez kötött külföldi kölcsönt. Mindez azt jelentette, hogy a fiatal köztársaság a gazdaság helyreállítását, a nemzeti ipar megteremtését, a szükséges infrastruktúra kiépítését stb. lényegében saját erőből kívánta megoldani. Külföldi segítségként

kizárólag a Szovjetunió politikai feltételeket nem tartalmazó, kamatmentes kölcsönét fogadták el.

A gazdaságpolitika középpontjában az iparosítási program állt. Az állam itt mindent megtett a belső erőforrások mozgósítása érdekében, hogy így biztosítsa a tőkeképződést, más szóval: pótolja a lényegében elmaradt eredeti tőkefelhalmozást. A magánkezdeményezés felkarolása az állami vagy félállami kezelésben működő újonnan létesült bankok egyik fontos feladata volt. Ezzel párhuzamosan különleges, sőt erősödő szerep jutott az állam által megteremtett ipari létesítményeknek, az ún. állami szektornak. A tervgazdálkodás bevezetése szintűgy aláhúzta az állam gazdaságszervező és gazdaságirányító szerepét. A „kemáli etatizmus” név alatt ismert e gazdaságpolitikai irány kikristályosodásában természetesen szerepet játszottak a Szovjetunió tervgazdálkodásának — elsősorban az iparosítás területén elért — eredményei.

A kemáli gazdaságpolitika sikerei hamarosan konkrét és látványos eredményekben jutottak kifejezésre. Az ország nemzeti jövedelme jelentősen emelkedett; a fizetési mérleg hamarosan pozitívba billent, s konstansan úgy is maradt. Törökország — igaz, hogy ebben a nemzetközi infláció és szerencsés diplomáciai húzások is közrejátszottak — megszabadult az Oszmán Birodalomtól örökölt államadósságoktól is. A Janusz-arcú külföldi segítséget elutasító és a belső erőforrásokat mozgósító nemzeti gazdaságpolitika meghozta gyümölcseit: az ország gyarapodó javait a további gazdasági és kulturális felemelkedés szolgálatába állíthatta.

Törökországnak a 20-as és 30-as években elért sikerei nem kis hatással voltak a környező államokra. Ezek közül Irán és Afganisztán a kemáli gazdaság- és társadalompolitika több elemét kívánta saját viszonyaira alkalmazni. A Török Köztársasággal intenzív kapcsolatokat alakítottak ki. Afganisztán török gazdasági szakemberek, katonai tanácsadók és tanítók hosszú-lejáratú meghívásával is aláhúzta a török tapasztalatok alkalmazásának az ország számára való fontosságát.

S itt kell visszatérnünk egy bevezetőül felvillantott gondolathoz. A harmadik világ a nemzeti felszabadító harc és a nemzeti függetlenség alapján nyugvó, az ország erőforrásait a nép felemelkedésének szolgálatába állító gazdaságpolitika síkján elért sikereiért tekinti Kemál Atatürkört úgy egye egyik korai zászlóvivőjének.

A Török Köztársaság politikáját is a múlttal való merész és következetes leszámolás jellemezte: egyértelmű lemondás az Oszmán Birodalom expanzionizmusáról. Kemál Atatürk lezártnak és rendezettnek tekintette Tö-

rökország határait. Ezen török részről nem kívánt revíziót, de ugyanezt az álláspontot kívánta partnereitől is. Mindezzel párosult az általa kiadott jel-szó: „yurtta sulh, cihanda sulh”, azaz „béke a hazában, béke a világban”, amely Törökország aktív békepolitikáját sommázza. A Török Köztársaság jószomszédi viszonyra törekedett valamennyi környező állammal. Jól szemléltetik ezt a súlyos örökséggel terhes török-görög viszony normalizálásának útján igen hamar megtett lépések, amelyek komoly eredményhez is vezettek. Törökország ugyanakkor éberrel figyelte a nagyhatalmak minden kísérletét, amely a térségben való befolyásuk megerősítését célozta. A török külpolitika Kemál Atatürk korában minden erővel azon fáradozott, hogy a nagyhatalmi konfliktusokat és a háború veszélyét a térségtől távol tartsa. Kemál Atatürk a fasiszta Olaszország és Németország kardcsörtető külpolitikájára konstruktív békepolitikával válaszolt: a kezdeményezésére létrejött Balkán-paktum és a szaadabadi egyezmény elsősorban a két térség kollektív biztonságának érdekeit volt hivatott szolgálni. Talán az atatürki külpolitikai örökségből sugárzott ki az az erő is, amellyel közvetlen utódai az ország semlegességét megőrizve, Törökországot távol tudták tartani a második világháború poklától.

Amikor Kemál Atatürk 1938-ban örökre lehunyta szemét, korunk egy nagy személyisége távozott az élők sorából. Eszméivel és tetteivel aranybetűkkel írta be nevét hazájának történetébe. S Törökország történetének a lapjai ugyanilyen helyet érdemeltek ki a világtörténelemben. Születésének 100. évfordulóján e gondolatok jegyében emlékezünk a modern Törökország atyjára, Musztafa Kemál Atatürkre.

BALÁZS JUDIT:

AZ ÁLLAM SZEREPE KEMAL ATATÜRK GAZDASÁGPOLITIKÁJÁBAN

(Kemal Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás. 1981. október 28.)

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata, az a folyamat, mely nem terméke, hanem kiindulópontja a kapitalista termelési viszonyoknak, Európában, az európai centrumokban a 19. század elejére többé-kevésbé befejeződött. A széthullóban lévő Oszmánli birodalomban ezzel szemben, a 20. század elején, az ataturki forradalom előestéjén még el sem kezdődött.

Az Oszmánli birodalomban a keleti despota társadalmak három tradicionális osztályából, a pénzügyből, azaz a belföld kifizetéséből, a hadügyből, azaz a külföld kifizetéséből és végül a közmunkák megszervezéséből, azaz az újratermelés biztosításából csak az első kettő, a belföld és a külföld kifizetése valósult meg.

Az általános elmaradottság az Oszmánli birodalom specifikus militáris berendezkedésében rejtett, de elsősorban gazdasági természetű volt. A termelőerők relatív stagnációja a birodalom sajátos magántulajdon rendszerében gyökerezett; egy fajta földmagántulajdonban, amely a történelem folyamán különböző modifikációkon ment keresztül – a túlnyomóan monopolisztikus szultáni tulajdonból kiindulva egészen a de facto magántulajdon kialakulásáig – egy rendszer azonban, mely átalakulásának egyes fázisaiban inkább gátlóan, mint ösztönzően hatott a termelőerők fejlődésére.

A külföld kifizetése, a nagy zsákmányoló hadjáratok a Balkánon, Kiszáziában és Észak-Afrikában jelentősen gazdagították a szultáni kincseskamarát. Ugyanakkor a felső katonai réteg meggazdagodásához vezetett. A zsákmányolt kincseket azonban többnyire csak felhalmozták vagy parazita felhasználásra került. A tőke antediluvianus, azaz prekapitalista formája, a kereskedő tőke csak szórványosan alakult ki. De ez a tőke sem vált az Oszmánli birodalom körülményei között a modern ipari tőke előfutárává, hanem csak a 20. század elején – és akkor is csak szerény mértékben – hatolt be a produktív szférába.

Az Oszmánli birodalom fénykora, a kiterjedt hadjáratok ideje az európai feudalizmus idejére esik. Ennek ellenére a társadalmi fejlődés az európai

centrumokban illetve annak délkeleti perifériáján nem szinkronban zajlott le, nem ugyanolyan irányt vett. Mialatt Európában a feudális abszolutizmus megerősödött – és nem utolsó sorban ennek következtében – elkezdődött az Oszmánli birodalom hanyatlása.

Paralel zajlott le a termelőerők kibontakozása és az azzal összefüggő korai polgári társadalmi transzformáció az egyik oldalon, Európában, valamint a gazdasági stagnáció és a tradicionális társadalmi berendezkedés konzerválódása a másik oldalon, a birodalomban. Mindez a már úgyszólván meglévő szintkülönbség fokozódó elmélyüléséhez vezetett.

A gazdasági elmaradottság hamarosan katonai következményekkel járt. A birodalom fokozatosan veszítette el a megszerzett, vagy uralma alatt tartott területeket. Az ország meglévő vagy potenciális akkumulációs forrásaiból az egyre drágábbá váló hadviselést kellett fedezni. Így a termelő tevékenység ösztönzésének, a tőke-akkumulációnak meglehetősen szerény tere maradt.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmánli birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott.

Az általános katonai vereség, amely végső soron a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy az Oszmánli birodalomban kialakult feudális jellegű társadalmi-gazdasági rendszer anélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitemelte volna.

Így az eredeti tőkefelhalmozás folyamata valójában csak 1923. után, az atatürki forradalom győzelme után vette kezdetét. A forradalom után megteremtődött a kapitalista felépítmény – és éppen ebben áll a forradalom egyik leglényegesebb szociál-ökonomiai sajátossága – hogy létrehozta azt az intézményes keretet, mely lehetőséget adott a kapitalista termelési viszonyok kialakulására.

Így a forradalom eltérően a klasszikus európai fejlődéstől, nem a kapitalista termelési viszonyok kialakulási folyamatának politikai befejezését jelentette, hanem ellenkezőleg: a török forradalom jelentette a kiindulópontot a kapitalista termelési viszonyok kialakulásában.

Az eredeti tőkefelhalmozás klasszikus folyamata így Törökországban lényeges modifikációkkal zajlott le. Miután az uralkodó tőkeformák túlnyomórészt prekapitalista jellegűek voltak, amely ugyan a tőke-exploataciót biztosította anélkül, hogy a kapitalista termelési viszonyokat kialakította

volna, és miután az ipari tőkévé való átalakulás az adott feudál-abszolutisztikus hatalmi és társadalmi rendszer keretei között a sajátos katonai szervezetbe beépülve nem vált lehetővé, így az eredeti tőkefelhalmozás lényeges momentumai csak sporadikusan érvényesülhettek: a meglévő termelési viszonyok lényegében elnyomorodtak anélkül, hogy átalakultak volna. A közvetlen termelők megfosztása a termelési eszközöktől csak vontatottan ment végbe, mint egy hosszú, kínos elnyomóró és stagnációs folyamat, anélkül, hogy a proletariátust, mint szociális jelenséget kitermelte volna, vagy anélkül, hogy a termelőeszközöket egy modern vállalkozói réteg kezébe adta volna. Így az eredeti tőkeakkumuláció előfeltétele az eredeti expropriáció csak parciálisan és periférikusan jelentkezett, mely folyamat csak egy erőteljes és gyenge burzsoázia kialakulásához vezethetett.

A formálódás stádiumában lévő burzsoázia csak egy töredékével rendelkezett azoknak az akkumulációs forrásoknak, amelyek a kapitalizmus kialakulása idején Európában a polgárság rendelkezésére álltak. Az így létrejövő burzsoázia nem válhatott az önálló, spontán, dinamikus gazdasági fejlődés hajtóerejévé. A kapitalizmus kialakulásához, a kapitalizmus megteremtődéséhez pótlólagos erők, az állam beavatkozására volt szükség.

Kemál Atatürk nevéhez fűződik, s egyben Kemál Atatürk nagy történelmi érdeme az állami beavatkozás szükségességének felismerése.

A török nép nagy fia és vezére emlékének adózunk ma azzal, hogy felidézzük azt a koncepciót, mely az ország gyors és sokoldalú felvirágoztatását hivatott megvalósítani. Egy koncepció, mely a társadalom és a gazdaság számos szféráját fogta át, a török realitásokra épült, és amely kemalizmus néven vonult be a történelembe.

A jól ismert kemali elvek, a republikánizmus, a nacionalizmus, a laicismo, a népiesség, a forradalmiság lényegében nemzeti demokratikus követelményeket tükröznek. A gazdaságpolitikában az etatizmus érvényesült, egy fajta gazdasági koncepció, melyet a self reliance, a relatív autarkias fejlődésre való törekvés, a saját erőforrások kihasználása jellemez.

Kemál Atatürk gazdaságpolitikájának központi célját az ország iparorientációjú fejlesztésében jelölte meg. Példaképpént a nyugati, civilizált gazdasági fejlődés állt előtte. De ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a török viszonyok nem alkalmasak a nyugati modell egyszerű adaptálására, így egy sajátos török rendszer megteremtésén fáradozott, amely a hazai viszonyokra alkalmazható és adekvát fejlődést biztosít.

A gazdasági koncepció lényegében az alábbi pontokra koncentrálódott:

- a külföldi tőke pozíciójának gyengítése,
- a mezőgazdaság mechanizálása,
- védővámrendszer felállítása,
- infrastruktúra kifejlesztése,
- a külkereskedelem állami ellenőrzése,
- és végül az állami beruházások rendszerének kiépítése ott, ahol a magánkezdeményezés nem bizonyul elég hathatósnak.

Az izmiri közgazdasági kongresszus 1927-ben iparfejlesztési törvényt dolgozott ki. Ennek értelmében a kialakulóban lévő nemzeti burzsoázia a támogatások széles skálájában részesült. A támogatás kiterjedt az adómentességtől kezdve egészen a földjuttatásig és célja az akkumulációs folyamatok meggyorsítása, a magánkezdeményezés ösztönzése volt. Így az állam már az eredeti tőkefelhalmozás kezdeti szakaszában is jelentős szerepet kapott.

Az állami támogatási politika pénzügyi forrásait elsősorban a kormány bevételei képezték. A direkt adók egy részét, az asart ugyan eltörölték és ez a parasztságot jelentős terhektől szabadította meg, az indirekt adók azonban továbbra is ezt a réteget, valamint a városi szegénységet sújtották. További állami bevételi forrást és így akkumulációs forrást jelentett a nyersanyagok és a munkabérek valamint az ennél lényegesen magasabban megállapított áru késztermékek árai közti differencia.

Hogy képet kapjunk az állami szektor beruházásainak nagyságrendjéről, álljon itt néhány adat: 1924-ben az állami beruházások az államháztartás nem egész 14%-át tették ki, míg ez a szám 1927-re már 22%-ra emelkedett, a budget megduplázódása mellett. Az állami beruházások széles skálája kiterjedt üzemek, gyárak létesítésére, középületekre, komplementerberuházásokra.

A kormány közvetlen iparfejlesztési tevékenységén kívül indirekt is hozzájárult az iparfejlesztéshez. Hitelintézeteket létesített, melynek célja a magánkezdeményezés ösztönzése, a magánkezdeményezés tőkeigényének kielégítése volt. Így született meg az Is Bankasi, a Sanayi ve Maadi Bankasi.

A közvetett és közvetlen iparfejlesztés első eredményei hamarosan megmutakoztak. A 20-as évek végére már 1473 üzem működött, mely valamilyen formában részesült az állam támogatásában ill. állami támogatással jött létre. 1923 előtt ezekből az üzemekből még csak 342 működött. Az egy főre eső nemzeti jövedelem az 1923–29-ig terjedő időszakban 119%-ra növekedett.

A kedvezőnek mutakozó eredmények ellenére a gazdasági fejlődés üteme nem felelt meg a várakozásoknak. Az iparfejlesztési törvény nem bi-

zonyult elég hatásosnak. A magánkezdeményezés továbbra is erőtlen, és a magánipar nem lépte túl a háziipar jellegű, kis volumenű termelés kereteit. Csak ott és azokon a területeken teremtdött meg a nagyipari termelés, ahol azt állami beruházásból fedezték.

Az e periódusból nyert tapasztalatok a gazdaságpolitikai koncepció ártértékelését, egy új orientációt vontak maguk után. Az ártértékelt koncepció még masszívabb állami beavatkozást tűzött ki célul: tiszta etatizmus néven vált ismertté.

Mit jelentett az etatizmus elméletben és gyakorlatban?

Mindenekelőtt teljes nacionalizálást, az iparfejlesztés további ösztönzését, az állami szektor létrehozását, valamint a fizetési mérleg egyensúlyára vonatkozó intézkedések összességét.

Az állami beavatkozás a legpregnásabban az állami szektor „tervszerű” megteremtésében nyilvánult meg.

Ez a fajta tervezés természetesen nem azonosítható a szocialista országokban kialakult tervezési rendszerrel. Sokkal inkább egy gazdasági programnak felel meg, a magántőke számára indikatív, az állami szektor számára imperatív jelleggel.

Az első ötéves terv teljes iparágak megteremtését célozta. Így a vegyipar, üveg és porcelán, a montanipar, papíripar, cement és cukor és végül nem utolsósorban a később igen nagy jelentőségű textilipar létesítése szerepelt a tervekben.

A textilipar kiemelt jelentőségét húzza alá az a tény, hogy az ipari beruházások 50%-át fordították a textilipar kiépítésére. Így a textilipar termelése a 30-as évek végére elérte a 20-as években importált textil-volumen dupláját. A célkitűzések között szerepelt több, mint 100 ipari üzem létesítése. Így ezt a periódust nem csak a könnyűipar, hanem a nehézipar nagy arányú fejlesztése is fémjelezte. Ekkor létesült a híres Karabük-Zonguldak nehézipari kombinát.

A tervezés rendszere alapvetően polgári jelleget mutatott. Ennek ellenére egy sor olyan elemet tartalmazott, amely messzemenően pozitívan értékelhető. Így a nehézipar-orientációjú iparfejlesztés, a regionális kiegyensúlyozott fejlesztésre való törekvés, az infrastruktúra kiépítése, az import-szubsztitúció-orientált iparosítás, a beruházási javak importja és még sorolhatnánk a gazdasági koncepció azon tényezőit, melyek az ország iparának globális és relatív önálló fejlődését szolgálták.

Az államilag irányított „eredeti tőkefelhalmozás” révén az ország a nyugati civilizált kapitalizmus felé vezető útra lépett. Az állami szektor lét-

rehozásával alig 15 év alatt már igen jelentős gazdasági eredményeket tudott felmutatni.

Ha összehasonlítjuk azokat az eredményeket, melyek az Atatürk-i, relatív rövid periódus alatt születtek, azzal a gondoktól sújtott gazdasági helyzettel, mellyel a jelenlegi Törökország konfrontálódik, azonnal felvetődik a kérdés, hol vannak azok a pontok, amelyeken a nagyszabású koncepció hajótörést szenvedett. Mire vezethető vissza az a tény, hogy az államilag irányított eredeti tőkefelhalmozás nem eredményezett egy olyan gazdasági-társadalmi transzformációt, mely a dinamikus továbbfejlődést spontán biztosítani tudta volna?

Úgy érzem, meghaladná az előadás kereteit, ha az atatürki periódus óta eltelt gazdasági fejlődés minden szakaszát elemezni kívánnánk. Így csak néhány releváns kérdésre szeretnék szorítkozni.

A török polgári forradalom 100–150 évvel később zajlott le, mint általában a polgári forradalmak Európában. Így lefolyása és eredményei is lényeges eltérést mutatnak a klasszikus polgári forradalmakhoz képest.

A forradalom sajátos arculata elsősorban nem az általános polgári célkitűzésekben rejlett, hanem sokkal inkább abban a társadalmi struktúrában gyökerezett, mely nem tette lehetővé, hogy a forradalom élére a nemzeti burzsoázia álljon. A nemzeti burzsoázia gyengeségéből adódóan a forradalomban a vezető szerep a hadsereg és az értelmiség által alkotott koalíciónak jutott.

A hadsereg és az értelmiség már a hosszú modernizálódási folyamat szószólója és vezetője volt. Koalíciójukat az antiimperialista elkötelezettség hívta életre és ilyen minőségben széles tömegbázisra számíhattak: a nagyhatalmak elleni harc ilyen körülmények között átnőhetett polgári forradalomba. A társadalom osztálystruktúrája és a forradalom célkitűzései — a fejlett kapitalista társadalom megteremtése — közötti divergencia azonban gátat szabott a teljes és visszavonhatatlan társadalmi-gazdasági transzformációnak: a forradalom a nemzeti demokratikus követelményeknek is csak részben tett eleget. A török forradalom partikuláris jellege folytán kialakulóban lévő kapitalizmus a klasszikus fejlődéstől lényegesen eltérő utat járt be.

A feudális maradványok konzerválódása Törökországban azt eredményezte, hogy a termelési viszonyok a mezőgazdaságban szinte érintetlenül maradtak. Holott éppen ez a szektor biztosította volna az eredeti tőkefelhalmozáshoz ill. az iparosításhoz szükséges eszközöket. Nem azért, mert ez a szektor olyan erős volt, hanem azért, mert a gazdaságnak nem volt egyet-

len olyan szektora sem, amelyik ezt a feladatot elláthatta volna, és az ipar számára akkumulációs forrásként szerepelhetett volna.

A fejlesztési tervekben az agrárszektor csak marginális jelentőséget kapott. A feudális kizsákmányolási rendszer fennmaradása következtében azonban a gazdasági termelés stagnált és így indirekt gátolta az ipari fejlődést.

Maga az ipari fejlődés pedig lényegében a műszakilag magas színvonalú nagyberendezések importjára szorítkozott. Így a rendelkezésre álló devizakészletek abszolút határt szabtak az ipari beruházásoknak.

A tőke-igényes beruházásokat nem egészítették ki a műszakilag ugyan kevésbé bonyolult, de hazai termelésből származó beruházások, melyek nem terhelik a fizetési mérleget, de ugyanakkor a mezőgazdaság mechanizálását segítik elő. Nem hatott ez a fejlődés ösztönzően az ipar, mezőgazdaság és a kézműipar közötti munkamegosztás elmélyítésére. Ilyen módon nem született meg a lokális ipar, és maga az iparosítás folyamata nem bocsájtott ki olyan impulzusokat magából, melyek a mezőgazdaságban uralkodó termelési viszonyok transzformálódását segítették volna elő. Az iparosítás anélkül zajlott le, hogy integrálta volna a többi szektort.

Az iparosítás az importszubsztitúciót célozta. Hiányzott azonban belőle a belső dinamizmus, nem asszimilálta magába az ipari forradalom racionális elveit, mely a linkeage effect kiváltásával kiterjesztette volna hatását a prekapitalista szektorra. Így hiányzott az importszubsztitucionáló iparosításból az a minőségi ugrás, mely átvezetett volna egy magasabb, irreverzibilis fázisba. Ellenkezőleg: a nagyipari modern termelés és a kézműipar jellegű termelés közti divergencia egyre szélesült. Az iparosítási koncepció nem töltötte be a feladatát, nem vezetett általános gazdasági-társadalmi konzekvenciákhoz, és a két világháború közti periódusban nem vezette át az országot a kapitalista fejlődés magasabb fázisába.

Az etatizmus talaján, a klasszikus tőkekoncentráció és a felülről irányított tőkekoncentráció eredményeképpen, a modernizálódó társadalmi bázison életrekelt egy fiatal, feltörekvő burzsoázia. Egy burzsoá réteg, mely azonban a régi feudális réteg kiváltságaival rendelkezett. Ez a polgárság ugyanakkor kevés közösséget mutat a klasszikus kapitalizmus idején feltörekvő haladó burzsoá réteggel. Annál is inkább, miután az állam a török burzsoázia számára születésétől kezdve olyan profitot biztosított, mely a tőkés országok monopolprofitjához hasonló. Az állam a kezdettől fogva magára vállalta a komplementer beruházásokat, valamint azokat a beruházásokat, melyek a magántőke számára tőkeigényesnek, vagy kockázatosnak bizonyultak. A magántőke a nyereséget ígérő, kis tőkeigényű könnyűipar-

ban telepedett le, és megerősödése után is élvezte az állam támogatását. Azt a támogatást, mely állandó szubvenciónak felel meg, azaz az állami tőke „felértékelését” jelentette.

Az állami szektor determináló szerepe egyértelmű. De ugyanilyen egyértelműen szállt síkra az állam a vállalkozói réteg megeremtése érdekében. Ilyen értelemben az állam a tőkeakkumulációt, a vállalkozói réteg kialakulását, lényegében a magánkapitalista termelési viszonyok kialakulását és megszilárdulását segítette elő.

A Kemál Atatürk által meghirdetett gazdaságpolitika a gazdasági felemelkedést célozta. Az etatizmus azonban sajátos formában vált egy fejlett formáció előfutárává. A megerősödő burzsoázia egyre inkább a maga szolgálatába állította a gazdasági mechanizmust. A tőke demokratikus szárnya fokozatosan háttérbe szorult, és elvesztette pozícióit a politikai vezetésben is. Mindez ahhoz vezetett, hogy a továbbfejlődés alternatívája jobboldali irányt vett, az autark kapitalizmust a perifériális kapitalizmus váltotta fel, annak minden társadalmi és gazdasági konzekvenciájával együtt.

BÓKA ÉVA:

EURÓPA ÉS A TÖRÖKÖK

(Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. sz-i tervekből)

A kereszténység harca a török ellen szinte egyidős magával a török terjeszkedéssel. Az oszmán-török birodalom megszületése, páratlan győzelei és hódításai kihívást jelentettek a kereszténység számára – amely szó Nyugat-Európában mintegy a 17. század közepéig Európát jelentette.¹ E kihívásra a kereszténység évszázadokon keresztül tartó harccal válaszolt. A Konstantinápoly elfoglalását követő évszázadokban hatalmas mennyiségű irodalom – felhívások, tervek, prédikációk – született, amely a török birodalom korabeli helyzetét, a birodalom elfoglalásának és megdöntésének a módzatait, a keresztény összefogás lehetőségeit tárgyalja és török elleni keresztes hadjáratra és védekezésre szólítja fel a keresztény uralkodókat.² Híres pápák, közöttük X. Leó, V. Pius, VIII. Kelemen, XI. Incze, neves uralkodók – I. Ferenc, I. Miksa, IV. Henrik, XIV. Lajos, I. Péter, Napóleon –, diplomaták és politikusok – de Grandchamp, La Noue, Sully, de Brèves, József barát –, humanisták és tudósok – Erasmus, Leibniz, Volnay –, foglalkoznak munkáikban a török ellenes harc kérdéseivel.

Mivel e témának óriási irodalma van, az anyag nagysága és olykor elérhetetlensége³ miatt nem tűzhetjük ki célunkul azt, hogy ezt az irodalmat teljesen feldolgozzuk. E kis válogatás keretében szeretnénk azonban tájékoztatni az olvasót erről az irodalomról, néhány fontosabb és a korszakra jellemző 16–17. században született tervet megemlítve.

A török ellenes harcok irodalma több szempontból is érdekes: egyrészt, mert tükrözi a török elleni harcok korabeli ideológiája és a hatalmi politika közötti kettősséget, másrészt, megfigyelhető az a folyamat, amely során a 16. században még lényegében vallásos indíttatású és vallásos ideológiai keretbe foglalt török ellenes harc, a 17. század második felére a hatalmi érdekek megvalósításáért folytatott nyílt diplomáciai küzdelemmé válik, s a vallásos keretek lényegében eltörpülnek. Nyomon követhetjük továbbá azt is, hogy a török elleni háborúról alkotott elképzelések hogyan gazdagodnak újabb – a társadalmi fejlődést szolgáló – követelményekkel, s hogyan tevődik át a keresztény egység ideológiájáról a nemzetire – a haza védelmére – a hangsúly, amelyhez a társadalom és a hadsereg reformjának javaslata járul.

Évszázadokon keresztül harcolt Európa a törökök ellen és ezen irodalom tanúsága szerint szerette volna megsemmisíteni ezt a birodalmat, amelynek felosztását azonban majd csak 1920-ban a sèvres-i béke pecsételte meg. Felmerül a kérdés, hogy ez a birodalom miért tudott ily sokáig ellenállni Európa nyomásának. A kérdés kielégítő megválaszolását szintén nem tűzhetjük ki célunkul, azonban e néhány 16–17. századi török ellenes tervezet bemutatása hasznos adalékul szolgálhat a válaszadáshoz.

Az oszmánok elleni harc fő szervezője a 16–17. században a pápaság volt, s még mindig a keresztes hadjáratok idején bevált jelszavakat hangsúlyozta: a keresztény vallás védelmében keresztes hadjáratot hirdetett a hitelenek ellen.⁴ A pápaság a 15. század folyamán sikertelenül próbálkozott a török elleni keresztes hadjáratok szervezésével, s a keresztény összefogás kudarca egyre nyilvánvalóbbá vált.⁵ Eredménytelenül végződtek Szép Fülöp burgundiai herceg⁶ és VIII. Károly francia király⁷ tervezett akciói is.

A 16. század elején – a korábbi sikertelen vállalkozások ellenére is – megelégnült a török elleni agitáció. X. Leó pápa szólította ekkor harcba a keresztényeket a török ellen,⁸ s pápasága kezdetén kialakulóban volt a keresztény uralkodók nagyszabású török ellenes szervezkedése. X. Leó kiterjedt levelezést folytatott az európai uralkodókkal, 1517-es bullájával pedig fegyverszünetet proklamált a keresztény uralkodók között. Úgy tűnt, hogy sikerül létrehoznia I. Ferenc francia király, V. Károly spanyol király és Németalföld ura, VIII. Henrik angol király, II. Lajos magyar király továbbá a dán és a lengyel király együttműködését a török ellen.

Ezidőből származik a török ellenes harccal foglalkozó röpiratok és tervezetek közül az egyik legjelentősebb, az „*Anschlag wider die Türken*” (1518.)⁹, amelyet ferencesrendi szerzetesek készítettek X. Leó számára. Ez lényegében az egyházi szervezetekre és a kereszténység mozgósító erejére épített, nagyszabású török ellenes megsemmisítő hadjárat tervét tartalmazta, amely során Európa keresztény uralkodói ellentéteiket félretéve közösen harcolnának. A keresztény hadsereg kérdését tárgyalva felmerül benne a köznépre építendő hadsereg gondolata is.

X. Leó pápa tervének megvalósítását azonban megakadályozta, hogy V. Károlyt 1519-ben német-római császárrá választották. I. Ferenc francia király, aki maga is pályázott a császári címre, hirtelen a Habsburgok által bekerítve találta magát, s többé nem lehetett szó a francia király és a német-római császár török elleni közös fellépéséről. Ekkor keletkezett az az évszáz-

zados Habsburg-francia ellentét, amely során a francia királyok szerettek volna kitörni az országot körülvevő Habsburg gyűrű szorításából, Spanyolországot és a német területeket igyekeztek szétválasztani, s francia befolyás alá vonni. S mivel a török hódítások keleten a Habsburgokat gyengítették, természetesen adódott a francia-török szövetség politikája a Habsburgok ellen. Ettől kezdve Európának a török birodalomhoz való viszonyában megjelenik egy kettősség, a török elleni harcot szorgalmazó ideológia és a török szövetséget felhasználó hatalmi politika között, s ez a kettősség végigkíséri az általunk tárgyalt korszakot.

A francia-török együttműködés létrehozásában az első lépést I. Ferenc anyja tette, aki miután I. Ferencet 1525-ben Páviánál V. Károly foglyul ejtette, azzal a kéréssel fordult Szulejmán szultánhoz, hogy indítson támadást Magyarországon. S amikor V. Károly császár és a Porta között 1533-ban folytak a békétárgyalások, I. Ferenc Jean de la Forest-et Franciaország konstantinápolyi követeként a Portára küldte a kapcsolatok felvételére. Forest 1535-ben a törökökkel Habsburg-ellenes szövetséget hozott létre és megkötötte a kapitulációk néven ismert kereskedelmi egyezményt, amely jelentős privilégiumokat biztosított a francia királynak a török birodalom területén. I. Szulejmán szultán az I. Ferenc francia királlyal kötött szövetséggel lényegében bekapcsolta a török birodalmat az európai hatalmi rendszerbe, s ettől kezdve a török birodalom nem csak, mint ellenség, hanem mint szövetséges is aktív részesévé vált az európai hatalmi viszonyoknak.

A 16. század első felében X. Leó pápa agitációja és a török magyarországi hódításai visszhangjaként születtek meg Luther, a reformátor, Erasmus, a híres németalföldi humanista, Nannius németalföldi tudós, Cuspinianus német orvos és irodalmár, I. Miksa császár tanácsadója, és az utazó Geordevits munkái. E munkák közös vonása, hogy bennük tovább él még a kereszténység eszméjének mozgósító erejébe vetett hit, és a vallási motívumok. A kereszténységet felszólítják a török elleni fellépésre, akiket egyesült erővel Ázsiába kell visszaszorítani. A török terjeszkedés sikereit a keresztények közötti állandó háborúkkal és ellentétekkel magyarázzák, amelyek megakadályozzák, hogy egyesíteni tudják erőiket a török ellen.

Luther Márton ún. „Tábori prédikációja” az *Eine Heerpredigt wider den Türken*, amelyet 1529-ben Wittenbergben adtak ki először, a század folyamán több kiadást is megélt.¹⁰ Luther prédikációja a vallási formákban gondolkodó 16. század emberéhez szólt. Luther igyekszik megmagyarázni hűveinek, hogyan kell tekinteniük a törököt, és hogyan kell értelmezniük az ellene folytatott harcot. Dániel próféta látomását értelmezve jutott el

– mondja – arra a következtetésre, hogy a próféta látomásaiban negyediként megjelenő tíz szarvú fenevad, amely mindeddig a legnagyobb pusztítást vitte végbe, és amelynek három szarva letörött – nem egyéb, mint tíz, a római birodalomhoz tartozó királyság. A szörnynek nőtt azonban egy tizenegyedik szarva is, és ez nem lehet más, mint a török birodalom. Ez a tizenegyedik szarv pedig úgy nőtt, hogy közben három letörött, ami azt jelenti, hogy a török a tíz királyságból hármat elpusztít. (Ázsia, Egyiptom, és Görögország elfoglalása.) A kereszténység és a mohamedanizmus, vagyis a gondviselés és az ördög világméretű harcáról van tehát szó, amelyben végül is a gondviselés kell, hogy győzedelmeskedjék. Minden keresztény hívőnek harcolnia kell tehát az „ördög fegyveresei”, a török ellen. Luther arra a következtetésre jutott, hogy bár szenvedés, nyomorúság éri még a török által a keresztény világot, a török hatalma tovább már nem fog növekedni, hatalma most van delelő pontján.

Erasmus, „*Utilissima consultatio de Bello Turcis inferendo et obiter enarratus Psalmus XXVIII per D. Erasmus Roterodanum opus recens et natum et aeditum*. (1530)” című vitairatában¹¹ a törököket barbároknak nevezi. E vitairat lényegében vádirat a török ellen és védőbeszéd egy újabb keresztes hadjárat mellett. Vádolja azokat az európai uralkodókat és minisztereket is, akik a török elleni hadjáratra keservesen összegyűlt pénzt elherdálják. Cáfolja azokat a vélekedéseket, melyek szerint a török hódítás csak Magyarországot fenyegeti és felháborodását fejezi ki azokkal szemben, akik azt hangoztatják, hogy bizonyos keresztények jobban szeretnének inkább a török, mint egyéb európai keresztények vagy a pápa fennhatósága alatt élni. Szerinte a török birodalom a többi régi nagy birodalomhoz hasonlóan el fog pusztulni.

Nannius 1536-os keltezésű felhívása Erasmuséhoz hasonló gondolatokat tartalmaz. A „*Petri Nanni Alkmariani declamatio De bello Turcis inferendo*” című kis füzetecskét Oláh István esztergomi érseknek ajánlja.¹² Véleménye szerint a törököket le lehet győzni, ha az összes keresztény felkel és harcba indul ellenük. Láthatták a keresztények Corvin Mátyást a török elleni küzdeni és Szulejmánt arra kényszerülni, hogy megfutamodjon Bécs sikertelen ostroma után. A török lényegében a keresztények közötti ellentétek miatt tud hódítani. Békét kell teremteni Európában a pápa segítségével és a császár által adott jelre a török ellen kell vonulni.

Cuspinianus, német orvos és irodalmár, I. Miksa császár titkos tanácsadója a „*De turcorum origine, religione, ac immanissima eorum Christianos tyrannide, deque viis per quas, Christiani Principes Turcos profligare et*

inuadere facile possent...” című könyvében¹³ felhívást tett közzé. Cuspinianus a török közeli végét jósolva hivatkozik egy Konstantinápoly elfoglalását közvetlenül megelőző jóslatra, amely szerint a város pontosan nyolcvan év múlva fel fog szabadulni, s ennek most éppen itt lenne az ideje. Leírja egy nápolyi asztrológus azonos jövendölését is. Emlékeztet továbbá egy régi magdeburgi krónika soraira, melyek szerint Nagy Károly egyik leszármazottja vissza fogja állítani a keleti birodalmat. A továbbiakban Cuspinianus áttekinti a török történelmet, ír a törökök eredetéről, Konstantinápoly és a Balkán meghódításáról, elemzi a birodalom – legfőképpen a vallás és a hadsereg – szervezetét. A török elleni keresztes hadjáratot úgy képzei el, hogy a keresztények csapatai Macedóniában gyülekezzenek, ahol a török elnyomás alatt élő népek élmezsgyéjét alkotják. A keresztények kövessék Xerxes, Hannibál, Caesar és Hunyadi János példáját. Felhívást intéz V. Károlyhoz, hogy legyen a keresztes hadjárat vezetője. Magyarországnak és a Habsburgoknak pedig szintén egyesülnük kellene.

A 16. század közepén az egyik legelterjedtebb és később is több kiadást megélt munka Georgevits Bertalan *„De Turcarum moribus Epitome”* című műve (1553)¹⁴, amelynek gondolatait későbbi tervekben is megtalálhatjuk. Georgevits utazó volt, a 16. század elején született és 1560-ban halt meg Rómában, 13 évet töltött török fogságban, a törökök többször eladták rabszolgának, végül is a jeruzsálemi ferencesrendi barátok mentették meg. Török nyelven írt egyik korábbi jóslatában Cuspinianushoz és Lutherhez hasonlóan ő is a török birodalom közeli bukását jövendölte. A *„De Turcarum moribus Epitome”*-ban *„Exhortacio contra turcas”* címmel találunk egy felhívást, amelyben török elleni hadjáratra szólít fel. Elmondja, hogy a keresztények közötti viszályok egyre fokozódnak, s ha nem egyesítik erőiket, a török még sok szerencsétlenséget fog okozni nekik. Ugyanitt foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen legyen a török ellen kiállítandó keresztény hadsereg. Szerinte a keresztények egyesített hadseregébe a német fejedelmeknek ötvenezer gyalogost, húszezer lovast kell küldeniük. Az olaszoknak ugyanennyit kellene kiállítaniuk. Spanyolországnak és Franciaországnak szintén támogatniuk kellene a keresztény hadsereget. Hollandiától húszezer gyalogost és tízezer lovast vár, Magyarországnak, a Morva és a Cseh tartományoknak, Sziléziának és a Duna mellett fekvő országoknak pedig hatvan-ezer lovast kell kiállítaniuk. Ha létre tudnák hozni a keresztények ezt az egyesült hadsereget, akkor ezzel az erővel fel lehetne szabadítani Görögországot és Thrákiát. A továbbiakban Georgevits arról a különbségről ír, amely a keresztény és a török harcosok között megfigyelhető. A keresztények csak

a zsoldra gondolnak, míg a törökök, akiknek olyan nagyszerű vezérük van, mint Szulejmán, elszántak. Georgevits végül is azt a következtetést vonja le, hogy a katonák ereje minden korszakban abban az eszmében rejlik, amelyben hisznek és amely vezérli, lelkesíti őket.

Ezekben a tervekben tovább él a kereszténység egységes török elleni összefogásában való hit, amelyet vallási motívumok kísérnek. Találunk azonban bennük új elemeket is. Luther például a török kiűzéséhez fontosnak tartja a hívők erkölcsi megújulását, a saját fogyatékoságok megismerését és leküzdését. Megjelenik továbbá az az igény, hogy a török hatalom természetét és a török hadsereg szervezetét megismerjék. A török hadsereg szervezetét az európaival hasonlítják össze. A zsoldos hadsereget kritizálják és rámutatnak a harcost vezérlő eszme fontosságára. E tervek szerzői a török hatalom közeli végét jóslják, ez azonban elhamarkodott ítéletnek bizonyult, mivel a törökök II. Szulejmán alatt egyre terjeszkedtek. Így az emberek hite hamarosan megingott ezekben a jóslatokban.

1566–1567-es keltezésű De Guillaume de Grantrye de Grandchamps-nak, Franciaország konstantinápolyi követének nagyszabású terve.¹⁵ Grandchamps azt tervezte, hogy megszerzi magának a moldvai és a havasalföldi fejedelemség trónját, és a francia hugenottákat áttelepíti ide, véget vetvén ezáltal a vallásháborúknak. A hugenották – akiknek a vallása hasonló, vagy legalábbis közelíthető a törökökéhez – elfoglalják e két fejedelemséget, majd egyesülnek Lengyelországgal. Az így létrejött erős állam sikeresen támadhatja meg mind a Habsburgok birodalmát, mind a törököket. E terv kapcsolódott a francia politikai tervekhez, Medici Katalin ugyanis valóban szeretett volna megszabadulni a hugenottáktól, akiket Erdélyben, vagy a román fejedelemségekben akart letelepíteni. 1567-ben azonban kitört a második vallásháború és a Szent Bertalan éj bekövetkeztének már nem lehetett elejét venni.

A 16. század második felében, a török terjeszkedés újabb eredményeket ért el a Földközi-tenger medencéjében: Ciprus, Kréta és Tunisz török kézre került. Spanyolország és Velence hajlott a törökellenes együttműködésre, mivel szerettek volna határt szabni a törökök terjeszkedésének a Földközi-tenger medencéjében. Míg V. Pius pápa elődei sikertelenül próbálkoztak a keresztények egyesítésével, addig 1571-ben kedvező alkalom nyílt erre, V. Pius pápa sikerrel teremtette meg a keresztények összefogását.¹⁶ A spanyol-velencei-pápai szövetséges hajóhad 1571. októberében Lepantónál Don Juan D'Austria vezetésével hosszú idő után először mért stratégilag is döntő csapást a törökök földközi-tengeri hatalmára.

A lepantó győzelemnek óriási visszhangja volt Európában. 1571-et követően egyre szaporodtak a fantasztikus tervek és optimista jóslatok. Programot azonban csak kevesen tudtak adni. A 16. század második felében újra kiadták Luther és Georgevits fentebb már említett munkáit. Egy 1571 – 72-ben V. Pius pápának ajánlott olasz terv¹⁷ azt javasolja, hogy a pápa vessen ki általános adót a keresztes hadjárat költségeinek fedezésére. A Habsburg császár szövetkezzen a perzsákkal, s míg ők a szárazföldön támadnak, II. Fülöp tengeren támadja meg a törököket. A török fennhatóság alatt élő fejedelemségek pedig – amelyek alig várják, hogy felszabaduljanak – fellázadnának a keresztények támadásával egyidőben. Egy másik olasz terv¹⁸ az előbbinél pesszimistább hangot üt meg, amikor a keresztény összefogás esélyeit latolgatva megállapítja, hogy nehéz cselekvésre készíteni azokat a keresztény uralkodókat, akiket nem érint közvetlenül is a török támadás veszélye. Lengyelországra és Oroszországra nem lehet számítani, Ausztria gyenge, Franciaország a Habsburg-ház ellensége, Anglia és Svédország pedig földrajzilag túl távol van ahhoz, hogy segíteni tudjanak.

A tényleges erőviszonyokkal lényegében csak Gislenius Busbequius, németalföldi nemes, Itáliában tanult humanista számolt. Mint I. Ferdinánd, majd Miksa és Rudolf császár diplomatája többször járt Konstantinápolyban és kiváló ismerője volt a török viszonyoknak. Busbequius a „*Projet de guerre contre les Turcs*” című tervezetében¹⁹ abból indul ki, hogy a török hatalom még mindig erős. Felszólítja a kereszténységet, ne hagyják, hogy a török eltiporja őket. „Csak a hadseregben lehet minden reményünk” a törökkel szemben – írja, majd részletesen elemzi azokat az okokat, amelyek miatt a keresztények sikertelenek a törökkel szemben. Arra a következtetésre jut, hogy az idegenekből álló zsoldos hadsereg helyett olyan hadseregre lenne szükség, amelyet a haza védelme, a hazaszeretet vezérel. A legjobb katonáknaká szerinte az egyszerű vidéki emberek válnak, mivel szívósak és halálra szántak. Merítsen a kereszténység a római történelem példatárából – javasolta Busbequius. A török elleni harc sikerességéhez elkerülhetetlenül szükségesnek tartja azt is, hogy az egyes országok rendezzék belső állapotaikat, és hozzanak létre ütőképes hadsereget.

Busbequius felülemelkedett a vallási kérdéseken és már nem a kereszténység egyetemes védelmére, hanem a haza megvédésére szólított fegyverbe, mivel az ország lakóinak közös érdeke a török kiűzése. Egy ország lakóinak ereje azonban kevés volt a török ellen, nemzetközi szövetségre volt szükség még a 17. sz. végén is. Busbequius korát meghaladó javaslatai csak később váltak aktuálissá.²⁰

Az európai politika szempontjából egy másik újdonság volt Báthory István erdélyi fejedelem terve, aki a törökök által legjobban veszélyeztetett, avagy a török elnyomás és hódoltság alatt élő kelet- és közép-európai országok összefogására tett javaslatot. Erdély, Lengyelország, Oroszország, Havasalföld, Moldva összefogását tervezte a török magyarországi hatalma ellen.²¹

A X. Leó pápa által is javasolt tervhez nyúl vissza a kiváló francia hadvezér, La Noue kapitány, aki a „*Discours politiques et militaires*” (1587.) című munkájában²² ecseteli a keleti keresztények nehéz sorsát. Azt javasolja, hogy a Habsburg császár a magyarokkal egyesülve Boszniából, az olaszok, franciák és velenceiek pedig albán kikötőkből támadjanak a törökök ellen és szabadítsák fel a görögöket. A spanyolok, portugálok és angolok Gallipoli kikötőjében szálljanak partra és innen kiindulva foglalják el Konstantinápolyt. Az erdélyieket, havasalföldieket és Moldvát pedig ezzel egyidőben fel kell lázítani. La Noue előre jelzi, hogy a felosztásnál komoly ellentétek lesznek a keresztények között. Terve nagy visszhangra talált, később a 17. század második felében Turenne, a híres francia hadvezér és de Chavigny francia teológus felelevenítette.

VIII. Kelemen pápa (1594–1600) résztvett az osztrák Habsburgok török ellenes harcaiban és a tizenöt éves háború során a pápa jelentős pénzösszegekkel segítette a Habsburgok török ellenes harcait. 1592-ben felhívással fordult Rudolf császárhoz egy török elleni keresztes hadjárat létrehozására. Ezzel egyidejűleg misszionáriusokat és legátusokat küldött a Keletre, hogy a keresztényeket a törökök ellen lázítsák. Szorosan kapcsolódik VIII. Kelemen pápa tervéhez²³ Cumuleo atya missziója²⁴, akinek a havasalföldi és moldvai fejedelemtől és a tatár kántól kellett megérdeklődnie, hogy milyen segítségre számíthat részükről és lázítania kellett a keresztényeket a török ellen. Cumuleo atya jelentéseiben arról számolt be, hogy a keleti keresztények várják, hogy felszabadítsák őket a török uralom alól, és hajlandók együttműködni. VIII. Kelemen pápa Lengyelországot, az Erdélyi Fejedelemséget, az osztrák Habsburgokat török elleni keresztes hadjáratra szólította fel. IV. Henriket is szívesen látta volna a szövetségben. Ezzel egyidejűleg a pápa egy belső összeesküvés szálait szövögte a birodalom „szívében” a szultán megbuktatására. Az olasz származású híres Sinan pasát (eredeti nevén Scipione Cicala) akarta trónra juttatni. Terve szerint a Szent Föld és Görögország III. Fülöpé, Magyarország és Erdély az osztrák császáré lett volna. E terv kivitelezését megakadályozta a török elleni perzsa támadás. Sinan pasát a törökök ugyanis a perzsák ellen küldték, akiktől vereséget szenvedett.

Említést érdemel de Lutio terve is (1600.), amely szerkezetét tekintve számos későbbi 17. századi terv (így pl. XIV. Lajos tervezete) mintájául szolgált. A „*Dinastia ottomana, in che stato si trovi et come possa finire...*” két részből áll.²⁵ Az első részben de Lutio ismerteti a jelentősebb szultánok történetét, a szultáni hatalom helyzetét, a hadsereg szervezetségét, kritikával illeti a Koránt. Véleménye szerint a török birodalom is ugyanarra a sorsra jut majd, mint a régi nagy birodalmak, fel fog bomlani a római birodalomhoz hasonlóan. „A birodalom minden szerve súlyos beteg ... a szultán teljhatalmú úr, a miniszterek csak szolgák ... a divánnak nincs semmi hatalma ... senki sem mer ebben a birodalomban ellentmondani a szultánnak.” A második részben felhívást intéz a keresztény fejedelmekhez egy török elleni közös hadjáratra. A Habsburg császárt látja a vállalkozásban a legjobban érdekeltnek, de IV. Henriket, a lengyel királyt és Oroszországot is csatlakozásra szólítja fel.

1600. és 1620. között mintegy 11 terv született a török ellen, ezek közül 7 francia volt.²⁶ A francia tervek nagy számát a franciák kelet iránti fokozott kereskedelmi és gazdasági érdekei magyarázzák. Az európai hatalmak török birodalomhoz való viszonyában egy új szempont jelenik meg, s ez a török birodalom, avagy a birodalom feletti befolyás megszerzésében való vetélkedés. Ettől kezdve a vallás már inkább csak ideológiai keretként szolgál, amely mögött egyre kézzelfoghatóbban jelennek meg a hatalmi törekvések.

E 17. század eleji tervek a korábbiaknál nagyobb súllyal számítanak a török birodalom területén élő elnyomott népek és keresztények fellázítására, akiket vagy a francia király – amint azt de Minotto tervezi 1609-ben –, vagy az osztrák császár (De Bertucci terve szerint) szabadítana fel.

De Chavigny (1524–1604), francia tudós, a teológia és a jog doktora „*Discours parenelique sur les choses turques, divisé en trois livres*” (Lyon, 1606.) című vitairata²⁷ egyik fejezetében azt javasolja, hogy a „keresztény köztársaság” (Republique Chrestienne) számára hozzanak létre közös hadsereget, foglalják el Görögországot, és Thrákiából indítsanak támadást a kereszténység közös ellensége, a török ellen, amely megsemmisítéssel fenyegeti Európát. A vitairat első és második részében Chavigny a fentebb érintett Georgevitset másolja le latinból franciára fordítva. Hatottak rá Busbequius és La Noue gondolatai is.

A 17. század elején született tervek közül az egyik leghíresebb IV. Henrik francia király ún. „*Nagy Terve*” (1607.). Igazi szerzőjének Sully-t, IV. Henrik miniszterét tartják. E terv Sully „*Mémoires des Sages et Royales*

Oeconomies d'Estat de Henry le Grand” című művében található meg.²⁸ Sully egy 15 államból (1. Német birodalom, 2. a Pápai állam, 3. Franciaország, 4. Spanyolország, 5. Anglia, 6. Magyarország, 7. Csehország, 8. Lengyelország, 9. Dánia, 10. Svédország, 11. Lombardia, 12. Velence, 13. Olasz köztársaságok, 14. Hollandia, 15. Svájc) álló konföderált európai köztársaság tervét fejt ki. Oroszországról nincs szó Sully tervében, mivel azt ezidőben barbár államnak tekintették. A törökök – ugyanúgy, mint a moszkvaiak – ki lesznek tiltva a keresztény konföderációból. A kereszténységnek szakadatlan háborút kell ellenük vívnia, amíg csak ki nem vonulnak Európából. A konföderációban résztvevő 15 államnak erői arányában haderőt kell kiállítania egy közös keresztény hadsereg létrehozására, amely állandó harcot folytatna a hitetlenek ellen. A terv szerint a törökök mindössze egy év haladékot kapnának arra, hogy válasszanak két lehetőség között: vagy javaikkal együtt áttelepülnek egy nekik megfelelő országba, vagy áttérnek annak az országnak a vallására, amelynek a területén tartózkodnak. Moszkvának még várnia kell arra, hogy idővel az európai koncertbe beléphessen.

A konföderáció hadserege 273.800 katonából és 117 hajóból állna, a francia király, mint „legkeresztényibb király” vezetése alatt. A törökkel határos államokat, így Magyarországot, Ausztriát, Erdélyt, Horvátországot meg kell erősíteni, hogy védekezni tudjanak a törökök meg-megújuló támadásaival szemben. Sully Magyarországot egyébként Havasalfölddel és Moldvával akarta egyesíteni.

A tervet ismerte és helyeselte a brandenburgi és a kölni választófejedeleme, Velence és Savoya, valamint a pápa. Előterjesztették a lengyel, a magyar és a cseh király, továbbá az erdélyi fejedelem elé, akik elfogadták; egyedül a Habsburgok ellenezték.

A Nagy Terv érdekessége az a korát meghaladó gondolat, hogy a keresztény Európa 15 államának konföderációjában a vitás ügyeket, hatalmi ellentéteket közös törvényszékek, és egy állandó választott nemzetközi bíróság útján kívánta rendezni. E nemzetközi bíróság legfőbb szerve az Általános Tanács lenne, amely 60 képviselőből (minden állam 4–4 képviselőt küld) állna és székhelye Európa közepén Metz, Nancy vagy Köln lett volna. IV. Henrik halála és a Habsburgok ellenállása, akik a terv mögött a francia király európai hegemoniára való törekvését látták meghúzódní, megakadályozta Sully tervének megvalósítását. (Később 1713-ban St. Pierre abbé (1658–1743) újra elővette ezt a tervet.)

A franciák 1613–1618 folyamán azon mesterkedtek, hogy Gonzaga Károlyt, Nevers hercegét ültessék a bizánci trónra, aki anyja révén a Palaio-

logos dinasztia leszármazottja volt, s így igényt tartott a keleti birodalom koronájára és követelte jogait a konstantinápolyi trónra. Gonzaga Károly nagy szervezkedésbe kezdett.²⁹ Követeket küldött a görögökhöz, Szerbiába, Albániába, Boszniába, Macedóniába, Bulgáriába, Dalmáciába. Havasalföld és a Moldvai fejedelemség segítségére is számított. A pápa és a spanyol király támogatását is sikerült megszereznie.

Gonzaga Károly tervéhez kapcsolódik a korszakban talán a legnagyobb szabásúbb terv, amelyet József kapucinus barát, Richelieu bizalmasa és munkatársa terjesztett elő.³⁰ József Atya XIII. Lajos francia királyt a világ leg-hatalmasabb uralkodójává akarta tenni és e célból a török birodalom elfoglalását tervezte. Európa keresztény fejedelmei az oszmánok által leigázott népek, valamint egyes ázsiai és afrikai államok hatalmas szövetségben egyesülnének a török elleni hadjáratra. Tervéhez a kiindulási alapot Gonzaga Károly keresztes háborús készülődése adta. A két terv végül is összefonódott és 1616-ban József atya, Richelieu és Gonzaga Károly szövetkeztek. A pápa habozott, a Habsburg császár pedig elutasította e terv támogatását. Európában azonban ekkor küszöbön állt a harmincéves háború, s így ezt a tervet nem lehetett megvalósítani.

Említésre méltó Fr. Savary de Brèves elgondolása (1620.),³¹ aki 1591–1606 között Franciaország konstantinápolyi követe volt. A török birodalom megtámadására és felosztására vonatkozó tervét a „*Discours abrégé des asseurez moyens d'anéantir et ruiner la Monarchie des Princes Ottomans, fait par le sieur de Brèves*” című munkájában fejt ki. De Brèves, aki kiválóan ismerte a birodalom szervezetét és gyengéit, konkrét javaslatot tesz a birodalmat megszálló tengeri és szárazföldi haderő összeállítására. Hozzá kell tennünk ehhez, hogy de Brèves-nek, mint Franciaország portai követének kiemelkedő szerepe volt a török-francia kapcsolatok rendezésében és fejlesztésében. 1604-ben sikerült megerősítenie a korábbi török-francia szerződéseket és egy újabb ponttal kiegészíttetnie. Ennek értelmében a török szultán a francia királyt a birodalom területén élő keresztények protektorának és a birodalom területén található szent helyek védelmezőjének ismerte el. Ezt a jogot a francia királyok már korábban is magukénak tekintették, az erre vonatkozó első megállapodások még XI. Lajos uralkodása idején születtek.

Érdekes jelenség a korszakban, hogy a törökök elleni harc kérdéseit tárgyaló munkák mellett megjelennek olyanok is, amelyek védelmükbe veszik a törökkel való szövetkezés I. Ferenc által kezdeményezett politikáját. Ilyen munka például G. le Guay „*Alliance du Roy avec le Turc et autres*”

címen megjelent könyve,³² amely védelmébe veszi „a francia királyok és a Fényes Porta közötti bensőséges kapcsolatokat.” „A régi és az új isteni jog megengedi a törökkel való szövetséget ... A spanyol király, a Habsburg császár és egyéb keresztény uralkodók gyakran keresték a török szövetségét kevésbé jogos okok alapján is, mint a francia király ... A törökkel való szövetség nem csak Franciaországnak, hanem az egész kereszténységnek hasznos lenne – íme a szerző vélekedését kifejező néhány fejezetcím. G. le Guay meggyőződéssel vallja, hogy ha Franciaország változtatna a török szövetség politikáján, a Habsburgok rögtön a helyébe lépnének. Az említett szerzők közül talán le Guay látja a legtisztábban a korabeli politikai viszonyokat, amikor megállapítja, hogy amióta a keresztény hatalmak közötti rivalizálás lett a meghatározója az európai politikának, az uralkodók mindvégig keresték a törökkel való szövetséget. Franciaország a törökkel való együttműködéssel fékezni tudta a Habsburgokat.

A török hódoltság és a törökkel határos területeken fekvő országok ban is megtalálhatjuk a török hatalom megdöntésére született terveket, 1646-ban Vasile Lupu moldvai fejedelem tervezte a török hatalom megdöntését. A lengyelekkel és a kozákokkal gyermekei házassága útján létesített családi kapcsolatait a török elleni közös fellépésre akarta felhasználni, terve azonban sikertelenül végződött.³³

Szólnunk kell az „*Opinio Dominorum Consiliariorum Hungarorum*”-ról is, amely az 1661. január 15-én Portia hercegnél a Titkos Tanács elnökénél tartott bécsi konferenciára készült, és amely 17 Felső-magyarországi vármegye, s egyházi és világi főméltóságok kívánságát fejezte ki. Megérett az idő a török elleni összefogásra, az egész világ a Habsburg császárra tekint, Lengyelország, Franciaország, Velence, Spanyolország, a pápa, s egész Itália, Erdély, Magyarország és a német fejedelemségek hozzanak létre nemzetközi szövetséget Habsburg fősséggel és közös erővel induljanak a török ellen.³⁴

A 17. sz. első felében a törökök hódító energiája apadt, a tizenöt éves háború és az évtizedes perzsa hadjáratok felemésztették a török haderőt, és a birodalom súlyos belső válságban volt. A 17. sz. második felében azonban a törökök újabb hódításokba kezdtek. Európában a vesztfáliai békét követően világossá vált, hogy a védekező harcok ideje lejárt, és elérkezett a török kiűzésének az ideje, amelyet nemzetközi szövetségben, támadó háború során kell végrehajtani. Két uralkodó vetélkedett egymással azért, hogy a létrehozandó nemzetközi szövetség vezetője lehessen, a francia király és a Habsburg császár. A kérdés most már az volt, hogy ki hozza létre a nemzetközi szövetséget. A török elleni háború szervező központjává ekkor végül is

a német fejedelemségek egy részéből XIV. Lajos támogatásával 1658-ban megalakult Rajnai Szövetség vált. 1660–63 között rólapok és propaganda-iratok sokasága ismertette az új török expanzió sikereit (Várad eleste, Erdély bukása, Érsekújvár ostroma és bevétele). A Rajnai Szövetség számára készített „*Vortrag, dass man nicht defensive sondern offensive mit dem Türken Krigen soll*” című előterjesztés³⁵ kifejti, hogy a védekező harcok ideje lejárt, a török ellen támadó hadjáratot kell indítani. A török szultán nagy hódításokra készül, új magyar foglaltatái nem elégítik ki, ezután az osztrák örökös tartományokat és a német fejedelemségeket fogja bekebelezni. Ha a német fejedelemségek és az európai uralkodók összefognának, most megdönthetnék a török hatalmát. Fogjanak fegyvert a török elnyomás vagy részleges fennhatóságuk alatt élő népek, az ő harcuk a siker egyik záloga. Moszkva és a lengyelek is forduljanak a török ellen. Ha mindez megvalósul, valószínű, hogy a többi európai uralkodó is segíteni fog, különösen a tengeri kereskedelmet folytató országok, melyeknek a török hadihajók igen nagy elenségei a Földközi-tengeren.

Ekkor válnak aktuálissá az önállóságra törekvő fejedelemségekben Busbequius javaslatai a népi erőből szervezett önálló hadseregbe, amellyel meg lehet védeni a hazát, s ezért nem véletlen, hogy 1663-ban újra kiadják Busbequius tervezetét. Itt kell megemlítenünk, hogy a nemzetközi koalíció török elleni közös programjának magyar változatát ekkor Zrínyi Miklós fogalmazta meg a „*Török Áfium*”-ban.³⁶

Szólnunk kell továbbá Turenne – a korszak hangulatát talán legjobban kifejező – „*Oratio*”-járól, amely „*Henrici Turrii vicecomitis de Tournene ad Regem Christianissimum de bello turcico oratio habita Marsalii 31. Augusti 1663*” címmel³⁷ ugyancsak 1663-ban jelent meg, latin és német kiadásban, és amely Franciaország programját tartalmazza a török elleni nemzetközi szövetség létrehozására. Turenne vitairatának az eredete kétséges, feltételezik, hogy pusztán egyike azoknak a török elleni harccal foglalkozó másolatoknak, amelyek a 17. sz.-ban oly divatosak és elterjedtek voltak. Turenne kifejti, hogy nem érdemli meg az a keresztény nevet, aki legfőbb feladatának nem a török elleni harcot tekinti, mivel a törökök barbárok, és létében fenyegetik a kereszténységet. XIV. Lajost felszólítja arra, hogy legyen a török elleni kereszties háború vezetője, és Szent Lajos példáját követve vonuljon a törökök ellen. Lényegében X. Leo és la Noue tervét eleveníti fel. A francia seregnek a németekkel, magyarokkal és erdélyiekkel kell együttműködni. A keresztény sereget, amelyben Szászország, Brandenburg és Szilézia is résztvenne, egyrészt a brandenburgi választó fejedelem, más-

részt Harcourt vagy Turenne vezetné. A svéd és a dán király pénzzel segítené a vállalkozást. A spanyol király, az olasz hercegek, Horvátország, Portugália, Lengyelország, a kozákok és a moszkvai cár, továbbá a perzsák is csatlakoznának a felszabadító harcokhoz. Turenne dicséri Havasalföld, Moldva és Erdély gazdagságát és kifejti, amennyiben sikerülne elfoglalni Észak-Magyarországot, e három fejedelemség egyesüljön a francia koronával. Anglia és Hollandia hajóhada együttesen vetne véget a barbár előretörésnek a Földközi-tengeren. Bouillon Gottfried példáját kell követni. A francia király nem maradhat közömbös a kereszténységet a török által sújtó nagy fájdalom iránt. A törökök mindig is tisztelték és félték a francia királyt. Franciaország lesz az, amely végül is lerombolja a török birodalmat.

Amikor 1663-ban megkezdődött a török magyarországi hadjárata, egyes német birodalmi fejedelmek, továbbá a Rajnai Szövetség egyes német tagjainak hadai, és Coligni-Savigny gróf vezetésével, francia csapatok is érkeztek Magyarországra segítségül a török ellen. Az 1663–64-es háború nemzetközi szövetségrendszerében a Habsburg császárt központi hely illette meg, annál is inkább, mivel I. Lipótot 1658-ban éppen azzal a feltétellel választották német-római császárrá, hogy indítsa meg a törököt kiverő háborút. 1664. augusztus 1-én a Montecuccoli vezette szövetséges hadsereg megütközött a törökkel és győzelmet aratott. Egy hónappal később a császári hadsereg azonban a szövetségeseinek tudta nélkül megkötötte a vasvári békét. Ezzel kudarcba fulladt az 1663–64-es nemzetközi koalíció. E békekötés nagy felháborodást váltott ki egész Európában, s úgy tűnt, hogy megszakad egy másfél évszázados hagyomány és a török uralomtól nem a Habsburg dinasztia, hanem a francia király fogja megszabadítani Európát.³⁸ Mindezt igazolja az is, hogy XIV. Lajos uralkodása kezdetén a francia-török viszony nagyon feszült volt, Franciaország Velencét támogatta a törökkel folytatott háborújában, a francia király állt a Rajnai Szövetség hátterében, és a franciák résztvettek a magyarországi török ellenes harcokban is. Amikor VI. Sándor pápa (1655–1667) török elleni keresztes hadjáratot szervezett, XIV. Lajos az elsők között ajánlotta fel szövetségét.

1672-ben, amikor a törökök a franciák szíriai és egyiptomi kereskedelmi érdekeit sújtó intézkedéseket hoztak, Leibniz, a híres német filozófus ezt az eseményt arra szerette volna kihasználni, hogy elterelje a francia királyt attól a szándékától, hogy Hollandiát megtámadja. Emlékirat formájában terjesztette XIV. Lajos elé tervezetét a *„Mémoire de Leibnitz à Louis XIV., sur la conquête de l’Egypte, publié avec une préface et des notes par M. de Hoffmans, suivi d’un Projet d’expédition dans l’Inde, par terre,*

concerté entre le Premier Consul et l'empereur Paul. Ier au commencement de ce siècle” címmel.³⁹ Leibniz azt javasolja XIV. Lajosnak, hogy hódítsa meg Egyiptomot, és szerezze meg a Szuezi csatorna és a Vörös-tenger feletti francia ellenőrzés jogát. Egyiptom és az egész Kelet arra a felszabadítóra vár, akiben kétségek nélkül megbízhatna. A török birodalom sorsa pedig végre beteljesedne, és darabjaira hullna szét, „Ha XIV. Lajos meghódítaná Egyiptomot, a keleti kereskedelem és a Földközi-tenger ura, a Kelet császára, és a kereszténység legfőbb uralkodója lehetne.” Leibniz mindenképpen szerette volna a franciákat eltéríteni Hollandia megtámadásától, s e szándékától hajtva elhanyagolta az európai uralkodók közötti ellentéteket. A következő felosztást javasolja: Franciaország Egyiptomot, a birodalom többi részét pedig Ausztria, Magyarország, Lengyelország és a többi szomszédos állam kapná.

Leibniz felhívása visszhangra talált a francia udvarban, ahol kétségtelesenül foglalkoztak a török elleni háború kérdésével. Ne feledjük, hogy Sully elképzelései még hatottak és számos franciát lelkesített az, hogy a „kereszténység védelmezője” legyen, s ezt a dicsőséget a török elleni keresztes háborúban akarta kivívni a maga számára. Mindezt bizonyítja, hogy számos kalandvágyó fiatal francia nemes és önkéntes vett részt a török ellenes harcokban Krétánál és Magyarországon.

Hogyan fogadta a francia király Leibniz emlékiratát? Először is megtámadta Hollandiát, s a holland háború során igyekezett a törököket rávenni arra, hogy támadják meg a Habsburgokat, – a törökök azonban nem akarták ekkor megszegni a vaskéket. Ugyanakkor nem mondott le arról sem, hogy a Szent Lajos óta folyó „szent háború” vezetője legyen. XIV. Lajos 13 évvel Leibniz emlékiratát követően tervet dolgoztatott ki, amelynek Egyiptom elfoglalása csak részét képezte.

Amikor a török 1682-ben újabb nagy támadásra készült Bécs ellen, Michel Febre kapucinus barát, aki mintegy 18 évig a Levantén teljesített szolgálatot, felhívással fordult a francia királyhoz. Művét Louvois hadügy-miniszternek ajánlva. A „*Theatre de la Turquie, traduit de l'italien en françois par son auter lui-même le sieur Michel Febre, avec privilège du Roy*”⁴⁰ 1682-ben jelent meg Párizsban. Febvre kifejti, hogy a kereszténység Franciaországban és a francia királyban – akinek az országa a legvirágzóbb jelenleg Európában – reménykedik, és tőle várja, hogy hódítsa meg a török birodalmat. Tervének érdekessége az a javaslat, hogy a keresztény uralkodók török elleni közös támadása esetén minden uralkodó egyidőben, de külön-külön szálljon harcba a török ellen és a neki tetsző területeken támadjon.

Ez azért fontos – írta –, hogy el tudják kerülni az elsőbbség kérdésében várhatóan felmerülő nehézségeket az osztozkodásnál. Mindenfajta együttműködési kísérlet magát a török ellenes vállalkozást kockáztatja. Így a Habsburg császár Magyarországon szálljon harcba a törökkel, a lengyel király a Fekete-tenger felé indítson támadást, Velence foglalja vissza dalmáciai területeit, Moreát, Candiával együtt és néhány görög szigetet. Spanyolország Észak-Afrikában Berberiat (Marokkó, Algéria, Tunisz, Tripolisz) szerezzé meg, majd ezután Egyiptomot és Jeruzsálemet. A francia király a Dardanelákat és Konstantinápolyt foglalja el, és Görögország területét hódítsa meg, a perzsa király szintén érdekeinek megfelelően támadjon. Mindenkit illessen meg az általa megszállt terület, amelyeket a harcok befejeztével kicserélnek majd egymás között a pápa döntőbíráskodásával.

S amikor 1683-ban megindult a török támadás Bécs ellen, a kérdés ismét az volt, hogy képesek-e a keresztény uralkodók az együttműködésre. A török elleni háború fő szervezőjévé ekkor XI. Incze pápa lett, akit a francia királlyal folytatott vallási vitái eleve a Habsburg császárhoz közelítették. A pápa e nézeteltérések ellenére a keresztény uralkodók összefogása érdekében igyekezett kibékíteni a Habsburg császárt és a francia királyt, és együttműködésre szólította fel őket. A törökök 1683. nyárutóján már Bécsset ostromolták, s a helyzetet végül is Sobieski János lengyel király mentette meg. Lotharingiai Károly és Sobieski János seregei 1683. szeptember 12-én felszabadították Bécsset. 1684-ben pedig a pápa által létrehozott nemzetközi szövetség, a Szent Liga – amelyben a Habsburg császár, Bajorország, Lengyelország, Velence és a pápa vettek részt – megindította a törököt kiűző hosszú és keserves háborút, Habsburg vezetéssel. XI. Incze pápa Magyarország felszabadítását keresztes hadjáratnak nyilvánította. A Szent Liga okirata bizonyítja talán a legjobban, hogy ez esetben területszerző, hódító háborúról volt szó. A szövetségi okirat ugyanis kimondta, hogy a szövetség minden tagja külön és önállóan indítja meg hadi munkálatait, és mindegyik megtartja azt a területet, amit meghódított; egyik sem léphet a közös ellenséggel alkura a másik hatalom hozzájárulása nélkül.

A francia király ellentmondásos szerepet játszott Bécs ostroma idején. Biztosította I. Lipótot keresztényi szolidaritásáról, ugyanakkor a török támadást arra használta fel, hogy folytassa hódításait német területeken. 1684-ben 20 évre szóló fegyverszünetet kötött a Habsburgokkal, akik kénytelenek voltak jóváhagyni foglalásait, ezt az egyezményt azonban bármikor felrúghatta. A pápa többszöri felszólítása ellenére sem támogatta a Szent Szövetséget, igyekezett azonban eloszlatni mind a pápa, mind a császári kö-

rök bizalmatlanságát. Mindent megtett annak érdekében, hogy a császár és a törökök ne kössenek békét. A XIV. Lajos névvel fémjelzett ún. „Nagy Terv” (1685–87), amely Konstantinápoly elfoglalását tartalmazta, pontosan akkor fogalmazódott meg, amikor a szövetségesek megkezdték Magyarország felszabadítását.

Ezt a XIV. Lajosnak tulajdonított tervet Gravier d’Ortières hajós kapitány, a francia levantei kereskedelmi kikötők felügyelője kéziratai között találhatjuk meg. G. d’Ortières az újonnan kinevezett konstantinápolyi követtel, Girardinnal érkezett török földre. Feladata az volt, hogy Konstantinápoly elfoglalásával kapcsolatban térképeket és terveket készítsen és gyűjtsön, amelyeket három vaskos kötetben foglalt össze a következő címmel: *„Estat des places que les princes mahométans possèdent sur les costes de la Mer Méditerranée et dont les plans ont été levez par ordre du Roy à la faveur de la visite des Eschelles de Levant, que sa Majesté a fait faire les années 1685, 1686 et 1687, avec les projets pour y faire une descente et s’en rendre maîtres”*.⁴¹ Az első kötetben egy hosszú Konstantinápolyról szóló emlékiratot találhatunk, amelynek a kilencedik fejezete a török birodalom helyzetével, szervezetével, az európai egyensúlyban betöltött szerepével, az európai hatalmak politikai érdekeivel foglalkozik, abból a szempontból, hogy mindezek figyelembe vételével, hogyan tudná Franciaország a császárt megelőzve megszerezni a maga számára a keleti birodalmat és megdönteni a törökök hatalmát. E tervzet egy, a birodalom felosztására vonatkozó, javaslattal végződik.

G. d’Ortières nagyszerű képet fest a korabeli politikai viszonyokról és a török birodalomról. A törökök helyzetét a 17. sz. végén teljesen reménytelennek tartja, mivel a birodalmat anarchia dűlja, hadereje gyenge, nincsenek szövetségei. Látja viszont azt is, hogy a keresztény uralkodók szövetségének létrehozása, amely már számtalanszor felmerült, lehetetlen. A vallás többé már nem elégséges mozgósító erő, az egyéni hódító érdekek dominálnak, ezek megvalósítása viszont nagyon költséges vállalkozás az európai uralkodók számára. Ha mindennek ellenére mégis létrejönne a szövetség, a keresztény uralkodók közötti hatalmi ellentétek és dicsőségvágy végül is a seregek megosztottságához vezetne, s az sem kizárt, hogy a török helyett egymás ellen támadnának. A török elleni harcban csak a törökkel szomszédos országokra lehet igazán számítani, mert a török terjeszkedés ezeknek az országoknak a létét fenyegeti a legjobban.

Soha nem volt még kedvezőbb alkalom a török kiűzésére a mostaninál – állapítja meg –, mivel a keresztény uralkodókat most a fennmaradá-

sukért folytatott harc kényszeríti arra, hogy a török ellen – akik megtámadták Velence birtokait és Magyarországot – szövetekezzenek. A török meggyengülése is ösztönzőleg hat. A francia királynak azonban nem szabad engednie, hogy túl messzire jussanak a Habsburg császár csapatai.

A továbbiakban részletesen elemzi, hogy milyen politikát kell folytatnia Franciaországnak: két megoldás lehetséges: Az egyik, hogy támadást indítanak a rajnai fronton egy hatvanezer fős csapattal. Ezzel minden bizonnyal meg lehetne állítani a Habsburg császár előretörését a török birodalomban. Ez a megoldás azonban feltétlenül számos kellemetlenséget okozna Ófelségének a keresztény világban, s Róma azt híresztelné, hogy a törökök megvesztegették a franciákat. A másik megoldás az, hogy a francia király elfoglalja Konstantinápolyt. E város elfoglalása ugyanis jelképesen az egész keleti birodalom birtoklását jelenti. Mindenképpen meg kell előzni a Habsburg császárt abban, hogy eljusson Konstantinápolyba.

Ahhoz, hogy Ófelsége szándékait fedezni tudják, el kell hitetni a pápával, hogy továbbra is az együttműködés érdekében tevékenykednek, a pápa beleegyezése és támogatása nélkül ugyanis Ófelsége szándékai nem megvalósíthatók. Lengyelországot ki kell ragadni a Habsburg császár kötelekeiből, és létre kell hozni Lengyelország, a Velencei Köztársaság, az erdélyi fejedelem és Thököly szövetségét, ami határt szab majd a Habsburg császár terjeszkedésének. Angliával szoros együttműködést kell kialakítani, meg kell akadályozni, hogy Anglia, Hollandia, és a Habsburg császár között szövetség jöjjön létre.

A török birodalom felosztása során a Habsburg császár megtarthatná a törökkel szembeni harcokban elért hódításait, az összes magyarországi várost és a még török kézen levő területeket is átengednék neki, abban az esetben, ha nem terjeszkedik tovább. Velence Szlavóniát, Horvátországot, Boszniát, Dalmáciát, Albániát kapná, mivel e területek részben határosak a köztársasággal, és összefüggő területet alkotnak a tengeröbölben. Így Velence helyre tudja majd állítani régi hatalmát. E területek fejében a velenceiek átengednék a franciáknak Moreát és a görög szigeteket. A lengyel királynak, aki mindeddig nem húzott semmilyen hasznot a háborúból, bár ott harcolt Bécsnél a török ellen – Moldvát és Havasalföldet juttatná. Thököly herceg, aki nagyon bátor és derék ember, a temesvári fejedelemséget kapná. Vissza kell állítani az Erdélyi Fejedelemséget és jelentős támogatásban kell részesíteni, mivel a császár elleni harcban mindenképpen szükség van arra, hogy ez a fejedelemség a franciák oldalán álljon. Franciaországot illetné Morea,

Thessalia, Macedonia, Szerbia, Bulgária, Románia és a görög szigetek. Megfontolandó Egyiptom meghódítása is.

Konstantinápoly elfoglalására végül is nem került sor. XIV. Lajos azért, hogy a Habsburgok túlzott térnyerését a török birodalom területén megakadályozza 1688-ban betört a rajnai Pfalzba. A rajnai támadással egyidejűleg a törököket arra ösztönözte, hogy indítsanak újabb támadásokat a Habsburgok ellen. Lényegében a franciaellenes „Nagy Szövetség” – a Habsburg császár, Spanyolország, Anglia és Hollandia szövetsége – tette lehetővé I. Lipót számára, hogy folytatni tudta a török elleni háborút. Az is kétségtelen azonban, hogy a törökök európai birtokait ekkor Franciaország mentette meg. Csak a ryswicki békekötés (1697.) után kerülhetett sor a karlócai béketárgyalásokra, és 1699-ben a békekötésre, amelyet Franciaország mindvégig ellenzett és igyekezett megakadályozni. A Szent-Ligában résztvevő országok képviselői külön-külön tárgyaltak a törökökkel és kötötték meg a békét. Az uti possidetis elve alapján mindenki megkapta azokat a területeket, amelyeket a kezében tartott a békekötéskor. A karlócai béke legalizálta a birodalom hosszú ideig integráns részét képező területeinek az elvesztését. Magyarország és Erdély a Habsburg császáré, Dalmácia és Morea, továbbá fontos égei-tengeri szigetek Velencéé, Podolia és Ukrajna Lengyelországé, Azov és a Dnyeszter-menti területek Oroszországé lettek. A karlócai béke a török birodalom Európából való végleges visszavonulásának a kezdetét jelentette.

Jegyzetek

1. P. Chaunu: A klasszikus Európa. Budapest, 1971. 11.
2. Európa török elleni harcának irodalmáról tájékoztat: Carl Göllner: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. I–II. köt. Bucuresti, Baden-Baden, 1967. A török birodalom felosztására született terveket T.G. Djuvara: Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913) Paris, 1914. c. könyvében ismerteti, kiváló és jól felhasználható jegyzetapparátus kíséretében.
3. Az anyag nagy része külföldi levéltárakban kéziratban található meg.
4. W. Zöllner: A keresztes háborúk története, Budapest, 1980. 264.
5. Gergely Jenő: A pápaság története. Budapest, 1982. 180., 182.
6. Philippe le Bon tervét a „Projet d'expédition contre les Turcs préparé par les conseillers de duc de Bourgogne Philippe le Bon” címmel M. Jules Finot publikálta Mémoires de la Société des Sciences de Lille. Lille, Quarré. 1980. in-8. (I. Djuvara, 42–45.)

Le Bon tervéhez kapcsolódik Bertrandon de la Broquière küldetése. Voyage d'outre-mer et retour de Jérusalem en France par la voie de terre, pendant le cours

- des années 1432 et 1433 par Bertrandon de la Broquière, Conseiller et premier Ecuyer tranchant de Philippe-le-Bon, duc de Bourgogne; ouvrage extrait d'un manuscrit de la Bibliothèque Nationale, remis en français moderne et publié par le citoyen Legrand d'Aussy, an VIII. 1. Djuvara, 39–41.; Kiadta Schefer (Paris, 1892). Munkájában megemlékezik Magyarországon történt átutazásáról, idevágó részlete megtalálható Magyar Történelmi Okmánytár a brüsszeli orsz. levéltárból és a burgundi könyvtárból (IV. Pest, 1859, MHHD IV. a függelékben.) I. Kosáry Domokos Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába, Bp. 1951. I. köt. 110.
7. La délivrance de la Grèce projetée en France à la fin du XVe siècle. Revue d'Histoire Diplomatique, 1911. 333–351.
 8. Djuvara, 51–56.
 9. Das ist ein Anschlag eins zugs wider die Türckenn und alle die wyder den Christenlich in Glawbenn seyndt.; Orsz. Széchenyi Könyvtár, Hung. Röpl. 61.; Göllner, Turcica. 108. említi Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika, Gyorsuló idő, Budapest, 1975. 179., 191.; és A török kiűzésének eszméje a magyar politikai gondolkodásban a 17. sz. közepén c. tanulmányában, Történelmi Szemle, 1974/4.;
 10. Luther Márton: Eine Heerpredigt widder den Turcken. Wittemberg, 1529. 1. Göllner, Turcica. 307. A Tábori prédikációt elemzi: Ruzsás Lajos: A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből, Budapest, 1970. 63–65.
 11. A levél végén a következő szöveg található: Datum apud Friburgum brisgoiae 17 die Martii anno Christo nato 1530, Antverpiae apud Michaellem Hillenium. 1. Djuvara, 67–68. és Göllner, Turcica. 192. p.
 12. Göllner, Turcica. 575. 277.p.
 13. Djuvara, 72–74.; Göllner, Turcica, 679. 322. p.
Jean Cuspinianus: De Turcorum origine, religione, ac immanissima eorum in Christianos tyrannide, deque viis per quas, Christiani Principes Turcos profligare et inuadere facile possent. Liber iam primum natus et ad utilitatem Reipublicae Christianae auribus inaudita. Antwerpen, 1541.; Djuvara, 72–74.; Göllner, Turcica, 575. 277. p.
 14. Georgevits: De Turcarum moribus Epitome, Bartholomaeo Georgieviz Peregrino Autore. Quod tibi fieri non vis, Alteri ne feceris. Leiden Apud. Joan. Tornaesium. MDLIII. OSZK. RMK; 415. Göllner, Turcica, II. köt. 929. 33. p.; Djuvara, 75–79. Egyéb kiadásai: Leiden 1555, 1558, 1567, 1578, 1598. Párizs 1566, 1567, 1568. Genf 1629. Hanover 1686.
 15. Djuvara, 80–96.
 16. Djuvara, 97–105.
 17. Discorso dedicato al Beatissimo et santissimo Papa Pio Quinto circa il modo riuscibile et sicuro per far l'impresa et cruciata contra il gran Turco, che al certo si uincerebbe in Europa et anicilarebbe in Asia con la quale non solo si potria ricuperare Constantinopoli sedi de gli antichi Imperatori Christiani, ma anco il sto sepulcro con tutta terra s-ta al che notte et giorno si doueria attendere da tutti le Princepi Christiani, per che con tal mezzo si riunirebbe et ancora s'ampliarebbe la nostra santa Religione et fede di nostro signor Giesu Christo. Djuvara, 106–113. (Bibliothèque Ambrosiana de Milan)

18. Djuvara, 116–119.
19. Lettres du baron de Busbec, Ambassadeur de Ferdinand I. Roy des Romains, de Hongrie, et aupres de Soliman II. Empereur des Turcs. Nommé ensuite Ambassadeur de l'Empereur Rudolphe II. à la cour de France, sous le regne de Henry III. traduites en françois avec des notes historiques et geographiques par M. l'abbé de Foy et M. le comte d'Argenson. I–III. A harmadik könyvben található a tervezet „Projet de guerre de Busbec contre les Turcs”.
20. R. Várkonyi Ágnes: Török világ és magyar külpolitika, i.m. 190–191.
21. I. Sinkovics: L'union personnelle et le problème de la centralisation en Transylvanie à l'époque de la royauté polonaise d'Etienne Báthori, Annales Univ. Scient. Budapest, Sect. Hist. 6. 1964.
22. Djuvara, 120–123.
23. Djuvara, 126–137.
24. Djuvara, 138–144.
25. Dinastia ottomana, in che stato si trovi et come possa finire: Nella quale, con i difetti che si raccontano dell'ottomano, et i modi di distruggerlo, et con gli esempi famosi di Ré a Regni antichi, e moderni, si antichi, e moderni, si mostrano le vere cagioni interne, et esterne dei confiamenti, mutatione et rovine delli Stati. Djuvara, 145–158.
26. A következő francia tervek születtek ekkor: 1. Jean-Aimé de Chavigny (1606), 2. Le Grand Dessein de Sully (1607), 3. Projet de Jacques d'Espinchard (1609), 4. Projet de Giovanni Fantin Minotto (1609), 5–6. Les projets de croisades de Charles de Gonzague, duc de Nevers, et du Pere Joseph (1613–1618). 7. Projet de Fr. Savary de Brèves (1620). Djuvara, 159–208. E tervekéről még Gérard Tongas: Les relations de la France avec l'Empire Ottoman. Toulouse, 1942.
27. Djuvara, 158–162.
28. Mémoires des Sages et Royales Oeconomies d'Estat de Henry-le-Grand. Ed. Petitot, Paris, Foucault, 1820–29. 9. vol. A XI., XII., XIX. és XX. fejezet foglalkozik az európai konföderáció tervével. „Un projet de pacification générale et de confederation européenne.”
29. Djuvara, 185–189.
30. Djuvara, 190–201.
31. Djuvara, 202–208.
32. G. le Guay: Alliance du Roy avec le Turc et autres. Paris, Toussain et du Bray, in-8. 274.
33. Djuvara, 209–214.
34. Á.R. Várkonyi: La coalition internationale contre les Turcs et la politique étrangère hongroise en 1663–1664. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 102. Bp. 1975. 17.
35. Várkonyi, i.m. 10–11.
36. Várkonyi, i.m. 11–14. és 15.
37. Djuvara, 215–220.
38. Köpeczi Béla: Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka. Vasi Szemle, 1964/4.
39. Djuvara, 220–224.

40. Djuvara, 225–229.

41. M.H. Omont: Projets de prise de Constantinople et de fondation d'un Empire d'Orient sous Louis XIV. *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1893. no. 2. 195–246.

FRANÇOIS DE LA NOUE
„POLITIKAI ÉS KATONAI ÉRTEKEZÉSEI”-RŐL

Nemcsak a félévszázados időkülönbség, hanem származása, politikai és katonai karrierje ellenére is, a François de La Noue íásaiban jelentkező gondolatok, önkéntelen kínálkozó párhuzamokat mutatnak a német Ulrich von Hutten ideáival. Mindkét művelt, koruk haladó eszméit valló és politikai eseményeiben aktív szerepet játszó személyiség, — egy történelmileg visszaszoruló társadalmi réteg — a nemesség eszményeit, erkölcsseit, történelmi és nemzetfenntartó szerepét hirdeti.

Az előkelő breton nemes, François de La Noue 1531-ben született Nantes-ban. Gyorsan emelkedő pályáján előbb Guise, majd Condé herceg pártfogását élvezte. Csatlakozott a reformációhoz, s öt háborúban harcolt a protestáns párt érdekében — jóllehet ő maga a mérsékelt hugenottákhoz tartozott, aki mindvégig megőrizte a király iránti loyálisát. Királyi megbízással lett La Rochelle kormányzója is, de a protestáns tartományokat éppen a királyi csapatok ellen védelmezte. Franciaország belső békéje érdekében helyeselte Coligny elgondolását és vett részt a németalföldi hadjáratokban. Két ízben is harcolt a spanyolok ellen 1572-ben és 1578-ban. Második hadjárata során — a francia és skót lovasok parancsnokaként — fogságba esett Limbourgban. 1591-ben, mikor már IV. Henrik jelentette számára a legitimitást, a katolikus ellenállás vezére, Vaudémont herceg elleni hadjáratban kapott halálos sebet szülőföldjén Bretagne-ban.

„Discours politiques et militaires”¹ című munkáját 5 évig tartó németalföldi fogságában írta. A 26 fejezetből álló műből 6 kifejezetten katonai, míg a többi politikai jellegű értekezést tartalmaz.

Az ellentmondás, ami de La Noue élete, és eszméi között látszik feltűnni, lényegében feloldódik abban a tényben, hogy mint katona, nem a háborút, csak a polgárháborút ítélte el. A polgárháborút Franciaország tragédiájának, szerencsétlenségének tartja — s a megoldást, a kiutat keresi. Alapeszméje, hogy egy alattvalóival törődő, ideális uralkodó és ősi erkölcsseit tisztelő loyális nemesség egyetértése, képes meggyógyítani a bajokat, melyben az állam szenved. A polgárháború ugyanis, mint a testet a láz, meggyötri a királyságot, megfosztja „nagyságának és gazdagságának fényétől”.² Az anyagi pusztuláson kívül, kegyetlenül kifosztja a falusi népet, a

franciák nagy részét kegyetlenné teszi, „bárányokból tigrisekké változtatja”.³ Mert „ezek a mi hitért vívott háborúink elfeledtetik velünk a hitet”.⁴ Korát szembeállítja azzal az idővel, mikor a jó királyok, „a nemzet atyjá”-nak nevezett Lajos, a „nagy” Ferenc és az „igen szeretett” Henrik uralkodott.⁵ Azt akarja, hogy a nemesség, akikhez elsősorban szól, az ősi erényeket és erkölcsöket kövesse, s miután ezek hosszú felsorolását adja összegzésként hangsúlyozza a nemesség nagy becsét, akiket az államban a legelső helyre állít. „Azok, akik figyelemmel kísérték Franciaország legjelentősebb dolgait, vallhatják, hogy a legelső közöttük virágzó és nagyszámú nemessége, amelyik az igazság legfőbb támasza és mindenkor is a királyság ékessége volt.”⁶ Éppen ezért a jelenleg uralkodó királyoknak is elsősorban irántuk kellene figyelemmel és ragaszkodással lenniök. „Mert közülük kerülnek ki a fejedelmek, a nagy hadvezérek, a kormányzók, a főtisztviselők, követek, kapitányok, akik koronáik megőrzését szolgálják.”⁷ Miként Ulrich von Hutten, aki a német birodalom erkölcsi hanyatlásával szemben kiemeli a lovagokat, akik egyedül őrzik Németország dicsőségét, és erkölcsait, akik a nemzet megtartói és egyedül lehetnek támaszai az uralkodóknak,⁸ s akiknek jelenlegi nyomorúságos helyzetéből a kiutat egy török elleni hadi vállalkozásban véli megoldhatónak,⁹ — de La Noue is elsősorban a francia nemességet tartja szem előtt, mint a „leghősiesebb és leghűségesebb réteget, amely az egész kereszténységben, itt Franciaországban a legnagyobb számú”.¹⁰ Munkájának 22. fejezetében részletesen kidolgozza egy nagyszabású török elleni hadjárat tervét, amely azonban nem csupán a franciákra vonatkozna, hanem egy nagy összeurópai vállalkozás lenne, valamennyi keresztény állam összefogásával, a kereszteshadjárat eszméjének felújításaként. Valójában kevésbé érdemelne figyelmet az értekezés, ha csupán erről lenne szó. Igaz, maga hivatkozik arra, hogy tervét Guiccardini közlése nyomán a pápák tervezetére alapozza (13. könyv), amit jónak tart ugyan, de úgy véli az elmúlt idők tapasztalatai alapján több vonatkozásban is módosulásra szorulnak. Igaz, hivatkozik az első kereszteshadjáratok sikerére és dicsőségére, Bouillon Gottfriedra, de ez nem más, mint egy példaként kínálkozó történelmi múlt felidézése, hiszen a hadjárat célja nem a Szentföld felszabadítása többé, csupán a török kiűzése Európából és a végső célkitűzés Konstantinápoly viszárvátele. Igaz az is, hogy a vallás kérdése döntő érvenként szerepel, a kereszténység, azaz az európai civilizáció fölényének hangsúlyozásában a „barbársággal szemben, — de ez sem különbözik az egykorúak ítéletétől, beleértve a humanista Nicolaus Cusanus, vagy Erasmus vélekedését is. A török vallás „istenkáromló”, kormányzata „rettentő zsamokság, ahol az alattvalók rab-

szolgaként élnek”¹¹ Hogy mégis ilyen nagy területeket tudott birtokbavenni, azt nagyrészt éppen azzal érte el, hogy egyes keresztény fejedelmek egymásközi vitájukban szövetségre léptek vele. Ez okozta már az első keresztcsallamok bukását, s ez Bizánc elesétét, és Magyarország meghódítását, „mert az utolsó magyar király János, akit a török elleni harcban megölt Lajos helyére a magyarok megválasztottak – a trónra igényt tartó Ferdinánd ellenében az ő segítségüket kérte ... Szolimán ezt jó alkalomnak tartotta ... „mert János halála után megfosztotta özvegyét és kisgyermekét a tróntól, és ettől kezdve majd egész Magyarország a kezébe került”¹² De kárát látta minden keresztény fejedelem, aki csak szövetségüket kereste: Alfonz nápolyi király, aki VIII. Károly ellenében küldött követeket Bajazid szultánhoz, követve Sándor pápa tetteit, vagy Lodovico Sforza, aki Velence ellenében szövetkezett a törökkel. Sikert soha sem hozott csak saját államuk pusztulását. Az ilyen szövetség olyan, mint ha valaki az erdőkben tanyázó rablókat hívná házába, hogy barátját, vagy rokonát, akivel viszályba keveredett megölje, vagy kinyitná az ajtót a farkasoknak, hogy a juhakolba engedve fölfalja a bárányokat. Ezért I. Ferenc szövetsége Szolimánnal, ami némi sikert hozott ugyan Korzikán, de ugyanakkor nagyszámú keresztény került örökös rabszolgasorsra, igen nagy foltot hagyott Franciaország dicsőségén. Éppen ezért a pápának, és valamennyi keresztény fejedelemnek a legfőbb feladata, hogy a törökök ellen forduljon – s ne alattvalóik ellen, akiket eretnekeknek neveznek, mert az igazi eretnek a török. „Ellene kell a kardot kihúzni, nem azért, hogy megtérítsük őket, hanem hogy elnyomjuk kegyetlenségét és zsarnokságát – egy ilyen háború éppoly szükséges, mint amennyire káros és nyomorúságos az egymás elleni harc.”¹³ Két ok is dik-tálja ezt a vállalkozást, az egyik, hogy „igazságos”, a másik, hogy „nagyon szükséges”, mert ezáltal nyílik lehetőség a belső konfliktusok megoldására, arra, hogy ne egymással harcoljanak a keresztény fejedelmek, és ne alattvalóik ellen az uralkodók. „Ezzel kapcsolatban szeretném kifejtetni, az alattvalók emlékezzenek arra, miszerint fejedelmeik Isten képmásai a földön, akiket mint helytartóit rendelt föléjük, hogy őket kegyelemben, igazságban és becsületben vezesse és kormányozza. Ezt tekintetbevéve kell, hogy tiszteljék, hűséget és engedelmességet adjanak neki. A fejedelmek pedig jóindulattal viseltessenek alattvalóik iránt, mint az atyák gyermekeikkel, és soha se juttassák őket olyan szükségbe, hogy reménytelenségbe essenek. Egy ilyen szép egyezség fenntartásával az országok virágzóvá lesznek, ellenkező esetben pedig, ha az egység megtörik, romlásuk felé haladnak, miként azt tapasztaltuk Franciaország nagy kárára és láthatjuk ma is Flandria pusztu-

lásában. — Igen siralmas dolog, hogy azok, akik ugyanazt a Krisztust imádják, egymást üldözik, tűzzel, vérrel miként a vadállatok, miközben hagyják, hogy a rettenetes mohamedánok győzedelmeskedjenek országokon, népeken, s teljesen kifosszák, lenyúzzák a keleti terület keresztényeit.”¹⁴ Természetesen ahhoz, hogy megbékélhessenek és összefoghassanak, le kell győzni az akadályokat, hogy el lehessen hagyni a hosszú nyomorúságot, amely támadót és megtámadottat oly szerencsétlenné tett. „Őfelségének jóindulattal kell lennie és figyelembe venni, hogy ez a véres tragédia, csak kárára van.” Véleménye szerint ha a vallásról van szó, nem szabadna az állam szigorával, és előítéllettel rendelkezni. És különösen nem azoknak átengedni az irányítást, akik erőszakkal kényszerítik alattvalóik lelkiismeretét. „Végül is a megtörtént dolgok azt bizonyítják, hogy a fejedelmek, akik háborúkkal akarták megerősíteni a papok szenvedélyességét, eltorzították államukat és lecsökkentették nagyságukat. Melyik jezsuita találhat elegendő bölcsességet, hogy meggyőzze azokat, akik nem jezsuiták, hogy Isten öröme leli abban a sok vérben, melyet egyik és másik fél kiárasztott?”¹⁵

A török elleni hadjárat indoka, igazságán és szükségességén kívül az is, hogy a török veszélyessége egyre nő. Nyugaton ugyan még nem érzik a veszélyt, „az isteni bosszú rettenetes csapását”, amelytől már évek óta romokban hever a valaha virágzó keleti birodalom, és amely belegázolt a Nyugati kereszténységbe is, s állandó fenyegetés a megmaradt rész felé elviselhetetlen igájával. Ezért fel kívánja hívni azok figyelmét a közelgő veszélyre, akik a legfőbb méltóságot tartják a kezükben, mert csak a hatalom megszerzésére, vagy megőrzésére van gondjuk, holott a veszély „lassan, miként a tűz halad előre, és már fölfalta a kereszténység külvárosait, azaz Magyarországot, és az Adriai-tenger partvidékét. Ilymódon a tenger felől ezek a barbárok már a kapunknál vannak és a szárazföldön a kapunkon belül.”¹⁶

Most a legalkalmasabb az időpont a hadjárat megindítására. A jelenlegi szultán (III. Murad) tapasztalatlan, akiről azt mondják, — sokkal inkább filozófus, mint katona, s nem a hadai között forgolódik, miként hódító elődei Szelim, vagy Szolimán. Másrészt azok a veszteségek, amelyeket a perzsák elleni háborúban szenvedtek meggyengítették őket, s ebből azt vélhetjük, hogy a nagy virágzásuk most hanyatlani kezd. Hivatkozik egy Korán-jóslatra is, melyet maga is olvasott, miszerint: „az utóbbi időben a muzulmánok eltávolodtak a nagy próféta Mohamed törvényeitől, magukat átadva a bűnnek, ezért a keresztények kardja felemelkedik és kiűzi őket birodalmukból.”¹⁷ Végül Don Juan tengeri győzelme kivezet abból a téves ítéletünk-ből, hogy a török verhetetlen a tengeren. Azért van gyors és egységes fellé-

pésre szükség, mivel egyedül senki sem képes hosszabb ideig ellenállni.

„Mégis a mi ellenségeskedéseink és gyengeségünk közepette, néhány nagyon kiváló személyiség felemelkedett, akik nagyon is szerény lehetőségeikkel csodálatos erőfeszítéssel fel tudták tartani a barbárok előrenyomulását, akik egész életükben a kereszténység megtartását szolgálták. Egyikük volt Hunyadi János, Corvin Mátyás apja, akit utóbb a magyarok királyukká választottak, a másik Szkander bég, Albánia fejedelme ... amiben Isten bölcsességét és nagyságát kell látnunk, aki gyenge és kis dolgokkal is le tudja verni a hatalmasok gőgjét.”¹⁸ Az ősök példája, akik dicsőséggel harcoltak, lelkesítse mai utódait, s vegyenek példát nemes nagyságukról. A kereszténység

ma hatalmas erővel rendelkezik. „Minden országban nagyszámú hadiember van, akik képzettek a hadviselésben.” Maga a hadművészet is sokat fejlődött az elmúlt 100–150 évhez képest. Sok hasznosítható azokból a tanulságokból, amiket a latin és görög népek történetéből megismerhettünk. Azt is láthatjuk, hogy a merészség és bátorság semmit sem csökkent napjainkban, legföljebb az a baj, hogy ez gyakran éppen kárunkra és sajnálatunkra, s nem hasznunkra szolgál. A feltételek tehát adva vannak egy eredményes vállalkozáshoz. Van elég sok jó katona, és vannak kiváló hadvezérek, akik Itáliában, Franciaországban, Spanyolországban, vagy Németországban nagy hírnevet szereztek. Van elég fegyver, ágyú, hadihajó. Mindez garanciája lehet annak, hogy a terv, amit kidolgoz sikerrel megvalósítható. Elgondolásának alapja, hogy a hadjáratot egyidejűleg kell a tengeren és a szárazföldön megindítani. Úgy véli Spanyolország, a pápa, Velence és a többi itáliai fejedelemség összesen 300 gályát és 12 nagy ágyúkkal felszerelt hadihajót tud küldeni az Adriai, majd a görög tengerekre. A szárazföldi hadjárat pedig, a német császár vezetése alatt egyesítené Németország, Svédország, Dánia, Csehország, Lengyelország és Magyarország haderejét. (35.000 lovas, 30.000 gyalogos és 10.000 előharcos). Hozzájuk csatlakozna az angol, a francia, a skót és a svájci sereg, együttesen 20.000 gyalogossal és 5.000 lovassal.

A szárazföldi útvonal Magyarország felszabadításával indulna, mivel a Duna alkalmas az élelem, a fegyver utánpótlásának szállítására. Bécsben készítenék az ágyúkat, ahonnan 3–4–5 óra alatt el lehet juttatni azokat a legfontosabb magyar dunamenti városokba, mint Esztergom, Buda, vagy Pest.

Az első évben a terv szerint el lehetne jutni a Dráviáig, ami jelentős átkelőhely, s itt televe a következő évben Belgrádnak, ennek a fontos stratégiai helynek az elfoglalása következne. A 3. év Szlavonia és Moldva, majd a 4. évben Szófián át Konstantinápoly visszafoglalására, a tengeri flottával egyesülve kerülne sor. Tervének és taktikájának kidolgozása során gondol az

érintett területek lakosságára is. Fontosnak tartja a moldvaiak és vlachok megnyerését, kifejti aggodalmát a leigázott népekkel kapcsolatban, s latolgatja vajon milyen mértékben lehet számítani az elnyomott lakosság együttműködésére. „A görögök, akik régóta óhajtják szabadságukat, nem tudni milyen mértékben segíthetik a harcot, mivel a zsarnokság szüntelen zaklatásaival olyannyira megfélemlítette őket és megfosztotta fegyvertől és katonai ismeretektől. Kétségkívül több keresztény él itt, mint muzulmán, tíz keresztény család mellett négy török lehet, de valamennyien szolgasorba vetve élnek, megfélemlítve, s arra kényszerítve, hogy szótlanul tűrjék a csapásokat.”¹⁹

A keresztény sereg ütőképességének egyik fontos feltétele, hogy jól fegyelmezett, szabályozott had legyen. A fegyelem egyik alapkövetelménye a győzelemnek, az eredményes harcnak. Negatív példának ismét a magyarokat hozza fel, ahol az első jelentősebb hadjáratokban a vezetők, akiket csak a jó iránti lelkesedés vezetett, nem bírtak sem elegendő tekintéllyel, sem megfelelő tapasztalatokkal, s így bár sikerült különböző népekből jelentős csapatot összegyűjteni, de sem ellátásukat, sem a fegyelmet megtartani nem tudták, a katonák az országon átvonulva fosztogattak, és fegyelmezetlenkedtek, ami kudarcok okozója lett: nem tudták a sereget hosszú ideig együtt tartani a barátok között, sem az ellenség ellenében. Ezért nagyon fontos, hogy csak a török üldözését tartsák a szem előtt. A keresztények ne fosztogassák és ne vessék rabságba a lakosságot. Az élelmet 500 mérföld körzetből szállítsák a hadseregnek, magában a seregben pedig állítsanak fel „jó policiát, és szigorú igazságszolgáltatást, hogy azok a züllött emberek, akik gonoszságukat és engedetlenségüket nem tudják megfékezni, kapzsiságukért megkapják büntetésüket.”²⁰

A harc eredményességét biztosítja az igaz ügy, a megértett szükségesség, a kiváló emberek példája, akik bátorságra buzdítják a többieket, a rendszeres intés, melyben figyelmeztetik a katonákat a helyes magaviseletre, a bizalom, amely növekszik ha jók a vezetők, határozottak a rendelkezések, és rend van a seregben. Végül a jutalom is ösztönzője a sikernek. Utóbbival kapcsolatban újból kitér a keresztény hadsereg erkölcsi fölényének hangsúlyozására. A szerző ezzel kapcsolatban arra int, hogy a győzelem után, a keresztények ne kövessék a mohamedánok szokását, akik a meghódított városokat kifosztják, a lakossággal kegyetlenkednek, hanem „jóságot és mértékletességet kell tanúsítani a nép iránt. Inkább óhajtani megtérésüket, hogy Jézus Krisztust dicsőítsék a templomokban, mintsem vérző testtel, holtan látni őket az utcán. Bizonyára sokan meghalnak közülük, egyeseket

megölnek a harag hevében. De a katonák ne vessék magukat a zsákmányra, melyből később úgys bőségesen részesülnek, hiszen megérdemlik annyi fáradozásuk kárpótlásaként és jutalmukként.” Míg a nagylelkű emberek, akik ilyesmikkel nem törődnek „megelégszenek a dicsőséggel, s legfőljebb néhány török kardot vagy hasonló kisebb emléket visznek magukkal otthonukba, hogy gyermekeik lássák a tiszteletreméltó zsákmányt, s erre emlékezve kövessék erényeiket”.²¹

De La Noue bizonyára maga sem bízott túlságosan e szép rend és az erényes hadjárat megvalósításának jövőjében, mint ahogy nem hihette a nemesség iránti minden illúziója ellenére sem, hogy a győzelem után békésen osztozkodnak a meghódított területeken maguk között érdemeik szerint. „Egyesek azt mondhatnák gúnyolódva – írja – hogy hőiesen értekeztem a papíroson, s bevallhatom, hogy ez így igaz.” A célja, mint mondja elsősorban a kereszténység lelkiismeretének a felébresztése volt, hogy összefogásra buzdítson, mert „egy ilyen háborúban tiszta lelkiismerettel veheténék részt, nem láthatna benne senki semmi rosszat, és zavart amikkel a mi jelenlegi háborúink telve vannak. Mindenki a szabályok rendjét követné, a büntetés és jutalmazás az érdemek szerint történne.” A résztvevőknek csak a dicsőségére szolgálna, akiknek bátorságáról és vitézi tetteiről „énekelnének még a gyermekek is”.²³ De a királyoknak és más hatalmasságoknak is hasznosabb és dicsőségesebb lenne, mint szomszédaikkal viszálykodni, hogy a vallás árnyékában alattvalóik szenvedését fokozni, és vérént ontani”. Ezzel ismét visszatérve a vallásháborúkra – egy erasmusi megfogalmazással²⁴ – azt a konklúziót vonja le: „ha a keresztény fejedelmek egymás között kevésbé viszálykodnának, és több együttérzéssel lennének a nép nyomorúsága iránt, melyet azok Jézus Krisztus nevében oly hosszú ideje panasznak, már régóta megtörhettük volna a bennünket sújtó csapást.”²⁵

Jegyzetek

1. Kiadta és bevezetővel ellátta F.E. Sutcliffe, Genf–Párizs 1967. (A szerzőről Payer Gábor „François de La Noue hadtudományi nézetei” címmel írt szakdolgozatot 1980-ban.)
2. Discours...72.
3. U.o. 52.
4. U.o. 22.
5. XII. Lajos (1498–1515), I. Ferenc (1515–1547), II. Henrik (1547–1559) l.m. 70.
6. U.o. 133.
7. U.o. 151–152.

8. *Ulrich von Hutten*: Világszemlélok. (Ford. Oppel Jenő. Késmárk, 1904.)
9. *D.F. Strauss*: Ulrich von Hutten. Merseburg–Lipcse, 1930.
10. Discours...407.
11. U.o. 431.
12. U.o. 424–425.
13. U.o. 432.
14. U.o. 452.
15. U.o. 453.
16. U.o. 439.
17. U.o. 470–471.
18. I.m. 468–469.
19. U.o. 495.
20. U.o. 465.
21. U.o. 513.
22. U.o. 515.
23. U.o. 489.
24. *Erasmus*: A béke panaszai. (Ford. Komor Ilona) Budapest, 1948.
25. Discours...515.

ÉLETRAJZOK A MONGOL NÉPI FORRADALOM KORÁBÓL

DZSAVDZANDAMBA, a nyolcadik bogdogegen
(1869–1924)

Tibeti nemesi családból származott, a dalai láma egyik kamarásának fia volt. Igazi neve Agvanluvszancsojdzsinnjamádzanzavancsig volt. 1874-ben, gyermekkorában lett a mongol egyház feje. Ekkoriban Mongóliában 13 tamgás kutugtu (valamely szentnek vagy istenségnek újjászületése) élt, és ha valamelyik a szanszára (lélekvándorlás) körforgásában más létformába költözött, akkor bölcs papok derítették fel, hogy mely kisdedben öltött újra testet az illető halhatatlan lélek.

A mandzsui fennhatóság alatt álló Belső- és Külső-Mongólia legnagyobb tiszteletnek örvendő főpapjának bolygó lelke ment volt a nacionalizmustól, s nyolc esetből csak egy ízben bűjt mongol gyerekebe, a többi alkalommal – mintha csak megorrontotta volna, hogy a dinasztia tart attól, hogy a mongoloknak mongol főpapjuk legyen – tibeti kisdedet szerencsételtetett. Az ilyen módon kiválasztott kisdedért nagy pompával vonultak a mongol nagyurak Tibetbe. Egy évig tartó diadalút volt a Mennyei Birodalom nyugati végvidékén égigérő hegyek és a hágókon leselkedő rablóbandák között. Ha a kis tibeti kibírta, ő lett a mongol sárga egyház, a buddhizmus e tibeti eredetű ágának vezetője, hatalmas birtokok ura. Mindent megtehetett – de játszania nem volt szabad. Majszkij akadémikus leírja találkozását egy vidéki kubilgánnal (újjászületéssel), aki gyerekekkel nem is találkozhatott, tudós teológusok butították naphosszat. A mai Ulánbátor helyén állt jurtaváros, Örgő (oroszán Urga, a.m. hajlék) főpapjai a szent Táranatha, mongolul Darnat reinkarnációi voltak. Később, hogy túltegyenek a dalai lámán, aki egy bódhiszátvának, Avalokitésvarának testet öltött lelke volt, előkelőbb származást vindikáltak maguknak, hogy tudniillik ők egy másik bódhiszátvának, Maitréjának, az eljövendő Buddhának megtestesülései. A bogdogegének vagy öndörgegének a 17. sz. közepétől ragyogták be szent fényükkel (bogd a.m. szent, öndör=magas, gegén=ragyogó) a hívők lelkét.

A mandzsui birodalom felbomlásakor, 1911 nyarán a szentséges Dzababdzar a mongol főúri gyűlés elnökeként levelet küldött a cárnak.

A nádam, az évenkénti nemzeti sportjátékok alkalmával összegyűlt urak mandzsú-ellenes összeesküvést szöttek. A bogd a Bulgan megyei Handdordzsot küldte Pétervárra. Az urak kérése az volt, hogy a cár nyújtson fegyveres segítséget Külső- és Belső-Mongólia egyesítéséhez orosz védnökség alatt.

Tél elején az urgai mandzsú helytartó sereget toboroz a kínai polgári forradalom ellen, a hazafiak elkergetik és nov. 28-án kihirdetik a független kánságot. 1912 nyarán Külső-Mongólia másik két helytartóját, a kobdóit és az uljasztajit is sikerül elűzni, a 220 éves mandzsú hódoltság véget ér. Az 1911–19 közti korszakot korábban az autonóm Mongólia időszakának nevezték. A mongol történészek mai álláspontja szerint ez az elnevezés nem helyes, mert nem autonómiát kiáltottak ki, hanem függetlenséget, nem kínai tartománynak tekintették magukat, hanem – mint az új állam neve „Bogd hánt mongol ulsz” (kb. annyi mint „Szentkirályi Mongolország”) mutatja, önálló országnak. Ezt Kína 1949-ig nem ismerte el. A cári Oroszország elismerte ugyan a bogdogegent, és igyekezett Mongóliát orosz protektorátussá tenni, de nem mint független államalakulatot, hanem mint autonóm országot a kínai birodalmon belül.

Ezt tükrözték Korosztovec cári diplomata tárgyalásai az új mongol kormánnyal. Korosztovec először Jüan Sikajjal akart egyezkedni, de az nem tárgyalta vele. Ekkor ült le tárgyalni Namnanszüren miniszterelnökkel és a bogd udvartartásának fejével, Cerencsimed tá-lámával, aki belügyminiszter is volt. Cerencsimed megnézte az orosz tervezetet és visszaadta. „–Mongólia nem azért vált ki a Középső Birodalomból, – mondta – hogy a cári Oroszország rabja legyen.” Erre Korosztovec ledobta a mongol egyezménytervezetet a földre, és közölte, hogy ha az orosz álláspontot nem fogadják el, nincs szerződés, a tárgyalások sikertelenségéért a mongolok a hibásak, pedig nekik most jó volna megegyezni, mert az imént kapott hírt Pétervárról, hogy Kobdóba (Nyugat-Mongóliába) bevonultak a kínaiak. Blöff volt, de bevált. Az egyezmény szerint az oroszok területenkívüli jogot kaptak, bárhol gyárat alapíthattak, mongol hatóság nem volt fölöttük illetékes, a mongoloknak pedig még csak konzulátusuk sem volt Oroszországban.

1913 novemberében Mongólia feje felett Korosztovec megegyezett Jüan Sikajjal. Kína elismerte az autonómiát, de a Középső Birodalmon belül, ez megfelelt az oroszoknak, de a mongoloknak nem. Végül 1915. máj. 25-én Kjahtában (ma Altanbulag) mindhárom ország aláírt egy egyezményt, amely szerint Mongólia Kína része, és autonóm ország. Szazonov orosz külügyminiszter így ír erről egy bizalmas feljegyzésében: „A kínaiak Mongólia feletti joga csak papír, a gazdasági befolyás a miénk.” Az új Mon-

golia (1915-től már autonómnak nevezhetjük) elmaradott feudális ország volt. A költségvetés fő forrása a belső vám, amely a nemzeti piac kialakulását akadályozta. Voltak reformok, például a kétkamarás parlament tanácskozási joggal (a döntési jog az uralkodóé volt), villanytelep, telefon, nyomda, út- és hídépítés, világi iskola a fővárosban stb. Igyekeztek európai katonai szervezetet kialakítani. Ebben orosz tanácsosok közreműködtek, köztük – mint azt a hadügyminiszternek írt jelentésében a hudsirbulani katonai iskola parancsnoka Galszanméren gyanítja – bolsevikok is voltak. A cári Oroszországtól kapott ötmillió rubel kölcsönt nagyrészt az udvartartás és az egyházi szertartások költségei emésztették fel. A bogd főpapi birtokain élő jobbágyok az állami terhektől mentek voltak, ezért a tehetősebbek megvásárolták e kiváltságot. Az állami jobbágyok terhei, kötelezettségeik kollektív kivetése miatt ennek mértékében nőttek. A felsőbb körökben a simónia, rangok és tisztségek vásárlása dívott, az e címen befolyt összegek is özszenstége kincstárát gyarapították. Az egyházi és világi földesurak, egyházi valamint állami és magánföldesúri jobbágyok (savj, albat, hamdzslaga) korábbi egyensúlya az egyház javára felborulván ez utóbbiakra nagy terheket rótt. Az uralkodót és feleségét részeges, kicsapongó életmódjuk dacára az egész ország istennek kijáró tiszteletben részesítette. Az Anyaistennő vizeletét gyógyszerként itták az erre méltó boldogok. A bogdógegen orosz módra épült emeletes faházban lakott és autón járt. Palotája mögött vadaskertet létesített ritka állatokkal, melyeket részben vásárolt, részben ajándékba kapott. Csodálatos templomokat és kolostorokat építtetett, számtalan testvérét, sógorát, tibeti iját-fiát magas tisztségekbe emelte. A hatalmát fenyegető, nemzeti érzelmű főurakat a legváltozatosabb módszerekkel (méreg, orgyilok, pekingi követségbe küldés) transzponálta át más, neki kevésbé alkalmatlan reinkarnációkba.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom híre az akkor már idős, látása fokozatos elvesztésével küszködő főpapot megriasztotta. Lezáratta az északi határt és visszahívta az Oroszországban tanuló mongol fiatalokat. 1918 márciusában beleegyezett abba, hogy kínai csapatok jöjjenek az országba. Egy évvel később a tá dzsuntan, a kínai miniszterelnök követe, Csen Ji útján alkudozni kezdett a mongol kormányral az autonómia megszüntetéséről. A bogd megtarthatta volna káni címét és a főurak is mind kaptak volna valamit. A felsőház rá is állt a dologra, de az alsóház elvetette. Ekkor Hszü Sucseng tábornok lép porondra. Amit diplomáciai eszközökkel nem sikerült elintézni, megoldotta a fegyveres erő. 1919. nov. 17-én a bogd aláírta, hogy lemond az autonómiáról. Hszü Sucseng megalázó ceremóniával

tette emlékezetessé diadalát: lovon vonult a kán elé, aki gyalog jött ki üdvözlésére, s míg a tábornok a főkapun ment be a káni palotába, a bogd (aki pedig még a mandzsu időkben a dalai láma látogatásakor a magas vendéget az oldalajtón kérte be palotájába, és mikor az ezt sérelmezte, mondván, hogy ő a buddhista egyház feje, Dzsavdzandamba ellentmondást nem tűrő hangon így felelt: Itt én vagyok az egyház feje) a kiskapun volt kénytelen bemenni.

Első haragjában el is küldte Ragcsa kungtajdzsit Tokióba segítségért, de válasza se méltatták. Ezután a düjnhori Puncagdordzs tá-láma rábeszélésének engedve a szovjet kormányhoz írt pecsétes segélykérő levelet. Ez már a következő (1920.) évben történt. A levelet a júniusban megalakult Néppárt küldöttsége juttatta el Szovjet-Oroszországba. Közben – derült égből vilámcsapás – megérkezett a „segítség”. A Távol-Keleten szétvert fehérbanditák pánmongol jelszavakkal és japán támogatással bevonultak, maguk mellé állították a mongol pásztorokat, elkergették a kínaiakat és a helyükre ültek (1921. febr.). A bogd nem ült fel a pánmongol halandzsának, mert tudta, hogy egy esetleges Nagy-Mongóliában neki sokkal kisebb szerep jutna.

1921 márciusában az ideiglenes mongol forradalmi kormány Kjahtából levelet küldött neki, hogy fogjanak össze a fehérek ellen. Erre nem válaszolt. Ungern báró Khajta ellen indult, de vereséget szenvedett és az egyesült mongol-szovjet forradalmi hadsereg megindult a fővároskolostor (Jeke Kűrien, mai ejtésben lh Hűré) ellen. Dzsavdzandamba nagy ártatlanul kiáltvánnyal fordul hozzájuk: a fehérek elmenekültek, uralmát nem fenyegeti veszély, térjenek szépen vissza otthonaikba.

A felszabadító sereg júl. 8-án érkezett meg, 11-én kihirdették a néphatalmi, korlátozott jogkörű kánságot. Három hónap múlva a bogdot az ún. „Esküszereződés” aláírására kényszerítik. Egyházi téren hatalmát nem korlátozza semmi, de államügyekben csak jóváhagyási joga van. A törvényeket legfeljebb egy alkalommal vethette vissza további megvitatást javasolva, de ha a kormány erre nem volt hajlandó, alá kellett írnia. A kormány ugyan a hazafiasabb érzelmű nagyfeudálisokból állt, de a hadügyminiszter már Szühebátor volt és megindult a harc a feudalizmus ellen. Dzsavdzandamba haláláig a feudális uralkodó osztály vezetője és jelképe maradt, haláláig nem szűnt meg áskálódni és intrikálni a haladás hívei, a néphatalmi kormány ellen. Kapcsolatot keresett a kínai és a japán militarista körökkel, összeesküvéseket szőtt, halála után palotájában valóságos fegyverraktárt találtak.

1924. május 20-án halt meg. Júliusban kihirdetik a köztársaságot, augusztusban a párt 3. kongresszusa az ország nem tőkés fejlődése mellett

dönt, a tőkés fejlődés híveit eltávolítják a vezetésből és novemberben a Nagy Népi Hurál első ülészaka kikiáltja a népköztársaságot. Mongóliában új korszak kezdődik.

H. CSOJBALSZAN

(1895–1952)

A Cecen káni tartományban (ma Dornod ajmag a.m. Keleti megye) Szanszaraj Dardzsza herceg birtokán élő szegény aratcsaládból született. (Az arat szó eredetileg embereket jelentett, ma egyszerű, vagy szegény ember értelemben használják.) Vallásos szülei kolostorba adták, ahol tibeti nyelven írni-olvasni tanult. A szerzetesi élet szigorú kötöttségeivel szabadságszerető szelleme nem tudott megbékélni. Tizenhét éves korában egy társával megszökött és 1912-ben, 1200 km gyalogút után érkezett Urgába. A város piacán levő romok között töltötték az éjszakát. Alkalmi munkából, csomagcipelésből, éjjeliőrködésből éltek. Egy tanító közbenjárására felvették a fordítói iskolába, melyet 1914-ben kiváló eredménnyel végzett el. 1914. tavaszán beiratkozott az irkutszki tanítóképző mellett működő általános iskola felső tagozatára. Itt érte a februári forradalom. Ekkor a mongolok lezárták a határt és visszahívták az Irkutszkban tanulókat. A visszatérőket szigorú felügyelet alá helyezték. Hazatérte után Csojbalszan a távírársziskolába került, de innen hamarosan kizárták, mert tiltakozott az iskola rendje ellen.

1919. végén Hszü Su-cseng megszüntette Mongólia autonómiáját. Csojbalszan bekapcsolódott az orosz konzuli negyedben szervezkedő illegális forradalmi körbe, és kapcsolatot teremtett az orosz munkások helyi szakszervezetének vezetőivel, Gembarzsevszkij könyvelővel és Kucserenkóval, az orosz-mongol nyomda gépészeivel. 1920. júniusában Csojbalszan és Szühehátor forradalmi csoportja egyesült és 14-én (más forrás szerint 28-án) Csojbalszan a Szovjetunióba indult, hogy segítséget kérjen. Verhnyeugyinszkban a Távol-keleti Köztársaság kormánya nem hitt Csojbalszannak, mert a városban nyüzsgtek a kémek és a fehérek. Ekkor az alábbi táviratot küldte Szühehátornak: „Az üzlet jól megy, barátaink, akiknek utánam kell jönniük, nem érkeztek meg, miért húzzák az időt? Felhívom a figyelmét an-

nak fontosságára, hogy öszentsége ajándékát magukkal hozzák.” (Csojbalszan: Mongolün huv’szgalün tüüh. Ulánbátor, 1950. 43. p.) Ez azt jelentette, hogy szerezzenek a bogdógegentől pecsétetes levelet és küldjék utána. Korábbi megállapodás szerint a levelet Puncagdordzs a düinhor-i tá (nagy) láma segítségével lehetett kieszközölni. Puncagdordzs kimaradt a kínai meg szállást követő nagy békéltető ajándék- és rangosztogatásból, és ezért szer fölött elégedetlen volt a kínai uralommal. Meggyőzte az uralkodót, hogy kérje a szovjet kormány segítségét, megkapta a levelet, melyet egy vastag bőrostor kapcsába fűrt lyukba rejtettek, a lyukat pedig faragott csontdísszel álcázták. A levelet Szühebátor vitte Verhnyeugyinszkba július közepén. Ezek után már fogadta őket a Távol-keleti Köztársaság kormányfője és azt javasolta, hogy a moszkvai kormánytól kérjenek segítséget.

Szühebátor és Csojbalszan aug. 15-én Irkutszkba mentek, ahonnan kiáltvánnyal fordultak a szovjet kormányhoz. A kiáltványban a forradalom és a nemzeti függetlenség kivívására irányuló törekvések tükröződtek. Augusztus 24-én delegáció indult Moszkvába (Loszol, Csagardarsav és Dandzan) és haza, a további szervezkedés irányítására (Bodo, a későbbi miniszterelnök és Dogszom). Szühebátor és Csojbalszan Irkutszkban maradtak. Beléptek a Vörös Hadsereg parancsnoki állományának iskolájába és tanulmányozták a hadtudományt. Az ott töltött két és fél hónapra Csojbalszan húsz évvel később így emlékszik vissza:

„Szühebátor, mivel már korábban részesült katonatiszti kiképzésben és több ízben vett részt ütközetekben, a harmadik osztályba került. Csojbalszan még az időben nem járt katonai iskolába, így a kezdők csoportjába osztották be. Szühebátor és Csojbalszan minden hajnalban az iskola többi hallgatójával együtt kivonult az Angara folyam partjára alaki kiképzésre. Annak végeztével elméleti órák voltak késő éjszakáig. Szühebátor néhány nap után parancsnok lett. Bár különböző osztályba jártak, az elméleti foglalkozásokon együtt vettek részt. Szühebátor rosszul tudott oroszul, ezért Csojbalszan lefordította neki a tananyagot. Néhány nap után Szühebátor megbetegedett és nem tudott iskolába járni. Akkor Csojbalszan vele maradt és ápolta. Szühebátor felgyógyulása után az 5. hadsereg külön oktatója a szállásukra járt és a polgárháborúról, a hírszerzésről, a harci taktikáról és egyebekről tartott órákat.” (Csojbalszan i.m. 50.)

A moszkvai delegáció nov. 16-án tért vissza Lenin lelkesítő üzenetével. 18-án Szühebátor és Csojbalszan Kjahtába indultak, de mivel Kjahta környéke tele volt kínai katonákkal, Szühebátor a határ orosz oldalán fekvő Szartúl-bajt helységben maradt, Csojbalszan pedig az egyik határmenti járás

hercegével, Szumjával vette fel a kapcsolatot. Rábírta, hogy segítséget adjon Mongólia önkormányzatának visszaállításához. Röplapokat és újságot adtak ki. Csojalszan hol lámának, hol hivatalnoknak öltözve járta a vidéket, agitált, mozgósított. Partizánosztagekat szerveztek. Közben Ungern báró kikergette a kínaiakat Urgából (febr. 3.), visszaültette a trónra a bogdogegent (febr. 21.) és véres rémuralma a kínai megszállásnál is súlyosabban nehezedt a haladó erőkre.

1921. március 1–3. között tartották meg a Mongol Néppárt (1922-ig ez a párt neve) I. kongresszusát. A március 13-án alakult hétfagú Ideiglenes Népi Kormánynak Csojalszan is tagja lett. Szühebátor a forradalmi hadsereg parancsnoka, Csojalszan pedig politikai biztosa lett (március 16.) Március 16-án elfoglalták Kjahtát. A felszabadított területeken kényszersorozást rendeltek el, a lámák kivételével minden 19 évesnél idősebb férfit behívtak, a járásokba pedig politikai biztosokat küldtek, hogy ellensúlyozzák a kizsákmányoló antikommunista propagandáját. Csojalszan járta a vidéket, személyes tekintélyével támogatta a sorozást. Májusban a nyugati irányban tevékenykedő forradalmi csapatok parancsnokává nevezték ki. Scsetyinkin szibériai partizánparancsnok, régi partizán, derék és erélyes forradalmár támogatásával Dzelter harul (határörkörzet) vidékén (Kjahtától vagy száz km-re nyugatra) súlyos harcokat vívtak Ungern alvezéreivel, Rezuhinnal és Kazagrandival. Ezalatt Altanbulagnál Szühebátor az Ungern vezette főerőt szétzúzta (június 5.). Csojalszan június elején a Vörös Hadseregtől jelentős erősítést kapott. A Dzelter vidékére érkezett a Vörös Hadsereg 104. és 105. lovasdandárja és 35. hadosztálya. Az altanbulagi győzelem után a két baráti állam egyesült hadserege elfoglalta Urgát. Csojalszan és Szühebátor mongol egységein kívül a hadjáratban résztvettek Scsetyinkin partizánjai, az 5. lovashadosztály, az 1. szetryenszki lovasdandár, a 103. dandár és a 35. lovasezred. A bogdogegén levelet intézett hozzájuk. Együgyűséget színelve azt írja, hogy a Néppárt nyilván nem értesült róla, hogy a kínaiakat már elűzték (Ungern üzte el őket), a fegyérgárdistákat kikergették (ezeket pedig maga a mongol-szovjet forradalmi hadsereg verte szét), és a központban minden nyugodt. Térjenek hát vissza otthonaikba. A remegő exarcha hiába próbálta menteni hatalmát. A burját és barga (szovjet és kínai mongol nyelvű nép illetve nemzetiség) ellenforradalmárok szétspricceltek Urgából a felszabadító hadsereg közeledtének hírére. Július 6-án a Távolkeleti Köztársaság hadseregének első osztaga bevonult a fővárosba. Nyolcadikán érkeztek meg a párt, a kormány és a népi hadsereg vezetői és a mai Szühebátor téren nagyszzerű

díszszemlét tartottak. Július 10-én megalakult a Népi Forradalmi Kormány. Szühebátor honvédelmi miniszter lett, Csojbalszan pedig miniszterhelyettes.

Augusztusban résztvett a Forradalmi Ifjúsági Szövetség megszervezésében és annak első titkárává választották. Mint a hadsereg második embere, Scsetyinkin partizáncsapaival közösen befejezte Északnyugat-Mongólia felszabadítását. 1922-ben Szühebátorral és Hatanbátor Magszardzsavval együtt megkapta a Vörös Zászló Hazai Érdemrendet és kinevezték a keleti határterületek miniszterévé.

1923–24-ben a Szovjetunióban tanult. 1924-ben tért vissza. Bekapcsolódott az 1924. évi alkotmány kidolgozásába. Az I. Nagy Népi Hural beavasztja a Kis Hural-ba. A Szühebátort a hadügyminiszteri székben követő Dandzan államellenes összeesküvésének leleplezése után a Népi Hadsereg főparancsnoka lesz (november 28.). 1941-ig marad ezen a poszton. 1928-tól elnöke a Kis Huralnak, 1931-ben külügyminiszter, majd 1931. és 1935. között állattenyésztés – és földművelésügyi miniszter. Ebben a minőségben igen nagy segítséget kapott a Kominterntől a baloldali elhajlás (1930–32.) elleni harcához. Fő támaszai a vidéki pártbizottságok voltak, amelyek közvetlenül tapasztalták, hogy a magántulajdon megszüntetését és a társadalmi termelés kommuna-jellegű megszervezését célzó politika milyen súlyos helyzetbe hozta Mongólia gazdaságát és népét. Ráadásul a baloldali elhajlók megpróbálták lazítani a Szovjetunióhoz fűződő barátság szálait. A baloldal felelőtlen bel- és külpolitikája elleni harcban Csojbalszan múlhatatlan érdemeket szerzett. A két nép testvéri barátsága újra megszilárdult. A szakadatlan, feszült munkában egészsége megrendült. 1934-ben a Szovjetunióban gyógykezeltette magát.

1935-től 1939-ig a miniszterelnök első helyettese és egyidejűleg 1946-tól belügyminiszter is volt. A tisztségek és funkciók halmozását példázza, hogy 1937-ben a miniszterelnök első helyettese, belügyminiszter, a Népi Hadsereg főparancsnoka és honvédelmi miniszter, 1939-től 1952-ig miniszterelnök és külügyminiszter is volt. A japán imperializmus fenyegetése a központi irányítás erősítését indokolta ugyan, de Csojbalszan az 1936–39-es években az állambiztonsági szerveket fokozatosan kivonta a párt és a kormány ellenőrzése alól. Ez a hiba oda vezetett, hogy számos alkalommal súlyosan megsértették a szocialista törvényességet s a dolgozókkal szemben népszerűtlen és önkényes intézkedéseket foganatosítottak. Csojbalszan a KB-ben 1937-ben, a törvénysértések tetőpontján szolidaritását fejezte ki az állambiztonsági szervekkel, hozzájárulva a további törvénysértésekhez.

Ugyanakkor ezekben az években nagy gazdasági és társadalmi jelentő-

ségű feladatokat oldottak meg, így az élősdí lamaista egyháznak, mint szervezetnek a széttúzását. A lámákat átirányították a társadalom termelő ágazataiba. Lerakták a hazai ipar, oktatás- és egészségügy alapjait. 1939-ben a Népi Hadsereg Csojalszan parancsnoksága alatt szovjet segítséggel a Halhin gol (folyó)-nál visszaverte a japán imperializmus minden addiginál erősebb támadását. Az 1940. évi alkotmány is Csojalszan nevéhez fűződik.

A MNFP X. kongresszusa ekkor lezárultnak nyilvánította a forradalom demokratikus szakaszát, és kimondta, hogy új, szocialista szakasz kezdődik.

A második világháború alatt Mongólia viszonzta a Szovjetunió internacionalista segítségét (gazdaságilag és katonailag is). 1940-ben bevezették a népgazdaság évi terv szerinti fejlesztését, 1949-ben pedig az általános, közvetlen egyenlő jogú és titkos választást. Ezt követően az 1950. augusztusi KB-plénum a pártban is bevezette a titkos szavazást.

Csojalszan nemcsak ezekben a gazdasági és politikai sikerekben dús években, hanem a korábbi nehéz időkben is szoros kapcsolatot tartott a néppel, a mongol aratokkal, akik közül való volt és akiket sosem szűnt meg szeretni. Szívesen gyakorolta magát a mongol nemzeti sportokban, különösen az íjjátszatban.

1952. január 26-án húnyt el. Február 9-én az egész mongol nép mély gyászja kísérte utolsó útjára. Harcostársa, Szühebátor mellé temették az Ulánbátor főtéren emelt mauzóleumba.

ROMAN FJODOROVICS UNGERN VON STERNBERG

(1886–1921)

A mai Észt Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozó Hiiumaa szigeten (akkor Dagö sziget volt a neve) a régi kalendárium szerint 1886. jan. 10-én (a gregorián naptár szerint 22-én) született.

1908-ban végzett a pavlovszki katonai akadémián és a Bajkál-on-túli kozákezeredhez vezényelték. Valótlan tehát a nyugati polgári történetírók legendája, mintha az 1904–1905-ös orosz-japán háborúban (tizennyolc éves korában) kitűnt volna katonai képességeivel. (Victor Petrov: *Mongolia* Praeger, New York Washington London, 1978. 47.) Ugyanezen szerző adatai szerint 1910-ben mint a cári hadsereg tisztje szolgált Mongóliában az urgai orosz konzulátus őrségén, az első világháborúban pedig kitüntetést kapott. Hitelt érdemlő szovjet történészek szerint Ungern báró egészen más

kapott az első világháborúban: köztörvényes bűncselekmény miatt három év várfogságot¹. Tény, hogy harcolt a háborúban, és 1917-ben, a februári forradalom idején szabadult ki a börtönből. Augusztusban Kerenszkij ellenforradalmi alakulatok szervezése végett a Bajkálontúlra küldte. Szemjonov atamán ellenforradalmi hordáiban az Ázsiai lovashadosztály parancsnoka-ként vadállati kegyetlenségével tűnt ki. Kolcsak veresége és a bajkálontúli vasút Dauria állomásán fehérgárdistákból és burját nacionalistákból alakult ún. dauriai kormány bukása után pánmongol jelszavakkal Mongóliába indult. A japán militaristák támogatták, az ő politikai céljaikat szolgálta.

1920. őszén északkelet felől lépte át a mongol határt. Az Uldz folyó völgyén felfelé tartva elérte az Onon folyót, titokban átkelt a hegyeken, és azt hangoztatta, hogy fel akarja szabadítani Mongóliát a kínai elnyomás alól. Így aztán szíves fogadtatásban volt része. Dugardzsav mérén, Luvszan-cevén túsét káni megyei nemesúr, a burját Zsigmed és Zsambalon, a bargu Luvszan és mások mongolokat toboroztak Ungern seregébe.

Kelet felől érkezett Urga alá. Megkísérelték ostrommal elfoglalni, de a kínaiak ezúttal visszaverték őket. (Ungern hadjáratának kronológiája máig vitatott kérdés.)

Csoj balszan elmeséli, hogy amikor a báró a város alá ért, a kínaiak le-tartóztatták a bogdógegent. Nosza, lett nagy felzúdulás. A mandzsú katonák jó része ismerte a bárót és harcolt Szemjonov atamán seregében. Ezek most kiszöktek, átálltak az ostromlókhoz. A kínaiak helyzete kilátástalannak tűnt, amikor a fehéreknek elfogyott a lőszerük, és vissza kellett húzódnuk Urga alól. Ezenközben a kínaiak erősítést kaptak. Gyűjtogatták a kolostorokat, gyilkolták a szerzeteseket, azzal vádolták őket, hogy a fehéreket támogatták. Az utcán megmotozták a járókelőket, elvették tőlük a pénzüket és értéktárgyaikat.

Ungern báró a Herlen (Kerülen) folyó vidékén vonta össze csapatait. Kormányt is alakított. A lakosság gyűlölte a kínai rabigát, ezért mindennel ellátta, amire szüksége volt: jószággal, sátorral stb. Ő azonban nem elégedett meg ezzel, martalócai fosztogatták a kereskedőket és az egyszerű népet.

1921. januárjában indult megint a főváros ellen. Január 24-én elloptatta özsentségét a bogdógegent és feleségét, a Legbölcsőbb Anyaistennőt. A várostól délkeletre fekvő Mandzsusri kolostorba menekítette őket, ő pedig kelet felől megtámadta a várost. Rosszul felfegyverzett mongoljait állította az első sorokba, a fehéreket hátravonta tartaléknak, úgymond. A mongol katonák a kínaiak iránti gyűlöletből fűtve bátran indultak rohamra. 1921. február 3-án a várost felszabadították és kirabolták. Elvették a kínai bank

aranykészletét, a boltajtókon és a lovak kikötésére szolgáló oszlopokon mindenfelé férfiak, nők, gyerekek felakasztott holttestét himbálta a szél. Az orosz forradalmárokat darabokra vágatta.

Február 21-én a bogdodgeént ismét a káni trónra ültette. Ő maga beérte a hercegi ranggal, ami mellé a kétszeres valóságos csinvang és „Az országot felvirágoztató nagy hős fő-fővezér” címet kapta. Három dinasztíát akar helyreállítani, mondta bizakodólag, az orosz, a mongolt és a mandzsut. A fehérek a függetlenség látszólagos visszaállításával a forradalmi mozgalom nemzeti-polgári szárnyát ártalmatlanná tették, ezek szépen hazamentek a birtokaikra vagy a nyájaikhoz. A fehérek viszont besorozták a halha megyék fiatalságát, elrekvirálták a nyájukat. Az országot rövid idő alatt úgy kifosztották, hogy mindenütt éhínség fenyegetett.

A bogdodgeén, az „autonóm” kormány miniszterei, a hercegek és lámák vonakodás nélkül teljesítették Ungern utasításait. A sorozásra vonatkozó parancsot minden ellenvetés nélkül végrehajtották. Különösen nehéz szolgáltatásokra kötelezték a kelet-mongóliai két megyét és három kolostori birtokot – írja szűkebb hazájáról Csojbalszan marsall – amelyeknek egy-egy ezer katonát, rengeteg paripát, szekeret prófuntot kellett küldenie. Kjahta bevétele (március 18.) után egy hónappal a báró, Urgában kis helyőrséget hagyva hátra, az Ideiglenes Népi Kormány ellen vonult. 11000 lovasa, 37 géppuskája és 21 ágyúja volt. A hadjárat célja az volt, hogy megsemmisítsék a Mongol Népi Hadsereget és a Népi Kormányt, azután pedig a szibériai vasútvonal felé előrenyomulva elfoglalják a Távolkeleti Köztársaságot és elszakítsák az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságtól. A fehérbandita Ungern, amikor ebbe a kalandba belefogott, arra számított, hogy segítséget kap a bajkálontúli kozákoktól és a Mandzsúriában tartózkodó Szemjonov atamántól. Ez a számítása azonban nem vált be, s így kénytelen volt egyedül megindítani a támadást. Május 21-én a forradalmi kormány megszüntette a földmagántulajdont Mongóliában és rendeletet hozott az Ungern-pártiak birtokainak elkobzásáról. Miután Ungern az ország nagyobb részének ura volt, ezeket a haladó intézkedéseket nem lehetett végrehajtani. A Népi Hadsereg bátran védekezett, de a kétszeres túlerővel szemben nehéz helyzetbe került. Ekkor segítségére sietett a Vörös Hadsereg 103. lovasdandárja, mely a fehéreket oldalba támadta. A báró kénytelen volt visszavonulni (június 5.) seregéből sokan a Népi Hadsereg oldalára álltak át. Főerőit szétzúzták, ő maga is megsebesült. Visszavonult Nyugat-Mongólia belsejébe és ott egyesült Rezuhin csapataival. Június 26-án az egyesített szovjet-mongol sereg Urga ellen vonult, és azt el is foglalta (július

6-án az előörs, 8-án a főerő vonult be a városba). Július 10-én megalakult a népi forradalmi kormány.

Végezetül hadd mondjam el – írja Csojbalszan marsall A mongol forradalom történetében – hogyan tartóztatták le és hogyan adták át Ungern bárót a Vörös Hadseregnek. Ebben a harcban Csojbalszan hadseregén kívül Scsetyinkin partizánosztaga, a Vörös Hadsereg 5. kubáni hadosztályának 104-es és 10-es dandárja is résztvett. A mongol és szovjet harcosok Ahaj-gün járásban egy Duhnarsz (Fenyveshomlok) nevű helyen utólérték és bekerítették Ungern és Rezuhin egyesült csapatait. Ezúttal a szovjet-mongol csapatok voltak erőfölényben, Ungern táborát belső torzalkodás gyöngítette. Egy hirtelen támadt vihar leple alatt Ungern csapatai kicsúsztak a gyűrűből és szovjet területre menekültek. Itt a Vörös Hadsereg tovább üldözte őket, míg Csojbalszan csapatai a Nyugat-Mongóliában szétszórt fehérgárdista egységek felszámolásával foglalkoztak. Ungern a Dzsíd folyó völgyében Siszov vasútállomás felé nyomultában, mint a sebesült fenevad, pusztított el mindent, ami útjába került. Scsetyinkin osztaga és a Vörös Hadsereg 35. lovas ezrede a Ludas tónál (Guszinoje ozero, mongolul Galút núr) utolérte. Ungern ekkor visszamenekült Mongóliába, de ott meg a partizánok állták útját. Serege a további harcot kilátástalannak ítélte. Egyesével, kettesével, majd csoportosan elszökdöstek tőle és rablóbandákat alakítottak. Rezuhin tábornokot megölték a saját katonái, mert már régen gyűlölték a kegyetlensége miatt.

Ungernt végül mongol egységeinek parancsnoka, Szunduj gróf kiadta Scsetyinkinnek. A Szibériai Forradalmi Népbíróság halálra ítélte, és Novonikolajevszkban (ma Novoszibirszk) agyonlőtték.²

Így végeztek a liblandi báró és kegyetlen fehérgárdistái. Véres kegyetlenségük gyűlöletes emlékét a mongol nép soká nem fogja elfelejteni.

Jegyzetek

1. Hogy Ungern az orosz-japán háborúban résztvevő volt, azt a három köteles Mongólia története (BNMAU-ün tüüü vol. 3. p. 88.) is megemlíti. Megerősíti azt az adatot, miszerint az urgai konzulátuson teljesített szolgálatot, de börtönbe zárásáról nem beszél.
2. 1921. szept. 15-én.

Felhasznált irodalom:

Bügd Najramdah Mongol Ard Ulszün tüüh. Red. Sirendev, Nacagdordzs, Ulánbátor, 1969.

Victor Petrov, Mongolia. Praeger, New York – Washington – London, 1978.

Owen Lattimore Nomads and Commissars. New York, 1968.

Dendüb Monggol-ün tobcsi teüke. Monggol ulus-un qorin dörbedüger on, Ulagan-bagatur qutan-a

Loszol, Demid, Csojbalszan, Mongol ardün huv'szgal anh üüszen bajguulagdsznü tovcs tüüh. MAHN-ün Tüühijn Insztitut, Ulánbátor, 1979.

J. Cedenbal, Csojbalszan marsall élete és tevékenysége. Szikra, Bp. 1953.

Csojbalszan, Mongolün huv'szgalün tüüh. Ulánbátor, 1950.

Lőrincz László: Mongólia története. Gondolat, Bp. 1977.

Kara György, Mit kell tudni Mongóliáról? Kossuth, 1982.

FOLYÓIRATREPERTORIUM

(Válogatás 1980. első negyedév külföldi folyóirataiból)

AESC	= Annales ESC (Paris)
AHR	= The American Historical Review (Washington)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AHY	= Austrian History Yearbook (University of Minnesota)
AI	= Anale de Istorie (Bucuresti)
CASS	= Canadian-American Slavic Studies (Pittsburgh)
CEH	= Central European History (Atlanta – Georgia)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (London)
ČČH	= Československý Časopis Historický (Praha)
ČMM	= Časopis Matica Moravské (Brno)
Do	= Der Donauraum (Wien)
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters (Bonn)
DVT	= Dějiny Věd a Techniky (Praha)
EEQ	= East European Quarterly (Univ. of Colorado)
EHR	= The English Historical Review (Edinburgh)
FVL	= Forschungen zur Volks – und Landeskunde (Sibiu–Hermannstadt)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
HT	= History and Theory
HZ	= Historische Zeitschrift (München – Berlin)
IP	= Isztoricseszki Pregled (Szófia)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
IZ	= Isztoricseszkie Zapiszki (Moszkva)
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Berlin)
JGSLE	= Jahrbuch für Geschichte der Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)
JfW	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	= Magasin Istorice (Bucuresti)
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Wien)

MS	= Le Mouvement Social (Paris)
NLR	= New Left Review (Oxford)
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
NRS	= Nouva Rivista Storica (Roma)
ÖÖ	= Österreichische Osthefte (Wien)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
PW	= Z Pola Walki (Warszawa)
RES—EE	= Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RH	= Revue Historique (Paris)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI	= Revista de Istorie (Bucuresti)
S	= Speculum (Cambridge)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SH	= Studia Historyczne (London)
SSb	= Slezský Sborník (Opava)
SSt	= Studi Storici (Bologna)
SR	= Slavic Review (Univ. of Ohio)
SUB—B, H	= Studia Universitatis Babes-Bolyai, Historia (Cluj)
SzSz	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	= Voproszū Isztorii (Moszkva)
VMU	= Vesztnik Moszkovszkogo Universziteta (Moszkva)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt/ Main)
ZfG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	= Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZfO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d.Lahn)
ZfSL	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln — Wien)

BIBLIOGRÁFIÁK

BRUNSCHWIG, H.: Afrique noire (1976–1979). (Fekete-Afrika, 1976–1979.)

RH, 533. 1980: 1. 149–194.

Ismerteti az 1976–1979. között megjelent Fekete-Afrikával foglalkozó munkákat; a bibliográfiákat, életrajzokat, az általános műveket, a Kelet- és Nyugat valamint Dél-Afrika történetének szentelt műveket, továbbá a német gyarmatosításról szóló szakirodalmat.

GODECHOT, J.: La période révolutionnaire et impériale. (A forradalom és a császárság időszaka)

RH, 533. 1980: 1. 101–147.

Az 1789–1815. közötti időszakra vonatkozó, 1972–1978. között megjelent szakirodalom szemléje, bibliográfiai kalauz formájában.

GRAUS, F.: Kaiser Karl IV. Betrachtungen zur Literatur eines Jubiläumsjahres (1378–1978). (IV. Károly császár. Gondolatok egy jubileumi év irodalmáról. 1378–1978.)

JGO, 28. 1980: 1. 71–88.

A Károly személyével és korával foglalkozó, főleg az évforduló alkalmából megjelentetett, elsősorban német és cseh szakirodalom áttekintése és értékelése.

KASZ'JANENKO, V.I.: Isztoriografia szocialiszticeszkogo obraza zszni v SzSzSzR (A szovjet szocialista életmód historiográfiája)

VI, 1980: 1. 3–20.

A téma történelmi, ideológiai, társadalomtudományi szakirodalma, amely gyakorlatilag a 70-es években született.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BARG, M.A.: Kategorii „vszemirno-isztoriceszkij” i „lokal'noisztoriceszkij” v marksizistszko-leninszkom isztorizme (A „világtörténelmi és a „helyi történelmi” kategóriák a marxista-leninista történetírásban)

VI, 1980: 1. 67–78.

Bár a tudományos gyakorlatban sűrűn használt, tartalmilag azonban méltatlanul elhanyagolt kategóriák elemzésével foglalkozik Barg.

BUGANOV, V.I.–ZIMIN, A.A.: O nekotorih zadacsah szpecial'nyh isztoriceszkih diszciplín v izucsenii i izdanii pisz'mennih isztocsnikov po isztorii ruszskogo szrednevekov'ja (A történelmi szaktudományok néhány feladata az orosz középkori történelem írott forrásainak kutatása és kiadása terén)

ISzSzSzR, 1980: 1. 117–131.

A középkori forráskutatás megélénküléséről, a kutatómunka két tendenciájának – a differenciálódás és az integrálódási folyamat mai, fontos fejlődési szakaszáról szól a cikk.

- CONFRANCESCO, D.: Due saggi sulla cultura di destra. (Két tanulmány a jobboldal kultúrájáról.)
SCo, 11. 1980: 1. 59–102.
Filozófia és történetírás – a fasizmus korszakának ideológiai felmérése – tisztázandó fogalmak és problémák.
- GALKIN, I.Sz.: Iszszledovanie novoj i novejszej isztorii sztran Evropü i Ameriki v Moszkovszkom universztite v 1917–1979 g. (Európa és Amerika új- és legújabbkori történelmének kutatása a Moszkvai Egyetemen 1917–1979-ben)
NNI, 1980: 1. 17–28.
Az egyetem fennállásának 225. évfordulója alkalmából készült az utóbbi 60 évben folytatott kutatómunkáról szóló beszámoló.
- GOSSWEILER, K.: Über Ursprünge und Spielarten des Faschismus. (A fasizmus keletkezéséről és megnyilvánulási formáiról.)
JGSLE, 24. 1980: 1. 7–37.
A monopolkapitalizmusba történő átmenet, mint a fasizmus keletkezésének alapvető feltétele; A kapitalizmus általános válsága, mint a fasizmus keletkezésének közvetlen előfeltétele; A fasizmus gazdasági-politikai földrajzához Európában az első világháború után; A fasiszta diktatúra két fő típusa.
- GRANIER, J.: Hegel et la Révolution française. (Hegel és a francia forradalom.)
AHRF, 52. 1980: 1. 1–28.
A német és a francia felvilágosodás történetfilozófiai vívmányai a Szellem fenomenológiájában. A hegeli forradalom-elemzés hatása Marx filozófiájára.
- HAY, C.: Historical theory and historical confirmation. (Történeti elmélet és történeti bizonyítás.)
HT, 19. 1980: 1. 39–57.
A történeti értelmezés és a történeti koncepció empirikus vonatkozásai – a rokon diszciplínák mércéi és követelményei.
- HUMPHREYS, R. St.: The historian, his documents and the elementary modes of historical thought. (A történész, forrásai és a történeti gondolkodás alapvető módszerei.)
HT, 19. 1980. 1. 1–20.
A történetírás és a filozófia diszciplínájának egymáshoz viszonyulása – a történeti modellek problémája – az *a priori* és a posteriori elemek a történeti gondolkodásban.
- JACOBITTI, E.E.: Hegemony before Gramsci: The Case of Benedetto Croce. (Hegemonia Gramsci előtt: a Benedetto Croce ügy)
JMH, 52. 1980: 1. 66–84.
A cikk Antonio Gramsci kultúrelméletét elemzi, és összehasonlítja azzal a hatással, melyet Croce a század elején az olasz intellektuális életre gyakorolt, és amelyet maga Croce „Olaszország kulturális újjászületésének” nevez.

KUCZYNSKI, J.: Das Verhältnis von Arbeit und Freizeit. Überlegungen zur Entwicklung vormarxscher Vorstellungen. (A munka és a szabadidő viszonya. Gondolatok a Marx előtti elképzelések fejlődéséhez.)
IfW, 1980: 1. 7–22.

A szerző elsősorban Francis Bacon és Thomas More nézeteit ismerteti a munka és a szabadidő viszonyáról.

PALOMBINO, F.: Rassegna di studi su Saint Just. (A Saint Just-tanulmányok szemléje.)
NRS, 64. 1980: 1–2. 165–176.

A francia forradalom értékelésével kapcsolatos legújabb viták – tisztázandó kérdések Saint Just szerepéről, filozófiájáról.

STRENSKI, I.: Levi-Strauss and the Buddhists (Levi-Strauss és a buddhisták)
CSSH, 22. 1980: 1. 3–22.

A cikkíró összehasonlítást tesz Claude Levi-Strauss strukturalizmusa és a buddhista eszmék között.

VIGEZZI, B.: L' imperialismo e il suo ruolo nella storia italiana del primo 1900.
(Az imperializmus és szerepe az olasz történelemben az 1900-as évek elején.)
SCo, 11. 1980: 1. 29–58.

Az imperializmus olasz histográfiája – Olaszország belépése az első világháborúba.

HISTORIOGRÁFIA

ARMBRUSTER, A.: Johann Filstich und Südosteuropa. (Johann Filstich és Dél-Kelet-Európa.)

RES–EE, 1980: 1. 47–63.

A száz történész művei a 17. századi Erdély történetével foglalkozó kutatók számára is jelentős forrásul szolgálnak.

BELELJUBSZKIJ, F.B. – KOCSAKOVA, N.B.: Problemü isztocsnikovedenija afrikanszkij isztorii v szovetszkij isztoriografii (Az afrikánisztikai forráskutatók problémái a szovjet historiográfiában.)

VI, 1980: 1. 118–126.

Századunk 40-es éveitől folyik Afrika-kutatás a Szovjetunióban, amely a feldolgozások mellett az eredeti nyelvű vagy fordításokban olvasható forráskiadványokkal gazdagodik.

COCHRANE, E.: The transition from Renaissance to Baroque: the case of Italian historiography. (Átmenet a reneszánszból a barokkba: az olasz történetírás esete.)

HT, 19. 1980: 1. 21–38.

A barokk fogalma – a humanista történetírás módszertani elemei – összehasonlítás a két korszak historiográfiája között.

- MAISKI, K. (NDK): Otrazsenie Szobornogo Ulozsenija 1649 g. v nemeckoj isztorieszskoj literature 18. i 19. vv. (Az 1649-es Törvénygyűjtemény a 18.–19. századi német történeti irodalomban.)
VMU, 1980: 1. 45–56.
Az érdekes historiográfiai áttekintés az első latin (1656) és német (1723) fordítások sorsáról és hatásáról ad összefoglaló képet.
- MAREČKOVÁ, M.: Přínos Bedřicha Mendla k typologii sociální struktury středověkých měst (B. Mendl hozzájárulása a középkori városok társadalmi struktúrájának tipológiájához.)
HČ, 28. 1980: 1. 112–120.
A cikk áttekintést ad B. Mendl cseh történésznek (1892–1940) a középkori városok történetével foglalkozó munkáiról és kutatásának eredményeiről.
- NICULAE, V.: Probleme de fundamentală ale istoriei populului român în scrierile lui Ion Nădejde. (A román nép történetének alapvető problémái Ion Nădejde írsaiban.)
AI, 1980: 1. 66–84.
A szociáldemokrata mozgalom század elején élt képviselőjének tanulmányaiban a román történelem sorsfordulóinak csaknem minden állomása jelen van.
- SCHULIN, E.: Friedrich Meinecke's Stellung in der deutschen Geschichtswissenschaft. (Friedrich Meinecke helye a német történettudományban.)
HZ, 230. 1980: 1. 3–30.
Meinecke (1862–1954) német történetíró munkásságának bemutatása. (Meinecke halálának 25. évfordulóján rendezett kollokviumon elhangzott előadás.)
- SLĂVESCU, V. – URSU, J.: A. D. Xenopol.
MI, 1980: 2. 24–27.
Xenopolnak, a dákóromán kontinuitás képviselőjének életművét magáénak tekintti a mai román történetírás is.
- STANĚK, T.: Historiografie průmyslových oblastí a její předmět. (Az ipari területek historiográfiája és tárgya.)
SSb 78, 1980: 1. 15–36.
A tanulmány az ipari területek történetírásának tárgyával, koncepciójával, módszerével, valamint a történettudomány rendszerében elfoglalt helyével foglalkozik.
- SZOGRIN, V. V.: Biografii „otcov-osztnovatelej” SzSA v amerikanszkoj isztoriografii 1970-h godov (Az amerikai „alapító-atyák” életrajza a 70-es évek amerikai történetírásában.)
NNI, 1980: 1. 154–164.
A szerző koncepcionális és módszertani szempontból elemzi a műveket.

VOJTĚCH, T.: Česká historiografie a pozitivismus do roku 1918. (A cseh történetírás és a pozitivizmus 1918-ig.)

ČCH, 28. 1980: 1. 78–105.

A cikk a cseh pozitívista történetírás néhány problémáját vázolja a 19. század 80-as éveitől Csehszlovákia megalakulásáig, vagyis az 1882–1918. közötti cseh burzsoá történettudomány fejlődését mutatja be.

MARXIZMUS

MELOGRANI, P.: Un altro po' di polemica su Lenin e la rivoluzione in Italia. (Még egy kis vita Leninről és az olaszországi forradalomról.)

SCo, 11. 1980: 1. 127–137.

Egy olasz szocialista forradalom eshetőségei Lenin koncepciójában – az 1978-as perugiai konferencián tartott előadás kiegészítése.

MUNKÁSMOZGALOM

BRESTOIU, H. – BOBOCESCU, V.: Din lupta popurului român sub conducerea P.C.R. (A román nép harcáról a RKP vezetése alatt.)

AI, 1980: 1. 99–120.

1933–1939. között a kommunista párt nagy erőfeszítéseket tett arra, hogy megvédje az ország függetlenségét a faszizmussal szemben. Fontos adalékokkal járul hozzá mind a vaskárdisták mozgalma, mind a hazai demokratikus erők bemutatásához.

JAKUBOWSKI, J.: Z problemów polityki oświatowej PZPR w latach 1948–1960.

(A LEMP nevelési programjának problémáiból, 1948–1960.)

PW, 23. 1980: 1. 43–60.

A pártegyesülés utáni első évben a legfontosabb az oktatás és nevelés új politikai bázisának megteremtése volt. A második periódus egybeesett a hatéves tervvel, ekkor a szakiskolákban több mint egymillió ember kapott képzést. A harmadik periódus 1956–1960 között megváltozott gazdasági és társadalmi körülmények között indult. Az 1959-es III. pártkongresszus vitatta meg az oktatási feladatokat, majd az 1961. januári plénum elfogadta az új lengyel iskolareformot.

KOBERDOWA, I.: Agitacja i propaganda partii Proletariat. Dwa dokumenty.

(A proletariátus párt-agitációja és propagandája. Két dokumentum.)

PW, 23. 1980: 1. 85–97.

A lodzi törvényszék nyomozási aktái között maradt fenn két brossúra, a helyi „szociális-forradalmi propaganda” vizsgálatának anyagában. Az egyiket 1883-ban nyomták a mezőgazdasági munkások részére Varsóban, a másik Lwówban keletkezett 1881-ben, valószínű szerzője Ivan Franko.

MARCZUK, J.: Partie robotnicze w wyborach samorządowych w Lublinie 1918–1939)

(A munkáspártok Lublin városi tanácsválasztásain 1918–1939.)

PW, 23. 1980: 1. 17–42.

Lublin tanácsválasztásaiban a két háború közötti időszakban igen fontos szerepet játszottak a baloldali pártok, 1927-ben a Lengyel Szocialista Párt meg is nyerte a helyi választásokat, az 1934-es választásokon azonban a baloldal vereséget szenvedett.

MINAEV, L.M.: Bor'ba V.I. Lenina za internacionalizmszkoe mirovozzrenie vo II. Internationale (Lenin harca a nemzetköziségért a II. Internacionáléban)
NNI, 1980: 2. 3–20.
Lenin születésének 110. évfordulójára írott megemlékezés.

NICHITA, P.: 6 martie 1945 – înfrăptuirea a maselor populare sub conducerea comuniștilor. (1945. március 6, mint a népakarat megnyilvánulása a kommunisták vezetése alatt.)
AI, 1980: 1. 17–50.
A román kommunisták első nagy fegyverténye volt az országban uralkodó reakciós pártok ellen a Groza-kormány megalakítása.

PAWLUCZUK, Z.: Polski ruch robotniczy wobec spóldzielności w latach 1892–1939. (A lengyel munkásmozgalom és a szövetkezetek 1892–1939.)
PW, 23. 1980: 1, 99–126.
A függetlenség visszanyerése előtt Galíciában alakított munkásszövetkezetet a szociáldemokrata párt. Ezzel kapcsolatban megindult a szövetkezeti mozgalom elméletének kidolgozása és továbbfejlesztése. A két háború közti élelmiszerforgyasztsági szövetkezetek egyik legnagyobbika a Lengyel Szocialista Párt kezelésében működött.

PERNES, J.: Česká buržoazie a dělnické hnutí na Moravě v 80. letech 19. století. (A cseh burzsoázia és a munkásmozgalom Morvaországban a 19. század 80-as éveiben.)
ČMM, 99. 1980: 1–2. 19–30.

PRESTWICH, P.E.: French Workers and the Temperance Movement (Francia munkások és az antialkoholista mozgalom)
IRSH, 25. 1980: 1. 35–52.
1840. és 1914. között az egy főre jutó alkoholfogyasztást illetően Franciaország első helyre került a világranglistán, és az alkoholizmus nemzeti problémává vált. A cikk a különféle munkáskollektívák alkoholizmus elleni küzdelmének szervezett formáit mutatja be.

NEMZET, NEMZETISÉGEK

VEITER, T.: Nationalitätenrechtliche Forschungsstellen im Donauraum. (Nemzetiségi jogokkal foglalkozó kutatóhelyek a Duna-medencében.)
Do, 25. 1980: 1. 1–14.
Nemzetiségi problémákkal, etnikai és nyelvi kisebbségek jogi helyzetével foglalkozó kutatóhelyek, intézetek, bizottságok felsorolása a következő országokban:

Magyarország, Csehszlovákia, Olaszország, Jugoszlávia, Románia, Ausztria, NSZK, Lengyelország, Bulgária, Görögország, Szovjetunió.

BROMLEJ, Ju.V.: Nekotorie aspektü szootnosenija internacional'nogo i nacional'nogo v szovremennom mire (A nemzeti és a nemzetközi viszonylatoknak néhány aspektusa.)

NNI, 1980: 2. 28–40.

Korunk jellegzetessége: a nemzeti tendenciák megerősödése és ezzel párhuzamosan a nemzeti határok és elhatároltságok feloldása.

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

BECK, M.: Wilhelm Tell: Sage oder Geschichte? (Tell Vilmos: legenda vagy történelem?)

DAEM, 36. 1980: 1. 1–24.

A legenda kialakulásának és hátterének történeti elemzése.

BOTEZAN, I.: Documente referitoare la generalizarea alfabetului latin în scrisul românesc din Transilvania. (A latin betűs írás általánossá válása a román írásban Erdélyben.)

SUB–B, H 1980: 1. 25–32.

Román írásbeliség a 18. század második felében.

FENESAN, C.: Codex Vindobonensis Palatinus 7803.

RES–EE, 1980: 1. 13–25.

Erdély és Közép-Európa 16. századi történetének alapvető forrását képezi a könyv.

DJAMO-DIACONITA, L.: Le Chronographie slavon d'Arad. (Az aradi szláv kronográfia.)

RES–EE, 1980: 1. 33–47.

Magyarország és Dél-Kelet-Európa, valamint Törökország 14–16. századi történetének legfontosabb eseményeit sorolja fel a kronográfia.

HÉBRARD, J.: École et alphabétisation au 19e siècle (approche psychopedagogique de documents historiques). /Iskola és írástudás a 19. sz.-ban (a történelmi dokumentumok pszichopedagógiai megközelítése)/

AESC, 35. 1980: 1. 66–80.

Néhány megjegyzés F. Furet és J. Ozouf-nak az Olvasás és Írás c. átfogó művéhez, amely a francia nevelés és írástudás történetét dolgozza fel. A cikk részletesebben a 19. sz. második felének tömegkultúrájával foglalkozik.

McKITTERICK, R.: Charles the Bald (823–877) and his library: the patronage of learning. /Kopasz Károly (823–877) és könyvtára: az erudíció pártolása./

EHR, 95. 1980: 1. 28–47.

Kopasz Károly intellektuális érdeklődésének főbb irányai – a karoling kultúra erős függése a királyi udvartól.

- KLUETTING, H.:** Klosterbibliotheken im Herzogtum Westfalen am Ende des 18. Jahrhunderts. Umfang und Bestände. (Kolostori könyvtárak Vesztfália hercegségben a 18. század végén. Állományuk nagysága és összetétele.) ZHF, 7. 1980: 1. 77–112.
- KUKUSKIN, Ju.Sz. – SELESZTOV, D.K.:** Moszkovszkomu universitetu – 225 let. (225 éves a Moszkvai Egyetem) VI, 1980: 1. 21–31.
Bár az egyetem teljes története még várat magára, a szerzők számos korabeli forrásból és új összeállítás alapján emlékeznek.
- KULICKA, E.:** Legenda o rzynskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego. (Legenda a litvánok római eredetéről és ennek kapcsolata a szarmata mítosszal.) PH, 71. 1980: 1. 1–21.
A litvánok római eredetének legendáját valószínűleg a Német Lovagrend találta ki a 14. század első felében. Peter von Dusburg krónikája az első emléke ennek a feltételezésnek. A Lovagrend ezzel az ideológiával indokolta meg hódításait, hogy minden egykori római területet a német-római birodalom fennhatósága alá kell helyezni. A 16–17. századi nemesi ideológiában pedig a litván arisztokrácia – a lengyel főnemesség szarmata származásához hasonlóan – szintén kihangsúlyozta római eredetét.
- PUSCAS, V.:** Insemnatarea si semnificatia infiintarii universitatii romanesti din Cluj si opinia internationala. (A kolozsvári román egyetem megalapítása és annak külföldi visszhangja.) SUB–B, H 1980: 1. 39–64.
A XIX. század második felében megváltozott írás jelentősége.
- VOSS, J.:** Die Akademien als Organisationsträger der Wissenschaften im 18. Jahrhundert. (Az akadémiák, mint a tudományok szervezeti hordozói a 18. sz.-ban.) HZ, 231. 1980: 1. 43–75.
Az akadémiák keletkezésének kezdetei a 17. században és továbbfejlődésük a felvilágosodás korában; az akadémiák tudományos-szervezeti felépítése és személyi struktúrája; az akadémiák tevékenysége és hatása; a kortársak vélekedése.
- TUDOMÁNYTÖRTÉNET**
- BERNARD, P.P.:** How not to Invent the Steamship (Hogyan ne találjunk fel gőzhajót.) EEQ 14. 1980: 1. 1–8.
A cikk Denis Papin, a modern gőzgép egyik feltalálójának gőzhajóépítési kísérleteit követi nyomon. Választ ad arra, hogy Papin, valamint halála után követői miért nem kaptak pénzügyi támogatást tervük kivitelezéséhez a különböző európai uralkodóktól illetőleg tudományos társaságoktól 1690. és 1779. között.

NITSCKE, A.: Albertus Magnus – Ein Wegbereiter der modernen Wissenschaft.
(Albertus Magnus – a modern tudomány előkészítője.)

HZ, 231. 1980: 1. 1–20.

A tudománytörténeti tanulmány Albertus Magnus jelentőségéről és az általa kidolgozott – mai kifejezéssel élve – *modell* tudománytörténeti jelentőségéről szól. Részletesen ismerteti a szerző a modellt és annak alkotórészeit. Albertus Magnust többnek kell tekinteni, mint a modern tudomány előkészítőjének.

TOEPEL, A.: Cournots mathematische Theorie des Preises. (Cournot matematikai elmélete.)

JfW, 1980: 1. 23–42.

A szerző Cournot sokrétű és jelentőségteljes matematikai, filozófiai, gazdasági munkásságából az árképzésre vonatkozó elméletével foglalkozik behatóan.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

KOLEJKA, J.: Zahraniční politika evropských mocností v revolučních letech 1848 a 1849. (Az európai nagyhatalmak külpolitikája az 1848–1849-es forradalmi években).

ČMM, 99. 1980: 1–2. 40–51.

Elsősorban Angliának és Franciaországnak Ausztriához való viszonyát vizsgálja.

KANN, R.A.: L'Autriche-Hongrie et la crise d'Orient 1875–1878. (Ausztria–Magyarország és a Keleti kérdés 1875–1878.)

RHMC, 27. 1980: 1. 80–84.

A törökök ellen folytatott háború a délszláv állam kialakulásának első lépése. Andrássy külpolitikája arra irányul, hogy a délszláv állam kialakulását megakadályozza. Ennek megfelelően igyekszik támogatni a török birodalom egységének fennmaradását, illetőleg kompenzálni akarja a Monarchiát a Balkán keleti részén egy esetleges orosz előretörés esetén. A Reichstadt-i szerződés már tükrözi ennek a revandikációs célnak a felismerését. De ugyanakkor Andrássy külpolitikája is kevésbé volt sikeres. Nem tudta megakadályozni a török-orosz háborút, sem pedig a pánszlávizmus előretörését, és ezzel legfeljebb csak késleltetni tudta a déli szláv területek egyesülését.

WOLTER, H.: La politique extérieure et l'évocation des dangers révolutionnaire. La diplomatie de Bismarck au cours de la crise orientale de 1875–1878. (Külpolitika és a forradalom veszélyének felidézése. Bismarck diplomáciája a keleti válság idején 1875–78-ban)

RHMC, 27. 1980: 109–113.

A Berlini Kongresszus előkészítésének főbb állomásai a Bismarck-i politikában.

TODOROV, N.: The Russo-Turkish War of 1877–1878 and the Liberation of Bulgaria: an Interpretative Essay /Az orosz-török háború (1877–1878) és Bulgária felszabadítása: értelmező tanulmány/

EEQ, 14. 1980: 1. 9–21.

A cikk rámutat arra, hogy az oszmán uralmat saját erejéből egyetlen balkán nép sem tudta megdönteni. Bulgária függetlenné válását az 1877–78-as orosz-török háborúnak köszönheti, melynek eredményeképpen az országban polgári-demokratikus államformát hozhattak létre. A bolgár nép ezért ma is hálás az orosz népnek.

RICARD, S.: Théodore Roosevelt et l'avènement d'une nouvelle diplomatie américaine. (Th. Roosevelt és egy új amerikai diplomácia bevezetése.)

RHD, 94. 1980: 1–3. 70–85.

Az amerikaiak karib-térségi és latin-amerikai politikájának elemzése a 20. sz. első éveiben (1901–1908.)

HAAR, J.M.: Johannes Haller and the „Russian Menace”: Baltic German Russophobia during World War I. (Johannes Haller és az „orosz veszély”: német oroszellenesség az első világháború alatt)

EEQ, 14. 1980: 1. 75–91.

A cikk Johannes Haller, balti német publicista, középkori történelemmel foglalkozó professzor oroszellenességét, a német kultúrának a Balti-tengeri térség területén történő fenntartásáért folytatott harcát követi nyomon. A szerző szerint a térségben a századfordulón kialakuló oroszellenesség hatással volt Németországnak a két világháború alatti keleti politikájára.

PETZOLD, J.: Der deutsche Imperialismus und Bulgarien in der Zeit vom ersten bis zum zweiten Weltkrieg. (A német imperializmus és Bulgária az első világháborútól a második világháborúig.)

JGSLE, 24. 1981: 1. 37–68.

A tanulmány a következő fejezetekre tagolódik: A német imperializmus alapvető érdekei Bulgáriával szemben; A német kölcsönpolitika és Bulgária részvétele az első világháborúban; Bulgária helye a német imperializmus háború utáni koncepciójában; A politikai és gazdasági kapcsolatok megszakadása az első világháború után; A német-bolgár gazdasági kapcsolatok fellendülése a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódása idején; A világ gazdasági válság kihatásai a német-bolgár gazdasági kapcsolatokra 1929–1933 között; Bulgária helye a német fasiszták Délkelet-Európával kapcsolatos politikájában; Bulgária bevonása a német imperializmus közvetlen háborús előkészületeibe.

TRAYLOR, I.R.Jr.: International Legal Aspects of the Great Powers' Meditation of the Rumanian-Bulgarian Territorial Dispute 1912–1913. (A nagyhatalmak az 1912–1913-as román-bolgár területi viták során tanúsított közvetítő szerepének jogi aspektusai).

EEQ, 14. 1980: 1. 23–37.

A cikk azokról a rendezési kísérletekről számol be, amelyek 1912–13. között a román-bolgár területi viták békés megoldását szolgálták volna, nemzetközi jogi keretek között. A Berlini Kongresszus következményeképpen kialakult területi egyensúly felborulását azonban a nagyhatalmak sem tudták megakadályozni.

TORREY, G.E.: The Romanian Campaign of 1916: Its Impact on the Belliegerents (Az 1916-os román hadbalépés, hatása a hadviselő felekre).

SR, 39. 1980: 1. 27–43.

A cikk Romániának az Antanthoz való csatlakozása és az Osztrák-Magyar Monarchia elleni 140 napos hadviselésének Németországra, Ausztria-Magyarországra, Oroszországra, Franciaországra és Angliára gyakorolt hatását elemzi. A szerző szerint az említett országokban 1916 őszén-telén kialakult válsághelyzet egyik kiváltó oka Románia hadbalépése volt.

KESERICH, Ch.: George D. Herron, the United States and Peacemaking with Bulgaria, 1918–1919. (George D. Herron, az Egyesült Államok és az 1918–19-es bulgáriai békétárgyalások).

EEQ 14. 1980: 1. 39–58.

A cikk George Davis Herron első világháború alatti politikai pályafutásával foglalkozik. Nevezett Wilson külpolitikájának európai szószólvójaként tartják számon. Különösen a balkán térség problémáinak békés rendezése érdekében tett lépéseket. Az amerikai világbéke koncepció idealizmusát csupán a párizsi békétárgyalások idején ismerte fel.

HANOTAUX, G.: La Société des Nations (1922–1924). [A népszövetség (1920–24)]. RHD, 94. 1980: 1–3. 111–129.

Gabriel Hanotaux-nak, az egyik francia népszövetségi követnek a Népszövetségre vonatkozó néhány levele. (Szövegközlés)

HAAS, H.: Das Kopenhagener Abkommen. (A koppenhágai egyezmény.)

ÖO, 22. 1980: 1. 32–84.

A koppenhágai egyezmény keletkezéstörténete és megvalósítása. Az egyezményt 1920. július 5-én az osztrák és a szovjet kormányzat kötötte a hadifoglyok kicseréléséről.

KORCZYK, H.: Locarno a polsko-francuskie przymierze z r. 1921. i francusko-belgijski układ wojskowy z r. 1920. (1925–1936). (Locarno, az 1921-es lengyel francia szövetség és az 1920-as francia-belga katonai egyezmény – 1925–1936).

SH, 23. 1980: 1. 49–70.

A lengyel-francia szövetség mindkét fél részéről azonnali katonai segítséget biztosított a másik számára, ugyanakkor bizonyos befolyást gyakorolt a francia-belga viszonyra. A francia-belga katonai szövetséget ugyanis elsősorban a vallonok támadták. A szövetségeseeknek más-más volt az álláspontjuk akkor is, amikor a németek 1936-ban bevonultak a Rajna-vidékre, és ezzel tulajdonképpen a locarnoi egyezményre mérték csapást.

SHORROCH, W.I.: La France, l'Italie fasciste et la question de l'Adriatiques (1922–1924). (Franciaország, a fasiszta Olaszország és az adriai kérdés 1922–24-ben) RHD, 94. 1980: 1–3. 86–110.

Franciaország és Olaszország diplomáciai csatározásai elsősorban Fiume és Corfu szigetével kapcsolatban.

MINC, M.: The Zionist Movement and the Brest-Litovsk negotiations in January 1918 (A zionista mozgalom és az 1918. januári brest-litovski tárgyalások)

JGO, 28. 1980: 1. 31–61.

A breszt-litovszki békeszerződés megkötéséről folyó német-szovjet-országi tárgyalásokon a breszti zsidó nemzetiség érdekeit kívánta képviselni a Zsidó Szocialista Világszövetség (Poale Zion) titkára, Chazanovic. A tanulmány Chazanovic 1918. eleji pétervári megbeszéléseiről szól.

LOW, A.D.: The Soviet Union, the Austrian Communist Party and the Anschluss Question, 1918–1938. (A Szovjetunió, az Osztrák Kommunista Párt és az Anschluss kérdése, 1918–1938.)

SR 39. 1980: 1. 1–26.

Míg a Szovjetunió közvetlenül az I. világháború után a nyugati nagyhatalmaknak az Anschluss-terv elleni tiltakozását elítélte, a későbbiek során nyíltan ellenzte a náci Kelet-Európa egységesítésére való törekvését, és a II. világháború során a Szövetségekhez csatlakozva maga is Ausztria függetlenségéé és szuverenitása mellett szállt síkra.

HALBERSZTADT, J.: Polsko-niemiecka umowa gospodarcza z 17 marca 1930 r.

(Case study mechanizmu podejmowania decyzji politycznych w II Rzeczypospolitej). (Az 1930. március 17-i lengyel-német gazdasági egyezmény. A politikai döntéshozatal mechanizmusának esettanulmánya a II. Köztársaságban).

PH, 71. 1980: 1. 51–75.

A gazdasági egyezményt 1927. óta hosszas politikai előkészítés előzte meg. Részletes elemzést kapunk az egyes lengyel kormányzati szervek belső csatározásairól az egyezményrel kapcsolatban, a különféle tervezetekről. Az egyezmény megkötését nagyban elősegítette Németország több külpolitikai sikere és a Rajna-vidék kiürítése.

ORDE, A.: The Origins of the German-Austrian Customs Union Affair of 1931

(Az 1931-es német-osztrák vámunió előzményei)

CEH, 13. 1980: 1. 34–59.

A német-osztrák vámunió létrejöttére irányuló, az 1920-as években megkötött német ill. osztrák politikai és gazdasági lépések, valamint ezek európai visszhangja.

MILEWSKI, J.: Opinia prasy o stosunku stronnictw opozycyjnych do polsko-radzieckiego układu nieagresyjnego z 1932 r. (A sajtó véleménye az ellenzéki pártoknak az 1932-es lengyel-szovjet meg nem támadási egyezményhez való viszonyáról.)

PH, 71. 1980: 1. 77–90.

A szerződést a politikai pártok többsége pozitívan fogadta, az ellenzékben lévő konzervatívok viszont hevesen támadták, Lengyelország biztonságára hivatkozva. Ugyanakkor a lengyel kommunista sajtó is támadta a szerződést, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a lengyel kormánykörök így próbálják „imperialista ábrázatukat pacifista maszk mögé rejteni”, s továbbra is egy szovjetellenes agresszióra készülnek.

BEZÜMENSZKIJ, L.A.: Tajnaja diplomatija princa Gogenloé (Hohenlohe herceg titkos diplomáciája)

NNI, 1980: 1. 123–138.

A szerző bepillantást nyújt a hitleri Németország és a nyugati nagyhatalmak közötti tárgyalások kulisszatitkaiba.

TOEPFER, M.L.: American Governmental Attitudes towards the Soviet Union during the Czechoslovak Crisis of 1938. (Az amerikai kormánynak a Szovjetunióval kapcsolatos álláspontja az 1938-as csehszlovák krízis idején)
EEQ 14. 1980: 1. 94–108.

Az amerikai kormányköröknek a Szovjetunióval kapcsolatos, az 1930-as években képviselt álláspontjai. A világháborúra vonatkozó amerikai vélemény kialakulásában a domináns szerepet az 1938-as cseh krízis kapcsán létrejött erőviszonyok játszották.

KOMJATHY, A.: The First Vienna Award (November 2, 1938.) (Az első bécsi döntés, 1938. november 2.)

AHY, 15–16. 1979–1980. 131–156.

LUTZHÖFT, H.-J.: Schwedische Reaktionen auf die deutsche Politik im Osten 1939–1943. (Svéd reakciók Németország keleti politikájával kapcsolatban 1939–1943.)
ZfO, 29. 1980: 1. 71–83.

TIHVINSZKIJ, Sz.L.: Bor'ba SzSzSzR za mir nakanune vtoroj mirovoj vojnü (A Szovjetunió békeharca a második világháború kirobbanása előtt)

VI, 1980: 3. 3–15.

A 30-as évek szovjet diplomáciájának most publikált dokumentumait kutatja a szerző.

QUEUILLE, P.: Les diplomaties anglaises et américaines vis-à-vis de la France vaincue (1940–1942), Un schéma d'ensemble. (Az angol és az amerikai diplomácia a legyőzött Franciaországgal kapcsolatban (1940–42.). Egy átfogó kép.

RHD, 94. 1980: 1–3. 230–250.

Az angol és az amerikai külpolitika alakulásának bemutatása Franciaországgal kapcsolatban. A szerző forrásai: British policy in Second World War és a Foreign Relations of the United States.

DEÁK, I.: Collaborationism in Europe, 1940–1945: The Case of Hungary (Kollaboráció Európában, 1940–1945: a magyar példa)

AHY, 15–16. 1979–1980. 157–164.

A szerző a német megszállás idején tanúsított magyar együttműködési készséget hasonlítja össze a francia, belga, holland kollaboránsok hozzáállásával, és rámutat a különbségekre.

KRASZIL'NIKOV, A.N.: Britanszkaja diplomaticseszkaja szluzsba poszle vtoroj mirovoj vojnü (A második világháború utáni brit diplomácia)

VI, 1980: 2. 52–64.

Ez a szolgálat magán viseli az angol birodalom egész válságát.

GRIGOR-JANC, T.: K voproszu o formirovanii dogovornoj szisztému SzSzSzR i narodno-demokratseszkih sztran Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü (A Szovjetunió és a közép és délkelet-európai népi demokratikus országok egyezményes szisztémája kialakulásának kérdéséhez).

SzSz, 1980: 1. 21–38.

A Szovjetunió valamint a közép és délkelet-európai népidemokratikus országok biztonsági szerződéseinek rendszere, jelentősége 1945–47. között.

MONIN, Sz.M.: Szovetszko-indijszkie otnosenija v 70-h godah (A 70-es évek szovjet-indiai kapcsolatai)

VI, 1980: 2. 40–51.

A két nagyhatalom politikai, gazdasági és kulturális kapcsolatainak legutóbbi évtizede.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

VITTINGHOFF, F.: Soziale Struktur und politisches System der hohen römischen Kaiserzeit. (Az érett római császárkor társadalmi struktúrája és politikai rendszere.)

HZ, 230. 1980: 1. 31–56.

A római társadalmi struktúra szilárdan a politikai rendszerbe ágyazódott be, évszázadokon keresztül minden változásnál nagy belső szilárdságot mutatott. Elsősorban a római polgári társadalom vizsgálata.

LUTZ, H.: Kaiser, Reich und Christenheit. Zur weltgeschichtlichen Würdigung des Augsburger Reichstages 1530. (Császár, birodalom és kereszténység. Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés világtörténelmi jelentőségéhez.)

HZ, 230. 1980: 1. 57–88.

A 16. század eleji Európa bemutatása, különös tekintettel a reformáció előtti egyházi-vallási viszonyokra, a kor politikai struktúráira és V. Károly világpolitikai elképzeléseire. A birodalmi gyűlés erőviszonyai; 1530. világtörténelmi jelentősége.

ALBINI, G.: A proposito di studi recenti di storia della salute nel medioevo e nell'età moderna. (A középkori és újkori egészségügy történetével foglalkozó legújabb tanulmányokról.)

NRS, 64. 1980: 1–2. 143–164.

Historiográfiai áttekintés.

KACZMARCZYK, J.: Między Zborowem a Białą Cerkwią. Z dziejów sojuszu kozacko-tatarskiego. (Zborów és Biala Cerkwa között. A kozák-tatár szövetség történetéből.)

SH, 23. 1980: 1. 13–30.

A zboróvi kozák-tatár győzelem (1649) és a biała-cerkwai béke (1651) közötti időszak legégetőbb problémája volt a Lengyel Respublika számára a kozák felkelés és a kozákokkal szövetséges tatárok megújuló támadása. A tanulmány elsősorban tatár oldalról, a III. Iszlám Girej kán krónikája c. mű alapján tárgyalja az eseményeket.

BERLIN, I.: Time, Space, and the Evolution of Afro-American Society on British Mainland North America (Idő, tér és az afro-amerikai társadalom fejlődése Anglia észak-amerikai gyarmatain.)

AHR, 85, 1980: 1. 44–78.

A szerző a 18. századi észak-amerikai rabszolgasággal kapcsolatban rámutat arra, hogy eltérő volt a rabszolgák helyzete, életkörülménye, nem és kor szerinti megoszlása, a fehér lakossághoz viszonyított aránya a vizsgált periódus különböző évtizedeiben amerika különböző területein. A rabszolgasággal foglalkozó tanulmányokban ennek jelentőségét nem szabad figyelmen kívül hagyni.

BRODOWSKA, H.: Der Einfluss der kapitalistischen Industrialisierung auf die Sozial- und Berufsstruktur sowie das Bewusstsein der Landbevölkerung in Kongresspolen. (A kapitalista iparosítás hatása a társadalmi- és foglalkozási struktúrára, valamint a falusi népesség tudatára a kongresszusi Lengyelországbán.)

JfW, 1980: 1. 79–100.

Az 1870-es évektől kezdődő ipari fejlődés, a munkásosztály és a burzsoázia kialakulásának, a polgári társadalom társadalmi- és foglalkozási rendszere létrejöttének bemutatása.

HALLIDAY, J.: Capitalism and Socialism in East Asia (Kapitalizmus és szocializmus Kelet-Ázsiában.)

NLR, 1980: 124. 3–24.

A cikk Kína és Korea, a két ma is különböző társadalmi rendszerű részekre osztott kelet-ázsiai országnak a világpolitikában játszott szerepét elemzi. Megvizsgálja a kapitalista világ, elsősorban Japán hozzáállását az országrészek esetleges egyesítéséhez.

ZILCH, R.: Grundzüge der finanziellen Besatzungspolitik des deutschen Imperialismus im ersten Weltkrieg. (A német imperializmus pénzügyi megszállási politikájának alapvonalai az első világháborúban.)

JfW, 1980: 1. 63–78.

A szerző az okkupált területek pénzügyi politikájának bemutatása mellett azt a kapcsolatot is elemzi, amely 1914. augusztusáig a német burzsoázia által domjának tekintett aranyvaluta-rendszer és a tényleges pénzügyi megszállási politika között fennállt. A szerző szerint a pénzügyi megszállási politika a majdnem feldolgozatlan témakörök közé tartozik.

VESA, V.: Receptarea principiilor lui Wilson în Transilvania în toamna anului 1918. (A wilsoni elvek elfogadása Erdélyben 1918. őszén.)

SUB-B, H 1980: 1. 32–39.

A népek önrendelkezésének joga egybeesett a román nemzeti mozgalom törekvéseivel: az Osztrák-Magyar Monarchiából való kiválással és Romániával való egyesüléssel.

DEÁK, I.: The Social and Psychological Consequences of the Disintegration of Austria-Hungary in 1918. (Ausztria-Magyarország 1918-as felbomlásának társadalmi és pszichológiai következményei.)

ÖO, 22. 1980: 1. 22–31.

A Monarchia szétválása következtében a két világháború közötti Duna-medencét a fajgyűlölet, a korrupció és az erőszak jellemezte. A szerző véleménye szerint a közép-európai fejlődés szempontjából ez az út elkerülhetetlen volt.

BRESSAN, E.: Mito di uno stato cattolico e realtà del regime: per una lettura dell' „Osservatore Romano” alla vigilia della Conciliazione. (Egy katolikus állam mítosza és a rendszer realitásai: az Osservatore Romano olvasásához a kiegyezés előestéjén.)

NRS, 64. 1980: 1–2. 81–128.

A katolikus egyház a fasizmus korai korszakában – a Vatikán, az Actio Catholica és az állam viszonya a lateráni egyezményekig.

LEONE, A.R.: La politica missionaria del Vaticano tra le due guerre. (A Vatikán missziós politikája a két háború között.)

SSt, 21. 1980: 1. 123–156.

XV. Benedek pápa 1919-es, missziókra vonatkozó enciklikájának állásfoglalása a kolonializmus ellen – az egyház pasztorizációs tevékenységének körvonalázása a vonatkozó korszakban.

EKSTEINS, M.: War, Memory, and Politics: The Fate of the Film „All Quiet on the Western Front” (Háború, emlékezés és politika: a „Nyugaton a helyzet változatlán” c. film sorsa.)

CEH, 13. 1980: 1. 60–82.

A cikk E.M. Remarque azonos című híres könyve alapján 1930-ban készült amerikai film németországi fogadtatásáról és politikai viharkavarásáról szól.

CZOLLEK, R. – ŠTEIMANIS, J.: Der Faschismus im Baltikum in der sowjetischen Historiographie. (A fasizmus a Baltikumban a szovjet historiográfiában.)

JGSLE, 24. 1980: 1. 85–102.

Az utóbbi évek irodalmának áttekintése.

POPESCU-PUȚURI, I.: Propaganda în anii celui de al doilea război mondial. Metode, obiective, rezultate. (A második világháború éveinek propagandája. A módszer, a tárgy és az eredmények kérdése.)

AI, 1980: 1. 84–99.

Több nemzetközi konferencia vitáinak tárgyát foglalja össze.

ZSUKOV, E.M.: Proiszhoszenie vtoroj mirovoj vojnü (A második világháború keletkezése.)

NNI, 1980: 1. 3–16.

A cikk az 1979-es moszkvai konferencián tartott előadás alapján készült.

LASCHKE, M.: Investitions- und Rohstoffprobleme während der sozialistischen Industrialisierung in den europäischen RGW-Ländern in der zweiten Hälfte der fünfziger Jahre. (Beruházási- és nyersanyagproblémák a szocialista iparosítás idején az európai KGST-országokban az 50-es évek második felében.)

JfW, 1980: 1. 43–62.

FISCH, H.: Kontinuität und Modifikation sozialdemokratischer EWG-Politik.

Positionen der SPD 1963–1979. (A szociáldemokraták Közös Piacal kapcsolatos politikájának kontinuitása és változása. A Német Szociáldemokrata Párt pozíciói 1963. és 1979. között.)

ZfG, 28. 1980: 1. 23–34.

KELET-EURÓPA

OTRUBA, G.: Kwestia narodowa w Galicji w r. 1848 w swietle wiedenskich pism ulotnych (A nemzeti kérdés Galíciában 1848-ban a bécsi röpiratok tükrében.)

SH, 23. 1980: 1. 91–104.

A különféle bécsi forradalmi rölapok gyakran ejtettek szót a lengyel és az ukrán kérdéstről, Krakkó 1848. márc. 26-i bombázásáról, és a cári intervenció veszélyéről.

ZEIL, W.: Positionen und Leistungen der Slawistik in Deutschland 1871–1917. Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-slavischen Wissenschafts- und Kulturbeziehungen. (A szlavisztika helye és teljesítménye Németországban 1871 és 1917 között. Adalék a német-szláv tudományos- és kulturális kapcsolatok történetéhez.)

JGSLE, 24. 1980: 1. 117–154.

Németországban hagyománya van a szláv népekkel való foglalkozásnak. A kapcsolatokat meghatározott időszakban tárgyalja a szerző.

POTEMRA, M.: Prejavy supremácie madarských vládnúcich kruhov v politickom živote Slovenska v rokoch 1901–1914. (A magyar uralkodó körök szupremációjának megnyilvánulásai Szlovákia politikai életében 1901–1914. között.)

HC, 28. 1980: 1. 41–74.

A cikk áttekintést próbál adni a magyar uralkodó körök, kormányok, burzsoá pártok magyarosítási törekvéseiről Szlovákiában, amelyet az elmagyarosodott értelmiségre és a konzervatív rétegekre való támaszkodás révén próbáltak megvalósítani; céljuk az egységes szlovák nemzeti mozgalom kialakulásának a megakadályozása volt.

CSÖPPÜS, I.: Ungarische Saisonarbeiter in der Landwirtschaft des Reiches 1937–1944. (Magyar idénymunkások a Birodalom mezőgazdaságában, 1937–1944.)

ZAA, 28. 1980: 1. 32–47.

A szerző számos táblázattal, kimutatással illusztrálva mutatja be, hogy a magyar munkások milyen szerepet játszottak a fasiszta Németország mezőgazdasági termelésében.

GROBELNY, A. – PALLAS, L.: K postavení ostravské a hornoslezské průmyslové oblasti za nacistické okupace 1939–1945 (Az ostravai és felső-sziléziai ipari vidék a náci megszállás idején, 1939–1945.)

SSb, 78. 1980: 1. 1–14.

Az 1976–77-ben végzett és összesített kutatások eredményeit olyan újabb adatokkal egészítették ki, amelyeket elsősorban a csehszlovák levéltárakban, ezenkívül lengyel, NDK és NSZK levéltárakban végzett kutatások során gyűjtöttek össze, de a különböző szakfolyóiratokban azóta megjelent cikkek, tanulmányok eredményeit is elemzik.

TAMÁS, A.: Historické paralely kontrarevolučních procesu v Maďarsku a Československu (Az ellenforradalmi folyamatok történelmi párhuzamai Magyarországon és Csehszlovákiában.)

CMM, 99. 1980: 1–2. 3–18.

A cikk – elsősorban V.I. Lenin ide vonatkozó munkái alapján – párhuzamot von az 1956-os magyarországi és az 1968-as csehszlovákiai ellenforradalom között; kiemeli az ellenforradalom általános és sajátos vonásait, az analógiákat és az eltérő vonásokat elméleti síkon.

DÉLKELET-EURÓPA

LEHR, L.: Aspecte urbanistice si forme de proprietate în orasele Moldovei si Tarii Românești. (secolele 16–17.) (Urbanisztikai aspektusok és tulajdonformák a moldvai és a havasalföldi városokban a 16–17. században.)

RI, 33. 1980: 1. 63–81.

WAGNER, E.: Ungarn (Csangonen) in der Moldau und in der Bukowina im Spiegel neuerer rumänischer Quelleneditionen. (Magyarok /csángók/ Moldvában és Bukovinában az újabb román forráskiadványok tükrében.)

ZfSL, 3. 1980: 1. 24–47.

A moldvai magyar települések történetének felvázolása a 15. századtól. Újabb hivatalos statisztikai adatok alapján táblázatok közlése a csángókról Moldvában ill. Bukovinában 1930–1966. között.

SCHEEL, K.: Die faschistische deutsche Kriegspropaganda in den besetzten Ländern Südosteuropas. (A fasiszta német háborús propaganda Délkelet-Európa megszállt országaiban.)

JGSLE, 24. 1980: 1. 69–84.

Délkelet-Európa a fasiszta Németország fő expanziós irányába esett, így a propaganda is kiemelt szerepet kapott.

ANGLIA

HIBBARD, C.M.: Early Stuart Catholicism: Revisions and Re-Revisions (Korai Stuart katolicizmus ismételt revízió alatt)
JMH, 52. 1980: 1. 1–34.

A cikk a korai modern angol katolicizmus tárgyában folytatott elméleti kutatások sokrétűségére mutat rá.

BARTRIP, P.W.J.: The State and the Steam-Boiler in Nineteenth Century Britain (Az állam és a gőzkazánok a 19. századi Angliában.)
IRSH, 25. 1980: 1. 77–105.

A tanulmány kapcsolódik a viktoriánus Anglia történelmének mostanában divattossá vált kulcskérdéséhez, nevezetesen az államhatalmi befolyásnak a gazdasági élet területére történő kiterjesztéséhez. A szerző a gőzkazánok okozta veszélyforrások elterjedésének jelenségével, és az annak kapcsán hozott állami intézkedésekkel foglalkozik. A kazánrobbanások a 19. sz. közepén számos ember- és tetemes anyagi áldozatot követeltek.

AUSZTRIA

NEUMANN, H-B.: The Impact of the Counter-Reformation on the Styrian Estates, 1578–1628. (Az ellenreformáció és a stájer rendek)
AHY, 15–16. 1979–1980. 47–62.

III. Ferdinánd főherceg intézkedései a katolikus vallás uralmának visszaállítása érdekében, és ezek hatása.

BRAMANN, J.K. – MORAN, J.: Karl Wittgenstein, Business Tycoon and Art Patron (Karl Wittgenstein, az ipari nagytőke és a művészetek patronálója)
AHY, 15–16. 1979–1980. 107–204.

Karl Wittgenstein döntő szerepet játszott az Osztrák-Magyar Monarchia üzleti és ipari fejlesztésében.

BULGÁRIA

BOZSILOV, Iv.: Car Szymeon i zlatnijat vek na szrednevekovna B'lgarija (Szymeon cár és a középkori Bulgária aranykora)
IP, 1980: 1. 5–23.

Bulgária 1300 éves fennállása alkalmából Szymeon cár állam- és egyház-szervező tevékenységét, külpolitikáját elemzi a szerző a kérdéskör gazdag irodalma tükrében.

TODOROV, N.: La Bulgarie et la crise de 1875–1878. (Bulgária és az 1875–78-as válság.)

RHMC, 27. 1980: 1. 44–51.

Politikatörténeti tanulmány a Bulgária függetlenségéért folytatott harc főbb állomásairól.

KABACKIJ, V.F.: Bor'ba BKP protiv monarho-fasizma i politika burzsuažno-demokraticeszkaj opozicii v Bolgarii (A BKP harca a monarcho-fasizmus és a polgári demokrata ellenék ellen Bulgáriában.)

SzSz, 1980: 5. 39–53.

Bulgáriában 1935-től III. Borisz cár személyes diktatúrája fokozta a fasizálódást. A BKP taktikája a fasizmusellenes belső erők szövetségének kialakítása volt. Az 1936-ban létrejött pártszövetséghez a polgári pártok is csatlakoztak. A cikk a pártszövetség tevékenységét elemzi.

CSEHSZLOVÁKIA

BALCÁREK, P.: Poddanské stížnosti před manským soudem v Kroměříži v letech 1591–1618 (Jobbágy-panaszok a kroměříži /kremseri/ úriszék előtt 1591–1618 között).

ČMM, 99. 1980: 1–2. 52–74.

Áttekintést ad a Fehér-hegy előtti Morvaország gazdasági és társadalmi történetéről, elsősorban a jobbágyok helyzetéről.

FLODR, M.: K problematice studia dějin zvonářství v českých zemích (Adalék a csehországi harangöntő mesterség történetének kutatásához).

ČMM, 99. 1980: 1–2. 75–100.

A témának az eddigi történetírás kevés figyelmet szentelt. A cikk összefoglalja az eddigi kutatások eredményeit, valamint a további elmélyültebb kutatások módszertani követelményeit.

REJCHRTOVÁ, N.: Dějtská otázka v husitství (A gyermek-kérdés a huszita mozgalomban).

ČCH, 28. 1980: 1. 53–77.

A cikk a középkor és a huszita mozgalom gyermekképe közötti különbségeket vizsgálja; kitér a 15. századi cseh gyermek társadalmi és gazdasági helyzetének az elemzésére is.

VYVÍJALOVÁ, M.: Anton Bernolák a osvietenstvo. (A. Bernolák és a felvilágosodás.)

HČ, 28. 1980: 1. 75–111.

A cikk Bernolák ideológiai, politikai és filozófiai nézeteit elemzi, s azt a korabeli európai fejlődésbe ágyazva próbálja bemutatni, s egyben rövid áttekintést ad a 18. sz. 80-as éveinek művelődéstörténetéről is.

KROPILÁK, M.: Slovenské národné povstanie v našej historiografii a ďalšie perspektívy spracovania (A Szlovák Nemzeti Felkelés és a feldolgozás további távlatai).

HČ, 28. 1980: 1. 3–18.

A cikk a nemzeti felkelés történetírásáról ad áttekintést, 1945–64, 1964–1969, ill. 1969 és 1979. között írott munkákról.

HOLOTÍKOVÁ, Z.: Slovenská otázka v začiatkoch národnej a demokratickej revolúcie, 1944–1945. (A szlovák kérdés a nemzeti és demokratikus forradalom kezdetén.)

HČ, 28. 1980: 1. 19–40.

A cikk elsősorban a Szlovák Kommunista Pártnak a szlovák nemzeti kérdéssel kapcsolatban elfoglalt álláspontját és politikáját elemzi.

VONDRÁŠEK, V.: Předvolební kampaň na jaře 1946 (Az 1946-os tavaszi választások előtti kampány).

ČČH, 28. 1980: 1. 11–33.

1946. májusában a Nemzetgyűlési választásokat megelőző választási küzdelmekről, az ellentétes ideológiák és koncepciók összeütközéséről, főleg pedig a kommunista pártnak a burzsoá pártokkal folytatott küzdelméről ad áttekintést a cikk.

FRANCIAORSZÁG

De RACKER-DUSSART, C.: La notion de „route” au Moyen Age. A propos de deux itinéraires à travers la Basse Lotharingie. 13e siècle. (Az „út” fogalma a középkorban. Két Dél-Lotharingián keresztülvezető útvonalról. 13. sz.)

MA, 86. 1980: 1. 49–66.

A középkori út több párhuzamos út összetételéből adódó fő tengelyvonalként való meghatározása – hipotézis koraközépkori útikalauzok létezéséről.

CARPENTIER, E.: L'historiographie de la bataille de Poitiers au quatorzième siècle.

(A Poitiers-i csata historiográfiája a 14. században.)

RH, 533. 1980: 1. 21–58.

Az 1356-ban vívott csata, amelyben a király fogságba esett, a francia középkori történet leghíresebb eseménye. Sok kortárs írta le. A közelmúltig a csata története ismeretlen maradt. Nem vizsgálták ugyanis a leírások szerzőinek mentalitását és a csatáról alkotott véleményüket. – A csata történetéről sok eltérő verzió ismert, amelyek mind az egész mind a részek leírásában eltérőek. – Az első leírások nem a legjobban informáltak. A későbbiek tájékozottabbak de kevésbé hitelesek. A történészeknek e két fajta között kell lavírozni.

SARASA SANCHEZ, E.: Notes sur la condition sociale des vassaux seigneuriaux dans le royaume d'Aragon aux 14e et 15e siècles. (Megjegyzések a földesúri vazallusok társadalmi helyzetéhez az aragóniai királyságban a 14–15. sz.-ban.)

MA, 86. 1980: 1. 5–48.

A földesúri elnyomás eszközei – a törvényes rendelkezések – a szórványos felkelési próbálkozások fegyveres elfojtása.

STURDY, D.J.: The formation of a „robe” dynasty: Etienne d'Aligre II. (1560–1635), chancelier of France. (Egy tisztségviselő dinasztia kialakulása: E. d'Aligre II (1560–1635), Franciaország kancellárja.)

EHR, 95. 1980: 1. 48–73.

Egy ismeretlen vidéki család gyors felemelkedése a 16–17. századi francia társadalom merev hierarchikus rendjében.

DEROUE, B.: Une démographie différentielle: clés pour un système auto-régulateur des populations rurales d'Ancien Régime. (Differenciális demográfia: kulcsok az Ancien régime-beli populációk önszabályzás rendszeréhez.)

AESC, 35. 1980: 1. 3–42.

Négy Chartres környéki falu demográfiai vizsgálata 1680. és 1789. között.

GODECHOT, J.: La Gazette Francoise, ancêtre des journaux d'armées publiés sous la Révolution. (A Gazette Francoise, a forradalom alatt kiadott katonai újságok őse.)

AHRF, 52. 1980: 1. 118–125.

A Gazette Francoise, az első francia nyelvű újság, amely az Egyesült Államokban cikkek fordításait közölte elsősorban a korabeli katonai eseményekről, de nagy szerepe volt a forradalmi ideológia terjesztésében is.

TAILLEFER, M.: La Franc-Maçonnerie toulousaine et la Révolution française.

(A Toulouse-i szabadkőművesek és a francia forradalom.)

AHRF, 52. 1980: 1. 59–90.

A Toulouse-i szabadkőművesség története 1741. és 1796. között. A páholy szerkezeti felépítése, tagságának társadalmi eredete.

IOANNISZIAN, A.R.: Zsül' Gej i puti razvitija francuzszkogo utopicseszko komunizma v 30–40-h godah 19. sztoletija (Jules Gay és a francia utópista kommunizmus útjai a 19. század 30–40-es éveiben)

NNI, 1980: 1. 80–91.

Az életrajzi és eszmétörténeti tanulmány első része élénk korrajzot fest. A tanulmány második része az 1980/2-es számban található. (120–135.)

HOLZAPFEL, K. – BROST, H.: Zur Dialektik von inneren und äusseren Faktoren im französischen Revolutionszyklus. (A belső és külső tényezők dialektikájához a francia forradalmi ciklusban.)

ZfG, 28. 1980: 1. 35–47.

Az 1789. és 1870. között Franciaországban lezajlott forradalmak (1789–1795-ös polgári forradalom, 1830-as júliusi forradalom, 1848-as februári forradalom és az 1870-es szeptemberi forradalom) belső és külső tényezőinek analízise.

GREEN, N.L.: Éléments pour une étude du mouvement ouvrier juif à Paris au début du siècle. (Adalékok a párizsi zsidó munkásmozgalom tanulmányozásához a század elején).

MS, 1980: 1. 51–74.

Az 1881. és 1914. között Franciaországba bevándorolt zsidó munkások, egyetemisták és hivatásos forradalmárok szervezeteinek bemutatása.

JUGOSZLÁVIA

MANANCSIKOVA, N.P.: K voproszu o rannej manufakture v Dubrovniku (15. veka)

/A korai manufaktúrák kérdéséhez Dubrovnikban (15. század)/

SzSz, 1980: 6. 51–66.

A jugoszláv történészek a fennmaradt dokumentumok alapján arra a következtetésre jutottak, hogy Dubrovnikban már a 15. században léteztek manufaktúrák. E manufaktúrák körül azonban számos tisztázatlan kérdés van még. A cikkben a szerző a dubrovnikai kézműipar általános jellemzőit vázolja, továbbá a kapitalizmus korai keletkezésének és gyors bukásának okait kutatja.

GROSS, M.: Croatian National-Integrational Ideologies from the End of Illyrism to the Creation of Yugoslavia (Horvát nemzeti-integrációs elméletek az illirizmus korának végétől Jugoszlávia létrehozásáig)

AHY, 15–16. 1979–1980. 3–41.

A szerző tanulmányában a horvát nemzeti integrációs törekvéseket képviselő ideológiák lényeges elemeit, a társadalmi valósághoz való viszonyukat elemzi.

LENGYELORSZÁG

KOSSMANN, O.: Die Namen der ersten Herrscher Polens und das Lechitenproblem. (Lengyelország első uralkodóinak nevei és a Lechita-probléma.)

ZfO, 29. 1980: 1. 1–47.

A középkori krónikákban előforduló Piast dinasztia neveinek és a Lech név onomasztikai vizsgálata.

WYRWA, T.: Politique et religion en Pologne au temps de la Réforme. (Politika és vallás Lengyelországban a reformáció idejében.)

RH, 533. 1980: 1.

A reformáció Lengyelországban elsősorban a nemességé. Szociális és politikai jellegű. Programja része a törvények végrehajtásáért folytatott nemesi mozgalomnak. A program fő követelései megtörték az egyház privilégiumait, például azt, amelynek értelmében a sztaroszták nem hajthatták végre a püspöki szentenciákat. Az egyházi bírások megsemmisült a világgal szemben, de ezután a lengyel nemesi tömegek a reformációban nem érezték magukat érdekeltnek. – Lengyelország az eretnekek menedékévé vált, a vallási pluralizmust legalizálták, de az ország hű maradt Rómához, ami különös jelenség a korban.

SZWARC, A.: Resursy w Królestwie polskim (1820–1863). (Klubok a Lengyel Királyságban, 1820–1863.)

PH, 71. 1980: 1. 23–49.

A lengyel klubokat nyugat-európai mintákra szervezték meg (elnevezésül a francia 'ressource' szót használva), melyeknek tagösszetétele elsősorban a nemesség és főként az értelmiség aktív részvételét bizonyítja. Nemcsak Varsóban, hanem vidéki városokban is alakultak klubok, melyek a társasági élet központjai voltak.

HARTMANN, S.: Thorn zur Zeit des polnischen Januaraufstands von 1863–64. (Thorn az 1863–64-es januári lengyel felkelés idején.)

ZfO, 29. 1980: 1. 48–70.

Thorn (Torun) jelentősége, szerepe a felkelés alatt. A város gazdasági, társadalmi szerkezetének, kereskedelmének részletes ismertetése.

ZATORSKI, A.: Bolesław Bierut pierwszym sekretarzem KC Czerwonej Pomocy (MOPR) w Polsce (Styczen- 18 grudnia 1933). (Bolesław Bierut mint a Vörös Segély KB első titkára, Lengyelországban, 1933. január – 1933. dec. 18.) PW, 23. 1980: 1. 147–164.

Az eddigi Bierut-életrajzok nem szenteltek sok figyelmet ezirányú tevékenységének, pedig a Vörös Segély sok akciója ebben az időben Bierut személyes kezdeményezésére indult. Egészen letartóztatásáig töltötte be ezt a funkciót.

MAGYARORSZÁG

GÖLLNER, C.: Sein und Leistungen der Siebenbürger Sachsen im 15. und 16. Jahrhundert. (Az erdélyi szászok léte és teljesítményei a 15. és 16. században.)

FVL, 23. 1980: 1. 39–61.

Politikai és kulturális teljesítmények feltérképezése.

BINDER, L.: Ergebnisse und Perspektiven der Forschung über die Reformation in Siebenbürgen. Zu Karl Reinerths neuester Veröffentlichung. (A kutatás eredményei és perspektívái az erdélyi reformációról. Karl Reinerth legújabb közleményéről.)

ZfSL, 3. 1980: 1. 47–60.

Reinerth „Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen” (Köln–Wien, 1979.) c. könyvének elemző, tartalmi ismertetése.

HALDNER, A. – KLUSCH, H.: Die siebenbürgische Kunst im europäischen Raum. (Az erdélyi művészet az európai térben.)

FVL, 23. 1980: 1. 61–76.

A legfontosabb művészeti irányzatok és legjelentősebb festészeti, szobrászati és iparművészeti alkotások bemutatása a 13. századtól kezdve a 19. század közepéig.

FRANK, T.: Marx and Hungary: A Missing Link (1852–1853) (Marx és Magyarország: egy hiányzó láncszem, 1852–1853).

AHY, 15–16. 1979–1980. 83–99.

A cikk Zerffy Gusztáv Habsburg-kém és titkos ügynök Kossuth és a magyar szabadságharc ellen irányuló adatszolgáltatási tevékenységéről szól.

KOMLOS, J.: Karl Marx and Friedrich Engels' Critique of Lajos Kossuth. (Marx Károly és Engels Frigyes Kossuth Lajosról alkotott kritikája)

AHY, 15–16. 1979–1980. 63–75.

A szerző Marxnak és Engelsnek a száműzetésben élő Kossuth forradalmi elképzeléseiről alkotott véleményét elemzi a Századokban 1958. és 1964. között megjelent vitához kapcsolódva.

NÉMETORSZÁG

ROBINSON, J.S.: Die Chronik Hermanns von Reichenau und die Reichenauer Kaiserchronik. (Hermann von Reichenau és a reichenai császári krónika.)

DAEM, 36. 1980: 1. 84–136.

A Hermann-krónika és a császákrónika szövegeinek összehasonlító elemzése.

KOCH, W.: Zu Sprache, Stil und Arbeitstechnik in den Diplomen Friedrich Barbarossas. (Barbarossa Frigyes okleveleinek nyelvezetéről, stílusáról és készítési technikájáról.)

MIÖG, 88. 1980: 1–2. 36–69.

A császári kormányzati tevékenysége a legszembetűnőbben a birodalmi kancellária irataiban nyilvánul meg. Az oklevelek nyelvi analízise hozzájárul a 12. század politikai és kulturális változásainak jobb megértéséhez.

OPLL, F.: Amator ecclesiarum. Studien zur religiösen Haltung Friedrich Barbarossas. (Amator ecclesiarum. Tanulmányok Barbarossa Frigyes vallási magatartásáról.)

MIÖG, 88. 1980: 1–2. 70–93.

Az „Amator ecclesiarum” cím mutatja (amelyet a császár kapott), hogy Frigyes a szokásos mértéken túl kötődött az egyházhoz. A cikkben a szerző különböző forrásokkal foglalkozik, amelyek az uralkodónak ezt a kapcsolatát és Frigyesnek mint embernek egész jellemző vonását közelebbről megvilágítják.

HERKENRATH, R.M.: Studien zum Magistertitel in der frühen Stauferzeit. (Tanulmányok a magiszteri címről a korai Stauf-korban.)

MIÖG, 88. 1980: 1–2. 3–35.

A korai Stauf-kor okleveleiben és egyéb historiográfiai forrásaiban előforduló magiszteri cím értelmezése az irodalomban nem egységes és jelentőségét is különbözőképpen magyarázzák. A szerző a III. Konrád, I. Frigyes és VI. Henrik okleveleiben előforduló magiszteri címeket elemzi.

FLECKENSTEIN, J.: Vom Stadtadel im spätmittelalterlichen Deutschland. (A városi nemességről a későközépkori Németországban.)

ZfSL, 3. 1980: 1. 1–13.

A városi nemesség szerkezeti sajátosságainak elemzése.

HARDTWIG, W.: Von Preussens Aufgabe in Deutschland zu Deutschlands Aufgabe in der Welt. Liberalismus und borussianisches Geschichtsbild zwischen Revolution und Imperialismus. (Poroszország feladatától Németországban – Németország feladatáig a világban. Liberalizmus és porosz történelemkép a forradalom és az imperializmus között.)

HZ, 231. 1980: 2. 265–324.

A borusszianizmus ideológiájának, a porosz történelemképnek a kialakulása, kidolgozása, politikai és elméleti funkciói a Német Császárság kialakulásakor.

HUGHES, D.J.: Occupational Origins of Prussia's Generals, 1871–1914. (Porosz tábornokok foglalkozási eredete, 1871–1914).

CEH, 13. 1980: 1. 3–33.

Az 1800-as években a porosz hadsereg tisztí kara arisztokrata származású, homogén csoportot alkotott, ez biztosította a hadsereg stabilitását és tökéletes megbízhatóságát. A cikkíró a porosz tisztek származási összetételének statisztikáját vizsgálja.

BACHMANN, H.: Bismarcks Zweibund (1879). Der Versuch einer mitteleuropäischen Integration vor 100 Jahren. (Bismarck Kettős Szövetsége, 1879. Egy 100 évvel ezelőtti közép-európai integrációs kísérlet.)

Do, 25. 1980: 1. 15–25.

A Kettős Szövetség létrejöttének, jelentőségének vázlatos ismertetése.

KÜPPERS, H.: Zur Entstehung und Entwicklung des Rheinischen Bauernvereins. (A Rajnai Parasztegyelet keletkezéséhez és fejlődéséhez.)

ZAA, 28. 1980: 1. 1–31.

A cikk az egyesület keletkezési körülményeit és célkitűzését tárja fel, valamint törvényét az 1890-es évek nagy agrárválsága idején. (Az egyesület 1882. november 8-án az alsórajnai Kempenben alapították.)

HAYES, P.: „A Question Mark with Epauettes”: Kurt von Schleicher and Weimar Politics („Vállpántos kérdőjel”: Kurt von Schleicher és a weimári politika)

JMH, 52. 1980: 1. 35–65.

A cikk Kurt von Schleicher tábornok politikai életútját követi nyomon az 1920-as évektől a 30-as évek elejéig. Az ellentmondásos jellemű német politikus pályafutása tükrözi a Weimári Köztársaság politikai és társadalmi berendezkedésének skizofrén voltát.

OLASZORSZÁG

VASOLI, M.: Francesco Patrizi e la tradizione ermetica. (F. Patrizi és a „Hermetica” tradíció.)

NRS, 64. 1980: 1–2. 25–40.

A Cinquecento keresztény platonizmusa – az olasz reneszánsz filozófiai kultúrája – F. Patrizi munkássága.

PETRACCHI, A.: Norma e prassi „costituzionale” nella Serenissima Repubblica di Genova. I: la riforma del 1528. (A Genovai Köztársaság „alkotmányának” jogszabályai és gyakorlata. I: az 1528-as reform.)

NRS, 1980: 1–4. 64. f. 1–2. 41–80.

Genova intézménystruktúrájának az 1528-as reformban felfektetett módosítása – a köztársaság fokozódó hanyatlási folyamatának gyökerei.

TURI, G.: Aspetti dell'ideologia del PSI (1890–1910.) (Az olasz szocialista párt ideológiájának néhány vonatkozása. 1890–1910.)

SSt, 21. 1980: 1. 61–94.

A nemzetközi szocialista mozgalom különböző áramlatainak hatása az olasz szocialistákra – az irodalmi és politikai propaganda törekvései egy tömegeknek szóló ideológia kialakítására.

GOZZINI, G.: *La Federazione Giovanile Socialista tra Bordiga e Mussolini (1912–1914)*. (A Szocialista Ifjúsági Szövetség Bordiga és Mussolini között.)

SCo, 11. 1980: 1. 103–126.

Mussolini hatása és befolyása a szocialista mozgalomra az első világháború előtti években.

ROMÁNIA

STOICESCU, N.: „Descalcat” și întemeiere în istoria Țării Românești. (Az „ország-alapítás” és a megalapítás Havasalföld történetében.)

RI, 33. 1980: 1. 43–63.

A történeti források a szerző szerint egyértelműen igazolják Negru Vodă állam-alapítását 1290-ben.

CÂNDEA, V.: *Umanismul român în veacurile 17–18*. (A 17–18. századi román humanizmus.)

MI, 1980: 1. 9–14.

A humanizmus egyes képviselőinek bemutatásán kívül a kultúrának a politikai koncepciók szolgálatába állítását tárgyalja.

ȘANDRU, D.: *Dobînzile împrumuturilor agricole între cele două războaie mondiale*. (A mezőgazdasági kölcsön kamata a két világháború közötti időszakban.)

RI, 33. 1980: 1. 97–117.

Elmélyült kutatások eredményéről számol be a mezőgazdaság és a parasztság általános helyzetével kapcsolatban.

ARMON, Th.: *Fra tradizione e rinnovamento, Su alcuni aspetti dell'antisemitismo della Guardia di ferro*. (Tradíció és újítás között. Néhány szempont a Vaszgárda antiszemizmusához.)

SCo, 11. 1980: 1. 5–28.

Románia a fasiszta korszakban – két román munka margójára. Kutatandó szempontok.

OLTEANU, C.: *Victoria împotriva fascismului în cel al doilea război mondial*. (A fasiszmus felett aratott győzelem a második világháborúban.)

AI, 1980: 2. 3–30.

Románia gazdasági veszteségei, és részvétele Európa országainak felszabadításában.

PARASCHIVESCU, N.: 6 martie 1945.

AI, 1980: 1. 17–30.

A cikk Románia első demokratikus kormánya, a Groza-kormány megalakulásának folyamatát mutatja be.

SZOVJETUNIO

SZAHAROV, A.N.: „Vosztocsnij faktor” i zarozsdenie drevnerusszskoj diplomatii.

9. – pervaja polovina 10 v. (A „keleti tényező” és a régi orosz diplomácia kialakulása 9. sz. – a 10. sz. első fele)

ISzSzsR, 1980: 1. 24–44.

A szerző nagy (főleg szovjet) szakirodalom elemzésével közelít a témához: az oroszok keleti hadjáratainak és az ezekkel kapcsolatos diplomáciai tevékenységüknek a feldolgozásához.

BUGANOV, V.I.: Sozialstruktur und Klassenkampf der Bauern im feudalen Russland (9. bis 16. Jahrhundert). (A parasztok társadalmi struktúrája és osztályharca a feudális Oroszországban, 9–16. század)

JfW, 1980: 1. 101–116.

Áttekintő, összefoglaló jellegű cikk.

SZEMENCSENKO, G.V.: Upravlenie Moszkvoj v 14–15 vv. (Moszkva közigazgatása a 14–15. században)

IZ, 105. 1980. 196–228.

A tanulmány 1340-től 1505-ig vizsgálja a harmadolási szisztéma, a helytartóság, az igazságszolgáltatás és adminisztrációs apparátus fejlődését Moszkvában.

KOBRIN, V.B.: Sztanovlenie pomesztnoj szisztemü (A földbirtokosi rendszer kialakulása)

IZ, 105. 1980. 150–195.

A szerző új kutatásai alapján ír erről a 15–16. századi bonyolult problémáról.

SZKRÜNNIKOV, R.G.: Szibirszkaja ékspedycja Ermaka (Jermak szibériai expedíciója.) VI, 1980: 3. 38–54.

1582. nyárutóján a szibériai hadjárat előkészületei megtörténtek. A kortársak és a kései utódok által leírtak kritikái feldolgozását kapjuk a cikkben.

KOPÜSZSZKIJ, Z.Ju.: Novüe dokumentü ob agrarnom sztroje Beloruszszü v 16. – pervoj polovine 17. veka (Újabb dokumentumok Beloruszszia 16. sz. végi és 17. sz. eleji gazdasági rendszeréhez.)

SzSz, 1980: 1. 60–71.

A Belorusz SzSzK levéltári dokumentumai újabb vizsgálatának eredményei.

CSERNJAVSZKAJA, T.A.: K isztorii voznikovenija kapitalov i gornozavodszkogo hozjajsztva Lazarevüh (A Lazarev-féle bányavállalat és a tőke keletkezésének történetéről)

IZ, 105. 1980. 273–279.

Az örményszarmazású család genealógiája és egyedülálló nagy vállalkozásuk 18. századi története.

ESPER, T.: *Hired Labor in the Metallurgical Industry of the Urals During the Late Serf Period* (Vaskohászati bér munka az Ural mentén a kései jobbágykorban.) JfG, 28. 1980: 1. 62–70.

A tanulmány arra mutat rá, hogy az uralvidéki kohászati iparra nem volt jellemző bér munka alkalmazása az 1861-es jobbágyfelszabadítás előtt. Az iparosodás során az urali jobbágyrendszer alapszerkezetének érintetlenül hagyása mellett a szabad munkaerőpiacra jellemző sajátosságok alakultak ki.

ALTBAUER, D.: *The Diplomats of Peter the Great* (Nagy Péter diplomatái.) JGO, 28. 1980: 1. 1–16.

Az északi és a spanyol örökösödési háború következtében kibővültek a nemzetközi kapcsolatok és szükségessé vált állandó diplomáciai képviselő létesítése különböző szövetséges országokban. A tanulmány az orosz diplomaták származás és neveltetés szerinti megoszlását vizsgálja 1700. és 1725. között.

AMBURGER, E.: *Statthalterschaftsverfassung und Städtegründung in Russland im lezten Viertel des 18. Jahrhunderts.* (Helytartósági törvény és városalapítás Oroszországban a 18. század utolsó negyedében.) JfGO, 28. 1980: 1. 17–30.

Városfejlődés, várostörténet Oroszországban. Az 1775-ben keletkezett városi törvény elemzése.

SCSETININA, G.I.: *Iz isztorii sztudencseszkogo dvizsenija konca 70-h — nacsala 80-h godov* (Az 1870-es — 80-as évek diákmozgalmairól) IZ, 105. 1980. 310–327.

A forradalmi mozgalmak szervezeti formái az orosz diákság körében.

EFREMOVA, N.P.: „Voennaja trevoga” 1875 goda (Az 1875-ös „háborús riadalom”) VI, 1980: 3. 111–122.

A francia-porosz feszültség oroszországi hatását, a kérdés korabeli és friss szakirodalmát elemzi a cikk.

ARONSON, M.: *Russian Commissions on the Jewish Question in the 1880's.* (Zsidókérdéssel foglalkozó orosz bizottságok az 1880-as években.) EEQ, 14. 1980: 1. 59–74.

A cikk III. Sándor uralkodása alatti zsidógyűlöletről, pogromokról számol be, és szól a zsidóellenes törvények létrehozói és a fajgyűlölet ellenzőinek összecsapásáról, az 1880-as években létrehozott különböző, zsidókérdéssel foglalkozó bizottságok döntéseinek visszhangjáról a kormánykörökben.

GINDIN, I.F.: *Antikrizisnoe finansirovanie predpriyatij tjazseloj promislenoszti* (A nehézipari vállalatok válságellenes finanszírozása.)

IZ, 105. 1980. 105–149.

Az 1890-es, 1910-es évek gazdasági válsága. Oroszországban hamarabb kezdődött, mint Nyugat-Európában. A szerző újonnan előkerült dokumentumok alapján jellemzi a kormány beruházási akcióit, amelyekkel a fémkohászat és a gépipar megmentésére sietett.

ÉFENDI-ZADE, D.M.: Ruszszkij morszkij torgovüj flot na rubeze 19–20. vv.

(Az orosz tengeri kereskedelmi flotta a századfordulón.)

IZ, 105. 1980. 255–272.

A szállítás, mint az infrastruktúra termelő ágának a helyzete és szerepe az orosz gazdasági életben és a kül gazdasági kapcsolatokban.

ZIMMERMAN, J.E.: Russian Liberal Theory, 1900–17. (Orosz liberális elmélet, 1900–17.)

CASS, 14. 1980: 1. 1–20.

A cikk a 19. század végén Oroszországban erőre kapó liberális irányzatok által hirdetett elméleteket ismerteti.

GORJAKINA, V.Sz.: K voproszu o Szevasztopol'szskom vooruzsennom voszsztanii

11–15 nojabrja 1905. goda. (Az 1905. november 11–15-i szevasztopoli fegyveres felkelésről.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 88–95.

A kutató új tényeket talál és olyan eseményekre bukkant, amelyeknek megismerése változtat a bolsevik részvételről eddig alkotott képünkön.

GANELIN, R.S.: Kanun „Krovavogo voszzkreszen'ja”. (A „véres vasárnap” előestéjén.)

VI, 1980: 1. 32–43.

Az 1905-ös eseményeket megelőző három nap történetében azt vizsgálja a szerző, hogyan készült január 9-re a cári hatalom.

DOLEJŠÍ, A.: První ruská revoluce – prolog světové revoluce proletariátu. (Az első orosz forradalom – a proletariátus világforradalmának nyitánya.)

ČCH, 28. 1980: 1. 1–10.

Az 1905-ös orosz forradalom nemzetközi jelentőségét méltató cikk.

DEMOCSKIN, N.N.: Revolucionnoe tvorcsesztvo kreszt'janszkijh maszsz v revoljucii

1905–1907 godov. (A paraszti tömegek forradalmi műve az 1905–1907-es forradalmi években.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 45–61.

A forradalom évfordulóján a szerző azt a parasztságot ábrázolja, amely politikai szervezőkészségét magas szinten bizonyította.

SACILLO, K.F.: O szosztave ruszszkogo liberalizma nakanune revoljucii 1905–1907

godov. (Az orosz liberalizmus összetétele az 1905–1907-es forradalom előtt.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 62–74.

TJUTJUKIN, Sz.V. – SELOHAEV, V.V.: Razoblacszenie kadetov v bol'sevisztszkij lisztovkah 1906–1907 godov (A kadetok leleplezése az 1906–1907-es bolsevik rölapokon.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 74–88.

A hatalomért folyó harc fontos kérdése, hogy a tömegeket ne a reformista „megújodás” hívei, hanem a szocialista forradalmi átalakulásért küzdő bolsevikok nyerjék meg. E célt szolgálták a rölapok.

GRUNT, A.Ja.: Isztorik pervoj ruszszkoj revoljucii. Grigorij Mihajlovics Derenkovszkij 1912–1978. (Az első orosz forradalom története G.M. Derenkovszkij 1912–1978.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 131–141.

A tanulmány tudományos életrajz és historiográfiai elemzés.

SZIVOLAPOVA, G.F.: Sz"ezd Szovetov Szevernoj oblaszti v 1917 g. (Tanács-kongresszus az Északi területeken 1917-ben)

IZ, 105. 1980. 45–71.

Az eddig nem kutatható kéziratok, jegyzőkönyvek, és az 1931–32-es kiadású javított dokumentumok feldolgozása.

GORELIK, Ja.M.: Odin iz aktivnüh sztroitelej Szovetszkoj Armii. (A Szovjet Hadsereg egyik aktív szervezője.)

IZ, 105. 1980. 242–254.

A zseniális hadvezér, kitűnő elméleti szakember, T. Tuhacsevszkijnek a Vörös Hadseregben 1918-tól a 30-as évekig végzett gyakorlati munkásságáról.

CSMŰGA, A.F.: Szozdanie pszihologicseszkij predposzülók szplosnoj kollektivizacii szel'szkogo hozjajsztva v SzSzSzR (A mezőgazdaság teljes kollektivizálásának pszichológiai előfeltételei a Szovjetunióban.)

VMU, 1980: 1. 19–31.

A tanulmány a szovjet parasztság tudati változásával foglalkozik, az 1920-as évek végén.

ARHIPOV, V.A.: Csasznaja arenda goszudarsztvennüh predprijatij v period népa (Az állami vállalatok magánbérleménye a NEP-korszakban.)

VI, 1980: 3. 15–30.

A szerző figyelemmel kíséri, hogy 1921. és 1930. között hogyan valósult meg ez az új irányzat és miként szorult ki a gazdasági életből.

DURDIEV, T.: Izmenenija v csiszlennooszt i szosztave intelligencii Szrednej Azii i Kazahsztana na szovremennom étape. (A középzásiai és a kazahsztáni értelmiség létszámának és összetételének mai változásai.)

ISzSzSzR, 1980: 1. 154–164.

A szerző az 1959. és 1975. közötti periódusban azt elemzi, hogy hogyan változott a térség műszaki értelmiségi és tudományos gárdája.

PAVLOV, A.Sz.: Povüsenie veduscsej roli rabocsego klaszsza v mesztnüh Szovetah v period uprocseñija i dal'nejsego razvitija szocialiszticeszkogo obscsesztva. (A szocialista társadalom megszilárdulásának és további fejlődésének korában a munkásosztály vezető szerepének a növekedése a helyi tanácsokban)
ISzSzSzR, 1980: 1. 142–154.

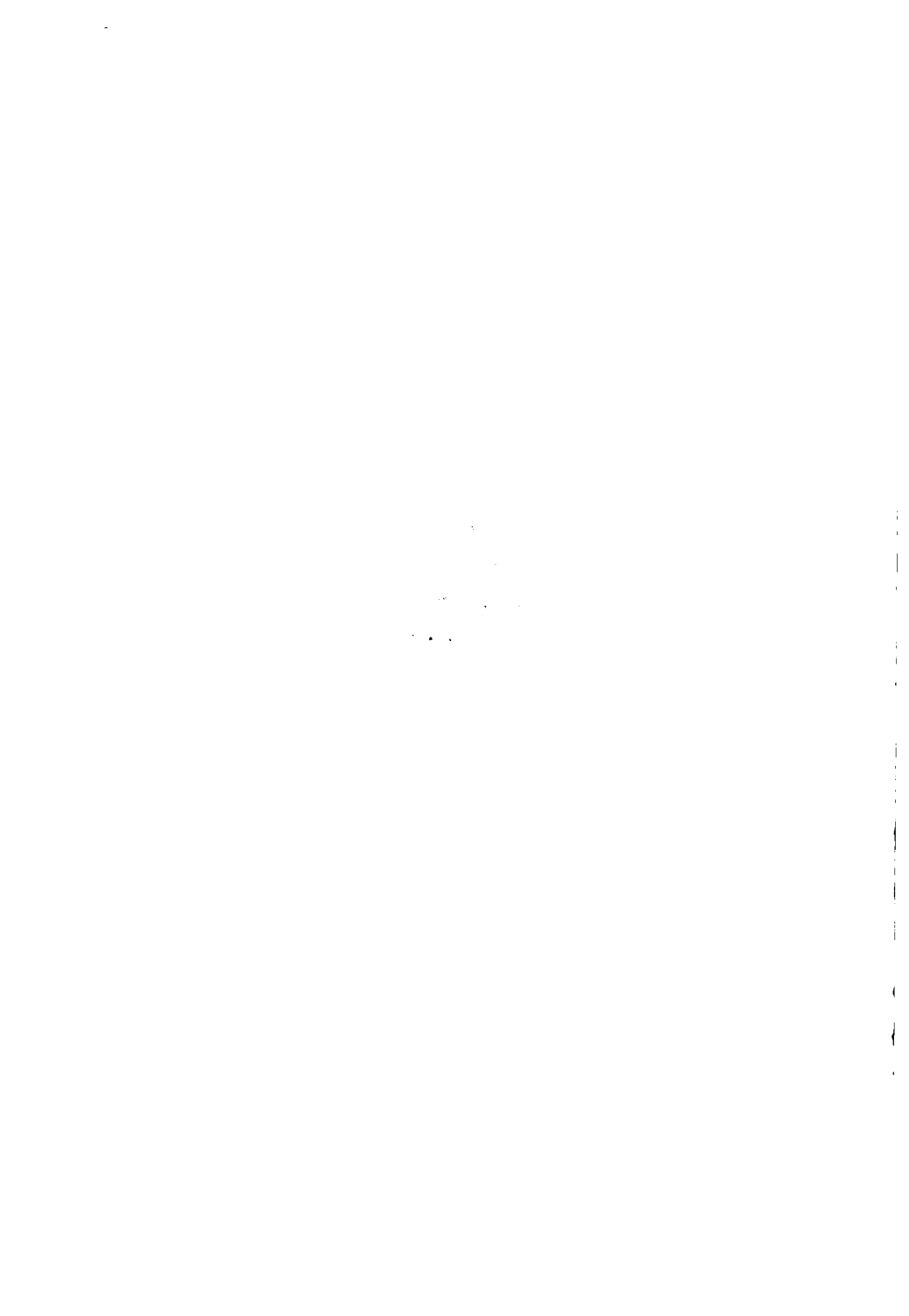
Az 1946. és 1961. közötti periódusban elemzi a helyzetet.

BUHARIN, N.I. – JAZSBOROVSKAJA, I.Sz.: Izucsenie isztorii szovetszkogo obscsesztva v Pol'szkoj Narodnoj Reszpublike. (A szovjet társadalom történetének tanulmányozása a Lengyel Népköztársaságban.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 225–245.

Az elemzést részletes bibliográfia gazdagítja.

SERSZTOBITOV, V.P.: Izucsenie isztorii narodov SzSzSzR v szovetszkih reszpublikah v period razvitogo szocializma. (A szovjet népek történelmének kutatása a köztársaságokban a fejlett szocializmus korában.)
ISzSzSzR, 1980: 1. 96–116.

A cikk a megjelenés előtt álló „Szovjetunió története historiográfiája” egyetemi tankönyv egyik fejezete.

57779

1984 OKT 1 9

D

VILÁGTÖRTÉNET

'83/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Gyimesi Sándor: A reformáció és Európa (A Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság 19. ülészsaka)	3
Gerhard Brendler: Luther Márton teológiájának ereje és hatása	14
Siegfried Hoyer: A török mint antikrisztus (Adalék Luther Márton török képéhez)	30
Sz. Jónás Ilona: Megjegyzések Luther társadalmi nézeteihez	42

Krausz Tamás: A szovjet 20-as évek történelmi elhelyezéséről (Előzetes megjegyzések)	56
Béládi László: A bolsevik párt kongresszusai a számok tükrében 1917–1939.	76
Bayer József: „Sztálinizmus és antikommunizmus” Werner Hofmann koncepciójáról	128

Tájékoztató

Jánossy Imre: A közép- és dél-amerikai szabadságküzdelmek és a fel- szabadítás teológiája	145
Majoros István: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpo- litika alapvető meghatározóiról	152

A Címlap az „Oscolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collé-
giumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.”
c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József Nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.— Ft, példányonkénti eladási ár: 23.— Ft.

Index-száma: 25.886

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felelős: Ránki György

8313976 MTA KESZ Sokszorsító, Budapest, F. v.: dr. Héczey Lászlóné

GYIMESI SÁNDOR:

A REFORMÁCIÓ ÉS EURÓPA

(A Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság 19. ülészakaja)

A reformáció egyike az emberi történelem ama kivételesen nagy fordulóinak, amelyeknek vizsgálata sohasem veszít aktualitásából. Luther születésének 500. évfordulója azonban még ünnepi szint is kölcsönzött ennek az aktualitásnak. Ezért tűzte ki szokásos évi tudományos ülészakájának témájául a Magyar–NDK Történész Vegyesbizottság a fenti témát.

Az 1982. szeptember 27-én a Nyíregyházi Tanárképző Főiskolán megrendezett tudományos ülés főreferátumát NDK-ról *Gerhard Brendler* tartotta „*Luther Márton teológiájának ereje és hatása*” címmel. Ebben az évfordulóra készített Luther-tézisek szellemében azt vizsgálta, milyen szerepet töltött be a teológia a forradalmi fejlődésben.*

A magyar főreferens, *Makkai László* „*A reformáció és a szociális mozgalmak Magyarországon*” c. előadásában megállapította, hogy a lutheri reformáció hatása, az átvétel és továbblépés elsősorban két tényezőcsoporttól függött. Egyik hogy a társadalom befogadó rétegei mennyire voltak kapcsolatban a korakapitalista fejlődéssel, a másik, hogy milyen volt a saját előreformációs mozgalmak jellege és ereje.

A reformáció Magyarországot az 1514-es parasztháború leverése után, az antifeudális osztályharc apálya idején érte el. A birtokos nemesség a rendi állam erősítésének és a királyi hatalom gyengítésének eszközét látta benne.

Mivel pedig a középkori kegyúri jogok messzemenően megerősödtek, a földesúri hatalom alatt nyögő jobbágyság nagy tömegeinek nem volt más választása, mint urai vallását követni. Csak a szabad paraszti rétegek, székelek, kunok, jászok, hajdúk, stb. különösen pedig a korakapitalista világgal kapcsolatba kerülő állattenyésztő és bortermelő mezővárosok autonómiát élvező parasztpolgársága volt képes a reformációt saját választása szerint, a társadalmi haladást szolgáló érdekei kifejezőjeként magáévá tenni.

A szabad királyi városok többnyire német nyelvű polgársága német összeköttetései révén szoros kapcsolatba került – s maradt – a lutheri tanokkal, de szerény s a nyugat-európai iparcikk import által is szorongatott

*Előadását e számunkban teljes terjedelmében közöljük.

gazdasági viszonyai társadalmi szemléletét inkább konzervatív irányban befolyásolták. A városi plebejus elemek pedig inkább csak a bányavárosokban játszottak szerepet.

Ez utóbbiak voltak a tűzhelyei a reformációval összekapcsolódó polgári-városi forradalmi mozgalmaknak. A bányamunkások 1525–26-os bérmozgalmaiért az elnyomó feudális hatalmak a „lutheri eretnokséget” kárhoztatták. Az 1540-ben mártírhalált halt Fischer András prédikációi és az anabaptizmus elterjedése ezen a vidéken valószínűsítik azonban, hogy a ... huszita színezetű Sziléziából jövő lutheri hatások mellett – inkább az anabaptizmus volt e mozgalmak fő ideológiai erjesztője.

Az anabaptizmussal Karácsony György 1569-es parasztfelkelését is kapcsolatba hozták. Jóllehet a mozgalomhoz csatlakozni készülő egri várórség körében az anabaptizmus kimutatható, magából a „szent seregből” hiányoznak ennek nyomai. Karácsony külsejére, az őt az égből látogató csillagra stb. vonatkozó legendák inkább a szintén „fekete ember”-nek nevezett Jovan cár félévszázaddal korábbi délmagyarországi felkelésére emlékeztetnek s az ortodox görögkeleti néphitben gyökereznek, amelyek a törököt az antikrisztussal azonosító reformációs apokaliptikus elképzelésekkel keveredtek. A török elleni kereszteshad gondolatával pedig visszavezet bennünket az 1514-es Dózsa-féle parasztháború s az előreformáció problémáihoz.

Jóllehet az 1514-es parasztháború a reformációt megelőzően zajlott le, ideológiája tipikus előreformációs jegyeket visel, amely a felpogány humanizmusból, főleg pedig az obszerváns ferencesek prédikációinak társadalomkritikájából ötvöződött össze. Kérdés, mennyire örökítődnek át a nagy parasztháború törekvései és ideológiája a reformáció korába.

A 16. század agrárkonjunktúrája differenciálta a parasztságot és szét-törte annak egységét. Így nem tudott többé saját nevében átfogó forradalmi programot alkotni, s az antifeudális harc vezetője lenni. Az előreformációs egyenlőségeszmék ezért inkább ott éltek tovább, ahol a nyugat-európai szellem a görög-ortodox világot még nem érintette. Erre utal Karácsony György mozgalma mellett a Gubecz-felkelés is.

Az antifeudális harc vezetését a gyenge polgárság sem tudta átvenni. Helyette a szabad paraszti katonaelemeknek jutott döntő szerep ezek irányításában. Mozgalmaik – a parasztpolgári törekvések kifejezésekként – találkoztak a ferences társadalomkritikából kinövő protestáns prédikátorok ideológiájával s tovább éltették azt.

Az előreformációs eszmék legfontosabb hordozói, a ferencesek közül

került ki az első reformációs prédikátor nemzedék számos képviselője, így Dévai Bíró Mátyás, Sztárai Mihály, stb. Örökségük a svájci reformáció tanait magáévá tevő második nemzedéknél is hatott. Legkiemelkedőbb képviselőjük Méliusz Juhász Péter, a paraszt-polgárság érdekeit szem előtt tartva a nép és az ország védelmét, a kölcsönös szolgálatot és méltányosságot kérte számon a feudalizmustól, amelyet megdönteni azonban nem kívánt.

A harmadik fázisát a reformációs gondolkodással átszőtt társadalmi mozgalmaknak a Bocskai felkelés jelentette. A hajdúság, az előreformációs parasztmozgalmak hagyományait megújítva olyan országot akart, amelyben a katonai és politikai vezető szerep neki jutott volna. Útjuk azonban nem a forradalmon, hanem a kiváltságokon át vezetett, a privilégizált mezővárosok militarizált változatát jelentő szabad hajdúvárosok életre hívásával.

A 17. században a parasztmozgalmak elvesztették közvetlen kapcsolatukat a vallási ideológiával. A reformáció azonban – bár szélesebb visszhangra a tömegekben nem talált –, még ekkor is hordozott magában olyan eszméket, amelyek tulajdonképpen a 16. sz. reformtörekvéseinek forradalmi meghosszabbításai. Így a magyar puritánokban, akik a választott presbitérium bevezetésével nemesek és parasztok egyenjogú népképviselésének első intézményes formáját vezették be, a reformáció társadalomformáló forradalmi eszméinek utolsó képviselőit ismerhetjük fel.

Adolf Laube „Luther Márton és a korai polgári forradalmak társadalmi problémái” c. előadásában utalt arra, hogy a történettudomány számos képviselőjének álláspontja szerint a reformációt a vallási és társadalmi kérdések összekapcsolása tette európai horderejű történeti jelenséggé. Erőteljesen mutatkozik meg ez az 1525-ös nagy német parasztháború és a reformáció viszonyában.

Az egyik ilyen összekötő kapocsnak a reformáció antiklerikalizmusát tartják. Az egyház és a klérus anyagiassága, pénzhétsége stb. azonban már a reformációt megelőzően is támadások középpontjában állott. Luther történeti jelentősége ezen a téren abban van, hogy megigazolás-tanával és a minden hívő papságáról szóló felfogásával olyan új egyházfogalmat alakított ki, amely a réginek dogmatikai alapjaira mért csapást. Így mintegy törvényesítette a feudális renddel szembeni kritikát s lehetővé tette, hogy a reformációs mozgalom széles forradalmi népmozgalomba csapjon át.

A reformáció azonban több volt az egyházi dogmák elleni támadásnál. Luther maga a Biblián alapuló egyházkritikát kezdettől fogva összekapcsolta olyan politikai, társadalmi és gazdasági problémákkal, amelyekben a 16. sz. társadalmi ellentmondásai fejeződtek ki s kereste ezek bibliai alapozottságú megoldási lehetőségeit.

Az egyik ilyen problémacsoportot az uzsora elleni fellépés tükrözi. A 15/16. sz. fordulójának gazdasági nehézségei sok parasztot és városi polgárt kényszerítettek kölcsön felvételére. A kánoni tilalmak kijátszása végett ez többnyire census- vagy járadékvásárlás formájában történt részben a kólostorok, mindenekelőtt azonban a városi-polgári tőke által. Luther prédikációiban elítélte ezt s megállapította, hogy nem a föld, hanem a földművelés munkája kerül eladásra. Ezért hasonlíthatta Marx Luther felfogását bizonyos értelemben Adam Smithéhez.

Súlyos problémája volt a 16. század elejének a koldulás is. A 15. század végétől megnövekvő társadalmi differenciálódás következtében a városi szegénység aránya elérte sőt meghaladhatta az 50 %-ot, a falusiaké a 25–30 %-ot. A koldulást elismerő tomista és az adományok nyújtását felértékelő skolasztikus felfogás miatt e kérdés teológiailag is új megalapozást kívánt. A reformátorok az „aki nem dolgozik, ne is egyék” bibliai elve alapján felértékeltek a munkát s a társadalomnak csak a munkaképtelenek (öregek, árva stb.) ellátását írták elő, a helyi közösségekre bízva a gyakorlati kivitelezést.

Jelentős támadási felületet nyújtottak a korakapitalista kereskedőtársaságok és monopoliумok is. Ezeknek főleg spekulatív és áremelő praktikáit ítélték el.

H. Hillerbrand szerint a parasztok panaszaiban a vallási jellegű követelések csak 5 %-ban jelentkeznek. Az összefüggés a valóságban azonban ennél sokkal erősebb. Egyrészt a programoknak nemcsak a konkrét követeléseit kell figyelembe vennünk, hanem bevezetőiket is, amelyek az evangéliumra hivatkoznak, mint az igazság mércéjére. Másrészt az ismert reformátorok döntőbírául hívása külön vallásos érvelés nélkül is a reformációhoz való alkalmazkodást tanúsítja.

A reformátorok tehát a parasztok és polgárok tényleges gazdasági-társadalmi problémáit ragadták ki s ehhez dolgoztak ki egy olyan biblikusan megalapozott érvelést, amelyet a felkelők hasznosítani tudtak. Amiben túlléptek a reformátorokon, az nem ideológiájuk érvelés tartalmában, hanem a megvalósítás eszközeiben volt. A lutheri irányzat olyan, az evangélium alapján felépülő keresztény társadalmat kívánt, amely a társadalmi ellentéteket megszünteti, a feszültségeket feloldja. Mivel azonban az evangéliumi elvek gyakorlati megvalósulása nem haladt előre, az 1523/24-es reformációs írásokban a szorongás és válságérzet is felbukkan. A népmozgalom pedig – anélkül, hogy eszmerendszerét újra kellett volna értelmeznie – függetlenítette magát és céljait saját eszközeivel közelítette meg. A parasztháborút

nem Luther és a reformáció váltotta ki, hanem a társadalmi, gazdasági, politikai ellentmondások. Miközben azonban a reformátorok ezt a konfliktus anyagot magukévá tették és az evangélium mércéje szerint keresztényienek ítélték, olyan alapokat fektettek le, amelyekből 1524/26 felkelői is kiindulhattak.

Bartha Gábor: „Az erdélyi reformáció kezdetei” c. előadásában először Erdély viszonyait vázolta fel, s kiemelte a korban egyedülálló sajátosságát, a négy felekezet együttélését lehetővé tevő vallási türelmet. Elmondotta, hogy az országot a reformáció első hullámai még önállósulása előtt érték. Az első befogadók a szászok, akik Honterus János hatása alatt az 1540-es években magukévá teszik a lutheri tanokat. Tőlük azután az erdélyi magyar városok felé terjedt a reformáció.

Az erdélyi magyar városokat azonban másfelől is elérte a hitújítás: ugyancsak az 1540-es években vált törvényesen evangélikussá a magyarországi mezővárosok parasztpolgársága, s élénk gazdasági kapcsolataik révén Erdély felé is terjesztették az új tanokat.

A magyarországi mezővárosok felől terjedt át Erdélyre a reformáció második, kálvini hulláma is, főleg Kálmáncsehi Márton és Méliusz Juhász Péter tevékenysége következtében. Hamarosan gyökeret vertek Erdélyben az antitrinitárius tanok is, s sokan néhány év alatt háromszor is vallást váltottak, új és új üdvözítő tanokat keresve, mint azt Dávid Ferenc sorsa is példázza.

Ugyanakkor az egyes vallási irányzatoknak megvolt a maga többé-kevésbé körülírható társadalmi bázisa is. A fejedelmi udvar nem vált protestánsá s a Báthoryak alatt még bizonyos ellenreformációs tendenciák is megfigyelhetők. A szászok ragaszkodtak a lutheri tanokhoz, a Tiszántúl mezővárosai a kálvinizmushoz, míg az antitrinitarizmus a székelyeknél és Kolozsvár polgárai között talált kitartó híveket. Az előadás további részében ennek okait próbálta felvázolni.

A hatalom magatartását, a katolicizmus melletti megmaradását illetően azzal indokolja, hogy a török szövetség ellensúlyozásaképpen ezzel kívánták hangsúlyozni a Rómához, a Nyugathoz tartozást.

A szászok lutheranizmushoz való vonzódását német-voltuk érthetővé teszi, „megtorpanásukat” a reformáció első lépcsőfokánál magyarázná, az 1540-es évek rövid gazdasági fellendülését követő stagnálás, amely a konzerválás, a meglévő megőrzése irányában hatott volna.

A kálvinizmus erdélyi terjedésében politikai célszerek is megfigyelhetők: első támogatójuk a Fráter Györggyel szembe forduló Petrovics Péter

volt. A civis városok csatlakozását pedig a kálvini hittételek erősen plebejus színezetében véli megtalálni.

A székelyek antitrinitarizmusa viszont elavult katona-paraszti társadalmuk válságában gyökerezhet. A válaszdadás – s mindkettőt megtaláljuk náluk – vagy a „dicső múlt” élesztgetése és a katolikus hagyományokhoz való ragaszkodás, vagy a minden újat szívesen fogadó lázadás lehetett.

A vallási kérdések és a társadalmi-gazdasági helyzet összefüggéseit mutatja, hogy a reformáció a román jobbágyok körében a térítőik minden erőfeszítése ellenére sem tudott gyökeret verni. Míg a magyar, szász és székely paraszt figyelt a teológiai vitákra is, a politikai életből kirekesztett románság mereven bezárkózott a maga ortodox hitébe.

Sigrid Looss: „A korai német reformációs mozgalmak felfogása a világi felsőbbbségről.” című előadásában hangsúlyozta, hogy a felsőbbbség és az alattvalók, valamint egymás iránti kölcsönös kötelességeik a korai reformációs irodalom egyik sokat vitatott problémája. Tulajdonképpen két előzményre vezethetők vissza: a császári kancellária vitáiban kialakult felsőbbbség-fogalomra és az alattvaló-felfogásnak a frankfurti városi vitákban kiformalódott tartalmára. A reformáció maga is két irányban indult el.

Az egyik irányt Luther felfogása képviselte, akinek nézeteiben két fejlődési szakasz különíthető el. Az első „A német nemzet keresztény nemességéhez” címzett írása jelenti. Ebben a felsőbbbség isteni eredetéből vezeti le azt a jogot, hogy a világi hatalom egyházi ügyekbe avatkozzon és a pápával szemben érvényesítse akaratát. Ezzel nemcsak a birodalmi rendek pápaellenes nemzeti oppozícióját támasztotta alá, hanem egyúttal felelőssé is tette őket a birodalom sorsáért. Ugyanakkor Luther azt is hangsúlyozta, hogy a felsőbbbségnek kötelessége a közjó érdekében, alattvalói hasznára tevékenykednie.

Luther felfogásának kiteljesedése „A világi felsőbbbségről” szóló munkájában található. Ebben kifejti, hogy a keresztény ember két birodalomban él: egyik isten örök országa, amelyikbe senki sem avatkozhat bele. A másik a kényszernek és törvényeknek alávetett földi világ. Ebbe isten azért helyezte a felsőbbbséget, hogy bírálja legyen a gonoszoknak. Az ember bűnre való hajlandósága miatt ez a rend nem tökéletes, mégis engedelmeskedni kell neki.

A másik irányt a reformációs népmozgalmak képviselték. A felsőbbbség-alattvaló viszony ugyanis a városok közvetítésével a tömegek gondolkodásának is része, az egész közvéleményt foglalkoztató kérdés lett. A városok reformációja a városi közösség-fogalomból kiindulva közelíti meg a

problémát. Így Zwingli a bibliát a hatalmasok törvényének is tartja, s szerte a zsarnoki felsőbbiséget, amely nem követi isten törvényét, meg lehet dönteni. Az ellenállási jognak a megfogalmazása mellett a „község” szerepének középpontba állítása jelentette a humanizmustól erősen befolyásolt felfogásnak a másik fontos elemét. Legélesebb megfogalmazása s egyben a kettő összekapcsolása Münzernél található. Szerinte, ha a világi felsőbbiség nem hajlandó harcra az Antikrisztus ellen az új világ megteremtéséért, akkor isten a népet választja ki, hogy kardot emeljen s maga gyakorolja az uralmat.

Kónya István: „A reformáció vallási formáinak néhány tipológiai problémája” című előadásának első részében a reformáció jellegével foglalkozott. A reformációt, a reneszánszsal együtt a korakapitalista viszonyok vallási felépítményeként vette számba. Azzal is rokonította őket, hogy mindkettő egy régen volt, tökéletessé idealizált múlt újramegvalósítójának vallotta magát. Ez az illúzió kettős veszélyt hordozott: egyrészt a feudalizmus korában született, minden előremutatót is elvetett, másrészt saját teljesítményét értékelte le, azt csupán a romlatlan régihez való visszatérésként fogva fel.

Ez a formailag reakciós jelleg azonban tartalmilag egyáltalán nem volt az, hanem az új társadalmi rend felé való törekvést fejezte ki. A korai polgárosodás okozta társadalmi struktúráváltozások által teremtett új rétegek sokszínűsége, a törekvések különböző útjai párosulva a kialakulóban lévő polgári nemzetek sajátosságaival a vallási típuson belül a formációk sokszínűségét hozták létre.

E változatos formák tipológizálásához kiindulásul Engelsnek a reformáció polgári és plebejus irányzatairól tett megállapításait hívta segítségül a szerző. Előadása második részében ennek a tükrében veszi sorra a fontosabb irányzatokat.

A Luther nevéhez fűződő német reformáció specifikus jegyeit abban látja, hogy a társadalmi viszonyok fejletlensége miatt a 16. sz.-i Németországban a forradalom kérdése csak elméletileg vetődhetett fel. Luther és irányzata egy közbülső társadalmi háttérre (fejedelmek, birtokos nemesség, stb.) támaszkodott. Így helyreállította a hit tekintélyét a „sola fide” elvel s külsőségeiben is több vonást tartott meg a középkori kereszténységből.

Zwingli svájci reformációja, amelynek bázisa a városi polgárság volt, továbbblépés a „sola fide” elven a „sola gratia”-val, amely szerint a hit maga is a szentlélek ajándéka. A szentségeket csupán szimbólumoknak tartja, egyházszervezete pedig kifejezetten republikánus jellegű.

A polgári háttérű kálvinizmus specifikuma abban áll, hogy mindazt a dogmatikai, egyházszerkezeti, stb. elemet elveti, amelyek nem következnek egyenesen a bibliai kinyilatkoztatásból. Így lett a polgárság legradikálisabb elemeinek irányzata.

A 16. század azonban olyan elemeket is kitermelt, amelyek a polgárságnál is radikálisabbak voltak: a városi plebejus elemeket, a megnyomorított jobbágytömegeket és a világi értelmiség első csoportjait. Ezek érdekei túlmennek a városi polgárságén s a vallási reform náluk – elsősorban a Münzer-féle anabaptizmusban –, forradalmi törekvésekkel töltődik fel. Míg azonban a polgári irányzatok a korszak lehetőségeinek reális tükröződései, a népi-plebejus irányzatok utópizmusa csupán a korszak formális lehetőségeit fejezik ki.

A másik fontos forradalmi irányzat, az antitrinitarianizmus a városi reneszánsz-értelmiségiek körében született: Benne a reformáció ingája egészen a szentháromság dogmájának tagadásáig lengett ki.

A reformáció a másik, a középkori kereszténységtől kevésbé eltávolodó szármayon, az anglikanizmusban is végbement, elszakadva Rómától s az egyház fejévé a királyt téve.

Végezetül az előadás megállapította, hogy tipológiai rendszer felfedezése igen nehéz. Az eddigi kiindulások mind saját vallásukhoz viszonyítva végezték ezt el. Közülük legfigyelemre méltóbb Ravasz Lászlóé, aki a reformáció centrumpártjának tekintett kálvinizmustól jobbra (a katolicizmus felé) és balra (szekták) elhelyezkedő sorokba rendezi a vallási formákat. A marxista vallásméleletnek e tipológiákon túllépve a vallások mai fejlődésében való visszatükrözőződésüket is figyelembe kell vennie.

Siegfried Hoyer: „Török és Antikrisztus” című előadásában Luthernek a törökökkel kapcsolatos nézeteit vette vizsgálat alá azok chiliasztikus összefüggésében.*

Alexander Tinschmidt előadása: „*A wittenbergi egyetem befolyása a magyarországi reformációra*” azt a hatást vette vizsgálat alá, amelyet az 1520 és 1711 közötti külföldi egyetemet járt fiatalok közvetítettek hazájukba. A wittenbergi egyetemen 1502-es alapításától kezdve 1812-ig összesen 2925 magyarországi diák tanult. Jelentősége először is abból adódott, hogy a 16. században itt képezték ki a magyarországi teológusok, tudósok és tanítók nagy részét.

Másrészt Wittenberg példája hatott a magyar iskolarendszer kiépítésé-

*Előadását e számunkban teljes terjedelmében közöljük.

re is. A szász iskolák alaptörvényeit 1543-ban megfogalmazó Honterus János, Stöchl Lénárt, a bártfai iskolatörvények szerzője, stb. mind Wittenbergben tanultak. 1604-ig, amíg a lutheri hittételek aláírását nem követelték meg a diákoktól, sok kálvinista diák is tanult itt s általuk a sárospataki és debreceni kollégium is sokat vett át a wittenbergi példából. Wittenberg egyébként számos magyarországi tanulónak lett végleges otthona: nem egy Wittenbergben maradt, mint az egyetemen oktatóvá lett soproni származású Johannes Röschel, vagy a városi bíróvá lett korompai születésű Mathias Christophoros.

Az ellenreformáció idején Wittenberg az üldözött protestánsok menedékhelye lett. Számos menekült kapott támogatást és segítséget új pályája elkezdéséhez az egyetemtől. Ezek egy része hosszabb-rövidebb száműzetés után visszatért Magyarországra, mint a brassói Valentin Greissing vagy a később Zsolnán lelkészkedő Daniel Mazar. Wittenbergen keresztül vezetett az útja több, az ellenreformáció elől Magyarországból hazájába visszatérő német protestáns lelkésznek és tanítónak is.

A Habsburgok protestáns üldözése a magyar rendi mozgalmak mellé állította a felvidéki városok német polgárságát. Ezeket a harcokat protestáns ideológiával vívták s így Kassa, Eperjes, Bártfa, Szepes, Lőcse és Késmárk német polgárságát ott találjuk Bocskai, Bethlen és Rákóczi mellett. A magyarországi protestantizmus ezekben, a vallásszabadságért is folyó küzdelmekben ideológiai támaszt talált a wittenbergi egyetem szellemiségében.

Az előadásokat élénk vita követte, amelyik még október 1-én, a budapesti ülés alkalmával is folytatódott. E viták három csomópont köré csoportosíthatók.

Az egyik csoportot a reformációs tanok és társadalmi hatásuk, összefüggéseik képviselték. *Makkai László* azt hangsúlyozta, hogy a teológia és a társadalmi problémák és mozgások között sok kapcsolat van, több, mint azt az eddigi kutatások feltételezték. *Péter Katalin* azt a kérdést vetette fel, hogy a hatalmasok cselekvéseit vajon mennyire befolyásolta az ideológia. Magyarországon két forráscsoport, a végrendeletek és gyászbeszédek elemzése azt mutatja, hogy a 16. században megváltozott az embereszmény és megjelenik az alattvalókról való gondoskodás, mint erkölcsi kötelesség. Az azonban még nem tisztázott, van-e ebben szerepe a reformációnak. *Gerhard Brendler* arra utalt, hogy a teológia fejlődésének megvannak a maga saját törvényszerűségei, álláspontja nem vezethető le közvetlenül a gazdasági helyzetből. Rámutatott a reformációs röpiratokban jelentkező csalódott hangra, afelett, hogy az evangélium oly kevés gyümölcsöt hoz. Ehhez

kapcsolódva *Adolf Laube* a Luther bibliakutatásaiban tükörcződő félelmekre utalt. *Botta István* három mozzanatot emelt ki. Egyrészt Luther harcát a tökéletes életért, másrészt Luther munkaetikáját, amely szerint egy szorgos szolgálólány nagyobb istentiszteletet cselekszik, mint a tétlen szerzetes. Harmadszor azt hangsúlyozta, hogy a reformáció széles befogadását érthetőbbé teszik a huszita előzmények s hogy a tűzben égő lúd s a hattyú tollal: Husz (neve is lúdra utal!) és Luther szimbólumai. *Siegfried Hoyer* Luthernek a jobbágyszabadság elleni állásfoglalását tette szóvá. *Magyar László* a biblia és ige kettős felfogását fejtegette Luthernál. A leírt bibliai szó még nem ige, csak ha a leírt textus találkozik az emberek problémájával, akkor válik igévé a gyülekezetben. Ez a felfogás tette érzékennyé a reformációt kora kérdéseire.

A másik vitatott kérdéscsoport a reformáció történeti jelentőségének megítélését fogta át. *Gerhard Brendler* azt fejtegette, hogy a reformáció értékelésének marxista megközelítése eltérő lehet attól függően, hogy a marxista gondolkodás melyik fejlődési fokáról indulunk el. Marx és Engels állásfoglalásai ugyanis sokat fejlődtek munkásságuk folyamán. A fiatal Marx például a forradalmat a reformáció korában csupán teoretikus lehetőségnek látta, az idős Engels szerint a reformáció és a parasztháború a forradalom reális megvalósulási formái voltak. Magának Engelsnek a nézetei is sokat változtak, a parasztháborúról írt munkáját is újra akarta írni. Elsősorban azért, mert abban Németországot elmaradott országgént ítélte meg, holott anyagilag akkor az európai fejlődés élvonalában állott s a forradalmi mozgalmak levezethetők a korakapitalista fejlődésből.

A reformáció egyes típusait illetően vitatta a lutheri és kálvini irányzatoknak mint fejedelmi és polgári irányzatnak a megkülönböztetését. Egyrészt a német reformáció alapja is a polgárság volt és a svájci is elnyomta a maga parasztjait. Másrészt dogmatikusan is sok minden megvan Luthernál, amit svájci sajátágnak tartanak. Így a sola fide Luthernál csupán a sola gratia konkretizálása. A predestináció is megvan a fiatal Luthernál, de később, Melancthon hatására nem kerül bele a hitvallásba. Münzer Tamásnál sem lehet az „ateizmust súroló” felfogásról beszélni, sőt Münzer egyenesen az értelem elé helyezte a bibliában megtalálni vélt igazságokat.

Makkai László arra hívta fel a figyelmet, hogy a 16. századi Németország gazdasága bizonyos értelemben csúcsteljesítmény, de ez a teljesítmény ingatag volt. A német korakapitalizmus fejlődése megtorpan, 1570 körül Németország kezdte elveszíteni vezető szerepét, s ezzel párhuzamosan a luterizmus is elzárkózó lett. Felvetette azt a kérdést, hogy ebben a hanyatlás-

ban milyen szerepe lehetett a kereskedelmi utak eltolódásának és a korakapitalizmusra rátelepedő fejedelmi hatalomnak. *Gyimesi Sándor* utalt arra, hogy a német forradalmi és reformkísérletek, a lovagok felkelése, a birodalmi reform, a parasztháború, a városi mozgalmak sorra kudarcot vallottak, még mielőtt a gazdasági hanyatlás bekövetkezett volna, sőt e kudarcok szerepet játszhattak a gazdaság megtorpanásában is. A kereskedelmi utak eltolódása kérdésében pedig utalt a kereskedelem szerkezeti és jellegbeli változásainak fontosságára. *Adolf Laube* szerint a német korakapitalizmus elakadása nem elsősorban a kereskedelmi változások, hanem a fejedelmi hatalommal való kapcsolatainak – (elsősorban a bányajog és pénzkölcsönzés területén) – rovására írható.

A harmadik kérdéskört a reformáció magyarországi elterjedése alkotta. A német kutatók itt elsősorban arra voltak kíváncsiak, mi magyarázza a magyar reformáció csatlakozását a kálvini irányzathoz, jóllehet ez gazdasági fejlettségéből nem feltétlenül következett. *Bucsay Mihály* a magyarázatot a kálvinizmus önkormányzati mintáinak vonzásában vélte megtalálni. *Gyimesi Sándor* arra mutatott rá, hogy a reformáció Magyarországon is elsősorban városi jelenség, gyűjtőpontjai az árutermelő mezővárosok voltak. Makkai László előadására visszaulva kiemelte ezeknek a világgazdasággal s az európai – délnémet kereskedelmi partnereiken keresztül a zwingliánus és kálvini – eszmeáramlatokkal való kapcsolatait is.

A tudományos ülészak kiegészítéseképpen a Vegyesbizottság külön ülésen vitatta meg a feudáliskori forráskiadványok, köztük a reformáció forrásainak kiadásával kapcsolatos kérdéseket. Német részről *Bernd Rüdiger* és *Adolf Laube*, magyar részről *Benda Kálmán* és *Bucsay Mihály* tartott tájékoztató előadást.

Egy ilyen ülészaknak természetesen sok tanulsága van. Az információk cseréjén, a kölcsönösen ösztönző gondolatok ütköztetésén túl elsősorban arra utalunk, hogy mennyi változást ment végbe megszokott reformáció képünkön s mennyit kell még tennünk a nemzetközi reformáció kutatás eredményeinek megismeréséért, saját, sokszor bizony leegyszerűsítő felfogásunk megújításáért.

Budapest. 1983. január 26.

LUTHER MÁRTON TEOLÓGIÁJÁNAK EREJE ÉS HATÁSA

A történelmi materializmus feloldhatatlan követelménye, hogy a történelmi személyiségek megítélésénél vegyük figyelembe: milyen osztályokhoz, rétegekhez vagy csoportokhoz kötődtek, az osztályharcban kinek a pártján álltak, milyen társadalmi érdekeket juttattak kifejezésre, illetve milyen társadalmi erők használták fel, vagy állították szolgálatukba őket. Egy marxista közelítésű Luther-képtől tehát meg kell kívánni, hogy ezt a kérdés-komplexumot lehetőleg pontosan, konkrétan és differenciáltan válaszolja meg. Mindenekelőtt történetileg kell konkrétan megválaszolni, mivel az olyan általánosításokkal, hogy Luther Márton a polgárság képviselője volt, kevésre megyünk. Az sem vezet célra, ha a polgári szociológia módján csak egy társadalmi aspektust veszünk figyelembe, noha ez az osztályhelyzet analíziséhez természetesen hozzátartozik. Mint ismeretes, a származás még semmiképp sem azonos minden további nélkül azzal, amit osztályhelyzeten értünk. Ez nem valami statikus, egyszersmindenkorra adott, hanem dinamikus, fejlődik, és a legszélesebb értelemben magában foglalja a személyiség eszmei pozícióit, ideológiáját.

Ezen megfontolásokból kiindulva az utóbbi években Luther osztályhelyzetének egy árnyaltabb leírásához jutottunk el, elsősorban a „Tézisek Luther Mártonról” megírásakor. Eközben figyeltünk fel arra, hogy a Luther család történetében és Luther Márton személyes életútjában specifikus módon ragadható meg a kor átmeneti jellege. Az átmenet a sokféle feudális kötöttségű paraszti életmódról a vállalkozóira, Luther szüleinek generációjánál történt meg. Bányász-részvállalkozóként egy olyan életmód felé fordultak, amelynek mindinkább kapitalisztikus elkötelezettségei voltak, és amelynek a gondolkodásra, érzelmekre és a cselekvésre gyakorolt hatásával számolni kellett. Ez fordulatot jelentett a falutól a város felé, tehát egy eredendően paraszti család elvárosiasodásának irányába hatott. Luther Márton tehát bányász fia, paraszток unokája. A paraszti kötelek – amint erről később, híres „Asztali beszélgetései”-ben Luther maga is megemlékezett, lazulni kezdtek, mégpedig két okból is: nem éltek többé egy fedél alatt a paraszti nagyszülőkkel, mint ahogy ez paraszti környezetben gyakori, továbbá a Luther-szülők kemény munka árán elért társadalmi felemelkedése csak a falu elhagyása árán vált lehetségessé. Luther egyéniségében és jelle-

mében a paraszti komponensek, amelyekről a népszerűsítő irodalomban még a közelmúltban is szó esett, csekélyebbek lehettek, mint ahogyan azt az idős Luther néhány nyilatkozata sejteni engedi. Osztályhelyzetén azonban ezek jóformán semmit sem változtatnak. Ellenkezőleg: ha egyáltalában valamit, akkor éppen negatív értelemben, mivel Luthernek egész tömeg kedvezőtlen nyilatkozata van a paraszti jellemről. Azt tartja róla, hogy fősvény, uzsorás, buta és a saját előnyére gondol, aki nem tart sokat a keresztény hitről sem. Természetesen az efféle nyilatkozatokból nem kell sok mindent kiolvasni, mivel Luther nem takarékoskodott az efféle szidalmakkal más rendek esetében sem, ezeket is megleckéztette.

Jellemző azon réteg társadalmi ambícióira, amelyből Luther apja felküzdhette magát, hogy Hans Luther Márton fiát jogi tanulmányok útján kívánta az akkori társadalom magasabb és tekintélyesebb pozícióihoz segíteni. Elsőszülöttjét gondolatban már mint bírót, tanácsost látta, vagy valamely fejedelem környezetében tevékenykedő rangos hivatalnokként. Ez teljesen megfelelt a korakapitalista kisvállalkozói réteg társadalmi igényének. Hogy pozícióját megszilárdítsa és biztosítsa, jó kapcsolatokra volt szüksége a városi és a fejedelmi felsőbbbségekhez, mivel azok nemcsak a jogrendet garantálták, hanem az adott esetben az ő segítségével lehetett javítani is azon. És végül a világi felsőbbbségek, mindenekelőtt a fejedelmek biztosították politikailag az egész társadalom reprodukciós feltételeit. A kapitalista vállalkozók számára a bányászatban különösen jelentős volt az, hogy a fejedelmek rendelkezzenek a bányaeregálék fölött — bár esetenként ebből konfliktusok is adódhattak —, ami viszont mindenekelőtt korrekt magatartást tett szükségessé. A származásból következik tehát osztályhelyzetük lassankénti kialakítása érdekében az akkori legmodernebb termelési mód képviselőivel való kapcsolat és a társadalmi felemelkedés felé tájékozódás a fennálló hatalmakra támaszkodva. Amikor azonban 1505-ben röviddel az erfurti egyetem jogi karára való beiratkozása után bekövetkezett az ismert stotterheimi esemény, azaz villám csapott le mellette, földrevetve őt, Luther elhatározta, hogy kolostorba vonul. Ezzel letért az atyai akarat kijelölte pályáról.

Semmi ok arra, hogy ezt az eseményt misztifikáljuk vagy abban egyenesen a kor válságának jelét lássuk, mivel a későközépkorban és még később is mindenkor voltak olyan emberek, akik a legkülönbözőbb okok és indítékok következtében — villám hatására és anélkül — kolostorba mentek. Ám az osztálypozíció kérdése szempontjából, amely minket itt érdekel, ez egy alapvető jelentőségű döntő kérdés volt, minthogy a kolostorok népe és általában az egyháziak nem alkottak külön osztályt. Az egyház keretébe tarto-

zott mindenki, akit megkereszteltek rendi hovatartozásától függetlenül. A kolostorokba valamennyi osztály és réteg tagjait fölvettek. Sőt akit egy kolostorba fölvettek, de még inkább akit pappá szenteltek – s ez volt a helyzet két évvel később Luther esetében – az korábbi szociális körveztétől eltávolodott, családi és osztálykötöttségeiből kivált. Ez jogilag abban fejeződött ki, hogy a papok számára sajátos jog, a kánonjog lépett érvénybe és ennek egy bizonyos ideológiai megfelelése volt a pappá szentelés eltörlhetetlenségéről szóló tan. A marxista irodalomban eddig nem volt gyakori eset a papságról, mint osztályról beszélni, s én sem hiszem, hogy értelme volna az osztályfogalmat erre a speciális jelenségre alkalmazni. Bár a lenini osztály-definíció ezt nem zárja ki teljesen, mégis nagyon szabad és tágan értelmezett interpetálás volna. A társadalmi elemzés szempontjából a legcélszerűbb az lehet, ha a papságot mint történelmi-társadalmi kategóriát értelmezzük, amely inkább egy rend jegyeit mutatja, mint egy osztályét. Az egyház és a papság, mint történelmi jelenség sokkal régibb, mint a 15/16. század fordulóján válságba került feudális társadalom. A maga módján közreműködött az antik rabszolgatartó társadalom széttörésében, és mind a rabszolgaságról a feudalizmusra, mind pedig a bomló germán és szláv őstársadalomról a feudalizmusra való átmenetben. Az egyházat történelmi tapasztalata tette képessé, hogy a római birodalom hanyatlása idején ne csak az antik kultúráis örökség egy részének folytonosságát hordozza, hanem az európai feudális társadalmak és kultúrájuk nemzetközi integrációs centrumává váljon.

Amikor Luther pap lett, megszűnt egy meghatározott társadalmi-gazdasági osztály tagja lenni. A feudális társadalmon belül olyan státusszal rendelkezett, amelyet nem osztály-jegyek határoznak meg. Nem polgár, paraszt vagy nemesember, nem nemesi földbirtokos, jobbágy, nem is árutermelő vagy korakapitalista vállalkozó, nem lovag, zsoldos vagy tanácsos. Szerzetes és pap. Tanulnia kell, vizsgákat letenni, akadémiai fokozatokat szerezni és néhány év múlva egyetemi tanár Wittembergben, teológus. Később ebből a pozícióból lesz történelmileg hatékony, felforgató és forradalmasító.

Ha valaki nem éri be azzal, hogy egyszerűen konstatálja Luther szerzetesi, papi és egyetemi tanári mivoltát és igyekszik őt valamilyen számunkra ismerős kategóriába sorolni, ahová egy osztály vagy szociális analízis értelmében besorolható volna, úgy tulajdonképpen csak egyetlen kategória marad, amely szóba jöhet, nevezetesen az *intelligencia* kategóriája. Természetesen ez esetben némileg modernizált kategóriát kell igénybe venni. Lutherrel számunkra nem a 16. század polgára jelenik meg, nem is a feltö-

rekvő kapitalizmus és egyáltalán nem a földhözkött paraszt, vagy a kötekedő német lovag mintaképe, mint azt egykor egy Wolfram von Hanstein állította, hanem egy intellektuel kora specifikus körülményei között. Ez a korai intelligencia bizonyos függőségek között élt. Az egyetemeken, a fejedelmi udvarokban koncentrálódott, a városi magisztrátusok és nem utolsósorban az egyház szolgálatában állt. Mecénásokra volt utalva, ha bár megkísérelte, hogy függetlenedjék és ne kelljen közvetlen szolgálati viszonyba lépnie, ha nem sikerül valamelyik egyetemen állást kapnia. Bár a könyvnyomtatás fejlődésével már van egy gyorsan bővülő és felvevőképes könyvpiac, aligha lehetett megkísérelni, hogy valaki szabad írói tevékenységből éljen meg, mivel még nem volt ismeretes a szellemi tulajdon fogalma. Gyakran voltak utánnyomások, és alig fizettek honoráriumot. A honoráriumot magasrangú személyek ajándékainak és figyelmességeinek kellett pótolniok, és a legbiztosabb megélhetést még mindig egy egyházi javadalom jelentette, mint ahogy az egyetemeket is jelentős részben egyházi javakon alapították. Ez a szociális származása szerint szerfelett heterogén intelligencia az egyház, a világi hatalom és a közvélemény feszültségmezőjében élt. Jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy egyház- és társadalomkritikai közvélemény formálódjon és maga teremtette meg ezzel azt a nélkülözhetetlen teret, ahol az ideológiai viták széles körű hatást gyakorolva terjedhettek.

Mint szerzetes és pap Luther az egyház szolgálatában állt, mint egyetemi tanár élvezte az egyetem korporatív különjogait és egyúttal fejedelmi fennhatóság alá tartozott. Egyetemi posztján mély szellemi konfliktusba került a skolasztikus teológiával és az egyházi hierarchiával, amelynek során a fejedelem végül az életét mentette meg társadalmi és politikai biztonságot nyújtva neki. Itt semmiképpen sem csak egy szituáció-feltételezte opportunizmusról van szó, amely Luthert az adott körülmények között érthető módon mind egyértelműbben közelítette a fejedelemséghez. Ebben sokkal inkább annak az egész rétegnek a politikai belátása mutatkozott meg, amelyhez tartozott, mint a feltörekvő korakapitalista köröké, ahonnan származott. A korai intelligencia a fejedelmi partikularizmust szolgálta, arra épített, sőt messzemenően függött tőle. Támaszt talált itt és következetesen védelmezte azt a kívülről és belülről jövő fenyegetésekkel szemben. Luther magatartása ebben a vonatkozásban nem különleges eset, hanem egyenesen a szabályt reprezentálja. Luthernek ez az osztálypozíciója – mint ismeretes – legkövetkezetesebben a parasztháború idején jutott kifejezésre.

Megmutatkozik azonban a parasztháború után az idős Luthernél is, sőt bizonyos fokig még karakterisztikusabban, mint az 1520–25-ös években.

Arra szólítja fel urát, hogy tartson vizitációkat, hozza rendbe az egyházi ügyeket, terjessze ki befolyását az egyházi birtokok fölé, hogy a papok és tanítók megélhetése biztosíttassék és így elejét vegyék annak, hogy a nemesség az egyházi vagyont teljesen a saját céljaira használja. Ebből ugyanis a papokra és tanítókra súlyos sérelmek származhatnak. Luther törekvéseit az egyház és az iskolák sorsa miatti aggodalom mozgatta, s mindenekelőtt a közvetlenül érintettek érdekeit szolgálta, éppen a papokét és tanítókét, és így abban egyes intellektuelek egészen specifikus és szűk társadalmi-, rend- vagy osztályérdekének kifejezését láthatjuk. Ez egy olyan szempont, aminek természetesen van jogosultsága, de mégsem abszolutizálható, mivel Luthernek sem szubjektív intenciói sem magatartásának objektív funkciói nem igazolnák. Az iskolák és a templomok alkalmazottainak társadalmi, anyagi és jogi pozíció-biztosítása szükséges volt az oktatás fenntartása és továbbfejlesztése szempontjából, és így az egész országnak érdekében állt. Mint ismeretes, a reformáció éppen ebben a vonatkozásban hozott fölöt-
tebb gyümölcsöző és pozitívan továbbható tartós eredményeket.

Az osztálytagozódás végsősoron a társadalmi munkamegosztás kifejezője és annak eredménye, noha nem minden társadalmi munkamegosztás alapján létrejövő szociális réteg eo ipso mutat osztályjelleget. Másfelől azonban az emberek egy meghatározott csoportjának társadalmi és ezzel történelmi funkcióját is éppen a munkamegosztás alapján lehet megragadni. Ha témánkkal összefüggésben Luther társadalmi és történelmi szerepének összefüggését akarjuk megvilágítani, úgy nem elég utalni az ő státusára mint szerzetes, pap és tudós, nem elég utalni arra, hogy származása alapján paraszthoz, korakapitalisztikus vállalkozókhoz és életútjának konkrét alakulása során az egyházhoz, az egyetemhez és fejedelemhez kötődött, hanem egyúttal és kiváltképpen azt kell megmutatni, hogy tevékenysége milyen funkciót töltött be a társadalmi munkamegosztás keretében. Azaz rá kell kérdezni a teológia társadalmi funkciójára általában és a lutheri teológiára különösen, mivel Luther életműve éppen ezen a területen született meg. Ezzel személyiségének legbenső szférájához jutunk, lényének azon oldalához, ahol individuum és társadalom egészen speciális módon lépnek kölcsönhatásba. Ez egy olyan problematika, amelyet a marxista történetírás a múltban érintett ugyan, de csak mellékesen, periférikusan kezelt. A személyiség történelmi szerepét és az individuum, valamint a társadalom kölcsönhatását kutatva éppen Luther esetében ezt a problematikát kell erőteljesebben a figyelem központjába állítani, és itt kell intenzívebb elméleti kutatásokra vállalkozni.

Az ismert formulával, hogy a vallás a nép ópiuma, kevésre jutunk. Itt inkább továbbsegít Marxnak „A hegeli jogfilozófia bírálatához” írott bevezetésének az a gondolata, hogy minden kritika a vallás kritikájával kezdődik. És egy másik helyen: amint akkor (ti. Luther idején) egy szerzetes fejében kezdődött a forradalom, úgy kezdődik ma a filozófusok fejében. Noha teológia és vallás közel állnak egymáshoz, nem azonosíthatók. A teológia bizonyos mértékig csupán a keresztény vallás elméleti rendszer-oldala. Azon problémával való gondolati megbirkózás, amely akkor keletkezik, ha a Biblia sokféle kinyilatkoztatását Istenről és az ő cselekedeteiről nem csupán fantáziaként vagy mint poézist fogják föl, hanem a valóságról szóló kinyilatkoztatásnak tekintik, amelynél elvileg mellékes dolog, hogy ezt a valóságot objektíve reálisan létezőként vagy csupán gondolatilag megközelíthető létezőként fogják fel. A teológiát kitalálták, tanították és tanulták. Olyan eszközként fungált, amely a papoknak saját szellemi habitust kölcsönzött, és ezen kívül minden embernek zárt világképet közvetített. Az volt a funkciója, hogy minden emberi cselekvést egy magasabb értékhez mérjen, annak szempontjából ítéljen meg. Ily módon az elképzelhető legnagyobb mértékben társadalmilag relevánssá vált, hiszen attól függően, hogy milyen istenképet alkotott magának, és milyen viszonyt alakított ki ezzel az istennel, értelmezte a jót és a rosszat és egy osztály, csoport, réteg vagy az egyes ember érdekeit, követeléseit igazságosnak, igazságtalannak vagy elvetendőnek tartotta. Az ideológiai harcok így elkerülhetetlenül teológiai vitákká váltak, röviden: a teológia ideológiaként szolgált.

1512-től Luther a wittenbergi egyetemen biblia-magyarázatot tartott a diákoknak. Teljesen erre a feladatra koncentrált. Szövegeket fordított, magyarázott, interpretált. Eközben történeti–kritikai eljárást alkalmazott. A Biblia nem minden részletét és írását tartotta egyenértékűnek, hanem mindegyiket egyetlen egységes szempont szerint ítélte meg, éspedig, hogy azok mennyiben „Krisztusra utalók”. Teológiája tehát kezdettől kimondottan Krisztus-központú. Ebből kiindulva ember és Isten viszonyáról alapvetően az volt a felfogása, hogy az ember Isten előtt mindig bűnös; természet-től fogva nincs saját törvénye, amelyet Istennel szembeállíthatna. Egyedül Isten az igazság és az isteni akaratban az ember bűnősként jelenik meg. Az ember Isten előtt semmiféle érdemet nem tud felmutatni, hanem Isten ajándékozza az embernek az igazságosságot önszántából, tiszta kegyelemből. Az egyetlen, amit az ember tehet, hogy hisz Istenben és ez a hit nem az ember cselekedete, hanem ebben az ember éppen kegyelmi ajándékként részesül.

Ez Luthernek az a döntő teológiai álláspontja, amelyből minden továb-

bi következett gondolkodásában. Tiszta teológiai formájában egyáltalán semmit nem tudott kezdeni kora társadalmi vitáival, harcaival, reményeivel, aggodalmaival, vagy kétségeivel, ezek a gondolatok az ő fölöttébb individuális személyes ügyének számítanak, az ő ötletének, az ő megítélésének, az ő eszméinek, amelyek benne a Biblia tanulmányozása közben születtek. Ez így tűnhetik, ha csak a cellájában élő szerzetest, illetve az egyetemi tanárt látjuk benne, aki előadásaira készül. Máig is újra meg újra a Luther Mártonban lejátszódó dolgok látszottak indítéknak, amelyekre a reformáció szellemi alaptartama visszavezethető. Ilymódon az a csodálatos eset állna fenn, hogy egyetlen egy ember egy egész társadalmat mozgásba tudott hozni. Váratlanul megváltozik a kép, ha nem csupán a magányos szerzetest nézzük a maga cellájában, hanem a társadalmat a maga sokféle mozgásában. Egyidejűleg a társadalom mind több válságjelet mutatott, A krízis jelei sokfélék voltak. Utaljunk csak pl. a városokban jelentkező sok nyugtalanságra és felkelésre, amelyek több hullámban rázták meg a társadalmat, a birodalmi reformtörekvések bukására, a bocskorosok összeesküvéseire, a szerzetesek, pápák és az egyház ellen mindegyre fellángoló bírálatokra, a kor fokozott vallási izgatottságára és nem utolsó sorban arra, hogy ez a maga okozati dinamikájában többé vagy kevésbé erőteljesen összefüggött a kapitalisztikus elemek kicsírázásával és gyors fejlődésével a gazdasági életben. Ez eléggé ismert és elég, ha itt csak utalunk rá. Annak a körülménynek a megmagyarázásához, hogy Luther fellépése hogyan és miként hatott végül forradalmasítóan, célszerűnek látszik utalni a reformációt megelőző válsághelyzet egy specifikus oldalára, nevezetesen a következőre: éppen az a tény, hogy a felülről jövő reformkísérletek a birodalmi gyűléseken megbuktak, de rövid ideig tartó sikereik után a városi felkelések sem képesek hatékony segítséget hozni, felvetette a bajok okainak kérdését. Mivel jogi úton és politikai lázadással semmire sem mentek, a figyelem nagyrészt a vallási kérdésfelvetésre irányult. Éppen azokban az években kezdett Luther teológiai tanárként hivatalból az isteni igazságosság kérdésével foglalkozni, amelyekben a bocskorosok összeesküvései folytak, szintén felvetve az isteni igazság kérdését, feltehetően nem pontosan kimutatható wyclifista vagy huszita forrásoktól indítva. Ez arra utal, hogy a teológiai problematika, amely felé Luther fordult, intenzív szellemi összefüggésben állt a társadalom ellenzéki erőinél jelentkező kérdésekkel és a kiútkereséssel. Ez határozott előfeltétele annak, hogy teológiája gyújtó hatású volt a nép körében. Egyén és társadalom kölcsönhatása, amelyről itt szó van, nem egyszerűen abból állt, hogy Luthertől kiindult egy impulzus, amelyre a társadalom különböző osztályai,

rétegei és csoportjai válaszoltak, hanem fölöttébb komplex folyamat játszódott le a kollektív probléma-megfogalmazás területén.

Luther „kolostori aggodalmai” legyenek bár mindig is az ő legszemélyesebb dolgai, másfelől mégis jellegzetesek abból a szempontból, hogy a társadalmi problémák a legsokoldalúbban hatottak az egyes ember életében, hogy az egyes miként érzékelte ezeket, és a maga módján hogyan oldotta meg. Tekintve, hogy a társadalom nem létezik az individuumok nélkül, és a történelmi személyiségek éppen azzal tűnnek ki, hogy a társadalmi problémákat gyakran fájdalmasabban megszenvedik, mint saját személyes problémáikat, meg hasonlóságait, reményeiket és frusztrációikat, éppen ezért képesek arra, hogy hozzájáruljanak és ösztönözzék a társadalmilag jelentékeny megoldását. Éppen Luther Márton paradigmaként szolgálhat a társadalmi problematika és az egyéni sors összekapcsolódásának dialektikus viszonyában. Luther érdeme éppen az, hogy az őt szorongató kérdéseket úgy oldotta meg, hogy válaszai hosszú időn keresztül mintegy igazolásul szolgálhattak polgárok, értelmiségiek, papok, parasztok, kézművesek és rebellis nemesek haladó törekvései számára, s útmutatásul cselekvésükhöz.

A szellemi alapok ehhez a wittenbergi egyetemen folytatott tevékenysége idején érlelődtek, lényegében 1512. és 1517. között. Döntő volt az a felismerése, hogy az ember nem saját műve, hanem csakis a hit révén állhat Isten elé. A hitnek eme központi szerepe mellett az egyház olyan tényezői, mint a búcsúk, a szentek tisztelete, ereklyék és papi hierarchia Luther szemében mellékesnek, sőt végül fenyegető elkorcsosulásnak tűntek. Ezzel teológiailag hatékony módon juttatta kifejezésre, amit sokan már régóta éreztek, és amit a visszatekintő történelmi analízis is megerősít: az egyházi reformok szükségességét.

Az egyház a feudalizmus hatalmi eszköze volt. Univerzalisztikus, nemzetközi hatalmát Róma központtal képviselte. Évszázadokon keresztül uralta a művelődést, a szószékről befolyásolta a közvéleményt, a gyóntatószékben ellenőrizte az emberek magatartását, és szertartásaival formálta a népszokások nagy részét. Valamennyi népréteg törekvő egyedeinek karrierlehetőséget nyújtott, és éppen ezzel magához kapcsolta a vagyontalan, de művelt embereket. Egyház és társadalom olyan szoros kötelékben voltak, hogy egyfelől a társadalmi változásoknak kellett előbb-utóbb kihatniuk az egyházra, másrészt viszont a társadalom mélyreható átalakítása lehetetlen volt az egyház lényeges reformja nélkül. Ámde nem utolsó sorban az egyház vigyázta a forradalmi mozgalmakat is. A bocskorosok összeesküvéseit, amelyeknek során fegyveres felkelést készítettek elő a feudális rend ellen,

az egyház a gyóntatószék útján fedezte fel. Amíg ez a jól szervezett hatalom intakt, kevés esélye volt egy feudalizmus ellenes széles népmozgalomnak. Másfelől viszont az egyház támadása egyben a feudalizmus elleni harc kezdete volt. Ilyen körülmények között az egyház megreformálása lett a polgári forradalom kiindulópontja és a reformáció maga elemévé vált a korai polgári forradalomnak. Éppen egyház és társadalom eme szoros összefüggése volt az előfeltétele annak, hogy Luther teológiai teljesítménye a 16. század elejének válsághelyzetében társadalmi esemény és nem maradt meg egy – néhány csalafinta kérdéstről folyó – tudós szakmai vita szűk keretei között.

Az 1517-es wittenbergi tézisek visszhangja mutatta, hogy az, ami Lutherben lejátszódott, társadalmilag is jelentős volt. Amennyiben ez nem így volna, egyén és társadalom mereven szembe kerülhet egymással. Arról van szó, hogy a társadalmat az individuumban lehet megtalálni, és a mindenkori individuális kifejeződés a társadalomban ismerhető meg. Luther egyéni teljesítményében a társadalmilag jelentékeny nem más, mint Isten és ember viszonyáról vallott új felfogása.

Abszolút új mégsem volt ez a felfogása. Csírájában megtalálható Ágoston egyházatyánál és Pál apostolnál, akikre Luther nyomatékosan hivatkozik. Alapvető gondolati lehetőségként mindig is jelen volt a teológiában, még akkor is, ha mind a gyakorlati lelkipásztorkodásból kifolyólag, vagy különösen az egyházi irányító és vezető tevékenység szempontjából a vele szemben álló semipelagianizmus felfogása újra meg újra érvényre jutott, amely szerint az ember szabad akarata jó cselekedeteket tud létrehozni, és hozzá tud járulni az Isten előtti megigazuláshoz. Luther felfogása nem olyan új, sőt bizonyos módon teológiatörténeti szempontból egyenesen ókorinak tűnik, és egy olyan gondolati kiindulópontot újít fel, amelyet az egyház már kb. ezer éve jó okból meghaladott és korlátozott. Ez a körülmény mutatja, hogy itt nem magában a teológia pusztá szelleme munkálkodik. A társadalom konkrét történelmi állapota az, ami esélyt ad ennek, és sikerét feltételezi. Szubjektíve Luther semmi újat nem akart, ellenkezőleg: vissza kívánt térni ahhoz, amit ő az evangélium meghamisítatlanul tiszta tanításának tekintett. De éppen ez a „vissza a kezdetekhez” – amelyet módszertanilag kétségkívül az „ad fontes” humanisztikus jelszó inspirált –, idézte fel a konfliktust a hierarchiával és hatott lázítóan és forradalmasítóan, mivel azt, amivé az egyház lett, mint hamisat és elfajzottat elvetette.

A szubjektív intenció oldaláról tekintve a reformáció kezdetén nem az új utáni óhaj áll, hanem valami régi és régen a múltba tűnt utáni kívánság.

A „régí jog” követelése figyelhető meg a paraszti mozgalomra vonatkozó feltűnő tudósításban is. A forradalmi mozgalmak korai szakaszai, illetve a korai forradalmak alaptörvényének látszik, hogy ideáljait a múltban keresik. Különböző intenzitással és mindenkor változó konkrét viszonyulással ez az 1789-es francia forradalomig figyelhető meg. Karl Marxot – mint ismert – ez késztette arra, hogy a „Brumaire 18”-ban rámutasson: „Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára, akik éppen forradalmi válságkorszakokban idézik fel... a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsönveszik... jelmezeiket...” Marx példaként kifejezetten említi Luthert is, aki új Pál apostolnak érezte magát.

Ahhoz azonban, hogy egy történelmi esemény forradalmi jegyeket mutató-e vagy nem, nem a szubjektív intenciók a mérvadók, hanem az illető esemény-komplexum okozta társadalmi változások objektív mozgásiránya és fejlődési tendenciája. Ez természetesen nem oldoz föl bennünket azon kötelezettség alól, hogy megválaszoljuk a kérdést: milyen szerepet játszott Luther Márton a korai polgári forradalom szempontjából. Itt különbséget kell tenni Luther szubjektív szándéka és objektív tevékenysége, illetve funkciója között. A kettő kölcsönhatásban állt. Szubjektíve Luther teológiai alapprobléma megvilágítására törekedett, nevezetesen Isten és ember viszonya, az isteni igazságosság, illetőleg az üdvözülés és az üdvösség elnyerésének útja foglalkoztatta. Az ő alapfelfogásával szembenálló nézetekkel folytatott vitákban elvek és alaptételek sorát alakította ki, amelyek belsőleg összefüggenek, és amelyek egymásból következnek. Ezeknek az elveknek a logikáját és belső összefüggését legjobban úgy lehet felfogni és megvilágítani, ha azokat egy, az üdvözülés útjára vonatkozó megismerési folyamat fozzataiként, illetve az Isten üdvözítő tevékenységének lépcsőfokai vagy módozatai gyanánt értelmezzük. Luther 1512–13. és 1520–21. között a következő tételsort dolgozta ki: először a *solus Christus* elvet – Krisztus egyedül a megváltó. Ebből következik – érthető módon Pál apostolnak a rómaiakhoz írott leveleiről szóló előadásokban – a *gratia sola* – kegyelemből egyedül Isten cselekszik. A *gratia sola* elve konkretizálódik és sűrűsödik a *sola fide* elvévé, azaz, hogy egyedül a hit tesz méltóvá Isten előtt és nem valamilyen emberi teljesítmény, amelyet az ember mint érdemet állíthatna szembe Istennel és amellyel az üdvözülést bizonyos fokig mint jutalmat követelhetné. Luther eszmei fejlődésének ezen a pontján robbant ki a bűnbocsánat-vita. A kegyelmi tanítás és az egyedül a hit üdvözít elvére támaszkodva Luther vallási csalásnak minősítette a bűnbocsánat gyakorlatát, és ellene fordult annak a gyakorlatnak, amely az evangéliumot pénzügyletekké torzít-

totta. Éppen ez találkozott a nép hangulatával és váltott ki lelkes visszhangot. A római kúria azonban eretnekpert indított Luther ellen. Nem azért, mert az üzletet tönkretette, hanem egészen más okból, azért nevezetesen, mert bár rejtve, de elvileg a pápaság azon jogát vitatta, hogy a hit dolgaiban döntéseket hozzon. Finanziális veszteségek megviselhették a pápaságot, miként abba is bele tudott és bele kellett törődnie, hogy világi politikai hatalmát elveszítse. De a pápaság nem tűrhette el a tanítás és a lelkiismeret feletti felségjoga elleni támadást, mivel ez volt szellemi hatalmának legmélyebb tartalma, amelyet a pápaság hosszú történelmi fejlődés során kapott. A kérdés a pápaság primátusa körüli vitában öltött testet, és mindinkább kiéleződött. Azt vitatták, hogy ki, vagy mi kell legyen a hit dolgaiban a legfőbb tekintély, és Isten ígéje hol található a legautentikusabban: a pápánál, a zsinati határozatokban, vagy a Bibliában. Luther a zsinati határozatoknak adott elsőbbséget a pápával szemben, sőt az 1519-es lipcei dispután, amikor ellenfele Eck sarokba szorította, tovább ment, és azt állította, hogy a zsinatok is tévedhetnek. Innen jutott el azután következő alapelvig, a sola scriptura-ig, azaz, hogy csak az Írás, a Biblia az, amelyet a hit dolgában legfőbb tekintélyként elismert. Idáig vitték őt a pápaság elleni támadás és azok az ellenérvek, amelyeket le kellett győznie.

Teológiai álláspontjának konkretizálása a továbbiakban már nemcsak a pápasággal folytatott harcból adódott, hanem a spiritualizmussal és a népi reformációval szembeni védekezésből. Felmerült ugyanis az a kérdés, hogy miként jut el Isten tanítása az emberhez, és mi a forrása az Isten-hitnek. Luther válasza így hangzik: Isten tanítása nem álmok, víziók vagy látomások, hanem egyedül az Ige által hat. Az ígét meg kell hallani, vagyis Luther szerint verbo solo és fidex ex auditu – azaz egyedül a hallás, a felfogott isteni tanítás vezet el a hithez. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt egy prédikátor tapasztalata érvényesült: a prédikatori tevékenységet bizonyos mértékben a hit terjesztésének elvévé emeli. De történelmi felismerés is van mögötte, nevezetesen az, hogy – mint Luther megfogalmazta – az evangélium eredetileg egy „szóbeli hír” volt, és csak azután lett írássá.

Így keletkezett Luther teológiai alapelveinek híres sora, amelyeket mind a lutheri gondolkodásra oly karakterisztikus szavacskák – „egyedül”, „csak” segítségével fogalmaz meg: solus Christus, gratia sola, sola fide, sola scriptura, verbo solo és fidex ex auditu. Ezek a soli Deo gloria – egyedül Istené a dicsőség – harc által kikényszerített magyarázatai és konkreciói. Ha egészen tömören akarjuk megfogalmazni, hogy miben áll a lutheri teológia sajátossága, akkor valójában a „csak”-ok ezen sorozatára kell utalni.

Ez nem a gondolat autonóm fejlődéséből adódik, hanem abból, hogy Luther egy minden továbbit már tartalmazó vagy átfogó alapelvvel, a solus Christus-sal lép az egyház intézményesített tekintélyével folyó vitákba. Ezt a harcot Luther nem egyedül vívta, sokan álltak mellé, de a továbbvivő elveket mindenkor magának kellett a döntő szituációkban megtalálnia, megfogalmaznia, megvédelmeznie és felelősségként magára vennie. Ennyiben olvad össze a társadalmi folyamat és az egyéni teljesítmény új sémává a teológiai gondolkodásban.

Ez az új séma főként azzal mutatkozik forradalminak a teológiában, hogy az intézményesített tekintélyek szellemi hatalmuk halálos fenyegetéseként fogják fel azt, és minden rendelkezésükre álló eszközzel megtorlásokat alkalmaznak ezzel szemben, egészen az egyházi átokig. Luther kiűzi a skolasztikus filozófiát az Istenről és emberről alkotott felfogásból, és a teológiai gondolkodást egészen kiindulópontjáig viszi vissza. Ezt Pál apostolnál találja meg. 1500 éves tradíciót tesz félre, és arra kényszeríti a teológiát, hogy a kezdetektől induljon ki, és a már megtett utat ismét járja végig. A harcot meg kell ismételni. – Forradalomelméleti szempontból az, amit Luther tett, az rebellio és nem innovatio. A teológia sajátosságában rejlik, hogy ott a forradalmak általában csak mint rebelliók lehetségesek, mivel a gondolkodásnak ebben a világában az innovációk új kinyilatkoztatást feltételeznek, és ezzel együtt új próféták fellépését, akikkel szemben a teológusok – valószínűleg nem teljesen alaptalanul – rendkívül szkeptikusak.

A „*Tézisek Luther Mártonról*” c. munkánkra támaszkodva szeretnénk azt az álláspontot képviselni, hogy Luther Márton forradalmat vitt végbe a teológiában. E forradalom konkrét eleme a Pálhoz történő rebellis fellebbezés. Társadalmi kihatása abban áll, hogy egy reformátori ideológia kiindulópontjává és kristályosodási magjává változhatott.

A forradalmi a lutheri teológiában az, hogy a feudális társadalom intézményesített tekintélyeitől elvileg elvitatta annak jogát, hogy a hit és a lelkiismeret dolgában döntéseket hozzanak. Éppen ez tette lehetővé, hogy az ellenzéki erők érdekei összekapcsolódhassanak az új teológiával.

Ennek a teológiai forradalomnak a társadalmi vonatkozása kezdetben nagyon szűk volt, mivel akkor csupán tudós körökben játszódtott és egyedül az egyház intézményesített tekintélyei ellen irányult. Hamarosan azonban kiterjedt.

Az a tanítás, hogy egyedül a hit üdvözít, felforgatta az egész szentségtant. Forradalmasító következményei: a jócselekedetek és a szentségek többségének elvetése, az alapítványok csökkenése, az egyház olcsóbbá válása.

Az alapítványok egy része azért szűnt meg, mert korábban a polgárok és a nemesek hagyatékuk egy részét lelki üdvük érdekében az egyházra hagyták. Az új teológia igazolta az egyházi vagyonba való beavatkozást. Mint beavatkozók mindenekelőtt azok jöhettek szóba, akik nagy vagyon felett rendelkeztek, és módjukban állt az ilyen fellépés. Elsősorban a tehetősek és gazdag polgári felsőrétegek, valamint a jómódú nemesi körök és a fejedelmek jöhettek szóba. Az anyagi érdekeknek a teológiával való ezen összekapcsolódásából világos, hogy speciálisan a lutheri teológia korai éveiben a polgári felső rétegek, a nemesi körök és a fejedelmek érdekeit szolgálta. Ezt az objektív szociális funkciót a lutherizmus elfogadta, ki is tartott mellette, míg másfelől mindenütt, ahol plebejus és paraszti érdekek is jelentkeztek, a teológiai gondolkodás affelé tendált, hogy útát törjön, amely többé-kevésbé eltér a Lutherétől. Ezeknek a Lutheret elutasító tendenciáknak vált ideológiai exponensévé Münzer Tamás.

Luther korának egy sor lényeges társadalmi problémáját fedte fel, és keresett azokra a bibliára támaszkodó megoldást. Ilyenek: a kamat és uszóra problematikája, a monopoltársaságok elővásárlás útján történő árdragítása és piacot uraló helyzete, a szegényekről és betegekről való gondoskodás, kölcsönpénztárak létesítése, a házasság és családjog kérdései, iskolák létesítése, de a honvédelem, az igazságos és igazságtalan háború, a császárral szembeni ellenállás joga és más kérdések is. Azaz teológiájával nemcsak az egyházi tekinthetőségeket kényszerítette vitára. Ő maga is nagyon gyorsan tanult a társadalomtól, tapasztalta annak hatását a gondolkodásra, magával ragadott másokat és őt magát is tovább ragadták.

Azonban már nemsokára a wormszi birodalmi gyűlés után wartburgi tartózkodása idején érezhető volt, hogy nem hagyja magát a fennálló körülmények ellen fordítani. Ezméit szóban és írásban akarja terjesztetni, és ezáltal előrevinni a reformáció ügyét, de óvott a felkeléstől. Gondolkodásában ez a döntő határ. Ez egyben osztályhelyzetének határa, azzal függ össze, hogy ő nem mint opponáló, vagy haladó polgár bírálta a társadalmi körülményeket, hanem teológusként fordult az egyház téves tanításai ellen. Noha így sok társadalmi problémát érintett, meghatározott oldalról fogta fel azokat és egy bizonyos mértékig. Teológiai teljesítménye odahatott, hogy kiváltotta és elindította a reformátori mozgalmat, nem pedig oda, hogy ideológiailag a legradikálisabb konzekvenciákat szolgálja és igazolja. Teológiai nézetei összhangban vannak osztályhelyzetével.

A már gyakran tárgyalt témát „Luther és Münzer” összevetését, amely újra meg újra joggal vonja magára a figyelmet, ezúttal ne érintsük, mint ahogy

az ezzel összefüggésben álló problematikát, Luthernek a parasztháború idején tanúsított magatartását sem kell emlitenünk.

Ehelyett befejezésül – természetesen csak tézisszerű rövidséggel – néhány gondolatot szeretnénk vázolni „az idős Luther” témával összefüggésben. Ezen a parasztháború utáni Luthert értjük, aki többé nem szerzetes, hanem családapa. Luther saját magát csak 1530. után – apja halálától – tekintti idős Luthernek.

Az idős Luther értékelésénél a fő probléma a következő lehet:

Van-e törés az idős és a fiatal Luther között? Vajon konzervatív, restauratív vagy reakciós volt-e az idős Luther, míg a fiatal haladó és forradalmi? Itt hangsúlyozni kell Rosemarie Müller Streisand álláspontja felülvizsgálatának szükségességét. Álláspontját könyvének már címében is egyértelműen kifejezésre juttatta, azaz „Luther útja a reformációtól a restaurációhoz”. Ez azonban a valódi tényállás erős leegyszerűsítése.

A „Tézisek Lutherről” c. munkánkban megkíséreltük, hogy az idős Luther differenciáltabb szemléletének szempontjait érvényesítsük. A következő megfontolásból indultunk ki: a parasztháború bukása után, amely egyébként a reformáció és a korai polgári forradalom szempontjából súlyos vereséget jelentett, elvileg 3 lehetséges magatartás adódott:

1. rezignáció és bűnbánó visszatérés a katolikus egyházhoz. Sok humanista ezt az utat járta.

2. Dacos bezárkózás az anabaptisták szektájába abban a reményben, hogy új forradalmi fellendülés követi a rezignációt.

3. Megkísérelni, hogy amennyit lehetséges, a megváltozott körülmények között is vigyenek keresztül a reformáció eredeti programjából. Luther Márton ezt az utat járta, és ez jellemzi 1526. és 1546. közötti tevékenységét. Természetesen itt jelentős korlátozás érte a korai reformáció egy lényeges elvét, nevezetesen a gyülekezeti elvet. A vizitációval az új egyházi szervezet mind nagyobb függőségbe került a fejedelmektől és a püspöki hivatal visszaállításával a gyülekezeti jogkör tovább szűkült. Másfelől viszont a reformáció ezáltal lényeges támaszra lelt a fejedelmeknél az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés erőteljes rekatolizációs törekvéseivel szemben.

A parasztháború leverése után Luther igyekezett a reformáció 1524-ig elért fejlődési stádiumához kapcsolódni, és az akkor felállított programot a már megváltozott körülmények között is megvalósítani. Nagy súlyt helyezett a fejedelmekkel való egyetértésre. A reformáció további érvényrejuttatása messzemenően a felsőbbbségek útján ment végbe. A legfontosabb eszközök ebben a vizitáció, a záralásvétel és végül a szekularizáció. Ezáltal lényegé-

ben az 1523/24-es program teljesült. Ezzel kapcsolatban természetesen ki kell emelni egy lényeges különbséget: 1520, 23/24 programja egy terjedő népi mozgalom körülményei között alakult ki, amely iránt Luther szimpátiával viseltetett, s amely neki fontos impulzusokat adott. Ezt a mozgalmat a Münzerrel és Karlstadtval való első villongásai ellenére ideológiailag támogatta. A szóban forgó kései időszakban Luther többé nem régi katolikus ellenfeleivel konfrontált növekvő mértékben, hanem a reformatori mozgalmából magából kinövő tiltakozásokkal. A korai polgári forradalom szélső-bal-szárnyának legaktívabb magjáról van szó, amely hevesen kritizálta Luthert, és amely a kereszteselők, illetve az újrakereszteselők mozgalmában szerveződött.

Luther közeledése a fejedelmekhez és a városi felsőségekhez – ennek jelei már 1525. előtt felismerhetők – megakadályozta a Zwingli által vezetett svájci reformációval való közvetlen szövetséget. Ugyanakkor azonban Luther nagy aktivitást fejtett ki, hogy tanításait kiterjessze és a reformációt érvényre juttassa az Észak-német területeken és Skandináviában. De mindig csillapítóan és fékezően avatkozott be ott, ahol a reformációs mozgalom nyugtalanságra és új népfelkelésre vezetett, mint pl. 1534/35-ben Münsterben. Így utolsó tevékenységi periódusát 1526. és 1546. között a népmozgalomtól való elkülönülés, a mind erőteljesebb támaszkodás a fejedelmekre, és az a törekvés jellemzi, hogy a polgári mérsékelt reformációt „felülről” terjesszék tovább.

A hatóságok hozzájárulásával terjesztett polgári mérsékelt reformáció azonban mégis más, mint a restauráció. Ez még mindig olyasvalami, ami a haladás vonalába tartozik, noha messze korlátozottabb, mint amire Münzer Tamás népi reformációja törekedett.

Összegezés

Luther Márton történelmi teljesítménye a korai polgári forradalomban abban áll, hogy:

1. 95 tételével elindította a reformációt, és ezzel a korai polgári forradalmat.
2. A visszavonást megtagadva megvilágítja a pápaság hatalmának hanyatlását, elmélyíti a válságot, és a teológiai tételeket egy polgári emancipációs ideológia érdekében védelmezi.
3. Az egyházi vagyon elleni támadást teológiailag indokolta, és ezzel birtokeltolódást igazolt a polgárság és a nemesség javára.
4. A hit egyedül üdvözítő voltával, a minden hívő papságáról szóló tanítással, a „Gravamina” vállalásával és a gyülekezeti elv megalapozásával olyan

reformációs ideológiát teremtett, amely megfelelt a polgárság, a humanista intelligencia, az alsópapság, valamint a nemesség egy része és néhány fejedelem érdekeinek, és időnként kedvezett egy reformátori népmozgalom kibontakozásának is.

5. A bibliamagyarázattal hatalmas ideológiai fegyvert adott a népmozgalomnak, és előmozdította az egységes német irodalmi nyelv kialakulását.
6. Tartós impulzust adott a művelődésügy fejlődésének.
7. A parasztháború leverése után a polgári — mérsékelt reformáció ideológiai védelmével, a fejedelmekkel kötött szövetséggel gátat emelt a rekatolizáció elé.

SIEGFRIED HOYER:

A TÖRÖK, MINT ANTIKRISZTUS ADALÉK LUTHER MÁRTON TÖRÖK-KÉPÉHEZ

Luthernek a török kérdéssel kapcsolatos álláspontját már sokan kutatták, és ezek a kutatások rávilágítottak azokra a változásokra, amik török-képének alakulásában fiatal korától élete alkonyáig megfigyelhetők. Nekünk itt most nem az a szándékunk, hogy ezt a képet minél pontosabban visszaadjuk, hanem a változások okaira szeretnénk rávilágítani, és mindenekelőtt arra, hogy hogyan kapcsolódik Luthernél a török-kérdés a teológia által meghatározott társadalomértelmezésének egyéb részeihez, mindenekelőtt a hatalommal, a háborúval és a fegyveres harccal kapcsolatos felfogásához. Végző soron Luthernek a török = antikrisztus hasonlata összevethető hasonló metaforákkal.

Az új teológia alapjait az Ágoston-rendi szerzetes és a biblia-tudomány wittenbergi professzora már kidolgozta, mikor 1517-ben 95 tézise a bűnbocsánattal kapcsolatban a nyilvánosság előtt komoly visszhangra talált, és a reformáció Róma-ellenes mozgalmának első szakaszát bevezette. Korai előadásainak kizárólagosan teológiai tematikája, sőt még a bűnbocsánattal való visszaélés ellen tiltakozó 95 tézis sem hagyott teret olyan „világi problémákkal” való foglalkozásnak, amilyen a török-kérdés volt.

Ezt csak úgy melleleg, egy egészen más kérdésre kifutó érvelésben említi példaként, az 1518. augusztusában elkészült, a bűnbocsánat-tézisekkel kapcsolatos magyarázataiban (*Resolutiones disputationum de indulgentiarum virtute*). Minden jó keresztény tudja, mondja Luther, hogy a törökök és a tatárok isten ostorai. „De milyen sokan, főleg az egyházfők közül, másról sem álmodnak most, mint egy törökelleni háborúról. Persze, nem a bűnök ellen akarnak harcolni, hanem a bűnökért járó büntetés ellen, és ezzel isten ellen láznak. Mert ő azt mondja, hogy ezek a csapások a bűneinkért sújtanak minket, mert mi magunk nem toroljuk meg a bűnöket... Aki nek füle van, az hallja isten szavát, és tartózkodik a törökelleni háborútól mindaddig, míg a pápa neve számít valamit ezen a földön.”

Egyik ugyanezen év december 21-én Spalatinhoz írt levelében Luther ezt az álláspontját egy egészen konkrét összefüggésben is megerősítette. Spalatin Luther véleményét kérte, miután Jénában résztvett a szász választófejedelemség rendi gyűlésén, ahol a Cajetan pápai legátus által a török elleni

harchoz kért segítség megadásáról tanácskoztak. A reformátor ellenezte a törökök elleni háborút, mivel kételkedett abban, hogy egy ilyen háború valóban jámbor célokat, és nem a profitszerzést szolgálja. Luther szerint először isten kegyelmét kellene visszanyerni.

Luther a Róma-ellenes mozgalom éveiben a kereszténység legnagyobb ellenségét a pápaságban látta. A szentszékkal folytatott harcnak sok más probléma alárendelődött, például a török elleni harc is, mivel a belső megvilágosodás, az egyház megreformálása Luther értelmezésében a kereszténység számára az adott pillanatban a legdöntőbb kérdés volt. Ez az alapgondolat különböző változataiban több művén is végigvonul, melyeket 1520. és 1522. között írt.

A „Sermon von den guten Werken” (Prédikáció a jó cselekedetekről, 1520.) című írásában a következőket olvashatjuk: „Mikor a török városokat, országokat, embereket pusztít, templomokat rombol, akkor mindenki tudja, hogy a kereszténységet nagy csapás éri... De az ellen, hogy a hit gyengül, a szeretet kihül, Isten szava süket fülekre talál és a bűnök elharapóznak, senki sem szándékozik harcolni. Hiszen a pápa, a püspökök, a papok, az egyháziak egyháziak elleni harca sokkal gonoszabb, mint a török, a hercegek, főemberek, zászlóvivők maguk is éppilyen törökök, ördögi hadvezérek és védnökök, mint Judás a zsidóknál, aki Krisztust elfogatta.”

Érdemes megjegyeznünk, hogy Luther, aki 1519. óta állandóan tapasztalhatta teológiájának nagy visszhangját, és akinek a véleményét a választófejedelmek tanácsosai, valamint barátai és elvbarátai rendszeresen kikérték társadalmi ügyekben és a hétköznapi élet problémáival kapcsolatban is, mostmár egyre gyakrabban foglal állást nyilvánosan is ezekben a kérdésekben. Ebből az évből származnak a reformátornak a házassággal, majd a kamaszszedéssel (uszorával) kapcsolatos első véleménynyilvánításai, viszont az államhatalom, a háború és a béke kérdéseiben egyelőre nem foglal állást.

A humanizmus szellemétől leginkább áthatott köröknek a hatása érezhető 1520-ban keletkezett, talán legharcosabb politikai írásában: „An den christlichen Adel deutscher Nation, von des christlichen Standes Besserung” (A német nemzetiségű keresztény nemességhez, a keresztény rend megjavításáról). Ebben az írásban a török-problematika speciális hangsúlyt kap. Itt nem az elkerülhetetlen megtisztulás alapvetően teológiai problémájáról van szó, hanem a német nemzetiségű országok egészen profán anyagi kizsákmányolásáról, melyhez a török-elleni kereszties háború csak ürügyül szolgál. „Ha legközelebb megint a törökelleni harchoz fognak pénzt gyűjteni, akkor azt kellene egyszer és mindenkorra megértenünk és észrevennünk, hogy azt

a pénzt a német nemzet jobban meg tudná őrizni, mint a pápa, hiszen a német népnek van elég embere a harchoz, amennyiben a pénz a rendelkezésre áll.” Ez a passzus még egy másik okból is érdekes. Luther a törökelleni harcot nem elvileg helyteleníti, hanem csak azt ellenzi, hogy ebben a harcban a pápáé legyen az irányító szerep. A későbbiekben még védekeznie kell az ellen a vád ellen, hogy megtagadott mindenféle ellenállást a török előrenyomulással szemben. A mondat utolsó felében „...amennyiben a pénz rendelkezésre áll” viszont éppen a harc szükségességébe való beletörődés érezhető, és az is kitűnik belőle, hogy Luther pontosan tudta, hogy mik a feltételei a katonai védekezésnek.

Egy újabb pápai határozattal folytatott vitája során Luther 1521-ben ismét részletesen kifejti álláspontját a török kérdéssel kapcsolatban („Grund und Ursach aller Artikel D. Martin Luthers, so durch römische Bulle unrechtlich verdammt sind” Luther Márton összes cikkének alapja és oka, melyekért a pápai bulla őt igazságtalanul kiátkozta): „A török ellen harcolni nem egyéb, mint szembeszegülni Istennel, aki a törökök által büntet minket a bűneinkért. Ő, milyen szégyenletesen sokáig meg tudott tévesztetni minket a pápa a törökkel kapcsolatban, kiforgatott a pénzünkéből, és olyan sok keresztényt elpusztítván mennyi boldogtalanságot okozott.” Egy rövid történelmi fejtegetés után, melyben a pápa felelősségét taglalja a várnai csatavesztésben (1444.) és a Magyarországon kialakult helyzetben, Luther így folytatja: „Egyszóval ezt a cikket nem azért írtam, hogy a törökelleni harcról bárkit is lebeszéljek, ahogyan ezt a szentséges eretnek-gyártó, a pápa újra és újra a szememre hányja, hanem azért, hogy először mi magunknak keltenie megjavulnunk és kegyelmes Istent nyemünk, nem pedig a pápai bűnbocsánatra hagyatkoznunk... Istennek nem a kereszt, a búcsú, a harc a fontos..., ebben a pápa és az övéi járnak az élen. Azért van olyan szerencsénk a törökelleni harcban, hogy ahol neki eddig egy négyzetmérföld földje volt, ott most száz van. Nem tartanánk itt, ha nem esünk a római vakvezető rabságába.”

Ezek után a mondatok után nehéz volna Luthert „defetista” beállítottassággal vádolni a török elleni védekezés kérdésében, még akkor is, ha a bevezető megállapítás („szembeszegülni Istennel”) mindenféle ellenállás teljes elutasítását sejteti. Viszont teológiai megfontolásokból Luther radikálisan elveti a középkori keresztesháború-eszmét, amely megszületésekor a bűnbocsánattal kapcsolódott össze, és általában is ellenzi a hit fegyverrel való megvédését. Hiszen végsősoron mindkettőben a vallás és a politika, a hit és a világi dolgok viszonyáról van szó.

Kétségtelen, hogy Luther később, 1529. utáni megnyilatkozásaiban is, miután már megjelent a két török-tárgyú írása, kitarzott amellett a nézete mellett, hogy a török „Isten ostora”, de ez pusztán a dolgok teológiai szemléletére utal, és Luther számára sem azt jelenti, hogy semmiféle ellenállást nem szabad tanúsítani, hanem csak annyit, hogy első helyen a bűnbánatnak és „Isten kegyelme visszanyerésének” kell állnia. A Wartburg várából való visszatérés utáni hónapok Luther teológiájának továbbfinomítása szempontjából igen nagy jelentőséggel bírnak. Első prédikációiban óva intett a lázadástól és erőszak alkalmazásától, mely gondolatból szükségszerűen megszületett egy elvi állásfoglalás a világi hatalommal kapcsolatban, annál is inkább, mert éppen kiéleződtek az ellentétek a katolikus táborral. Néhány fejedelem, például a szász György herceg, megkezdték a wormsí ediktum végrehajtását Luther követői ellen, és követelték az új bibliafordítás kiszolgáltatását. Luther idevágó cikke („Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei” A világi hatalomról és arról, hogy mennyire kell neki engedelmessé válni) mint ismeretes, világosan elválasztja egymástól az állami-világi és a vallási-egyházi szférát és ezzel megalapozza a „két birodalom”-tant. Luther Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele 13:1 versére támaszkodva felszólította a keresztényeket, hogy... feltétel nélkül engedelmessé válnak mindenféle világi hatalomnak, legyen az keresztény, pogány, vagy bármi egyéb. Sőt: szavai szerint a keresztény ember a földön bárki más előtt a világi hatalomnak tartozik szolgálattal. Mert ez Isten szolgálata, éppúgy, mint a házasság, a mezei munka és az iparosmesterség gyakorlása. Ez a szolgálat különösen fontos és nehéz, nélküle teljesen felbomlana a világ rendje. Luther ebben az írásában a török-kérdést illetve a török ellen viselt háborút csak példaként említi, másfajta mondanivalójának illusztrálására. Az a megállapítása mindenesetre igen nagy horderejű, hogy ha „Krisztus nem is vívott fegyveres harcot, erre nem is tanított minket, az már elegendő, hogy ezt nekünk nem tiltotta meg, és nem is akadályozott meg benne, sőt inkább megerősítést adott”. Ez a gyakorlatban a háborúviselést igazolja, természetesen csak olyan feltételek mellett, amelyekkel erkölcsileg azonosulni lehet. Itt most nem áll módunkban elemezni Luther ezen állásfoglalásának társadalmi gyökereit, sem pedig a világi urak és a városi vezetők melletti kiállásának a korai polgári forradalom további menetére gyakorolt hatását. Az biztos, hogy ezzel Luther elméletileg már előrevetítette az 1525-ös parasztfelkeléssel való szembefordulását, akkor is, ha három évvel később a Münzerrel folytatott heves összetűzés és Luther személyes temperamentuma által az egész kérdés speciális jelleget is kapott. A lutheri teológia egy igen fontos

kérdésben fejlődött tovább, mikor Luther állást foglalt a mindenféle világi hatalom támogatása mellett. A politikai gyakorlatban a két birodalomnak ez a szigorú szétválasztása egy sor megoldatlan kérdésben megkönnyítette a döntést. Luther ugyanabban az évben, amikor a hatalom problémáit boncolgató írása keletkezett, a fejedelem egy kérdésére válaszolva először foglalt állást a fegyveres ellenállás jogossága mellett, amennyiben a worms-i ediktum erőszakos keresztülvitelére sor kerülne. De a konkrét esetben nem adott felmentést azzal az indoklással, hogy a császár a választófejedelem felett áll. Az ő cselekedeteivel szembeni ellenállás pedig Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levele 13:1 verse értelmében nem igazolható.

Az osztályellentétek kiéleződése következtében, ami aztán a parasztháborúba torkollott, valamint az újabb török előrenyomulás miatt Luther már 1526-ban kénytelen volt ismét foglalkozni a háború és a hadviselés jogosságának a kérdéseivel. Az „Ob Kriegsleut auch im seligen Stand sein können” (Hogy katonák is üdvözülhetnek-e) című írásával a vele jó barátságban levő Assa von Kramm, a szász választó ezredesének a kérdésére válaszol. A mi szempontunkból ebből a világi háborúzással és hadviseléssel kapcsolatos átfogó fejtegetésből két megállapításnak van különleges jelentősége. Az egyik a különböző háborúk osztályozására vonatkozik. Luther háromféle háborút különböztet meg. Az első az alattvalók által a felettük álló hatalom ellen vívott háború. Hogy ezt a fajta háborút Luther elvileg helyteleníti, nem kíván különösebb magyarázatot. 1526-ban még kitart amellett a szélsőséges nézete mellett is, hogy ugyanúgy, ahogyan egy felkelő parasztnak le kell vágni a fejét, ugyanezt kell tenni egy nemesemberrel, gróffal vagy fejedelemmel, ha az jogtalan ellenállást tanúsít, „így mindkettőnek igazság szolgáltatik”. Meg fogjuk látni, hogy ezt a nézetét Luther nem tudta tartani. A hatalomnak az alattvaló elleni háborúját (amennyiben szükség van rá), Luther pártfogolta, míg az államjogilag egyenlők fegyveres összetűzéseivel kapcsolatban megszorításokat tesz. A fejedelemnek mindenekelőtt alattvalói békéjéről kell gondoskodnia. De nem hagy kétséget afelől, hogy az ország megvédése valamely fenyegető veszélytől jogosult. A katonákkal kapcsolatos írása a török-kérdésre való utalással zárul: „Azért akartam szólni a török elleni háborúról, mert ez olyan közel került hozzánk. És mert számtalanszor a szememre hányták, hogy a török elleni háború ellen üsztöttem. Már régóta tudom, hogy még majd töröknek is kikiáltanak, és az sem segít rajtam, hogy erről világosan megírtam a véleményemet. A világi hatalomról szóló könyvecskémben azt tanítottam, hogy az egyenlők egyenlők ellen harcolhatnak. De mivel a török megint otthon van (ez Szulejmán rövid vissza-

vonulására vonatkozik a mohácsi győzelem után), nincs itt még az ideje, hogy erről írjak...”

Persze az idő hamarosan eljött, mivel az oszmán hadsereg újabb előretörése nem várattott sokáig magára. 1529-ben, mint tudjuk, a török Bécs előtt állt, Luther pedig ugyanebben az évben két írásában is részletesen hozzászól a témához. Az egyik a „Vom Krieg wider die Türken” (A törökök elleni háborúról), a másik a „Heerpredigt wider den Türken” (Hadi prédikáció a török ellen). Ezen kívül újra kiadta a magyar domonkosrendi szerzetesnek, György barátnak a „törökök vallásáról és szokásairól” (Libellus de ritu et moribus Turcorum) szóló 1475. és 1481. között keletkezett és már a 15. században több ízben megjelent értekezését, melynek érdekessége, hogy szerzője húsz évet töltött el a törökök fogságában. Ez arról tanúskodik, hogy Luther ebben az időben hirtelen megnövekedett érdeklődéssel fordult a török-kérdés felé. Mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy az említett írások közül az első Luther katolikus ellenfelét, Cochläust azonnal egy párbeszéd formában előadott vitairatra ösztönözte („Dialogus de bello contra Turcas in Antilogias Lutheri”), amelyben a szerző a reformátor érvelésének homályos pontjait és látszólagos ellentmondásait kutatja, de egyben megpróbál rámutatni arra, hogy mi volt a két legfontosabb magyarázata a reformátor eleinte jól érzékelhető idegenkedésének a török elleni fegyveres harctól. Az egyik az, hogy Luther minden világi problémát alárendelt a reformatio ecclesiae-nak, a másik pedig, hogy még nem alakította ki végleges álláspontját a világi hatalommal, valamint a háborúval és a békével kapcsolatos kérdésben. Mindkettőben a reformációnak 1521-ben történő népmozgalommá váló kiszélesedése volt az előrevívő tényező. De abban, hogy Luther elhatárolta magát az „alulról kiinduló” forradalmi harctól, dialektikus értelemben benne rejtőzött a politikai kérdések, például az ország megvédésének realiztikus értelmezése.

Mindenesetre Luther későbbi tevékenységének ezen oldalával kapcsolatban – ez a tevékenység leginkább Luthernek, mint a fejedelmek politikai tanácsadójának, mint az evangélikus tartományurak és városok politikai programjai jóváhagyójának szerepeként írható körül két fejedelmi vallási párt éleződő konfrontációjában 1526. után – figyelembe kell venni a parasztháború leverése után, annak következtében kialakult társadalmi viszonyokat. A „reformáció, mint népmozgalom”, ahogyan ezt a lipcsei egyháztörténész, Franz Lau 1956-ban hangsúlyozta, néhány északnémet városban, amelyek az 1524–26-os nagy, osztályok közötti harcban nem vettek részt, tovább folytatódott. De a nép előrevívő szerepe a reformációs változtatások

megvalósításában, valamint azoknak a korai polgári forradalomba való bekapcsolásában, lezárult. A reformáció úgy élt tovább, ahogy egykor megszületett vagy lezárult; tartományi fejedelmek, illetve városok egyházi és társadalmi reformmozgalmaként, természetesen úgy, hogy sikerült a haladó társadalmi erőkkel, különösen a polgársággal egyfajta konszenzust elérnie.

Két töröktárgyú írása közül az első Luther a hesseni tartomány-grófnak, Fülöpnek ajánlotta. Ez bizonyára nem volt véletlen, és nem is indokolható pusztán azzal, hogy a hesseni herceg harcosabb kedvű volt, mint szász fejedelme. Hesseni Fülöp valóban többszörösen bizonyosságot tett katonai tehetségéről, akkor ugyanis, mikor a felkelő Franz von Sickingen landstuhli várát 1522-ben tüzérségével szétlővette. 1525-ben a hesseni katonai beavatkozásnak volt a legnagyobb szerepe abban, hogy sikerült leverni Frankenhausennél a felkelő türingiai parasztokat. De Luthernek és a tartománygrófnak a katolikus ellenféllel szembeni katonai akciók és katonai szövetségek tekintetében eltért a véleménye. Fülöp az evangélikus fejedelmek összefogását kezdeményezte, de Luther (amikor tanácsát kérték) aggodalmának adott kifejezést a szövetség offenzív jellege miatt és félt, hogy – amint ezt egy levelében kifejezte – Fülöp harci kedvében a felajánlott „isteni eszközöket eljuttassa és elpazarolja”. Luther az 1529. év folyamán egyre hevesebben és egyre nyomatékosabban érvel Fülöp szövetségi tervei ellen. „A törökök elleni háborúról” című írás némely érvelése nem is szakítható ki a Fülöppel való összeütközés kontextusából.

Ezen török tárgyú írása előszavában Luther azok ellen „az ügyetlen prédikátorok” ellen fordul, „akik azt próbálják bebeszélni a népnek, hogy a török ellen nem kell és nem szükséges harcolni.” Itt tulajdonképpen újrakeresztelő körökkel és heterodox csoportokkal polemizál, akik török segítséggel akarták megvalósítani a régóta esedékes, de a parasztfelkelés leverése után félbemaradt társadalmi reformokat. Ebben a vonatkozásban részletesen meg kell cáfolnia azt az ugyanebből az irányból hallható érvelést, hogy jobb a hazai elnyomásból elmenekülni, és inkább török uralom alatt szabaddabb életet élni.

Luther ebben az írásában semmi kétséget nem hagy afelől, hogy a török elleni harc szükséges és igazságos. Ezt itt sokkal világosabban kimondja, mint korábbi írásaiban. Mi több, Luther a török agressziót nem azok elmentésére vallása miatt (és az iszlám ebből következő előretörése miatt) ítéli el, (bár az oszmán birodalom stabil belső viszonyait és a törökök nagy harci kedvét igen realisztikusan ecseteli), hanem mint egy támadónak az állami jogrenddel szemben elkövetett vétkét. Hiszen igaz, „hogy a töröknek nincs

joga, sem parancsa háborút kezdeményezni és megtámadni olyan országokat, amelyek nem az övéi, s így háborújuk nem más, mint rablás és bűn... Mert a török nem szükségből harcol, nem azért, hogy országa békéjét megőrizze, ahogyan azt egy tisztességes hatalom teszi, hanem más országokat rombol és rabol ki...". Az ezután következő érvelésnek is vannak érdekes hangsúlyai. Először korábbi álláspontját védi meg. A török továbbra is „isten ostroma”, sőt „az ördög szolgálója”. De itt jelenik meg egy új motívum is! A pápák sohasem akartak komolyan a török ellen harcolni, a törököt csak álcának használták, ami mögé bújva bűnbocsánatot ígérve pénzt raboltak a német néptől.” Luther, bár nyomatékosan kiáll a török elleni háború mellett, egyidejűleg óva int is tőle. Ő nem akarja „még egy töröknek, vagy pogánynak sem tanácsolni, nemhogy egy kereszténynek, hogy támadást indítson vagy háborút kezdeményezzen, mert annak úgyis csak rossz vége lehet.” – vagyis a támadó háború mindenképpen elkerülendő! „Újra ki szeretném jelenteni”, írja egy másik helyen, „hogy én senkit nem akarok a török elleni háborúra felszólítani vagy úszítani addig, amíg az első lépést meg nem tette ... hogy bűnbocsánatot tart és megpróbálja megbékíteni Istent.” És a háborúzás, ha már elkerülhetetlen, a császár feladata és nem az egyházé. Ezt több helyen is megismétli, sőt meg is nevezi V. Károlyt. Ennek fivéréből, Ferdinándtól azonban nagyon idegenkedik, és ez az 1530. utáni években csak fokozódik. Ellenszenvének talán az volt az oka, hogy Ferdinánd volt a katolikus fejedelmi párt vezére. A következő szavak egy korabeli asztaltársaságban hangzanak el: „Ha Ferdinánd vezeti a török elleni harcot, akkor el vagyunk veszve, de ha Carolus is ott van, akkor, ha Isten is úgy akarja, jobbra fordul a sorsunk.” A harmincas években Luther gyanakvása és ellenszenva a császár fivérével szemben odáig fokozódott, hogy 1542-ben a következő kijelentést tette: „Ferdinandus est pernicies Germaniae.” De mindig újra és újra felhangzik a régi téma is: „A császár kardjának semmi köze a hithez.” „Ha a császár a hitetleneket és a pogányokat akarná legyőzni, akkor a pápával, a püspökökkel és a többi egyházi személlyel kellene kezdenie.” Végül még bírálja a német fejedelmek harci készségét, akik nem akarnak a háborúk élére állni. „A fejedelmek nem törődnek a parancsolattal, ami azt írja elő a számukra, hogy alattvalóikat megvédjék.” Másfelől viszont kételkedik is benne, hogy a császár meg tud-e felelni annak a feladatnak, hogy a török elleni harc élére álljon. „Hogyan tudna Károly császár most a törökök ellen harcolni, mikor annyi akadály áll az útjában, annyi áruló esküszik össze ellene: királyok, fejedelmek, velenceiek és általában mindenki. A válasz: amit az ember nem kaphat meg, azt hagyni kell, ha nem tudunk

előremenni, akkor urunkat, Jézus Krisztust kell kérnünk, hogy engedje meg tudnunk az akaratát és segítsen nekünk.” Ezekből a mondatokból persze nemcsak V. Károly szerepének romantikus felfogása tűnik ki, hanem kifejeződik benne a kétség, hogy lehetséges-e egyáltalán győzni az oszmán betolakodókkal szemben.

Luther második, 1529-ben megjelent török tárgyú írása közvetlenül Bécs török megszállásának hatása alatt keletkezett, de amint erre a szöveg néhány passzusa utal, csak a visszavonulás után fejezte azt be. A „Hadi prédikáció a török ellen”-ben nemcsak a betolakodó elleni megfogalmazások élesednek, hanem határozottan előtérbe kerül az eszkatológikus momentum is. Igaz, hogy Luther először „a lelkiismeret szavát” akarta felkelteni, „aztán viszont az ököl erejét is” kipróbáltatni, de már a régebbi Luther-kutatás rámutatott, hogy a kor számos próféciai közül csak azok gyakoroltak rá hatást, melyek a Bibliára épültek. Egyébként ez a hatás a következő évben Luther Dániel próféta fordításában is érezhető, melynek előszavában utalásokat olvashatunk a törökök előrenyomulására is. A törökök katonai sikereinek eszkatológikus értelmezése a „Hadi prédikációk” elején érhető tetten, fordítsuk most figyelmünket először mégis a többi kijelentés felé. Ebben az írásban semmi nem mutat arra, hogy Luther megváltoztatta volna állását a török elleni harc kérdésében, ahol a sarkított megfogalmazások esetleg mégis ilyesmit sugallhatnának, ott Luther mindig helyesbíti önmagát. Ami számára biztos, az az, hogy a törökök „országok és emberek legnagyobb rablói és megrontói..., a kereszténységnek még a nevének is ellenségei, melyet az ördög szívesen megsemmisítene Mohamed kardjának segítségével, mint ahogy nálunk ugyanezt teszi a hamis tanok terjesztése által.” (A mondat utolsó része egyébként nem a törökökre vonatkozik, hanem az ördögre, illetve a pápákra, ami már a kettőnek az egymással való azonosítására utal, mint ahogyan ezt a későbbiekben még majd részletesebben bizonyítjuk!) A törökök szerepéből Luther arra a következtetésre jut, hogy „Aki a török ellen harcol (amennyiben az háborúzást kezdeményez), az Isten ellensége és Krisztus meggyalázója ellen, s így maga az ördög ellen harcol.” De azt mégis elítéli, hogy „keresztényként, vagy keresztény név alatt harcoljanak.” Vagyis a háború ne keresztes háború legyen, hanem „engedd világi uradat harcolni” – de a világi feljebbvaló szólítására az összes rendnek hadba kell vonulnia.

Aztán Luther azt vizsgálja, hogy mennyire készek a rendek erre – érhető módon egy nem éppen rosszul kereső (bár kétségtelenül nagyon szorgalmas) teológiai professzor és fejedelmi tanácsadó szemüvegén keresztül –,

és nem fukarkodik a moralizáló kioktatással. „Nemességünk eddig már eleget kevélykedett, stoltcírozott, fennhéjázott, pöffeszkedett fölösleges drága-ságaival és ruházkodásával... éppen ideje, hogy a feladatának is eleget tegyen.” „Hasonlóképpen a polgárok és kereskedők túlzott cicomáikkal, uzsoráikkal, kapzsiságukkal éppen elég régóta élnek élvezeteiknek... A kézművesek és parasztok már régóta megérdemlik a vezeklést lustaságukért, gögjükért, rablásaikért, engedetlenségükért és egyéb gaztetteikért.” Aztán valóban intően felemeli „az öklét”, ahogyan a bevezető mondatokban írja: „Mivel a keresztény ember testével és jószágával együtt világi feljebbvalójának van alávetve, és mivel saját uruk mindegyiket harcba szólítja a török ellen, ezért jó alattvalóhoz illően mindegyiküknek örömmel kell felemelnie öklét és nyugodtan odacsaphat, ölhet, rabolhat, másoknak kárt okozhat, amenynyit csak akar, mert mást nem tehet.” Ez a hang nem új a reformátornál (emlékezzünk csak a parasztháborúval kapcsolatos, 1525-ből származó írására), de ez érthető is, ha a 16. században dúló viták formáját és nyelvét ismerjük.

Luther 1531. után asztaltársaságokban, 1542-ben pedig, mikor az oszmán fenyegetés újabb lendületet vett, a „Vermahnung zum Gebet wider die Türken” (Intés a török elleni imádságra) című írásában újra foglalkozni kezd a török-kérdéssel, de 1529-ben kialakított álláspontját már lényegében nem változtatja meg. 1539-ben a császári-katolikus féllel kiéleződött konfliktusok ellenére és a Ferdinánddal szembeni, már említett személyes averziója dacára támogatja annak egy újabb török elleni hadjáratra való felhívását. De az vitán felül áll, hogy a török háborút továbbra is Isten büntetésének tekinti, mint ahogyan egy asztaltársaságban a következők hangzanak el: „Bellum enim omnium poenarum est maxima, qua religio, politica et oeconomia evertentur. Fames et pestis, non sunt conferendae, imprimis pestis est omnium mitissima poena.” Persze kérdéses, hogy igaz-e, hogy a járványok és éhínségek az emberek számára (a lutheri értelemben „ártatlanok” számára is), kevesebb kárt okoztak-e. De ha 1529. után valami megerősödött Luther török-képében, akkor az Dániel próféta jövődőlésének a következménye. A török = ördög = antikrisztus, vagy az apokalipszisnek az utolsó ítélet előtt a keresztény világba küldött réme – nos, ezzel az azonosítással Luther török-képe egy tiszta ponttal kiszélesedett.

1529. előtt ilyesmire még utalást sem találunk. Az intézményesített (nem az egyes pontifex maximus személyére vonatkoztatott) antikrisztus 1519. óta számára egyértelműen és kizárólag a pápaság volt. Ennek legnépszerűbb kifejezője az 1522-ben a wittenbergi Cranach-műhelyben keletke-

zett képes pamflet, a „Passional Christi und Antichrist”. Luther az 1529-ben keletkezett török tárgyú írásában sem szűnik meg hangsúlyozni, hogy a pápaság nem más, mint az antikrisztus. De nem lehet nem észrevenni, hogy Luther antikrisztus-elképzelése tömörebbé vált. Hiszen az antikrisztusnak az utolsó ítélet előtti megjelenése a középkorban igen elterjedt motívum volt, mely a társadalmi-vallási mozgalmakban is megjelent. Ha most először az ezzel a témával kapcsolatos (nem túl termékeny) eddigi kutatásokat követjük nyomon, abból az derül ki, hogy Luther az antikrisztust a bibliához, illetve a bibliából levezethető, a keresztény ember számára mérvadó normákkal való összeütközéshez méri. Az csak mellelleg lehet érdekes, hogy itt terminológiailag Luther az antikrisztus fogalmát (Endchrist) nem különíti el élesen az ördög szerepétől.

Amikor az antikrisztus fogalmát mostmár a törökre is kiterjesztette Luther, akkor ezzel ezt a fogalmat térben és fenomenológiailag is kibővítette. Kissé homályos marad kijelentései után az a kérdés, hogy vajon a török az antikrisztusnak ugyanazt a minőségét testesíti-e meg, mint a kúria. Az „Intésben” (1542) árnyalatnyi megkülönböztetésre utal, mikor azt írja, hogy a pápa ördöge valamivel nagyobb, „mint a török ördöge”. Egy asztali beszélgetésben pedig ezt mondja: „Ego omnino puto Papatum esse Antichristum aut si quis vult addere Turcam, papa est spiritus Antichristi et Turca est caro Antichristi”. A mindennapi életben tehát az antikrisztus két oldalról ostromolta a kereszténységet: az országon belül a pápai egyház képviselői által (ha a központ Rómában volt is), kívülről pedig a törökök képében. Ez nem más, mint a világvége várásának intenzívebbé válása!

1538/39-ben ezt az antikrisztus identifikációt újra kibővíti. Ennek előzménye az volt, hogy 1530. után újra kiéleződtek a politikai ellentétek a két vallási alapon elkülönült fejedelmi párt között. Többszörösen is az a veszély fenyegetett, hogy a katolikus rendek, élükön a császárral, meg fogják próbálni erőszakkal megvalósítani a wormsí ediktumban kimondottakat. Érthető, hogy egyre sürgetőbben kérték a reformátor véleményét, hogy lehet-e és ha lehet, milyen körülmények között lehet ellenállást tanúsítani annak végrehajtásával szemben. Hiszen Luther, gondoljunk csak a hatalomról szóló írásának sarkított megfogalmazásaira, a császárral szembeni ellenállást, aki a wormsí ediktum végrehajtását vezetné, mindig is elutasította. De most a választófejedelmi tanácsosok 1530. októberében Torgauban felvilágosították őt a rendek valóságos, az akkori birodalmi alkotmány értelmében lehetséges ellenállásáról. Ezután Luthernek el kellett ismernie, hogy megengedhető a fegyveres harc a császárral szemben. Mégis meglepetésként hatott a

fordulat 1539. tavaszán a körlevélvitában és a jöteborgi lelkészhez, Johann Ludickehez írt levélben. Mostmár a császár is „miles Papae” Luther számára, következésképpen az antikrisztus szolgálója, s így a fegyveres harc ellene nemcsak megengedett, hanem a hívő ember számára egyenesen kötelesség. Ezzel az antikrisztus-jelenség tovább bővült s a pápa és a török mellett mostmár a császárt is magában foglalta.

Mindez a késői Luther fejlődésének irányában leli magyarázatát, abban, hogy egyre növekvő pesszimizmussal szemlélte a politikai és vallási élet alakulását. Gondolatai hozzátapadtak a világvégével és az antikrisztus eljövételével kapcsolatos váradalmakhoz. És ebben a törökök élete végéig a pápaság mellett a legnagyobb szerepet játszották, ahogyan ezt Weiss nevű szolgájának adott lelkiatyai tanácsában röviddel a halála előtt kijelentette.

MEGJEGYZÉSEK LUTHER TÁRSADALMI NÉZETEIHEZ

Ulrich von Hutten 1518-ban a nürnbergi humanista Pirckheimerhez írott levelében a lovagok fő jövedelméről, a parasztoktól befolyó járadékról megjegyzi „az oly szegényes és jelentéktelen, hogy rossz termésű évben elmondhatatlan a szükség és a nyomor.”¹ Engels pedig, mint tudjuk, a parasztságnak és a lovagságnak, a 16. századi Németország e két válságos társadalmi csoportjának felkelését a feudalizmus elleni első forradalomnak nevezi.² Kétségtávol ennek a két rétegnek a helyzetét érintette legsúlyosabban a középkor utolsó századaiban kezdődött gazdasági depresszió, amelynek következménye lett hosszú távon, hogy az eddig élen haladó gazdasági ág, a fejlődés motorját alkotó agrárszektor, fokozatosan átadta helyét a második, illetve harmadik szektornak, az ipari és kereskedelmi tevékenységnek.³ Ez az átstrukturálódási folyamat természetesen nem nélkülözte a kisebb-nagyobb válságokat, de ismerte a fellendülést is. Éppen ez utóbbi jellemezte a 16. századi Németország gazdaságát. Nem csak a városok, az ipar, a kereskedelem, a bányászat prosperitását figyelhetjük meg: tanúi lehetünk az agrár-gazdaság kiemelkedésének is az előző századok recessziójából. A demográfiai növekedés hatása éppúgy jelentkezett a művelt földek újbóli kiszélesítésében, mint az agrártermékek keresettségében, és áraik emelkedésében.⁴ Azt persze nem tudjuk pontosan, hogy ebből a fellendülésből mennyit hasznosított a két említett társadalmi csoport. Mindenesetre az a társadalmi nyugtatlanság, amely a 15. századtól folyamatosan jelen volt, a 16. század elején éppen e két rétegnél csúcsosodott forradalmi megmozdulásban, ami nem éppen a nagy eufória jele.

A 14. századi pestis után előállt munkaerőhiány eredményeként, amint azt az újabb társadalomtörténeti kutatások kimutatták, megszorodott a bérleti szerződések száma, a hagyományos szolgaság egyre inkább eltűnt, mivel földjeik elnéptelenedését megelőzendő, a földesurak hajlottak az engedményekre. Ilyenformán érthető, hogy a paraszti társadalom válságát mutató megmozdulások legfőbb motíválóját nem csupán, vagy nem elsősorban gazdasági körülményekkel magyarázzák. A közvetlen okot inkább – a gazdasági és némi kulturális javulás eredményeként megjelent – egyfajta társadalmi tudatban látják, amely megkérdőjelezte a földesúri jog eredetét.⁵

A földesúri jövedelem csökkenése együttjárt a német nemesség, ki-váltképpen a nemesség alsó, s egyben legszélesebb rétegének válságával is. Ennek helyzetét ugyanis a gazdasági okokon kívül még súlyosbították egy-felől a területiális fejedelmi hatalom alávétési törekvései, másfelől súlyosbította az, hogy a hivatásos zsoldosság térhódításával katonai szerepe viszszaszorult. Ez a réteg, amelyet fokozatosan a „lovagok” elnevezéssel illettek, (holott ez a rang valaha az egész nemesi társadalom büszke címe volt) — helyzetének javítása érdekében szövetségeket hoz létre, ligákba tömörül. Ezek azonban nem tudják sem a területiális hatalmak előretörését meggátolni, sem gazdasági helyzetük jobbrafordulását elősegíteni. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy miközben a lovagok a német nemzeti törekvések hordozóinak tekintik magukat, magánháborúkat folytatnak, s az útonállástól semmiben sem különböző kalandorvállalkozásokba bocsátkoznak. Ulrich von Hutten műveiben igen pontosan fogalmazódik meg mind a lovagok öntudata, mind válságos gazdasági állapota. Az 1520-ban írt „Világsemlők” című dialógusában a lovagok jelentőségét hangsúlyozza, mint akik a nemzeti eszme, a hagyomány, az ősi erkölcsi normák hordozói.⁶ A „Láz” és a „Török Beszéd” címen ismert írásaiban a szegénységről mint az erények kibontakozásának akadályáról, mint a bűn, az országúti rablások, az erőszak okozójáról beszél: „Mert méltóbb dolog az emberekkel harcolni, mint a nélkülözésekkel és a nyomorral.”⁷

Nyilvánvaló, hogy az egyház politikai és gazdasági hatalmát megkérdőjelező reformáció mindkét társadalmi réteg körében nagy visszhangra lelt. Nemcsak Luther felhívása, hanem elsősorban a vidéki és a városi társadalom szegényebb és elégedetlen rétegeiben, a reformációból kiváló, vagy eleve azal szemben kibontakozó különféle szekták is hódítottak. A továbbiakban nem kívánok ezzel a kérdéssel foglalkozni, hiszen célom az, hogy Luther társadalomfelfogását kíséreljem meg a korabeli problémákhoz kapcsolódva felvázolni.⁸

1526 októberében jelent meg Luther értekezése, amelyben a katonáskodás és a keresztény vallás összeegyeztetését tárgyalja és amelynek megírására Assa von Krammal — a száz választófejedeleme hadseregarancsnokával folytatott beszélgetése és ígérete készítette.⁹ A hagyományos középkori „három rend” elméletének mintájára — elhagyva persze a papság, az ima rendjét — a társadalmat két csoportra osztja: földművesekre és katonákra. „A földművelőknek táplálniuk kell a társadalmat, a katonáknak pedig oltalmazniuk. Akiknek a védelem feladata jutott, jövedelmüket és táplálékukat azoktól kapják, akik az élelmezés funkcióját látják el, hogy tökéletesen

tölthessék be az oltalmazást. Ezzel szemben azok, akiknek feladatuk az ellátás, meg kell kapniok emezek védelmét avégett, hogy biztosíthassák táplálékukat. Ami pedig a császárt és a fejedelmeket illeti, az ő feladatuk, hogy felügyeletet gyakoroljanak és ellenőrizzék mindkét funkció betöltését: akiknek feladata a védelem, legyenek fegyverben, készen a harcra; akiknek feladata a táplálás, dolgozzanak becsülettel, hogy megjavítsák az ellátást. Ami pedig a haszontalan embereket illeti, akik nem szolgálnak sem a védelemre, sem az ellátásra, s nem tesznek mást, mint fogyasztanak, henyélnek, tétlenül maradnak, ezeket nem kell megtűrni, ki kell űzni az országból, vagy pedig munkára kell őket fogni. Miként a méhek teszik, akik megölik a heréket, melyek nem dolgoznak, de megeszik a többiek mézét.” A „Jócselkedetről”, „A keresztény ember szabadságáról” című értekezésében, és más helyeken is hangsúlyozza, hogy a társadalomban élő embernek nem önmagáért, hanem embertársaiért kell tevékenykednie. Ezért ítél el minden naplopást, munkakerülést, tétlenséget. „Nagy a panasz a munkásokra, hogy engedetlenek, hűtlenek, követelődzők, s csak saját érdekeikkel törődnek” – írja egyik munkájában.¹⁰ Természetesen a tétlenkedőkön, másokon elősködőkön a papságot érti elsősorban és főleg a szerzeteseket. A kolduló barátokra célozva mondja: „Aki pedig szegény akar maradni, annak nem kell gazdagnak lennie; ha pedig gazdag akar lenni, fogja meg az eke szarvát és túrja a földet. Teljesen elég, ha a szegényekről lehetőleg gondoskodnak, hogy éhen ne haljanak, és meg ne fagyjanak. Helytelen ha az egyik másik rovására henyél, dúslakodik és jólétben úszik, míg a másik inséget lát, miként ez a visszás állapot most nagyon.”¹¹ Az emberek kötelességének tekinti tehát mindenekelőtt a munkálkodást, első helyen is a földművelést. „Azt jól tudom, sokkal istenesebb dolog volna a földművelést fejleszteni és a kereskedelmet csökkenteni, és hogy sokkal helyesebben cselekednek azok, akik az Írás szerint a földet művelik és abból élnek, miként nekünk és mindenkinek megmondatott Ádámban: „Átkozott legyen a föld, hogyha nem műveled; tövist és bogáncskórót teremjen az neked és arcod verejtékével keresd a kenyeredet.”¹² De hasonlóképpen megbecsülésreméltónak tekinti az iparos tevékenységet, a kereskedelmet is, mint bármely más munkát, ha azt tisztességgel, mások megkárosítása nélkül végzik. A kölcsönügyletek jogosságát, még a mérsékelt kamatszedést is elfogadja. Bírálata csak a visszaéléseket sújtja, amelyek végső soron a társadalom rendjét és békéjét veszélyeztetik.¹³

Luther a munkáról, mint hivatásról beszél: az embernek feladata pontos elvégzésével kell betöltenie azt a funkciót, amelyre hivatott az adott tár-

sadalmi rendben. Szinte minden írásában jelen van éppen ezért a felsőbbség hatalmának való engedelmesség hangsúlyozása. Noha nem kétséges, hogy erősen motiválták az erőviszonyok, a reformáció győzelmének igénye és védelmének szükségessége, mégis úgy vélem elsősorban ez azzal függ össze, hogy az egész társadalom szempontjából is a legfontosabbnak tartotta a belső rend, a béke fenntartását, mint mindenfajta haladás és boldogulás előfeltételét. És ebben a vonatkozásban a német társadalomnak a 15. századi reformtörekvésekhez kapcsolódó azon alapproblémáját fogalmazta meg, amit a paraszti csoportosulások, a lovagi, a városi szövetségek, céhek, konfraternitások is törekedtek megvalósítani. A társadalmi bizonytalansággal szemben csak a belső rend és béke nyújthat megfelelő keretet, hogy a társadalom eleget tehessen annak a feladatnak, amelyre felhívott a „Német nemzet keresztény nemességéhez” című iratában: az egyházi visszaélések elleni cselekvésre, az ideális keresztény társadalom felépítésére. Ebben a feladatban az oroszlátnérsz a nemességé, de kötelessége sikerén együttműködnie minden rendnek. Ebből az alap koncepcióból kiindulva kell megértenünk Luthernek a társadalom egyes csoportjaival kapcsolatos magatartását, ítéletét. Elsősorban a parasztháború elleni fellépését, amelyet nem csak az indokolt, hogy elválassa a reformáció ügyét a felkeléstől, hanem az is, hogy szemben állt egész társadalomfelfogásával.

Már a parasztháború kezdetekor, a hozzá eljuttatott a parasztok követelését tartalmazó 12 pontra válaszolva kijelenti, hogy a lázadás mindenél rosszabb. „Egyaránt veszedelmes Isten országára és a földi királyságokra, mert ha elharapózik, mindent elpusztít. Mert a lázadásnak nincs esze s rendesen jobban sújtja az ártatlanokat, mint a bűnösöket. Ezért egyetlen lázadás sem jogosult, bármennyire jogos dolognak kel védelmére, mindig több kár, mint haszon származik belőle, ami által beteljesül a közmondás: a rosszabból rosszabb keletkezik.”¹⁴ A fejedelmekhez szólva, akiket a lázadás előidézőinek tart, nemcsak mert megátalkodottan üldözik az igaz vallást, de „azonfelül, a világi kormányzatban sem teszték egyebet, mint nyúztok és kincset harácsoltok, hogy pompát űzzetek és döllyfösködjete annyira, hogy azt a szegény paraszt ember tovább már nem képes és nem is akarja tűrni.” A parasztokat Isten zsarnokságuk büntetéseként küldte rájuk. Majd a parasztokhoz fordul intésével: „Sajnos nagyon igaz, és bizonyos, hogy a fejedelmek és urak amennyiben az Evangélium prédikálását megtiltják és a népet elviselhetetlen módon megterhelik, méltók arra, és rászolgáltak, hogy Isten őket székeikből kivesse, mint olyanokat, akik Isten és az emberek ellen vétkeztek; nincs is mentségük.” Mégis arra szólítja fel őket, hogy ne lá-

zadjanak, ne hallgassanak a hamis prófétákra, mert a gyilkolás bűn, a büntetés egyedül Istenre tartozik.

1525-ben viszont „a rabló, fosztogató parasztbandák” elleni röpiratban, egyedül a parasztok ellen szól haragja.¹⁵ „Mivel ezek a parasztok nyomorult emberek, félre vezettetik magukat, s másként cselekszenek, mint amiként szólnak, ezekből én is kénytelen vagyok másként írni róluk.” A lázadás bűn Isten és az emberek ellen, s a parasztoknak, akik esküszegés, gyilkosság, rablás vétkét vonták magukra, nem maradhat el büntetésük. De ezt már földi feljebbvalóikra közvetlen uraikra bízza. „Éppúgy, mint mikor tűz üt ki, az a legderekből ember, aki elsőként olt. Mert a lázadás nem közönséges rossz és gyilkosság, hanem olyan mint a tűzvész, mely országot gyújt fel s pusztít el; a lázadás a legnagyobb csapás, mert mindenre kiterjedő vérontást okoz, mindenkit árvaságra, özvegységre juttat, s mindent tönkretesz.” Luthernek a parasztfelkelés elleni fellépésében igen nagy súllyal esett latba a reformáció ügyének féltése. 1525 augusztus 15-e után Johann Briesmannhoz küldött levelében így ír: „Münzer és a parasztok oly mértékben megfojtották nálunk az Evangéliumot, oly annyira visszaállították a pápisták bátorságát, hogy úgy tűnik, mindent előlről kell építenünk.”¹⁶

Mint köztudott, a fejedelmekhez intézett felhívása a parasztháború leverésére igen sokat ártott Luther tekintélyének. A felkelés kegyetlen megtorlásáért őt tették felelőssé. Nemcsak a reformáció ellenfelei támadták, hanem hívei is kifejezésre juttatták egyet nem értésüket. Barátainak únszolására írta meg „Válasz a parasztok ellen írt röpiratot illetően” című nyílt levelét.¹⁷ Lényegében nem változtat álláspontján, nem mentegeti magát, újból kijelenti, hogy a parasztoknak nem volt joguk a lázadásra, a világi hatalomnak pedig kötelessége volt a gonosz megfékezése, az igazak megvédelmezése. Ezúttal is hangot ad annak, hogy a felkelés az egyéb rosszon kívül igen sokat ártott a reformátoroknak, „mert ellenfeleink azzal vádolnak, hogy az Evangélium hirdetése váltotta ki a lázadást, s most megnyitják gonoszságukat, hogy fellépjenek ellene.” A fejedelmek szigorú megtorlását szükségesnek tartja, hogy az igazak védelmet nyerjenek, hogy béke és nyugalom legyen. „A parasztoknak meg kell érteniök, hogy többet ér, ha javaik felét bírják békében és biztonsággal, mintha minden pillanatban veszély fenyegetné vagyonukat, gyilkosok és rablók közepette. Mivel nem tudták, hogy a béke és a biztonság mily értékes dolog, így kellett velük megértetni. Az urak pedig megtudhatták, hogyan kell alattvalóikon uralkodni, a jog szerint kormányozni. Mert nem volt sem kormányzat, sem rend, mindent elhanyagoltak, rendtelenségben hagytak. A népben nem volt sem tisztelet, sem félelem.

Senki nem kívánt adni semmit, mindenki csak kedvére akart élni, inni, öltözködni, dologtalanul.”

Bár nem tartja magát felelősnek a felkelőkkel szemben alkalmazott megtorlások miatt, az ellene hozott vádakra mégis szükségesnek tartja, hogy leszögezze, soha nem hívott fel arra, hogy zsarnoki módon kegyetlenkedjenek a már legyőzött emberekkel. Nyomatékot ad annak, hogy „nem kívánta megerősíteni a zsarnoki dühöt, sem dicsérni magatartását”, különösen keményen ítéli el azokat a nemeseket, akik „olyan kegyetlenséggel viseltettek a szegény emberek iránt, hogy az már túlmént minden határon.”

„Ezek az emberek nem arra törekedtek, hogy megszüntessék és elnyomják a felkelést, ellenkezőleg az ő dühös haragjuk és gyűlölségük még jobban táplálta azt. Ők azok, akik az Evangélium ellen is merészen felléptek, vissza akarták állítani a káptalanokat, és kolostorokat, megőrizni a pápai koronát: a mi ügyünket összekeverték a lázadók ügyével.” Ezeket a gonosz, zabolátlan zsarnokokat „akik a harc után sem laktak jól a vérről, és akik egész életükben soha nem gondoltak Krisztussal” – nem kívánja tanítani. Mert „ezeknek a vérengző kutyáknak nem sokat számít, hogy bűnösöket, vagy ártatlanokat mészárolnak-e le, hogy ez Istennek, vagy az ördögnek van-e tetszésére, csak azért viselnek kardot, hogy vágyaikat és gonoszságukat kielégítsék... A Szentírás az ilyeneket vadállatoknak nevezi, farkasoknak, vaddisznóknak, medvéknek, s én sem akarok belőlük embereket csinálni.”

Szükségesnek érzi kijelenteni, hogy írásaiban csak a törvényes hatalommal bíró fejedelmekhez szólt, akiknek keresztényi módon, vagy legalább is becsületesen kellene eljárniok. Miután végbevitték győzelmüket, a kegyelem példáját kell mutatniok, nemcsak az ártatlanokkal, hanem a bűnösökkel szemben is. A fejedelmek csupán feladatukat teljesítették a lázadás leverésével, vagyis igaz ügyben használták kardjukat. Egyébként pedig ez alkalommal nem a földesurakról, hanem a parasztokról szándékozott beszélni, de „ha idő és alkalom úgy kívánja, éppígy fogom támadni az urakat és fejedelmeket.”

Luther egész társadalomfelfogásában bizonyos ambivalencia megnyilvánulását figyelhetjük meg. A lázadással, és itt nemcsak a paraszti, de általában a lázadással szemben, a meglévő rend mindenáron való fenntartását védelmezi, de ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy az adott társadalmat dicsőítette, vagy jónak tartotta. Élesen elválasztotta Isten országát, a földi királyságoktól, amely az előbbivel ellentétben a tökéletlenség területe, a bűn foldje. Bizonyos pesszimizmustól áthatva mindig hangsúlyozza, hogy a vi-

lág rossz, a gonoszság hazája, s az emberek nem is akarnak jók lenni. Éppen az ellentéte uralkodik mindannak, ami egy keresztény társadalomban kívánatos lenne. Ezért a meglévőt nem annyira helyesli, mint inkább Isten büntetéseként elviselni tanítja. „A világot nem lehet csupán az Evangélium és a keresztény szeretet alapján kormányozni, hanem csak szigorú törvényekkel, karddal, mert a világ rossz, nem fogadja be sem az Evangéliumot, sem a szeretetet, s kedvére él, hacsak nem tartják vissza erőszakkal: mindenki csak enne, inna, élvezné a szép életet más javaiból, senki nem akarna dolgozni, mindenki a másét venné el.”¹⁸ Ennél fogva „Isten akarata, hogy a gonoszság úgy legyen kormányozva, hogy senki se követhessen el jogtalanságot, vagy legalább is ne tehessek azt büntetlenül. Senki sem hiheti ugyanis, hogy a világ kormányzása vérontás nélkül lehetséges; kell, hogy a kard véres legyen, mert a világ rossz akar lenni, és a kard Isten vesszeje, a bosszújának eszköze.”¹⁹

Ezért fordul bírálata valójában minden társadalmi réteg felé, miközben megjelölni kívánja a helyesnek tartott utat, ostromozza a fennálló hibákat. Ha hirdeti is a „kard” fontosságát mint a „rend” eszközét, de eréllyel szól általában az erőszak ellen – így a nemesi zabolátlanság ellen is. 1522-ben tartott weimari prédikációjában arról szól, hogy a fejedelmeknek meg kell akadályozni, hogy a szegényeket kifosszák,²⁰ a Jócselekedetekről írt értekezésében a fejedelmek feladatául jelöli meg, hogy védelmezzék alattvalóikat, büntessék a lopást, a rablást, a házasságtörést, „mint szent Pál mondja (Rom. XIII.) „Nem hiába hordja a kardot”, Isten szolgálatában áll, a gonoszok félelmére és az igazak javára.”²¹ Huttennek, aki felajánlja neki 1520-ban saját és barátai segítségét és kardját, elutasítóan válaszol: „Nem akarom, hogy az Evangéliumért erőszakkal és gyilkossággal harcoljanak. Az Igével győzetett meg a világ, általa őrződött meg az egyház, az Ige által kell újjáépülnie.”²² A háború önmagában rossz, a legsúlyosabb csapás az emberekre írja a katonai hivatásról szóló értekezésében. Így az aki azért választja a katonai hivatást, hogy öljön, vért ontson, szenvedést okozzon, háborúzzon, bűnös éppúgy, mint aki dicsőségvágyból, vagy a világi javak iránti sóvárgás miatt harcol. „Valamilyen dolgot világi javakért művelni önmagában nem bűn, mert a cenzus, a zsold, a munkabér, a világi javak az emberek önfenntartását szolgálják” – de a landsknechtek, akik végigjárták az országokat, kalandokat, háborúkat keresve, hogy mesterségüket gyakorolják, durvák és műveletlenek, nem lelnek kegyelemre Istennél. Mert egyedül az a vágy sarkallja őket, hogy háborúzzanak, vagy független életet éljenek vad kompániájukkal. Az ilyenek előbb-utóbb rablókká, útonállókká válnak.

Hívásukat csak akkor töltik be jól, ha inkább dolgoznak és csak a fejedelem hívására mennek hadba.²³

A háború csak akkor indokolt és igazságos, ha a jogot védelmezi. Felsorolva az elítélendő háborúkat, első helyen szól az alattvalóknak a felsőbbség elleni lázadásról. Visszautalva ezzel kapcsolatban a parasztháború eseményeire. „Ime a parasztok lázadásában mely nemrégiben történt több olyan személy is résztvett, akik akarataik ellenére kerültek a felkelők közé, nevezetesen a jobbmódú emberek. Mivel a felkelés éppúgy irányult a gazdagok, mint az urak ellen feltételezem, hogy egyetlen gazdag sem szerette ezt a felkelést. Mégis résztvettek benne, egyesek azért, hogy saját magukat védelmezzék, mások azzal a gondolattal, hogy a tömeg örületével szembehelezkedve jó tanácsaikkal akadályozzák a rossz tervek véghezvitelét, mérsékeljék a rossz elkövetését. Ismét mások uraik jóváhagyásával mentek velük, akiknek tanácsát előzetesen kikérték. Így bár jog szerint mint lázadók valamennyien bűnösök, de a törvénynek különbséget kell tenni, aszerint, hogy milyen szívvvel követték el a bűnt.”

Önmagában a felkelést nem indokolhatja semmiféle ok.

„A parasztok azt hozták fel ürügyül, hogy uraik elutasították az Evangélium hirdetésének engedélyezését, s hogy megnyűzzák a szegény embereket. Jóllehet uraik elkövettek igazságtalanságokat, méltánytalanságokat, de hasonlóan jogtalanságot követni el, azaz lerombolni az Isten által felállított rendet, nem a mi dolgunk.” De hangsúlyozza azt is, hogy amit a felsőbbiséggel szembeni háború, vagyis lázadás ellen írt, az „nem csupán a parasztokra vonatkozik, mintha csak ők lennének alattvalók, a nemesek pedig nem. Amit az alattvalókról mondtam egyaránt vonatkozik parasztokra, polgárookra, nemesekre, grófokra és fejedelmekre. Mert valamennyien alá vannak rendelve egy felsőbbiségnek. És amint levágták a felkelő parasztok fejét, éppúgy le kell vágni a nemesekét, a grófét, a hercegét ha lázadó.” Majd történelmi példákat hoz a Miksa alatti nemesi felkelésekről, rebelliókról. Megemlíti Frankónia nemeseit, akik „arról híresek, hogy nem adtak semmit sem a császárnak, sem a püspököknek”. „És a kismaneseket nem kell-e őket is lázadóknak, pártoskodóknak neveznünk? Mégis egyedül a parasztnak kell mindenért fizetni! Ha nem csalódom, azért van így, mert Isten a felkelő nemeseket és urakat megbüntette lázadó parasztjai által. Mert a császár noha szerette volna, nem volt képes megbüntetni őket. És állítom, hogy ha a parasztok felkelése nem lett volna, a nemesek között tört volna ki a lázadás a fejedelmek ellen, vagy talán a császár ellen, olyan bizonytalan állapotban van Németország. De most, hogy a parasztok felbő-

szültek — egyedül ők kerültek fekete listára. A fejedelmek és a nemesség pedig tiszta kézzel húzza ki magát az ügyből, megtörlik szájukat, szemrehányás nélkül élhetnek, mintha nem tettek volna soha semmi rosszat.”²⁴

A felsőbbség, a világi hatalom sem tölti be feladatát, s azért vonta magára Isten büntetését e lázadást. — A világi fejedelmek hivatása ugyanis, hogy hatalmukkal ne önös, hanem — alattvalóik érdekeit szolgálják.

„A világi uraknak kormányozniuk kellene az országokat és az embereket, de nem tesznek mást, mint nyúznak, hasznot szereznek, vámot vetnek ki, jövedelmet szednek, szabadon eresztenek itt egy medvét, ott egy farkast, de ezeken kívül sem igazság, sem hűség, olyan magatartást tanúsítanak, hogy felülmúlják a rablókat és útonállókat, a világi kormányzat éppoly rossz, mint az egyházi zsarnokoké.”²⁵

”A jó fejedelem igen ritka, a vallásos méginkább. Nem várhatunk tőlük semmi jót. Isten börtönőrei, hóhérai, az isteni harag általuk bünteti a gonoszsgot. Ha mégis akad egy bölcs, vagy jámbor fejedelem, az a legnagyobb csoda. A fejedelmek zsarnokságával és rossz kormányzatával szemben a nép elégedetlensége erőszakhoz fordul. Félő, hogy ha a fejedelmek nem változnak meg és nem kormányoznak becsülettel és ésszerűen, nem tudják végét vetni az elégedetlenségnek. Az emberek nem tűrik sokáig zsarnokságaitokat, és szeszélyeiket.”

A jó fejedelem az, aki nemcsak a kardot, de a jogot is kezében tartja, s azt mindig ésszerűen alkalmazza, vagy a törvény szigorával, vagy éppen enyhítésével. Mindig azt kell tennie, ami országának és alattvalóinak hasznos és jó. Az ő érdeküket, s ne a sajátját tekintse. Járjon el szigorúan a gonoszok ellen, de válogassa meg jól tanácsadóit, hogy ne hízlegők vegyék körül, s ne engedje, hogy tisztviselői ellenőrzés nélkül kifosszák alattvalóit.

Miként „A Német nemzet keresztény nemességéhez” intézett felhívásában, a „Jócselkedetekről” írt értekezésében is a fejedelmek legfőbb kötelességét három feladatban jelöli meg: a lakmározás, ivászat, rettenetes túlzásainak megszüntetésében, ami fölösleges és igen költséges. „Mert az ilatszerek, fűszerek és hasonló dolgok, amik nélkül az ember igen jól megélhetne, nem kis veszteségét jelentik a világi javaknak.”²⁶ ... „Mert ez is egyike a mi nagy bajainknak; a német tartományokból sok pénz megy ki arra. Pedig Isten jóvoltából több és oly pompás jó enni és innivaló terem nálunk, mint sehol más országokban.”²⁷ Másodszor visszafogni az öltözködés kiadásainak túlzásait, ami által annyi vagyon semmisült meg, és nem szolgál mást, mint a test világát oly mértékig, hogy rettentő még rágondolni is, milyen visszaélésekhez vezet azok között, akik a megfeszített Krisztus hitére esküd-

tek, az ő nevében keresztelkedtek, akiknek keresztjét hordozniok kellene, s naponként a halálra gondolva készülni a másik életre.”²⁸ „Harmadikként pedig megtiltani a pénzzel való uzsorakereskedelmet, amely elveszti az egész világot, felfal, felforgat egész országokat, embereket ravasz megjelenésével.” Az uzsorahitelt tartja a német nemzet legnagyobb csapásának. „Ha ez nem volna, egynémelyik a maga selymét, bársonyát, aranyszövetét, fűszerét és mindenféle drágaságát meg sem vehetné. Alig 100 éve, hogy dívik s már csaknem minden fejedelmet, intézményt, várost, nemest és örökséget, szegénységbe, nyomorba, pusztulásba döntött; s ha még 100 évig fennmarad, úgy Németországnak egy fillérje sem maradna, hogy utóbb egymást kellene felfalnunk. Az ördög eszelte ki ezt s a pápa jóváhagyta az egész világ romlására.” ... Valóban ezzel kapcsolatban a Fuggereknek és a velük egyszörű társaságoknak zabolát kellene tenni a szájukra.”²⁹

A nagykereskedők és uzsorások elleni bírálát hangjába belevegyül a lovagoké, a fejedelmeké is. A kereskedők arról panaszkodnak – írja –, hogy „ki vannak téve a nemesek rablásainak, kereskedésüket súlyos veszélyek között gyakorolják, hogy bebörtönzik, megsarcolják, kifosztják őket ... s hasonló dolgokat kell elszenvedniök az igazságszolgáltatástól is. ... Biztosan előfordul, hogy egyesek jogtalanság áldozatai, de ők társaik gonoszságáért és bűneiért fizetnek. Miután az egész világ jogtalanságuk áldozata, inkább azon csodálkozhatunk, hogy Isten gondját veszi, a keresztény vallással ellenkező csalásból és rablásból származó gazdagságnak. Ez nem azt jelenti, hogy fel akarom menteni a nagy utak rablóit, fosztogatóit, vagy szabad kezét engedni rablásaikhoz. Az uralkodó fejedelmek nagy hibája, hogy nem őrzik az utak biztonságát, feladatuk lenne védeni azokat éppúgy a gonoszok, mint a becsületes emberek miatt. De a fejedelmek feladata lenne az is, hogy törvényes hatalmukkal büntessék és megakadályozzák azokat a méltánytalanságokat, amiket a kereskedők gyakorolnak, hogy alattvalóik ne legyenek olyan gyalázatosan megnyúzva általuk. Mivel azonban a fejedelmek ezt nem teszik, Isten a rablólovagokkal és zsványokkal bünteti a kereskedők jogtalanságát... s egyúttal azt is megérteti, hogy a rablólovagok kevésbé félelmetes útonállók, mint a kereskedők, mert ezek naponta meglopják az egész világot, míg a rablólovag egy- vagy két személyt foszt ki évenként egy-két alkalommal.”³⁰

A legrosszabbnak tartja a kereskedő társaságokat azért, mert monopóliumot csinálnak. „Ezt pedig még a pogányok törvényei is tiltják mint olyasmit, ami az egész világra nyilvánvalóan ártalmas, nem beszélve az isteni igazságról, vagy a keresztényi törvényekről. Mert ezek a társaságok min-

den árut a kezükben tartanak, s azt tesznek az árakkal, amit akarnak. Fel-emelik, leszállítják tetszésük szerint, elnyomva és tönkretéve minden kiske-reskedőt, miként a csuka a vízben, amely a kis halakra veti magát. Mintha ők uralkodnának Isten teremtményein és mentesek volnának a szeretet minden törvénye alól. Az egész világon ők szabják meg a fűszerek árát, s míg a kereskedők ki vannak téve a kockázat bizonytalanságának, ezek a társaságok mindig hasznot szereznek, hogy ezt tehessék az egész világot ki kellett aknázniok, hogy minden pénz az ő zsákjaikba kerüljön.”

„Hogy is lenne lehetséges másként, hogy egy ember olyan rövid idő alatt akkora vagyona és gazdagságra tegyen szert, hogy mindent megvásárolhasson, amivel a királyok és a császár rendelkezik? ... Így nem lehet csodálkozni, ha olyanok lettek mint a királyok, mi pedig mint a koldusok.” S miért nem akadályozzák meg a fejedelmek? Mert maguk is részesei ezeknek az üzleteknek. „Ézsaiás szavai szerint 'A te fejedelmeid a rablók társai lettek.' Miközben felakasztják azokat a zsványokat, akik elloptak egy, vagy fél forintot, ők azokkal együtt csinálják üzleteiket, akik kifosztják az egész világot, s többet lopnak, mint az összes többiek, s igazolódik a közmondás: 'A nagy rablók felakasztják a kicsiket'. Miként a római Cato mondotta: 'A közönséges rablók börtönökben és zárakban vannak, de a köz megrablói aranyba és selyembe öltöznek'.”³¹

Luther állásfoglalása sok vonatkozásban kapcsolódik a 15. századi „Zsigmond császár reformációja” címen ismert röpiratban kifejtett gondolatokhoz. Ez az anonym szöveg mely az egykorú társadalom reformjának a lutherinál sokkal forradalmibb programját tartalmazza, egyik passzusában szintén fellép a kereskedő társaságok ellen is: „Nagy kereskedelmi társaságok szerveződtek, amelyek nagy vagyonokat hoztak létre, akár jól ment nekik az üzlet, akár rosszul. Mindenkor úgy forgatják a dolgot, hogy ne veszítsenek. Ez ugyancsak kárára van minden közösségnek a városokban és a falvakban. Fel kell lépni ellenük, hogy az ilyen kapcsolatok megszűnjenek és sehol elő ne forduljanak, sem a nemesek, sem a polgárok között. Aki pedig ilyen társulásban résztvesz, annak kereskedői vagyona amennyiben egy birodalmi város polgára – kizárólag és teljesen a városra szálljon, ha pedig nemes, akkor váljék kegyvesztetté a birodalomban, vagyona pedig legyen szabad mindenki számára.”³²

Még közelebbi rokonságban áll Luther egész társadalomfelfogása a humanista Ulrich von Huttenével. Hutten eszméje is a közhaszon és igazság elvein alapuló társadalom, amelyben minden rend kötelessége, hogy hasznára legyen a közösségnek. Miként Luther felfogásában, nála is a munkához

kötődik a társadalmi hasznosság. A parasztokat „a mi táplálóinknak” nevezi, dicséri az iparosok munkáját és művészetét, de a kereskedőket illetően kijelenti „jobb volna ha nem is léteznének”. De ha már nem lehet nélkülük megenni, legalább a számukat kellene csökkenteni, tevékenységüket a lakosság számára ténylegesen szükséges áruk számára korlátozni. A külföldi kereskedelem, a drága áruk behozatala, az uzsora nem egyeztethető össze a közjóval. A Fugger-típusú kereskedőket a pokolra szánja.

Alapvetően különbözik mégis felfogásuk abban, hogy Hutten szemében a legfőbb szerep a lovagot illeti meg a társadalomban és egyúttal annak jobbításáért való harcban.³³ Méginkább különbözik abban, hogy Luther társadalomfelfogását alapvetően vallási nézőpontja határozta meg. Amint azt – főként társadalmi vonatkozású műveiben való tallózás alapján a felsorakoztatott példák összegzéseként levonhatjuk – koncepciójának fókuszában az egykorú valóságot tükröző, a feudalizmusból kibontakozó, a kapitalizálódás felé tendáló társadalom képe áll. Vallási, etikai gondolkodás nyelvén kifejezve, ez a társadalom a „munkálkodáson alapul” és azt a munkamegosztásból következő szükségszerű egymásrautaltság viszonyainak a felsőbbség által ellenőrzött rendje jellemzi. Nézeteinek és az egykori társadalmi erőkhöz való viszonyának kettősségéről meggyőződhattünk. Ebben is felismerhető az a körülmény, hogy ez a korabeli árutermelő társadalom a feudális agrárkeretek közül a kibontakozás stádiumában volt. Ostorozza a parasztfelkelést, mivel erkölcsi alapon általában elítélt minden lázadást és háborúskodást, és mert a munka rendjének pártján állt. Amikor azonban a „kard”, a hatalmi eszközök szükségessége mellett szállt síkra, akarva-nem akarva retrográd uralmi rend számára szolgáltat ideológiát; elismeri és érvel a kereskedelem, tehát a piaci tényezők szabadsága mellett, de szenvedéllyel ostorozza a tökefelhalmozó nagykereskedelmet, amiért monopolhelyzete folytán nem kockáztat, s mégis egyenlőséget nem méltányolva jut gazdagsághoz. Durva egyszerűsítés volna tagadni azt, hogy Luther társadalmi felfogásának és beállítódásának kialakításában a gazdasági tényezőkön kívül sok más mozzanatnak, nem utolsósorban saját kiemelkedő személyiségének jelentős súlya volt. Nem kétséges azonban, a társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározó szerepe. Nem véletlen, hogy a reformáció Németországnak azon tartományában terjedt el, és vert gyökeret a legerősebben, ahol a társadalom arisztokratikus és agrár struktúrája a legvirágzóbb volt.

Jegyzetek

1. ULRICH VON HUTTEN, Sendbrief an Pirckheimer. – Deutsche Schriften, Bd. II. Lipcse, 1974, 149.
2. ENGELS F, A német parasztháború, MARX–ENGELS, Művei 7. k. Budapest, 1962, 319–401.
3. G. FOURQUIN, Histoire économique de l'Occident médiéval, Párizs, 1970.
W. ABEL, Geschichte des deutschen Landwirtschaft vom früher Mittelalter bis zum 19 Jahrhundert (G. FRANZ, Deutsche Agrargeschichte II. k.) Stuttgart, 1967.
4. W. ABEL, Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Ein Geschichte der Land und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter. 2. kiad. Hamburg–Berlin, 1966.
5. G. FOURQUIN, Les soulèvements populaires au Moyen Age, Párizs, 1972.
6. ULRICH VON HUTTEN, Világszemlélők, (Ford. Oppel Jenő) Esztergom, 1904.
7. Deutsche Schriften, Bd. I, Lipcse, 1972, 9, 19.
8. A nagyon gazdag irodalomból, csak a jelentősebbeket említve: G. FRANZ, Der deutsche Bauernkrieg, 4. kiad. Darmstadt, 1956, – W. STOLZE, Bauernkrieg und Reformation, Berlin. 1926; C. HINRICHS, Luther und Münzer, Berlin, 1952; M.M. SZMIRIN, Münzer Tamás népi reformációja és a német parasztháború (Ford. Niederhauser E.) Budapest, 1954.; THOMAS MÜNZER, A Gideon kardjával (Vál. és ford. Tatár Gy.) Helikon, Budapest, 1982.
9. Lehet-e üdvösséges a katonák hivatása? – LUTHER MÁRTON, Művei V. k. Pozsony 1910. (Ford. Márton J.)
10. A jócselekedetekről. (Ford. Takács J.) Budapest, 1937, 95–95.
11. A német nemzet keresztény nemességéhez, (Ford. Masznyik E.) Művei II. k. LUTHER MÁRTON, Művei II. k. Pozsony, 1905, 23–110.
12. U.o. 106.
13. A kereskedésről és az uzsoráról. MARTIN LUTHER, Werke. Kritische Gesamtausgabe, Weimar, 1899, XV. Bd. XV. 293–313.
14. Intés békére, feleletül a sváb parasztok 12 pontjára, (Ford. Masznyik E.) LUTHER MÁRTON, Művei IV. köt. Pozsony, 1908, 213–243.
15. A gyilkos és rabló parasztbandák ellen, U. o. 251–257.
16. LUTHERS Briefe, Stuttgart, 1956, 103.
17. Levél Caspar Müller mansfeldi kancellárhoz, MARTIN LUTHER. Werke. Bd. XVIII. Weimar, 1918, 384–401.
18. A világi felsőbbeségről (Ford. Mayer E.) LUTHER, Művei, III. köt. Pozsony, 1906, 346–410.
19. U.o.
20. LUTHER, Werke, Bd. X. 2. Hálfté, Weimar, 1922, 379–385.
21. A jócselekedetekről, 89.
22. Werke, Bd. II. Weimar, 1884, 248.
23. Művei, V. köt. 50–51.
24. U. o. 18–19.
25. Művei, III. köt. 390.
26. A jócselekedetekről, I. m. 93.
27. A német nemzet keresztény nemességéhez, I. m. 105.

- 28. A jócselkedetekről, I. m. 94.
 - 29. A német nemzet keresztény nemességéhez, I. m. 106.
 - 30. Werke, Bd. XV. 309.
 - 31. U. o. 313.
 - 32. H. WERNER, Die Reformation des Kaisers Sigmund, Berlin, 1908, 68–73.
 - 33. M. MEYER, Hutten und Luther, (450 Jahre Reformation, Red. E. Voigt –G. Brendler), Berlin, 1967, 102–116.
-

KRAUSZ TAMÁS:

A SZOVJET 20-AS ÉVEK TÖRTÉNELMI ELHELYEZÉSÉRŐL ELŐZETES MEGJEGYZÉSEK

Nyilvánvaló, hogy a 20-as évek kutatásának különös aktualitása egyebek mellett abban rejlik, hogy a sokak által sztálinizmusnak („személyi kultusz” vagy „személyi önkény”) nevezett periódus kora hogyan viszonyul a megelőző történelmi periódushoz, – a 20-as évekhez – a forradalmat követő első évtizedhez, mint kialakulásának közvetlen előzményéhez. Az ilyen természetű vizsgálatok szervesen kapcsolódnak a jelenkori alternatívák feltárásához, azok tudatosításához. Ezért sem lehet csodálkozni a zűrzavarnak azon a fokán, ami a kérdés történelmi irodalmában és a történeti gondolkodásban általában még ma is megfigyelhető.

Egy ideig élt az a sematikus elképzelés, hogy a szocializmus két periódusa között – ha egyáltalán történt szakaszolás – olyan különbség létezik, amit a fejlődés „alacsonyabb és magasabb foka” kifejezéssel próbáltak leírni.¹ Ezt a sémát azután a polgári kutatók jelentős része is átvette, igaz, eltérő ideológiai szándékoktól vezetettve. Differenciálatlan módon a „sztálinizmust” közvetlenül az októberi forradalomból, a leninizmusból vezették le, vagy/és a forradalmat megelőző fejlődés organikus folytatásaként hiposztazálták.² Az 50-es évek végén, a 60-as évek elején a történeti irodalomban kezdett kialakulni egy ellentétes felfogás: a 20-as és 30-as évek között radikális törést tételeztek, amelyet a forradalom és az „elárult forradalom” közötti különbségtétellel érzékeltetett.³ Ez az álláspont az európai baloldal bizonyos csoportjaiban tett szert népszerűsége, később az újbaloldal köreiben vált befolyásos koncepcióvá.

Az európai kommunista pártokon belül a XX. kongresszus után, amikor a politikai szakítás nemcsak megtörtént, hanem nyíltan deklarálódott is, kibontakozott a „sztálinizmus” problémájának elsősorban *elméleti* vizsgálata, bár a „periférián” – komoly késéssel – történelmi elemzések is keletkeztek.⁴ Jónéhány szerzőnél szakítás történik – elméletileg a legartikuláltabb formában Lukács Györgynél – a *kontinuitást* és *diszkontinuitást* abszolutizáló nézetekkel. Veszített meggyőző erejéből az az elképzelés, hogy a forradalom által beindított folyamat a történelmi fejlődés valamely pontján „elromlott” és „sztálinizmussá” transzformálódott. Ez azonban merőben elméleti kritika maradt. Lukács a „sztálinizmust” mint politikai

és ideológiai eszközök, eljárások, módszerek, szervezeti mechanizmusok összességét vizsgálta. Mint maga is hangsúlyozta a „Carocci-levél”-ként ismert írásában, „nem feladata” a sztálini jelenség történelmi létrejöttének ábrázolása. Ugyanitt jelezte, hogy számára „csupán” „a valóságban létező tény” a lényeges, és – mint írta – „megpróbálom néhány fontos, csomópontszerű tényállással megvilágítani elméleti és kulturális következményeit, valamint a benne immanensen ható módszert.”⁵

A marxista történetírás ugyanakkor a maga területén nem tudott jelentős kezdeményezéseket tenni. A kezdeményezést átengedte mások számára. Az már mindenesetre világos – a legjobb polgári történeti munkák tükrében is (Carr, Nove) –, hogy egy steril szakaszolással rendkívül problematikus kimetszeni a „sztálinizmust” az *össztörténelmi* folyamatból. A konkrét történelmi elemzés arra mutat, hogy a 30-as évek fejleményei sem az orosz történelmi tradíción (az orosz történelmi fejlődés sajátosságain), sem a forradalom és a 20-as évek fejlődésén, sem a 20-as évek végén, a 30-as évek elején kialakult „egyedi” (bel- és kül) politikai szituáción kívül nem értelmezhető valamelyest is megbízhatóan.

Tény, hogy a „kontinuitás diszkontinuitás” mint problémafelvetés maga is a 20-as évek terméke, amiben közvetlenül kifejeződtek az útkeresések a lehetséges és egyre szűkülő alternatívák között.

A probléma élesebb megvilágítása érdekében néhány előzetes megjegyzésre még szükség van. A korabeli útkereséseket reflektáló kategóriák, mint a „bonapartizmus veszélye”, a „thermidori fordulat” lehetősége, vagy később Trockijnál a „sztálinizmus” fogalma, átmentek a tudományos igényű vizsgálódások szótárába is.⁶ Anélkül, hogy a megelőző generációk gondolatvilágának, megmerevedett ítéleteinek hatásai alól teljesen kivonhatnánk magunkat, a tapasztalatok mégiscsak arra intik a történészt, hogy a „kész” megoldások helyett a forradalomból eredő történelmi alternatívákat, azok megjelenésének belső mozgásait, egyes alternatívák eliminálódását, mások megszilárdulását vegye számba. Bár itt el kell tekintenünk a forradalmat megelőző fejlődés alternatíváinak még a pusztá felsorolásától is, de módszertani kiindulópontként ismét hangsúlyozzuk, hogy a „sztálinizmus”, mint fejlődési lehetőség „objektív” létezése, ami konkrétan csak post festum mutatható ki, keletkezését tekintve elválaszthatatlan nemcsak a korabeli társadalmi erők, osztályok és csoportok, politikai áramlatok és pártok életre-halálra menő küzdelmeitől nemzeti és nemzetközi keretekben egyaránt, hanem a történelemben talán először döntő tényezővé vált „szervezett” (teoretikus tudattá is szublimálódott) osztálytudattól. Ez a tudatos törekvés olyan tör-

ténelmi korlátokba ütközött, amelyek egyedül Oroszországban nem, vagy csak részlegesen voltak leküzdhetők. Ha a „sztálin megoldást” elvontan eme ismert korlátok termékeként fogjuk fel, akkor joggal mondhatjuk, hogy a forradalomban és a polgárháborús szituációban benne rejlő lehetőségek közül talán a legkedvezőtlenebb valósult meg.

Mégis félre kell tolnunk azt a régi kérdésfelvetést, amely a „szükségszerűség és a véletlen” absztrakt keretei között akarja leírni a történelmi fejlődést. Ez a kérdésfelvetés ugyanis éppen a későbbi fejlődés, a jelen és a jövő számára zárja le az utat, amennyiben homályban hagyja a forradalom és a bolsevizmus legfőbb tapasztalatát, a történelmi folyamat aktív, tudatos átalakításának lehetőségét. *Egybizonyos* nézőpontból ugyanis mindaz, ami megtörtént, „szükségszerűnek” vehető. Ugyanakkor egy olyan álláspont, amely nem képes megérteni, hogy a forradalmat kihordó erők szándékával kifejezetten ellentétben is álló fejlődés valósult meg, hajlamos a „véletlennek” tulajdonítani a „sztálinizmus” kifejlődését. Mindkét – itt szándékosan egyszerűsített pozíció – a történelem teleologikus felfogásából indul ki, jöllehet, „összetelálkozásuk” szándékaikkal teljesen ellentétesek lehetnek.

A történelem teleologikus felfogásának terméke az a szemlélet is, amely a forradalmat úgy kezeli, mintha egy kereskedelmi ügyletről lenne szó, amely két vagy több partner megegyezésétől vagy meg nem egyezésétől függne. A „forradalom árán” elmélkedő történész – gyakran saját kutatásainak is ellentmondva – történelmietlen módon a forradalom alternatívájaként, „valóságos” alternatívájaként konstruál egy liberális polgári megoldást.⁷ Az az elképzelés, hogy egy ilyen lehetőség csupán a bolsevikok „erőszakosságán”, „puccsán” bukott el, figyelmen kívül hagyja magának az orosz liberális demokráciának a valódi történetét, politikai életképtelenségét in statu nascendi. A liberális szemlélet nem veszi figyelembe, hogy Októberrel szemben a valódi és lehetséges alternatívát a valódi erőre támaszkodó Kornyilov-lázadás jelezte, vagyis a fehér generálisok rémuralma, amire vonatkozóan a polgárháború története éppen elegendő bizonyítékul szolgál. Egy „mensevik” alternatíva feltételezése épp ilyen terméketlen, miután maguk a menseviek vagy legalábbis többségük nem kívánta Oroszországban a proletariátust hatalomra juttatni, hiszen már 1905-től a „liberális megoldás”-hoz kapcsolta sorsát. Világos tehát, nagy a veszély, hogy a kutató a valóságos alternatívák felmutatását összekeverje a terméketlen és ahistorikus „mi lett volna ha...” stílusú megközelítésekkel.

A forradalom megközelítéséről

A 20-as, 30-as évek kontinuitása és diszkontinuitása kérdésének szempontjából a forradalom történetileg konkrét megközelítésének kivételes szerepe van. Meghatározott nézőpontból a forradalom 1917. október 25-én végbement, más ismérvek alapján a forradalom befejeződését a polgárháború végével azonosítják. Jogosult azonban egy olyan álláspont, amely szerint a forradalom szociális-politikai értelemben akkor zárul le, ha már eliminálta az alapvető történelmi orientációjával szembenálló erőket.⁸

A fejlődés akkor lép új szakaszba, ami nem feltétlenül jelent magasabb fejlődési fokhoz való átmenetet, sőt, a forradalom *lezárulása* – mint a „sztálinizmus” esetében – politikai *elzárulását* is jelentheti. Mindenesetre a forradalom lezárulása azt jelenti, hogy megszilárdultak az új társadalmi-politikai berendezkedés alapjai, kialakultak mindazok az intézményesült formák és mechanizmusok, melyekben az új hatalom megszerveződött. Anélkül, hogy abszolutizálnánk a forradalomnak ezt a széles értelemben vett felfogását, megállapítható, hogy a szovjet rendszer, gazdasági és politikai értelemben egyaránt, az ipari bázis megteremtésével és a kollektivizálás befejeződésével jutott el fejlődésének itt említett szilárd alapzatához.

Az októberi forradalom az ismert értelemben, amennyiben megszűntette a magántulajdont és az ahhoz tapadó társadalmi csoportokat, tisztán *proletárforradalom* volt. Ez a felfogás azonban még igen egyoldalú. Elengethetetlen annak hangsúlyozása is, hogy miként az 1905–1907-es és az 1917-es februári orosz forradalom, amelyek *polgári*-demokratikus jellegük ellenére hordoztak szocialista tendenciákat (a proletariátus hegemoniája, a szovjetek stb.) az októberi forradalomnak voltak tipikusan *polgári* „feladatai” és vonásai, amelyek az orosz történelmi fejlődés sajátosságaiból fakadtak.

Itt nem csak arra gondolunk, hogy az októberi forradalom és a forradalom utáni fejlődés örökölte a régi társadalomforma képződményeit (eny nyiben a forradalom jelentős mértékben prekapitalista örökséget is hurcolt magával, mint pl. az államhatalom „önfenntartó” ereje, tradicionális szerepe, a kispolgári-paraszti tenger középkorias jellege, az agrárkérdés megoldatlansága, demokratikus struktúrák hiánya stb.), hanem a forradalomnak magának kellett az óriási soknemzetiségű ország szervezett gazdasági egységét, széttagolt és fejlődésben egyenlőtlen részek összekovácsolását véghez vinni. Továbbá „pótolnia” kellett valamilyen formában a polgári civilizáció jelentős, történelmi méretű hiányát, „tanulnia kellett a kapitalizmustól”, ki kellett fejlesztenie vagy át kellett vennie (ha hagyták) mindazokat a technikai-

technológiai vívmányokat, amelyeket az európai tőkés fejlődés a megelőző évszázadok során felhalmozott. Ebben az értelemben a „régiburzszo társadalom” megsemmisítése, amelyet a forradalom másnapján a szovjetek kongresszusa deklarált, csak részleges és látszólagos lehetett. A bolsevik vezetők többsége nagyon hamar észlelte is, hogy „a régi polgári szemét” kezd szocialista köntösben visszatérni. Ebben nemcsak polgári és mensevik kritikusok látták a forradalom „szárán való elrothadását”, sőt, a restauráció konkrét lehetőségét; ilyen lehetőséggel maguk a bolsevikok is számolni kényszerültek. Ugyanakkor a 20-as években – a polgárháború befejezése után – nem a gyors gazdasági felemelkedés az egyetlen jellemző, hanem a kultúra fejlődésének az addigi orosz történelemben ismeretlen méretű fellendülése és kiterjedése; úgy tűnt, hogy a „szocializmus és a munkásdemokrácia” szerves kombinálódásának előfeltételeit hozza létre ez a periódus. A kezdemények az utólagos elemzés számára is nyilvánvalóak.

A proletárforradalom *másik* alapvető mozgásiránya, hogy mind céljait, mind hordozóerőit tekintve megteremtette a „szociális egyenlőség” történelmi lehetőségének valóságát és mítoszát. De a forradalom ezt nem egyszerűen fejlesztette, hanem öntudatának, céltételezéseinek egyik fő mozzanatává emelte. A történéseknek azonban óvakodnia kell az utókor „józan számításaitól” és ún. kritikai szemléletétől, amely prezentista igényektől hajtva az erre az egalitarianizmusra ráépülő „rossz” szocializmus-képet merő ideológiaként „kidobandó” ballasztként próbálja ábrázolni, sőt, a „sztálinizmus” egyik elemeként megragadni. Nem is gondolnak arra, hogy a kiteljesedett „sztálinizmus” éppen az egalitarianizmus legnyersebb tagadása volt.

A forradalom *harmadik* alapvető ellentmondása, hogy *antietatista* célja és tendenciája, amit Lenin az „Állam és forradalom” c. munkájában képvisel a legplasztikusabban, ugyancsak a forradalom legelső szakaszában kénytelen volt alkalmazkodni ahhoz a történelmi alaphoz és azokhoz a nemzetközi feltételekhez, melyekből kisarjadt. Az antietatista cél és meggyőződés hamarosan átfordul az ellenkezőjébe, a hatalmi apparátusok történelmet formáló valóságos gyakorlatába. Ez már a hadikommunizmus időszakára. A katonai sikerek és a hadikommunizmus kezdeti eredményei, valódi heroizmusa olyan reális és ugyanakkor teljesen illuzórikus törekvéseket és képzeteket szültek, mintha maga az újfajta *államhatalom* képes volna pótolni a szocializmus előfeltételeiként tudott történelmi erőket.

Az ellentmondás mélységét talán érzékelteti az a kevésbé ismert vagy megértett körülmény, hogy a hatalom megragadása mennyire „spontán” és

népi (munkás) jellegű volt. Érdeemes megjegyezni, hogy a hatalmat nem mindenütt a szovjetek vagy azok megbízott szerve, a katonai forradalmi bizottság vette át. Sok helyen, ahol „kész” munkásszervezetként csak a szak-szervezet létezett, ott ez a munkátestület vette kezébe a hatalmat, és alakult át ily módon államhatalmi szervvé.⁹ Sajátos formában már a forradalom tényében megnyilatkozott az állam-, párt- és társadalmi hatalom „összenövésének” konkrét lehetősége. Ezt a lehetőséget erősítette a polgárháború időszakában a forradalmi proletariátus gyakorlatilag végbemenő fel-számolódása (falura mentek az éhinség elől, sokan meghaltak a frontokon, vagy felemelkedtek irányítói, hatalmi szervezetekbe). Ennek megnyilatkozása, hogy elsősorban vidéken, a helyi párt- és szovjet szervek káderek hiánya miatt még 1921-ben is a központból, Moszkvából „kértek” funkcionáriusokat. Emiatt nem volt ritkaság, hogy a hatalom egyedüli letéteményese a pártszervezet, a hadsereg, vagy/és az ellenforradalom ellen harcoló fegyveres testület, a Cseka volt.

E kényszerhelyzetből több kiváló bolsevik teoretikus is megpróbált történelmi előnyt kovácsolni. A NEP fordulata után ez az ideológiai konstrukció visszaszorult. A hangsúly a forradalommal és a hadikommunizmus-sal szemben a „diszkontinuitásra” helyeződött át.

A NEP és a politikai hatalom, az „apparátusok”

A NEP a történeti irodalomban, akár a marxista, akár a polgári történettudományról legyen is szó, a viszonylag jól feldolgozott témakörök közé tartozik. De bármekkora tömege is álljon rendelkezésre a statisztikai tényeknek, az elméleti, történetelméleti viták, elsősorban ami a NEP megszüntetésének problémakörét illeti, továbbra is foglalkoztatják a szovjet történelem iránt érdeklődőket. A felmerülő problémák ugyanis messze meghaladják a gazdaságtörténet kereteit, sőt a diszciplináris elkülönülés bizonyos értelemben csak nehezíti a problémák megoldását, mivel sem a NEP keletkezése, sem visszavétele nem szorítható be a gazdasági fejlődés keretei közé.

Az OK(b)P számára a kronstadti lázadás végképp nyilvánvalóvá tette: a hadikommunista gazdálkodás a hozzáfűzött illúziókkal együtt „kimerült”; kiderült, hogy a szocializmus ezen a módon nem bevezethető. A párt a NEP bevezetése után nyomban érzékelte, hogy a paraszti magángazdálkodás és általában a piaci viszonyok elismerése – az eredeti feltételezéseknek megfelelően – enyhítette a város és falu, a munkásosztály és a parasztság közötti

feszültséget. Az 1921-es nagy éhínség után a NEP 1922-ben már érezte a maga jól ismert pozitív hatásait. Ugyanakkor az is kezdett érezhetővé válni, hogy az államhatalom, általában a hatalmi apparátusok szerepe, funkciója adminisztratív nem csökkenthető, sőt, inkább terebélyesedni kezdett a NEP bevezetését követően. Ez a probléma jelentkezik már az első bolsevik ellenzéki csoportok fellépésében.¹⁰ Egy dolgot biztosan jól láttak: a hatalmi apparátusok nem pusztán eszközként funkcionálnak, a hadikommunizmus végeztével sem „rendelődnek alá” a párt határozatainak, és a bolsevik ideológiai-elméleti intenciók által megszabott „törvényszerűségeknek”, a forradalom céljainak. Ez a dilemma már a 20-as évek legelején kirajzolódott. 1921-től Lenin írásainak és gyakorlati tevékenységének is egyik központi kérdését alkotta.

Leninnek már 1920 végén, a szakszervezeti vita során tett ismert kijelentése tartalmazta a forradalom eredeti céljai és valóságos lehetőségei közti szakadékot: a proletárdiktatúrát „úgyiszlóván a párt diktatúrája testesíti meg”. Már ez a megfogalmazás is – tükrözve az objektív történelmi feltételeket – számol a „hatalom” és az „osztály” funkcionális szétválásának elkerülhetetlenségével. A párt kolosszális szerepe az irányítás módosításában is kifejezésre jutott: a NEP-et szentesítő X. kongresszuson a frakciók – a súlyos helyzetre való tekintettel ideiglenes – betiltásának ténye e változást éles fénybe állítja. E döntésben benne rejlő ellentmondást kifejezte Preobrazszkij határozati javaslata a pártdemokráciáról, és egyben jelezte az alternatív megoldások lehetőségeit. Preobrazszkij mindenekelőtt a demokratikus ellenőrzés (a forradalmi nyilvánosság) szerepét látta veszendőbe menni. „Szükséges – írta egyebek között –, hogy az irányító pártszervek munkájával kapcsolatban biztosítsuk a pártközvélemény hatékony és állandó ellenőrzését a pártbizottságoknak a helyi alapszervezetek és az általános pártgyűlések előtt történő számadási kötelezettsége révén... Szükséges, hogy felhagyjunk a pártmunkások kiválasztásának fennálló rendszerével, amely nem csupán az erre vagy arra a feladatra való alkalmasság alapján történik, hanem aszerint is, mennyire készségesen rendelik alá magukat az adott utasításoknak. Ez a rendszer lehetővé teszi olyan negatív jelenségek keletkezését a pártban, mint a megalázkodás és a karrierizmus.”¹¹ (A jól ismert jelenség, amiről itt szó van, akkor diagnosztizálódott, amikor Preobrazszkij volt a KB egyik titkára és Sztálin még nem volt főtitkár, sőt, valószínűleg nagyon kevesen gondoltak arra, hogy egy évvel később elfoglalhatja ezt a Lenin vezető szerepéhez képest másodrendű, de mégis fontos pozíciót.)

1921–22-ben úgy tűnt, hogy a párt- és munkásdemokrácia fejlődése előtt – éppen a növekvő bürokratizálódás visszaszorítása érdekében is – komoly lehetőségek nyílnak. Ne feledjük, hogy sokban a NEP szülte azt a törekvést, hogy a „politika” nyers uralmát felválthassa a gazdaság és a kultúra viszonylag autonóm fejlődése, a „gazdasági észszerűség” uralma¹², hogy a „tisztá munkásállam absztrakciójával” szemben életre galvanizálódhassanak az eredeti munkásszervezetek, a szovjetek, a szakszervezetek, a proletariátus forradalmi öntevékenységének alapjai.

Ha megvizsgáljuk a 20-as évek elejének pártdokumentumait, a különböző párton belüli frakciók, csoportok nyilatkozatait, azt találjuk, hogy a legélesebb és a legnagyobb viharokat kiváltó viták – legalábbis a felszínen – ama kérdések körül forogtak, amelyeket a demokrácia, a bürokrácia, az „apparátusok” fogalmaival foglalhatnánk össze. Ezek a viták különböző történelmi szituációkhoz tapadva 1920–21-től 1927–28-ig szinte megszakítás nélkül napirenden voltak. Elegendő itt utalni a szakszervezetek körüli vitákra, a pártdemokrácia 1921-es vitájára, az 1923-as baloldali opposíció megszerveződésére, Trockijnak és Sztálinnak a hatalomért is folytatott harcára, a leningrádi ellenzék kialakulására, annak a Trockij vezette ellenzékkel való egyesülésére, majd azok felszámolására a XV. kongresszuson (1927-ben), végül a buharini ellenzék felszámolására. Természetesen ezek a viták nemcsak a politikai hatalom, az irányítás és általában a párt- és munkásszervezetek működési mechanizmusával kapcsolódtak össze, hanem a gazdaság-irányítás problémáival, a kultúra fejlődésével, a művészeti áramlatok harcával, végül magának a NEP-nek a felszámolásával is.

Általánosnak tekinthető az a meggyőződés, hogy a NEP és a demokrácia, mint a szovjetrendszer irányításának formája és módja szervesen összekapcsolódott, mégpedig oly módon, hogy a hadikommunizmushoz képest funkcióváltozás történt a proletárdiktatúra mechanizmusában. A 20-as évek legkülönbözőbb irányú elemzései (a gazdaságfejlődéstől az építészetiig) mind alá is támasztanak egy ilyen ítéletet. Mégis, éppen a következő, a „sztálini fordulat” megértése szempontjából érdemes ezt a képet némileg differenciáltabban megvizsgálni, és a *radikális törés* előfeltételeiről elgondolkodni.

Először is tisztán kell látni, hogy a NEP mint felismerés, mint fordulat, maga is sokban kényszerű döntés eredménye volt, amely a paraszti elégedetlenség és a növekvő káosz következményei nélkül nem is elemezhető. A bolsevik pártban a NEP-pel szemben nem volt valamelyest is számottevő ellenzéki csoport a X. kongresszuson, mégis a fordulatot, ha hosszabb távra

is gondolták el, mint pl. Lenin, időleges, kitérő voltát senki sem kérdőjelezte meg. Maga Lenin is a NEP Oroszországból nézte a szocialista Oroszország közelinek tűnő perspektíváját. Tehát a „civilizáció” megteremtésének, kiterjesztésének, a parasztsággal való megegyezésnek egy *viszonylag rövid átmenetéről* volt szó.

Nem véletlen, hogy 1925-ben (a NEP tetőpontján), amikor az új gazdasági politikát szerfelett szkeptikusan szemlélő ellenzékkel szemben a Sztálinnal egy platformon levő Buharin vetette fel falusi és városi kisárutermelőkhöz fordulva a „gazdagodjatok” jelszavát, még a Sztálin–Buharin csoport is rögtön túlzásról, „elszólásról” beszélt. A 20-as évek első felében a párt, illetve annak vezérkara óriási többségében a NEP-et a „szocializmusba való ugrás” előfeltételeként, arra való felkészülésként fogta fel. 1924–25-ben azonban még senki sem tudta pontosan, hogy az „ugrás” mikor és milyen formában következik be. A kialakuló alternatív javaslatok „értékét” a pillanatnyi történelmi szituáció, a külső és belső elszigetelődés, a politikai és osztály-erőviszonyok határozták meg. Jellemző, hogy 1925–26-ban, a frakciós küzdelmek tetőfokán úgy tűnt, hogy a NEP hosszabb időszakra megszilárdult politika.

A következő egy-két évben végbement fordulat, a NEP totális visszavétele tulajdonképpen „terszerütnül”, még a pártvezetők számára is merőben váratlanul következett be; annak ellenére, hogy a „szocializmusba való ugrás” a bolsevikok jelentős csoportjainak gondolkodásában, a 20-as évek legelejétől, sőt, talán korábbtól is ott munkált. Ez a *végcélra orientált-ság* benne rejtett már magában a forradalomban.

Mégis megjegyzendő, hogy minden kritika ellenére sem követelte a baloldali opposíció a NEP azonnali felszámolását. 1924-ben Preobrazsenszkij például mint az opposíció egyik gazdaságpolitikai szakértője „szocialista eredeti felhalmozás”-konceptiója az „egyenlőtlen cserével” összefüggésben kifejezetten épített a NEP-re: „Az eredeti tőkés felhalmozás periódusától való különbség itt abban rejlik, hogy a szocialista felhalmozásnak nemcsak a kisárutermelés többlettermékének rovására kell végbemennie, hanem a gazdaság *kapitalista formái* értéktöbbletének rovására is.”¹³ (Kiemelés – KT)

Mindenesetre a vereséget szenvedett ellenzék politikai programtervezete, a fennálló viszonyok elméleti kritikája a legerőteljesebben a NEP-pel szemben fogalmazódott meg. Azt kétséget kizáróan jól látták, hogy a párt szociális támaszának összeszűkülése, heterogenizálódása akkor vált súlyosabb problémák forrásává, amikor már érezhető volt a NEP-ből fakadó

centrifugális erők elszabadulása. Nem egyszerűen a nepmanokról, a kapitalista viszonyok természetes ellenőrizhetetlenségéről, a „terv és piac” szervezeten kombinációjáról volt szó, hiszen ezzel szembenálltak a gazdasági fellendülés jelentős tényei, a kultúra felvirágzása, a kulturális forradalom első eredményei. Az alapvető probléma az volt, hogy képes-e a bolsevik hatalom alkalmazkodni – az adott *külső* feltételek között – az általa beindított NEP következményeihez vagy sem. Az egyesült ellenzék, amely részben Trockijból és hiveiből, részben Zinovjev, Kamenyev, Krupszkaja és Szokolnyikov vezette ún. leningrádi opposícióból tevődött össze, a legrosszabb időben, igen „taktikátlanul” még a NEP teljes felszámolása előtt adta meg tagadó válaszát.¹⁴ Az általuk tételezett „thermidoriánus fordulat” gazdasági és szociális alapját a NEP következményeihez kapcsolták. Az „apparátusok” bürokratikus elkorcsosulásait, a pártdemokrácia funkciózavarait – mechanikusan – a NEP burzsoá tendenciáiból vezették le. Megjegyzendő, hogy már jóval a „sztálini fordulat” után Trockij egy 1935-ös terjedelmes írásában a szovjet állam természetét vizsgálva elutasította a thermidori analógia használatát, miután látta, hogy a NEP radikális felszámolása a „sztálinizmus”-t nem gyengítette meg, sőt valójában megerősítette. Észrevette, hogy a thermidori fordulatot már 1926-ban hangoztató „demokratikus centralista” csoport (V.M. Szmirnov, Szapronov és mások) Preobrazszenskijjel, Radekkel, Pjatakovval stb. Sztálin „baloldali” politikájához¹⁵ kötődve kezdett közeledni hozzá.

Ha a baloldali ellenzék másik vezetőjének vagy teoretikusának kritikáját nézzük, hasonló benyomásunk keletkezik. Rakovszkij egy 1928-as „levelemben”, melyet Trockij tett közzé, a „sztálinizmus” felemelkedését a munkástömegek aktivitásának rohamos csökkenésében, a szovjet intézmények iránti közömbösségben látta, amelynek alapja megint csak a NEP, mivel „az osztályok funkcionális differenciálódása szociális differenciálódássá” alakult, és szerinte ez a forrása a „privilegizált apparátusok uralmának”. A megoldást ő is az „öntisztulás” lehetőségében látja, de elemzése ott gyengül el kiváltképpen, ahol a munkásság „közömbösségét” stb. hipotetikusán az „öntevékeny proletariátus feltámadásával” cseréli fel.¹⁶ Ez a probléma még tisztábban jelent meg V. Serge-nél. Ő a fejlődés anomáliáinak forrását végsősoron a 20-as évek szovjet munkáosztályában jelöli meg: „Ha a megfigyelő alászáll a magasból – írja 1929-ben –, és meglátogatja a gyárakat, a szállásokat, gyakran láthatja, hogy a vörös zászlók alatt olyan emberek vannak, akiknek igazi törekvéseik, amelyek tetteikből és életmódjukból kiválgatlanak, többé-kevésbé a kapitalista restauráció felé hajlanak. A forradalom

nincs befejezve, *a forradalom folytatódik*, következik tehát *a kapitalizmus és a szocializmus közötti harc*.”¹⁷ (Kiemelés – Serge)

A sors ironiája, hogy a NÉP-pel szembeni „harcot” – éppen 1929-ben – a legfélreérthetlenebbül, a legke ndözetlenebbül Sztálin kezdte meg, magának az ellenzéknek a programja, igaz, erősen „megrostált” programja alapján.

Az ellenzék az 1920-as évek közepén egyidejűleg három – aligha összeegyeztethető – probléma megoldását javasolta, követelte: a párt politikai hatalmának megszilárdítását, a munkás- és pártdemokrácia visszaállítását, a gazdaság szocialista homogenizálását (iparosítás, kollektivizálás), vagyis a szocialista végcél, az osztálykülönbségek megszüntetésének felmutatását.

Az „ellenzékek” gyengeségének alapvető okát alighanem kritikájuk legfőbb tárgyával összefüggésben érzékeltethetjük. Történelmi távlatból nézve legnagyobb érdemük, hogy elméletileg is komoly formában vetették fel a „szocializmus és az apparátusok” diszharmonikus fejlődésének legélesebb ellentmondásait, és előre jelezték a várható konfliktusok kibontakozását, ha nem is valódi mélységét. De bukásuk fő oka éppen az, hogy *gyakorlatilag* nem ismerték fel a megvetően kezelt „apparátusok” valóságos történelmi-politikai jelentőségét, a „politika csinálásában” betöltött funkcióját. Azáltal, hogy az „apparátusoktól” elkülönültek, megkönnyítették maguknak az apparátusoknak a társadalom fölé helyezkedését, „formálissá” alakítva saját hivatkozásaikat a bolsevizmus forradalmi tömegbázisára, amelyre koncepciójukat építették. E bázis történelmi transzformálódását, amelyet a korszak irodalma (Ilf-Petrov stb.) vagy festészete (pl. Bogordszkov: Fényképezkedők) oly ragyogóan ábrázolt, nem értették meg. Ugyanis a valódi kérdés nem a forradalom folytatása, hanem a forradalom „lezárása” volt. A tömegek a 20-as évek közepén-végén, leszámítva a legnagyobb üzemek munkásságának legaktívabb részét, inkább a „kipróbált apparátusokat” követték, nem (feltétlenül) kommunista meggyőződésből, hanem a rend, a nyugodtabb élet, a „fárasztó” forradalom lezárásának igényétől vezetettve. Más kérdés most az, hogy a forradalom „lezárása” nem így, a „gazdasági ésszerűség” mentén húzódott, hanem az ellenzék programatikus, de átrostált célkitűzései alapján, a „sztálinista elzáródás” irányába.

Az ellenzék posszibilis alternatív program hiányában szükségképpen a „kibékülés” lehetőségeit kereste, úgy tűnik, már későn, sőt, az egyetlen alternatív programot felvonultató buharini csoporttal szemben már csak a sztálini megoldásban reménykedhetett.

Bárhogyan is ítéljük meg az egyesült ellenzék történelmi szerepét, egy

biztos: bár tagjai a NEP bukásának elkerülhetetlenségét megérezték, abból történelmi előnyre következtettek, ami valójában történelmi hátránnyá, meghatározott területeken pedig kifejezetten visszaeséssé változott.

A forradalmat követő 10–15 év alatt nemcsak az egykoron emigrációban tevékenykedő bolsevik vezetők szorultak ki az „apparátusokból”, hanem a pártnak a régi vitaszellemhez, a demokratikus döntésekhez szokott önállóan gondolkodó és a régi szocialista-kommunista értékek iránt fogékony tagsága is lecserélődött. Az „orosz talaj” és a hadikommunista erődrendszer szülte „apparátusok” fokozatosan magukba szívták és beépítették a nekik megfelelő „végrehajtókat”, a minden áldozatra kész pártmunkások új generációját és az új hatalomhoz hozzátörleszkedő újtípusú karrieristákat (ezek közül már a 20-as évek legelején voltak olyanok, akik a régi értelmiséghez, vagy nem-bolsevik politikai áramlatok egykori tömörüléseihez tartoztak).

A NEP bukása és a forradalom lezárása

Vannak olyan leegyszerűsítő megközelítések, amelyek a NEP visszavételét szűk csoportérdekkel vagy a politikai hatalom apparátusainak érdekeivel próbálják magyarázni, és mint teljesen irracionális elhatározást értékelik. Ennek fő oka nyilván az, hogy a következmények közül csak a katasztrófákat veszik számításba. Célszerűbb azonban az okokból kiindulni, nem pedig egy hipotetikusan konstruált „kedvezőbb” lehetőségből.

Láttuk, hogy a baloldali, majd a leningrádi, Zinovjev vezette ellenzék a NEP szociális következményeit, az új típusú társadalmi differenciálódást, a tőkés restauráció lehetőségét éppen a NEP tetőfokán kezdte a legerőteljesebben hangsúlyozni. Komoly hiba volna feltételezni, hogy elméleti bírálatuk nem fejezett ki osztályérdekeket, hanem csupán a frakcióharcok érdekracionalizálásáról volt szó. Szociálisan nagyon is meghatározott volt az, hogy a forradalom élén haladó régi bolsevikok jelentős csoportjai, ha nem a többsége, a 20-as évek folyamán a „szociális egalitarizmus” megőrzése jegyében csatlakozott a különböző ellenzéki csoportosulásokhoz. A bolsevik párt szociális bázisát tradicionálisan a városi proletariátus és a falusi munkásrétegek, valamint a szegényparaszság alkották, akik a forradalom és a polgárháború fő terheit viselték. Sokan közülük a NEP-ben kifejezetten a szociális egyenlőség tendenciájának feladását látták. Itt persze a probléma nem a „rossz” vagy „hibás” szocializmus-képben rejlett, ahogyan azt napjainkban az aktualizálásra hajló ideológusok képzelik el, hanem arról a tör-

ténelmileg kialakult osztálytudatról volt szó, amelynek oly nagy szerepe volt a forradalom győzelmes megvívásában is. A forradalmi osztálytudatnak ez az adott foka persze ellentmondásba kerülhetett és került is a NEP szükségleteivel. Ezzel pedig mint reális történelmi tényezővel kell számolni. Ugyanakkor kimutatható, hogy a szegényparaszti elemek helyzetének „javulása” a 20-as évek folyamán a „szociális egalitáriánizmus” értelmében csak látszólagos.

Azok a vizsgálódások, amelyek a falu forradalom utáni nivellálódásának tendenciáját domborítják ki, nagyon egyoldalúak. A NEP valójában a falu – igaz, új típusú – differenciálódásához vezetett, amit homogenizálódásként, középparasztosodási folyamatként szokás ábrázolni. A helyes megközelítésnek azonban a forradalom közvetlen eredményeiből kell kiindulnia, hiszen a forradalom győztesei is ezekből ítélték meg saját későbbi helyzetüket. Gondoljuk el, hogy a helyreállítási periódus vége felé 1924–25-ben a nincstelen mezőgazdasági bérmunkások kategóriája a falusi kereső lakosság 10 %-át alkotta, a szegényparasztság (bednyaki) pedig kb. 26 %-ot tett ki. A középparasztág 61 %-os részaránya mellett a kulákság 3–4 % körül mozgott.¹⁸ Ez csalóka következtetésekre is lehetőséget ad. Először is a középparasztág maga sem tekinthető homogén szektornak, belső differenciálódása erőteljesen folytatódott az egész periódus alatt. A föld bérletbe adásának lehetősége (ld. a KVB 1922. május 22-i rendeletét) a parasztág szegényebb rétegeinek módot nyújtott ugyan több fogyasztási cikk megszerzésére, de közeli perspektívában a proletarizálódás veszélyével fenyegetett. A bérmunka szerepe fokozatosan növekedett. A forradalom első éveinek fő vívmányai a parasztág számára egy valóságos „kiegyenlítőds”, felemelkedést jelentettek.

A mezőgazdasági munkások száma 1920-ban, 1917-hez képest a felére csökkent, vagyis 1920-ban a mezőgazdaságban 816 ezer ember tartotta el magát bérmunkával, viszont 1926-ban már hozzávetőleg 2 millió 300 ezer ember. A tendenciát jól tükrözi, hogy a földet bérbe adó gazdaságok száma 1922-től 1925-ig csaknem megháromszorozódott, a bérbe adott föld mennyisége e három év alatt több, mint duplájára nőtt, 3 mill. gyeszjatyináról 7 mill. gyeszjatyinára gyarapodott.¹⁹

Természetesen vitathatatlan, hogy a jelzett folyamat tisztán gazdasági szempontból, tehát a piacra kerülő gabona és más mezőgazdasági termékek mennyiségi növekedése szempontjából egyértelműen pozitív eredményekkel járt 1927-ig. Mégis, a falu kommunista ellenőrzésének szempontjából nem egyszerűen annak volt jelentősége, hogy a gazdagparasztság és a kulákság

megerősödött, sőt, a helyi hatalmi szervezetekben is pozíciókra tett szert, bár ez is elgondolkodtató fejleménynek tűnt, hanem a párt szociális bázisának bizonyos összeszűkülése okozott gondot, illetve egy ilyen fejlődés lehetősége. Tehát a párt szociális bázisát a falusi lakosság 35–40 %-át kitevő szegényparaszti rétegek képezhették, amelyek tradíciójuknál és elsősorban is a forradalom által felszabadított egalitáriánizmusánál fogva a legérzékenyebben reagálhattak az új típusú differenciálódásra. Hiszen itt azt is figyelembe kell venni, hogy sok család a városból tért vissza a faluba, ami szaporította a kisgazdaságok számát és egyúttal nehezítette azok önálló gazdasági talpraállását. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a parasztlázadások résztvevői inkább a módosparasztokból kerültek ki, akkor nem vitatható, hogy a szociális konfliktus vírusa benne rejtett az orosz faluban. A módosabb parasztgazdaságok főleg a volgai, urali, szibériai és don-vidéki kormányzóságokban összpontosultak, ahol a kulákság aránya a 20-as évek végére meghaladta az 5 %-ot is, vagy akörül mozgott, befolyásuk pedig ennél jóval jelentősebb volt, mivel a gazdagabb (nem kulák) parasztok, akik jó gazdálkodókként tűntek ki, a középparasztság számára utat és mintát jelenthettek. A falu említett szegényparaszti szektorai ilyen kedvező perspektívákra aligha számíthattak. 1920-hoz képest *relative* kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek a 20-as évek közepére. A falusi bér munkások 60 %-a 1925–26-ban egyáltalán nem rendelkezett vetésterülettel, 89 %-ának egyáltalán nem volt igásállata, 74,5 %-ának még tehene sem volt.²⁰ A parasztgazdaságok szociális differenciálódásának mélyülő tendenciájára utal, hogy 1927–28-ban az összes parasztgazdaságok hozzávetőleg egynegyedének (25,3 %) nem volt igavonó állata és csaknem egyharmadának nem volt szántáshoz szükséges felszerelése.

Gyakran vonják le ebből azt a következtetést, hogy a kollektivizálást a technikai-gazdasági elmaradottság *elkerülhetetlenné* tette.²¹ Ez az érvelés azonban – még a fenyegető szociális konfliktussal együtt sem – túl meggyőző, éppen mechanikus jellege miatt. Nem áll magasabb módszertani színvonalon, mint az ellenzék korabeli elemzése, amely a bürokratikus elkorcsosulást közvetlenül a NEP gazdasági és szociális következményeiből vezette le. Joggal feltehető az a kérdés, hogy a kollektivizálás gazdasági szükségszerűségét miért nem 1925 vagy 1926 körüli időben keresik.

A probléma megoldása a 20-as évek végén kiéleződött általános konfliktus-helyzet alapján magyarázható. Másképpen nem érthető meg az sem, hogy a buharini csoport – az egyesült ellenzék bírálataival szembe szállva – a Sztálin vezette KB-többségtől várta koncepciójának (a mezőgazdaság fejlesztése alapján, de a kisbirtok megőrzése mellett a fokozatos

és arányos iparfejlesztés) megvalósítását, a NEP fenntartását. Az egyetlen következetes gazdasági ellenalternatíva, amelynek nevében az egyesült ellenzék szétszűzását Buharin csoportja is nagyban támogatta, még akkor is, ha egyes képviselői szimpatizáltak az ellenzék számos antibürokratikus kinyilatkoztatásával, a konkrét politikai viszonyok következtében megbukott.²² A korábban jelzett belső szociális konfliktusok, valamint az 1928-ban kibontakozott ún. gabonabegyűjtési válság²³ az angol-szovjet konfliktus, a Szovjetunió nemzetközi elszigetelődésének körülményei között *más* értelmet nyertek, *új* színben tűntek fel. Az az érvelés, hogy egy racionálisabb árpolitikával a gabona-válság megelőzhető lett volna, vagy legalábbis féken tartható lett volna (A. Nove), jelentőségét veszítette. Nem véletlen, hogy Buharin ezirányú tanácsát Sztálin figyelmen kívül hagyta.

A valóságban ekkor már nem a „részkérdések” ilyen vagy olyan irányú „racionális” megoldásán volt a hangsúly, hanem az egész irányítási mechanizmus átalakítása került a figyelem középpontjába. A piac megszüntetésének, a „szociális probléma” totális megoldásának kérdése merült fel, ami eltéphetetlenül összekapcsolódott az erőltetett iparosítás (beleértve a munkaerő fölötti rendelkezést) „állami” végrehajtásával és az első öt éves terv pénzügyi alapjainak biztosításával. E folyamatban joggal hangsúlyozta tehát a gazdaságtörténész (Nove) a „pszichológiai tényező” jelentőségét, amit a külső és belső „osztályellenségtől való félelemként” definiált, mert az „erősen kihatott a rendszer szociálpolitikájára és arra, hogy milyen mértékben biztosítanak elsőbbséget a nehéziparnak, mint a katonai erő alapjának.” Ma már azonban látható, hogy a NEP és a „buharini ellenzék” *politikai bukása* nem jelenti egyúttal a NEP történelmi bukását, sőt a buharini *elméleti örökség túlélte* Sztálint, és számos elemében ösztönzőleg hatott a modern közgazdasági gondolkodásra is a XX. kongresszus után.

Néhány következtetés

Szigorúan történelmi értelemben a „sztálinizmus” fogalma rendkívül bizonytalan és belsőleg heterogén viszonyok összevonását implicálja. A fogalom e homályosságára az irodalomban már nem egyszer rámutattak.²⁴ Mindenesetre a vázolt folyamat részeként és eredményeként végbement államhatalmi centralizáció nemcsak a régi bolsevik gárdát temette maga alá, hanem az 1930-as évek második felében az új társadalmat „konstituáló és transzcendáló” pártot saját akarata és céljai ellenére átformálta. Ez a folya-

mat azonban *nem automatikusan* ment végbe. Az értelmezések éppen ezen a ponton csapnak össze a legélesebben.

A „sztálinizmus” egyes kritikusai az alapvető problémát a kommunista párt hatalmi monopóliumában látják, és a fejlődés egy eltérő lehetőségét az ellenzéki csoportok létében próbálják meghatározni. Ez azonban a sztálini beállítás – talán öntudatlan – felélesztése. Valójában bármely ellenzéki csoportosulás tevékenységét vizsgáljuk is, kiderül, hogy mindegyikük a párt vezető szerepének megőrzéséből indult ki. Egymás elleni harcaik elősegítették izolációjukat. Végző elemzésben Sztálin volt az, aki ezt a hatalmi monopóliumot megtörte azáltal, hogy a pártot az államhatalom részévé ill. toldalékává rendelte. E fordulat történelmi alapjai összpontosultak abban a tényben, hogy a szovjethatalom osztálybázisa – bármilyen áldozatok vállalására is volt képes – foglya maradt azoknak a kulturális és történelmi korlátoknak, amelyek nem voltak legyőzhetők a „szocializmus egy országban” viszonylatai között. Mégis fontos annak kiemelése, hogy a „sztálinista fenomenon” nem maradt észrevétlen a pártban, sőt, ha megkésve is, magában a „sztálin többségben” is komoly ellenerők képződtek. Enélkül a 30-as évek eseményei nem is érthetők meg.

1934-ben, a XVII. kongresszust megelőző periódusban Kirov előtérbe kerülése majd titkárrá választása jelezte, hogy a párt régi bolsevik vezetőinek többsége érzékeli: a terror-psichózis diszfunkcionálissá vált, további fenntartása szükségtelen.²⁵ Azonban a visszaút mégis elzárult, mert a négy éves szükség-rendszer, a „hadikommunizmus második kiadása” megszilárdította a Sztálin által gyakorolt személyi diktatúra rendszerét, amely apparátusainak önfenntartó erejénél fogva megőrizte a „belülről ostromlott erőd” állapotát, mint saját létének előfeltételét is. Ez a fejlődés temette maga alá a régi bolsevik gárda többségét. Ugyanis a párt vezető rétege az *önpusztító* mechanizmus, a hatalmi apparátusok állandó belső „*tisztogatásai*”ra kényszerült, ami létének *mozgásformájává* vált. Ebben mutatkozott meg a leglátványosabban a „diszkontinuitás a kontinuitásban”, ami csúcspontját az ún. nagy perek idején (1935–38) érte el.

Az ellenőrizhetetlen végrehajtóhatalom elburjánzásának, a „politikai felhőrégiókban” folyó terméketlen harcoknak, mint történelmi lehetőségnek az elkerülésére vonatkozott az az utolsó intelem, melyet Lenin örökölt hagyott munkatársai számára. Kétségtelen, hogy nem a lenini intenció mentén alakult a fejlődés, amit nem „kompenzál” a szovjethatalom világtörténelmi jelentőségű fennmaradásának ténye, mint a kapitalizmussal szembeni alternatíva megőrzése. Ugyanis az igazi történelmi „tanulság” nem az „egyen-

leg-keresésben”, nem a moralizáló és romantikus mítosz-teremtésben áll, hanem a „tanulás” ama képességében, hogy belelássunk a jelenkori fejlődés „alternatívaképződésének” belső mozgástendenciáiba az adott történelmi előfeltételek bázisán.

Talán nem esünk a „sztálinizmus-rejtély” polgári liberális vagy dogmatikus mítoszaival *ellentétes mítosz* fogságába, ha a modern kritikai elemzések módszertani irányultságát a forradalom „presztálinista értékeivel” kötjük össze, mert a forradalom, mint a legvégső és legradikálisabb történelmi kritika, még mindig tartalmas és mély kritikai potenciált hordoz.

Jegyzetek

1. Ez a felfogás érvényesül a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) pártjának története. Budapest, 1950. (Kratkij kursz isztorii VKP(b) c. műben.
2. Ezt az ideologikus pozíciót képviseli pl. *Leonard Schapiro* The Communist Party of the Soviet Union. London, 1960. c. művében. E koncepció egy korábbi megfogalmazását ld. A.B. *Ulam*: The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia. Collier Books, New York, 1965.
3. E történeti koncepció legteljesebb első megfogalmazása *I. Deutscher* The Revolution Betrayed c. művében található, amely elválaszthatatlan a 60-as évek végén felemelkedő újbaldali irányzatok szocializmuskritikáitól.
4. A legjobb polgári történétírók „szovjet-történetei” sokáig visszhangtalanok maradtak, elsősorban *E.H. Carr* többkötetes monumentális művére gondolunk (A history of Soviet Russia, I–VI. London, Macmillan, 1952–60.), de rendkívül fontos *A. Nove* – kizárólag szovjet munkákra és forrásokra támaszkodó – gazdaságtörténeti műve: An Economic History of the USSR. Allen Lane, The Penguin Press 1969. A kelet-európai marxista gondolkodás a politikai bírálat után az elméleti kritika terén kapcsolódott be a „sztálini jelenség” vizsgálatába, úttörő jelentőségű megfigyeléseket tett közzé Lukács Gy. és W. Hofmann már a 60-as évek elején. A történeti irodalom a Szovjetunióban a részkérdések feltárását kezdte meg a 60-as években. Kifejezetten a sztálini problematikát *R. Medvegyev* terjedelmes munkája vizsgálta: K szudu isztorii. Genezisz i poszledsztvija sztalinizma. N.Y., A. Knopf, 1974.
5. *Lukács Gy.* válasza a Nuovi Argumenti körkérdésére. Kritika, 1983. 1. sz. 24. A 20 éves késéssel publikált magyar nyelvű szövegen túl korábban magyarul már olvasható volt számos ilyen irányú Lukács-elemzés, pl. az Ontológia számos fejezetében.
6. Fogalmilag a legkiérleltebb formában először Trockij és Rakovszkij írásai vetették fel ezt a kérdést, mint a „kontinuitás és a diszkontinuitás” problémakörének tudatos vizsgálatát.
7. Még *L. Schapiro* is ezt a metodológiai utat követi idézett művében, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy a mensevikek maguk, kifejezetten elleneztek a hatalom átvételét, Plehanov egyszerűen „szerencsétlenségnek”, történelmi tévedésnek nevezte még 1917 végén, sőt, 1918. elején is. Vö. *G. Plehanov*: God na rodine. Otkritoe pizmo k petrogradszkim rabocsim. (1917. okt. 28.) 244–248. Plehanov itt a mensevizmust kifejezetten a „többségi demokrácia” részeként definiálta, hangsúlyozva,

- hogy a proletariátus „bolsevizálódása”, maga az októberi forradalom is a munkásosztály meg nem fékezett primitívségének megnyilvánulása.
8. A forradalomnak ezt a felfogását nagyon meggyőzően képviseli *E.J. Hobsbawn*: A forradalom. Előadás az 1975-ös San Francisco-i történetész vilákkongresszuson. Világtörténet, 1981. 2. sz. 90, 96–98, 104–114. Nagyon termékeny az a mód, ahogyan Hobsbawn elhatárolódik a forradalmak, így az októberi forradalomnak is az önkényes értelmezéseitől, amelyek – mint korábban már említettük – a bolsevizmust gyakran azonosítják magával az össztörténelmi folyamattal, a fejlődés „első mozgatójaként” ábrázolják, ami tulajdonképpen csupán a visszajára fordított „sztálinizmus”.
 9. Ld. erről *Krausz T.*: A szakszervezetek és az államhatalom. A szakszervezeti kérdés történetéhez Szovjet-Oroszországban, 1917–22. Megjelenés előtt a PTK-nél. Itt jegyezzük meg, hogy a „hatalommá válás” objektív történeti „logikáját” sérti egy olyan eljárás, amely post festa konstituálja az „osztott hatalom” lehetőségét. Ugyanis a forradalom logikájából szervesen következett a bolsevik hatalom szovjetországi kiterjesztése, aminek során a mensevizmustól a monarchistákig nagyszámú és sokszínű *ellenérő* mutatkozott. Ebbe az összefüggésbe kell beágyazni a kombedi, a szegényparaszti bizottságok létrehozását 1918. nyarán–őszén. Alapvető feladatukat a Népbiztosok Tanácsának instrukciói a diktatúra falusi bázisának, illetve a vidékre való kiterjedésének biztosításában határozták meg. Túl a hatalom vidéken történő megragadásán, döntő célként esett latba a gabonamonopólium gyakorlati megvalósítása. A hatalom bolsevik „totalizálása” döntően az előre el nem tervezett, tulajdonképpen eltervezhetetlen szituáció közvetlen nyomására, az önvédelmi reflexek hatására ment végbe. (Vö. *Szoveti v epohu voennogo kommunizma (1918–21.)* Moszkva, 1928. Izd. Kom. Akademii 331–332.) A 20-as évek későbbi alternatív mozgásait nem szabad az eszer lázadás periódusának, az antibolsevista merényletek időszakának viszonyaira visszavetíteni, amikor az alapkérdés, ti. a hatalom kérdése egy agresszív önvédelem irányába tolta a bolsevikokat.
 10. Vö. uo. és ld. erről cikkünkert Világosság, 1982. 8–9. (Állam és demokrácia. Lenin és a 20-as évek vitái.)
 11. *J. Preobrazszenskij*: Resolution über die Partdemokratie. In: *Die Linke Opposition in der Sowjetunion*. Band I, Frankfurt, 1974, 219–220. Ezt a problémát fejtí ki már a hatalmi harc közepette Trockij 1923–24-ben. Ld. *L. Trockij*: *Novij Kursz*. Moszkva, 1924.
 12. Egy ilyen alternatíva tudatos eltervezése nemcsak Lenin gondolkodásában merült fel. 1921–23 folyamán e problémának Trockij is számos cikket szentelt a *Pravdában*.
 13. *J. Preobrazszenskij*: Osznovnoj zakon szocialiszticeszkogo nakoplenija. Vesztnik Kommunisticeszkoy Akademii, 1924. kn. 8. 64.
 14. Ld. az egyesült ellenzék 1927-es nyilatkozatát, amelyet az aláírók száma után (Muralov, Jevdokimov, Rakovszkij, Pjatakov, Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Szmilga, Peterszon, Bakajev, Szolovjov, Ligyin, Avgyejev) „Tizenhármak Nyilatkozatának” is neveznek. In: *Die linke Opposition...* id.m. III. köt.
 15. *L. Trockij*: Rabocsee goszudarsztvo, termidor i bonapartizm. Buletény Oppozicii, 1935. ápr. 43. sz. 3.

16. *H. Rakovszkij* levelét „a párt és az államapparátus elkorcsosulásának okairól” Ld. Buletény Oppozicij, 1928. aug. 6. 14–16. skk.
 17. *V. Serge*: *Soviets* 1929. Paris, Rieder, 1929. 7–8.
 18. *Isztorija szocialiszticeszkaj ekonomiki SZSZSZR*, Perehod k nepu. 1921–1926. gg. t. 2. Moszkva, „Nauka”, 1976. 360–361.
 19. *Vö. Izmenenija szocialnoj sztrukturi szovetszkogo obscsesztva*, 1917–20. (Szerk.: Szelunskajka, V.M., Drobizsev, B.Z. és mások) „Miszl”, 1976. 223–225. Ld. még *Isztorija szoc. ekonomiki...* id. m. 359–362.
 20. *Isztorija szoc. ekonomiki...* id.m. 3. kötet M., 1976. 326.
 21. Uo.
 22. Buharin és az ún. jobboldali ellenzék tevékenységével foglalkozó irodalom ma már elég gazdag. S.F. Cohen ismert Buharin-életrajza (Bukharin and the Bolshevik Revolution. A. Knopf, N.Y. 1973.) önmagában is számos reagálást váltott ki, ami eleve a mű értékeit is jelzi. Sajnálatos azonban, hogy számos mítoszt szétrombolva maga is „új” mítoszt teremtett: a „buharinizmus” mítoszt, mintha Buharin politikai és elméleti hagyatéka a bolsevizmustól eltérő önálló és végiggondolt rendszert jelentene, a szocializmus önálló és kifejtett praxisát és teóriáját. Az alternatívák keresése így szisztematizálódik kvázi valóságos rendszerré, ahelyett, hogy egy fejlődési folyamat részeként, elemenként tűnne fel. Ez ellen tiltakozva *M. Liebman* (Bukharinism, Revolution and Social Development. In: *Socialist Register*, London, 1977.) egy ellenkező „valóságot”, „rendszert” hozott napvilágra Trockij öröksége körül, s ezzel mindketten a „rég” logika alapján megismétlik a sztálini beállítást, csupán az előjeleket változtatják meg. Ami a szovjet elemzéseket illeti, az utóbbi időben konkrét forrásokra támaszkodó vizsgálódások jelentek meg, amelyek a NEP és a párton belüli viták összefüggéseit is érintik. Ld.: *L. Morozov*: *Voproszi borbi sz nepmanszkaj burzsuaziej v szovetszkaj isztoriografii*. *Voproszi Isztorii*, 1978. 4. 116–124. *V. Arhipov–L. Morozov*: *Borba protiv kapitaliszticeszkih elementov v promislenosztii i torgovle 20-e nacsalo 30-h godov*. M. Miszl, 1978. *F. Vaganov*: *Pravij ukon v VKP(b) i ego razgrom (1928–1930)*. 2. átdolgozott kiadás, Izd. Pol. lit., Moszkva, 1977.
- Az az általában vett nézet, hogy az ún. jobboldali opposzíciónak „pártellenes és antiszocialista” politikai és elméleti áramlat volt, előbb-utóbb felülvizsgálatra szorul, ugyanis a jelzett irodalomból sem derül ki, hogy komoly formában önálló pártalapításra gondolt volna a „jobboldali ellenzék”. Buharin 1929. novemberi „kapitulációja” pedig teljesen reménytelenné tette a párt fő irányvonalával szemben további programok népszerűsítését. A Sztálin eltávolítására vonatkozó elgondolások, mint pl. Rjutyiné, közvetlenül Lenin ilyen irányú tanácsával is összefüggésbe hozható. Sztálin személyes politikáját nem lehet azonosítani a kollektivizálás és az iparosítás irányvonalával, miután az nem Sztálin fejből pattant ki stb.
23. Arról az ismert tényről van szó, hogy 1927–28-ban gabona- és élelmiszerhiány lépett fel, jóllehet ezt a termés nem indokolta, ez esetben a „józan” piaci törvények az állami gabonaexport szempontjait „figyelmelen kívül hagyták”.
 24. A „sztálinizmus” a történelmi viszonyok állandó belső átalakulása következtében, mint a fejlődés egészét kifejező fogalom igen problematikus. Erre a „definálhatatlanságra” hívja fel a figyelmet *G. Rüttersporn*: *Stalin 1938: Political Defeat behind the Rhetorical Apotheosis*. Telos, 1981. 5. 7–43. A személyi diktatúra rendszerén

és a „politika csinálás” mechanizmusain, módszerein túl aligha lehet a „sztálinizmus”-t önmagával azonosítani, hacsak a kialakult fejlődés egészét nem Sztálin személyéből vezetjük le, vagy próbáljuk értelmezni. Számos munka tett kísérletet arra, hogy a „sztálinizmust” mint jelenségcsoportot és történelmi folyamatot ábrázolja. Magából a személyiségből kiindulva azonban aligha dedukálható maga a történelmi folyamat, bár kétségtelen, hogy számos rendkívül fontos mozzanattal gazdagítják a korszakról szóló ismereteinket, érzékletesen ábrázolják (a legjobb munkák) a történelmi folyamat és a történelmi személyiség sajátos összekapcsoltságát.

25. Ld. erről B. Nyikolajevszkij: *The Letter of an Old Bolshevik*, In: *Uő: Power and the Soviet Elit*, Ann Arbor Paperback, The Univ. of Michigan Press (Ed. by J.D. Zagoria), 1975. 26–65.

BÉLÁDI LÁSZLÓ:

A BOLSEVIK PÁRT KONGRESSZUSAI A SZÁMOK TÜKRÉBEN 1917–1939

Ez a tanulmány egy hosszabb munka kiindulópontjának tekinthető. Annak a vizsgálódásnak az első lépése, amelynek célja a bolsevik párt struktúrájának, szervezeti felépítésének, összetételének a számok tükrében történő tanulmányozása.

Elemzésünk kiindulópontjának a bolsevik párt 1917 utáni kongresszusait választottuk; ezt több szempont is indokoltta teszi. Mindenekelőtt az, hogy – a jelentős részeredmények ellenére – eddig még nem történt meg a pártkongresszusok küldöttállományára vonatkozó számszerűsíthető adatok részletes – összefoglaló jellegű – feldolgozása.¹ Másodsor, a párt e legfelsőbb szervének az 1920-as években sűrűn egybegyűlő tanácskozásai² voltak – bizonyos megszorításokkal – hivatottak a későbbiek során esetleg perdöntőnek bizonyuló döntések kialakítására, vagy legalábbis szentesítésére, a párt irányvonalának meghatározására. Pontosabban, magát a kérdést – milyen reális szerepet játszottak a pártkongresszusok a párt életében, irányításában, irányvonalának megszabásában – is megalapozottabban vizsgálhatjuk meg egy számszerű-empirikus kiindulópont alapján, továbbá az előbb említett megszorítás mibenlétéről is alaposabb ismereteket szerezhetünk.

Ezért is lehet igen tanulságos, ha részletesebben is megvizsgáljuk, kik voltak a kongresszusokon résztvevő személyek, összességük milyen jellemző vonásokkal rendelkezik s ezek hogyan változnak az időben előrehaladva.³

Harmadsorban indokolja a kongresszusok kezdőpontba állítását a vizsgálat során követni kívánt elemzési módszer vagy út mibenléte is. Eszerint, a kongresszusokra vonatkozó számszerű adatok feldolgozása és összefoglalása után, azokat *az egész pártra* vonatkoztatva is értelmezni szükséges; egymás mellé állítva a kongresszust és a pártot: mennyiben tükrözték e legfelsőbb fórum jellemzői a párt általános jellemzőit, hogyan viszonyult egymáshoz „kongresszus” és „párt”. Maguk a kongresszusra vonatkozó adatok *csak ebben* az összefüggésben adhatnak módot a további következtetések levonására. Miután ilyen módon kibővítettük adatbázisunkat és tágabbá tettük nézőpontunkat, figyelmünket a bolsevik párt belső jellemzőire fordíthattuk, különös tekintettel *a szervezeti felépítés kérdéseire*, s amennyiben

lehetséges, a középszintű vezetés adottságaira. Ezzel párhuzamosan, mint egy harmadik lépésként, a bolsevik pártra vonatkozó adatokat a szovjet társadalom egészének összefüggésében is el kellett helyezni: maga a párt vajon hogyan tükrözte a szovjet társadalom szerkezetében, gazdasági alapzatában stb. bekövetkező változásokat.

Természetesen a későbbiekben nem elégedhetünk meg a kongresszusok pusztán számszerű jellemzésével: szükség lesz a kongresszusokon vitott kérdések, az egyes határozatok, a szervezeti változások stb. vizsgálatba vonására, a számszerű adatok politikai összefüggésekbe állítására is.

Nem kimondott célja tehát a tanulmánynak az egyéb források és az elméleti irodalom alapján a 20-as évek szovjet párt- vagy társadalomtörténet általánosabb kérdéseit érintő egyes viták, nézetek ismertetése, az ezekben történő bármilyen állásfoglalás. Ez az *általánosabb jellegű irodalom* most csak annyiban jöhet számításba, amennyiben konkrét hozzájárulást ad a számszerű feldolgozáshoz.

Az előbbieknél megfelelően, *a tanulmány elsődleges forrásai a bolsevik párt kongresszusainak jegyzőkönyvei.*⁴ Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy, sajnálatos módon, e jegyzőkönyvek sem adnak egyenlő részletességgel tájékoztatást a kongresszusi küldöttek összetételéről, ti. egyes jegyzőkönyvek szerkesztői apparátusa külön összefoglaló táblázatokat ad a kongresszusi küldöttek különféle ismérvek szerinti megoszlásáról.⁵ Néhány kongresszus jegyzőkönyvéből azonban ezek a táblázatok hiányoznak – ebben az esetben a mandátumvizsgáló bizottság jelentésében foglaltakra kellett támaszkodnunk. E jelentések azonban nem közölnek olyan részletes adatokat, mint az említett táblázatok. Feltétlenül szükséges s ugyanakkor lehetséges is lenne pedig az eredeti részletes adatok feldolgozása. Az e részleteket is tartalmazó kiadványok nem azonosak a kongresszusok jegyzőkönyveivel. Ezzel kapcsolatban felvilágosítást ad például L. Kaganovics a XII. kongresszuson: „Az adatokat (ti. amelyeket főbb vonásaiban a mandátumvizsgáló bizottság elnökeként ismertetett) csatoljuk a kongresszus határozataihoz, s az érdeklődők ennek alapján megismerkedhetnek velük”.⁶ Ehhez hozzátehetjük a következőket: a fentebb idézett XII. kongresszus határozatai után a következő olvasható: „Az IMEL által összeállított *Protokoli XII. sz'jezda* c. kiadvány szövege alapján.”⁷ Vagy éppen ellenkezőleg, esetenként nem készültek korabeli feldolgozások, ahogyan erre utal pl. a következő idézet, amely a XVI. konferencia jegyzőkönyvében, az itt szereplő összefoglaló táblázat – *a levéltári jelzetre vonatkozó utalás* – után olvasható: „Első megjelenés. Arhiv IML, f. 57, op. 1, ed. hr. 23”⁸, e helyen nyilvánvalóan a kon-

ferencia-küldöttek és a kongresszusi delegátusok statisztikai adatlapjait őrzik; ebben az esetben tehát utólagos szerkesztői feldolgozásról van szó.

A bolsevik pártra vonatkozó adatok legfontosabb elsődleges forrásai a kongresszusi anyagok mellett – a vizsgált korszakra nézve – az 1922. és 1927. évi tagösszeírás eredményeit publikáló kötetek,⁹ az 1925. évi *Partyija v cifrovom oszvescsenyii* (A párt a számok tükrében – a továbbiakban: PCO) c. kiadvány,¹⁰ valamint a *VKP(b) v cifrah* (Az OKP(b) számokban) c. sorozat¹¹ évi füzetei. Ezek kimerítő – sok esetben alaposan feldolgozott¹² – adatokat tartalmaznak a párt összetételének különböző jellemzőiről.

Tulajdonképpen már az utóbb hivatkozott kiadvány is – szemben a korábbiakkal – a folyó pártstatisztikai adatokat közli évenként. Azonban ennél is gyakrabban közzétette az időszerű adatokat a KB Statisztikai Osztálya az *Izvesztija CK* (A KB közleményei) című periodikában. Ez a hivatalos kiadvány a pártra vonatkozó adatokról szinte folyamatos felvilágosítással szolgált, s így igen értékes forrásnak tekinthető. Adatai azonban esetenként eltérnek az összeírások adataitól.¹³

Általában jól hasznosíthatók a Nagy Szovjet Enciklopédia (a továbbiakban: BSZE) hivatkozott helyén közölt táblázatok, amelyek néhányszor csak az összeírások adatait adják, azonban más forrásokból is merítenek (a KB Statisztikai Osztályának adataiból stb.). Természetesen messzemenően felhasználhatóak lennének az összeírások adatait feldolgozó korabeli, statisztikai jellegű publikációk is.¹⁴

A korabeli szovjet elméleti jellegű feldolgozások természetesen igen sok érdekes, számításba veendő adatot tartalmaznak.¹⁵ Meg kell még említeni, hogy esetenként a szervezeti kérdéssel foglalkozó kongresszusi referátumok is közölnek hasznosítható adatokat a párt létszámára, összetételére, alapszervezeteire stb. vonatkozóan.¹⁶ Ami napjaink szovjet irodalmát illeti, a *Partyijnaja szizny* 1960–70-es évfolyamaiban közzétett statisztikai adatok a huszas évekre vonatkozóan is közölnek adatokat.¹⁷ Egészében a párt-történet kérdéseivel foglalkozó folyóirat az 1957-ben indult *Voproszű Isztori i KPSZSZ*; ám elsősorban nem statisztikai jellegű anyagokat, hanem részkérdéseket feldolgozó cikkeket, tanulmányokat publikál.¹⁸ A nyugati szakirodalomból néhány mű statisztikai adatait, táblázatait stb. szintén hasznosítottuk.¹⁹

A legfontosabb források főként három évszám – 1922, 1925, 1927 – köré csoportosulnak: segítségükkel, s a többi adat figyelembevételével, megrajzolható a kb. 1930-ig, a XVI. kongresszusig tartó mozgás fő vonala, és a párt állománya összehasonlítható a kongresszusi küldöttekkel.

A vizsgálat során legelsősorban meg kellett állapítani azokat a *legfontosabb ismérveket*, amelyek alapján a kongresszusi küldöttállomány jól jellemezhető, s amelyekkel kapcsolatban ugyanakkor megfelelő adatközlő források is rendelkezésre állnak, mind a kongresszusok, mind pedig az egész párt tekintetében. *Fontos szempont, hogy az adatközlés az ismérvel kapcsolatban többé-kevésbé folyamatos legyen* (tehát ne csak egy-két kongresszuson történjék említés róla), s hogy a kívánt adatokat a forrás megfelelő – közvetlen vagy átalakítással hasznosítható – formában tartalmazza.

A források ilyen szempontból meglehetősen egyenetlennek mutatkoznak.²⁰ Néhány számba jövő ismerv esetében a közlés megfelelőnek mondható, néha azonban igen esetleges. Ez a körülmény – legalábbis eddig – nagy mértékben gátolta teljes táblázatok összeállítását, s a tendenciák, irányok, irányváltások mibenlétének és pontos időpontjának mindenkor megbízható kiderítését. A forrás néha abszolút számokat ad, néha azonban csak durva százalékos adatokat, amelyekből az előbbieket rekonstruálása esetleg csak pontatlanság árán lehetséges. Teljesnek és minden szempontból megfelelőnek mondható adatszolgáltatással végeredményben csak három kongresszus (a X., XI., és XIII.) jegyzőkönyvében találkozhatunk, a kötetek végén közzölt táblázatokban. A hiányok, a meglévő űr betöltésére másodlagos források csak ritkán adnak lehetőséget: így pl., mint már említettük, a BSZE is közöl adatokat a pártkongresszusról, azonban csak két ismerv tekintetében. (Meg kell jegyezni, hogy ez esetben a BSZE elsődleges forrásnak tekinthető, mert adatszolgáltatásának nyilvánvaló bázisául a pártarchívumban a kongresszusi küldöttekről őrzött statisztikai adatlapok szolgálnak – abban az esetben, ha a szóbanforgó kongresszus jegyzőkönyvéből hiányoznak a vonatkozó adatok.)

Mindezek figyelembe vételével a következő főbb ismérvek vizsgálatba vonása adódott: természetesen a küldöttlétszám, illetve a delegátusok megoszlása szavazati és tanácskozási jogúakra, s a kétféle státus sajátosságai; a delegátusok nemzetiségi megoszlása; pártba lépésük ideje („pártsztázs”) szerinti megoszlás; a delegátusok életkori adatai; az iskolai végzettségre, képzettségre vonatkozó adatok; a korábban más politikai pártokban tevékenykedett küldöttek száma és aránya, illetve belső megoszlása; a küldöttek szociális helyzetére, illetve aktuális foglalkozására vonatkozó adatok (ennek az ismervnek a feldolgozása komoly problémákat vetett fel); végül a nők képviseleti aránya. Az egyes ismérvekkel kapcsolatos feldolgozási jellemzőkre, az esetleges nehézségekre a részletes adatközlés során térünk vissza.

Sajnos néhány nagy jelentőségű ismérv csak korlátozott mértékben volt eddig elemezhető. Így elsősorban a küldöttállomány állandósága, a képviselő jellemzése a korábbi kongresszusokon való részvétel szempontjából olyan technikai problémákat vetett fel, amelyek csak részben oldhatók meg. Az összefoglaló adatközlés e szemponttal kapcsolatban kifejezetten hiányos, a küldött-névjegyzék alapján elvégezhető vizsgálat pedig a most rendelkezésre álló apparátussal kivihetetlennek bizonyult. A rendelkezésre álló adatokat mindenesetre bemutatjuk.

A helyi szintű mechanizmusok között mostani vizsgálatunk szempontjából kitüntetett jelentőségű a küldöttek ki- és megválasztásának módja és menete. Ez a kérdéskör azonban egyelőre csak igen nehezen közelíthető meg. Döntő jelentősége lenne pedig a tekintetben is, hogy vajon a kongresszusok milyen mértékben tekinthetők „legfelsőbb fórumnak”; hiszen ha a kiválasztás mechanizmusa, illetve menete felülről ellenőrzött és irányított, igen problematikusvá válik a képviselő mibenléte: ez esetben a küldöttek nem egyszerűen és elsősorban delegáló pártfórumukat, hanem inkább a központ akaratát képviselnék.

Mellékesen megjegyezzük, hogy érdekes szempontokat adhat a kongresszusok elnökségének vizsgálata is. E testület személyi összetételéből következtethetünk arra, volt-e jelentősége, és ha igen, milyen módon érvényesült a tanácskozás során és a döntéshozatalban; bírt-e valamilyen befolyással az adott kongresszuson vagy később megszülető személyi döntésekre.²¹ Hasonlóan fontos lehet az egyes kongresszusi bizottságok összetételének vizsgálata: feltehető, hogy ezek a kongresszuson választott testületek szerepet játszottak az érdemi munkában, a döntéshozatal és döntéshozás folyamatában. E két utóbbi szempont elemzése azonban már a párt vezető szervei személyi összetételének vizsgálata irányába vezet, ami nem tartozik szorosan vett feladatunkhoz.

Térjünk rá ezután a kongresszusok küldöttállományának egyes ismérvek szerinti rendszerezett jellemzésére.

Eljárásunk a következő: nem a kongresszusok időrendjében haladunk, hanem sorba vesszük az ismérveket, nagyjából logikus sorrendben, és egyenként elemezzük az összeállított táblázatokat, amelyek az összefoglaló, kongresszusonkénti adatokat tartalmazzák a küldöttállományról. Az elemzést megkönnyítendő, s a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, minden esetben elkészítettük az adatokat szemléletesen megjelenítő grafikonokat is.

Általában arra törekedtünk, hogy külön-külön elemezzük a szavazati és a tanácskozási jogú küldöttek csoportját. A grafikonokon tüntettük fel a pártra vonatkozó ismerv-adatokat is. Ezekről azonban külön összefoglaló táblázatot nem állítottunk össze. A grafikonok forrásai a kongresszusok esetében csaknem kivétel nélkül a jegyzőkönyvekben közölt adatok; ezeken kívül hasznosítottuk még a BSZE adatait is. A pártra vonatkozóan többféle forrást is felhasználtunk: a forrásokat és azok esetenkénti eltéréseit a grafikonoknál tüntettük fel.

Az elemzés során mindenekelőtt ismertetjük a megfelelő kiterjedésű ismérvcsoportok (ismerv-változatok) kialakításának elveit, és az ezzel kapcsolatos esetleges nehézségeket. E feladat elvégzése néhány ismerv esetében egyáltalán nem volt kézenfekvő. Második lépésben leírjuk az adatsor, illetve az azt reprezentáló görbe egyes sajátosságait, a tényeket, a felrajzolható tendenciákat, az irányváltásokat stb., és megkíséreljük ezeknek okát adni. Harmadszor, mint kitüntetett pontokat, külön kiemeljük a maximum- és minimum-helyeket, szintén indoklási kísérlettel. Itt — ha ennek van jelentősége — utalunk a változások ütemére, sebességével kapcsolatos szempontokra. A következő lépésben megkísérelünk rámutatni a vizsgált korszakban bekövetkezett „mesterséges beavatkozások” (az 1921. és 1929. évi párttisztítás, az ún. „lenini behívó” (lenpriziv) és a harmincas évek ismert eseményei) esetleg megmutatókozó hatására. — Vizsgálatunk második nagyobb szakaszában, a kongresszusi adatok önmagában vett leírása, a görbék ismertetése után, a kongresszusokat reprezentáló görbéknek a pártadatokat megjelenítőkhöz való viszonyát próbáljuk elemezni. Röviden jellemezzük a pártadatokat, majd azt vizsgáljuk, megfelelnek-e ezeknek a kongresszusi arányok. Azaz, hasonlóak-e a nagyságok, megfelelnek-e egymásnak a tendenciák (mozgásirányok), végül hogy „alul-” vagy „felülreprezentáltak-e” az egyes ismerv-változók a kongresszusokon a párttal szemben.

1. Küldöttlétszám

A vizsgálatba vett ismérvek sorában az első természetesen a küldöttek létszámának alakulása. Mindenekelőtt szót kell ejtenünk a képviselet elveiről. A kongresszusokon a delegátusok kétféle jogállása volt lehetséges: az állomány szavazati és tanácskozási jogú küldöttekre oszlott. A szavazati jogú küldötteket területi elv alapján delegálták az egyes közigazgatási egységek. A küldöttek megválasztásának joga a területi egység — a kongresszust megelőzően ülésező — pártkonferenciáját illette meg, s e jogot helyette,

legalábbis korszakunk elején, más fórum nem gyakorolhatta. (Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy a XI. kongresszuson 22 küldöttet megfosztottak szavazati jogának gyakorlásától, mert nem a konferencia, hanem a kormányzósági pártbizottsági plénum delegálta őket.²²⁾

A küldöttek másik csoportjára, a tanácskozási jogúakra nézve, a következő elv volt érvényes. A képviselet megoszlott a területi elv alapján delegáltak, és a központi állami, szakszervezeti és pártintézmények, a Komintern, a Profintern stb. küldöttei között. Az aktuálisan érvényes arányt a kongresszus előtt rögzítették.

Korszakunkban általánosan elfogadott szabály volt a szavazati jogúak esetében, hogy egy kongresszusi küldött kb. 1.000 párttagot képvisel. Ez a megfelelés jól nyomomonkövethető a két adatsorból.²³ E szabálytól három esetben figyelhető meg eltérés: a VII. (rendkívüli) kongresszuson, amelyen igen csekély számú volt a képviselet, éppen a tanácskozás rendkívüli volta és a polgárháborús körülmények miatt. A XIII. kongresszus (1924) – és kisebb mértékben a XIV. (1925) – esetében szintén jelentős eltérés figyelhető meg: ezúttal túlzott képviseletről van szó. Ennek magyarázata bizonyára a kongresszus előtti politikai viszonyokban – az „ellenzék tevékenységének az „utódlással” is összefüggő felélénkülésében – keresendő. Ekkor ugyanis az újonnan a pártba került tagjelöltek – a szervezeti szabályzat megsértésével(!) – szavazati, s valószínűleg képviseleti jogot kaptak a választásoknál. Így a „lenini behívó” eredményeként megnövekedett egész pártállományt képviseltek megközelítően a szavazati jogú küldöttek, tehát a tagokat és a tagjelölteket együtt.²⁴

A szabálytól való eltérés harmadik esetét a XVII. kongresszus adja, ez azonban szándékolt, hivatalos eltérés a korábbi gyakorlattól. A Központi Bizottság a kongresszus előtt a képviseletet oly módon szabályozta, hogy minden 1.500 tagra essen egy szavazati jogú küldött, tekintettel a párt létszámának jelentős növekedésére.²⁵

A küldöttek másik csoportja, a tanácskozási jogúaké, a képviseleti elv szempontjából kevésbé egyértelműen jellemezhető, mint a szavazati jogúaké. Az az elv, amely szerint a tanácskozási jogúak a párt tagjelöltjeit képviselik, láthatóan csak a XIV. kongresszustól kezdve vált általánossá.²⁶

Az 1. sz. táblázatban arra vonatkozóan is közlünk adatokat, milyen arányban oszlanak meg az egész küldöttállományon belül a szavazati és a tanácskozási joggal rendelkező delegátusok. A táblázat adatait nézve jól megfigyelhető, hogy általában a szavazati jogúak csoportja rendelkezett nagyobb arányú képviselettel. A tanácskozási jogúak aránya csak két

A küldöttek létszáma és megoszlása

kongresszusok	szavazati jogúak	tanácsko- zási jogúak	összesen	szav. jogúak és tan. jogúak aránya (%)
II. (1903)	43	14	57	—
III. (1904)	112	22	146	—
IV. (1905)	112	22	146	—
V. (1907)	—	—	336	—
VI. (1917)	157	107	264	59,5 — 40,5
VII. (1918)	47	59	106	44,3 — 55,7
VIII. (1919)	301	102	403	74,7 — 25,3
IX. (1920)	554	162	716	77,3 — 22,7
X. (1921)	694	296	990	70,1 — 29,9
XI. (1922)	522	165	687	76,0 — 24,0
XII. (1923)	408	417	825	49,5 — 50,5
XIII. (1924)	748	417	1165	64,2 — 35,8
XIV. (1925)	665	641	1306	50,9 — 49,1
XV. (1927)	898	771	1669	53,8 — 46,2
XVI. (1930)	1268	891	2159	58,7 — 41,3
XVII. (1934)	1225	736	1961	62,5 — 37,5
XVIII. (1939)	1569	466	2035	77,1 — 22,9

Források:

kongresszusi jegyzőkönyvek.

esetben multa felül a szavazati jogúakét: a VII. és a XII. kongresszuson, illetve a XIV.-en a két csoport aránya csaknem azonos volt. Erre a jelenségre elfogadható magyarázatot adni igen nehéz; mindenesetre a VII. kongresszus esetében a tanácskozás rendkívüli jellege is okozhatta az általánostól eltérő megoszlást. Mindenesetre, nem magyarázza a jelenséget a tagok és a tagjelöltek egymáshoz mért arányának változása a párt egészén belül.

Szólni kell még egy általánosabb problémáról. Az adatközlés közel sem egyenletes a két küldött-csoportra nézve. Teljes adatsorokat a tanács-

kozási jogúakról csak három kongresszus (X., XI. és XIII.) jegyzőkönyve közöl; egyébként az adatszolgáltatás töredékes. Mégis megkíséreltük rekonstruálni az e küldött-csoportot jellemző adottságokat, szembeállítva azokat a tanácskozási jogúakra jellemzőkkel. Annyit előre bocsáthatunk, hogy — éppen a képviselő eltérő bázisa miatt — bizonyos eltérések figyelhetők meg a két csoport között.

2. Nemzetiség

Először a delegátusok nemzetiségi összetételére vonatkozó adatokat elemezzük. Előljáróban meg kell jegyezni, hogy minden esetben a jegyzőkönyvekben közölt összefoglaló számokra támaszkodtunk; ezek forrásai az egyes küldöttek személyi statisztikai adatlapjai voltak, tehát az illető küldött *személyes véleményét* tükrözik arról, hogy ő maga milyen nemzetiségűnek vallja magát. *Egyébként is csak ez a szempont lehet mérvadó.*²⁷

Az egyes ismérv-csoportok tulajdonképpen adottak voltak, mindössze néhány korrekciót kellett tenni. A négy „nagy” nemzetiség közül az oroszok, a zsidók és az ukránok adatai közvetlenül rendelkezésre álltak. A negyedik csoport, a lett-észti nemzetiségűeké, összevonás eredménye, ami nemcsak rokon jellegűkkel, de azzal is indokolható, hogy a források is többször együtt említik őket. Azonban szem előtt kell tartanunk, hogy ez első sorban a lettek csoportja, ők a túlsúlyosak, néha 1–10 arányban is. E négy nagy csoporton kívül, amelyeket az 1. sz. grafikonon ábrázoltunk, a párt történetében jelentékeny csoportot alkottak a grúzok, az örmények, a beloruszok és a tatárok. A lengyelek főleg 1917 előtt játszottak jelentősebb szerepet, a többi nemzetiség pedig töredéknek számít. Részletesebben csak a „nagy” nemzetiségek képviselőivel foglalkozunk.

1917 előtt — a „nagyok” mellett — jelentős csoportot alkotnak a grúzok is. A IV. és az V. kongresszus adatai szerint az utóbbin jelentős eltolódás ment végbe a zsidók javára, akiknek képviselője csaknem eléri az oroszokét; ez a zsidó nemzetiségű szociáldemokratákat tömörítő Bund taglétszámgyarapodásával függött össze (29 és 35 %). Ezzel párhuzamos a lettek arányának emelkedése, illetve a grúzok csökkenése. Erre az időszakra nézve feltétlenül frakciónkénti vizsgálat szükséges. Ezt, s általában az első öt kongresszus adatainak elemzését is elvégzi, igen aprólékos statisztikai módszerekkel, David Lane.²⁸ Vizsgálatából is kiderül, hogy a zsidók és a grúzok aránya a mensevikok között jelentősen magasabb, mint a bolsevikok körében; az utóbbiak esetében az oroszok vannak kiemelkedően képviselve.²⁹

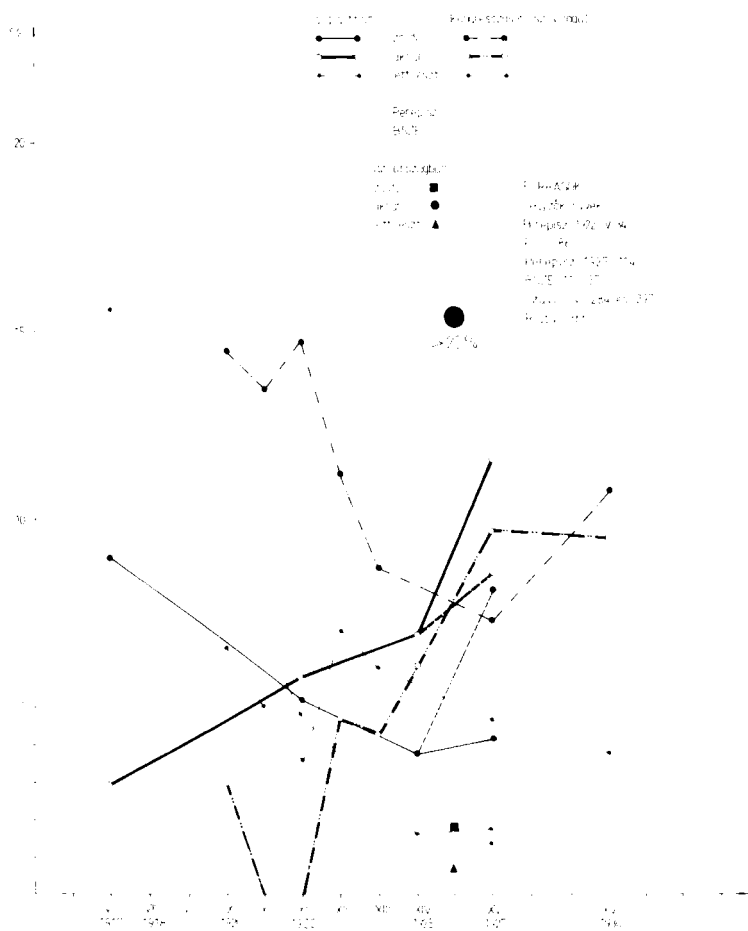
2. sz. táblázat

NEMZETISÉG

	SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN			
	orosz	zsidó	lett	ukrán	orosz	zsidó	lett	ukrán	orosz	zsidó	lett	ukrán
VI												
VII												
VIII									190	49	21	11
									62,3	16,1	6,7	3,6
IX	372	77	32	16								
	70,2	14,5	6,0	3,0								
X	494	94	35		144	52	5		638	146	40	
	71,6	13,6	5,1		58,1	21,0	2,0		68,0	15,6	4,3	
XI	341	77	19		103	30	12		444	107	31	
	65,3	14,8	3,6		62,4	18,2	7,3		64,6	15,6	4,5	
XII	248	46	29	19								
	60,8	11,3	7,1	4,7								
XIII	488	65	46	33	233	52	31	22	721	117	77	55
	62,5	8,7	6,1	4,4	55,9	12,3	7,5	5,3	61,2	10,0	6,6	4,7
XIV	61,0				6,2							
XV	557	66	42	88								
	62,0	7,4	4,7	9,8								
XVI	733	138	49	122	506	97	44	64	1239	235	93	186
	57,8	10,9	3,9	9,6	56,8	10,9	4,9	7,2	57,4	10,9	4,3	8,6
XVI												
XVIII												

1 grafikon

NEMZETISÉG (oroszok nélkül)

Az 1917 utáni időszakban kezdetben – a XI. kongresszusig – az oroszok és a zsidók játszottak jelentős szerepet, s hozzájuk csatlakoznak a lettek. Ekkor jelentős orosz emelkedés figyelhető meg, 1921-es csúcsponttal, amely a zsidók, a lettek és – kisebb mértékben – az ukránok rovására történt. A X. kongresszustól kezdve, egészen a még jellemezhető XVI.-ig, végig megfigyelhető az oroszok arányának lassú csökkenése. Ennek eredményeként képviseletük több mint 70 %-ról 60 %-ra esik vissza. Amennyire az adatokból következtetni lehet, állandó túlképviselés figyelhető meg esetünkben a szavazati jogúaknál: a X. kongresszuson az aránykülönbség kb. 14 %, de általában is kitesz 5–8 %-ot.

A zsidók a XI. kongresszusig bezárólag kb. 15 %-kal képviseltetik magukat. Arányuk jelentős csökkenése ekkor kezdődik, s a XIII.-tól kezdve 10 % körül stabilizálódik. Csökkenésük párhuzamosan halad az ukránok arányának emelkedésével. Az ő esetükben a túlképviselés a tanácskozási joguk oldalán van (XI.: 13,6 – 21,0 %), általában 4–6 % körül mozog az aránykülönbség.

Az ukránok felemelkedése korszakunkban a harmadik fő tendencia. 1922-ig végig 5 % alatt maradnak, sőt, 1921-ben és 1922-ben hiányoznak a kongresszusról (legalábbis a források nem említik őket). A XV. kongresszuson érik el kb. 10 %-os képviseletüket, ami megmarad a XVI.-on is.

Az oroszok képviseletének maximuma a X. kongresszura esik, a zsidóké a XI.-re, a letteké pedig a XII.-re. Az ukránokra ennek éppen a fordítottja igaz: mélyponton vannak a X–XI. kongresszus idején. S míg a zsidók a XV., az oroszok pedig a XVI. kongresszuson jutnak el képviseletük minimumához, az ukránok képvisellete ekkor maximumot ér el. A tendenciák tehát éppen ellentétesek: a huszas évek végéig jellemző az orosz forradalmi mozgalomban korábban döntő szerepet játszó három nemzetiség képviseleti arányának csökkenése, illetve, ennek kiegészítéseképpen, a többi nemzetiség összesített arányának növekedése; ez utóbbiak közül legjelentősebbek az ukránok. Míg a IX. kongresszuson a három „rég” nemzetiségből származók adták a szavazati jogú küldöttek 91,3 %-át, addig a XVI. kongresszusra ez az arány 72,6 %-ra esett vissza, miközben az egyes kongresszusok között is rendre csökkent.

Az arányváltozás sebessége jelentősnek mondható az oroszok esetében a X. és XII., míg a zsidóknál a XI. és XIII. kongresszus között. Az ukránok emelkedése a XI. és XV. kongresszus között, leszámítva a XIII.-on történt visszaesést – végig gyorsüteműnek tekinthető.

A „mesterséges beavatkozások” hatása a nemzetiségi összetételre egy-

általán nem világos. Az orosz csúcspont az első párttisztítás előtti X. kongresszusra esik. Tulajdonképpen a „csisztka” után kezd emelkedni az ukránok, és csökkenni a zsidók aránya. Az ukrán megtorpanás a „lenpriziv” idejére esik, illetve annak befejeződése után az ukránok aránya tovább emelkedik. Képviselőtük a második csisztka után stabilizálódik. Nem tudjuk azonban megítélni, hogy ezek véletlen egybeesések-e, avagy valóságos összefüggéseket takarnak.

A kongresszusi adatok pártadatokkal való összehasonlításának fő nehézsége abban áll, hogy a pártra vonatkozó adatok némely esetben ellentmondanak egymásnak. Az egyes források eltéréseit a 3. sz. táblázatban foglaltuk össze. — Az 1917-es adatok szerint, az oroszok abszolút többsége mellett, igen jelentős a lettek aránya (az észtek nélkül a párt állományának 14 %-át adják); a zsidók 10 %-os aránya szintén magasnak tekinthető. A pártot és a kongresszust összehasonlítva látható, hogy az oroszok 1921-ig nagyjából arányosan vannak képviselve az összes delegátust figyelembe véve, s némileg felülreprezentáltak a szavazati jogúakra nézve. Ekkortól kezdve képviseleti arányuk alatta marad pártbeli arányuknak. A tendenciák azonban megfelelnek egymásnak, és az „alulreprezentációs rés” csökken (legalábbis 1927-ig). Ha ezeket az arányszámokat az 1926-ra rendelkezésünkre álló, az összlakosságra vonatkozó nemzetiségi megoszlás adataival vetjük egybe,³⁰ azt tapasztaljuk, hogy 65–70 %-os pártbeli képviseletük jelentősen magasabb, mint az egész ország lakosságára vonatkozó 52,9 %-os arányuk.

A zsidók jelentős felülreprezentációja végig megmarad: ez általában kétszeres, sőt 1922-ben háromszoros képviseletet jelent. 1925-ig mindkét görbe (a pártbeli és a kongresszusi) csökkenő tendenciájú, s a kettő közötti különbség is csökken. Pártbeli arányuk mintegy kétszerese országos arányuknak.

Az ukránok kétszeres alulreprezentációja végigkíséri a korszakot. Pártbeli arányuktól is elmaradnak, noha a különbség 1927-ig egyre csökken; ha e fenti arányt az országon belüli arányukkal hasonlítjuk össze, igazán számottevő eltérést — azaz elmaradást tapasztalunk: 1926-ban az ország lakosságának 21,2 %-a ukrán, míg 1927-ben a pártban arányuk csak 11,7 %, tehát kb. fele országos arányuknak.

A lettek a IX–XI. kongresszuson alulképviseltek; ekkortól pártbeli arányuk már elmarad kongresszusi képviseleti arányuktól. Különösen az 1917 körüli években jelentős különbség mutatkozik pártbeli és országos arányuk között, amely utóbbi 1926-ban az összes balti néppel és a lengye-

Nemzetiség; az egyes források eltérései

IDŐ	FORRÁS	(Az első oszlopban az abszolút számok, a másodikban a %.)									
		oroszok		zsidók		ukránok		lettek-észték		beloruszok	
1917	Szuworov ¹		56,0		9,0		3,0		15,6		1,8
1922	Szuworov	270.409				22.078		9.512		5.534	
	Perepisz		72,0		5,2		5,9		4,9		1,5
	Rigby		72,0		5,2		5,9		4,6 ²		1,5
1925	PCO	535.086	72,2	28.900	3,9	52.000	7,0		1,5 ³		1,5 ³
1927	BSZE ⁴	743.167	65,0	49.511	4,3	134.030	11,7	17.380	1,5	36.420	3,4
	Szuworov	743.167				134.030		17.380		36.420	
	Rigby ⁵		65,0		4,3		11,7		2,6 ²		3,2
	Perepisz		70,9		8,4		8,7		1,8		1,8

1. Szuworov forrása: Perepisz 1922, 34.

2. Balti népek és lengyelek összesen.

3. Az 1,2–1,6 % rovatában, közelebbi megjelölés nélkül.

4. A BSZE hivatkozása: Perepisz 1927, ?.

5. Rigby forrása: *Izvesztyija CK*, Nos. 7–8, avg.-szent. 1923, 61.

Nők aránya a pártban, nemzetiségek szerint (%)

	tagok	jelöltek	összesen
orosz	8,2	12,9	10,4
zsidó	25,1	23,9	24,7
lett	20,1	14,9	19,2
ukrán	5,4	6,8	6,1
belorusz	3,6	6,1	4,7
észt	12,0	10,1	11,4
litván	12,7	2,5	10,3
lengyel	9,2	10,2	9,6
örmény	2,4	2,2	2,3
üzbég	0,2	1,8	1,0
kirgiz	0,3	1,2	0,9
oszét	0,5	12,5	4,2
tadzsik	—	—	—
német	9,9	13,7	11,5

Forrás:

PCO, 116.

lekkel együtt sem éri el az 1 %-ot. Pártbeli arányuk jelentős csökkenésében bizonyára szerepet játszott az a körülmény, hogy a polgárháború idején csoportjukat – amely nagy szerepet játszott a frontokon és a front mögötti Cseka munkájában is³¹ – súlyos veszteségek érték.

Ha a kongresszusi adatokat összehasonlítjuk a 16. pártkonferencia oroszokra és zsidókra vonatkozó adataival – bár ez önmagában kevés a konferenciák jellemzéséhez – látjuk, hogy az oroszok alatta maradnak az erre az időre eső kongresszusok képviseleti arányainak, míg a zsidók felülmúlják azt.³²

Érdekes pótlólagos szempontot adhatnak a 4. sz. táblázatban bemutatott számok, a nők arányáról az egyes nemzetiségi csoportokon belül. Kitűnik, hogy 1925-ben a zsidó nemzetiségű párttagok egynegyede nő, s a lettek esetében is magasabb az arány 20 %-nál. Az észtek és a litvánok esetében is meghaladja a 10 %-ot, míg a németeknél megközelíti azt. Elég csekély

a nők aránya az orosz párttagok soraiban, s még inkább az ukránok és a beloruszok esetében.

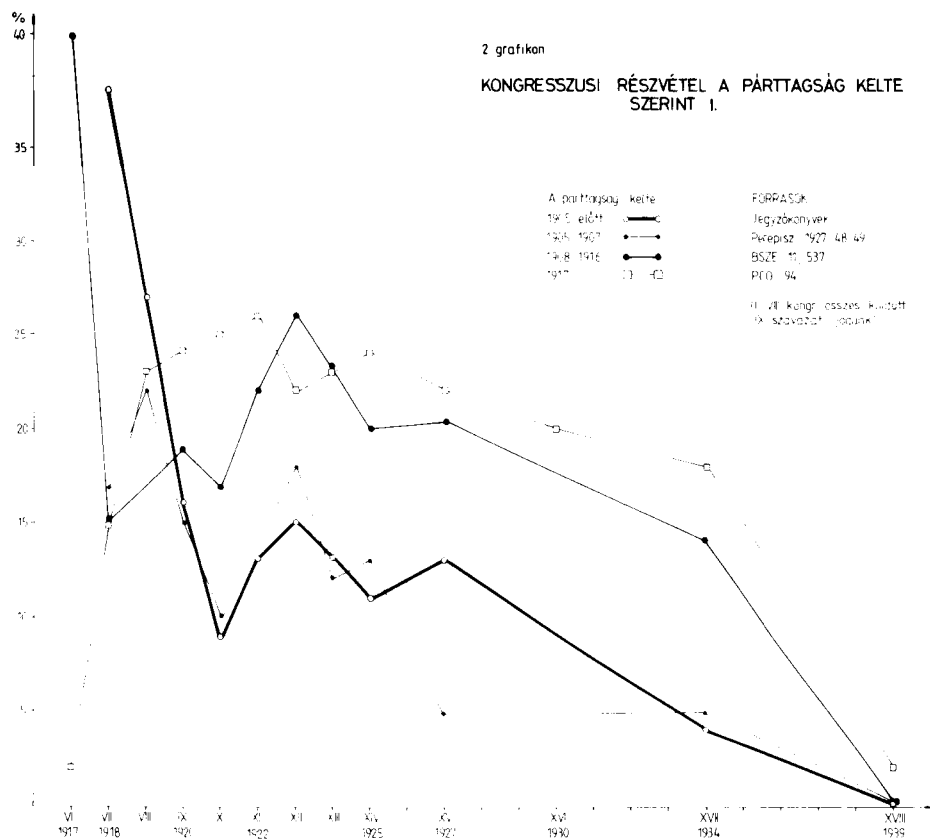
3. A pártba lépés ideje szerinti megoszlás

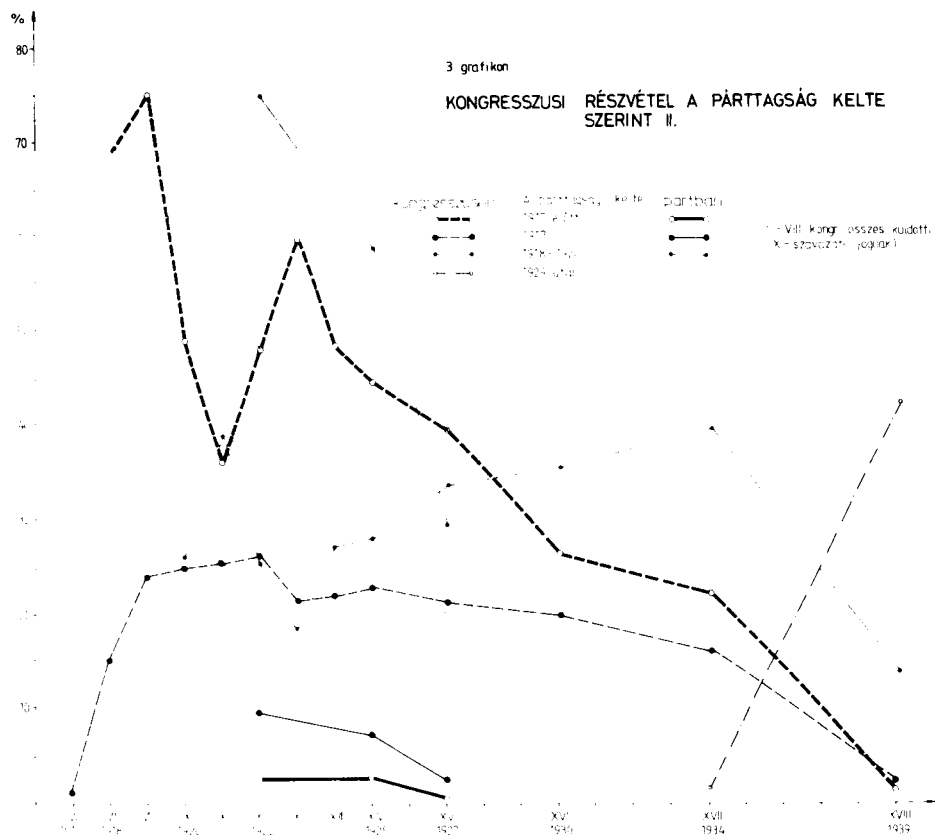
Ennek az ismervnek az esetében már komolyabb problémát jelentett a helyes ismerv-csoportok kialakítása. Évenkénti bontásban az adatok kezelhetetlenek lennének, s a források is valamilyen módon összevont csoportok szerinti adatokat közölnek. Így tehát feltétlenül el kellett végezni valamilyen összevonást; kérdés azonban, hogy milyen elv szerint. A helyes megoldás véleményünk szerint az, amely a korszakolást az egyes periódusok tartalma szerint végzi el. Ennek az elvnek megfelelően, a következő ismerv-csoportokat alakítottuk ki első lépésben: az első forradalomig; maga az 1905–1907-es forradalom; 1908–1916; 1917; innen évenkénti bontásban. Később azonban, e táblázat adatainak feldolgozása során, világossá vált, hogy szükség van egy olyan táblázatra is, amely kevésbé részletes bontást alkalmaz. Ezért indokoltnak látszott a forradalom előtti („földalatti”) szakaszt egyetlen csoportként szerepeltetni, annál is inkább, mert a későbbiek során, a szemlélet vagy az elemzés számára, az ide tartozó emberek egyetlen összefüggő kategóriát alkotnak („régibolsevik”), tekintet nélkül belső megoszlásukra. 1917 mint önálló kategória megtartható, hiszen önmagában is jelentős csoportról van szó. Belső megoszlásának vizsgálata – ti. hogy Október előtti vagy azt követő pártba lépésről van-e szó – sajnálatos módon megoldhatatlannak bizonyult. Az ezt követő három polgárháborús év, 1918–19–20 tartalmi szempontból szintén indokoltan összevonható. 1921–23: az első „csiszotka” évtől a „lenpriziv” kezdetéig: ezt az időszakot is tartalmi hasonlóságok jellemzik, pl. a növekedés visszafogása. A „lenpriziv” mindenképpen választóvonalnak adódik. 1929 a második nagy „párttisztítás” éve, szintén feltétlenül szakaszhatár. Az 1929 utániak az utolsó csoport, akik immár az „egy országban épülő szocializmus” körülményei között lépnek a pártba; ilyen értelemben feltétlenül egy „új generáció” képviselői. – E tömörebb táblázat összeállításával mellett szólt az áttekinthetőség szempontja is. Éppen ezért nem közöljük a részletes táblázatot, s behatóbban a második adatait elemezzük. (ld. az 5. sz. táblázatot és a 2. és 3. sz. grafikont).

Az 5. sz. táblázatot szemlélve, a kép még meglehetősen kusza. A 6. sz. táblázat és az ennek alapján készült grafikon azonban már élesen kirajzol néhány fontos tendenciát. A legszembeszökőbb és legegységesebb irány-

PÁRTBA LÉPÉS IDEJE (összevont)

	SZAVAZATI JOGÚAK					TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK							ÖSSZESEN					
	-1917	1917	1918- 1920	1921- 1923	1924- 1928	1929-	-1917	1917	1918- 1920	1921- 1923	1924- 1928	1929	-1917	1917	1918- 1920	1921- 1923	1924- 1928	1929-
VI			-	-	-	-			-	-	-	-			-	-	-	-
VII	34 72,3	5 10,6	1	-	-	-	40 67,8	11 18,6	0	-	-	-	74 69,8	16 15,1	1	-	-	-
VIII		72 23,6		-	-	-				-	-	-				-	-	-
IX	259 48,9	226 42,6	45 8,5	-	-	-				-	-	-				-	-	-
X	244 35,4	175 25,5	262 38,0	0	-	-	82 33,1	51 20,6	108 43,6	0	-	-	326 34,8	226 24,1	370 39,4	0	-	-
XI	252 48,3	136 26,1	132 25,3	2 0,4			90 54,5	28 17,0	45 27,3	2 1,2	-	-	342 49,8	164 23,9	177 25,8	4 0,1	-	-
XII	242 59,4	89 21,8	76 18,6	0	-	-	234 55,9	84 20,1	100 24,0	0	-	-				0	-	-
XIII	364 48,7	172 23,0	203 27,1	9 1,3	0	-	199 47,7	75 18,1	125 30,0	18 4,3	0	-	563 48,3	247 21,2	328 28,2	27 2,3		-
XIV		156 23,5				-												
XV	38,5																	
XVI	341 26,9	253 20,0	449 35,5															
XVII	275 22,4	218 17,8		50 4,1	164 13,4	32 2,6												
XVIII	2,4	2,6	14,4			43,0												

zatot az 1917. előttiiek mutatják: végig megfigyelhető a régiek arányának állandó csökkenése, egy megszakítással a X. kongresszus mélypontja után.

A 17-es párttagok csoportjának vonala sajátos emelkedő-ereszkedő pályán mozog: a VI–VIII. kongresszuson igen gyors emelkedéssel, innen mérsékelt emelkedéssel a XI.-ig, hasonlóan mérsékelt csökkenéssel a XVII.-ig; innen – a „személyi kultusz” ismert eseményei miatt – radikális csökkenés a XVIII.-ra.

A polgárháborús párttagok csoportjának vonala kevésbé egyértelmű. Kezdetben, megjelenésükkor, szinte azonnal maximális képviselethez jutnak a X. kongresszuson, megelőzve az ekkorra radikálisan csökkenő régiek csoportját is. Az ezt követő két kongresszuson – nyilván a „csisztká” hatására – az irányzat megfordul: csaknem megkétszereződik a régiek képviselte, s ezzel együtt felére csökken a polgárháborúsoké. Számukra a XII. kongresszus a mélypont. Innen képviseletük ismét fokozatosan növekszik a XVII. kongresszusig, s újra eléri a kb. 40 %-ot. Az 1939-ben megtartott XVIII. kongresszusra e csoport aránya is a sztálini önkény „beavatkozása” következtében csaknem 1/3-ra csökken.

Az 1921–23-as tagok képviselte a nagyobb csoportokhoz képest végig elhanyagolható. Az 1924–29-esek a XVII.-re jelentősebb képviselethez jutnak, 1939-re azonban nincs adat róluk. Az 1929. utáni tagok 1934-ben kb. 2,5 %-kal szerepelnek; arányuk 1939-re csaknem meghúszsorozódik, s ők alkotják a kongresszusi delegátusok legjelentősebb csoportját.

Az egyes görbék szélső értékei a következőképpen alakulnak. A X. kongresszuson „a régiek” aránya első mélypontra jut, majd a XII.-en tetőzik ismét 60 % körüli képviselettel. A XVII.-en a csoport még kb. 1/4-nyi képviselettel rendelkezik, a XVIII.-ra *abszolút minimumot* ér el. Ezzel párhuzamosan a „17-esek” a XI. kongresszuson „tetőznek”, addigi növekedésük megáll és csökkenésbe fordul. A „polgárháborúsok” első maximuma a X. kongresszus; innen visszaesnek a XII. helyi minimumára, kiegészítendő a régiek emelkedését. Ez, mint már utaltunk rá, bizonyára a „csisztká” eredménye. Abszolút maximumhoz a XVII.-en jutnak, majd a XVIII.-on abszolút minimum-pontjukat éri el. Ekkor egyébként e három kategória együttes képviselte kb. 20 %-nyi. E fenti csoportok esetében a tendenciaváltás időpontja a XII. kongresszusra esik: ekkor kezdődik a régiek állandó és erőteljes csökkenése, a polgárháborúsok növekedése és a 17-esek enyhe csökkenése. Ez a szakasz a XVII. kongresszusig tart. Kitüntetett helyzetben van a X. kongresszus is, a polgárháborúsok kiemelkedő és a régiek igen alacsony képviseletével.

Ennek az ismérvnek az esetében nem különösebben indokolt a kongresszusi adatoknak a pártra vonatkozókkal való összevetése a maga egyszerű formájában. *Magában a pártnban már 1919 októberében is csak 20 %-ot tesz ki az 1917 október előtti tagok aránya, s csak 8 % a február előttié.*³³ 1922-ben az 1917-es tagok aránya sem éri el már a 10 %-ot, a későbbiekben pedig a régiekkel együtt adtak kb. 10 %-ot. Ennek oka egyrészt a polgárháborús veszteségben keresendő, bár ezt számszerűen igazolni igen nehéz.³⁴ Másrészt, és ez a fő szempont, az esetleges fizikai veszteség nem a párt közép- és felsőszintű vezetőit érintette, hanem az egyszerű párttagokat.

Nem indokolt tehát az egyszerű összehasonlítás, hiszen az 1917 előtti és az 1917-esek a korszakban végig jelentősen felülreprezentáltak, még a XVII. kongresszuson is; (a régiek 1927-ben pl. kb. 40-szeresen). Velük kapcsolatban azt kell figyelembe venni, hogy számbelileg csekély réteget képviselnek; ez a képviselőlet, illetve annak bázisa szűnik meg 1939-re. *A csökkenés így az elit csökkenése:* az 1939-es adat (2,4 %) a közép- és felső szinten addig megmaradt régi párttagok eltávolítását reprezentálja.

A „polgárháborúsok” csoportja a XV. kongresszusig általában igen erősen alulreprezentált: 1922-ben már a tagság 3/4-ét a polgárháborús tagok alkotják. Ezt a fajta aránytalanságot azonban természetes jelenségnek kell tekintenünk. 1927 után a tendencia megfordul, a csoport felülreprezentált lesz. Ebben nyilván a „lenpriziv” hatását kell látnunk: *a párt 1927-re állománnyát tekintve megújult.*

Az 1922-es párttisztítás hatása ebből a szempontból nem érzékelhető, azonban befolyással volt a túl- vagy alulképviselőlet mértékére,³⁵ ahogyan a „lenpriziv” esetében is láttuk.

Érdemes e helyen összehasonlítást tenni egy következő ismérvel, az életkorral. Ti. az a tény önmagában is sokatmondó, hogy a delegátusok életkora a VI–XI. kongresszuson nagyjából változatlan maradt. A testület megújulása, a fiatalok bekerülése – legalábbis közvetett módon – újkéletű párttagsággal rendelkezők bevonására utal.

A tanácskozási és szavazati jogú küldöttek képviselői arányait összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a tanácskozási jogúaknál megfigyelhető a „legrégebbi” (1905 előtti) párttagok túlképviselőlete a szavazati jogúakkal szemben. Az egyes arányok a X–XIII. kongresszuson a következők: 8,8 – 11,3; 13 – 23; 15,4 – 23,5; 12,8 – 19,3 %. A régi párttagok összességére nézve azonban ez az összefüggés nem igazolódik: az 1905–07-esek és az 1908–16-osok csoportjában a szavazati jogúak aránya a magasabb.

4. *Életkor*

Az életkori ismérvcsoportok kialakítása tulajdonképpen kézenfekvő volt, noha mégsem teljesen egyértelműen megoldható. A vizsgálat számára ui. természetesen adódna a 20–30–40–50 évnél a csoportathárók megvonaása, néhány adat azonban 25–35-ös csoportathárookra vonatkozik; e problémát azonban sikerült kiküszöbölnünk. Így 5 csoportot alakítottunk ki: a 20 év alattiakét, a 20–30 évesekét, a 30–40 és a 40–50 évesekét, valamint az 50 év fölöttiekét. Teljes adatok csak az 1919–1930 közötti időszakra állnak rendelkezésre, s ekkor is csak a szavazati jogukat vehettük figyelembe. Az adatokat a 6. sz. táblázat tartalmazza.

Grafikusan ábrázoltuk a négy fő életkori csoportot; a 20 év alattiakat – mint töredéket – nem szerepeltettük (ld. 4. sz. grafikon).

A grafikonok első megközelítésben is igen jól követhetők és teljesen egyértelmű tendenciákat rajzolnak fel, ha kezdőpontnak a IX. kongresszust választjuk. A VIII. kongresszus még más képet mutat, illetve a VIII–IX. közötti mozgás éppen ellentétes irányú a következőkben tapasztalhatóval. Ilyenformán az életkori adatsor alakulását három szakaszra bonthatjuk. A IX–XV. kongresszus között mindhárom nagy csoport irányváltozás nélkül mozog: *a 20–30 évesek csoportja 1930-ig egyfolytában csökkenő aránnyal képviselteti magát.* A IX. kongresszuson képviseletük még igen tekintélyes: 55 %. A XVI. kongresszusra ez az arány éppen 10 %-ra csökken. Ez a súlyos arányvesztés láthatóan a 30–40 és 40–50 év közötti korcsoport javára történt: e két csoport kb. egyenlő arányban jutott hozzá a legfiatalabbak elvesztett képviseletéhez.

A 30–40 évesek csoportjának részesedése az első szakaszban (VIII–IX.) kb. 10 %-kal csökken; ettől fogva a XV. kongresszusig folyamatosan emelkedik. Gyakorlatilag az ekkor elért arányt tartja meg a XVI.-ra (62–60 %).

A 40–50 éveseknél hasonló a helyzet: a VIII–X. kongresszus között arányuk csökken; az ekkori kb. 7 %-ról kezd emelkedni, jóllehet növekedésük kevésbé egyértelmű, mint az előbbi csoporté: megfigyelhető egy kisebb visszaesés. Képviseletük a XV. kongresszuson tetőzik, ekkor a küldöttek kb. 1/4-ét adják.

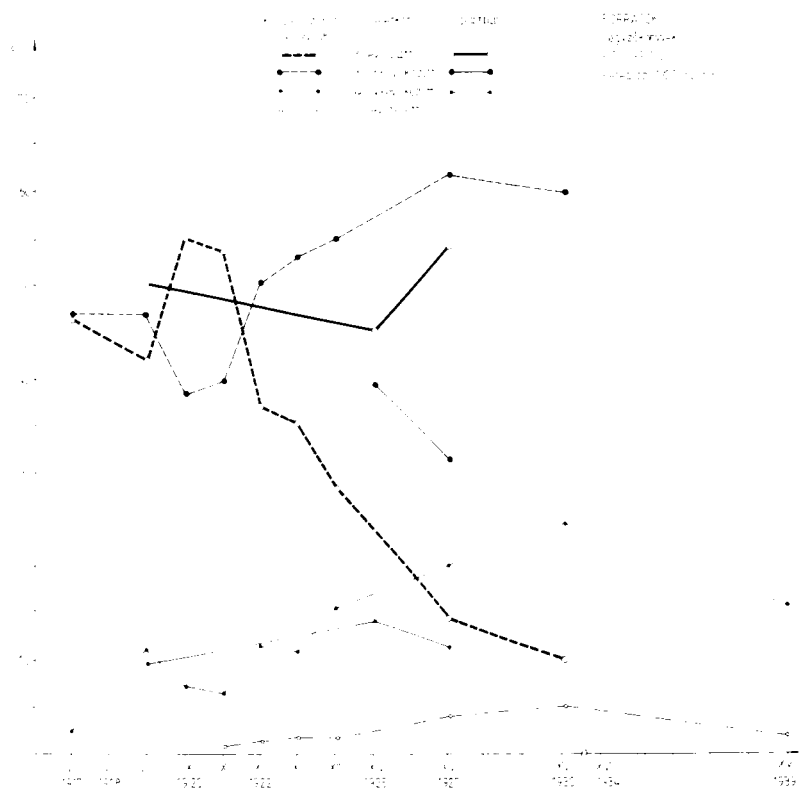
A harmadik szakasz sajátosságaira (ez a XVII–XVIII. kongresszust jelenti) csak következtetni tudunk, a XVIII. kongresszuson a két idősebb korcsoportra adott viszonylagos számok alapján. Eszerint a tendencia a XVI., de inkább a XVII. kongresszus után megfordult: *a két idősebb korosz-*

ÉLETKOR

	SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN			
	-29	30-39	40-49	50-	-29	30-39	40-49	50-	-29	30-39	40-49	50-
VI												
VII												
VIII									128	140	35	2
									42,0	45,9	11,4	0,6
IX	291	203	36									
	54,5	38,0	7,0									
X	363	274	45	8	131	86	26	5	494	360	71	13
	52,8	39,8	6,5	1,2	52,8	34,7	10,4	2,0	52,8	38,5	7,6	1,4
XI	192	260	58	7	80	53	24	6	272	316	82	13
	37,1	50,3	11,2	1,4	49,1	32,5	14,7	3,7	40,0	46,0	12,1	1,9
XII	34,6	52,9	10,5	2,0								
XIII	205	413	115	15	124	182	82	29	329	595	197	44
	27,4	55,2	15,4	2,0	29,7	43,8	19,5	7,0	28,2	51,1	16,9	3,8
XIV	22,8											
XV	14,0	62,0	20,0	4,0								
XVI	10,0	60,0	25,0	5,0								
XVII												
XVIII	49,5	32,0	15,5	3,0								

4. grafikon

ÉLETKOR

osztály képviselőjének növekedése csökkenésbe fordult át. Ha elfogadjuk, hogy a 30–40 évesek XVI. kongresszuson indult csökkenése is folytatódott a XVIII.-ig, akkor az idősebb korosztályok e veszteségeit a fiatalok újbóli előretörése kompenzálta. Így legalább 20 %-os növekedésüket kell feltételeznünk (kb. 30 %-ig), ám lehetséges, hogy ez túl szerény számítás.

A X. kongresszus kiemelkedően fiatal képviselője után a XI. párttisztítás utáni kongresszuson e képviselő radikális csökkenése figyelhető meg, amelyet a két idősebb csoport hasonló növekedése egészít ki. Ez feltehetően összefüggésbe állítható azzal a körülménnyel, hogy a „csisztka” során sok fiatalat távolítottak el a pártból, akik egyaránt fiatalok voltak életkorukat és párttagságukat tekintve.

A harmadik szakaszban bekövetkezett változásokat valószínűleg szintén összefüggésbe kell hoznunk a 30-as években bekövetkezett mesterséges beavatkozással, amely elsősorban éppen a már korosodó, régebbi párttagokat, a kongresszuson képviselt középszintű vezetőket távolította el a pártból.

E helyen is utalnunk kell arra a körülményre, hogy az egyes ismérvek szerinti elkülönített vizsgálat sem fedheti el előlünk az egyes ismérvek változásainak kölcsönös összefüggését. Így pl. *természetes korreláció van az életkor és a „pártsztázs” – a pártba való belépés dátuma – ismérve között.* Az életkor ugyanakkor kapcsolatban áll a képviselő állandóságával: nagyobb mértékben állandó küldöttállomány pl. az átlagos életkor növekedését vonná maga után, illetve megfordítva. Valószínűleg a képzettség és a foglalkozás között is kimutatható ilyen kapcsolat, s elképzelhető, hogy más ismérvek között is mutatkozna. A fentieknek megfelelően, a delegátusok átlagéletkorának a VI. és X. kongresszus között mutatkozó megközelítő azonossága indirekt módon utal a „pártsztázs” csökkenésére és az állomány viszonylag nagyarányú megújulására.

A párt, a maga egészében, a vizsgált korszakban végig fiatal maradt. 1919. októberében pl. a tagságnak mindössze 10 %-a volt 40 évnél idősebb.³⁶ Ekkor a 30 év alattiak több, mint 50 %-ot tesznek ki. 1925-re az állomány némileg megváltozik: a 30 évnél fiatalabbak ekkor a párttagság 45 %-át alkotják, tehát esetükben az 1919-es adathoz képest némi csökkenés tapasztalható; ennek ellentétéként, 10-ről kb. 13 %-ra nő a 40 évnél idősebbek aránya. A 30-asok 40 % körüli aránnyal szerepelnek.³⁷ 1925 után a korábbi irányzat a pártban megfordul: 1927-ig jelentős (10 %-os) növekedést érnek el a huszonévesek; arányuk a párt egészében eléri az 54 %-ot, így abszolút többségbe kerülnek. Ezzel szemben, a másik két fő korcsoport képviselőinek aránya a párton belül csökken, mégpedig erőteljesen a 30-asoké

(40-ről 32 %-ra) és mérsékeltén a 40-eseké (11,5 %).³⁸ Az adatok fényében elmondható, hogy *a bolsevik párt nemcsak fiatal volt, de a 20-as évek végéig tovább fiatalodott.*

Ez a tendencia – legalábbis az 1925 utáni – éppen az ellenkezője a kongresszusi képviseletben tapasztalhatónak. Miközben a pártban csökkent a két idősebb generáció aránya, kongresszusi képviseletük kb. 1930-ig növekedett. *A huszonévesek a pártban 1927-re abszolút túlsúlyba jutnak, miközben kongresszusi képviseleti arányuk radikálisan csökken.* Az ellentétes tendenciák első megközelítésben nyilván az e testületben képviselt középszelet megállapodottabb korúakból verbuválódásával magyarázható, s ennyiben természetesnek mondható.

Vizsgált korszakunkat – különösen a fordulópontnak tekinthető XI. kongresszus után –, az előzőknek megfelelően, végigkíséri a fiatalok igen nagyfokú alulreprezentációja, az alulreprezentációs rés növekedésével. A harmincévesek esetében a tendencia hasonló, ám fordított előjelű: a csoport felülreprezentált, s a rés növekszik. A 40–50 év közöttiek kb. 1923-ig még alulreprezentáltak, a XIII. kongresszus után felülreprezentáltak lesznek, 1925–27 között a rés növekedésével. Úgy látszik, az 50 éven felüliek 1927-ben valamelyest túlképviseltek; a korszakban azonban arányuk elenyésző.

Érdekes lenne a későbbiekben a párt legfelsőbb vezetésének életkori adatait is az eddig vizsgált két adatsor mellé állítani. Néhány 1927-re számított példát bemutatunk: *a Politikai Bizottság 17 tagjának és póttagjának adatai alapján a testület átlagos életkora 41,1 év.* (A legidősebb Kalinyin 52, a legfiatalabb Molotov 37, a póttagok közül Kaganovics 34, Andrejev és Mikojan 32 éves.) *Ezek szerint a felső vezetés is fiatalnak mondható,* noha természetesen a párt átlagánál idősebb.

5. Képzettség

A küldöttek képzettség vagy iskolai végzettség szerinti csoportosítása során az egyes ismérv-változók nagyjából adottak voltak. *Különválasztottuk* mindenekelőtt *a felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezőket*, de nem soroltuk hozzájuk a befejezetlen felső képzettséggel rendelkezőket. Ez utóbbiak a következő csoportba, *a középfokú végzettséggel rendelkezők* csoportjába kerültek. Ugyanígy, a befejezetlen középfokúakat *az alsófokúak kategóriájához* számítottuk. E harmadik nagyobb ismérv-csoport kialakításakor mérlegelni kellett, hogy az e három nagyobb csoport egyikébe sem sorolható képzettség-típusokat (városi, önképzés, börtönbeli képzettség)

– amelyek igen gyakran előforduló megjelölések – hová soroljuk. Tehát kialakítsunk-e egy nagyobb csoportot, amely tartalmazza a két felsőn kívüli összes típust, vagy különálló „egyéb” kategóriaként kezeljük az egyértelműen nem besorolhatókat. Mi ezt az utóbbi megoldást választottuk, de a párt egészére nézve a grafikonon közöljük a nagyobb csoport adatait is. Választásunkat indokolja az a tény, hogy *a hivatalos intézményi formákon kívüli képzés során elsajátított tudásmennyiség korántsem biztos, hogy alacsony szintűt, alsófokút jelent. A bolsevik párt sok kiemelkedő, feltétlenül képzett vezetője ilyen keretek között szerezte meg tudását.* Fontos sajátosságok viszont éppen abból adódnak, hogy a két első csoport aránya hogyan alakul; a negyedik, „egyéb” csoport képviselője a régi párttagsággal rendelkezők arányának alakulásával állítható összefüggésbe.

Az elemzés kezdőpontja a VIII. kongresszus: ekkor a megoszlás nagyjából 25–25–35–15 % a négy csoportra nézve. Innen továbbhaladva, a két szélső kategória mozgása homogén szakaszt jelöl ki, amelynek másik határpontja a XVI. kongresszus. *A felsőfokúak aránya nagyjából a korszak egészén keresztül csökken, míg a másik oldalon fokozatosan növekszik az alsófokúak képviselője.* Az előbbiekről részaránya kb. 10 %-ra esik vissza, míg az utóbbiaké eléri a 75–80 %-ot. Az irányok azonosak a szavazati és tanácskozási jogúak esetében egyaránt. A középfokú képzettséggel rendelkezők változása nem jelöl ki az előzőkhöz hasonló tág szakaszhatárokat, hanem két rövidebb szakaszt ír le. A csoport kb. a XII. kongresszusig emelkedő irányzatú; ekkor tendenciája megfordul és csökkenő lesz, egészen a XVI.-ig. E kongresszus mindhárom kategória esetében szakaszhatár. Addigi tendenciájuk ekkortól kezdve megfordul: a XVII. és XVIII. kongresszus időszakára a felsőfokúak aránya növekszik, ugyanígy a középfokúaké is, míg az alsók aránya jelentősen csökken.

Nyilvánvaló magyarázatot találhatunk e mozgásokra, ha tekintetbe vesszük az általános körülményeket. Természetes jelenségnek látszik, hogy *a régi párttagok arányának csökkenése a korszakban együttjárt a legképzettebbek háttérbeszorulásával.* A párt döntő tömegeit – a kongresszusi képviselőket is befolyásoló módon – az újonnan belépett, alacsony műveltségi cenzussal rendelkezők alkották immár. A régi típusú, gazdag forradalmi tapasztalatokkal rendelkező és magas képzettségű bolsevik forradalmárok a párton belül elenyésző kisebbségbe szorultak. A húszas évek végétől azonban – a szocializmus építésének felgyorsulásával párhuzamosan – megkezdődött a proletár származású káderek felső tanintézetekbe irányítása, egy új értelmiség kialakításának kísérlete. Korábban, tudjuk, a „szakértő” szó-

KÉPZETTSÉG

SZAVAZATI JOGÚÁK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚÁK				ÖSSZESEN				
	felső	közép	alsó	egyéb	felső	közép	alsó	egyéb	felső	közép	alsó	egyéb
VI												
VII												
VIII									73 23,9	76 24,9	113 37,0	43 14,1
IX	107 21,0	124 23,0	170 32,0	129 24,0								
X	112 16,2	167 25,7	334 48,4	67 9,7	57 22,9	82 33,1	95 38,4	14 5,6	169 18,0	259 27,6	429 45,7	81 8,6
XI	68 13,1	149 28,8	234 44,8	71 13,6	27 16,3	41 24,9	89 53,9	8 4,8	95 13,8	190 27,7	323 47,0	79 11,5
XII		29,4	49,7									
XIII	41 5,5	134 17,9	500 66,8	73 9,8	59 14,0	113 27,2	206 50,1	36 8,7	100 11,6	247 21,3	706 50,8	109 9,4
XIV	5,1	22,3	66,1									
XV												
XVI	92 7,2	163 12,9	1013 79,9		144 16,2	148 16,8	599 67,2		236 10,9	311 14,4	1612 74,7	
XVII	10,0	31,0	59,0									
XVIII	496 31,5	352 22,5	721 46,0		116 25,0	126 27,0	224 48,0		612 30,1	478 23,5	945 46,4	

hoz állandó jelzőként a „burzsoá” társult: most megkezdődött a termelés szocialista specialistáinak kiképzése.

Ezeknek a mozgásirányoknak jól megfelelnek az egyes szélsőértékhe-lyek is. A VIII. és a XVI. kongresszus kitüntetett pont a felsők és az alsók számára is: a VIII.-on a felsők maximumot, az alsók minimumot érnek el; a XVI.-on a felsők minimuma és az alsók maximuma figyelhető meg. A közép fokúak képviseletének maximuma először a XII., majd a XVII. kongresszuson mutatkozik; a minimumhely az ő esetükben is a XVI. kongresszus. Ki kell még emelni az alsó fokúak helyi maximumát a X. kongresszuson, azaz gyors növekedésüket a IX.-hez képest. Ez újabb adalék a X. kongresszus jellegzetességeihez. A változások üteme, kisebb kiugrásokat leszámítva, egyenletesnek mondható. Az 1921-es „csisztka” után némileg csökkent az alsó fokúak képviseleti aránya, de pl. a felső fokúak egyenletes csökkenésében a párttisztítás semmiféle törést nem okozott.

A lenini behívó bizonyára megnövelte a képzetlenebbek pártbeli arányát; ennek a képviseletre gyakorolt hatása azonban nem érzékelhető. Ugyancsak nem megragadhatók az 1929-es párttisztítás következményei sem. Ahogyan már utaltunk rá, a XVI. kongresszus után bekövetkezett tendenciaváltások a hivatalos politika megváltozásának következményeiként foghatók fel.

A párthoz való viszony tekintetében megállapíthatjuk a következőket: a felső fokú képzettséggel rendelkezők sokszoros felülreprezentációja a korszakban végig megmarad. Képviseleti arányuk csökkenése csak a különbség csökkenését eredményezi. Arányuk a párt egészében 1919-ben 5 % körül volt, 1922–27 között pedig 2 % alatt maradt. A középfokúak aránya a párt egészében 8–10 % körül mozgott. 1930-ig a korszakra jellemző 2–2,5-szörös felülreprezentációjuk fokozatosan csökkent; a továbbiakra nincsenek adataink.

Az alsó fokú képzettséggel rendelkezők két görbéje éppen fordított irányzatú: pártbeli arányuk csökkenésével képviseletük növekedése jár együtt. A két görbe 1927-ben találkozik: a XV. kongresszuson megszűnik sokáig jelentős alulképviseletük.

6. Szociális helyzet – foglalkozás

Már a bevezetőben említettük, hogy ennek az ismértvnek a vizsgálata okozta a legtöbb problémát. Az adatok összegyűjtése, az egymásnak ellentmondó forrásközlésekben való tájékozódás, s az összeállított táblázatok ér-

tékelése egyaránt nehéznek bizonyult. Mindenekelőtt arról kell szólni, hogy mit takar e két fenti kifejezés, és mi indokolja e két, egymástól *eltérő* ismérv együttes tárgyalását. A pártfórumokon, a hivatalos pártstatisztikákban és más forrásokban a párttagság társadalmi (szociális) helyzetének leírásakor a sokaságot három, esetleg négy kategóriára osztották, és osztják ma is: munkásokra, parasztokra, alkalmazottakra; a negyedik, „egyéb” kategória legtöbbször a harmadikkal együtt szerepel. A besorolás alapelve kétségtől az alapvető társadalmi osztályok szerinti elkülönülés volt: a három nagy kategória az új, szocialista társadalom alapvető osztályait van hivatva reprezentálni. Milyen ismérvek szerint döntötték el azonban korszakunkban azt, hogy valakit melyik kategória alá kell besorolni? A társadalmi osztályok szerinti elkülönítés nyilvánvalóan a társadalmi újratermelés rendszerével, az abban elfoglalt pozícióval áll összefüggésben: bizonyára e pozíció alapján végezték el. Kérdés azonban, először, hogy magának a besorolandó személynek a helyzetét vették-e figyelembe. Azaz, szociális helyzetben nem szociális *származást*, a szülők társadalmi (osztály-) helyzetét értékelték-e? Ez lenne az egyik szélső eset. A másik nyilván az, hogy a besorolandónak az újratermelés rendszerében elfoglalt *aktuális helyzetét* tekintik. Azonban, amint ez a forrásokból kitűnt³⁹, az osztályozás alapja, legalábbis a vizsgált időszakban, éppen egy harmadik, tulajdonképpen a fenti két szempont között helyet foglaló megfontolás volt. Azt, hogy egy adott személy szociális helyzete szerint mely kategóriába sorolandó, az határozta meg, hogy *1917 előtt* (a forradalomig) *milyen kapcsolatban állott a társadalmi újratermelés rendszerével*. Származásától és éppen aktuális foglalkozásától *függetlenül*, az minősült tehát pl. munkásnak, aki a forradalom győzelme előtt az iparban foglalkoztatott bér munkás volt. A szociális helyzet kategóriája így egyfajta „*eredeti foglalkozás*” megjelölésére szolgált, amely egyúttal hivatva volt jellemezni a párt osztályjellegét is.

A forrásokban (pártstatisztikákban, kongresszusi jegyzőkönyvekben) ritkábban közölt *foglalkozás-megjelölés* a személynek az aktuális munkamegosztás-újratermelésbeli helyzetét jelölte. Ezért azután, ha reális képet akarunk nyerni a párt szociális összetételéről, e két ismérv szerinti megosztás *együttes* figyelembevételére van szükség. Ez a körülmény indokolja együttes elemzésüket.

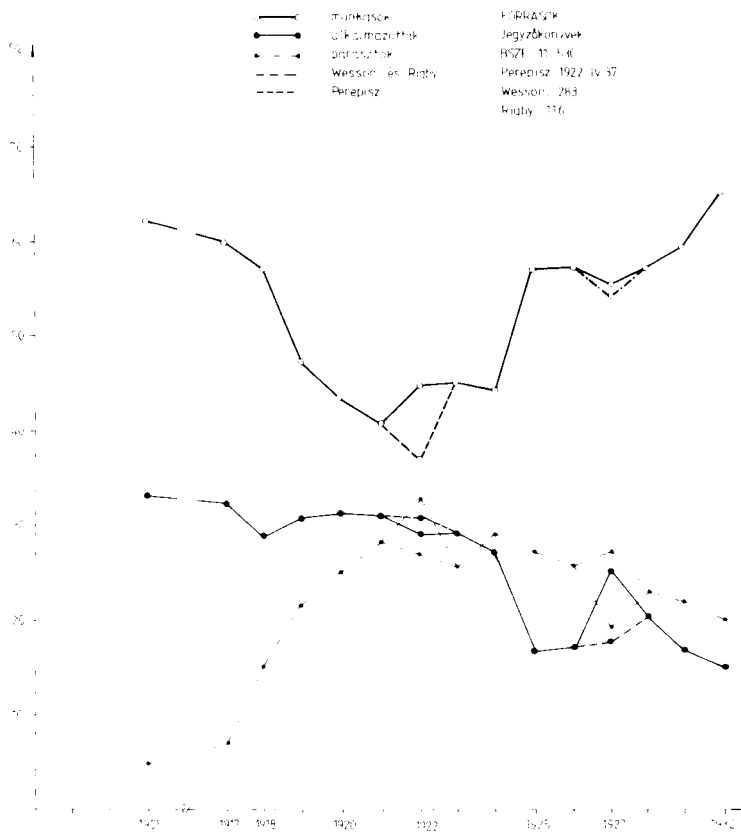
Az egyes ismérv-változók adottak voltak a szociális helyzet esetében az „alkalmazott” és az „egyéb” kategóriát összevontan kezeljük. Annál nehezebb volt a megfelelő csoportok kialakítása a foglalkozásra nézve, tekintettel arra, hogy a források egészen eltérő osztályozást alkalmaznak. Végül

SZOCIÁLIS HELYZET

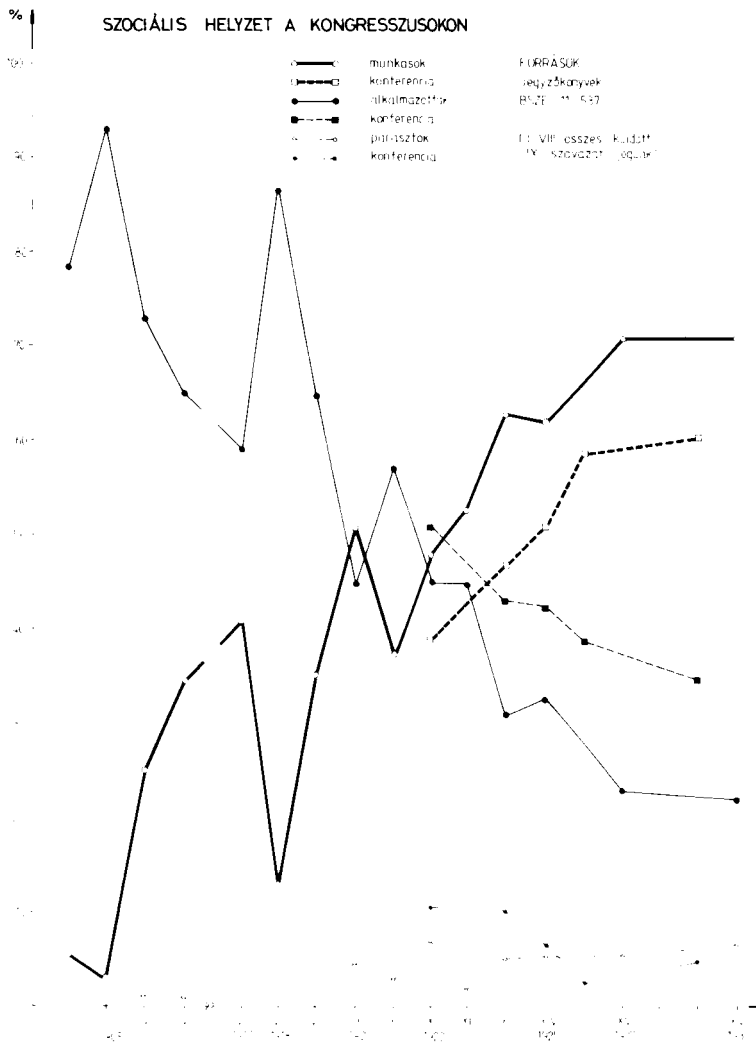
	SZAVAZATI JOGÚAK			TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK			ÖSSZESEN		
	munkások	parasztok	alkalmazott és egyéb	munkások	parasztok	alkalmazott és egyéb	munkások	parasztok	alkalmazott és egyéb
VI		–					70	–	101
							40,9		59,1
VII	4	–					4	–	26
							13,3		86,7
VIII	108	–					108	–	197
							35,4		64,6
IX	270	24	236						
	51,0	4,5	44,5						
X	257	21	396						
	37,2	3,0	59,8						
XI	250	37	235	81	13	71	331	50	306
	47,9	7,0	45,1	49,0	7,9	43,1	48,2	7,3	44,5
XII	216	8	184						
	53,0	1,9	45,1						
XIII	473	40	235	194	32	191	667	72	326
	63,2	5,4	31,4	46,5	7,7	45,8	57,3	6,2	36,6
XIV	413	39	213						
	62,2	5,7	32,8						
XV	637	51	208						
	71,1	5,7	23,2						
XVI	71,2	6,7	22,1				66,5		
XVII	60,0	8,0	32,0						
XVIII									

6 grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET A PÁRTBAN

7. grafikon

is, a következő ismérv-csoportok felvételét tartottuk a leghelyesebbnek: munkások „a munkapadtól” (termelő munkások); parasztok „az eke melőlől” (dolgozó parasztok); gazdasági (irányító) foglalkoztatottak; pártmunkások, funkcionáriusok; szovjet-alkalmazottak, államigazgatási funkcionáriusok; szakszervezeti funkcionáriusok; a hadsereg és a belügyi apparátus tagjai⁴⁰; tudományos és kulturális dolgozók.⁴¹

A táblázatok és a grafikonok részletesebb elemzését elsősorban tehát a szociális helyzetre vonatkozóan, és az 1917–1930 közötti időszakra végezzük el. A 8. sz. táblázat és a 7. sz. grafikon tartalmazza a kongresszusok küldötteinek szociális helyzet szerinti megoszlását, a II–XVI. kongresszus adatai alapján. Ezen a grafikonon feltüntettük a XII–XVI. pártkonferencia adatait is.

A grafikonok már első pillantásra is jól érzékelhetően rajzolják fel az uralkodó tendenciákat.

Az 1917 előtti négy kongresszus fő iránya az alkalmazottak (a harmadik kategória) arányának csökkenése (III–V. kongresszus), illetve a munkások arányának növekedése. Az 1917-es VI. kongresszuson az alkalmazottak és a munkások aránya 40–60 %; a parasztok képviselői ekkor minimális. A VII. kongresszusnak az általános tendenciától eltérő arányától eltekinthetünk; korábban már utaltunk e tanácskozás rendkívüli jellegére. Az ezután következő időszakban (IX–XI.) következik be a fordulat: a munkások képviselői ettől kezdve végig felülmúlja a harmadik kategória képviselőit; részarányai különbsége is fokozatosan nő a XV. kongresszusig. Részletesebb vizsgálatra a tágabban értelmezett „átmeneti szakasz” (VIII–XII. kongresszus) adatai szorulnak. A párt összetételéből és jellegéből következően természetesnek kell tekintenünk a forradalom előtti időszak magas „alkalmazotti” arányait, s szintén nyilvánvaló adottság a munkások többsége jutása a szovjethatalom konszolidációjának időszakában.

A munkások már a IX. kongresszuson túlsúlyra jutnak a harmadik kategóriával szemben, azonban a kritikus X. kongresszust ismét az utóbbiak többsége jellemzi. A „csisztka” utáni kongresszuson (1922, XI.) ismét a munkások javára billen a mérleg nyelve, többségük azonban minimális. 1923-ban, a XII. kongresszuson még mindig nincs nagy különbség közöttük (kb. 7 %). A képviselői arányok jelentősebb módosulása csak a lenini behívó utáni első kongresszuson következik be. Ezek a tendenciák, mint látni fogjuk, jól megfelelnek a párt egészére vonatkozó mozgásirányoknak. Ezek alapján, a görbék két (esetleg három) szakaszra oszthatók; a szakaszhatárok

mindkét kategória esetében azonosak. Első szakasz: 1917-ig; második szakasz: 1918–1920; harmadik szakasz: 1921 után.

A tendenciák egyneműségének megfelelően, igen egyértelműen jelölhetők a maximum- és minimum-pontok. A munkások esetében a III. (illetve VII.) kongresszus minimumától a XV–XVI. kongresszus maximumáig tart a növekedés. A harmadik kategória esetében, ennek éppen ellentétéként, a III. (VII.) kongresszus maximuma, és a XVI. kongresszus minimuma figyelhető meg.

A paraszti kategória képviselte, láttuk, 1917 előtt minimális volt. Nos, 1918–19-ben még ennél is kevesebb: a kongresszuson egyáltalán nincsenek ebbe a szociális kategóriába tartozók. 1920-tól, a IX. kongresszustól kezdve képviseltetik magukat, arányuk azonban végig jelentéktelen, még a X. kongresszus maximuma sem éri el a 8 %-ot. 1925-től arányuk egyenletesen 6 % körül mozog.

Mint már írtuk, a képviseleti arányok 1920–1925 közötti módosulása a munkások javára, pontosan megfeleltethető a pártban ebben az időben bekövetkezett két „mesterséges beavatkozásnak”, az 1921. évi „csisztkának” és az 1924. évi „lenprizivnek”. Az ezek hatására a pártban bekövetkezett arányeltolódások tisztán megmutatkoznak a kongresszusi képviselet módosulásában is. Ezt a körülményt is megfigyelhetjük a pártra vonatkozó arányokat, illetve az egyes kategóriák pártbeli arányát és kongresszusi képviseletét bemutató grafikonon; (ld. a 7–10. sz. grafikonokat).

Az egész párt szociális helyzetének alakulását tekintve a kép kevésbé egyértelműnek mutatkozik, a megoszlás időbeli alakulása nem annyira egyirányú, mint a kongresszusi képviselet esetén. A munkások ereszkedő-emelkedő görbéjét alulról a paraszti kategória emelkedő-ereszkedő görbéje egészíti ki. Esetükben a grafikon két, világosan elkülöníthető, ellentétes irányú szakaszra oszlik. A harmadik kategória vonala egyirányú: egy kiugrástól eltekintve, egyenletes – korábban lassabb, később gyorsabb – ütemben csökkenő tendenciájú. Mindhárom görbe kritikus pontja – kettő esetében szélsőérték-helye – az 1920–23 közötti időszakra esik. A munkások képviselte 1921-ben jut minimumra. Ennek ellentétele a paraszti arányok 1921–22-beli tetőzése, amelyet még egy hasonló csúcspont követ 1924-ben. Ha az elfogadottabb adatváltozatot vesszük figyelembe, úgy látszik, hogy az 1921-es párttisztítás után 1922 és 1923 januárjára a paraszti arány csökken – a „csisztká” előtti egyik fő probléma éppen a parasztlakó párton belüli túlzott részaránya volt –, azonban 1924. január 1-re ismét a 30 % közelébe jut; ez maximum-hely is. A lenini behívó újból korrigálja az arányokat, és jelentős

túlsúlyra juttatja a munkásokat a harmadik kategóriával szemben (több mint 12 %-os növekedés az egyik oldalon, 10 %-nyi veszteség a másikon). Ez a beavatkozás egyúttal a tendenciafordulás kezdőpontja lesz a munkások számára, noha a csoport gyarapodása ezután sem töretlen: 1927–29-ben arányuk stagnál. Végül az 1929. évi újabb párttisztítás eredményeként immár 65 %-ra nő részarányuk a párton belül.

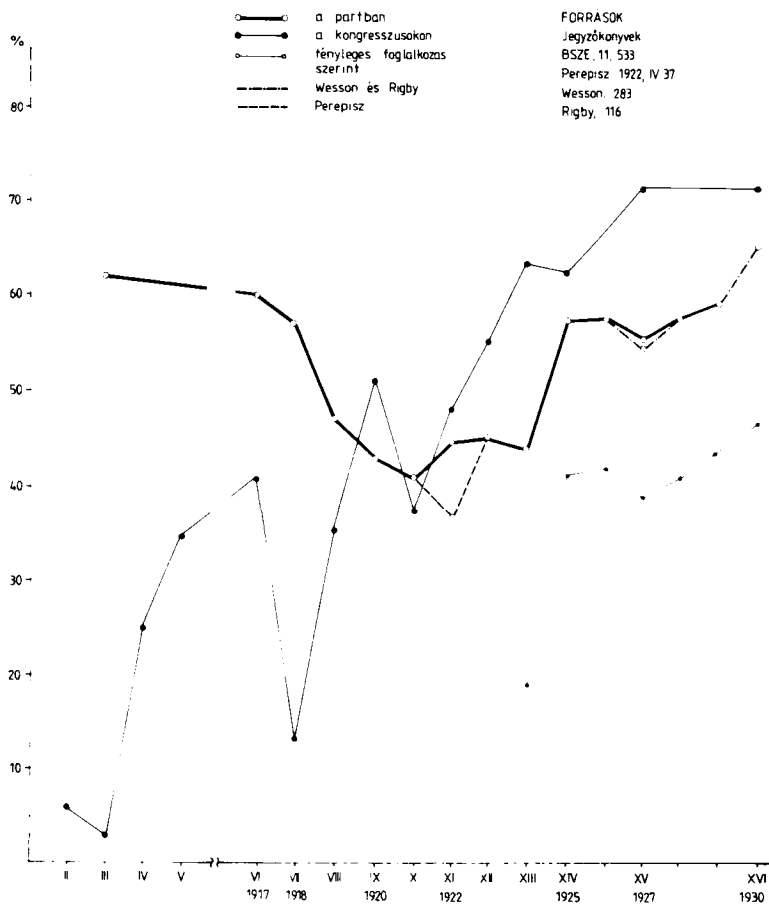
A paraszti részarány az 1921-es és 1924-es tetőzés után folyamatosan csökken, míg a harmadik kategória aránya 1925 elejére radikálisan visszaesik. Ez többek között azt eredményezi, hogy a parasztok aránya először 1924-ben kevésbé, majd 1925-ben jelentősen, s ezután folyamatosan felülmúlja az alkalmazottakét. Az 1927-es adatváltozatok közül valószínűbbnek tűnik a „mérsékelt” (amely szerint a két kategória görbéje nem keresztezi egymást), különösen, hogy ez az érvényesülő irányzatnak is jobban megfelel.⁴²

A párt szociális helyzetének alakulását igen élénk figyelem kísérte a bolsevik teoretikusok részéről is. Látszólag a „szociális helyzet” volt a leg-többet idézett pártstatisztikai ismérv, s az egymással elméletileg is szemben-álló és polemizáló irányzatok mindegyike erre hivatkozva óhajtott és vélte igazolni álláspontját. A „megfelelő” vagy „kíváncos” szociális összetétel problémája egyrészt időről-időre foglalkoztatta a legfelsőbb pártfórumokat, amelyek az általuk elrendelt mesterséges beavatkozásokkal is összhangba kívánták hozni a tényleges állapotokat az elméletileg megfelelőnek tartottal; ezzel egyszersmind az ellenzék érvelésének alapját is megszüntetni óhajtották. A „nem megfelelő” szociális összetétel viszont más oldalról hivatkozási alap volt az ellenzék számára, a párt „elburokratizálódott apparátusának” támadásakor. Életének utolsó tevékeny esztendejében Lenin is különleges figyelemmel fordult e problémakomplexum felé. Bár több alkalommal rámutatott arra, hogy nincs feltétlen és minden körülmények között meghatározó kapcsolat egy adott párt szociális talaja és az általa követett politika között,⁴³ mégis úgy vélte, hogy „pozitív” át kell formálni a párt és vezető szervei szociális arculatát, különben a párt menthetetlenül jóvátehetetlen belső torzulást szenved.

Ha az egész párt szociális összetételét és a kongresszusi küldöttállomány hasonló jellemzőjét az egyes kategóriákra külön-külön egymás mellé állító grafikonokat tekintjük, a következőket látjuk. A munkásokra vonatkozó grafikonok együtt szemlélve is két különálló, egymástól jól elhatárolható szakaszra oszthatók. 1920-ig egyfolytában erősen alulreprezentált csoport, az első négy vizsgált kongresszuson legkevesebb kétszeres arányban.

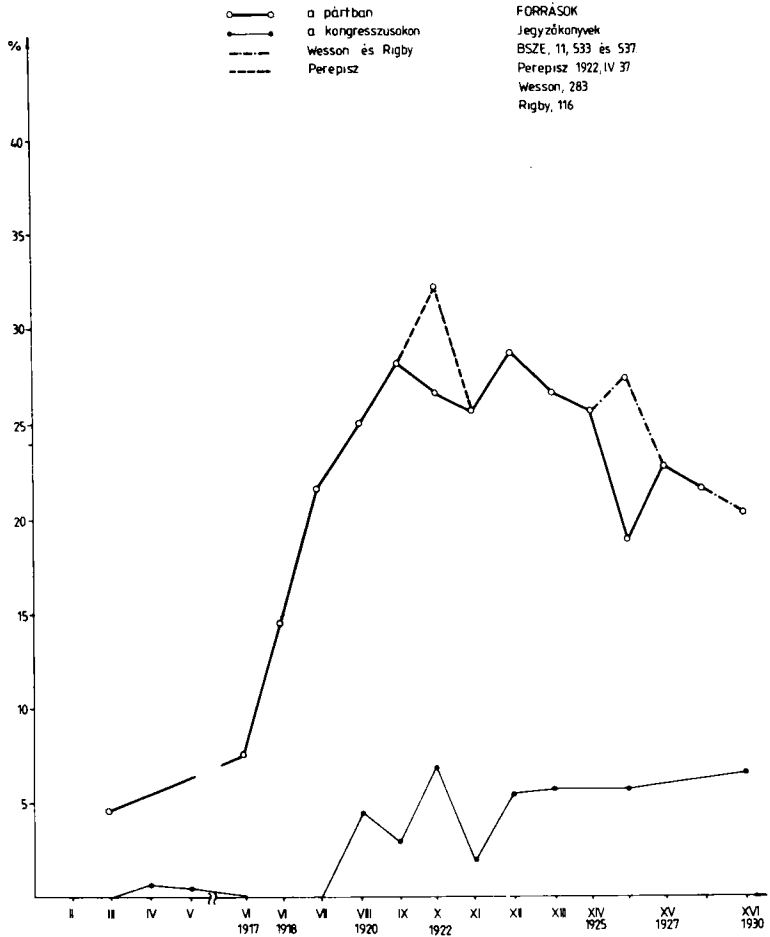
8 grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET – munkások

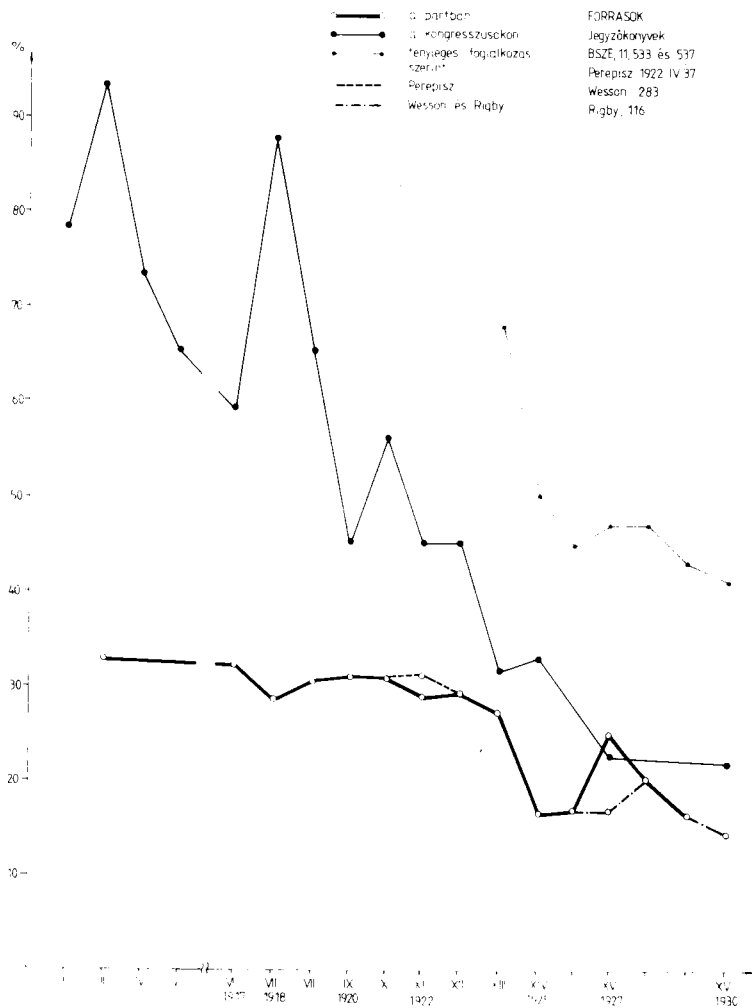
9 grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET – parasztek

10. grafikon

SZOCIÁLIS HELYZET – alkalmazottak

A két arány közötti különbség azonban csökkenő tendenciájú. A VI. és a VIII. kongresszust is hasonló adottságok jellemzik, bár az alulreprzentáció csökkenését ekkor inkább a csoport párton belüli arányának visszaesése okozza. A IX. kongresszuson a munkások képviseleti aránya először múlja felül párton belüli arányukat. A X. kongresszus ebből a szempontból is fordulópont: mélypontra jut pártbeli és kongresszusi arányuk egyaránt. Innen indul a második szakasz irányzata, amely mindkét arány szempontjából növekvő, s a kongresszusi felülreprzentáció jellemzi. Látható tehát, hogy a korábban megjelölt kritikus szakasz a képviselet tekintetében is alapvető változásokat hoz.

A harmadik kategória esetében a két görbe együttese végig egyenemű marad. Miközben a csoport pártbeli aránya kb. 1924-ig nagyjából azonos szinten marad, végig túlzott kongresszusi arányuk állandó csökkenése figyelhető meg, sőt, 1927-ben alulreprzentáltak lesznek.

A parasztok esetében a helyzet teljesen egyértelmű: képviseleti arányuk állandóan minimális. A korszakban pártbeli arányuk legalább 4–5-ször múlja felül kongresszusi képviseleti arányukat. Ez a tény — miként a szociális helyzettel kapcsolatos többi száraz adat is — már önmagában is figyelemre méltó, azonban nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy a valóban parasztként dolgozók, tehát foglalkozásuk szerint is parasztok aránya a paraszti „szociális helyzetűeknek” csupán szerény hányada volt.

Néhány szót kell még szólni a pártkonferenciák grafikonon szereplő adatairól is. Jól látható, hogy e tanácskozásokon a munkások aránya rendre alacsonyabb, az alkalmazottaké pedig rendre magasabb a kongresszusok arányánál. Ennek oka a két tanácskozás-típus eltérő bázisában keresendő. Míg a kongresszusok esetében ez az egész párt — a küldötteket ennek megfelelően a területi egység párttagságának elvben az összességét képviselő pártkonferencia delegálja —, addig a konferenciára kifejezetten pártfunkcionárius-tanácskozás, amit az is kifejez, hogy a küldötteket az egyes területi pártbizottságok delegálják. A konferencia-arányok, ennek megfelelően, a pártmunkás-réteg jelentősebb alkalmazotti-egyéb (hivatásos forradalmár stb.) eredetéről tanúskodnak. A konferenciáknak a kongresszusokhoz hasonló részletes feldolgozására éppen azért lenne kívánatos, hogy adatokat szerezzünk e vezető csoport közelebbi jellemzéséhez.

6. Más pártokból jöttek

Ennek az ismervnek a belső csoportjai eleve meghatározottak voltak, a források majdnem mindig azonos csoportokra közölnek adatokat. Eltérés csak a tekintetben van, hogy a forrás a mensevikek és az „internacionalisták” adatait összевontan kezeli-e. A kongresszusi adatokat összefoglaló táblázatban együtt szerepeltettük őket. A többi csoportot a volt Bund-tagok, eszerek, valamint anarchisták adják; utolsóként az „egyéb” kategória szerepel.

Adatok a X–XV. kongresszusról állnak rendelkezésre, valamint a XVII.-ről. Grafikonunkon külön ábrázoltuk a szavazati és a tanácskozási jogú küldöttekre vonatkozó arányt (ld. a 11. sz. grafikont), amennyiben voltak adataink. Feltüntettük még a mensevikeknek az egész ismervre vonatkozó arányon belüli súlyát is.

A következő, meglehetősen egyértelmű tendenciák rajzolódnak ki. A más pártokból jöttek aránya folyamatosan, előbb gyorsabban, majd lassabban csökken, a X. kongresszus 25 % körüli arányáról kb. 9 %-ig. Az előbbi arány meglehetősen magasnak tűnik, hiszen azt mutatja, hogy *a kongresszusi küldöttállomány negyede 1917 előtt más pártnak (is) a tagja volt!* Fokozatos csökkenésük ugyanakkor természetesnek tekinthető – pl. az egyes párttag-revizíók során is szempont volt a korábbi nem-bolsevik párttagság –, s összefüggésben áll a régi párttagok arányának csökkenésével. Köztük ui. magától értetődően magasabb volt a csoport részaránya.

Szintén fontos sajátosság, hogy *e csoport jóval magasabban képviselt a kongresszusokon, mint az egész pártban.* Ez nyilván azzal magyarázható, hogy itt egy huzamos ideje és főleg aktívabban politizáló csoportról van szó. A képviseletben némi eltolódás látszik a tanácskozási jogú küldöttek felé, azonban nem tudjuk, hogy ez a jelenség mennyire volt tartós és számottevő. Szintén hasonló eltérés tapasztalható a XVI. pártkonferencián is; e tanácskozáson a csoport képviselete valamivel magasabb, mint a kongresszusokon.

A más pártokból jöttek közül a legnépesebb a mensevikek csoportja, akik a X–XII. kongresszuson még 50 % fölött vannak képviselve az összes többi csoporttal szemben. Kongresszusi arányuk szintén jelentősen felülmúlja pártbeli arányukat.

7. Részvétel a korábbi kongresszusokon

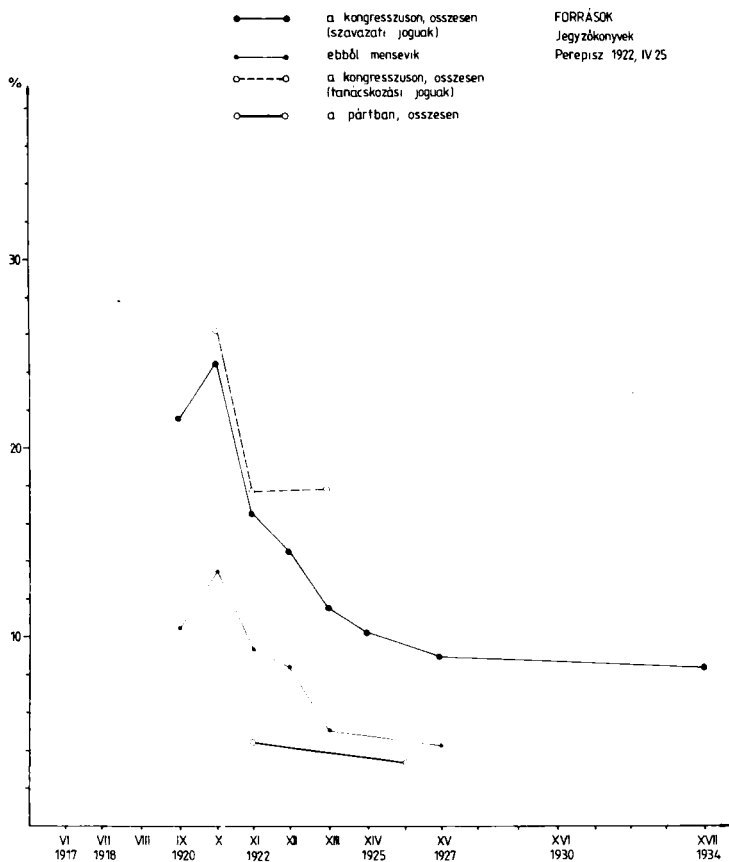
A bevezető részben már utaltunk rá, milyen nagy jelentősége lenne az ismerv részletes elemzésének. Ugyanakkor azt is mondtuk, hogy a rendelke-

MÁS PÁRTOKBÓL JÖTTEK

	SZAVAZATI JOGÚAK				TANÁCSKOZÁSI JOGÚAK				ÖSSZESEN			
	összesen	mensevik és interna- cionalista	eszer	egyéb	összesen	mensevik és interna- cionalista	eszer	egyéb	összesen	mensevik és interna- cionalista	eszer	egyéb
VI												
VII												
VIII												
IX	115 21,7	54 46,9	38 33,0	23 20,1								
X	170 24,6	94 55,3	47	29	65 26,2	31	14	20	235 23,7	125	61	49
XI	87 16,7	46 52,9	18 20,7	23 26,4	29 17,6	19 65,5	3 10,3	7 24,2	116 16,9	65 56,0	21 18,1	30 25,9
XII	14,7	55,0	28,0									
XIII	87 11,6	37 42,5	28	22	74 17,8	35 47,3	23	16	161 13,8	72	51	38
XIV	10,2											
XV	9,0	46,5	17,0									
XVI.												
XVII	8,6											
XVIII												

11 grafikon

MÁS PÁRTBÓL JÖTTEK

zésre álló adatok szűkössége miatt nem bocsátkozhatunk részletesebb vizsgálatba. Mindössze négy kongresszus esetében vannak adataink; ezeket a 10. sz. táblázat tartalmazza.

10. sz. táblázat

A KÜLDÖTTÁLLOMÁNY MEGÚJULÁSA

Először vesz részt pártkongresszuson:

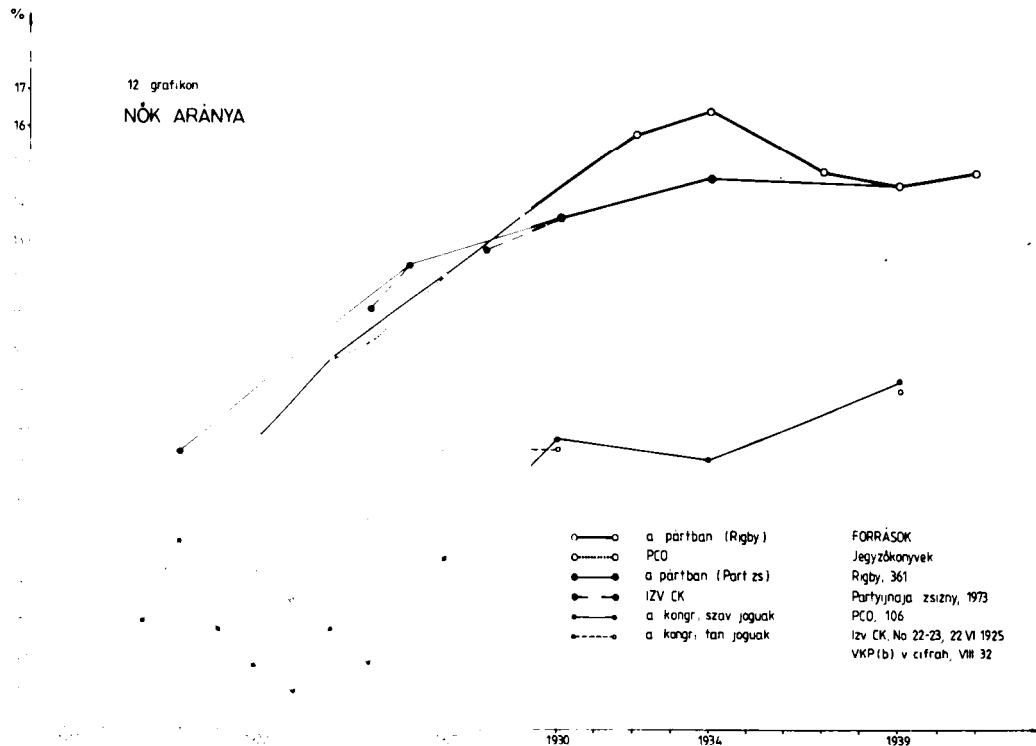
	szavazati jogúak	tanácskozási jogúak	összesen
IX.	351 – 66,2		
X.	534 – 77,5	169 – 68,2	703 – 74,9
.			
XV.	449 – 50,9		
XVI.	58,0		56,0
XVII.	548 – 48,5		
XVIII.			1.976 – 97,1

Egy érdekes dolog azonban még e kevés számú adatból is látszik: a NEP bevezetése előestéjén, és a kronstadti felkelés idején ülésező X. kongresszus küldöttállományáról van szó. Ezen a korábbi ismérvek tekintetében oly sokszor kritikusnak bizonyult kongresszuson — a másik három jellemezhető kongresszushoz képest is — igen magas a korábban ilyen tanácskozáson részt nem vett küldöttek aránya: 77,5 %. Ez a tény részleges magyarázatát adhatja a kongresszus a többtől sok esetben eltérő jellemzőinek.

A másik három jellemezhető tanácskozáson minden egyes alkalommal kb. 50 %-ban megújult az állomány. Ugyanakkor kettőnél több kongresszuson pl. a XVI. kongresszus küldötteinek csak mintegy negyede vett részt.

8. A nők aránya

Befejezésül a nők képviseleti arányára vonatkozó grafikont közöljük. Ez azt mutatja, hogy képviseleti arányuk a korszakban mindig igen alacsony

volt – ezt a tényt egyébként rendre szóvá tették a mandátumvizsgáló bizottságok jelentései, néha még közbeszólások is. A nők aránya 1923-ban minimális, a tanácskozási jogúak között 1 %-os volt; ez kb. nyolcada volt pártbeli arányuknak. Az 1939-es csúcspont idején sem érte el képviseletük a 10 %-ot. A pártbeli és a kongresszusi arány reprezentáló két görbe egymástól való távolsága az idők során nem csökkent: az abszolút számok növekedésével a kettő közötti arány változott csak, s megmaradt a nők erős alulreprezentációja. Ez a körülmény, s a pártbeli arány csekély volta is, legalábbis érdekesnek mondható egy olyan országban, amelyben a nők hagyományosan aktívan részt vettek a forradalmi mozgalmakban. A XI–XV. kongresszusokon a nőknek jelentősebb képviseletük van a tanácskozási jogú küldöttek körében.

Jegyzetek

1. Legalábbis az eddig átnézett irodalomban sehol sem találtunk utalást ilyen összefoglalásra. Mindenesetre, kivételt képeznek a Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija első kiadásának 1931-ben megjelent 11. kötetében közölt adatok a „VKP(b)” címszónál, amelynek szerzője A.Sz. Bubnov; ld. 537. (a továbbiakban: BSZE). (Andrej Szergejevics Bubnov, 1883–1940, a belsevik párt egyik vezetője, 1903-tól párttag. A VI. pártkongresszuson a KB tagjává, a VIII., XI. és XII. kongresszuson póttagjává, majd a XIII–XVII.-en ismét tagjává választották. 1929. és 1937. között az Oroszországi Föderáció közoktatásügyi népbiztosa. Több tanulmányban foglalkozott a párttörténet kérdéseivel: ld. pl. *Osznovnije voproszi isztoriji VKP(b)*. Szbornyik Sztatyey, Moszkva–Leningrád, 1925.)
Feltétlenül meg kell említenünk Krausz Tamás tanulmányait az egyes pártkongresszusokról (pl. a VIII. kongresszusról: *Nemzetközi Munkásmozgalmi Évkönyv*, 1979), valamint kéziratos feldolgozását, amelynek adatait sok esetben hasznosítottuk.
2. Vizsgálatunkba a következő kongresszusokat vontuk be: VI. (1917), VII. (1918), VIII. (1919), IX. (1920), X. (1921), XI. (1922), XII. (1923), XIII. (1924), XIV. (1925), XV. (1927), XVI. (1930); az 1930-as évszám közbeeső szakaszhatár. Amennyire a rendelkezésre álló adatok lehetővé tették, vizsgáltuk még a XVII. (1934) és a XVIII. (1939) kongresszust is.
3. A kongresszusok jelentőségének kérdéséhez vö. Alekszandrov [álnév]: *Kto upravljajet Rosszijej?* (Berlin; Parabola, 1933). A szerző azt az álláspontot képviseli, hogy a kongresszusok tanulmányozása nem ad érdemi hozzájárulást a legfontosabb – politikai és szervezeti – kérdések ismeretéhez, tekintve, hogy – szerinte – e döntések releváns fóruma a párt legfelső vezetése, a Szervező Bizottság, a Titkárság és a Politikai Bizottság volt (vö. pl. 46–47). Érvelése és bizonyítása azonban ellentmondásos, s nem meggyőző. Ellenetesként említhetjük, hogy – feltéve, de meg nem engedve – ha opposíció nincs is és így valószínű viták sem folynak, s az érdemi döntések nem e fórumon születnek, a „valaki mindig képvisel valakit” elv alapján mégis fontos,

hogy kit választanak ki az akárcsak statisztika szerepre is. A párt állományával való egybeesések vagy attól való eltérések is támpontokat adnak: ui. feltehetően túlnyomórészt a párt felsőbb-, de főként és tömegesen – az egyébként nehezen megközelíthető – középszintű vezetői vannak jelen, s a küldöttállomány őket reprezentálja az egész párttal szemben. Mindenesetre, ennek az ellenvetésnek a figyelembevételével is fontosnak tartjuk a küldöttek vizsgálatát, a küldöttállomány fel dolgozását.

4. A jegyzőkönyvek 1958-ban indult sorozat-kiadásáról van szó: *Protokoli i sztenograficseszkije otcsoi sz'jezdov i konferencij Kommunizsziyeszknoj partijii Szovjetszkogo Szojuza*, Moszkva: Goszizdat Polityicseszknoj Lityeraturi. A XIV. kongresszus jegyzőkönyve ebben a sorozatban nem jelent meg, így a korabeli kiadást használtuk (Moszkva–Leningrád: Gosizdat, 1926). Szintén az eredeti kiadást vettük alapul a XVII. és a XVIII. kongresszus esetében is (Moszkva: Partizdat, 1934; illetve Moszkva: Goszizdat Polityicseszknoj Lityeraturi, 1939).
5. Az 1964 után megjelent kötetek azok, amelyek nem tartalmaznak ilyen apparátust. (Ellenpéldaként meg kell említenünk a VII. kongresszus jegyzőkönyvét, amely 1962-ben jelent meg; e rendkívüli kongresszus azonban különleges helyet foglal el a többiek között a küldöttek tekintetében is.)
6. *XII. sz'jezd RKP(b), Sztyenograficseszkij otcsoi*, Moszkva, 1968, 420.
7. *VKP(b) v rezolucijah i resenijah sz'jezdov, konferencij i plenumov CK*, Moszkva: Partizdat, 1936, t.I, 535.
8. *XVI. konferencija VKP(b). Sztyenograficseszkij otcsoi*, Moszkva, 1962, 764.
9. *Vszeroszsijszkaja perepisz cslenov RKP(b) 1922. goda*. Vipuszk I–IV, Moszkva: CKRPK, 1923 (a továbbiakban: Perepisz 1922), illetve *Szocialnij i nacionalnij szosztav VKP(b). Itogi vszeszozjujnoj perepiszi 1927. goda*, Moszkva, 1927 (a továbbiakban: Perepisz 1927).
10. *Partijija v cifrovom oszvescsenyii*. Matyeriali po sztatyisziyike licnogo szosztava partij i, Moszkva–Leningrád: Gosizdat, 1925. (a továbbiakban: PCO).
11. *VKP(b) v cifrah*; pl. vipuszk VIII, Moszkva, 1928.
12. Pl. az 1922-es tagösszeírás adatait publikáló kiadványra hivatkozhatunk, amely az egyes ismérvek időbeli változásait tükröző adatsorokat, és eltérő ismérvek egymásra vetítését adó „kereszt-táblázatokat” is közöl; (pl. a pártba lépés ideje a szociális helyzet, vagy a képzettség a foglalkozás függvényében stb.)
13. Az *Izvesztijija Centralnogo Komityeta RKP(b)* volt a párt hivatalos folyóirata; ezzen a címen 1919 és 1929 között jelent meg. 1929-től a *Partijinoje sztrojityel-sztvo*, majd 1946-tól a *Partijijnaja zszizny* c. folyóirat követte; ez utóbbiak már kevesebb statisztikai adatot közöltek. – Eltérésekkel találkozunk pl. a 'szociális helyzet' és az 'aktuális foglalkozás' 1927-re vonatkozó adatai esetében: az *Izvesztijija CK* (No. 40, 31. okt. 1927) január 1-re 55,1 – 27,3 – 17,6 %-os megoszlást ad (munkások – parasztok – alkalmazottak és egyéb), míg az összeírás január 10-re 55,7 – 19,0 – 25,3 %-ot (*Perepisz 1927. 26*). Eltérő adatok esetén a későbbiekben mindkét változatot figyelembe vesszük.
14. Ezek közül megemlíthetjük a következőket: E. Szmitten: „O regulirovanij roszta partijii”, *Partijinoje sztrojityelsztvo*, No. 12, ijuny 1926; E. Szmitten: *Szosztav VKP(b)*. Po matyerialam partijinoj perepiszi 1927 goda, Moszkva–Leningrád, 1927; P. Gorin – M. Tamarkin: *Tablici po isztoriji VKP(b) i revolucionnogo*

- dvizsenyija v Rossziji*, Moszkva–Leningrád, 1929; G. Malenkov: „Vovlecsenyije rabocsih v partyiju”, *Bolsevik*, Nos. 20–21, nojabr 1926; M. Vlagyimirszkij: *Organyizacija szovjetszkaj vlasztyi na mesztah*, Moszkva, 1919; D. Szvercskov: *Na zarje revoljucii*, Leningrad, 1924; V. Vlaszov: „Za ulucssenyije szosztava na organyizacij”, *Partyijnoje sztrojityelsztvo*, Nos. 19–20, okt. 1930; E. Jaroszlavszkij: *Za bolsevisztszkuju proverku i csisztku rjadov partyii*, Moszkva, 1933.
15. Itt nem elsősorban számszerű adatokra gondolunk, hanem a szervezeti és pártépítési kérdéseket elemző írásokra, amelyek nélkülözhetetlenek a pontos tájékozódáshoz. Korábban és mindenekelőtt már utaltunk Lenin cikkeire, valamint Bubnov cikkgyűjteményére. Néhány más írást is megemlítettünk: L.B. Kamenyev: *Dve partyiji*, L.M. Kaganovics: *Partyija i szovjeti*, Moszkva–Leningrád, 1928; E. Jaroszlavszkij: *Kratkije ocserki po isztorii VKP(b)*, Moszkva–Leningrád, 1928; N.N. Popov: *Ocserk isztorii VKP(b)*, Moszkva, 1925; V.I. Nyevszkij: *Ocserk po isztorii RKP(b)*, Leningrád, 1925; V. Khorin (red): *Kratkij kursz isztorii VKP(b)*, Moszkva, 1934.
 16. Ld. pl. Szverdlov beszámolóját a szervezeti kérdésről: *VII. (eksztrennij) sz'jezd RKP(b). Sztyenograficseskij otcso*, Moszkva, 1962, 3–6; Molotov beszámolóját: *XI. sz'jezd RKP(b). Sztyenograficseskij otcso*, Moszkva, 1961, 45–59; stb.
 17. A *Partyijnaja zszizny* következő számaiban található – többek között – statisztikai adatok: 1947; 1962; 1965; 1967; 1973; 1976. Ezeket lehetőség szerint igyekeztünk hasznosítani.
 18. Pl. N.F. Vargin: „K isztoriografii partyijnogo sztrojityelsztva v pervije godi Szovjetszkaj vlasztyi”, 1974, No. 10; F.E. Sersztjuk: „Ukreplenije rabocsego jadra v period indusztrializacii”, 1960, No. 5; F.M. Vaganov: „O regulirovanyii szosztava partyii v 1928–29 gg.”, 1964, No. 6; G.P. Jehov: „Sztrojityelsztvo i razvityije fabricsno-zavodszkij jacscek, 1921–1930 gg.”, 1974, No. 4; I.I. Kolomijcsenko: „Vtoraja genyeralnaja csisztká rjadov KP(b)U, 1929–1930 gg.”, 1974, No. 10; Barszukov – Sajdullin – Jugyin: „KPSZSZ – partyija internacionalnaja”, 1976, No. 7. Megemlítettünk még néhány monografikus feldolgozást és részproblémát tárgyaló cikket:
K.V. Nyekraszov: *Borba kompartyii za egyinsztvo szovjijh rjadov v period mezsdu XV i XVI. sz'jezdami VKP(b)*, Vologda, 1958; A.A. Murasev: *V lenyinszkuju partyiju*, M., 1960; I. Glazirin: *Regulirovanyije szosztava KPSZSZ v period sztrojityelsztva szocializma*, M., 1957; S. Kukuskin: *Moszkovszkije bolseviki v godi pervoj mirovoj vojni i fevralszkaj revoljucii*, M., 1963; K.I. Suzvorov: „Prevrascsenyije KPSZSZ iz partyii rabocsego klassza v partyiju vszego naroda”, in: *Velikaja partyija Lenyina*, M., 1963; A.A. Tyimofejevskij (red): *V.I. Lenin i sztrojityelsztvo partyiji v pervije godi szovjetszkaj vlasztyi*, M., 1965; A.M. Szpirin: *Klasszi i partyii v Rosszii v godi grazsdanszkaj vojni*, M., 1968; I.N. Jugyin: *Szocialnaja baza rosztá KPSZSZ*, M., 1973; B.M. Morozov: *Partyija i szovjeti v oktyabrszkaj revoljucii*, M., 1977.
 19. T.H. Rigby: *The Communist Party Membership in the Soviet Union 1917–1967*, Princeton, 1968; L. Schapiro: *The Communist Party of the Soviet Union*, London, 1960; (a könyv adatait az orosz nyelvű kiadásból idézzük: *Kommuniszticeszkaja partyija Szovjetszkogo Szojuza*, Firenze: Aurora, 1975); R.G. Wesson: *Lenin's Legacy: The Story of the CPSU*, Stanford, Cal.: Hoover Institution Press, 1978.
 20. Suzvorov idézett tanulmányában (297. l.) közli a párt nemzetiségi összetételét jel-

lemző adatokat, az 1922. és 1927. évi összeírás alapján. Mindkétszer csak abszolút számokat közöl, s néhány nemzetiséget elhagy: az 1927-es évre nézve a zsidókat (4,33 %), a tatárokat (1,37), a lengyeleket (1,07), a németeket (0,49) stb., noha szerepelnek nála a tadzsikok, akik 0,12 %-ot tettek ki. (A zárójelben közölt adatokat a BSZE-ből vettük, 537. l.) A nemzetiségi összetétel jellemzésére hasonlóképpen a szociális helyzetet és a foglalkozást illetően, az irodalomban meglehetősen ellentmondó adatok szerepelnek.

21. Vö. Alekszandrov, 182–183. A szerző szerint az elnökség „széles jogkörrel és kiemelkedő jelentőséggel” bírt, mint a politikai döntések előkészítője, a tanácskozás menetének meghatározója, illetve helyes mederben tartója. Néhány példán bemutatja a tagság politikai jelentőségét, s azt, hogy az elnökségbe való bekerülés vagy az abból való kimaradás mintegy az adott személy jövőendő felemelkedésének, illetve a felsőbb szervből (a KB-ból) való későbbi távozásának mutatója. Az elnökség jelentőségével kapcsolatban megemlíthetjük még, hogy e testület tett javaslatot az egyes határozattervezeteket kidolgozó kongresszusi bizottságok személyi összetételére is. Pl. a XII. kongresszuson, az iparról szóló határozattervezet kidolgozására Jenukidze az elnökség nevében javasolja a bizottság adott összetételű kiküldését: (e bizottságokat a kongresszus folyamán, s nem annak megkezdésekor választják). Ld. *XII. sz'jezd*, 418.
22. Vö. *XI. sz'jezd RKP(b). Sztyenograficeszkij otcsoť*, Moszkva, 1961, 365, 370 és 583.
23. A párt létszámadataival kapcsolatban néhány megjegyzést kell tenni. A párt létszámára vonatkozóan az egyes források eltérő adatokat közölnek: legalább háromféle változat ismeretes. A legkorábbi Bubnové (BSZE, 11, 530); ő forrásként – a két összeírási év kivételével – a folyó pártstatistikákat jelöli meg. A második Jaroszlavszkijé (*Za bolsivisztkuju proverku i cisisztku*, 47–48), amely pl. 1924 és 1925-re nézve megegyezik a PCO adataival (ld. PCO, 9). A legutóbbi, hivatalosnak tekinthető, s általánosan elfogadott számokat a *Partyijnaja zsziny adja* (1967 októberi és 1973 júliusi számaiban); mi is ennek adatait vettük figyelembe. Az egyes források eltéréseit táblázatban foglalja össze Rigby, 52–53.
24. A párt taglétszáma 1924. január elsején 350 tag + 122 ezer tagjelölt, tehát összesen 472 ezer fő volt (lásd a *Partyijnaja zsziny* idézett számaait). Az év május elsejéig a párt 171 ezer új tagjelölttel, illetve kb. 10. ezer taggal gyarapodott, összlétszáma 1924. május 1-én így 613 ezer főre rúgott, a PCO adatai szerint. Ezt a két forrás közötti különbséggel, 60 ezerrel korrigálva, kb. 680 ezer főt kapunk 1924. május 1-re, a kongresszust közvetlenül megelőző időszakra. A kongresszuson még így is „túlképviselés” tapasztalható. – A küldöttválasztás körüli kérdésekre ld. *Szpravocsnyik partyijnogo rabotnyika*, No. 5, 25; *XIII. sz'jezd RKP(b)*. *Sztyenograficeszkij otcsoť*, Moszkva, 1960, illetve Gej beszámolóját a mandátumvizsgáló bizottság nevében a XIV. kongresszuson: *XIV. sz'jezd*, 809. A kérdésre utal Schapiro, 441.
25. Ld. Jezsov beszámolóját a mandátumvizsgáló bizottság nevében: *XVII. sz'jezd*, 302.
26. Ld. Gej beszámolóját a mandátumvizsgáló bizottság nevében: *XIV. sz'jezd*, 809. A tanácskozási jogúak képviselője éppen a fele volt a szavazati jogúaknak: a XVI. kongresszuson 2.000, a XVII-en 3.000 tagjelöltre esett 1 tanácskozási jogú küldött

- (ld. *XVII. sz'jezd*, 303). Néhány kiragadott szám álljon még itt annak jellemzésére, hogy alakult a küldöttek soraiban a területileg delegáltak és a központi szervezet képviselők aránya. A XI. kongresszuson a megoszlás: 82 területi és 83 központi delegált; a XII-en 262 helyi, 155 központi; a XIII-on 208 helyi és 208 központi; a XIV-en 325 helyi és 316 központi; a XVII-en 395 helyi és 341 központi foglalt helyet a tanácskozási joguk között. Kérdés, hogy a helyi pártszervezeteknek juttatott mandátumokat mely fórum töltötte be, a helyi konferencia, vagy a területi, kormányzósági stb. pártbizottsági plénum. A mechanizmus részletesebb vizsgálatára később kell sort keríteni.
27. Így pl. Lozovszkij – zsidó, Zinovjev – orosz, Sztálin – grúz, Hruscsov – orosz (!) stb.
 28. David Lane: *The Roots of Russian Communism*, Assen: VanGorcum, 1968.
 29. Ld. Lane, 44; és *V. sz'jezd RSZDRP. Protokoli*, Moszkva, 1963, 656.
 30. Az 1926-os országos adatokat Rigby foglalja táblázatba (ld. 366. l.) az *Izvesztijja CK* és az 1927-es *Perepisz* adatai alapján.
 31. Utal erre a körülményre Krausz Tamás is: „Bolszevizmus és nemzeti kérdés”, *Világosság*, 21, 11, 1980 november, 684.
 32. *XVI. konferencia VKP(b)*. Sztyenograficseskij otcso, Moszkva, 1962, 761.
 33. *Izvesztijja CK*, No. 15, 24. mártia 1920; idézi Schapiro, 335.
 34. Találhatók idevágó forrásmunkák, amelyek alapján következtetni lehet: Lezsava – Ruszakov: *Pamjatnyik borcam proletarszkaj revolucii pogibscsih v 1917–18 gg.*, M.–l., 1925; *Bratszkaia mogila. Biograficseskij szlovar umerscsi h i pogibscsih cslenov Moszkovszkoj organizacii RKP*, M., 1923.
 35. Az 1921-es „csisztka” során eltávolítottak (összesen 175 ezer fő) 41 %-a 1920-as, 21,6 %-a 1919-es, 10,9 %-a 1918-as párttagsággal rendelkezett; eltávolították a 20-as tagok 36, a 19-esek 25 és a 18-asok 22 %-át. Ez összesen 130 ezer polgárháborús párttagot jelentett. Ugyanakkor érdekes adottság, hogy a megmaradt tagok között a 18–19-es tagok aránya növekedett (15 – 16,8 illetve 26,4 – 26,8 %), csak a 20-asoké csökkent (34,9 – 32,1 %). Végeredményben a „csisztka” különösebben nem változtatta meg a párt belső arányait; ennek oka az, hogy a régi tagok súlya már ekkor is igen csekély. (Ld. részletesen: *Perepisz 1922*, IV, 31, és máshol is.)
 36. *Izvesztijja CK*, No. 15, 24. mártia 1920. Idézi Shapiro, 332.
 37. *PCO*, 99–100.
 38. *Perepisz 1927*, 62–63.
 39. Támpontokat adott pl. Kaganovicsnak a XII. kongresszuson tartott felszólalása, amely az „egyéb” katetória tartalmát részletezte. Ebből is kiderül, hogy azokról van szó, akik 1917. előtt is „egyebek” voltak: diákok, általában a fiatalok és a hi-vatásos forradalmárok kerültek ebbe a kategóriába. Ld. *XII. sz'jezd*, 421.
 40. Malenkov a XVIII. kongresszuson adja ilyen összevont formában; ld. *XVIII. sz'jezd*, 147–148.
 41. Az egyes belső kategóriák kialakításánál nagyrészt Malenkov csoportosítását kö-vettük; ld. *uo.*, 146–150.
 42. Az 1927-re a BSZE által adott szám (55,7 – 19,0 – 25,3 %) és a *Partijijnaja zszizny* Wesson és Rigby által is idézett adatai (55,1 – 27,3 – 17,6 %) között ta-pasztható különbség forrása a következő: az előző a *Perepisz 1927*. I. 10-re veti-

tett adataira támaszkodik, míg a nyugatiak által is elfogadott mai hivatalos közlés a KB folyó statisztikájára, amely az 1927. I. 1-i állapotára vonatkozik; ez utóbbi eredeti forrása: *Izvesztyija CK*, No. 40, 31. okt. 1927.

43. „... (hogy) valamely párt valóban politikai munkáspárt-e vagy sem, ez nemcsak attól függ, hogy munkásokból áll-e, hanem attól is, hogy ki vezeti, és mi a tartalma akcióinak és politikai taktikájának. Csakis ez az utóbbi határozza meg, hogy valóban a proletariátus politikai pártjával van-e dolgunk.” Lenin: *Beszéd a Brit Munkáspárt belépéséről a Komintern II. kongresszusán*, LÖM, 41, 247–248.

„SZTÁLINIZMUS ÉS ANTIKOMMUNIZMUS” WERNER HOFMANN SZTÁLINIZMUS-KONCEPCIÓJÁRÓL

A szocializmus fejlődésének az a szakasza, amelyet politikai szótárunk a „személyi kultusz” időszakának nevez, gyakran volt már művészi és erkölcsi, politikai és ideológiai kritika tárgya, jóval ritkábban azonban a tudományos elemzése. Már a korszak elnevezése körüli bizonytalanság és viták is jelzik, hogy sok tisztázatlan és homályos – többnyire történetileg is feltáratlan – kérdésbe ütközik az, aki e korszak problémáit és kihatását a szocializmus egész fejlődésére elvileg következetesen végig akarja gondolni.

Ismeretes, hogy számos marxista – Togliattitól Lukácsig – a „személyi kultusz” fogalmát *tudományos* szempontból elégtelenként ill. termékelenként vetette el, mert e kifejezés – a korszak egy szembetűnő, jellemző, de mégiscsak külsődleges vonását kiemelve – többet fed el e korszak lényegéből, mint amennyit megmagyaráz. A „sztálinizmus” fogalma ellen viszont, úgy tűnik, még sokkal több érv szól. Az a gyakori ellenvetés persze, hogy ez a kifejezés szintén egy ember nevéhez köt egy egész történelmi korszakot, nem egészen meggyőző, ha megfontoljuk, hogy itt nem a személy neve a fontos, hanem az, hogy – miként Hamlet őrült beszédében – van-e rendszer a névvel fémjelzett korszak politikai gyakorlatában, ami feljogosítana az -izmus toldalékra. Vannak azonban ennél sokkal nyomósabb érvek. A sztálinizmus fogalma – ha egyáltalán beszélhetünk fogalomról ott, ahol a kifejezés ideológiai névértéke a döntő – közismerten az antikommunizmus jelszavává lett, melynek ideológiájában annál fontosabb szerepet játszik, minél homályosabb a tulajdonképpeni tartalma. A különböző antikommunistai irányzatok ugyanis előszeretettel azonosítják e fogalom révén a szocializmus lényegével annak egy történelmileg meghatározott alakját; sőt, a hatalomgyakorlás bizonyos szélsőséges formáinak párhuzamaiból kiindulva el-mossák a különbséget a „sztálinizmussal” azonosított szocializmus és egyéb „totalitárius” diktatúrák között.

Mindez tehát elég ok lenne a sztálinizmus fogalmának elvetésére. Az, hogy ki milyen fogalmat használ a korszak megnevezésére, ma inkább politikai állásfoglalás kérdésének látszik – tisztán tudományos szempontból tulajdonképpen mindegy volna, melyik elnevezést használjuk a sok közül

(mert nemcsak kettő van, vannak áthidaló és kitérő próbálkozások is¹). Feltéve persze, hogy adekvát *tudományos* tartalommal látják el.

E tekintetben bizonyára nem érdektelen megismerkednünk Werner Hofmann² (nyugat)német marxista gondolkodó felfogásával, aki megpróbált tudományos értelmet adni a sztálinizmus fogalmának. Ez azt jelenti, hogy elfogadta a közvéleménybe kitörölhetetlenül bevészt „sztálinizmus” kifejezést, egyidejűleg kettős feladatra vállalkozva. Egyrészt kísérletet tett a Sztálin uralmával fémjelzett időszak (kb. 1928–1953) szovjet társadalmának gazdaságilag és történetileg megalapozott tudományos elemzésére, mégpedig azon elv alapján, hogy az új társadalmat saját előfeltételeiből kell megérteni. Másrészt viszont magát az antikommunista ideológiát vette bonckés alá, bemutatta kliséit, feltárta ideológikus, a bornirtságig menő elfogultságait, tényleges funkcióját, és rámutatott súlyos következményeire a polgári demokráciákra nézve.

Hofmann az elsők egyike volt, aki tudományos lelkiismeretességgel és átfogó igénnyel nyúlt a témához. Vitatható persze, hogy helyesen jár-e el, amikor a sztálinizmust és az antikommunizmust szinte reflexiós viszonyba helyezi egymással. Az antikommunista ideológia nyugatnémet változatának jellemzése során Hofmann kimutatta, hogy ez abból a torzképből táplálkozik, amelyeket a szocialista társadalmakról alkot, s hogy ez a torzkép – jól lehet bizonyos vonásait maga a sztálinista gyakorlat segített megrajzolni – független életet él tulajdonképpeni tárgyától, amelynek változásai hidegen hagyják. S ha tudományos hitele csökkent is ezért a szocializmus fejlődésével, ez kevésbé befolyásolja ideológiai hatását.³

Érdeklődésünkre tarthat számot az a mód is, ahogy Hofmann a „sztálinizmus” politikai gyakorlatának meghaladását és a szocialista társadalmak további fejlődését interpretálja. Rámutat ugyanis, hogy ezt az ellentmondásos folyamatot nem lehet a „desztalinizálás” és a „resztalinizálás” zsumalisztikai közhelyeiben felfogni. Éppenséggel arról van szó, hogy egy történelmi előképek nélküli új társadalom új mértéket és új minőséget tekintve miként keresi és találja meg a maga útját, hogy túllépve az átörökölt feltételeken, saját megteremtett új feltételeinek alapján továbbfejlődve külső formáiban is érvényre juttassa azt, ami kezdettől fogva lényeges tartalma.

Ez az alapállása persze nem zárja ki, sőt feltételezi, hogy a szocializmus sztálini torzításait Hofmann a legélesebb kritikával illesse.

Hofmann sztálinizmus-konceptióját mindenekelőtt gazdasági és történeti megalapozottsága tüneti ki, szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek jobboldalról a politikai hatalom szimpla morfológiája alapján (lásd a

totalitarizmus-elméleteket), baloldaltól pedig abból kiindulva próbálják megragadni a „sztálinizmus” lényegét, hogy ellentmondást tételeznek fel egy közelebbiről nem elemzett gazdasági alap és egy inadekvát politikai felépítmény között. A „Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion” c. művében, amely a Szovjetunió munkaviszonyainak, vagy talán helyesebben, termelési viszonyainak történeti-szociológiai elemzését tartalmazza, Hofmann alapvetéseiben már megelőlegezi későbbi, részletesebben kifejtett sztálinizmus-felfogását (a „Stalinismus und Antikommunismus” c. könyvében). A hivatalos szovjetológiával radikálisan szembeforduló művében már ekkor elválasztja a szovjet társadalom magvát, lényeginek tekinthető jegyeit annak történetileg determinált átmeneti, különös formáitól, melyeket szerinte a szovjet társadalom – társadalmi-gazdasági előrehaladása mértékében – egyre inkább kinő. A mű érdekessége, hogy 1956-ban és egy olyan koncepció alapján íródott, amely prognosztizálta a XX. kongresszussal kezdődő változásokat, melyeket elemzései alapján szükségszerűnek tekintett.

A sztálinizmust Hofmann a szovjet „eredeti felhalmozás” társadalmi problémáiból, és különös történelmi körülményeiből eredezteti. A sztálinizmust itt úgy definiálja, mint a bolsevizmus egy különös válfaját, „az orosz bolsevizmus adekvát kifejezését a szovjettársaság gyorsított szocialista iparosításának periódusában, a gazdasági elmaradottság és a világpolitikai elszigeteltség feltételei között.” (Id. mű 8. old.)

Hofmann kiindulópontja első látásra az „ipari társadalom” neutralis – azaz az iparosítás társadalmi formájával szemben közömbös – koncepciójára emlékeztet. A „későn érkezett” országok iparosítása, mely korunk egyik döntő eseménye, mindenütt teremt szerinte bizonyos alapproblémákat, miközben a fejlődő országokban visszatérnek a nyugat-európai történelem kezdeti iparosítási stádiumának bizonyos drasztikus vonásai. Hofmann azonban hangsúlyozza, hogy az októberi forradalom nyomán kiépülő szovjet „munkatársadalom” számára az általános út egy specifikus változata nyílt meg. Először is a szovjet iparosítás mint az egész tárgyalt időszak döntő eseménye, egyidejűleg szociális és nemzeti harci programmá vált, miközben összevetése csupán az iparosítás ama típusával jogosult, mely egy tradicionális kispaszti társadalom autochton fejlődésén nyugszik, nem pedig egy kívülről – akár tőkeexport, akár európai telepések által – bevitt fejlődésen. A régi „kultúrnépek” gazdasági rendje pedig eleve meg van terhelve olyan tényezőkkel, mint a magas és gyorsan növekvő népesség, a hagyományos társadalmi rend szívós ellenállása, a mezőgazdaság és vele a kistermelés nyomasztó túlsúlya, és a termelők árutermelés-előtti mentalitása, ame-

lyek mind az iparosítás kerékkötőinek bizonyulnak, és megnövelik az erre irányuló politika nehézségeit.

A forradalom marxista vezetői számára – írja Hofmann – az a marxista tétel, hogy minden új társadalom az őt megelőzővel szembeni haladó voltát a termelőerők kifejlesztésének magasabb fokával bizonyítja, sürgető gyakorlati posztulátummá vált, mielőtt az orosz forradalom egyedül maradt egy ellenséges környezetben. A bolsevikok teljesen tisztában voltak az előttük álló feladatok roppant horderejével, amelyek megoldása kezdetben még több alternatívát kínált.

Hofmann szerint az iparosítás gazdasági feltételeinek döntő kérdése az, hogy – jóllehet technikailag nem kell mindent előlről kezdeni – a mai nagyipar eredményeinek átvételéhez nemzeti tőkefelhalmozásra, valamint egy ennek megfelelő munkásság megteremtésére van szükség. E két összefüggő folyamat egyidejű megoldását Marx óta „eredeti tőkefelhalmozásnak” nevezik a közgazdaságtanban. E probléma előtt a szovjet rendszer sem térhetett ki, bárhogyan nevezze is el. Mint Hofmann írja, a bővülő nemzeti gazdaság megtermelése és egyidejűleg nagy munkástömegek eloldozása a földtől az ipar számára, nem lehet végbe a túlnyomóan kisüzemileg szervezett országokban anélkül, hogy mélyreható változásokat ne idézne elő magának a munkának a szervezetében, ami végül is a kistermelés kereteinek szétrobbantásához vezet. A változás mindenekelőtt a mezőgazdaságot érinti, amelyet *mindenáron* olyan helyzetbe kell hozni, hogy táplálni tudja az ipari termelők növekvő tömegét, akiknek ellátása attól kezdve a piactól függ, s egyidejűleg alapanyagot szolgáltatson az ipar számára. Egy bizonyos ponton ezért – önálló fejlődést feltételezve – a kisparaszti alap elkerülhetetlenül konfliktusba kerül a nagyipar céljával. E konfliktus megoldásának azonban különböző megoldásai lehetnek. A latifundiumok felosztásával a kisparasztságot a bolsevikok az egyik lehetséges utat eleve elzárták maguk előtt. A második alternatíva a NEP politikája volt, melynek lényege, hogy a parasztság spontán differenciálódása és egy új, a piacra termelő nagyparasztság kifejlődése révén jussanak el a szükséges agrártermékek előállításához. Ez is jelenthette az iparosodás egy lassúbb változatának alapját, amennyiben a szomszédok, a város és a falu kölcsönösen egymás keresletét bővítő egyensúlyban nyugszik. Ez az egyensúly azonban a húszas évek végén felbomlott, ill. a város és a falu cseréjének körforgalmában olyan dugók keletkeztek, amelyek stagnációt idéztek elő, sőt valódi válsággal fenyegettek (ld. a tömeges munkanélküliséget). A harmadik út a szövetkeztetés, amely

a spontán kezdemények túlzott vontatottsága után, az erőltetett iparosítás elhatározását követően erőszakosan ment végbe.

A kollektivizálás lényege Hofmann szerint a mezőgazdaság alávetése volt az állami akkumuláció feltételeinek. A kényszer alkalmazása – amely hamarosan az ipari munka szervezetében is általánossá vált – azon a szükségyszerűségen alapult, hogy a tőkeakkumuláció forrásait csak belső erőkből, mindenekelőtt a munkaerőnek, a teljes nemzeti össz munkának az iparosítás célja szolgálatába állításából teremthették elő. Ahhoz, hogy a gazdasági kényszer logikája működésbe lépjen, szükségesnek bizonyult előbb a gazdaságon kívüli kényszer tömeges alkalmazása, ami mindenekelőtt egy drákói munkajogban fejeződött ki, amely alól még a „nevelési diktatúrát” gyakorló igazgatási apparátus sem volt kivétel.

Mindezt azonban megelőzte az az elsődleges döntés, amely azután lezárta a további választások körét, és döntően meghatározta a további eseményeket, hogy – miként Hofmann írja – az ipari társadalomban rejlő összes mefisztófeleszi lehetőséget teljes kifejlődéséhez segítse és a végsőkig kiélezzze. A Sztálin-frakció győzelme a pártban, valamint a bal- és jobboldaliak, a kivárási-elmélet két alternatívájának kikapcsolása – egyik a várakozás a külső körülmények segítségére (Trockij tézise a permanens forradalomról) másik a belső akkumulációs erők megérésére (Bucharin elmélete a mezőgazdaságból kiinduló iparosításról) – egybeesett a *minden áron és a legrövidebb idő alatt* történő iparosítás elhatározásával.

A gazdaságon kívüli erőszak szükségessége teremtette meg a „hatalom-termelés” motívumát s ezzel – minthogy nem ütközött egy demokratikus, alulról jövő, intézményesített ellenőrzés ellenállásába, az ország sajátos történelmi feltételei folytán – a hatalomra orientálódásnak azt az excesszusát, amelyet Hofmann a sztálinizmus lényegének tekint.

A *Stalinismus und Antikommunismus* c. könyvében Hofmann abból a dilemmából indult ki, hogy jóllehet a sztálinizmus kifejezés közzsajon forog, és az önkény, erőszak, dogmatizmus és egyéb keserves dolgok homályos képzeteivel kapcsolódik össze – a tényállás tudományos kutatása még a kezdeteken sem jutott túl, megmaradt a fogalomnélküliség, a „harangok alakatlan zúgása” (Hegel) szintjén. Ennek két fő oka szerinte az, hogy egyrészt a szocialista országokban – miközben azon vannak, hogy gyakorlatilag megszabaduljanak tőle – nem ismerik el azoknak a társadalmi-hatalmi viszonyoknak az általános jellegét, amelyek lehetővé teszik, hogy az általános szocialista alaprenden belül egy különös társadalomszerkezetről beszéljünk. Nyugaton viszont előszeretettel azonosítják a szocializmust annak sztálinis-

ta formájával, csökkentve ezzel a kihívás veszélyességét, és a fasizmussal szemben támadt ellenérzéseket így próbálva meg átirányítani egy történelmi tendenciájában és társadalmi tartalmában gyökeresen különböző társadalmi rendre.

A sztálinizmust Hofmann a szocializmus felé tartó átmeneti társadalom belső és külső viszonyainak *szélsőségesen hatalomra orientált* rendjeként határozza meg. Általános jellegének megértése érdekében Hofmann először is újradefiniálja a *hatalom* és az *uralom* fogalmát, amelyeket a polgári politológia egyáltalán nem különböztet meg. Az uralom a társadalom egyik részének intézményesen biztosított haszonélvezete a másik része felett, amely lényegében a kizsákmányoláson, mások munkája eredményeinek egyoldalú elsajátításán nyugszik. Ez elemi *társadalmi-gazdasági* tényállás, nem pedig politikai – mindenekelőtt a gazdasági viszonyok, valamint jogi, katonai, politikai intézmények biztosítják. A hatalom viszont csupán általános társadalmi fölény kifejezése, amely a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekben mutatkozhat meg, s tartalmát egyrészt különös formái, másrészt a társadalmi uralomhoz való viszonya szabja meg. Az uralom szociális alapviszony, míg a hatalom a társadalmi kapcsolatok területén játszódik le; tehát a társadalom fenomenológiájához tartozik, a társadalmi rend tudatosan alakított részéhez. Az, hogy a hatalomgyakorlás formáinak uralmi jellege van-e vagy sem, csak abból az általános társadalmi célból határozható meg, amelyet a politikai és egyéb hatalmi eszközök szolgálnak. Mármost Hofmann szerint a proletárdiktatúra olyan hatalmi rend, amely tartalmilag, de nem szükségképpen formája szerint különbözik az uralmi rendtől. Naív elképzelés lenne ugyanis azt gondolni, hogy egy nem uralmon alapuló hatalom formáinak enyhébbnek kell lennie egy uralmi jellegű hatalomgyakorlásnál. A politikai hatalom átörökítése mindig a legjobb eszköznek bizonyult arra, hogy megtartsák egy osztály uralmát. Egy szocialista állam azonban – még sztálinista funkcionárius változatában is – radikálisan kizárja a társadalmi hatalom továbbadásának ilyen kontinuitását. E kérdésről – amelyet Hofmann döntőnek tart a szovjethatalom tartalmának meghatározásában – már korábbi művében is azt írta: a funkcionáriusok kicserélhetők, és semmilyen záloggal nem rendelkeznek hatalmi jogaik korlátlan biztosítására. „A szovjet társadalom differenciált, nem megosztott... A hatalom végső forrása anonim marad, miként a köztulajdon, amelyen nyugszik. Minden hatalom levezetett, pusztán felhatalmazás, az állam vezetőinek jogait is végső soron a feladat specifikus jellege korlátozza... A hatalom transzparenssé válik, nem önmagából, a társadalmi elnyomás eszközei feletti rendelkezés pusztán tényszerű-

ségéből igazolódik, hanem a végcél szolgálatában való használatának szankcionálásából, és abból, hogy e végcél a kormányzottak követendő célnak ismerik el.. A hatalmat a végcél, amelynek funkciójaként lép fel, időben is korlátozza, mindig ráveti árnyékát végességének posztulátuma. A szovjet-hatalom léte tehát lényege szerint előfeltételezi osztályhatalomként való nemlétét...” (Id. mű 526. old.)

Miután az uralom és hatalom megkülönböztetésével tisztázta a szovjethatalom alapvető különbségét egy pusztán a politikai hatalomra koncentráltó totalitarizmus-mítosz feltevésével szemben (amely elvonatkoztat a hatalom gazdasági alapjától és társadalmi tartalmától), Hofmann a továbbiakban hangsúlyozza, hogy *a sztálinizmust konkrét történeti jelenségként kell megérteni*, mert csak így juthatunk el meghaladásának feltételeihez is.

A sztálinizmus mint történeti jelenség alapját Hofmann szerint *az az alapvető ellentmondás* képezte, amely *a jövő társadalmának marxista tana és megvalósításának konkrét történelmi feltételei között* feszült.

Hofmann ezért az immanens kritika útját járva, először a proletárdiktatúra klasszikus tanát elemzi, megkülönböztetve az átmeneti társadalomra vonatkozó elvi jellegű megállapításokat azoktól a konkrét történelmi elvárásoktól, amelyek az áttörés feltételeire vonatkoztak, s amelyek szerinte nem igazolódtak be. (Ilyen az államhatalom *erőszakos* megdöntésének elve, a forradalomnak a gazdaságilag legfejlettebb országokban és egyidejűleg történő lezajlása.) Miután Hofmann korrekten ismerteti a proletárdiktatúra tanát, hangsúlyozza, hogy az esetleges történeti jellegű elvárások meghatározták a proletárdiktatúra funkcióinak fontossági sorrendjét, amelynek természetesen az átmenet egészen más történelmi feltételeivel módosulniok kellett.

Az a tény, hogy az orosz forradalom – a leggyengébb láncszem elve alapján – elmaradott országban ment végbe, valamint, hogy egyedül maradt, és ellenséges külső környezetben kellett konszolidálódnia, a proletárdiktatúra funkciói közül *a kifelé irányuló védelmi funkció súlyát óriásira növelte*. És ez nemcsak visszahatott a belső elnyomó funkcióra – elég a diverzánspszichózisra, az „ostromlott erő”-mentalitásra gondolni –, hanem a pozitív építő feladatra is, a termelők önnevelésére nagy feladataik ellátása érdekében. A külső támadástól való félelem – ami rövidesen igazolódtott – az önfenntartás parancsa, amelynek attól kezdve minden döntést alávetettek, megkövetelte, hogy a gazdasági elmaradottságot *a lehető leggyorsabban* küzdjék le – mindazzal együtt, amit ez az új társadalom belső viszonyai számára jelentett.

Az erre irányuló politikai döntést nemcsak a NEP válsága és a belpolitikai feszültségek növekedése, hanem a nemzetközi légkör rosszabbodása, a Szovjetunió növekvő nemzetközi elszigetelődése is motiválta. Hofmann számos történelmi példát hoz fel annak illusztrálására, milyen külső feltételek mellett zajlott le a tervidőszakra való áttérés, az angol-szovjet diplomáciai és gazdasági kapcsolatok megszakításától a kínai kommunisták vereségéig. Ezeket az eseményeket közvetlenül követte a XV. pártkongresszus, amelyen kizárták a trockista ellenzéket és meghozták a határozatot a gyorsított iparosításról és a mezőgazdaság kollektivizálásáról. Hofmann összefüggést lát a náciizmus németországi konszolidálása és háborúra való készülődése – melynek iránya felől a müncheni egyezmény után nem lehetett semmi kétség – valamint a politikai tisztogatások csúcspontja között is. A háborús fenyegetettség-tudatra jellemző lehet Sztálin ismert mondása: „ötven-száz évvel el vagyunk maradva a fejlett országok mögött. Ezt a távolságot tíz év alatt be kell futnunk. Vagy megbirkózunk ezzel, vagy felmorzsolnak bennünket.”

A szélsőségesen felgyorsított iparfejlesztésre irányuló döntéssel a szovjet rendszer számára azonnal felmerültek egy keletkezőben lévő ipari társadalom összes gondjai. Valamennyi döntés az idő nyomása alatt állt. Az a kényszerűség, hogy a mezőgazdaságot az iparosítás eszközei eredeti felhasználásának szolgálatába állítsák – a gyenge ipar ezt még nem tudta maga előteremteni – a parasztgazdaságok erőszakos kollektivizálásához vezetett, és megadóztatásuk drákói szigorral biztosított rendszeréhez, amely lényegében egészen Sztálin haláláig fennmaradt. Ehhez járult az az óriási feladat, hogy tucatnyi millió, korábban félbarbár viszonyok között élő, félig analfabéta embert megismertessenek az ipari civilizáció követelményeivel, kiképezzék őket, és megtanítsák arra a munkafegyelemre, amelyet a széles termelési kooperáció szabályozott, egymással összefonódó tevékenységei megkövetelnek.

Az alapvető aránytalanság a gazdasági-társadalmi kiinduló feltételek és egy olyan állam követelményei között, amelyre az a feladat hárult, hogy előbb még létrehozza a termelők hatalmának társadalmi bázisát, együttesen a szocializmus-előtti feladatok megoldásával járó áldozatokkal, megkövetelte a *kényszer* szükségességét. Ez egy katonai mintára szervezett utasítási hatalom kiépüléséhez vezetett. Mint Hofmann írja, „egy olyan ország szociálisan légüres terében, amely még semmi volt, de a legrövidebb időn belül valamivé akart válni, kifejlődött egy igazgatási funcionáriuság, amely belsőleg tagolt, amely lefelé széleskörű teljhatalommal bír, egyúttal fentről

szigorúan felügyelik, és sokféleképp járszalagon vezetik; összetételében instabil és mindegyre áttisztogatott, el van látva anyagi előnyökkel, mintegy kiegyenlítésül a *megbízotti hatalommal* együttjáró személyes bizonytalanságért; egy önmagában semmiképpen sem zárt társadalmi *szolgálati elit* ez, amelynek történelmi feladata abban állt, hogy *nevelési diktatúrát* gyakoroljon azok felett a termelők felett, akiket magának a szovjethatalomnak kellett még előbb nagyban kinevelnie.” (Id. mű 36. old.)

Az orosz történelem bizonyos sajátosságai is hozzájárultak az így létrejövő politikai szerkezet jellegzetességeinek kialakulásához. Hofmann azonban e sajátosságokat lényegében csak negatíve, bizonyos nyugat-európai történelmi folyamatok (mint pl. a reformáció, a humanizmus, a felvilágosodás, a politikai és gazdasági liberalizmus, a parlamentarizmus stb.) hiányaként fogalmazza meg. (Ennyiben hűtlenné válik saját alapelvéhez, miszerint minden társadalmat saját előfeltételeiből kiindulva kell megérteni.) Számításba veszi az illegalitásba szorított bolsevik párt bizonyos politikai jellemzőit is, pl. az auteriter vezetés tendenciáját, a hivatásos forradalmár káderek kiképződését, mint a sztálinista politikai stílus előzményeit. Különösen hangsúlyozza a munkáspárt abszolút primátusát a gyenge szakszervezetek felett a forradalom előtti Oroszországban, miáltal a vezetés tömegek általi ellenőrzésének széleskörű lehetőségei jelentősen beszűkültek.

Mindezek az előzmények azonban nem jelentették Hofmann szerint a „sztálinizmus” fatális kikerülhetetlenségét. Az elemzett körülmények ugyan a társadalmi erőszakosság irányába hatottak, és „a mértéktelenségig fokozták egy megszilárdulatlan, tapogatózó átmeneti társadalom abnormitásait, szétszúzza az engedelmség és belátás, a fegyelem és a kezdeményezés, a parancs és az ellenőrzés művészi egyensúlyát, amelyre Lenin a vezetők és vezettek viszonyában mindig törekedett.” Mint Hofmann elemzéseinek lezárásaként írja, „a szovjet államra és szerveire a maga elé kitűzött feladatok természetéből fakadóan a kényszerfunkciók nagy mértéke hárult, miközben hiányoztak a hatalommal élés jelentős társadalmi és intézményi korrektívumai, ahogy azok differenciáltabb társadalmakban történetileg ki-fejlődtek.” A kényszer iránti szükséglettel azonban – írja Hofmann – csupán a sztálinizmus előfeltételét neveztük meg, nem pedig magát a sztálinizmust. Egy fatális történelmi determinizmusnak való behódolást jelentene, ha a sztálinizmus hatalmi túlkapásait a körülmények kikerülhetetlen eredményének tartanánk. „A sztálinizmuson sokkal inkább a hatalomnak azt a mértéktelenségét (Exzess) kell értenünk, amelyet nem indokoltak a „nevelési diktatúra” feladatai, amely nem volt objektíve „szükségyszerű”. A sztálinizmus

lényege minden kérdésnek a hatalom szempontja alatt, az akartnak az érvényesíthetősége szempontjából való eldöntése. A sztálinizmus *a hatalom* specifikus *opportunizmusa* a proletár társadalom általános alapjain. Társadalmi feltétele *a vezetők relatív önállósodása* saját, egyelőre gyengén fejlett társadalmi bázisukkal szemben. A proletáriátus kinyilvánított diktatúrája így hosszú időre egy *helyettes diktatúra* jellegét öltötte, amelyben az állam-hatalom *elidegenülten* lép szembe saját társadalmi hordozóival.” (Id. mű 38–39. old.) A sztálinizmus keletkezési okai és lényege után Hofmann a sztálinizmus „fenomenológiáját” vizsgálja, azaz azokat a társadalmi-politikai és ideológiai jelenségeket elemzi, amelyekben szerinte a sztálinizmus megnyilvánul. Ezek közül itt csak a legfontosabb politikai vonásokat ismer-tetjük.

Elsőként Hofmann a demokratikus centralizmus torzulását és a vezetők ellenőrzése elvének a megsértését tárgyalja. Lenin a demokratikus centralizmus két pólusának arányát egészen másként képzelte el, mint ahogyan azt a sztálini korszakban megvalósították. A tömegek széleskörű bevonását az igazgatásba és főként az ellenőrzésbe annál fontosabbnak tartotta, minél fejletlenebbek ezirányú képességei és tapasztalatai. Sztálin alatt viszont a döntési hatalmat a vezetők egyre szűkebb körére koncentrálták mind a pártban, mind a tömegszervezetekben, és nyílt vagy burkolt kooptáció útján töltötték fel soraikat. A helyi és regionális képviselői szerveket leértékelték, a népi ellenőrzés különféle formáit úgy építették le, hogy beillesztették az államigazgatásba. Az alulról jövő kontroll hiánya megváltoztatta a vezető funkcionárius típusát is – a lenini néptribunus helyére egy kvázi-militarista jellegű alvezérségi rendszer lépett, amely lefelé önkényesen lépett fel, míg felfelé igyekezett megegyezni az öt felügyelő szervekkel. Árulkodó e tekintetben Sztálin mondása: „három-négyezer ember alkotja pártunk tábournoki karát. Harminc-négyvenezer középszintű parancsnok a tisztikart. Végül 100–150 ezer pártvezető alkotja mintegy a párt tiszthelyettesi karát.”

A bürokráciát azonban nem tekinthetjük uralkodó, hanem csak végrehajtó testületnek, egy olyan szolgálati elitnek, amely alá volt rendelve a politikai hierarchia valóban kezdeményező részének.

A hatalom megosztásának az a módja, amely a pártnak a kormányzat-tal szembeni vezető szerepében, ill. a párt és állami szervek párhuzamosságában mutatkozik meg. Hofmann szerint az orosz fejlődés történeti sajátoságaiban leli magyarázatát: hiányzott az állam és a társadalom szövőtása és a polgárság szellemi és gyakorlati önállósulása. Hofmann rámutat arra az el-

lentmondásra, ami ebből alkotmányjogilag fakad – az állampolgári jogok pl. az állammal szemben érvényesek, de nem a párttal szemben, amely pedig szintén hatósági funkciókat gyakorol. Így fordulhatott elő, hogy ha valakit kizártak a pártból, ezt rendszerint állampolgári degradálása is követte. A viszonya a kormányzathoz, s ezzel együtt az állampolgár viszonya a párt-hoz Hofmann szerint máig a marxista államelmélet tisztázatlan kérdése.

A párt és a szakszervezetek viszonyának kérdése túlon túl ismert ahhoz, hogy itt részletezni kelljen. Elég utalni Lenin és Trockij nevezetes szakszervezeti vitájára, és arra, hogy Sztálin végsősoron a szakszervezetek államosításának trockiji programját valósította meg. A legsúlyosabb torzulások azonban Hofmann szerint *a szövetségi politikában* zajlottak le. Első helyen itt az erőszakos kollektivizálást és annak végzetes politikai következményeit említi. Ez vezette be a szervezett polgárháborúnak azt az állapotát, amely hamarosan az egész társadalomra kiterjedt, és a tömeges kényszermunka és a terrorperek szélsőségeiben csúcsosodott ki. Ennek igazolása volt az osztályharc éleződésének sztálini tézise, amellyel *a polgárháborús módszereket megengedhetetlenül tartós állapotá általánosították.* – írja Lukácsra hivatkozva Hofmann. A szövetségi politika torzulásának további eleme a társadalmi mozgalmak vezetésének igénye a kommunisták részéről az egész világon, ami oda vezetett, hogy még akkor is küzdöttek a szocialdemokrácia ellen, amikor már rég a közös ellenség, a fasizmus ellen kellett volna összefogniuk. Végül a népi demokráciák fejlődésében is Sztálin haláláig megoldatlan ellentmondás maradt a szocializmus fejlődésének egy „szervesebb” útja, a társadalmi szerkezetnek a szövetségi partnerekre tekintettel lévő, lassúbb ütemet megengedő átalakítása, valamint a szovjet példához igazodó, monolitikus sztálinista modellel erőltetése közötti feszültség.

A *nemzeti kérdéshez* való viszony tekintetében Hofmann a következőkben látja a sztálinizmus torzító hatását: 1. a belső nemzetiségi politika bizonyos erőszakos vonásai, 2. a más országok kommunista pártjainak jelentős mértékű irányítása a Komintern idejében, gyakran a szovjet hatalmi politika igényei szerint, 3. a II. világháború után az új szocialista államokhoz való viszony, amely oly kevésbé engedett önálló utakat, hogy ez Jugoszlávia esetében szakításhoz is vezetett.

Hofmann elemzései különösen plasztikusak a sztálinizmus szubjektív következményeinek leírásában, amelyek a berendezkedett hatalomhoz való elidegenült viszony termékei. Így pl. a sztálinista bürokrata típusáról írja: „A sztálinizmus alapvonása, a hatalom opportunizmusa, megismétlődik a hatalom képviselőinek opportunizmusában. Az intézményes kontroll és a

szabad kritika kikapcsolása, a vezetők és vezetettek eleven kapcsolatainak megszakadása, és a hatalom hordozóinak relatív önállósodása a vezetők mindig szükséges ellenőrzését egymás közötti felügyeletté változtatta át, amely óhatatlanul a hatalmi harc formáját öltötte.” A párttisztítás eszközét gyakran a személyes rivalitás fegyverévé tették, mégpedig minden szinten. Ennek terméke a mindenkori pártvonalra felesküdt, problémátlan és skrupulusoktól nem gyötört sztálinista funkcionárius típusa, aki „az önfeláldozásig odaadó az ügy iránt, és ennek megfelelő kíméletlenséggel bocsátkozik a személyes harcokba. Szeizmográfikus érzékenységet fejleszt ki a hatalmi viszonyokban végbemenő változások iránt, és ideológiai védetségre törekedve, szellemileg önállóan és gyakran személyes érzület nélküli. (Id. mű 56–57. old.) Ezt az opportunizmust lényegében rákényszerítették a tömegekre is, akiktől annál inkább követeltek meg demonstratív, rituális hitvallást az ügy mellett, minél hiteltelenebbé vált az infantilis propaganda. Ennek eredménye egy fitogtató aktivizmus lett, amely együttjárt a gyanakvással mindazokkal szemben, akik kevésbé mutatkoztak készségesnek. Az opportunizmus mindkét válfaja Hofmann szerint végsősoron annak az igazhitűnek a kispolgári típusára jellemző, akinek annál fontosabb a parancsok betű szerinti végrehajtása, s annál jobban igényli is e parancsot, minél közömbösebb számára az ügy maga.

Hofmann kitér az elidegenedés kérdésére is, ami sokáig élénk vita tárgyát képezte a humán értelmiség körében. Szerinte az új társadalom nemcsak átörökölte az elidegenedés számos elemét, de a sztálinizmus hatalmi excessusai még fokozták is bizonyos formáit. Ennek oka, hogy „az állam mint egyoldalúan követelő – és gyakran kiszámíthatatlan – büntető hatalom a társadalmi élet minden területét áthatotta”. Az elidegenedés viszonya főként a politikai terrorban és következményeiben, a félelem és kölcsönös bizalmatlanság légkörében kulminált. E tekintetben volt a sztálinista diktatúra összevethető – és összetéveszthető – tartalmilag alapvetően különböző más típusú diktatúrákkal. Mint Hofmann írja, „a sztálinizmusban az emberi elidegenedés tovább működő formái hosszú ideig elhomályosították az új társadalom objektív tartalmát.” (93. old.)

Mindez azonban nem vezethet félre a korszak maradandó történelmi teljesítményei felől. Első helyen az egész ország iparosítását említi Hofmann, ami maga után vonta az egész társadalom átalakítását. Ez utóbbi nemcsak elnyomorodott muzsikok tucatmillióinak az átvezetését jelentette az ipari civilizáció nivójára, hanem a korábban kettős elnyomás alatt szenvedő nők számára is megteremtette a fejlődés új lehetőségeit. A kultúrforradalom

eredményeként pedig egy félig analfabéta népesség a legrövidebb időn belül „a művelődés egy új történelmi eszményének hordozójává lett”. (94. old.) Maga a marxizmus e folyamatban, minden torzítás ellenére, Hofmann szerint a felvilágosodás történelmi szerepét vette át. Végül a Szovjetunió helytállása a második világháborúban, a fasizmus leverése döntő érv az új rendszer mellett: „ne feledjük el — írja Hofmann — hogy ez a nép, melyet súlyosan nyomasztott egy történelmi áldozati nemzedék (Opfergeneration) óriási terhe, nagy társadalmi reménységét foggal-körömmel védelmezte a második világháborúban. Micsoda életerővel kell bírnia nyilvánvalóan egy ilyen rendszernek, amely még történelme legsötétebb éveiben is ilyen erőket tudott felszabadítani!” (94. old.)

A sztálinizmusnak Sztálin halálával és különösen a XX. kongresszussal kezdődő felbomlását Hofmann a „marxizmus reneszánszának” reményteli perspektívájából elemzi. A sztálinizmus felbomlása szerinte saját természetéből következett: cél-opportunizmusa alá volt vetve a célok megváltozásának. Ennek történelmi feltételei közül elsőként azt emeli ki, hogy lezárult az iparosítás első foka, lejárt a preszocialista feladatok megoldásának óriási történelmi penzuma. Fokozatosan az intenzív iparosítás problémái kerülnek az előtérbe: a beruházások racionalitása (a pusztá kapacitásbővítés helyett), a termelékenység növelése, az iparszerkezetnek a fejlettebb iparágak javára történő átalakítása, a termelési és fogyasztási javak termelésének megváltozott arányai stb. A külső feltételekben is döntő változások érlelődtek meg: megtört a korábbi elszigeteltség, a szocializmus világrendszerré vált: nemzeti sajátosságainak érvényesülése pedig mindinkább a partneri viszony problémáit vetette fel az egyoldalú vezetés igénye helyett. Az „elrettentés egyensúlyának” megteremtésével létrejöttek a békés egymás mellett élés politikájának feltételei. Aktív külpolitikai szerepvállalás, a nemzeti felszabadító mozgalmakhoz való pozitív viszony stb. mind új helyzetet eredményeztek.

Mindezek lényeges társadalmi változásokhoz vezettek. Hofmann első helyen említi a munkaviszonyok jellegében végbemenő áttörést: a munka társadalma, az ipari fejlődéshez idomult termelők egyszerűen kinőnek a nevelési diktatúra szűk csizmájából. A kényszer alkalmazásának szükségletével párhuzamosan csökken az önkényig fokozott fegyelmezés a munka világában. A termelés differenciáltabb feltételei növelik a gazdasági és erkölcsi ösztönzés szerepét. Megrövidült a munkaidő, fokozatosan előtérbe kerülnek a jóléti intézkedések (lakásépítkezések, fogyasztói cikkek termelése stb.). A szakszervezeteket újra emlékeztetik érdekvédelmi és gondos-

kode funkcióikra, és felelevenítik a vezetők alulról történő ellenőrzésének különböző formáit.

A közélet megújulási tendenciái is ellentmondanak a sztálini gyakorlatnak: a „proletárdiktatúra” átalakulása „népállammá”; a népképviselői szervek törvényhozói és ellenőrzési funkcióinak megnövekedése; törekvés a hatósági jogkörök decentralizálására, a testületi határozatok elvének, a funkcionáriusok választásának és visszahívhatósága elvének érvényesítésére, a pártban a belső demokrácia és a kollektív vezetés elvének hangsúlyozása, a népi ellenőrzés szerveinek kiépítése stb. Ezek a fejlemények — jóllehet hatásuk csak hosszabb idő távlatában mérhető — Hofmann szerint „nem igazolják azokat a nézeteket, hogy a szocialista országokban egy privilegizált értelmiség, egy zárt funkcionáriusság, egy ellenőrizetlen bürokrácia új szociális uralkodó réteggé vált volna. A közfunkciókhoz való hozzáférés kibővülése, a választott funkcionáriusok felelősségének és cserélhetőségének helyreállítása, az általános támadás a bürokratizmus és az adminisztratív túlkapások ellen, egy szakszerű és alulról jövő ellenőrzés és kritika intézményes biztosítása, együttesen a képzési rendszer általános nyitásával és egy új széles értelmiség megteremtésén való fáradozás — mindez megmutatja, hogy merre tart a fejlődés, a vezetők akarata szerint is: az egykori kedvezményezett rétegeket visszavezetik egy áttekinthető (transparent) teljesítményi társadalom általános viszonyaiba.” (Id. mű 107. old.)

Befejezésül, az új társadalom történelmi tendenciájáról írva, Hofmann hangsúlyozza, hogy „a beállt változások ma már nem értelmezhetők csupán a sztálinizmus leépítéseként”. Inkább olyan új tartalmakhoz való előretörésről van szó, amelyekhez nincsenek előképek. E folyamat különossége, hogy először visszalépésnek tűnik már meghaladottnak vélt fejlődési fokokhoz. Így pl. az anyagi érdekelttség, általában az árutermelés eszköztárának alkalmazása látszólag visszalépés a pénz és csere nélküli szükségletkielégítés kommunista elvéhez képest. „Hasonlóképp, amikor az államot a társadalmi öngazgatás magasabb fokára kellene átvezetni, most a parlamenti élet erősítésén, a választói rendszer javításán és azon fáradoznak, hogy helyreállítsák a törvényhozó szervek bizonyos önállóságát a korábban mindenható végrehajtó hatalommal szemben, tehát egy bizonyos visszatérés mutatkozik a hatalommegosztás elvéhez, amelyet korábban meghaladottnak nyilvánítottak. Ugyanígy, a jog elhalálásának tendenciája helyett a kommunizmus felé tartó társadalom most saját jogállamiságának megteremtésén fáradozik. (Id. mű 124. old.) Végül „a biztosított dogmák üvegházi légkörében felnövekedett értelmiséget” is kiteszik a tágabb környezet kihívásának, és olyan szel-

lemi küzdelmekben kell helytállniok, amelyeket korábban már eldöntöttek véltek. „*A visszanyúlás általi előrehaladás dialektikája* (kiem. tőlem, B.J.) működik itt, egy elmulasztott történelmi penzum feldolgozása, amelyet csak azáltal haladhatunk meg, hogy teljesítjük” – írja Hofmann. (Id. mű 124. old.)

Ez a visszanyúlás azonban félreértéseket szül a folyamat valódi tartalmát illetően. „Nyugaton a liberalizálás az ott megszokott, természetesnek tekintett életrendnek tett engedménynek látszik, engedménynek a nyereség és a szerzésvágy, a privát jólét és az ennek megfelelő állam iránt – és legfőképpen korunk valamennyi polgárjoga közül a legelső: a fogyasztás joga iránt. Ilyen mércével mérve valóban mindennek, ami nyilvánvalóan nem „liberalizálás”, „resztalinizálásnak” kell tűnnie...” (Id. mű 125. old.)

A változások természetesen nem egyenesvonalúak, hiszen ellentétes hatások eredői. Egyfelől a visszatérésnek a társadalmi érintkezés meghaladottnak vélt formáihoz a már elért történelmi pozíciók feladásának kellett látszania. Másfelől viszont „a korábbi nyomás megszűnése olyan erőket is felszabadított, amelyek nemcsak e nyomástól, hanem attól az egész rendtől is meg akartak szabadulni, amelyben az működött. (Id. mű 125. old.) A társadalmi reform számára ugyanakkor nem álltak rendelkezésre olyan kész minták, – mondja Hofmann – amelyekhez folyamodhattak volna. A feladat elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt nem a visszatérés valami torzítatlan eredeti mintához, amely érintetlenül megőrződött volna a sztálinista burok alatt, hanem az újrakezdés. Mint Hofmann írja: magukat a mércéket kellett megtalálni, és a sztálinizmus és a marxizmus szétválasztása korántsem volt olyan egyszerű folyamat, amelynek eredményét eleve biztosítani lehetett volna. Ezért az összmozgásban kilengések vannak, de a valódi irány nem ezekben a szélsőségekben van, sokkal inkább egy megújított, a jelenkori viszonyokra adaptált marxizmusban, amelyet a tudományos szocializmus klasszikusai csak egészen általános körvonalaiiban képzelhettek el. (Id. mű 126. old.)

Hofmann ezért elutasítja a konvergencia-elméletet, amely a szocialista társadalom fejlődését a Nyugathoz való közeledés mércéjével méri. Szerinte ellenkezőleg, az új társadalom annál inkább el fog távolodni a nyugati típusú társadalomtól, minél inkább kifejleszti belső potenciáit, s ezáltal azt, ami számára lényeges, formáiban is kifejezésre juttatja. A társadalmi érintkezés külső formáiban ugyan nagymértékű hasonulás mehet végbe, ez azonban végső soron csak annál inkább előtérbe helyezi a két társadalmi rendszer tartalmi különbségét.

A nyugati „szovjetológusok” alapvető tévedése – írja Hofmann – hogy a számukra idegen társadalmi rendet mindig éppen adott állapotában, s nem dinamikus fejlődésében, immanens lehetőségeire nézve vizsgálják. Ezért mindig a valóság mögött kullognak. „Ma azonban nyilvánvaló, hogy az itt vizsgált társadalmi formáció lényege történelmi potencialitásában van megalapozva, és ez azt jelenti, hogy a holnap realitásában. A szovjet társadalom potencialitása azonban mindig szocialista, nem pedig sztálinista jellegű volt.” (Id. mű 126. old.)

A fentiekből láthatóan inkább Hofmann felfogásának korrekt ismeretetésére, mint kritikájára törekedtünk. Konceptiójának erői és gyengéi egyaránt kétszeresen polemikus jellegéből fakadnak – szerzőjüknek egyidejűleg kellett az antikommunista klisékkel és bizonyos újbaldali leegyszerűsítésekkel vitázni. Hofmann nyilvánvalóan nem mindig tudott eleget tenni annak az általa hangoztatott elvnek, hogy az új társadalmat saját előfeltételeiből kiindulva kell megérteni: helyenként maga is a nyugat-európai fejlődés mércéit alkalmazza. Mégis érdeme, hogy legalább törekedett erre, és hangsúlyozta ezen elv fontosságát a teljesen történetietlen, gyakran csupán felszínes politikai morfológiára építő megközelítésmódokkal szemben. Fontos érdemének tekinthetjük azt is, hogy figyelme nem szűkült a politikai felépítmény viharaira, – jóllehet a „sztálinizmust” maga is egyfajta torzult politikai gyakorlatként határozza meg – hanem elemzi a „munka társadalmának” központi elemét, a munkaviszonyok alakulását a legtagabb értelemben. Mégis, épp ezért több figyelmet érdemeltek volna azok a konkrét társadalmi-politikai küzdelmek a húszas években, amelyek végülis eldöntették a politikai fejlődés további irányát. Ugyanez mondható el Sztálin személyes szerepéről, amiről a személyi kultusz fogalma elleni polémia ellenére sem szabadna megfeledkezni. Hofmann persze nem történeti művet írt, hanem egy szükségképpen elnagyolt, „általános” szociológiai koncepciót fejtett ki. Felfogása, mint a probléma egyik első átfogó megközelítése, hazájában mindenképpen pozitív irányban hatott. Egyrészt alapjaiban rendítette meg a „sztálinizmusról” alkotott antikommunista klisék tudományos hitelét széles intellektuális körökben, másrészt a baloldali szocializmus-kutatást a gazdasági és társadalomtörténeti megalapozottság, a szocialista fejlődés konkrét történelmi és társadalmi sajátosságainak vizsgálata irányába ösztönozte.

Jegyzetek

1. Így pl.: Ellenstein a „sztálini jelenség”-ről beszél; a „sztálinizmus” kifejezést azért utasítja el, mert történetileg „a burzsoázia találmánya”, ideológiai és politikai harci eszköze, amely a sztálini üldöztetéseket magának a szocializmusnak a szükségszerű következményeiként értelmezi. L. Histoire phénomène stalinien. Paris, 1975.
2. W. Hofmann (közgazdász és szociológus, 1920–1969.) főbb művei: „Wohin steuert die Sowjetwirtschaft? 1955; Die Arbeitsverfassung der Sowjetunion Frankfurt/M. 1956; Gesellschaftslehre als Ordnungsmachtg. 1961; Die säkulare Inflation 1962; Ideengeschichte der sozialen Bewegung des XIX. und XX. Jahrhunderts, 1962; Sozialökonomische Studentexte, Bd. 1–3. 1964–1966; Stalinismus und Antikommunismus. Zur Soziologie des Ost-West-Konflikts, Frankfurt/M. 1967 (az 1970-es negyedik kiadásból idézünk); Universität und Ideologie 1968; Abschied vom Bürgertum 1969.
3. Minthogy a továbbiakban terjedelmi okokból nem foglalkozhatunk az antikommunizmus kritikájával, röviden utalunk e fejezet tartalmára. Hofmann a torzítások három jellegzetes formáját elemzi: 1. a saját (polgári) gondolatvilág és tapasztalatok rávetítését az ellenfél elméletére és gyakorlatára (tehát egy inadekvát mérce kritikátlan és történelmietlen alkalmazása); 2. a két nagy rivális társadalomfelfogás és társadalmi rendszer *tartalmi, szociális* ellentétének átfordítása az együttélés *politikai formáinak* ellentétévé; 3. a belső társadalmi konfliktusnak külpolitikaivá való átértelmezése. Ezáltal nyer az antikommunizmus társadalompolitikai funkciót: a polgári társadalmat negatív összetartó erővé, a szellemi élet megrendszabályozásának és a „szociális fegyvelmezésnek” az eszközévé válik.

A KÖZÉP- ÉS DÉL-AMERIKAI SZABADSÁGKÜZDELMEK – ÉS A FELSZABADÍTÁS TEOLÓGIÁJA

Közép- és Dél-Amerika ma a világ azon részei közé tartozik, ahol rendkívül konzervatív és haladásellenes kormányzatokkal, rendszerint fasiszta vagy fasisztoid jellegű katonai juntákkal szemben a különböző népeknek – sokszor óriási erőfeszítések és áldozatok árán – kellett kiharcolni szabadságukat és kell küzdeni ennek a szabadságnak a megőrzéséért (Kuba, Nicaragua), vagy kell még mindig harcolni a szabadság megszerzéséért (Salvador, stb.). Ennek az írásnak most nem lehet az a célja, hogy ezekről a szabadságküzdelmekről történeti áttekintést adjon. Tekintettel arra, hogy a tanulmány szerzője nem, vagy legalábbis nem elsősorban történész, egy ilyen feladatra nem is vállalkozhatnék. Annál inkább annak a felmutatására, hogy ezek a szabadságküzdelmek milyen hatással voltak és vannak a keresztény egyházak *politikai* állásfoglalására.

Mielőtt azonban rátérnénk magában Közép- és Dél-Amerikában a római katolikus teológiában a század 60-as éveiben kibontakozott, teológia-történeti szempontból rendkívül érdekes irányzat, az ún. „felszabadítás teológiája” témakörének és sajátos kérdéseinek az ismertetésére, érdemes – mintegy bevezetésként – arra is utalnunk, hogy ezzel szinte egyidőben Európában is kibontakozott a római katolikus teológusok között inkább „politikai teológiának”, a protestáns teológusok között pedig a „forradalom teológiájának” nevezett irányzat, amelyek mindegyikének olyan gazdag irodalma keletkezett néhány év alatt, hogy a kérdéskört tárgyaló tanulmányokból egyidejűleg egy-egy vaskos gyűjteményes kötetet lehetett kiadni.¹

A római katolikus teológiában egy viszonylag fiatal münsteri teológiai professzor, Johann Baptist Metz indította el ezt a folyamatot, amely több, főleg a kereszténységnek a mai világ iránt való felelősségét felmutató kötet megjelentetésével² a „*politikai teológia*” irányzata néven vonult be a 60-as évek teológiai újraeszmélődésének a történetébe.

Ennek a teológiai irányzatnak a két leglényegesebb vonása az, hogy egyfelől – az addigi teológiai tanítás viszonylagos zártságával ellentétben – teljes nyíltsággal fordult a modern világ és annak egész problematikája felé, egyúttal pedig kész volt vállalni e problémák megoldásában a felelős kereszt-

tény részvételt. Másfelől pedig ennek a teológiai irányzatnak fontos jellegzetessége a dialógusra való készség korunk igen fontos szellemi, de egyben politikai irányzatával, a marxizmussal. Ebben a dialógusban, amit a 60-as években a római katolikus befolyás alatt álló Paulus-Gesellschaft szervezett,³ olyan tekintélyes római katolikus teológusok is résztvettek, mint pl. Karl Rahner.

A „politikai teológia” irányzatának a kialakulásánál is érdekesebb azonban a „forradalom teológiája”-nak a létrejötte. Ezt alapjáibanvéve egy északamerikai teológus, Richard Shaull kezdeményezte,⁴ – és azután olyan tekintélyes nyugatnémet teológusok állították a 60-as évek második felében szinte teológiai munkásságuk középpontjába, mint Helmut Gollwitzer nyugatberlini és Jürgen Moltmann tübingeni teológiai professzorok.

A „forradalom teológiája”, a forradalom kérdésében elfoglalt hagyományos európai teológiai felfogás elutasító magatartását radikálisan felülvizsgálva, keresztény teológiai alapon igyekezett feleletet keresni a forradalommal kapcsolatban felvetődő kérdésekre. Ebben a teológiai irányzatban különösen lényeges problémaként vetődött fel a „forradalmi erőszak” mint keresztény etikai kérdés, ami lényegében a felszabadítási küzdelmek („igazságos háború”) keresztény legitimizálásának a legnehezebb kérdése. Az a válasz, amit erre a kétségtelenül nehéz kérdésre a forradalom teológiája ad, a legrövidebben abban foglalható össze, hogy a felszabadítási küzdelmek erőszakát feltétlenül megelőzi az elnyomó rendszerek erőszaka, amit viszont – egy igazságosabb társadalmi rend megvalósítása érdekében – csakis egy másik, ez esetben a forradalmi erőszakkal lehet és kell megszüntetni.⁵ Ez a másik „erőszak” érvényesül a felszabadítási küzdelmekben.

Mind a „politikai teológiával”, mind pedig a „forradalom teológiájával” kapcsolatban azonban meg kell jegyezzük azt, hogy ezek Európában egy olyan időpontban alakultak ki, amikor nem volt kifejezetten forradalmi helyzet. Az kétségtelen, hogy vannak Európában olyan tőkés országok, amelyekben erős kommunista pártok működnek (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Portugália), de – amint azt az elmúlt 10–15 év eseményei igazolták is (Pl. Franciaországban a kormányban vannak kommunista miniszterek!) – ezek a pártok nem forradalmi „erőszak” alkalmazásával kívánnak hatalomra kerülni, hanem egy sokkal hosszadalmasabb úton, a parlamentáris erőviszonyoknak a számukra kedvező alakítása révén.

Itt kell most már rátérnünk arra, hogy az ún. „felszabadítás teológiáját” az előbbieken rendkívül nagy vonalakban ismertetett európai teológiai irányzatoktól nem csak az különbözteti meg, hogy az teljességgel a római

katolikus teológián belül kialakult irányzat, hanem mindenekelőtt az a tény, hogy abban a Közép- és Dél-Amerikában jött létre, ahol lényegében már évtizedek óta *ténylegesen* forradalmi harcok, szabadságküzdelmek folynak, ahol Che Guevara és társai római katolikus pap létükre résztvettek a fegyveres forradalmi harcban, ahol a templomban gyilkolták meg Romero salvadori római katolikus érseket, ahol a felszabadított Nicaragua kormányában több tekintélyes római katolikus lelkész vállalt miniszteri megbízatást. *A kereszténységnek — és ez Közép- és Dél-Amerikában szinte teljességgel a római katolikus egyházat jelenti — ebben a forradalmi helyzetben kellett teológiai alapon állást foglalnia és a társadalmi, politikai és gazdasági igazságtalanságok kérdésében hitvalló szót kimondani. Az ún. „felszabadítás teológiájában” ez a határozott szó hangzott el!* Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ez az állásfoglalás a teológia, a kereszténység, vagy a római katolikus világegyház egyetemes véleményével lett volna azonos a Közép- és Dél-Amerikában felhalmozódott társadalmi és gazdasági problémákkal kapcsolatban. Még csak azt sem jelenti, hogy ez az egész Közép- és Délamerikai római katolikusság álláspontját képviselné. Azt azonban feltétlenül jelenti, hogy *vannak a kereszténység körében önmagukat forradalmi harcban feláldozni kész emberek népük szebb életéért és igaz szabadságáért, — és vannak olyanok is, akik ezt a szellem fegyvereivel, a teológiai meggyőzés erejével teszik meg!*

Rendelkezésünkre áll néhány nem csak spanyolul megjelent dokumentum, aminek az ismerete határozottan sejtetni engedi, hogy a *„felszabadítás teológiájában” a 20. század keresztény teológiájának egyik olyan alapvető fordulata történt meg, ami a keresztény teológia történetének általában konzervatív vonalvezetését megtöri és a társadalmi progresszió irányába hat.*

Ebben az összefüggésben elsősorban Gustavo Gutiérrez perui-limai római katolikus teológiai professzor 1973-ban német fordításban is megjelent *„A felszabadítás teológiája”*⁶ című könyvére kell gondolnunk. A továbbiakban ennek a könyvnek a lényeges mondanivalóit követve és kiemelve kíséreljük meg nyomon követni a felszabadítás teológiája lényeges alapételeit.

Nagyon lényeges megállapításnak kell tartanunk a kötet első lapjain a *„felszabadítás teológiájának”* a körülírást így: „Arról van szó, hogy az Isten Igéje ítélete alá kell álljunk, át kell gondolnunk hitünket, meg kell sokasítanunk szeretetünket, és egy belső elhatározásból, amely radikálisabb, hathatósabb és totálisabb kíván lenni, számot adjunk reménységünkről. Arról van szó, hogy a keresztény élet nagy mondanivalóit perspektíváink nagy

változásában és az új problémák összefüggésében, amit egy ilyen elkötelezettség magával hoz, újra felismerjük. *Mindez beletartozik az ún. „felszabadítás teológiája” érdeklődési körébe.”*⁷

A kötet a továbbiakban a teológia klasszikus feladataival foglalkozik ilyen címszavak alatt: „a teológia, mint bölcsesség”, „a teológia, mint racionális tudás”, – és ezekkel szemben állapítja meg, hogy a teológia lényege szerint *történelmi praxis és kritikai reflexió* kell, hogy legyen. Ebben az összefüggésben *egészen új*, és a teológiában valóban *forradalmi* megállapítása a kötetnek a következő: „A teológiának az Isten igéje fényében gyakorolt kritikai gondolatmenete a történelmi gyakorlat felett nem csak nem pótolja a teológia egyéb funkcióit, mint pl. a bölcsesség és az értelmes tudás, hanem feltételezi azokat és szüksége van rájuk. Ez azonban nem minden. Mert valóban nem arról van szó, hogy az egyiket a másik mellé tegyük. *A teológia kritikai feladata szükségszerűen ezeknek a más feladatoknak az újra való fogalmazásához vezet úgy, hogy a bölcsességnek és az értelmes tudásnak ebben az összefüggésben kifejezetten a történelmi gyakorlat a kiindulópontja és a kontextusa. A teológusnak az a kötelessége, hogy a történelmi gyakorlat felől gondolkodjék, és ez által a szellemi haladás azon ismerveit dolgozza ki, amiket a Szentírás a maga részéről támogat. A történelmi haladással való kapcsolattól kapja a hit azokat a kérdéseket, amiket az emberi értelem tesz fel. A hit és a tudomány közötti kapcsolatnak a helye a hit és a társadalom közötti kapcsolatban – és ez azt jelenti, hogy a felszabadítás érdekében való cselekvés összefüggésében – van.”*⁸

Ebből az alapállásból következik Gutiérrez könyvében az az igény, hogy *szociológiai módon* felmérje egyfelől a latinamerikai népek társadalmi és gazdasági helyzetét, másfelől pedig a keresztény (ez esetben elsősorban a római katolikus) egyház viszonyulását ehhez a helyzethez. Gutiérrez álláspontját néhány tételben így lehet összefoglalni:

1. Az ún. „fejlődés” a Harmadik Világ országai számára *nem* jelentette a társadalmi és gazdasági igazságtalanságok nyomasztó kérdéseinek a megoldását.

2. E problémák megoldását *csak* a felszabadító mozgalmak jelenthetik. Megoldást ugyanis az elnyomó rendszerekkel – rendszerint katonai diktatúrákkal – szemben csak a felszabadítási mozgalmak forradalmi harca hoz.

3. A keresztény egyház, amely tud a Jézus Krisztusban adott váltságról (szabadításról), semmiképpen nem maradhat ki ezekből a felszabadító küzdelmekből. Sőt: annak aktív résztvevője kell, hogy legyen, – egyébként ugyanis megtagadja a Jézus Krisztusban adott tényleges „felszabadítást”.

A kötet eközben részletes leírását adja szociológiai szempontok alapján a latinamerikai társadalmi és gazdasági helyzetnek, mintegy ezzel indokolva az egyház elkötelezettségét arra, hogy a maga sajátos eszközeivel résztvegyen a latinamerikai népek felszabadító küzdelmeiben. Megrendítő ez a kép, amit erről a helyzetről Gutiérrez fest: „Itt a helyzetelemzés területén egyfajta tudományos racionalitás összefüggésében találjuk magunkat. *A helyzet jelenlegi állapotának a radikális megszüntetése, a tulajdonviszonyok mélyreható átalakítása, a kizsákmányolt osztályok hatalmának a biztosítása, és egy olyan szociális forradalom, amely a fennálló függőségeket szétfeszíti, – csak ez teszi lehetővé az eljutást egy más módon formált szocialista társadalomba, vagy legalábbis ez jelenti azt, hogy annak megvalósítása lehetővé válik.*”⁹

A mű második fejezete érdekes, és teológiai szempontból újszerű gondolatokat tartalmaz az *Istennel a történelemben való találkozás* vonatkozásában. Ebben az összefüggésben a könyv lényeges megállapítása az, amit a *vallásokkal* kapcsolatban így fogalmaz meg: „Míg a vallások általában a kozmosz és a természet fogalmaiban fejezik ki mondanivalóikat, a kereszténység a maga bibliai alapjai szerint történelmi kategóriákban fejezi ki magát. A történelemben azonban egyfelől igazságtalanságok, elnyomás, elleneségeskedések vannak, másfelől ezekkel szemben a felszabadulás reménysége.”¹⁰

Gutiérrez könyvének azonban a két legfontosabb megállapítása a következőkben van. Egyfelől világossá teszi, hogy „*Latin-Amerikában ma egyháznak lenni világos állásfoglalást jelent a mostani társadalmi igazságtalanságokkal szemben és a forradalmi folyamattal kapcsolatban, amely a jelenlegi helyzetet legyőzi és belőlük egy emberségesebb rendet kíván teremteni.*”¹¹ A másik az a meghatározó és nagyon őszinte vallomás, amit Gutiérrez így fogalmaz meg: „Vannak pillanatok, amelyekben az ember csak kísérletekkel és a tévedés kockázatával jut előre. Egyre nehezebbé válik olyan programokat és terveket készíteni, amelyek szerint az egész egyház magatartásának formálódnia kell, – másként, mint ahogyan azt eddig gondoltuk. *A keresztény gyülekezetnek úgy kell megfelelni a mostani időszak követelményeinek, még pedig azokkal a lehetőségekkel, amelyekkel rendelkezik, – azzal a határozott kívánsággal, hogy hű maradjon az evangéliumhoz. A teológiában vannak fejezetek, amelyeket csak később lehet megírni!*”¹²

Ezek az idézetek teológia-történeti szempontból rendkívül fontosak, mert legalább két igen fontos követelményre utalnak. Egyfelől arra, hogy a keresztény egyház Isten örök kijelentése alapján a korhoz, a situációhoz

szabott hitvallástételre kötelezett. Egy adott történelmi pillanatban más-képpen kell hangozzék a keresztény bizonyágtétel és alakuljon a keresztény magatartás időszerű tartalma Latin-Amerikában, mint Európában, vagy a világ más táján. — Másfelől pedig arra, hogy a keresztény egyháznak a prófétai vallástétel bátorságával — adott esetben — vállalnia kell a tévedés kockázatát is abban a bizonyos reménységben, hogy Isten a prófétai vallástételt, ha az igaz, utólag feltétlenül igazolja!

Arról kell még beszámolnunk, hogy a „Diskussion zur Theologie der Revolution” című már idézett kötet tartalmaz egy olyan fejezetet, amely latin-amerikai dokumentumokat ad közre.¹³ Ebben — egy bevezetés után — ötven perui lelkész 1968-ból származó nyilatkozatát, továbbá a latin-amerikai munkások VI. Pál pápához intézett nyílt levelét olvashatjuk, ez utóbbit a pápa 1968-as latinamerikai útjával kapcsolatban. A dokumentumok legfontosabb darabjának látszik azonban a latin-amerikai római katolikus püspöki konferencia 1968. szeptemberében a „béké”-ről hozott határozata, amely egyfelől a latin-amerikai helyzettel foglalkozik a béke szempontjából, majd a latin-amerikai társadalmi osztályok és a belső kolonializmus kérdéseit fejtegeti. A következő fejezet a nemzetközi helyzetet, különösen az abban levő feszültségeket és a külső kolonizáció kérdéseit taglalja, azután pedig a latin-amerikai országok között fennálló feszültségeket elemezi. A határozat második fele a keresztény békesség-fogalom értelmezésével, majd az erőszak kérdésével foglalkozik. Nem lehet meg nem említeni, hogy ez utóbbi kérdésben a határozat olyan új hangot üt meg, amit a következő idézet érzékeltet: „Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Latin-Amerikában az igazságtalanságnak olyan körülményei alakultak ki, amit intézményesített erőszaknak lehet nevezni, mert a jelenlegi társadalmi rendszerek alapvető emberi jogokat sértenek meg. Ez olyan helyzet, amely teljes, bátor, sürgős és mélyreható megújító változásokat követel. Ezért nem csodálkozhatunk azon, ha Latin-Amerikában az „erőszak kísértése” jelentkezik. Nem szabad visszaélni ezeknek a népeknek a türelmével, amelyek évek óta olyan életkörülmények között élnek, amiket csak nagyon nehezen vehetnek tudomásul azok, akik tudatában vannak az emberi jogoknak. Ennek a helyzetnek a láttán, amely annyira megbotránkoztató, az emberi jogokkal, és egyúttal a békével kapcsolatban, a keresztény népesség minden tagjához fordulunk, hogy súlyos felelősségüket a latin-amerikai béke munkálása érdekében vegyék magukra.”¹⁴

Úgy vélem, hogy a felszabadítás teológiája problematikájának a fenti ismertetéséből két nagyon lényeges következtetést lehet levonni a keresz-

tény egyház társadalmi felelőssége és szolgálata szempontjából. Egyfelől azt, hogy ez a felelősség és szolgálat mindig korhoz, sőt még konkrétan fogalmazva: egy adott világrész vagy nép valóságos történelmi-politikai-gazdasági-társadalmi helyzetéhez kötött. A keresztény egyháznak mindig mérlegelnie, és ebből folyóan tudnia kell azt, hogy az adott történelmi helyzetben mit jelent kereszténynek lenni, keresztény egyházként élni és szolgálni. Ennek a tudata nélkül a kereszténység éppen a maga esszenciális tartalmát tagadja meg, és ennek következtében társadalmilag regresszív erővé válik. Másfelől: az ilyen keresztény vallástételhez és magatartáshoz ma nem kevés bátorság kell! Vállalni kell ugyanis érte a tévedések kockázatát, sőt ennél többet: a kereszténység szükségképpen konzervatív többségének az elitelő, sőt vádaskodó magatartását is. Az egyház- és a teológia-történet tapasztalatai azonban azt mutatják, hogy ez sohasem volt, és nem is lehetett másképpen!

Jegyzetek

1. „Diskussion zur „politischen Theologie“. Hgg. von H. Peukert. Kaiser-Grünwald, München, Mainz, 1969. – „Diskussion über die „Theologie der Revolution“. Kaiser-Grünwald. München. Mainz, 1969.
2. Christliche Anthropozentrik. München, 1962. – Armut im Geiste, München, 1962. Der Dialog. Hamburg, 1966. – Zur Theologie der Welt, München, Mainz, (1968). – továbbá egy gyűjteményes kötet: Weltverständnis im Glauben. Mainz, 1965.
3. Salzburg, 1965. Mariánské Lázně 1967.
4. Egyik tanulmányának a címe ez: „Der christliche Glaube als Skandal in einer technokratischen Welt.“
5. Lásd J. Moltmann: „Gott in der Revolution“ c. tanulmányok 6. tételét a „Diskussion über die Theologie der Revolution.“ c. kötetben, 77.
6. A kötet 1972-ben Salamanca-ban jelent meg „Theologia da le Liberacion“ címen spanyol nyelven. A német fordítást Horst Goldstein készítette, és ez 1973-ban jelent meg a Kaiser Verlagsnál Münchenben, „Theologie der Befreiung“ címen, a már említett Johann Baptist Metz előszavával. Az angol nyelvű fordítás „A Theology of Liberation“ c. Londonban, 1974-ben jelent meg. – Egyébként Gustavo Gutiérrez-től azt érdemes tudni, hogy 1928-ban született, orvosi, filozófiai, pszichológiai és teológiai tanulmányokat folytatott, és a könyv megjelenésekor a „társadalomtudományok és a teológia“ professzora volt a limai (Peru) katolikus egyetemen.
7. I.m. 2.
8. I.m. 19.
9. I.m. 29.
10. I.m. 167.
11. I.m. 250.
12. I.m. 258.
13. I.m. 332–365.
14. I.m. 361.

MAJOROS ISTVÁN:

GAZDASÁG VAGY POLITIKA? VÉLEMÉNYEK, VITÁK A KÜLPOLITIKA ALAPVETŐ MEGHATÁROZÓIRÓL

(A francia-orosz viszony kérdése)

A nemzetközi kapcsolatok történetével foglalkozó feldolgozásokban a szakemberek ma már többnyire arra törekednek, hogy feltárják mindazokat a tényezőket, mozzanatokat, amelyek befolyásolták a külpolitikai döntéseket, és hosszabb-rövidebb távon meghatározták az államok egymás közötti viszonyát. A vizsgálódás széles skálán folyik. Nem szűkítik le a nemzetközi kapcsolatok mozgását az államfők, diplomaták vagy a kabinetek közötti viszonyokra, hanem a tényezők egész sorának összefüggésében nézik ezt. A földrajzi, demográfiai feltételek, a gazdasági, pénzügyi érdekek, a vallási erők, a közvélemény, a jog, a nemzeti hagyományok, az államfők illetve a külpolitika irányítóinak személyes érzelmei, véleményei, az adott ország politikai kerete, a nemzetközi helyzet, mind egy-egy tényező ebben a mozgásban. A sokoldalú megközelítésen belül több olyan monográfiát és tanulmányt találunk, amelyekben a történészek főleg két faktor, a gazdaság és a politika szerepének, e kettő egymásra és a külpolitikára gyakorolt hatásának szentelnek nagy figyelmet. E munkákban felmerül az a kérdés is, hogy e két tényező közül melyiknek van primátusa a döntésekben és általában a diplomáciai mozgásban. Az alábbiakban ezzel kapcsolatban mutatunk be néhány véleményt a 19. és 20. századra vonatkozó francia és orosz nyelvű szakirodalomból.

Az Association Française de Science Politique 1953. júniusában kétnapos kerekasztalbeszélgetést rendezett francia, angol, olasz, amerikai szakemberek részvételével a külpolitika alapjairól.¹ A gazdaság szerepéről, a francia külpolitikára gyakorolt hatásáról Jacques Grunewald mondta el gondolatait ezen a tanácskozáson.² „A marxista eszmét követő történészek számára – olvashatjuk referátuma bevezetőjében – a történelem a gazdasági tényezők terméke, és a nemzetközi kapcsolatok története ugyanazon faktork hatásának van alávetve, mint a történelem többi ága.” Ezután mindjárt megjegyzi: „Nem kétséges, hogy a gazdasági tényezők jelentős szerepet játszottak a 20. század két világkonfliktusának eredetében.” A 19. századra, egészen 1914-ig azonban azt állapítja meg, hogy Franciaország külpolitikájában a gazdaságnak nem volt jelentős hatása. A júliusi monarchia idején pél-

dául a francia diplomáciát a szerződések tisztelete, valamint az befolyásolta, hogy a kontinens még mindig legnépesebb államának újra elsőrendű szerepet biztosítson az európai ügyekben. A 19. század első felében szerinte mindenképpen a politikai megfontolások hatottak elsősorban a külpolitikára. A gazdasági tényező csupán egy területen, a vámkérdésben jelentkezett francia-angol viszonylatban. A második császárság ideje alatt e faktornak már nagyobb volt a hatása. Állandó és jelentős szerepet azonban csak 1914, illetve az első világháború után kapott a francia külpolitikában. Grunewald véleménye e szerep nagyságáról akkor derül ki, amikor az üzleti körök és a külpolitika viszonyát vizsgálva, Lenin és Buharin ellenében felveti a következőt: érvényesnek tekinthető-e minden esetben az a következtetésük, hogy a diplomácia az üzleti köröket szolgálja. Válasza egy újabb kérdés: „...maguk az üzleti körök, legalábbis gyakran, nem eszközök egy állam diplomáciájának szolgálatában?” Ezt azután néhány példával igyekszik illusztrálni és alátámasztani. Az első világháború utáni tőkebefektetések célja Kelet- és Délkelet-Európában a francia befolyás növelése, erősítése volt. Éppúgy, mint korábban a marokkói vagy a tunéziai ügynél: a kormány ekkor is politikai okokból támogatta a beruházásokat. Természetesen az üzleti köröknek is megvolt a hasznuk, sőt a kormánytól garanciákat, védelmet is kaptak érdekeik. A két tényező szerepét tekintve azonban nem a gazdaság, hanem a politika elsőbbségéről van szó ezekben az esetekben. Ez a megállapítás azonban általános érvényűnek semmiképpen sem tekinthető. Grunewald sem tekinti annak, hiszen maga is több olyan országot említ, amelyek politikájában a gazdasági tényezőnek mindig jelentős szerepe volt. Ilyen eset szerinte például Olaszország, amelynek külpolitikájára a nyersanyaghiány nagy hatással volt. Angliával és Németországgal kapcsolatban a szerteágazó kereskedelmi kapcsolatokat, a cári Oroszország és Törökország esetében pedig a tőkehiányt említi meg, mint a diplomáciát állandó jelleggel, döntően befolyásoló gazdasági tényezőt.

A kerekasztalbeszélgetés idején sem Franciaország, sem a fent említett államok története nem volt még annyira kimunkált, hogy a gazdaság szerepét a külpolitika valamennyi lényeges döntésénél nyomon lehetett volna követni. Az akkori eredmények inkább csak kérdések, problémák felvetésére adtak lehetőséget. Szintézisalkotásra, a törvényszerűségek megfogalmazására majd csak akkor kerülhet sor – írja referátuma végén Grunewald –, amikor a kutatások jelentősen előrehaladtak ezen a területen.

A hatvanas évek elejére változott a helyzet. Bertrand Gille a *Revue historique* hasábjain szép eredményekről számolhatott be.³ Mindenekelőtt

a 19. század második felének pénzügyi kapcsolatairól jelent meg, illetve volt készülőben több feldolgozás. Gille azonban nem csak a tények, adatok feltárásáról, összegzéséről adhatott számot, hanem a pénzügyek és a külpolitika összefüggésében bizonyos elméleti következtetésekről is beszámolhatott. Pierre Renouvin-t említi először, aki a külföldi francia beruházásokkal kapcsolatban fogalmazta meg, hogy ezek a kormánynak a bankcsoportokra gyakorolt nyomására jöttek létre, céljuk pedig kizárólag politikai jellegű volt. E következtetés illusztrálására a francia-orosz szövetséget, illetve az annak történetében nagy szerepet játszó pénzügyi kapcsolatokat hozta fel. Renouvin szerint ugyanis a francia üzleti körök 1895. és 1905. között francia-orosz viszonylatban kizárólag politikai okok miatt nem hagytak fel az 1888. óta folytatott gyakorlattal (kölcsönkibocsátások).

Gille ehhez kapcsolódva René Girault-t idézi: „...a politikai hatalom a csoportokat (pénzügyi) olyan akcióba vezetheti, amely gazdaságellenesnek tűnhet.”

Míg az idézett nézetek a politika elsőbbségét hangsúlyozták a gazdasággal szemben, addig abban a könyvben, amelyet Pierre Renouvin Jean-Baptiste Duroselle-lel közösen írt, a két faktor viszonya már árnyaltabban vetődik fel.⁴ Vajon a történésznek, amikor a nemzetközi kapcsolatok mozgására magyarázatot keres – teszik fel a kérdést –, az anyagi, pénzügyi érdekeknek, vagy pedig a politikai szándékoknak kell-e elsőbbséget adnia. Tagadhatatlan – teszik hozzá –, hogy vannak olyan esetek, amikor a politikai cselekvést a pénzügyi, gazdasági érdekek határozzák meg. Más esetekben viszont a gazdasági érdekek csupán eszközök, fegyverek a politikai szándékok, célok szolgálatában.⁵

Látszólag a gazdaság primátusát bizonyítja a következő eset. Az orosz államkölcsönöket, amelyeket 1888. decembere és 1913. decembere között bocsátott ki a francia pénzpiac – írja a Renouvin-Duroselle szerzőpáros – diplomáciai tárgyalások készítették elő.⁶ Ha ehhez hozzátesszük azt a tényt, hogy az orosz kölcsönöket a francia sajtó – a szocialista és néhány radikális lap kivételével – dicsérte, támogatta, az a benyomásunk támad, hogy a politikai vezetés nem csak a diplomácia csatornáit, hanem az egész propaganda gépezetet is a gazdaság szolgálatába állította. Ez a benyomásunk csak további erősítést kap attól az egyszerű ténytől, hogy az orosz értékpapírok igen jól kamatoztak. Míg a külföldi államkötvények általában 3,25–3,5% között jövedelmeztek, addig az 1888-as orosz kölcsön 4,66% részesedést hozott a kötvénytulajdonosoknak.⁷ Ez a fő magyarázata annak, hogy az orosz kölcsönök nem csak a bankok ügye volt, hanem a

francia polgárok százezreit érdekelte, hiszen egymillió-hatszázezer francia volt érdekelve az orosz kölcsönügyletekben.

A gazdaság elsődleges szerepe azonban mégis csak látszólagos a francia-orosz szövetség létrejötté idején. Sőt, azt lehet mondani, hogy a gazdaság a szövetség története során is az eszköz szerepét játssza egy politikai cél, nevezetesen a szövetség konszolidálása érdekében.

Ugyancsak a politika elsőbbségére idézi a Renouvin-Duroselle szerzőpáros a következő esetet. A francia pénzügyminisztérium 1897-ben, 1901-ben és 1905. januárjában figyelmezteti a külügyminisztériumot: az orosz kölcsönök oly mértékten felduzzadtak, hogy Oroszország nem tud majd megbirkózni ezzel a teherrel. A kormány azonban politikai megfontolások miatt továbbra is ösztönzi a kölcsönöket.⁸ Delcassé szerint „a kormány szemében a kölcsön Franciaország biztonsága konszolidálásának az eszköze.”⁹

A kölcsönök eszköz és fegyver jellegét egyébként egyesek már a század elején is hangsúlyozták. A *Revue économique internationale* 1910. januári számában F. Somary pl. a következőket állapította meg: „...a francia kormány megértette, hogy a nép gazdagsága és az az előszeretet, melyet a fix jövedelmű elhelyezések iránt tanúsít, az ország legszilárdabb támaszát képezi, és a kormány mesteri tudással hasznot tudott húzni ebből...

Ma Franciaország csak nehezen kölcsönöz olyan államoknak, melyek neki politikailag közömbösek: a kormány a tőzsdei bejegyzésre való szentesítés jogát mint pénzfegyvert használja fel.”¹⁰

A másik vélemény, a gazdaság elsődlegességének, döntő voltának kiemelése is megtalálható azonban az említett időszakban. „A pénzfegyver egyetlen korban sem játszott olyan nagy szerepet, mint a miénkben. Franciaország növekvő befolyása csaknem kizárólag tőkehatalmának tulajdonítható. Ezen az alapon kötötték meg az orosz szövetséget, és ugyanez segítette az angol-francia antant kordíálát. A pénzügyi befolyás erősen támogatta Franciaország pozícióit Algéciras-ban” hangsúlyozta egy német bankár 1907-ben.¹¹

A tőkemozgáshoz, a pénzfegyverhez kapcsolódva egy mai francia történész Raymond Poidevin azzal a felvetéssel is megpróbálkozik, hogy az 1871-es periodizációs dátum helyett az 1887-est ajánlja. Szerinte ugyanis 1887, a berlini pénzpiac bezárulása az orosz értékpapírok előtt, talán észszerűbb fordulóponthoz vezető évszám lehetne, mert a pénzfegyver széleskörű alkalmazása ekkor kezdődött meg a nemzetközi kapcsolatokban.¹²

A gazdasági, mindenekelőtt a pénzügyi tényezők jelentőségét, első-

legességét hangsúlyozó nézetekkel vitába szólít a nemrégiben meghalt szovjet történész, A.Z. Manfred¹³. Megjegyzi, elsősorban francia történészeknél találkozunk azzal a felfogással, hogy a kölcsönök meghatározó szerepet játszottak a francia-orosz szövetség kialakulásában. Jean Bouvier, de különösen René Girault kutatásait említi ezzel kapcsolatban.

A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején kialakuló gazdasági kapcsolatok Manfred szerint is játszottak valamelyes szerepet, és ezt természetesen figyelembe kell venni a két ország közeledésében, illetve a szövetség létrejöttében. De mindjárt hozzáteszi: neki túlzottnak tűnik az a jelentőség, amit a gazdasági faktor ebben az esetben kap. Nem szabad ugyanis elfelejteni – írja –, hogy az első francia kölcsönök csak 1888–1889-ben jelentek meg. A két ország közti politikai közeledés viszont ekkorra már lényegében eldöntött kérdés volt. A pénzügyi kapcsolat ebben az időben még jelentéktelen szerepet játszott, és a politikai döntésekre alig volt hatással – jegyzi meg Manfred. Néha – folytatja tovább – a külföldi irodalomban érdekes túlzások találhatók a gazdasági tényezők közvetlen hatásáról a politikai harc kimenetelére. Ha neki tennék fel azt a kérdést, hogy a pénzügyi kapcsolat, az első kölcsönök, vagy más motívumok játszottak-e döntő szerepet a két ország közeledésében, ő az utóbbiak fontosságát hangsúlyozná. „Az én véleményem szerint fő és meghatározó jelentőségük a politikai, vagy ha úgy tetszik, a két ország stratégiai érdekeinek voltak...”

Kétségtelen, hogy Manfred véleményével egybehangzóan, a francia-orosz szövetség létrejötte idején a kölcsönök a politikai, stratégiai érdekek részeként jelentek meg, és nem maguk jelentették a stratégiát, a politikát. Franciaország számára a szövetség a diplomáciai elszigeteltségből való kilépést jelentette. Oroszországot ugyancsak az elszigeteltségtől való félelem vezette a katonai elkötelezettség útjára. Ezek pedig mindkét fél részéről politikai jellegű tényezők.

Manfred néhány megállapítása mégis vitatható. Nem fogadható el az az állítása, hogy 1888–89-ben, amikor az első francia kölcsönök megjelentek, a két ország közötti közeledés már eldöntött kérdés volt. Tény, hogy a nyolcvanas évek végén jelentős táborra volt a francia orientációnak Oroszországban, de nem volt jelentéktelen a német kapcsolat híveinek táborra sem. (Pl. Giers is ide tartozott.) Franciaország azonban inkább az ütőkártya szerepét játszotta a politikai vezetés számára Németországgal szemben, mintsem hogy cél lett volna. Az oroszok mindenekelőtt a hármasszövetség megújítását akarták megakadályozni. Ezért az volt a véleményük, hogy a francia szövetséggel való fenyegetés többet ér, mint maga a szövetség.¹⁴

Vitatható Manfrednak az a megállapítása is, miszerint a pénzügyi kapcsolat ebben az időben jelentéktelen lett volna. Ha megnézzük az évenkénti kibocsátásokat, azt állapíthatjuk meg, hogy 1888-tól 1894-ig jelentős összegek kerültek ki a párizsi pénzpiacról.

<i>Év</i>	<i>millió frankban</i> ¹⁵
1888.	500
1889.	1.942
1890.	1.062
1891.	804
1892.	175
1893.	507
1894.	4.101

A francia-orosz szövetség létrejöttéig tartó időszak évenkénti tőkeki-bocsátása az 1914-ig tartó periódus egészében nézve is jelentős.

Manfred véleménye után foglaljuk össze René Girault-ét is, hiszen a szovjet történész elsősorban vele szemben fejtette ki nézeteit. Az oroszországi francia tőkebefektetésekről írt könyvének egyik fejezetében maga is szentel néhány oldalt a politikai illetve a gazdasági tényezők problémájának a nemzetközi kapcsolatokban. Kérdésfelvetése hasonlít a Renouvin-Duroselle szerzőpáros már említett kérdéséhez: vajon a diplomáciai közeledés a pénzügyi kapcsolatnak volt-e köszönhető, vagy — ellenkezőleg —, a gazdasági közeledés maga is feltételezte a politikait? Girault megállapítja, hogy a pénzügyi közeledés 1887–1890. között megelőzte a politikait. „Kétségtelen — írja ezután —, az első nagy orosz kölcsönök technikai sikere megkönnyíti a francia-orosz szövetség hiveinek munkáját.” Majd így folytatja az előbbi gondolatot: „Ettől kezdve a pénzügyi kötelékek Franciaország és Oroszország között azoknak a szolgálatában vannak, akik a politikai közeledést akarják Oroszországgal. Ez utóbbiak, mint Goblet (fenntartással), Ribot vagy Freycinet, nem a pénzügyi megfontolásoknak engedelmesskednek, amikor a francia külpolitikát ebbe az irányba vezetik; politikai vagy stratégiai motívumok ösztönzik őket: az erők egyensúlya Európában, a német-orosz viszontbiztosítási szerződés felújításának megakadályozása, az angol-német közeledés megjelenése elegendő ok a cselekvésre.” Girault-nak ez a megállapítása megengedi, hogy a gazdasági elsőbbség átmenjen a politika elsőbbségébe, és ezen a ponton közel kerül véleménye Manfredéhez. Girault azonban a fentieket még kiegészíti egy mondattal: „...a politikai és gazdasági ér-

dekek egyezése teszi szilárdná az új orientációt.”¹⁶ A folytatásban pedig ennek a gondolatnak a másik oldalát mutatja meg.

Az 1891. októberi kölcsön bukása, illetve az oroszországi konjunktúra megszűnése 1891–1892-ben súlyosan ránehezedik a francia-orosz közlekedés sorsára. Ebben a helyzetben azonban a német pénzügyi körök képtelenek helyettesíteni a franciákat, így az oroszoknak nincs más választásuk, mint megkötni a szövetséget a Francia Köztársasággal. Tehát „az európai gazdasági feltételek – állapítja meg Girault – gyakorlatilag lehetetlenné tettek mindenféle politikai változtatást...”¹⁷

Ezen a ponton lényegesen eltér Manfred és Girault véleménye. A szovjet történetíró – mint már említettük – túlzásnak tartja, hogy a gazdasági tényezők közvetlenül hassanak a politikai harc menetére. És míg ő a politika elsőbbségét hangsúlyozza, addig francia kollégája szerint ennek az ellenkezője is előfordul. És nem csak oly módon, hogy az egyik esetben a gazdaság a meghatározó, a másikon pedig a politika, hanem úgy is, hogy egy azonos esetben mindkét variáció megjelenhet. Például a francia-orosz szövetség létrejötte a diplomáciai elszigeteltség megszűnését jelenti francia szempontból, s egyben a politika elsőbbségét. Az Oroszország által kínált lehetőségek viszont – biztos és jövedelmező kötvények, korlátlan tőkelehelyezés stb. – a gazdasági faktort tolják előtérbe.

Ezenkívül Girault, ellentétben Manfreddel azt is hangsúlyozza, hogy a diplomata cselekvése és a gazdasági helyzet között van megfelelés, összefüggés. Csupán igazolni nem lehet dokumentumokkal, hogy egy politikai döntés egy adott gazdasági körülmény hatására született meg.

Tehát „...René Girault olyannak tekinti a politikát és a gazdaságot, mintha intim módon összefonódtak volna, illetve olyannak, hogy nem lehet egymástól megkülönböztetni őket.” Ez már Jean-Baptiste Duroselle véleménye, aki legújabb munkájában a nemzetközi kapcsolatok területén végzett több évtizedes kutatásainak eredményeit, tapasztalatait hatalmas politológiai „hőskölteménnyé, látomássá” formálta, rendszerezte. Munkája egyik alfejezetében három francia történésznek a gazdaságról alkotott véleményét foglalta össze röviden.¹⁸ Girault után Jacques Thobie következik: „ő úgy véli – írja róla Duroselle –, hogy politika és gazdaság teljesen különböznek; de – Marx Károly gondolatával egyezően – úgy, hogy egyedül a gazdaság a döntő.” A harmadik történész a már idézett Raymod Poidevin: „ő azt tartja, két szféra létezik, az egyik politikai, amelyik a kormányok sajátja; a másik gazdasági, ahol üzleti körök mozognak, és ez a két szféra ha-

tással van egymásra, egybeesnek, anélkül azonban, hogy az egyik vagy a másik szüntelenül döntő hatást gyakorolna.”

E rövid összegző végén maga Duroselle is állást foglal. Eszerint ő Poidevin megoldása felé hajlik.

Ha általános érvényű következtetést szeretnénk levonni a bemutatott vélemények alapján arról, hogy a nemzetközi kapcsolatok alakulásában melyik tényezőnek, a gazdaságnak vagy pedig a politikának van-e döntő súlya, nehéz helyzetbe kerülünk. A vélemények, amint ezt a példák mutatták, megoszlanak. Így legfeljebb Yves Trotignon egyik megjegyzését ismételtethetjük: „ez az a kérdés, amelyért már sok tinta elfolyt”,¹⁹ de egyértelmű következtetés, vagy magyarázat nem született meg. Ennek ellenére talán mégsem volt hiábavaló a tintaáldozat. Mindenekelőtt azért, mert azt a következtetést a bemutatott vélemények alapján mégis levonhatjuk, hogy a nemzetközi kapcsolatok mozgására láthatóan nincsen általános érvényű, minden egyes esetre egyformán alkalmazható magyarázat. Úgy tűnik, az államok külső cselekvését nem lehet egyetlen döntőnek tekintett tényező – akár a gazdaság, akár a politika (stratégia) – alapján megmagyarázni. A két faktor végülis elválaszthatatlan egymástól. Oylkor előzik, olykor kiegészítik egymást, máskor teljesen összefonódnak, egyazon kérdés történeti fejlődésében viszonyuk megváltozhat, és az sincs kizárva, hogy a folyamat sodrában ellentétbe kerüljenek egymással. Ezért oly nehéz megvonni a hárt, hogy hol ér véget a gazdaság, és hol kezdődik a politika.

Jegyzetek

1. La politique étrangère et ses fondaments
Rapports préparés sous la direction de Jean-Baptiste Duroselle Paris 1954.
2. La politique étrangère et ses fondements (szerk.: J.-B. Duroselle) Jacques Grunwald: L'influence des facteurs économiques sur les décisions dans la politique étrangère de la France (3–32.)
3. Bertrand Gille: Finance internationale et Trusts (Revue historique 1962. április–június 291–327.)
4. Pierre Renouvin – Jean-Baptiste Duroselle: Introduction a l'histoire des relations internationales Paris 1964.
5. id.m. 168.
6. P. Renouvin – J.-B. Duroselle: id.m. 139.
7. René Girault: Emprunts russes et investissements français en Russie 1887–1914. Paris 1973. 92.
8. P. Renouvin-J.-B. Duroselle: id. m. 140.
9. R. Girault: id.m. 592.

10. Raymond Poidevin: Finances et relations internationales 1887–1914. Paris 1970. 59.
11. id.m. 58.
12. id.m. 5.
13. A.Z. Manfred: Obrazování ruskko-francuszkogo sojuza Moszkva 1975. 288–289.
14. Eugen Calschi: Les relations financières entre la France et la Russie de 1886. à 1892, Paris 1963. 123.
15. René Girault: id.m. 90.
16. id.m. 581.
17. id.m. 582.
18. Jean-Baptiste Duroselle: Tout Empire périra
Une vision théorique des relations internationales Paris 1981. 171–172.
19. Yves Trotignon: La France au XXe siècle
Paris 1976. tome I. 35.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

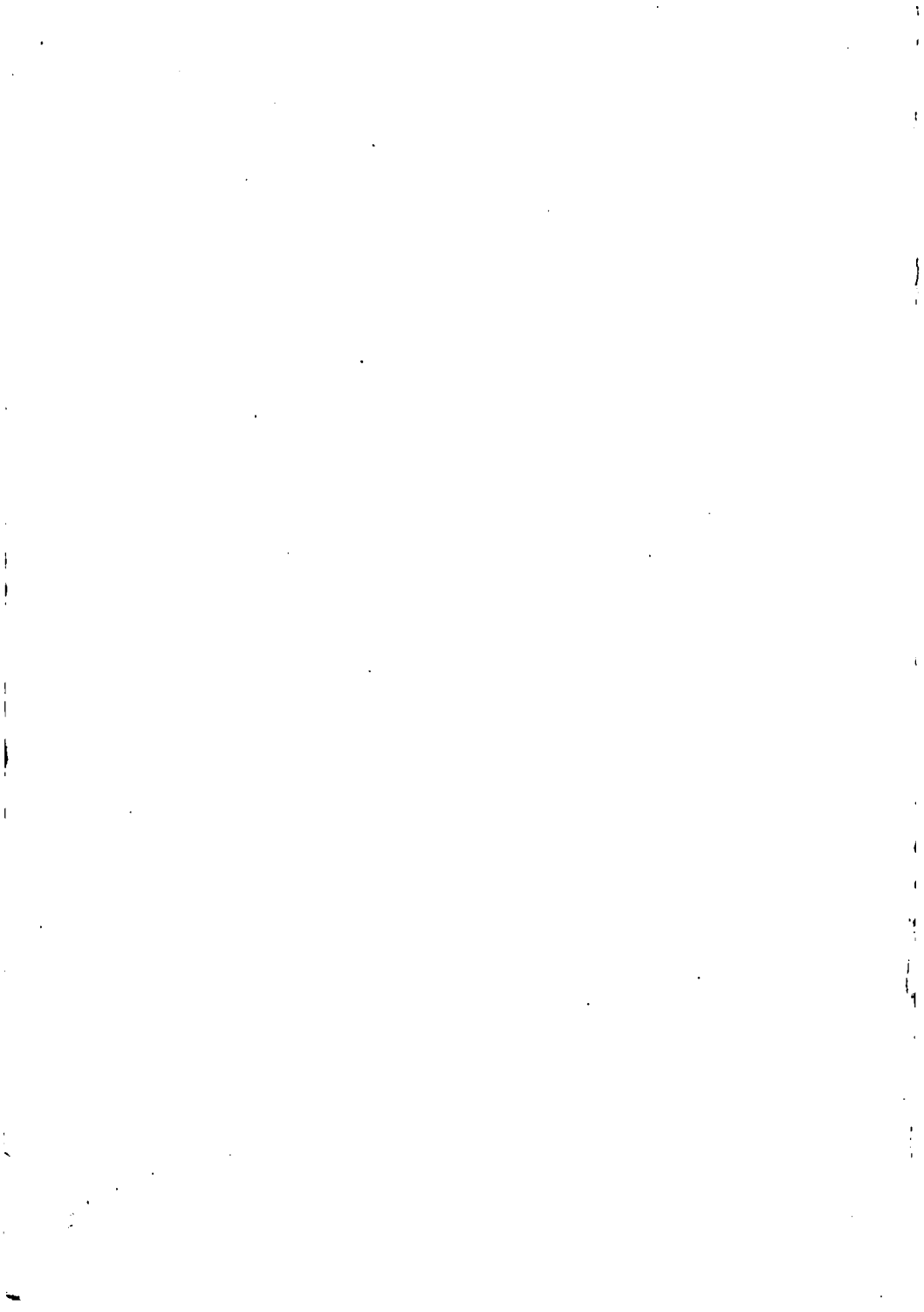
57779

10

VILÁGTÖRTÉNET

'83/4

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Ormos Mária,

szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

MARX KÁROLY

Irfan Habib: Marx észrevételei Indiáról	3
Makkai László: Marx a feudalizmusról	21
Marx Károly és a szociáldemokrácia. (Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papcke és Otto Reinhold beszélgetése)	43
Marx Károly: 100 megjegyzés (Kerekasztal beszélgetés az Angol Kommunista Párt tagjaival)	63
V.M. Dalin — N.I. Nyepomnyascsaja: Történeti tárgyú könyvek Marx könyvtárában (Részletek)	83
Jemnitz János: Egyhetes Marx-konferencia Párizsban	101

Tájékoztató

Donáth Péter: Lunacsarszkij a memoáíró	106
Anatolij Lunacsarszkij: Forradalmár portrék	118

Folyóiratrepertórium (Válogatás 1980 második negyedév folyóirataiból)	130

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

**Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József Nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.**

Éves előfizetési díj: 92,— Ft, példányonkénti eladási ár: 23,— Ft.

**Index-száma: 25.886
ISSN 0083–6265**

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8314208 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

MARX ÉSZREVÉTELEI INDIÁRÓL

(A Marx halálának 100. évfordulójára rendezett
linzi konferencián elhangzott előadás szövege)

Karl Marx halálának századik évfordulója egybeesik két írása megjelenésének százharmincadik évfordulójával. Ezek a cikkek, amelyek egy New York-i újság londoni levelezőjének jelentéseiként láttak napvilágot, az indiai történettudomány fontos dokumentumaivá váltak. A New York Daily Tribune-ben 1853. június 10-i és július 22-i keltezéssel megjelent két cikkében Marx hozzálátott a gyarmatosítás előtti indiai civilizáció alapvető mechanizmusainak, az indiai brit uralomnak, valamint India fejlődése és felszabadulása jövőbeli folyamatának az értelmezéséhez. Bármilyen kíváncsiak is ezek a cikkek, és bármekkora hatást is gyakoroltak az Indiai Nemzeti Mozgalomra, mégsem tekinthetjük ezeket az írásokat Marx India-értelmezése teljes kifejtéseinek. Egyrészt azért, mert Marx korábban már más írásokat is publikált Indiáról, másrészt azért, mert 1853-ban írt cikkei után tovább folytatta tanulmányait és elmélkedéseit.

Az 1850-es években Marx különböző cikkeket írt ennek az újságnak, amelyekben fontos megfigyeléseket tett Indiáról; több fontos, kiegészítő megjegyzést találhatunk Marx és Engels korabeli levelezésében, és azokban a cikkeken, melyeket Engels írt, Marx kérésére.¹

1857–58 folyamán Marx papírra vetette a híres *Grundrissé*-t, és tisztázó-előkészítő jegyzeteit a *Tőké*-hez, és ezekben megkísérelte elhelyezni Indiát a pre-kapitalista formáció általa kialakított rendszerében.² De éppen a *Tőké*-ben, pontosabban annak 1867-ben megjelent első kötetében meglehetősen átalakította (fontos szövegmódosításokkal, megjegyzésekkel, és új szövegrészekkel) Indiáról alkotott fő téziseit, s jelentőségüket azáltal is megnövelte, hogy beillesztette a kapitalizmusról alkotott nagyszabású elemzésének klasszikus keretei közé. Értékes kijelentéseket tartalmaz a *Tőke* poszthumusz két további kötete is, amelyeket Engels adott ki, Marx jegyzetei alapján.³

1867 után az Indiára történő utalások kissé csökkentek Marx kiadott írásaiban, bár a szerző érdeklődése nem szűnt meg, ahogy ezt az indiai tör-

*Centre of Advanced Studies in History Aligarh Muslim University Institute

ténelemről 1857 után elejtett megjegyzései is tanúsítják.⁴ Morgan és Kovalévsky műveinek olvasása után a faluközösségek iránt is fetámadt az érdeklődése.⁵

Marx Indiáról alkotott nézeteinek felbecsülésével csaknem minden művét figyelembe kell vennünk, amit harminc év alatt írt. Ráadásul nem lehet egyszerűen egymás mellé helyezni írásait, hiszen időnként Marx nézetei is változtak, s különösen sokat változott a prekoloniális Indiáról alkotott interpretációja.

A PREKOLONIÁLIS TÁRSADALOM

1. A hagyományos általánosítások

Amikor Marx 1853-ban a brit hódítás előtti indiai társadalomról írt, valószínűleg Hegelnek az indiai civilizációról alkotott értelmezéséből indult ki.

„A hinduknak nincs történelmük”, mondta Hegel, „se olyan fejlődésük, amely valódi politikai állapotot hozna létre”.⁶ Az indiai kultúra közismert terjedése „néma, tétlen terjeszkedés”. Így aztán „India népe nem hajtott végre hódításokat, de minden alkalommal legyőzte önmagát.”⁷ Lényegileg ezt az ítéletet ismétli Marx a jól ismert részletben:

„Az indiai társadalomnak nincs történelme, legalábbis nincs ismert történelme. Amit mi a történelmének tekintünk, az nem más, mint a sikeres hódítók története, akik birodalmakat alapítottak ennek az ellenállásra képtelen és változatlan társadalomnak passzív bázisán.”⁸

Hegel az indiai („hindu”) kultúra ideológiáját a „képzelet” panteizmusának tekintette, amely „minden véges létező egyetemes istenítésében, és az Isteni degradációjában”, az embernek „a személyiségről és a szabadságról” való lemondásában fejeződik ki.⁹ Ezért „az emberi életet tisztelő moralitást nem találhatjuk meg a hinduk körében.”¹⁰ Hasonlóképpen Marx is arról beszél, hogy „maga a gyilkosság vallási rítus Hindusztánban – a természet állatias imádata, amelynek lealacsonyodása abban a tényben mutatkozik meg, hogy az ember, a természet ura, rajongva térdrehullik Hanumán, a majom és Szabbala, a tehén előtt.”¹¹

A társadalom valóságos megszerveződésében az isteni formák sokaságával a kasztok sokasága járt együtt. Hegel elismerte, hogy ez fejlődést jelent a differenciálatlan társadalomhoz képest, de ugyanakkor kárhoztatta is a kasztrendszert, amely kemény szabályaival megalapította „a legdegra-

dálóbb szellemi szolgásgátot".¹² Az indiai faluszervezetben is a változhatatlan szigorúságot érzékelté:

„A falvak teljes jövedelme, ahogy azt már említettük, két részre oszlik, egyik a rádzsáé, a másik a termelőké; de elkülönített részt kap a helyi főnök, a bíró, a víz felügyelője, az istentisztelet számára rendelt brahman, az asztrológus (szintén brahman, aki megmondja a szerencsés és szerencsétlen napokat), a kovács, az ács, a fazekas, a mosó, a borbély, az orvos, a táncosnők, a muzsikusz, a költő. Ez szilárd és változatlan, s nincs önkénynek alávetve. Az ilyen falu teljesen független. További kapcsolat fejedelem és alattvalók között nem áll fenn. Minden politikai forradalom tehát közömbösen zajlik le a közösséges indiai előtt, mert az ő sorsa nem változik.”¹³

Mindezt Marx elismétli a faluközösségről adott hasonló leírásában, ahol *in extenso* idézi Hegel feltehető forrásának, az 1812-ből származó, híres *Fifth Report*-nak (ötödik jelentés) egy részletét.¹⁴ Marx nemcsak kárhoztatja ezeket a „kasztrendszerből és rabszolgaságtól bemocskolt közösségeket”, de a politikai eseményektől való elszigeteltségüket is hangsúlyozza. Felháborodva ír az indiai falvak „barbár önzéséről (barbarian egoism), amellyel „néhány nyomorult földdarabra fordítva figyelmüket némán túrik a birodalmak összeomlását, az elmondhatatlan embertelenségek elkövetését, nagyvárosok lakosságának a lemészárlását, úgy tekintve mindezt, mint természeti jelenségekre.”¹⁵

Ezekre az összehasonlításokra nem azért került sor, hogy kimutassuk: Marx Hegelt ismétli, hanem azért, hogy aláhúzzuk velük azt a tényt, hogy gyökeresen eltérő kritikai megközelítése ellenére, Marxnak kora legjobb polgári gondolkodói körében elfogadott előfeltevéseiből kellett kiindulnia. Ami döntő jelentőséggel bír, az az, hogyan bírálta felül, és helyezte el egy teljesen eltérő analitikus szerkezetben ezeket az előfeltevéseket.

Marx kezdettől kizárólag azokat a tényszerű alapmegállapításait vette át a hegeli általánosításoknak, amelyeket kellően megalapozottnak talált. Már 1853-ban megismerkedett a *Fifth Report*-tal (1812), e terjedelmes dokumentummal; Wilks *Historical Sketches of South India* (Történelmi vázlatok Dél-Indiáról, 1810) című művével, amelynek a faluközösségekről szóló részletét valószínűleg felvázolta egy Engelshez intézett levelében,¹⁶ John Campbell *Modern India*-jával (1852); James Mill *History of British India*-jával (Brit-India története, 1806–18),¹⁷ a parlamenti viták és jelentések köteteivel, különösen azokkal, amelyek megelőzték az 1853-as Charter Act-ot. Többször utalt a *Manusmriti*-re („Manu”), amelyet Sir Wil-

liam Jones fordításában olvasható¹⁸; és arra is hivatkozott, hogy olvasta François Bernier útleírását, amely igen hatásosan mutatta be a mogul birodalmat Aurangzeb idején.¹⁹

Ezzel figyelemreméltó olvasottságra tett szert, amellyel már ellenőrizhette Hegel túlzó kijelentéseit. Marx Indiáról alkotott koncepciójában nem követte hűségesen Hegelt: azt tette a nagy filozófus Indiáról alkotott koncepciójával, amit dialektikájával, „megfordította”. Egy Engelshez írt levelében már korábban feltette a kérdést: „Miért jelenik meg a Kelet története a vallások történetének alakjában?”²⁰ Azok a vallások sajátosságok, amelyeket Hegel az indiai kultúra alapjai között tartott számon, maguk is az indiai társadalmi szervezet, pontosabban: a faluközösség következményei voltak.²¹ Végsősoron – ahogy Marx 1853-ban elgondolta – ez volt a döntő jelentőségű intézmény, s gyakorlatilag minden ebből eredt.

2. A faluközösség

Nem meglepő, hogy Marxot ekkoriban fellelkesítette az indiai faluközösség felfedezése. Már a *Német Ideológiá*-ban megtörténtek az előkészületek a fő prekapitalista tulajdonformák feltárására. Időrend szerint megkülönböztették egymástól (a) a vadászaton, halászaton, korai mezőgazdaságon, a „fejletlen termelési színvonal”-on alapuló „törzsi” tulajdont, (b) az „ókori közösségi és állami tulajdon”-t, amely a polgárok és a rabszolgák közötti osztálykülönbségeket hozza létre, és (c) a „feudális vagy rendi” tulajdont, jobbágyi sorba taszított parasztsággal.²² Ezek a formák jórészt hipotetikusak voltak, bár a (b) tulajdonformát Marx a római társadalom, a (c) formát pedig a nyugateurópai társadalom tanulmányozásából szűrte le. Ekkor úgy tűnt, hogy India a tulajdonforma, a gazdasági és társadalmi kapcsolatrendszer alapján hozzávetőlegesen beilleszthető a (b) formációba,²³ az angol megfigyelők leírásai is azt a nézetet erősítették meg, hogy a prekapitalista társadalmak – ellentétben a kapitalista társadalommal – az „eszmék törvényei” szerint járnak útjukat.

A *Tőke* első kötetében (1867) Marx az Indiai faluközösség fő jellegzetességének „a föld közös tulajdoná”-t nevezi.²⁴ Mit jelent ez pontosan? Marx gyakran úgy beszél, mintha arról lenne szó, hogy a falusiak a földet „közösen művelik”. Forrása e tekintetben valószínűleg Wilks, aki így írt:

„Olykor közösen művelik meg egy falu földjét, és a termést munka

szerint osztják szét, de általában minden birtokos a saját földjét műveli.”²⁵

Ez az állítás — melyet Marx a *Tribune* számára írt, és amelyet 1853-as cikkében idéz, — nem jelent meg a *Fifth Report*-ban, de egyik 1853-ban írt leveléből már úgy tűnik, ismerte Wilks leírását:

„E közösségek némelyikében a falu földjeit közösen művelik meg, többségükben azonban minden birtokos a maga földjén szánt-vet.”²⁶

A *Grundrisse*-ben Marx megemlíti, hogy „India néhány törzsénél” fennmaradt „a munka közös megszervezése”.²⁷ A *Tőke* első kötetében szorosán követte Wilks-t, sőt idézte is; a faluközösség közös földművelését pedig „a legegyszerűbb formá”-nak nevezte.²⁸

A közös mezőgazdasági tevékenység és a közös tulajdon közötti történelmi kapcsolatot Marx már a *Grundrisse*-ben (1857–58) felvetette. A közös tulajdon a közös mezőgazdasági tevékenységből származik, de ha már létrejött, fennmaradhat az egyéni gazdálkodás korában is.²⁹

A *Tribune* számára — a *Grundrisse* összeállításával egyidőben — írt cikkében Marx a „hindusztáni intézmények behatőbb tanulmányozását” sürgette, hogy alátámaszthatóvá váljon az a véleménye,

„hogy a hinduk földje eredetileg a faluközösség birtokában volt, amelynek hatalmában állt a földet kiadni az egyének számára, megművelésre.”³⁰

Mindezen Marx nyilván azt érti, hogy a falu vezetője a vállalkozó parasztok vagy az idegenek számára ugart enged át, megművelés céljából. Marx szerint a jogfejlődés a falu területi tulajdona felé vezetett.

A *Grundrisse*-ben Marx kijelenti, hogy a faluközösségi tulajdon különbözteti meg az „ázsiai” közösségformát, a két másik, fejlett közösségformától, a rómainól (ahol a földet a városi közösség birtokolja) és a germántól (ahol a tulajdon egysége a birtok).³¹

A közös földtulajdon mellett Marx felismert két, egymásnak látszólag ellentmondó jelenséget is, amelyek mélyen beágyazódtak az indiai faluközösségek világába. Az egyik a munkamegosztás kifejlődésének hiánya, amely „a mezőgazdasági és kézműves tevékenység domesztikális egységét” eredményezi. Ez a megfigyelés az 1853-as *Tribune*-cikkében is felbukkant már, központi helyét megőrizte, és a *Grundrisse*, valamint a *Tőke* első kötetében ugyanúgy visszatért, mint igen sok egyéb írásában.³² A másik oldalról viszont kifejlődött egy ellentétes irányú szélsőség: „egy megváltoztathatatlan munkamegosztás létrejött. Ez a kasztrendszeren keresztül realizálódott, amely „a természeti törvények rendíthetetlen erejével” örök-

letessé tette „az egyéni mesterember, a kovács, az ács stb.” hivatását. Gazdasági alapját mindennek a „változatlan piac” képezte, amelyet a közösség nyújtott az iparos számára, megátolva az egyszer már rögzült társadalmi munkamegosztás bármily módosulását.³³ Bár e munkamegosztás klasszikus megfogalmazása a *Tőke* első kötetében található, Marx nyilván kezdettől tisztában volt az örökletes foglalkozások és a kasztrendszer jelentőségével.³⁴

Marx 1853-ban helytelenítően emlegette az indiai faluközösség inhere ns „stagnáló, vegetatív életét”.³⁵ 1857–58-ban már azt állította, hogy a közösség változatlanságának oka saját struktúráin belül rejlik.

„A legszívósabban és legtovább szükségszerűen az ázsiai forma tartja magát. Ez az előfeltételében rejlik: abban, hogy az egyes nem önállósul a közösséggel szemben; abban, hogy a termelésnek önfenntartó köre, mezőgazdaság és kézműipar egysége, stb. van.”³⁶

Máshol Marx úgy érvelt, hogy az egyik törzsnek a másik által történő meghódítása, a meghódítottak társadalmának belső struktúráival együttműködve elősegítette a tulajdonformák megváltozását, a rabszolgaság vagy a jobbágyság kifejlődését. De az indiai közösségnek belső szilárdsága miatt az alávetettség nem változtatja meg alapvető természetét:

„A rabszolgaság és a jobbágyság csak a törzsi társadalmon alapuló tulajdon egyszerű továbbfejlődése. Szükségszerűen megváltoztatják a tulajdon formáját, de az ázsiai formával szemben szinte tehetetlenné válnak.”³⁷

Itt azonban szem előtt kell tartani, hogy Marx a közösség belső kon díciói ról beszél, és nem a társadalom egészéről, és már a *Tribune*-nak írott 1853-as cikkében megemlítette a faluközösségen belül létező rabszolgaságot.³⁸ Azt akarta mondani, hogy a „hódítók” nagyobb többletre tehetnek szert, ha a gazdaságilag megszilárdult közösséget zsákmányolják ki, mintha azokkal az egyénekk el törődnek, akikből a közösség összeállt.³⁹ A kizsákmányolási rendszert, amelynek az indiai faluközösségeket alávetették, Marx despotizmusnak nevezi, és csak ennek a leírásával tekinthetjük teljesnek az indiai prekolóniális társadalomról alkotott képét.

3. Despotizmus, többlet és árucikkek

Marx már olvasta Bernier írását 1853-ban, és egy Engelshez írt levele ben bőségesen idéz belőle. Bernier fő tézise az volt, hogy a mogul biro-

dalom és a többi keleti állam azért hanyatlott, mert nem létezett a föld magántulajdona. Marx megjegyezte Bernier-nek azt az állítást, hogy a király volt „az egyetlen és kizárólagos tulajdonosa valamennyi földnek”, és hozzátette:

„Bernier joggal abban látja Kelet valamennyi jelenségének alapját – Törökországról, Perzsiáról, Hindusztánról beszél –, hogy magántulajdon nem létezik. Ez az igazi kulcsa még a keleti mennyországnak is.”⁴⁰

Bernier leírását, amely bemutatja, hogy az indiai tulajdon rendszere teljesen eltér az európaítól, nem lehetett összeegyeztetni a közös tulajdon létezésével. Marx a *Grundrisse*-ben akarta megoldani a problémát. Ha a tulajdont a közösség vagy az állam birtokolja, az egyén „ténylegesen nincstelen”. Marx ezek után bevezeti a tulajdon és a birtoklás megkülönböztetését, így „a mindezen kis közösségek felett álló összefoglaló egység jelenik meg felsőbb tulajdonosként, vagy egyetlen tulajdonosként, a valóságos közösségek pedig ennél fogva csak örökös birtokosokként.”⁴¹

Továbbá:

„Az összegység – amely a despotában realizálódik, mint a sok közösség atyjában...A többlettermék...ennélfogva magamagától ezé a felsőbb egységé. A keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látzó tulajdonnélküliség közepette ennélfogva valójában alapzatként ez a törzsi vagy közösségi tulajdon létezik.”⁴²

Az uralkodó tulajdonának e meglehetősen misztikus elképzelésével azonban Marx hónapokon belül felhagyott, miután papírra vetette. Az indiai hűbértulajdonokról a *Tribune*-nak írt, 1858-as cikkében helyeslően idéz egy olyan véleményt, amely szerint

„a kormányzat állítólagos tulajdona nem más, mint a feudális jogon alapuló törvénykönyvekből elvont jogcím, amelyet elméletben valamennyi országban elismernek, bármekkora is legyen a kormány rendelkezésére álló hatalom, amellyel szükségleteinek megfelelően adót vet ki a földekre.”⁴³

Ennek az idézetnek az utolsó szavaival Marx valószínűleg arra utal, hogy az uralkodó földtulajdona összefügg a földadó mértékével. Ha ettől függött a többlet mennyisége, ami tulajdonképpen bérleti díj volt, akkor a király valóban megszabhatta, milyen kötelességei vannak a földbirtokosnak.⁴⁴ Ennek van döntő jelentősége az uralkodónak, mint birtokosnak az elismerésével kapcsolatban. Az érvelés a *Tőke* 3. kötetében vált explicitté, abban a szövegrészben, amelyet Marx 1863–67-ben állított össze:

„Ha nem magánföldtulajdonosok, hanem mint Ázsiában, az állam az, ami velük közvetlenül szembelep, mint földtulajdonos, és egyszerűen szuverén, akkor járadék és adó egybeesik, vagy helyesebben, akkor nem létezik a földjáradék e formájától különböző adó. Ilyen körülmények között nem szükséges, hogy a függőségi viszony akár politikailag, akár gazdaságilag szigorúbb formát öltjön, mint amely minden alattvalói helyzetben közös ezzel az állammal szemben. Itt az állam a legfőbb földesúr. A szuverenitás itt a nemzeti méretben koncentrált földtulajdon. Ám ezért ekkor nem is létezik semmiféle magánföldtulajdon, bár létezik a földnek, mind magán-, mind közös birtoklása és hasznélvezete.”⁴⁵

A „keleti despotizmus” tehát Marx analízise szerint lényegileg járadék-feltevő szuverenitás, és gyakorlatilag nem rendelkezik olyan politikai vonásokkal, mint az önkényuralmi, vagy abszolút monarchia, amelyekkel az európai liberális gondolkodás ruházta fel.⁴⁶

A *Tribune* 1858-as cikke, amelyből már idéztünk, arra utal, hogy Marx tisztában volt a brit hódítás előtti indiai társadalom komplexitásával, ahol nem létezett egyszerű „hűbéres” kapcsolat a paraszt és az állam között, ehelyett inkább egy trianguláris kapcsolat állt fenn, amelyben más osztályok, név szerint a „zamindárok” is igényt tartottak a többletre. Marx felismeri, hogy a magukat földbirtokosnak tartó zamindárok alá voltak vetve a kormány adókivetéseinek, s a parasztot bérlővé súlyesztették. Marx mégis idézte azt az ellentétes és hivatalos brit véleményt, amely szerint „a zamindárok és a talukdárok a kormány tisztviselői, akik ellenőrzik, begyűjtik és a fejedelemnek adják át a falura kivetett adót.”⁴⁷

Más szavakkal: állítólagos jogaitak bitorlással szerezték meg az államtól. De azért „az előírások kedveztek számukra”, és „Oudh-ban ezek a feudális földbirtokosok igen nagy mértékben korlátozták mind a kormányzat törekvéseit, mind a termelők jogait”.⁴⁸

Döntő fontosságú ezekben a megfigyelésekben, hogy Marx számára az ázsiai államot nem képviselte egyszerűen egy magánszemély, vagy egy „felsőbb közösség”; az állam magában foglalt egy meghatározott társadalmi osztályt, amely kisajátította a terméktöbbletet az adóbérlés mechanizmusának eszközével. Csak ilyen osztályból fejlődhetett ki, a többlet-elsajátítás folyamatának területi terjeszkedése során, a földesúri jogokkal rendelkező helyi mágnások, akik elnyerhették egy olyan óvatos írótól, mint Marx, a „feudális földbirtokosok” címet.

Ha az egyéni földesúri birtok bitorlás révén kifejlődhetett az állami

földbirtokból, vajon az állami nem a hódítás aktusa, a legteljesebb bitorlás révén jött létre? 1853-ban Marx valóban arra gondolt, hogy a „földbirtok hiányá”-nak, vagyis az állami tulajdonnak intézményét „egész Ázsiában” a muszlim hódítók alapíthatták meg.⁴⁹ Ez az elgondolás igen fontos következményekkel jár, hiszen azt sugallja, hogy az adóbérllet legteljesebb formájában az iszlám politika egyéni sajátossága volt. Később Marx nem elevenítette fel ezt a gondolatot, amely igen sajátos értékekkel bír, mert arra utal, hogy Marx még 1853-ban is hajlott annak elismerésére, hogy maga a történelem is közrejátszhatott az indiai vagy ázsiai társadalmi szerkezet alapvető formáinak létrejöttében.

Úgy tűnik, Marx egy igen fontos szempontból módosította, vagy finomította elképzeléseit a *Tőke* első kötetének kiadását megelőző tizenegynéhány év alatt. A cseréről, vagy a kereskedelmi cikkek termeléséről van szó, amely alapvető fontossággal bír a prekolonális indiai társadalom történelmi természetének értelmezésénél. A *Grundrissé*-ben Marx megjegyzi, hogy valamennyi közösségben (indiai, római, germán) „a gazdasági cél a használati érték termelése”, vagyis a közösség igen kis mennyiséget termel csere céljából.⁵⁰ „A cserére alapozott termelés rendszere” a kommunális forma „történelmi felbomlását” jelzi.⁵¹ A *Tőke* harmadik kötetében azt olvashatjuk, hogy az „indiai közösség”-re, akár az európai antikvitásra vagy a középkorra a „natúrális gazdálkodást” fenntartó „termelési mód” a jellemző – vagyis a nem csere céljából termelő gazdaság. A *Tőke* első kötetében Marx kimutatja, hogy a többlet kieroszakolható és elfogyasztható a csere közvetítése nélkül is. Az indiai mágnások helyzetét példaként hozza fel:

A mágnás a mezőgazdasági termékek többletét, mint járadékot kisorsátja, majd részben természetben elfogyasztja, részben átengedi a „mezőgazdasági dolgozók”-nak. A termelés és az újratermelés fokozatosan bővülő mértékben követi egymást itt, nemcsak a tőke beavatkozása nélkül, ahogy Marx hangsúlyozza, de az árucseré minden formájának a hiányában.⁵²

Nyilvánvalóan Richard Jones volt Marx forrása, és ha más Marx-írásokat nem ismernénk, azt kellene hinnünk, hogy a régi indiai társadalmat a közösségen belüli és kívüli csere teljes hiánya jellemezte. De a *Tőkének* ugyanebben a kötetében fellelhető, klasszikussá vált részlet minden kétséget eloszlat az indiai közösséggel kapcsolatban, és bebizonyítja, hogy Richard Jones mágnása Marx szerint nem volt jellemző az indiai társadalom egészére, mindössze egy lehetőséget illusztrált, nem többet.

A *Tőke* szóban forgó részletében Marx szembeállítja a falu belső termelési körülményeit „a munkának az indiai társadalom egészében árucseré által közvetített megosztásával”. Így a falun kívül a csereérték és nem a használati érték uralkodott. Itt „csupán a termékek többlete változik át áruvá, részben megint először az állam kezében, amelyhez egy meghatározott mennyiség emberemlékezet óta odaáramlik, mint természetbeni járadék.”⁵³

Ezek az állítások döntő fontosságúak, bár ritkán vonták le belőlük a kellő következtetéseket. Azt jelentik, hogy

(a) A paraszt termékeinek egy részét önfenntartás céljából termelte meg, és ez nem jutott el a piacra.

(b) A maradék – a többlet-termék – egy részét a paraszt természetbeni járadékként befizette. Marx szerint ez volt a többlet normális kisajátítási módja Ázsiában.⁵⁴ Miután a terméket elvették a paraszttól, az a piacra került az állam jóvoltából, és így vált árucikké, a falun kívül.

(c) A többlet másik (feltehetően kisebb) része a falun belül vált árucikké, mert az a paraszt termelte, amelyik pénzjáradékot fizetett. Az árucikkek piaca mégis a falun kívül maradt.

Az önálló gazdálkodás így csak a falura korlátozódott; a falun kívül az árucseré-forgalom dominált, és sajátos működésével munkamegosztást eredményezett. Meghökkenítően nagy a különbség a prekolonális India és „sok ókori latifundium, Nagy Károly villái s többé-kevésbé az egész (európai) középkor” között, ahol a mezőgazdasági terméknek semmilyen, vagy csak nagyon jelentéktelen része kerül be a forgalomba, sőt még a termék azon részének is csak viszonylag jelentéktelen része, amely a földtulajdon jövedelmét képviseli.⁵⁵ Lehetséges talán, hogy Marx a pénzgazdálkodás magasabb szintjét tételezi fel a prekolonális India, mint a középkori Európa esetében?

Kár, hogy nem tudjuk, miért érezte Marx annak a szükségét, hogy ilyen nagy súlyt fektessen az indiai árucseré-forgalom jelentőségére. Valószínűleg rábukkant a *Fifth Report*-ban a járadékot pénzben fizető parasztokra történt utalásokra.⁵⁶ A *Tribune*-cikkben arról is írt, hogy a bengáli zamindárok helyét a Permanent Settlement (állandó letelepedés) hatására „spekuláns kereskedők” vették át.⁵⁷ E spekulánsoknak már a régebbi társadalomban is jelentős kereskedelmi tőkével kellett bírniuk, hogy később felvásárolhassák „Bengál összes földjét”.

1853-ban, Bernier művének elolvasása után Marx valószínűleg úgy gondolta, hogy az indiai városok, Bernier leírása szerint, a modern európai

városoktól különböző gazdasági alapra épültek: „tulajdonképpen nem mások, mint katonai táborok (military camps).” Egy Berniertől kölcsönzött hosszú idézettel hangsúlyozza a katonák és a táborokat követő elemek nagy számát, és hajlamukat arra, hogy a létminimum szintjén éljenek.⁵⁸ Ezek az állítások azt a véleményt igazolják, hogy a többletterméket a városokban az uralkodónak és nemességének az égisze alatt fogyasztották el; semmi nyoma annak, hogy a városi gazdaság a közvetlen fogyasztásra vagy az árucserére épülne. Valójában azonban Marx felismerhette, hogy Bernier leírása szerint minden tranzakcióban a pénz-fizetés a norma.

1853-tól Marx arra a kérdésre kereste a választ, miért sikerült az indiai vagy ázsiai államnak az adót bérösszeggé változtatni, amíg erre Európában nem került sor. Mindez részben az indiai közösség „ellent-nem-álló” természetével magyarázható, de egy eredetileg Engels nevéhez fűződő gondolat kidolgozása során megtalálta az államnak a termelés felett gyakorolt közvetlen ellenőrzése mögött álló gazdasági tényezőt. Ez a mesterséges öntözés volt, amelyet azon a szinten, amelyre Indiában szükség volt, csak a centralizált despotizmus hajthatott végre.⁵⁹ Miután a tézis 1853-ban felvetődött, a *Grundrisse*-ben, majd a *Tőke* első kötetében ismét felbukkant.⁶⁰ Engels 1878-ban az *Anti-Dühring*-ben — amelyet Marx átnézett — ismét előtérbe állította ezt a gondolatot.⁶¹ Kellő megalapozása nem történt meg, de még így is elég hatásos volt ahhoz, hogy megindítsa a „hidraulikus társadalmak”-ról teoretizáló szakirodalom áradatát, amelyet Wittfogel *Oriental Despotism* (Keleti despotizmus, 1957) című kötete koronázott meg.⁶²

4. Az ázsiai mód – megfontolások

Marx jóval 1867 előtt kialakította India és (amint gondolta) Ázsia nagy része gyarmatosítás előtti politikai és gazdasági rendszere alapvető elemeinek átfogó elméletét. 1859-ben valószínűleg biztos volt abban, hogy az „ázsiai termelési mód” önálló helyet érdemel az emberiség történelmében.⁶³

Ez a termelési mód, ahogyan Marx kigondolta, két megkülönböztető jellegzetességgel bír, a faluközsséggel és a keleti despotizmussal. Az első fontos szerepet töltött be a munkafolyamat szabályozásában: önfenntartó kistermelés, személyes függőség (individual bondage) nélkül, de meghatározott foglalkozásokkal. A despotizmus lényege az adók és a bérleti összegek azonossága, vagyis a többletnek az államgépezeten keresztül történő

kisajátítása. Míg a természetes gazdálkodás a falvakban fennmaradt, az árucikk-forgalom kifejlődhetett a rendelkezésre álló többlet alapján, a falvakon kívül.

Ha ez így van, a pre-kolóniális indiai társadalom (mint klasszikus „ázsiai” típus) fejlett osztálytársadalom volt, többlet-elsajátító uralkodó osztállyal, és a közösségen kívüli cserére alapozott munkamegosztással. Hobsbawm-nak így aligha lehet igaza, amikor a *Grundrisse* alapján azt feltételezi, hogy „az ázsiai rendszer... még nem osztálytársadalom, vagy ha mégis az, akkor a legprimitívebb formája.”⁶⁴ Éppen ellenkezőleg, erre az időre Marx már minden 1853-as lelkesedését elveszítette, amit Hegelnek ama bizonyos kijelentése iránt érzett, hogy az indiai társadalomnak valójában nincs is történelme. Azt azért fenntartotta, hogyha van, akkor „stagnáló”, vagy lassan változó.

Bármilyen meggyőzőnek is tűnhet számunkra az „ázsiai mód” elmélete, amellyel Marx a pre-kolóniális gazdaságot minősítette, jó okunk van azt hinni, hogy 1867 után egyre több fenntartást táplált az „ázsiai” koncepcióval kapcsolatban. Túl sok kérdés maradt megoldatlan.

Az első, meglehetősen komplex kérdés az ázsiai rendszer helyére vonatkozik a társadalmi fejlődés menetén belül. 1859-ben előszavában, amit *A politikai gazdaságtan kritikájához* írt, Marx úgy beszél, mintha az ázsiai mód a klasszikus antikvitás előtt jött volna létre. 1868-ban megerősítette ezt a véleményét, hogy „mindenütt Európában az ázsiai, illetve indiai tulajdonformák alkotják a kezdetet.”⁶⁵ De ezek a korai közösségek nem termeltek többletet, ahogy ezt Engels tisztázza az *Anti-Dühringben* (1878), egy Marx által átnézett és elfogadott könyvben.⁶⁶ A korai közösségek tehát nem sorolhatók be az „ázsiai” rendszerbe, amelynek a többlet-termelés fontos összetevője volt. Az ázsiai rendszer tehát csak párhuzamos folyamat lehet a rabszolगतartó és feudális társadalmak kifomálódása mellett, és nem előzheti meg létrejöttüket. Az *Anti-Dühring* „a keleti despota vagy satrapa” létrejöttét „az osztályok kifomálódásának folyamatában” helyezi el, ahol „az elkülönült, egyéni uralkodók uralkodó osztállyá egyesülnek.”⁶⁷

Amíg az ázsiai vagy indiai társadalom ily módon elvesztette primitív, antik jellegét, Marx nem hagyhatta figyelmen kívül azt a folyamatot, amelynek létezését már régen elfogadta, de következményeire mindeddig kevés gondot fordított. Ha az indiai közösség eredeti formájában közös földművelést folytatott, akkor az egyéni kistermelők kialakulása – amely ma már az uralkodó forma⁶⁸ – egy alapvető változást jelent e „változat-

lan” társadalom történetében. Ellentmondás van a közös tulajdon és az egyéni művelés között is. Ezt a kérdést Marx nem Indiával, hanem Oroszországgal kapcsolatban vetette fel határozottan, de a logika mindkét országra alkalmazható. A közös tulajdon és a megosztott kistermelés kombinációjában

„a mobil tulajdon, amely még jelentős szerepet játszik a mezőgazdaságban, fokozatosan a közösség tagjainak differenciálódásához vezet, és így lehetővé teszi az érdekkonfliktusok kialakulását, különösen az állam pénzügyi nyomásával együtt.”⁶⁹

Mindezt Marxnak Kovalevsky *Communal Landholding* (Közös földtulajdon) című könyvéhez írt feljegyzéseivel együtt kell megfontolnunk, amelyekben már megjegyezte, hogy az indiai faluközösségen belül megjelenik a magántulajdon, ami a közösség ellentmondásainak kiéleződését idézi elő.⁷⁰ Így tehát nem is lehetett tovább fenntartani azt a véleményt, hogy az indiai közösség belsőleg teljesen stagnáló intézmény.

Ugyanezekben a Kovalevsky-műhöz írt feljegyzésekben Marx ismét kifejezi azt a véleményét, hogy az indiai közösségek más rendszerhez tartoznak, mint a római-germán feudalizmus. Itt válik érdekessé, hogy a különbségük nem más, mint az indiai jobbagyság hiánya, és az, hogy a „nem-nemes osztályok” tagjai nem bírnak elidegeníthetetlen földet.⁷¹ Ezek nem olyan jellegzetességek, amelyek miatt az indiai közösségeket alsóbbrendű történeti állapotban leledzőnek tekinthetnénk, még az árucikk-forgalom és a magántulajdon szempontjából sem.

Ha az indiai közösségnek van történelmi fejlődése, akkor ez csak fokozottabban igaz a gazdasági szuperstruktúrára, az úgynevezett Keleti Despotizmus gépezetére nézve. 1853-ban Marx feltette a kérdést, vajon az iszlám politika felelősnek tekinthető-e az uralkodó tulajdonjogaiért?⁷² Lehetséges, hogy Marx később felismerte az ebben rejlő ellentmondásokat. Kovalevsky ugyanabban az 1879-es könyvében, amit Marx olvasott, a „Mahometi elméletet és gyakorlatot” kritizálta, amely állítólag elutasította a föld magántulajdonát.⁷³ Így aztán még az ázsiai államnak, mint a föld birtokosának, és a földmagántulajdon hiányának az elképzelése is megsemmisülni látszott, bár mindez nem érintette szükségszerűen az adó és a többlet (a bérletösszeg) gyakorlati azonosságát.

Marx további olvasmányai közé tartozott Elphinstone *History of India* (I. története) című írása is, amelyről az 1870-es években bőséges jegyzetanyagot készített. A legtöbb lejegyzett tény dinasztia-történeti; Akbáról, a nagy mogul uralkodóról (1556–1605) Marx feljegyezte és alá is húz-

ta, milyen intézkedésekkel növelte bevételeit. Feljegyezte, hogy Akbár a termények egyharmadát adóalappá nyilvánította, és ami még fontosabb, az adót pénzben szedte be, a régebbi árak átlagát kiszámítva az átszámítás-hoz.⁷⁴ Mint láttuk, Marx a *Tőke* első kötetében már elismerte, hogy a földjáradékot részben készpénz formájában fizették be. De ez az információ egész biztosan radikálisan megváltoztatta azt az előfeltevését, amelyet a *Tőke* harmadik kötetében fejt ki, nevezetesen: azt, hogy a termékjáradék volt „a mozdulatlan (stationary)társadalmi állapotok” fenntartója Ázsiában.⁷⁵ A pénz-kapcsolat bevezetése minden elemében ellentmond ennek az előfeltevésnek, mind a természetbeni járadék, mind a „mozdulatlan körülmények” szempontjából.

Végül még az ázsiai „despotizmus” is kezdte elveszíteni korábbi félelmetes jellemvonásait. A.L.H. Gunawardana kimutatja Henry Summer Maine *Lectures on the Early History of Institutions* (Tanulmányok az intézmények korai történetéről, 1875) című művéhez írt jegyzeteiben, hogy Marx kifejezetten szembeszállt minden társadalom felett álló hatalommal, és azt állította, hogy ez a társadalmi ellentmondások miatt jött létre.⁷⁶

Elég is ennyi bizonyíték arra, hogy Marx folytatta Indiáról való tanulmányait 1867 után, s ez oda vezetett, hogy több korábbi elképzelését felülvizsgálta a prekolonális Indiáról. Ráadásul a primitív kommunizmus új teoretikai megformálása, amelyet Morgan művei megerősítettek az indiai közösség jellegzetességeinek általánosításához vezetett (különösen az ősi közös földművelés), és ahhoz, hogy egy korábbi korszakba kerültek át. Ezzel összefüggően e primitív korszak társadalmi fejlődésének alapvető mechanizmusai is általánosíthatóvá váltak. A stagnáló ázsiai mód már nem illett bele a finomított teoretikai rendszerbe, a részletesebb kutatások pedig az indiai közösségekről és a pénzügyi rendszerről alkotott korábbi tézisek újjáalakítását sürgették. Annyi bizonyos, hogy nem lehet kizárólag Engelst okolni az ázsiai mód elejtéséért.⁷⁷

Marx későbbi éveiben fenntartással viseltetett az ázsiai kategóriával szemben, de sohasem tévesztette szem elől az indiai társadalom és gazdaság specifikus sajátosságait. Mindig helytelenítette, hogy az indiai közösségeket „feudális”-nak nevezzék. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a mezőgazdasági és a kézműves tevékenység egységéről, valamint a megváltoztathatatlan munkamegosztásról, mint az indiai falu-gazdaság két alappilléreéről nyújtott pontos analízise ma sem veszített értékéből. A mai gazdaságtörténeteszeknek ugyanazt a kérdést kell feltenniük, mint amit Marx feltett, ha a földjáradék formájában megjelenő „járadék” származá-

sának a kérdéseit kutatják. A kontraszt, amit Marx a többlet elidegenítésén alapuló piacgazdaság és a falun belüli „natúrális gazdálkodás” között kihangsúlyozott, ma is változatlan, bár az árutermelés behatolása és a falun belüli differenciálódás sokkal kiterjedtebb lehet, mint amennyire ezt Marx feltételezte. Az ő véleménye szerint a városi gazdaság parazita jellegű, és az árutermelés még nem hatolt be valójában a mezőgazdaságba. Igen figyelemre méltó kísérletet tett annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mi akadályozta meg a kapitalista fejlődés lehetőségeinek érvényesülését az indiai gazdasági életben.⁷⁸ Mindez értékes eszméi öröksége az indiai történetészeknek, és arra inspirálja őket, hogy tárják fel a változás mechanizmusait egy olyan társadalomban, amelyet egykor maga Marx is, meglehetősen igazságtalanul, változatlannak tekintett. •

Jegyzetek

1. A következő gyűjteményes köteteket használtam: K. Marx – F. Engels: *On Colonialism*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva; K. Marx – F. Engels: *The First Indian War of Independence, 1857–1859*, Foreign Languages Publishing House, Moszkva, Marx–Engels: *Selected Correspondence, 1846–1895* National Book Agency, Calcutta, 1945. Egy korábbi kiadás, az R.P. Dutt által bevezetett Karl Marx: *Articles on India*, első indiai kiadás, People's Publishing House, Bombay, 1943 – ma már csak történeti értékkel bír.
2. A Grundrisse következő kiadását használtam: Karl Marx: Grundrisse, Martin Nicolaus előszavával, Penguin Books, London, 1973. Történelmi részleteit Jack Cohen fordította, E.J. Hobsbawm előszavával, *Pre-Capitalist Economic Formations* címmel jelent meg 1964-ben Londonban, Lawrence és Wishart kiadásában.
3. A *Tőke* első kötetének 1938-as, londoni, Moore-Aveling által lefordított, Dona Torr, George Allen and Unwin kiadásában megjelenő példányát használtam. A második és harmadik kötetet a moszkvai Foreign Languages Publishing House 1957-es (2. k.) és 1959-es (3. k.) kiadásában olvastam.
4. K. Marx: *Notes on Indian History (1664–1858)* Foreign Languages Publishing House, Moscow, n.d. (186. pp. Without index)
Sajnos a kiadók nem közlik, mikor készítette el Marx a jegyzeteit. De erre valószínűleg 1870 után, Sewall: *The Analytical History of India* című könyvének megjelenése után került sor. A másik mű, Elphinstone *History of India*-ja már 1841-ben megjelent, de 1874-ben újra kiadták.
5. Lásd Daniel Thorner: Marx on India and the Asiatic Mode of Production. *Contributions to Indian Sociology* IX. 1966, december. 58–63.
6. G.W. Friedrich Hegel: *The Philosophy of History*, tr. J. Dover Publications, New York, 1956. 163.; Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Budapest, 279.
7. i. m. 142.
8. Az 1853. július 22-re keltezett Tribune-cikk: *A gyarmatosításról* 36–37.

9. Hegel, i. m. 141. magyar kiadás. 290.
10. Hegel, i. m. 150.
11. Az 1853. jún. 10-re keltezett Tribune-cikk: *A gyarmatosításról*, 36–37.
12. Hegel, i. m. 144. magyar kiadás, 292.
13. Hegel, i. m. 154. magyar kiadás, 302.
14. *Fifth Report from the Select Committee on the Affairs of the East Indian Company*, 1812 (Fotó-offszet kiadás, Irish University Press, Series of British Parliamentary Papers, Colonies: East India: 3. Shanon, 1969.) 85.; Marx idézete a Tribune 1853. jún. 10-i számában írt cikkében: *On Colonialism*, 35–36.
15. Tribune-cikk, i. m. 36–37.
16. Úgy látszik, Marx Wilks leírásához folyamodott a faluközösségekkel kapcsolatban (Murray Hammich kiadás, Mysore, 1930, I. 136–9.), Engelshez írt levelében, 1853. jún. 14. (*On Colonialism*, 279–80) V.ö.: Gunawardana cikkével, *Indian Historical Review*-ban 372–73.; A *Tőke* első kötetében Marx kifejezetten forrásként idézi Willkst, a faluközösségek kapcsán. MEM, Budapest, 1972. 23. köt. Tőke I. 335–336.
17. A New York Daily Tribune-nek írt cikkeiben többször is idéz Campbelltől. Lásd még: MEM, 23. köt. *Tőke*, I. 336.; Müll *History*-ját is idézi 1853-ban Marx (*On Colonialism*, 43)
18. A Manu-ra való utalás egy 1853. jún. 14-i levelében található. (*Selected Correspondance*, 62; MEM, 28. köt. 249–253).
19. *Selected Correspondance*, 57–58; MEM, 28. köt. 239, 245. Bernier rászolgált Marx elismerésére, hiszen a mogul birodalom hanyatlásának tényezőit próbálta analizálni. Engels megjegyzéseit Bernier-ről lásd: MEM, 28. köt. 238–239.
20. Az 1853. jún. 2-i levél, MEM, 28. köt. 238.
21. Az 1853. jún. 10-i cikk a Tribune-ban, *On Colonialism*, 36–37.
22. Karl Marx – Friedrich Engels: A német ideológia, Magyar Helikon, 1974. 25–27.
23. Erre utal Engels kérdése (jún. 6-i levél): „Hogy lehet az, hogy a keletieknél nem jött létre a földtulajdon, sem annak feudális formája?” MEM, 28. köt. 236–239.
24. MEM, 23. köt., Tőke I. 335.
25. Wilks: *Historical Sketches of South India*, Mysore, 1930, Murray Hammick. I.k. 137. (eredeti kiadás: London, 1810).
26. 1853. jún. 14-i levél, MEM, 28. köt. 252.
27. MEM, 46/I. köt. 358.
28. MEM, 23. köt. 335.
29. MEM, 46/I. 335.
30. Megjelent 1858. máj. 25-én (*On Colonialism*, 163).
31. MEM, 46/I. 359–366.
32. MEM, 46/I. 360; MEM, 23. köt. Tőke I. 335.
33. MEM, 23. köt. Tőke I. 336.
34. Lásd például „a megélhetés örökletes eszközei”-re és a „kasztmegkülönböztetésekre” történő utalásokat az 1853. jún. 10-i cikkben (*On Colonialism*, 36–37.)
35. MEM, 46/I. köt. 366.
36. uo.
37. MEM, 46/I. köt. 374.
38. 1853. jún. 10-i levél *On Colonialism*, 37.

39. MEM, 25. köt. 586. ahol Marx azt állítja, hogy a jobbágyság személyes köteleke nem szükségszerű ott, ahol – mint Ázsiában – az állam a „földbirtokos”. „Ilyen körülmények között nincs szükség más politikai vagy gazdasági nyomásra, mint arra, amit az állam gyakorol valamennyi alattvalója felett.”
40. MEM, 28. köt. 239.
41. MEM, 46/I. köt. 357.
42. uo.
43. 1858. máj. 25-i cikk: On Colonialism, 162.
44. Az a kijelentés, hogy a király valamennyi föld birtokosa, a 18. század előtt nem hangzott el egyetlen indiai forrásban sem, bár az európaiak már a 16. századtól gyakran hangoztatták. Nyilván a gyakran „bérösszeg”-nek nevezett földadó sugallta nekik a mindent felölelő királyi földbirtokot. (Lásd: Irfan Habib: *Agrarian System of Mughal India*, Bombay, 1963. 12–113.
45. MEM, 25. köt. Tőke III. 745.
46. Lásd Macaulaynak Lord William Bentinck felett tartott gyászbeszédét, amelyben szembeállítja a „brit szabadságot” a „keleti despotizmussal”.
47. 1858. jún. 7-i Tribune-cikk: On Colonialism, 163.
48. uo.
49. 1853. jún. 14-i levél, MEM, 28. köt. 253.
50. MEM, 46/I. köt. 366–367.
51. uo.
52. MEM, 23. köt. 335.
53. MEM, 23. köt. 335.
54. uo.
55. MEM, 25. köt. 741.
56. Sir John Shore a *Fifth Report* 1. függelékéhez írott híres feljegyzésében kijelenti: „Egész Bengáliában pénzben fizetik a ráják a bérösszeget”. 192. 1. 226. §.
57. 1853. júl. 19-i cikk: On Colonialism, 73.
58. Selected Correspondance, 57–58; MEM, 28. köt. 242. Az idézetek Bernier *Travels* (Oxford, 1916, V.A. Smith) című könyve 219–20., 151–2., és 381–2. oldaláról származnak.
59. Egy Marxhoz írt levelében (1853. jún. 6.) arról beszél, hogy a Szaharától „Indiáig és Tatárföldreig” terjedő hatalmas területen a „mesterséges öntözés” a „mezőgazdaság elsődleges feltétele”. A keleti kormányzat három egységét elkülöníti a továbbiakban: pénzügy, belügy és közmunkák. Marx beilleszti ezeket az eszméket az 1853. jún. 10-i Tribune-cikkébe. On Colonialism, 33–34.
60. MEM, 46/I. köt. 358.
61. Engels: Anti-Dühring, Idegen nyelvű irodalmi kiadó, Moszkva, 1947. 259–260.
62. E könyvről írt kritikámat lásd: *Enquiry*, Delhi, no. 6, 54–73.
63. „Nagy körvonalakban az ázsiai, az ókori, a feudális és a burzsoá termelési módot tekinthetjük a társadalom gazdaságfejlődési korszakainak.” (Contribution to the Critique of Political Economy tr. N.J. Stoke, Calcutta, n.d.13.)
64. E.J. Hobsbawm bevezetése a *Prekapitalista formációk*-hoz. Ha nincsenek osztályok, nincs osztályharc sem. Wittfogel: „A hidraulikus társadalmak története arra utal, hogy az egész emberiség visszatérő betegsége, az osztályharc nem más, mint a multicentrikus és pluralista (nyugati) társadalmak luxusa.” (Oriental Despotism, 71.)

65. 1868. márc. 14-i levél MEM, 32. köt. 40. Marx azt állítja, hogy Maurer műve megerősítette meggyőződését.
66. Engels: Anti-Dühring, i. m. 262.
67. Anti-Dühring, 258–259.
68. Ezt Marx 1853-tól elismerte. Lásd fentebb.
69. A Vera Zaszulicshoz írt levél második változata, 1881, márc. 8.
70. D. Thorner: *Contributions to Indian Sociology*, II. 1966. 60–62. Vajon mit mondott volna Marx, ha megismeri az indiai faluközösség legkorábbi leírását a *Milindapanho*-ból (i.sz. 1. sz.). Amikor a falu vezetője összehívja a falu népét, akkor csak a „családfőket” várja el: „Sokan nem jönnek el: nők, férfiak, rabszolgák és rabszolganők, bér munkások, szolgák, parasztok, betegek, ökrök, bivalyok, juhok, kecskék, kutyák – de mindezek nem számítanak.” (Questions of King Milinda, Rhys Daves ford., I. k. 208–209.)
71. Idézi Hobsbawn a Prekapitalista formációkhoz írt bevezetésében. 58.
72. 1853. jún. 14-i levél. (On Colonialism, 62.) MEM. 28. köt. 250–251.
73. Rosa Luxemburg: A tőkefelhalmozás. New York, 1968. Modern Reader Paperback. 372–373.
74. Karl Marx: Notes on Indian History (664–1858), Foreign Languages Publishing House, Moscow, n.é. 42.
75. MEM, 25. köt. Tőke III. 750.
76. Indian Historical Review, II. 387. Gunawardana szerint a jegyzetek „Marx elégedetlenségét jelzik a keleti állam természetéről a Grundrissében alkotott saját elképzelésével.”
77. Amikor Engels megírta *A család, a magántulajdon és az állam eredetét*, egyáltalán nem utal erre a rendszerre. Lásd azt a részt, amikor „a civilizáció három nagy korszaká”-ról beszél.
Hobsbawn ezt némi túlzással próbálja megindokolni (bevezetése a Prekapitalista formációkhoz, 52.). Lásd: Wittfogel: Oriental Despotism, 386.
78. Ez persze fontos vitatéma az indiai történészek körében. Saját nézetemről lásd: Potentialities of Capitalist Development in the Economy of Mughal India, Enquiry, NS, III. 1–56. Azzal, hogy a középkori indiai társadalmat néhány indiai és szovjet történész feudálisnak nevezi, arra utalnak, hogy a kapitalizmus létrejöttét a brit hódítás akadályozta meg. V.I. Pavlov ismerteti a vitát, a bizonyítékok közvetlen használatával együtt: *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*. Nauka, Moszkva, 1978, 4–159.

MAKKAI LÁSZLÓ:

MARX A FEUDALIZMUSRÓL*

„A tág értelemben vett politikai gazdaságtant ... még meg kell teremteni. Amit nekünk a gazdaságtudomány mindmáig adott, az csaknem kizárólag a kapitalista termelési mód keletkezésére és fejlődésére korlátozódik; a feudális termelési és csereformák maradványainak bírálatával kezdődik, bebizonyítja a kapitalista formák általi felváltásuk szükségszerűségét” – így nyilatkozott Engels 1878-ban, gyakorlatilag már az egész marxizmus életmű ismeretében, ami azt jelentette – s mindmáig azt jelenti – hogy Marxnak a kapitalizmusról a Tökében adott gazdasági elemzéséhez hasonló érvényű összefüggő, rendszeres gazdasági elemzéssel a feudalizmusról nem rendelkezünk. Ez nem jelenti viszont azt, hogy Marx és Engels ne adtak volna műveikben megfelelő kiindulópontot és iránymutatást egy ilyen elemzés elvégzéséhez. Ebből a szempontból természetesen a Tökének az ún. eredeti tőkefelhalmozásról, a kereskedő- és uzoratókérő, valamint a feudális földjáradék formáiról szóló fejezetei, továbbá egyéb, szórványos idevágó megjegyzései a leginkább alapvetőek. Marxnak a Tökét megelőző írásait – mint ő maga is – előtanulmányoknak tekintem, melyeknek egyes, köztük a feudalizmusra vonatkozó megállapításait részben újragondolva építette bele a Tökébe, s így elmélyült tanulmányozásuk inkább a marxizmus gondolkodás fejlődéstörténetének vizsgálatát, semmint végleges álláspontjának megvilágítását szolgálja. Ezúttal az utóbbira törekszem, s megkísérlem Marxnak a feudalizmusról való fejtegetéseiből elméleti és módszertani tanulságoknak ha nem is megkeresését, de legalább keresését.

Ezeket a tanulságokat természetesen már mások is keresték s nem egyet találtak is. Ezek tudomásulvétele nélkül Marxot újraolvasni nemcsak nem tanácsos, hanem lehetetlen is, hiszen nem küszöbölhetjük ki agyunkból néha rávezető, néha azonban félrevezető interpretációikat. Ezeknek az értelmezéseknek méltatására, vagy éppen kritikájára azonban itt csak érintőleg térhetünk ki. Egyenesebb utat kell választanunk témánkhoz, és pedig azt az utat igyekezzünk követni, melyen maga Marx is járt, mikor a feudalizmus problémáit érintette. Hangsúlyozom: érintette, mivel – mint

**A Magyar Történelmi Társulat, a MTA Történettudományi Intézete és a Párttörténeti Intézet által 1983. május 20-án tartott Marx-emlékülésszakon elhangzott előadásnak az azt követő vita alapján készült bővített átdolgozása.*

azt Engels fenti megállapításából summázva tudjuk – Marx a feudalizmus termelési és csereformáiból azokat és csak azokat vizsgálta, amelyek a feudalizmus bomlása során abból kiszabadultak és a kapitalista termelési mód formáivá alakultak, s ezeket is csak fejlődésüknek végső, bomlási szakaszában, mint a kapitalista formák közvetlen előzményeit. Ritkábban, főleg pedig szükséztűbben vezeti Marx a kapitalizmus keletkezési ideje *mögé* a fejlődési vonalakat, s ilyenkor nem egyszer egyben a feudalizmus keletkezése *mögé* is, egybefoglalva a kapitalizmus előtti társadalmi formációkat azokban a vonásaikban, amelyekben közösen különböznek a kapitalizmustól. Ezeket tudva, nem várhatunk részletes elemzést Marxtól a feudalizmus keletkezéséről és korai fejlődési szakaszairól.

További értelmezési problémát okoz Marxnak az a sajátos, retrospektívnek, de (mint azt a vita során Pach Zsigmond Pál megállapította) más szempontból nézve prospektívnek is nevezhető eljárása, hogy a feudalizmusnak a kapitalizmus előzményeiként felbomlásukban bemutatott elemeit nem az érintett kapitalista fejlődési folyamat leírása előtt, hanem azt követően, mintegy visszatekintőleg és részben előreutatóan ismerteti.

Tanulságos ebből a szempontból a Tőke kötetének tartalomjegyzékeit átnézni. Az első kötetben az árurol, a cserefolyamatról, a pénzről, s annak tőkévé változásáról szólva, a negyedik fejezetben röviden jelzi a pénzvagyont, a kereskedőtőke és az uzsoratóke középkori jelenlétét, bővebben azonban majd csak a III. kötet 20. és 36. fejezeteiben tér ki rájuk. Az I. kötetnek az állandó és változó tőkéről szóló 6. fejezetéhez eredetileg a céhrendszert elemző szöveget tervezett kapcsolni, ez azonban a végső szerkesztésből kimaradt és postumus közleményként jelent meg. A céhek-ről néhány egyéb, de ugyancsak lényeges megállapítás viszont mégis beke-reült a Tőke I. kötetének a kooperációról szóló 11. fejezetébe, főleg pedig a manufaktúrát tárgyaló 12. fejezetébe, mindenesetre azonban nem történeti bevezetésként a manufaktúra keletkezéséhez, hanem inkább a céhes és a manufaktúra ipar különbségeinek érzékeltetésére. A Tőke I. kötetének a feudalizmusra vonatkozó egyetlen nagyobb terjedelmű része a tőke felhal-mozási folyamatát előzményeiben, de ezúttal is visszatekintőleg magyarázó 23. fejezet, az ún. eredeti felhalmozásról; s ez egyben a kötet utolsó előtti fejezete. A II. kötet csak elszórt megjegyzéseket tartalmaz a feudalizmus-sal kapcsolatos gazdasági jelenségekről, annál gazdagabb viszont feudális vonatkozásokban a harmadik, ahol Marx (illetve az őt ebben is követő szer-kesztő, Engels) ugyanúgy retrospektíve illeszti be azokat a szövegbe, mint az első kötetben. A profitról különböző összefüggésekben szóló 16–19.

fejezetek után következik a kereskedőtökére való történeti kitekintés (20), a kamatot, a hitelt, a banküzletet tárgyaló 21–35. fejezeteket követi az uzsora kapitalizmus előtti szerepének bemutatása (36), végül a tőkés földjáradéknak szentelt 37–46. fejezeteket a feudális járadék három formáját elemző (47.) fejezet zárja.

A feudális vonatkozásoknak ez a retrospektív s ráadásul a történeti sorrendet is megfordító (eredeti felhalmozás, kereskedő és uzsora-tőke, feudális járadék) elhelyezése nyilván annak hangsúlyozására szolgál, hogy Marx nem kívánta a feudalizmus elemeinek a kapitalizmusban immár megváltozott összefüggésben és funkcióban való továbbélését *genetikus-historiai* folyamatként kifejtetni, hanem sokkal inkább *analitikus-logikus* aspektusban a kapitalista jelenségektől való különbségükben akarta azokat bemutatni. Egy műben, mely a kapitalista termelési módról szól, ez az eljárás tökéletesen indokolt s még abban sem vét a történetiség elve ellen, hogy mindenütt hangsúlyozza a történeti-genetikus szemlélet véghezvitelének fontosságát, még ha ő maga kifejezetten el is utasítja magától ezt a feladatot, mint azt pl. egyik punctum saliens esetében teszi: „A földtulajdonnak különböző történelmi formáiban való elemzése kívül esik e mű keretein” (T III. 584).

Felvetődhetik természetesen az a feltételezés is (Guy Bois: *Crise du féodalisme*. Paris 1976, 12), hogy Marx azért nem bocsátkozott bele a feudalizmus gazdasági elemzésébe, egyrészt mert nem szemlélhette azt eleven valóságában, mint a kapitalizmust, hanem csak a kapitalista átalakuláson átment, az eredetiektől különböző összefüggésekbe került maradványaiban, másrészt viszont mert nem állott rendelkezésére elegendő mennyiségű és kritikailag eléggé megrostált minőségű történeti forrásanyag, melynek alapján a feudalizmusnak a kapitalizmus bomlasztó hatásaitól még viszonylag érintetlen termelési módját teljességében rendszeresen feltárhatta volna. Ez a feltételezés mindkét vonatkozásában kézenfekvő, de még inkább kérdésessé teszi azt, hogy a feudalizmus gazdasági teóriája Marx óta miért nem épült ki olyan összefüggő egésszé mint a kapitalizmusé. Szabad legyen megkockáztatnom azt a véleményemet, hogy ennek oka részben az, hogy a Marx indításainak nyomán haladó kutatás nem vette eléggé figyelembe Marxnak önként magára vett korlátait, azt t. i. hogy a feudalizmusról szóló megállapításai csak a kapitalizmussal való összefüggésben érvényesek, másrészt pedig az, hogy még ebben az összefüggésben sem fordítottatott mindig elegendő figyelem arra, hogy a szóbanforgó marxi megállapítások mennyiben logikai-analitikus természetűek, azaz pusztán

a feudalizmusnak és a kapitalizmusnak konkrét esetekkel illusztrált *különbségét* hangsúlyozzák, és mennyiben genetikus-historiai utalások valamely, a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető, bővebben kifejtendő *folymatra*, esetleg annak a feudalizmusban egymást követő szakaszaira.

Persze nem mindig könnyű a két aspektust szétválasztani. Jó példa erre a három feudális járadékforma esete, melyek, t.i. a munka-, a termék- és a pénzjáradék mint egymásból származó formák genetikus-historiai sorrendbe vannak állítva, ugyanakkor azonban analitikus-logikai formák is, hiszen a tényleges történelmi folyamatban nemcsak egyidőben egyhelyen együttesen fordulnak elő; hanem egymással (pl. kommutációval) fel is cserélhetők; sőt sorrendjük reverzibilis is lehet (pl. rekommutáció). A logikailag utolsó forma, a pénzjáradék természetesen historiaiilag is utolsó, mert csak erről történhetik és valóban történt is átmenet a tőkés földjáradékra, de ez nem jelenti egyúttal azt is, hogy a pénzjáradék megjelenése önmagában egyszersmindenkorra lezárta a feudális járadék fejlődési folyamatát, hiszen még viszonylag fejlett pénzjáradék kialakulása esetén is a gazdasági-társadalmi feltételek alakulása más járadékformára való logikailag *visszatérést*, historiaiilag *áttérést* eredményezhet. Ez pl. éppen Magyarországon is megtörtént a 16. században a pénzjáradékról (a termékjáradék akkori állapotának lényeges érintése nélkül, tehát egyik logikai forma átugrásával egyenesen) a munkajáradékra, vagy legalábbis annak túlsúlyára való áttéréssel, amit a 17. század második felében a pénzjáradék felújítására irányuló törekvések váltottak fel. Ezeknek csődje után viszont újra a munkajáradék került előtérbe, ezúttal azonban abban a komplex formában, hogy a földesúr a munkajáradékot, az államhatalom viszont a pénz- és termékjáradékot (adóemelés, katonaság természetbeni ellátása) erőltette. Egyéb-ként azért sem lehet a feudális járadék három formáját szigorú historiai szekvenciában, vagy éppen a feudalizmus három fejlődési szakaszának ismerveiként felfogni, mivel a történeti valóságban sohasem fordulnak elő „tisztán”, azaz egymagukban, hanem legalább kettő közülük együttél, olyan korszakot és régiót pedig, melyet a termékjáradék *önmagában* tartósan jellemzett volna, nem is ismerünk.

Általában az mondható el a feudális viszonyoknak marxi definícióiról és ezek szekvenciáiról, hogy elsősorban analitikus-logikai definíciók, de többnyire magukban hordják a genetikus-historiai szekvenciára való utalást, néha egyenesen utasítást is. A gazdasági-társadalmi viszonyok formáinak kettős, analitikus-logikai és genetikus-historiai megfogalmazása nem a kétféle aspektus különállásában, még kevésbé rövidzárlatos azonosításá-

ban jellemzi a marxi gondolkozásmódot, hanem dialektikus egymásravezónatkoztatásában. Ezáltal őrzi meg egyrészt az elméleti fegyelem feltételül szolgáló fogalmi zárttságot, másrészt a valóság végtelenül gazdag változatosságának, változhatóságának és változásának felfogására kész nyitottságot. Marxnak a feudalizmusra vonatkozó szövegeit ebben az egymást kiegészítő kettős aspektusban kell értelmezni, és pedig úgy, hogy analitikus-logikai definíciótól a bennük foglalt utalások irányában haladunk a genetikus-historiai kifejtés felé. Annál inkább áll ez, mivel az analitikus-logikai és a genetikus-historiai kettős aspektus nem csupán módszertani, hanem szemléleti sajátossága is a marxi gondolkodásnak, amennyiben az első *az egyetemes történeti folyamat önmagával való állandó azonosságát* rögzíti, míg a második ennek az *állandóan azonosnak állandó változását* tartja számon (v.ö. M.A. Barg „funkcionális” és „genetikus”, sokban hasonló fogalompárjával, Világtörténet 7–8. sz. 12).

Ha ebből a szemléletmódból próbáljuk megérteni Marxnak a feudalizmusról szóló megállapításait, mindenekelőtt abból kell kiindulni, hogy *struktúrában gondolkodik*, amivel a gazdasági folyamat állandóságát és változását egyszerre hangsúlyozza: „Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelniök lehessen, egyesülniök kell. A különös [*sajátos*] mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalomstruktúra különböző gazdasági korszakait” (T II. 37). Ebből következik, hogy a munkást és a termelő eszközt egyesítő mód: struktúra, azaz az egyesítés struktúráat hoz létre, mely viszont állandó mozgásban, fejlődésben van, mert miközben a munkát végző ember „hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét. Kifejleszti a benne szunnyadó képességeket és saját uralma alá hajtja erői játékát” (T I. 168). A struktúrának az elsődleges mozgása tehát a munkaerő és a munkaeszközök kölcsönösen fejlesztő egymásrahatása, amely alapvetően határozza meg a struktúra jellegét: „Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat, hogy mit, hanem hogy hogyan, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek közt az emberek dolgoznak” (T I. 170). Mindenesetre a feudalizmus technikai bázisa a közvetlen termelő által személyesen használt s egyben tulajdonként birtokolt munkaeszközök együttese, amiből következik a *kéziszerszámokkal* folytatott kisüzemi termelés,

kisárutermelés és egyszerű árutermelés. Analitikus-logikai szempontból ez szembeállítható a kapitalizmus technikai bázisául szolgáló, egyetlen személy által nem működtethető, csak nagyüzemi szervezetben sokak által működtetett *gépi* berendezéssel, ami a tőkés árutermelést teszi lehetővé. Ez az analitikus-logikai polarizáció szerszám és gép közt azonban csak a kétféle formáció kétféle technikai bázisának lényegi különbségét ragadja meg, hiszen Marx maga is több ízben utal a középkori „gépesítésre” (így pl. mikor a két termelési módot jelképesen a szélmalommal ill. a gőzmalommal jellemzi) s a kisárutermelésnek a kapitalizmusban való (alárendelt) továbbélésére.

A technikai fejlődés azonban nem független önmozgású, hanem mozgásának társadalmi feltételei vannak s ezek közül a feltételek közül az a mód a meghatározó, ahogyan a munkaerő és a munkaeszköz termelő munkára egyesítettik. Az osztálytársadalmakban, így a feudalizmusban is „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kinő és meghatározó módon ismét visszahat arra.” (T III. 744). Előlegezve a kifejtendőket, Marx fenti mondatát úgy értelmezem, hogy a *sajátos gazdasági forma* a feudalizmusban a *feudális járadék*, mely meghatározza azt az *uralmi és szolgasági viszonyt*, melynek közvetítésével a meg nem fizetett többletmunkát mint feudális járadékot a közvetlen termelőből kisajtolják. A feudális járadék az a forma, melyben a paraszti többletmunka a szükséges munkától elkülönül s a feudalizmus korai szakaszában az urasági majorban teljesített robot esetében valóban térben és időben, kézzelfogható érzéketlenségben megkülönböztethető a robot során önmaga számára [t.i. a saját telki gazdaságában] végzett és a földesúr számára kényszerből [t.i. a majorban] végzett munkája” (T I. 502). A szükséges és a többlet munkának a korai feudális uradalmakban a telek és a major közti megosztása olyan nyilvánvalóvá tette a többletmunka ingyenességét, hogy azt csak a szolgasági viszony közvetítésével lehetett kikényszeríteni. A földreültetett rabszolgából önálló kisbirtokos lett, aki immár nem kapja a létfenntartási eszközöket urától, hanem maga termeli magának azokat és adja többletmunkáját földesurának a majorban végzett robot által, s hogy adja is, ahhoz rabszolgai függésének legalább a robotban megnyilvánuló részleges fenntartása szükséges. Így öröklí meg rabszolgaságának maradványát „szolga” néven (francia „serf” a rabszolga jelentésű latin „servus”-ból). A szegénysége miatt vagy erőszakkal lefegyverzett szabadparaszt viszont megtartja kis-

birtokát, immár mint az uradalomba bekebelezett telket, s a hadiszolgálat alól mentesítő pénzadót, az eredetileg a királynak járó „ost”-ot ezután a katonáskodást magára vállaló földesurának fizeti tovább, részben vagy egészben a majorban végzett robottá kommutálva, ami helyzetét a földreültetett rabszolgáéhoz közelíti s így hallgatólag, néha jogilag is szintén „szolga” (serf) lesz. Így „nő ki” az anyagi javaknak, közelebbről a szükség és a többlet terméknek a telek és a major közt megosztott termeléséből az uralmi és szolgasági viszony, mint a feudális földjáradék elsajátításának közvetítője.

Az így megosztott termelés technikailag is megosztott volt. A földreültetett rabszolgából és a leigázott szabadparasztból lett „szolgák” (serf) egyaránt *kezdetleges technikával dolgoztak telkükön*, azaz a barázdát nem fordító, csak árkot húzó, s ezért keresztbeszántást is igénylő túró ekével, mely viszonylag kevés igaerőt, ugyanakkor sok munkaidőt igényelt, de csak laza, főleg alluviális földek megművelésére volt alkalmas. Ez utóbbiakat viszont állandóan művelték, ha volt elég trágya, vagy – mivel a kevés nagyállat kevés trágyát adott – egyrészüket parlagon hagyták és legeltették a természetes trágyázás érdekében s csak más részüket szántották és vetették. (Ez a parlagolási és nem a kétnyomásos rendszer, mert az utóbbiban az ugaron hagyott részt is évente szántják.) *A major viszont, nagyobb befektetési lehetőségeinek folytán, fejlettebb technikát alkalmazhatott*, nagy igaerő (6–12 ökör, vagy az új, keletről kölcsönzött új fogatolási módszerrel és patkolással igavonásra is felhasználható 2–4 ló) által vontatott barázdaforgató nehézekét, és az igaerő jobb táplálására szükséges tavaszi gabona termelésére örökszántó nyomásos rendszert, a gabona megőrlésére kézimalm helyett vízimalmot, a bortermeléshez lábbal taposás helyett szőlőprést. Mindezeknek a munkaeszközöknek létrehozásához szakértő mesteremberek kelletek, elsődlegesen a sok vasalkatrész miatt kovácsok, akik a lovagi fegyverzetet is készítették, valamint ácsok stb. Ezeknek fenntartására az úri háztartás szükségletein felüli termékfölöslegnek kellett rendelkezésre állni, amit a fejlett földművelési technika nagyobb termelékenysége (az elvetett mag 4–5-szöröse, szemben a kezdetleges telki gazdálkodás 2–3-szoros termésével) biztosított is. De még így is csak úgy lehetett a major költséges technikai berendezését fenntartani, hogy a telki parasztokat kényszerítették az uradalmi őrlő és kalló malmok, prések, sörfőzők, sütőkemencék illeték fejében való használatára, sőt az uradalmi mézsárszékekben és kocsmákban való vásárlásra is, ami az önellátásra berendezkedett telki gazdaságokat a roboton kívül még az úri monopóliumok

(ún. banalitások) egyre inkább pénzben szedett, s ugyancsak a „szolgaság” révén kikényszeríthető illetveivel terhelte. A korai feudális uradalom komplex mezőgazdasági és kézműves nagyüzem volt, mely mindkét ágazatában robotot alkalmazott, tehát a kézműves munkát is egészében mint többletmunkát sajátította el munkajáradék formájában a szabad idejükben önálló telki földművelést folytató „kétlaki” mesteremberektől. Az uradalmi nagyüzem így rövid távon a telki gazdaságot nyomorító kényszerapparátus volt, hosszú távon azonban – mint látni fogjuk – a telki gazdaságkodás technikái fejlődésének mintája és ösztönzője lett. Marx analitikus-logikai következtetése, hogy t.i. a szolgasági viszony a termelésre (eleinte korlátozóan, később fejlesztően) visszahat, a fenti, csak napjainkban feltárt technikatörténeti fejlemények ismeretének hiányában is zseniális genetikus-históriai felismerésnek bizonyult.

Marxnak az a mind analitikus-logikai, mind genetikus-históriai szempontból helytálló megállapítása, hogy a többletmunkának a feudális járadék formájában való elsajátítását az uralmi és szolgasági viszony közvetíti, ellentétben látszik állani a jól (sőt túlságosan is jól) ismert marxi tétellel, mely szerint „a földjáradék tehát itt [t.i. a feudalizmusban] az a forma, amelyben a földtulajdon gazdaságilag realizálódik, értékesül” (T III. 586). Itt azonban figyelembe kell venni a szövegösszefüggést, amelyben ez a tétel áll: „A földtulajdon monopóliuma történelmi előfeltétele és állandó alapzata a tőkés termelési módnak, akár csak mindazoknak a termelési módoknak, amelyek a tömegek ilyen vagy amolyan formában való kizsákmányolásán nyugszanak” (uo.). A földtulajdon monopóliuma tehát nem a feudalizmus *sajátos* alapzata, hanem minden kizsákmányoló rendszer *általános* alapja, következésképp a feudalizmusban nem *általában* a földtulajdon monopóliuma alapján, hanem annak *sajátos formája*, t.i. az uralmi és szolgasági viszony alapján történik a többletmunka elsajátítása.

Mint minden, ami a feudalizmusban korábbi osztálytársadalmak öröksége, úgy a földtulajdon monopóliuma is az új struktúrában betöltött új funkciójának megfelelően alakult át. Azt a szemléletet, hogy a föld mindenestől és korlátlanul a földesúr tulajdona s közvetlenül ebből a tulajdonviszonyból ered a járadékkényszer, Marx a római jog által befolyásolt kései feudális és korai kapitalista gazdasági gondolkodásnak tulajdonítja: „A régebbi közigazdászok olyan állapotból indulnak ki, amikor, először, a földművelő népesség még a nemzet messze túlnyomó részét alkotja és amikor, másodszer, a földtulajdonos úgy jelenik meg, mint az a személy, aki a közvetlen termelők fölös munkáját a földtulajdon révén első kézből elsajá-

títja, amikor tehát a földtulajdon szintén mint a termelés feltétele jelenik meg” (T III. 738–739). „Azzal, hogy e személyeknek jogilag hatalmukban áll a földgolyó bizonyos részeit jóra-rosszra felhasználni, semmi sincs elintézve. E területek használata teljességgel olyan gazdasági feltételektől függ, amelyek akarattuktól függetlenek. A jogi elképzelés maga csupán annyit jelent, hogy a földtulajdonos azt teheti földjével, amit minden árubirtokos a maga árujával; s ez az elképzelés — a szabad magánföldtulajdon jogi képzete — az ókorban csak a szerves társadalmi rend felbomlása idején, a modern világban pedig csak a tökéletes termelés fejlődésével alakul ki” (T III.

886). Figyelemreméltó itt az a kitétel, hogy „úgy jelenik meg, mint ... aki ... a földtulajdon révén ... elsajátítja”, valamint az „elképzelés” kifejezés. A földtulajdon révén történő kisajátítás csak a jogi „elképzelésben” „jelenik meg” közvetlenül, mert az, *ami révén a kisajátítás valójában történik, az a kényszernek a személyi függésben intézményesített viszonya*. „Minden olyan formában, melyben a közvetlen dolgozó „birtokosa” marad a saját létfenntartási eszközei termeléséhez szükséges termelési eszközöknek és munkafeltételeknek, a tulajdonviszonynak egyszersmind közvetlen uralmi és szolgasági viszonyként kell fellépnie, tehát a közvetlen termelőnek nem-szabad emberként; ez a nem-szabad állapot a robotmunkával egybekötött jobbgátságtól [Leibeigenschaft] pusztán sarcfizetési kötelezettséggel enyhülhet... E feltételek közt csak gazdaságon kívüli kényszerrel, bármilyen formát ölt is ez, facsarható ki belőlük a névleges földtulajdonos számára való többletmunka” (T III. 744–745).

Ami ebben a feudalizmus leglényegére rámutató maarxi fejtegetésben különösen megszívlelendő, az a „*közvetlen uralmi és szolgasági viszony*” és a „*gazdaságon kívüli kényszer*” összekapcsolása. Az előbbi ugyanis a földtulajdon monopóliuma általános viszonyának sajátos feudális viszonyra konkretizálódása, s mint ilyen, ridegebb vagy enyhébb változatokban a feudalizmus egész fennállása alatt érvényesül, még a pénzáradékot fizető szabadköltözésű paraszt esetében is, aki nem mentesül az úriszék alá tartozásnak és különböző földesúri monopóliumoknak (malom, kocsmá, mészárszék stb. kötelező igénybevétele) terhétől. Ez a teher még pénzáradékká kommutált (és rekommutálható!) formában is valóságos teher és a „szolgaság” bélyege marad. Hogy Marx mennyire a „szolgaságot” (a kifejezést nyilván a francia „servage”-ből kölcsönözte, s mivel a magyar „jobbgát” szónak más a jelentése, mi is a „szolgaság” terminussal élünk) és nem közvetlenül a földtulajdon monopóliumát tekintette a feudális kizsákmányolás alapjának, mutatja az, hogy a következő termelési

mód, a kapitalizmus alapvető ismervét abban látja, hogy az „a földtulajdont egyrészt teljesen felszabadítja az uralom és szolgaság viszonyai alól, másrészt a földet mint munkafeltételt teljesen elválasztja a földtulajdontól és a földtulajdonostól, akinek most már nem jelent mást mint meghatározott pénzadót... A földtulajdon így megkapja a maga tisztán gazdasági formáját, mert leveti valamennyi korábbi politikai és szociális sallangját és keveredését, röviden mindazokat a hagyományos járulékait, amelyeket ... az ipari tőkések... idejében túlburjánzásnak minősítenek” (T III. 587). Mindebből az következik, hogy a földtulajdon monopóliuma a feudalizmusban munkafeltétel ugyan, de csak az úr – szolga – viszony közvetítése által az, tehát *a feudális gazdaságot nem általában a földtulajdon monopóliuma, hanem sajátosan annak a „szolgaságban”, a közvetlen termelőnek a föld tulajdonosától való személyi függésében történő megvalósulása határozza meg.* Az a vita, hogy a földtulajdon monopóliuma vagy a személyi függés tekintendő-e alapvető feudális viszonyinak, szükségtelen polarizációja a kérdésnek, mert a kettő *együttesen* feltétele a feudális termelési viszonyoknak, azzal a megszorítással azonban, hogy mivel a földtulajdon egyrészt megelőzi, másrészt túléli a feudalizmust, *sajátosan* feudálisnak csak a feudalizmussal együtt megszűnő szolgasági viszonyt tekinthetjük. Ebben a vonatkozásban Marx egyenesen odáig megy el, hogy bár *végso fokon* a feudális járadékot a földtulajdon realizálódásának mondja, egyben azonban a feudális földtulajdont *sajátosan személyek feletti uralom tartozékának tekinti*: „Bármilyen is a járadék sajátos formája, minden típusában közös az, hogy a járadék elsajátítása az a gazdasági forma, amelyben a földtulajdon realizálódik ... akár csak tartozéka ez a földtulajdon bizonyos személyek tulajdonának a közvetlen termelők személye fölött, mint a rabszolga- vagy a jobbágyrendszerben...” (T III. 602). Itt megint utalnunk kell Marx módszerének kölcsönös kettőségére, *logikailag a földtulajdon és a szolgaság szétválasztandó, történetileg összekapcsolandó.*

A feudális földtulajdonnak van azonban a (rabszolgasággal és a bér-munkával szembeállított) „szolgaságon” belüli további sajátossága, és pedig úr és szolga közötti megosztottsága. Ezt a megosztottságot nem lehet a föld „tulajdona” és „birtoklása” túlságosan is kényelmes kifejezésekkel megfelelően jellemezni, mintha a közvetlen termelőnek a munkaeszközei a földtől elvonatkoztatva volnának tulajdonában. A föld ugyanis a termelésnek feltétele is, eszköze is. „Azokon a dolgokon kívül, amelyek a munkának a munkatárgyra való hatását közvetítik és ezért ilyen vagy olyan módon a tevékenység vezető közegéül szolgálnak, tágabb értelemben a mun-

kafolyamat eszközei közé számítanak mindazok a tárgyi feltételek is, amelyek egyáltalán szükségesek ahhoz, hogy a folyamat végbemenjen ...

Az ilyen fajta munkaeszközök közül a legáltalánosabb megint csak maga a föld" (T I. 171). *A föld tehát mint jogi feltétel a földesúrnak, mint tárgyi feltétel, azaz munkaeszköz a „szolgai” parasztnak a tulajdona*, mert ha a feudalizmusra az a jellemző, hogy a termelési feltételek a földesúr, a termelőeszközök pedig a tőle személyileg függő paraszt tulajdonában vannak, akkor a föld termelő eszközi aspektusában a parasztnak nemcsak birtokában, hanem tulajdonában is van.

A föld tulajdonának ez a kettős aspektusa nem ill. nem csak elméleti, logikai absztrakció, hanem történeti valóság is, különösen a korai feudalizmusban, mikor a munkaeszközi földtulajdon a parasztnál a telekben, a földesúrnál a majorban testesül meg, a telekre a földesúrnak csak jogi tulajdona van. Ennek a jogi földtulajdonnak jegyében, amíg a feudalizmus fennállt, a földesúr egyes esetekben, részlegesen elúzhette a parasztot telkéről, de mindig és mindenütt maradt parasztok kezén járadékkal terhelt föld. Sőt ez a föld megint csak egyes esetekben, részlegesen annyira a paraszt tulajdonának számított, hogy szabadon, legfeljebb elidegenítési illeték fizetésével, eladhatta, elzálogosíthatta (különösen a telekhez csak lazán tartozó irtást, szőlőt) bárkinek, aki vállalta a járadék kötelezettségét, még ha nem is volt személy szerint „szolgai” függésben a földesúrtól. Mivel azonban a feudális járadék továbbra is terheli, ha nem is mindig a személyt, de mindig a földet, nem a feudális járadék változik tőkés földjáradékká a paraszt által történő eladással (különösen nem, ha a földvásárló maga is függő paraszt), hanem a föld termelőeszközként, tehát a paraszti tulajdon aspektusában került eladásra. A paraszti birtoklást munkaeszközi tulajdon aspektusában a feudális uralkodóosztály általában jogilag is elismerte, főleg a telek örökölhetőségének (néha illetékhez kötött, néha anélkül engedett) formájában, mint pl. Magyarországon, ahol az üresen maradt jobbágytelket addig nem adták másnak, amíg „vér van hozzá”, azaz vér szerinti örökös tarthat rá igényt.

A feudális földtulajdon e kettős aspektusában beszél Marx magától-értetődően, és nem henyé szóhasználatlal arról, hogy az angol „nagy hűbérúr ... erőszakkal elkergette a parasztságot arról a földről, amelyre annak ugyanolyan hűbéri jogcíme volt mint neki magának” (T I. 672). Az itáliai parasztságnak a szolgaságból való emancipációját s ezzel védtelenül szabad proletárrá változását pedig annak tulajdonítja, hogy mindez azelőtt történt, mielőtt a személyében kötött paraszt (Leibeigen) biztosíthatta volna

a telki föld fölötti földesúri jog elévülését (T I. 261). Ha a feudális Európa más országaiban a feudális földesúr földtulajdona nem évült is el a telken sem (a majoron soha), mindenesetre tulajdonjogát meg kellett osztania a föld közvetlen művelőjével, akit ennek a megosztott tulajdonnak (időnként és helyenként különböző mértékben) ráeső része legalább annyira kötött földjéhez mint a földesúri kényszer.

A „gazdaságon kívüli kényszernek” az a vulgáris képze, hogy a feudalizmusban a parasztot a járadékszolgáltatás minden egyes esedékességében újra meg újra fizikai kényszer alkalmazásával vagy legalább az attól való félelemmel lehetett csak járadékadásra bírni, a marxi gondolkozás teljes félreértésén alapszik. *A „gazdaságon kívüli kényszer” nem a „szolgasághoz” még külön nyomatékként hozzáadott fizikai erőszak, hanem a „szolgaság” maga*, csak más szavakkal kifejezve. Marx ebben az esetben is analitikus-logikai megkülönböztetést tesz a feudális és a kapitalista termelési mód között s azt akarja mondani, hogy a feudalizmusban nincsen munkaerőpiac, mert a termelőeszközökkel (beleértve mint ilyen, a földet is) rendelkező paraszt eltartja önmagát s nem kénytelen munkaerőjét, mint a termelő eszközt nélkülöző bérmunkás, pusztán a szükséges munkát megfizető munkabér fejében eladni. A földtulajdon önmagában csak akkor realizálódott volna járadékban, ha a feudalizmus kezdetén nagy földnélküli tömegek kerestek volna megművelhető földet, aminek éppen a fordítottja állt fenn: sok volt a föld, kevés az ember. Ezért nem annyira az embert kellett a földhöz kötni, hiszen a rabszolga amúgy is kötve volt már, a szabad kisbirtokos pedig mint eredeti tulajdonához kötődött a földhöz, hanem a földet kellett az emberhez kötni, a rabszolgát és a szabadparasztot egyaránt „szolgává” tenni, hogy a földesúri majorban robotoljon, de saját gazdaságot is hagyni neki, hogy fenntartsa magát és így ingyen lehessen többletmunkáját elsajátítani. Ez a rabszolgára gazdasági indítékként hatott, hiszen helyzete javult, de a szabadparasztot sem mindig az erőszakos leigázás, hanem gyakran az állandó hadbavonulás miatti elszegényedés hajtotta a szolgaság igájába.

Ingyen járadékot adni természetesen csak kényszerből hajlandó a függő paraszt, ami azonban nem azt jelenti, hogy mindig kényszer által, nyílt erőszaknak engedve. *A járadék ingyenes* (s csak ebben a vonatkozásban gazdaságon kívüli motivációjú) szolgáltatásának kényszere interiorizálva van a feudalizmus gazdasági rendjébe, amennyiben az ingyenesség tényét elfedi a földesúr részéről viszonzatszolgáltatnak tekintett jogi és katonai védelem, amire a jogfosztott és lefegyverzett paraszt, valamint a telke és

annak felszerelése a feudális anarchia közepette nagyon is rászorult. (A feudalizmus perifériáin korábbi termelési módok maradványaként továbbélő vagy néha újraeledő szabadparaszság mindig jogilag is privilegizált katonaparaszság, s ha nem az, akkor már a tőkés gazdálkodás csírajelensége). A védelem a major fennállásának korszakában segítségé is bővült az úri raktárakból inség esetén adott élelmiszer- vagy vetőmagkölcson formájában. Etekintetben az egyház, mint a földtulajdon monopóliuma és a feudális járadék tekintélyes részének élvezője, maga is részt vett a paraszti gazdaságnak nemcsak kizsákmányolásában, hanem védelmében és segítésében is, mint pl. a bőjtök által az anyagi javak újratermelési eszközeinek az éhes szájaktól való visszatartásával, az ünnepek által a paraszti munkaerő újratermelésének kötelező pihenéssel való biztosításával, a tized mint (és amíg) a „szegények kincstára” által a kiáltó inség orvoslásával.

Végős soron *a gazdaságon kívüli kényszernek a feudális gazdaságba való integráltsága* jut kifejezésre Marxnak abban a párhuzamában, hogy „a főparancsnokság az iparban a tőke velejárója (attribútuma) lesz, mint ahogy a hűbériség idején a főparancsnokság háborúban és bíraskodásban a földtulajdon velejárója volt.” (T I. 312). A tőke gazdasági vezetőszerképének a feudális földtulajdon katonai és törvénykezési-szerképével való párhuzamba állítása mintegy „gazdaságon belüli” jelleget tulajdonít az utóbinak. A gazdaságon kívüli kényszer gazdasági kényszerré integrálásának szervezeti és egyben – mint láttuk – üzemi kerete a korai feudalizmusban az uradalom volt, amelyen belül a major termékeiből, azaz a telki „szolgák” robot formájában elsajátított többletmunkájából tartották fenn a feudális földtulajdon „attribútumait” mint a járadékot kikényszerítő apparátusait, a magánhadsereget és az úriszéket, melyek a „gazdaságon kívüli kényszert” testesítették meg, de úgy, hogy létük egyben gazdasági kényszerként is érvényesült, amennyiben az egész feudális gazdasági struktúrát, benne a parasztok életét szabályozták, ami nélkül az adott viszonyok közt a paraszti termelés lehetetlenné vált volna.

A gazdaságon kívüli kényszer és a gazdasági kényszer szembeállított fogalom párja tehát analitikus-logikai kategóriák Marxnál és a kétféle termelési mód világos megkülönböztetését, mi több, strukturális különbségeik hangsúlyozását szolgálják. Mikor azután e fogalmak történeti-genetikus kifejtésére kerül a sor, kiderül, hogy Marx mindkét termelési módban a járadékot ill. a profitot kisajtoló mindkét kényszertípus jelenlétét, csak helyenként és koronként más és más funkcióban, feltételezi. *A feudalizmusban a gazdaságon kívüli kényszernek gazdaságon belüli kényszer-*

*ré, termelési feltétellel interiorizálása a hagyomány és a szokás úr és paraszt részéről kölcsönös elfogadásával történik s lényegileg a feudális járadék nagyságának rögzítésében nyilvánul meg. „Azokban a természetadta és fejletlen állapotokban, amelyeken ez a társadalmi termelési viszony és a neki megfelelő termelési mód alapszik, a hagyomány óriási szerepet tölt be... A társadalom uralkodó részének érdeke, hogy a fennállót mint törvényt szentesítse és ennek szokás és hagyomány által emelt korlátait mint törvényes korlátokat rögzítse... A szabályozottság és a rend a termelési mód társadalmi megszilárdulásának s ezért a pusztá önkénytől és pusztá véletlentől való viszonylagos megszabadulásának formája” (T III. 747). A járadék nagyságának a hagyomány és szokás, nem egyszer törvény által való szabályozása már aligha nevezhető tisztán gazdaságon kívüli kényszernek, hanem a szembenálló felek gazdasági igényeit kölcsönösen méltányolni kénytelen (persze időnként felboruló) gazdasági kompromisszumnak, sőt szabályozó rendszernek. A kapitalizmus „gazdasági kényszerét” viszont, mint azt Marx a T I. 24. fejezetben kifejti, gazdaságon kívüli kényszer vezeti be. A bér munkához való folyamodásba és a velejáró fegyelembe az eredeti felhalmozást követő fejlődésben szó szerint belekorbácsolják a tömegeket, nagyon is „gazdaságon kívüli” módszerekkel. A kialakuló ipari bér munkásosztály nevelés, hagyomány, szokás alapján, akárcsak a feudális parasztság a szolgaságot, mint magától értetődő természeti törvényt veszi tudomásul a termelési mód követelményeit. Nincs szükség gazdaságon kívüli kényszerre, mert a gazdasági viszonyok néma kényszere pecsételi meg a kapitalistáknak a munkások feletti uralmát, akárcsak a tradíció, a szokás a feudális „szolgaságot”. Viszont még a kapitalizmuson belül is alkalmaznak közvetlen erőszakot pl. sztrájkok, gyárfoglalások megghiúsítására, sőt megtorlására. A kapitalista termelés történeti létrejöttének folyamán, különösen az eredeti felhalmozás során a gazdaságon kívüli erőszaknak a feudalizmusban is párját ritkító példáit statuálták és a tőkések mindmáig nem mondtak le az államhatalom erőszakos beavatkozásainak igénybevételéről a munkabér szabályozása, azaz a lehető minimumra szorítása érdekében. A gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer tehát valóban csak a kétféle termelési mód különbségeinek analitikai-logikai szembeállítására, *históriai-genetikai szempontból mindkét kényszer típus mindkét termelési mód-ban időnként alkalmazásra kerül a járadék ill. a profit békés vagy – ha kell – erőszakos kisajtolására.**

Ezen a ponton kell szólnunk az osztályharc gazdasági jelentőségéről. Az osztálytársadalmak története kétségtelenül osztályharcok története, de

az osztályharc nem gazdasági, hanem a gazdaságra is ható általános, a társadalmi lét minden életszféráját átfogó jelenség. Nem dönti meg a termelési mód alapjait, ha hozzá járul is azok megdöntéséhez. Nem az antagonisztikus osztályok harca rombolta szét sem a rabszolgotartó, sem a feudális termelési módot, hanem a közvetlen termelők többletmunkája elsajátítási módjának elsősorban gazdasági átalakulása, amit az osztályharc az elnyomottak részéről siettetett, az elnyomók részéről késleltetett, de tendenciájában nem változtatott meg. Az osztályharcnak a feudalizmusban az volt a sajátos funkciója, hogy kiegyensúlyozta, helyrebillentette a feudális járadék növelésének vagy csökkentésének azokat a kísérleteit, melyek a paraszti szükséges terméket a földesúr társadalmilag konvencionálisan kialakult, a parasztság által is konvencionálisan elfogadott „szükségleteit” meghaladták vagy nem érték el. Az egyensúlyt – mint láttuk – a tradíció biztosította, de a szükséges termék ill. a többlettermék mennyisége nem maradt állandó, hanem a gazdasági fejlődés következtében koronként változott, s ilyenkor a tradíciót az osztályharc alakította újra az új szükségleteknek megfelelő új egyensúlyi állapotá, mely ezután megint csak a gazdasági fejlődés alapján idővel újra meghaladtá és újraalakítandóvá vált. De amíg a termelési mód sajátos gazdasági formája, a feudalizmusban a feudális járadék, bármely (munka, termék vagy pénz) változatában fennmarad, addig az annak elsajátítását közvetítő személyi függés, mint a feudalizmus sajátos társadalmi viszonya sem szűnik meg, legfeljebb – mint Marxnak egy fentebb idézett (T III. 745) megállapításából következik – „enyhülhet”, éspe dig „a robotmunkával egybekötött jobbgyságtól (Leibeigenschaft) pusztá sarcfizetési kötelezettséggé”. Mivel itt Marx kifejezetten feudális viszonyokról szól, a „sarcfizetés” pénzáradéknak értendő, akár a földesúr veszi el azt cenzusként, akár (részben) az államhatalom adóként. A személyi függést, a „szolgasági” viszonyt a gazdasági forma, a feudális járadék határozza meg (T III. 744), tehát „enyhülése” is csak a gazdasági forma változása révén következhetik be, azaz gazdasági fejlemények révén, melyeknek sietetője vagy késleltetője, de nem létrehozója az osztályharc. A paraszt csak akkor szokik (ez az osztályharc legkezdetlegesebb, és egyben legáltalánosabb formája), ha máshol jobb gazdasági feltételeket talál, és csak akkor ragad fegyvert (ez az osztályharc legfelsőbb, és egyben legritkább formája), ha máshol sem talál jobb gazdasági feltételeket. Azaz az osztályharc akkor lép fel, mikor a megváltozott gazdasági formának, t. i. a járadékformának az azt kikényszerítő társadalmi viszony már nem felel meg, minél makacsabbul és tartósabban, annál élesebben.

Az osztályharc éleződését kihívó első nagy gazdasági változás a feudalizmusban a *pénzjáradék megjelenése* volt. A viszonylag sűrűn lakott Nyugat-Európában (lényegében a Karoling-birodalom és utódállamai + Anglia) a barázdafordító ekének, az újfajta lófogatolásnak és a nyomásos művelési rendszernek a földesúri majorokból az azokban robotoló parasztok magukművelte telkeire való átvételével a 10. és 13. század között kialakult egy, az állattenyésztést maga alá rendelő földművelési rendszer. Ez elsősorban cereáliák és szeszecitalok (bor, sör) termelésére összpontosította az ugyancsak a majorokban eltanult eszközökkel (lábitós szövőszék, fonókerék) tökéletesített önellátó falusi ipart is magába foglaló paraszti munkát. Ezáltal a gabonatermelésben az elvetett mag 2–3-szorosa helyett immár a telkeken is 4–5-szörösére emelkedett a termés, ami egyebek közt, de elsősorban lehetővé tette a városok létrejöttét, a kézművességnek a földműveléstől való területi elkülönülését, s a városi piacon való összekapcsolódását az egyszerű árutermelés formájában.

Ez az „első európai agrárforradalomnak” is nevezett technikai fejlődés a jobb táplálkozás révén erőteljes népességszaporodásra vezetett, s ennek egy (de kisebb) része a városokban csapódott le, más (túlnyomó) része a feudális járadékot adó paraszti kisgazdaságok (telkek) számát (a szántó-földnek irtások és mocsárszáritások révén kiterjedését) növelte. Több telek jobb technikával a korábbinál annnyival több termékjáradékot biztosított a földesúrnak, hogy az felhagyhatott a terhes kényszerapparátust igénylő majorral és robottal, sőt az egyre bővülő termékjáradéknak saját háztartása szükségletén felüli részét a városi piacra vihette eladni, ami *közvetve* a termékjáradéknak pénzjáradékká alakulását eredményezte. Mivel pedig a földesúrnak a városi kézműves termékek és a távolsági kereskedelem által forgalmazott közel- és távolkeleti luxuscikkek megvásárlására mind több pénz kellett, parasztjaitól immár *közvetlenül* is – részben vagy egészben – pénzjáradékot követelt. A várossal közvetlenül csereviszonyba lépő parasztság módosabb rétege hajlandó is volt pénzjáradékot fizetni, mert ezáltal gazdasági szabadságot nyert a termelés profiljának a piachoz igazodó alakítására, bizonyos (a különböző földesúri járandóságok és monopóliumok helyenként különböző mérvű kommutációja függvényeként különböző mértékű) személyi szabadságot pedig a pénzben fizetett földbérnek (cenzus) immár a telekhez és nem a személyhez való kötése következtében. Ez a réteg (szegényebb parasztok bérmunkájának igénybevételével) gyakran a szükséges munkán és a többletmunkán felüli értéket is tudott termelni, ami bérmunkásainak béréből elvont érték lévén, egyrészt az (egyébként a gazda és a

zsellér kettősségének csíraformájában már a nehézeke alkalmazásának feltételeként korábban is jelentkezett) paraszti differenciálódást mélyítette el, másrészt széles rétegeket kényszerített nemcsak a többletérték egészét, hanem a szükséges munka termékének „szájától elvont” egyrészét is piacra vinni, hogy a pénzjáradékot megfizethesse. Így is, úgy is azonban *a feudális járadék* került a városlakókhoz, ahol azután vagy közvetlenül a kereskedő (ill. uzsorás) kezében, vagy a városi kézműves által a kereskedő patriciátusnak fizetett adó formájában *kereskedő (és uzsora-) tőkével alakult át*.

Marx a járadék városba vándorlásának folyamatát világosan látta. Mindenekelőtt azt, hogy a termékjáradék (akár a robotból közvetlenül, akár a telek termékjáradékából közvetve szereztek meg) először az azt eladó földesurak révén került a városba. „A kereskedő tőke tehát csak az árucserét közvetíti, amelyet azonban már eleve nem csupán a közvetlen termelők [paraszt és kézműves] közötti árucseré gyanánt kell felfogni. A rabszolgas viszonyokban, jobbágyviszonyokban, adófizetői viszonyokban (amennyiben kezdetleges viszonyokról van szó) a termék tulajdonosa, tehát eladója a rabszolgatartó, a hűbérúr, az adót szedő állam” (T III. 326). „Amíg a kereskedelmi tőke fejletlen közösségek termékeinek cseréjét közvetíti ... a termelési módokkal együttjár, hogy *a kereskedelmi tőke a többlettermék túlnyomó részét sajátítja el...* [aláhúzás ML] mert ezekben a régebbi termelési módokban annak a terméktöbbletnek a legfőbb tulajdonosai, amellyel a kereskedő kereskedik – a rabszolgatartó, a feudális földesúr, az állam (pl. a keleti kényúr) – az élvhajhászó gazdaságot képviselik, amelynek a kereskedő csapdákat állít” (T III. 331–332). Ami viszont a paraszti eladót illeti, az általa piacra vitt „legszükségesebb létfenntartási eszközökön felüli többletet – tehát a csíráját annak, ami a tőkés termelési módban profitként jelenik meg – teljes egészében a földjáradék magassága határozza meg” (T III. 744). Ezek a fenti idézetek azt bizonyítják, hogy Marx – anélkül, hogy ezt explicite megfogalmazta volna, vagy belőle további következtetések levonását szükségesnek tartotta volna – *felismerte a kereskedő tőkének (s a vele összenövő uzsoratőkének) a feudális járadékból való eredetét, mint annak átalakult formáját*.

Ez elsősorban azt jelenti, hogy Marx már eleve eldöntötte azt a még ma is időnként megelevenedő vitát, hogy a középkori város a feudális struktúrának belső fejleménye-e vagy kívülről behatoló tényezője. Persze, a város (akár pl. olyan fontos feudális intézmények, mint a colonatus vagy az egyház) ókori örökség a középkorban, de a feudális struktúrán belül, éppen mert a feudális járadék átalakult formájának, a kereskedő tőkének a

bölcsője, az ókoritól merőben más funkciót töltött be. Az sem „külső” mozzanat, hogy a távolsági kereskedelem az európai feudalizmus földrajzi határain túlról, más termelési módok kereteiből szerzett árucikkeket is forgalmazott, mert ezekért az európai városi piacon a feudális járadékból származó pénzt kapott s ezen a pénzen vett európai árukat közvetített nem feudális piacokra vagy vásárolt azokon Európában ismét csak a feudális járadékból származó pénzért továbbadott árukat. Nem indíthat arra, hogy a kereskedőtöket ne a feudális járadék átalakult formájának tekintsük, a középkori európai kereskedelemnek az a jellege sem, melyet Marx úgy fejez ki, hogy a kereskedő törekvése „olcsón vásárolni és drágán eladni ... tehát nem egyenértékek cseréje” történik (T III. 330). Akár a földesúr fizette túl a számára „szükségesből” a luxuscikk tényleges értékét, akár a paraszt vonta el a saját szükséges termékéből a járadék megfizetése miatt piacra vitt árut, az így kiadott ill. szerzett pénz mindkét esetben a feudális járadékból eredt ill. annak formáját öltötte fel. A kereskedő tőke így mindaddig a feudális járadék azaz a paraszti értéktöbblet árucseré során végbement elszájtításából táplálkozott, míg ipari tőkévé nem alakult ill. annak alá nem rendelődt.

Szükséges ebben a tekintetben azt is hangsúlyozni, hogy Marx az európai város keletkezését a kézművességnek a földművelésből való kiválásával kapcsolja ugyan össze, de egyúttal a városnak a kereskedelem uralma alá kerülésére is utal: „a dolog természetében rejlik, hogy mihelyt a városi ipar mint olyan elválik a falusitól, termékei eleve árukká lesznek, ezeknek eladásához tehát a kereskedelem közvetítésére van szükség. Ennyiben magától értetődik, hogy a kereskedelem a városok fejlődésére támaszkodik, s másrészt, hogy ez utóbbinak a kereskedelem a feltétele. Mindazonáltal itt egészen más körülményektől függ, hogy az ipar fejlődése mennyire jár együtt ezzel” (T III. 332). Az utóbbi megszorító mondatra a továbbiakban még ki kell térnünk, de az a kitétel, hogy a városok fejlődésének a kereskedelem a feltétele, megint csak odamutat, hogy a feudalizmusban, pontosabban annak első, a 13. század végéig tartó szakaszában *a város legfőbb funkciója a feudális járadéknak kereskedő tőkévé alakítása*.

Ebből az is érthetővé válik, hogy miért mutat rá Marx oly nyomatékosan a kereskedő tőkének a feudalizmussal való összeforrottságára, sőt a feudalizmus fennmaradásához való ragaszkodására: „önmagában véve nem forradalmasítja a régi termelési módot, sőt azt inkább konzerválja és mint a maga előfeltételeit megtartja” (T III. 334). Természetszerűleg viselkedik így, hiszen a kereskedő (és uzsora-) tőke a feudális járadék pénzformájából

halmozódik fel s addig marad a tőke egyedüli formája, amíg a feudalizmus fennáll, mert *addig van feudalizmus amíg van feudális járadék és addig van feudális járadék ameddig van feudalizmus*: „A földjáradék mindezen formáinál (munkajáradék, termékjáradék, pénzjáradék mint a termékjáradék pusztán átváltozott formája) mindig előfeltételeztük, hogy a járadékfizető a föld valódi megművelője és birtokosa, akinek a meg nem fizetett többletmunkáját közvetlenül a földtulajdonos kapja. Még az utolsó formánál, a pénzjáradéknál is – amennyiben az tiszta alakban jelenik meg, vagyis a termékjáradék pusztán átváltozott formája – ez nemcsak lehetséges, hanem valóban így is van” (T III. 756). Már itt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a kereskedő (és uzsora-) tőke nemcsak konzerválja, hanem rombolja is a feudalizmust, mert az elsajátított és átalakított pénzjáradékot kivonja, felszabadítja a közvetlen feudális rendelkezés alól, sőt elő is készíti az új termelési módot annyiban, hogy „a kereskedelem minden termelési módban elősegíti fölös termékek előállítását, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy cserére kerüljenek ... tehát a termelésnek mindinkább a csereértékre irányuló jellegét ad” (T III. 326).

A kereskedő (és uzsora-) tőkére, mint a feudális járadéknak a városi piacon létrejövő átalakult formájára vonatkozó implicit marxi utalást azért is éreztem szükségesnek expliciten kifejezni, mert így még inkább kidomborodik a *feudális járadék központi helye és szerepe a feudális termelési módban*, amennyiben ennek legfőbb jellemzője, hogy a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből a feudális járadék gazdasági formájában sajtolják ki, olyannyira, hogy a feudális járadéknak kereskedő (és uzsora-) tőkévé átalakult formája, ha ki szabadul is a közvetlen feudális ellenőrzés alól, továbbra is a feudális struktúra része sőt egyik konzerváló tényezője marad. Mi több, a kereskedő tőkéseknek a feudalizmus fennállása alatt oly gyakori, koronként tömegesen ismétlődő, birtokvásárlás és nemesítés révén történő beolvadása a földesúri osztályba a kereskedő tőkét mintegy „rekommutánja” eredeti formájában, feudális földjáradékba.

Mindezek a tények és a belőlük folyó megfontolások szükségszerűen azt sugallják, hogy a középkori városnak, különösen létrejötté és virágzása első, a 13. század végéig tartó szakaszában, sokkal inkább a feudális struktúrába való integráltságát, mint azon belül élvezett relatív önállóságát kell elsődleges jellegűül hangsúlyozni. Még akkor is így áll a dolog, ha tudjuk, hogy a „szabad” város polgára éppen a Marx által alapvető ismérveknek tekintett *feudális gazdasági formától* (feudális járadék fizetése) alól szabad, mert a városok által az uralkodónak fizetett cenzust földbérnek tekintet-

ték; a jellegzetesen városi foglalkozások, a kereskedelem és a kézművesség jövedelme, mint olyan, nem esett feudális adóztatás alá. A városnak a feudális struktúrába való integráltsága azonban azt is jelentette, hogy sajátos tevékenységével alakította, majd átalakította a feudalizmust, amelybe beleépült. Az átalakulás végső soron a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet volt, amelynek messze visszanyúló előzményeire Marx – a Tőke megírásának célkitűzéséből érthetően – néha éppen csak utal, néha meg – időbeli távolságuk és a kapitalizmus létrejöttéhez való sokszoros közvetettségük miatt – nem is fordított figyelmet. Tulajdonképpen a major komplex, mezőgazdasági és ipari nagyüzemének felbomlása az egész folyamat elindítója. Ebből is a kézműves szolgáknak elvándorlása és a szabad városokban való tömörülése volt a kezdeti s egyben legjelentősebb mozzanat. Maga Marx is – anélkül, hogy konkrét történeti kezdőpontjával foglalkozna – ezt tekinti alapvető fontosságúnak. „Minden fejlett és árucserével közvetített munkamegosztás alapzata a város és a falu elválása. Elmondhatjuk, hogy a társadalom egész gazdaságtörténete ennek az ellentétnek a mozgásában összegeződik, erre azonban itt nem térünk ki bővebben” (T I. 330.). Hogy mennyire a majorból hozott technikai tudás volt a városi kézművesség kialakulásának feltétele, mutatja nemcsak a 800 után feltalált emelőkaros malom úgyszólván minden változatának (kalló, zúzó, kalapáló stb.) a 13. század elejéig megtörtént létrejötte, hanem elsősorban a városi kézműves munkában nélkülözhetetlen (az ókorban ismeretlen) közlőművek (kézi forgattyú, zsinórhajtás, ijjasrugózás, lábhajtás, sokszerszamos erőgép) 9–12. századi első európai előfordulása is (Endrei Walter: A középkor technikai forradalma, 1979. 29–42). Mind a majorgazdálkodás virágkorában jelentek meg s nyilván a majorokban kerültek első alkalmazásra, onnan vitték a városokba a volt kézműves szolgák. Mindezek a találmányok együttesen már megközelítették azt a technikai küszöböt, amelyről a 18. század végén az ipari forradalom elindult.

De a 13. században mégsem jött létre az ipari forradalom. Nem a céhek ellenállása gátolta, hiszen már ezeitőben megindult az ipari malmoknak a céhkényszertől mentes vidékre költözése. A pénztőke sem hiányzott, mert az olasz bankárok már egész Európa városokba került feudális járadékanak tekintélyes részét kezelték. A jobb táplálkozás folytán gyorsan növekvő népesedés és a velejáró telekaparózódás bérmunkáshadsereget is ígért, mely egyben a piacról élők számát is szaporította volna. A kereskedőtőke már idézett és Marx által különösen hangsúlyozott konzervativizmusa sem lehetett eleve akadálya egy kapitalista nagyipar megszületésének, mint

ahogy az valóban meg is született már a 12. század végétől fogva Toszkánában és Flandriában, ahol a céhrendszer leple alatt, de többnyire a céhek alávetésével a kereskedőtöke irányította a kor legkelendőbb árujának, a minőségi posztónak tömeges termelését. A falusi fonók és a városi tanácsok egyaránt a kereskedőtársulatok megrendelésére, azok minőségi előírásai szerint dolgoztak s a gyapjút vagy a fonalat eleve teljesíthetetlen munkafeltételek ellenében kapták „kölcson” megbízóiktól, akiktől így örökös gazdasági függésbe kerültek. Formálisan szerény munkaeszközeik tulajdonosai maradtak, ténylegesen bérmunkásokká váltak. Nehány munkaágban, ahol költséges gépi berendezés kellett (pl. kallómalom, filatórium), nyíltan is bérmunkát alkalmaztak. Nem véletlen, hogy évszázadokkal később e városok vonzáskörében jött létre az itáliai és németalföldi újabb agrárforradalom, a kapitalista mezőgazdaság és ipar előfeltétele.

A 13. században azonban nem ment végbe agrárforradalom *s ezért* nem keletkezhetett ipari forradalom sem. Ellenkezőleg, a valaha oly forradalminak bizonyult cereália- és borcentrikus mezőgazdaság a feltörhető földek elfogyásával és ezzel párhuzamosan a legelők, következésképp az igarérő és proteint biztosító állatállomány csökkenésével ketrecnek bizonyult. A major köldökszinórjáról leszakadt paraszti családi gazdaságot, még ha felmerültek volna is technikai újítási lehetőségek, ezeknek megvalósításában akadályozta a befektethető tartalékok hiánya mellett a faluközösség által szigorúan megkövetelt nyomáskényszer. Az alultáplált Nyugat-Európát a 14. század elejétől kezdve sorozatos pestisjárványok tizedelték, sőt talán meg is felezték, de a népességcsökkenés sem vezetett az agrártechnika javulására, sőt a földkínálat növekedésével konzerválta a régi termelési módszereket vagy éppen extenzív gazdálkodásra (nagyarányú állattenyésztésre) adott indítékot. A feudális járadék csökkenése kihívta a földesúri járadékemeléseket, ezek meg a nagy parasztháborúkat, amelyeken csak a központi hatalom beavatkozása tudott úrrá lenni. Ennek ára viszont a hatalmi központosítás és ennek alapjaként a feudális járadék egyre tekintélyesebb részének állami adó formájában való elsajátítása volt. A centralizált feudalizmus által centralizált járadék ugyan államkölcsonök, adóbérletek, monopóliumok stb. útján szintén a kereskedőtöke kezébe került, de a kapitalista ipar fentebb említett kezdeményezései ennek ellenére elakadtak az elnéptelenedés és a belső háborúk folytán keletkezett piachiány miatt. Közel két évszázad kellett a demográfiai regenerálódáshoz és újabb kettő az itáliai és németalföldi agrártechnikai kezdeményezéseknek Angliából kiinduló összeurópai agrárforradalomra terebélyesedéséhez. Ennek az új ag-

rárforradalomnak azonban már nem feudális földesurak, hanem kapitalista vállalkozók voltak a létrehozói. Mint Marx a Tőke III. 37. fejezetében megállapítja, a pénzjáradék alapján csírázó tőkés földbérlő réteg további fejlődése a vidéken kívüli, azaz a városi tőkés fejlődéstől függött. Sokkal ritkábban lettek gazdagparasztok kapitalista mezőgazdák, mint városi tőkés, mert ez utóbbiak rendelkeztek az új agrártechnika és a velejáró bér-munka költségeihez szükséges pénzzel.

És itt vissza kell térnünk Marxnak ahhoz a fentebb idézett megállapításához, hogy bár a városok fejlődésének feltétele a kereskedelem, azaz a kereskedőtőke halmozódása, mégis egészen más körülményektől függ, hogy mennyire jár ezzel együtt az ipar fejlődése. Közismert, hogy e „más körülmények” közt Marx elsősorban az ún. eredeti felhalmozást érti, mely csak közvetve kapcsolódott a városokhoz. Az is ismeretes, hogy a Tőke III. kötetének 20. fejezetében a kapitalizmusba való átmenet „valóban forradalmasító” útjának azt tekinti, mikor a termelő kereskedővé és tőkéssé lesz. Ugyanakkor jelentősnek tartja *történelmileg* mint átmenetet azt is, ha a kereskedő közvetlenül keríti hatalmába a termelést. Sőt a Tőke I. kötetének 24. fejezetében egyenesen „csigalassúságúnak” nevezi az első, klasszikusnak mondható utat az új (16. század utáni) világpiac kereskedelmi igényeihez viszonyítva. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy ezesetben is a kettős, analitikus-logikai és genetikus-históriai szemlélet érvényesül Marxnál, a tőkés ipar létrejöttének két útja közül az első a két termelési mód különbségét, a második egymásból következésüket jelenti. Valójában a kereskedőtőkének az iparba hatolása történelmileg korábbi, mint a termelőnek tőkéssé válása, sőt az utóbbival együtt tovább él. Bármelyik úton bárhol is fejlődött ki azonban a tőkés ipar és általában a tőkés gazdaság, mindkettőnek kiindulási pontja a feudális járadéknak kereskedő- (és üzso-ra-) tőkévé alakulása a városi piacon. Ezért nem lépünk talán túl nagyot, ha Marxot nem továbbfejlesztve, hanem továbbgondolva a feudalizmus felbomlását nem, vagy nem csupán belső ellentéteiből, hanem struktúrájának a feudális járadék pénztőkévé alakulásából s ezáltal a gazdasági élet irányításának a régi uralkodóosztály kezéből egy új uralkodóosztálynak, a tőkés polgárságnak kezébe való átmenetéből vezetjük le. Az ellentétek hangsúlyozása analitikus-logikai, az átalakulás hangsúlyozása a genetikus-históriai szemlélet. A kettő együttese felel meg Marx módszerének s egyben a társadalomról mint struktúráról vallott nézeteinek.

MARX KÁROLY ÉS A SZOCIÁLDEMOKRÁCIA

*(Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papcke és Otto Reinhold beszélgetése, Die Neue Gesellschaft, 1983. 3. sz., 200–215.)**

Peter Glotz: Szeretettel üdvözlöm Önöket és örülök, hogy ez a beszélgetés létrejött. Beszélgetésünk témája Karl Marx: filozófiai és politikai életműve egyfelől, filozófiai és különösen politikai hatása másfelől. Luther születésének 500. és Marx halálának 100. évfordulója elegendő alkalom arra, hogy közös történelmünkéről töprengjünk és kommentáljuk is azt.

Az a mód, ahogyan ez az NDK-ban és a Szövetségi Köztársaságban történik, azt mutatja, hogy a történelem — a történetírás értelmében — természetesen nem nélkülözi a konstrukció bizonyos mozzanatát. Ez volt a történelmi materializmus egyik témája, nevezetesen az a kísérlet, hogy a történelmet *ésszerű koncepcióként* fogja fel. „Száz évvel Marx után” azt a kérdést is jelenti: Mi maradt meg művéből a német szociáldemokrácia számára. Vajon ennek a pártnak a története a második világháború után saját szubjektív megértésében sem „Marx ellen”, sem „Marx-szal”, hanem talán sokkal inkább „Marx nélkül” mozgott? Van egy ilyesfajta értelmezés, de én úgy hiszem, ez túlságosan leegyszerűsítő lenne. Egy azonban bizonyosan igaz: a Német Szociáldemokrata Párt különösen 1945 után egy olyan hagyományos úton mozog, amely Willi Eichleren, Leonard Nelsonon, de Friesen és Marxon keresztül Kanthoz és nem Hegelhez vezet vissza. A demokratikus szocializmus etikai megokolása inkább a — mindig is torzítottan felfogott — történelmi-materialista, vagy akár történelmi-teleológiai megokolás helyébe lép. Ennek minden bizonnyal következményei vannak a politika minden szintjén. A tudományos szocializmus igényli azt, hogy tudja, milyen legyen egy társadalom vagy egy gazdasági rendszer helyes rendje, függetlenül a mindenkori technikai szinttől. Az a véleményünk,

* A vitában résztvevő Manfred Banaschak a NSZEP Központi Bizottságának osztályvezetője és az „Einheit” (a NSZEP elméleti orgánuma) főszerkesztője, Rainer Diehl a Die Neue Gesellschaft szerkesztőségének tagja, Peter Glotz a Die Neue Gesellschaft főszerkesztője, Sven Papcke a szociológia professzora a münsteri (Westfália) egyetemen, Otto Reinhold a NSZEP Központi Bizottságának tagja, a NSZEP KB Társadalomtudományi Akadémiájának rektora, az „Einheit” szerkesztőbizottságának tagja. A vita anyagát a kifejezetten napi politikai részeket kihagyva közöljük.

hogy a helyes a polgárok beleegyezése nélkül nem található meg, és hogy egy társadalmi feladat megoldása valami más, mint a megoldás a fizikában, vagy a matematikában. Valahogy így lehetne megfogalmazni: Az, hogy mi egy társadalom helyes rendje, azt csakis az állampolgárral *együtt* lehet megtalálni, és hogy az állampolgár véleménye úgymond hozzátartozik egy politikailag „helyes” definíció kritériumához.

Ma bizonyára arról fogunk vitázni, hogy ez milyen kihatással van az egyes területekre. Ostobaság lenne elhallgatni, hogy a Kommunista Párt és mi, szociáldemokraták történelmileg a munkásmozgalomban gyökerezünk. Azonban azzal is tisztában vagyunk, hogy a munkásmozgalomnak annak idején nem volt egymásba illeszkedő és koherens ideológiája. Engedjék meg, hogy banálisán fogalmazzak: az a megállapítás, hogy minden olyan viszonyt el kell távolítani, amely az ember kizsákmányolását és megalázását szolgálja, túlságosan elvont volt ahhoz, hogy a frontokat politikailag-szervezetileg valóban tisztázza.

Azt is balgaság lenne elhallgatni, hogy Marx analitikus instrumentárium a időközben majdnem minden történész – sőt konzervatív történész – közkincsévé vált. Azok a szerzők is örökölték terminológiáját, akik bevallottam Marx megcáfolására törekednek – és nemcsak a terminológiát. Példaként Max Weber „Protestáns etiká”-ját, vagy Sombart „Modern kapitalizmus”-át idézhetnénk. Nekünk szociáldemokratáknak is még mindig az a véleményünk, hogy Marx után egy kizárólag etikai irányultságú voluntarizmusnak nincs többé helye.

Vannak azonban kétségtelenül különbségek, és egyik itt vitatkozó félnek sem állna jól, ha ezeket tagadná. A marxi elemzés egy olyan világból indult ki, amelynek korlátait mindenkor csak a technika és a munkaszervezet elért szintje határozta meg. Véleményem szerint ez csak úgy érthető, hogy vizsgálódásaiban az áru értékét pusztán a társadalmilag szükséges munka határozza meg. Nem vagyok bizonyos abban, hogy vajon Marx észrevette-e vagy észrevehette-e a „korlátok nélküli társadalom” hamis látását. Számunkra azonban ma teljesen egyértelmű, hogy pl. a termelőerők felszabadítása, a készletforrás-problematika és a környezeti feltételek alapján, időközben gyanússá vált, és hogy a társadalmi konszenzust elsődlegesen a gazdasági optimalizálás előtt kell megszerezni. Eljutottunk ahhoz, amit általános politikai szóhasználatban „ökológiai kérdés”-ként emlegetnek, és amely valóban nagyon erősen befolyásolta a nyugat-európai szociáldemokrata pártokat.

Másodszor úgy vélem, hogy az *erőszak kérdése* a haditechnológiai

fejlődés figyelembe vételével ma másként jelentkeznek. A győzők és a legyőzöttek közötti régi megkülönböztetés a modern technika révén kimérává válik. Mindezeket Marx nem tudhatta. Száz évvel halála után ezeket a kérdéseket újból meg kell vitatni.

A teljesség kedvéért még egy további témát szeretnék a vitába bevonni, és utalnék arra, hogy óvakodnunk kellene attól, hogy úgymond egy „lidérc” ellen hadakozzunk. Úgy hisszük, hogy a mi mai kapitalizmusunk lényegesen különbözik attól a kapitalizmustól, ami a marxi elemzés alapjául szolgált. Rendelkezünk egy állami innovációs potenciállal, amely az összes gazdasági folyamatnak majdnem a felére vonatkozik. Ez gyakran még túlságosan gyenge ahhoz, hogy a gazdasági folyamatokat kielégítően irányítsa, de a vegyes gazdasági rend a mozgékony, az innováció és az önkorrektúra rendkívüli előnyeivel rendelkezik.

Hozzáteszem, hogy a filozófiai objektivitás számomra, aki gyakorlatilag-politikailag cselekszik, és gyakorlatilag érdekelt, nagyon nehezen elérhető. És magától értetődően nézeteim „színezettek”. De mivel azért jöttünk össze, hogy arról beszéljünk, mi maradt Marxból, és mi kellene, hogy maradjon, úgy vélem, hogy sem a mesterségesen gyártott egyetértés, sem pedig a művi konfliktusok nem fognak bennünket tovább vezetni. Kezdjünk tehát egy lehetőség szerint nyílt beszélgetést.

Manfred Banaschak: Köszönöm a beszélgetésre szóló meghívást, örömmel fogadtuk el. Hiszen Marxról beszélni azt jelenti, hogy az emberiség létkérdéseiről beszélünk, ami ma sokkal jobban foglalkoztat bennünket, mint valaha. Az előttünk álló jubileumok – Karl Marx halálának 100. és születésének 165. évfordulója – jó alkalmat teremtenek erre. Ha azt kérdezzük, milyen aktualitással bír korunkban Marx, akkor ez számomra elvben ugyanolyan jelentőségű, mint egy Galilei, egy Newton, vagy Einstein aktualitásának kérdése. Ők mindannyian olyan felismeréseket tettek, amelyek jelentősége az idő múlásával nem csökken, amelyek mindig érvényesek és következésképpen mindig aktuálisak is. Ha tehát – élesen fogalmazva – ezt kérdezzük: Vajon helyes-e, hogy ma, a 20. század végén, egy olyan tan vezet bennünket, amely több, mint száz éves? – úgy ehhez engedjenek meg bevezetésképpen két megjegyzést:

Először is becsületesen megvizsgálva a dolgokat, nem tudom megállapítani, hogy mi más kínálkozott volna, ami használható és teherbíró alternatívával érne fel a marxizmussal szemben. És nyilvánvalóan nem is lehet mást ajánlani, mint amit a gyakorlat is kellőképpen igazol. Másodszor,

felvetődik a kérdés: Egy igazság életkora csökkentheti-e annak minőségét? Inkább fordítva: az idők során minél inkább beigazolódik egy igazság, annál teherbíróbbnak tartható. Ha a marxizmus csak egy lenne a számos filozófia közül, és csak egy a számos szociológiai elmélet közül, vagy valamilyen gazdasági tan lenne, bizonyára számos elmélet sorsára jutott volna: elavult volna. A marxizmus azonban — mint kiderül — friss és eleven. És ez az elevenség késztet most bennünket vitára. (...)

Mi marxista-leninisták nem kapaszkodunk azon események részleteinek az értékelésébe azokkal a helyzetekkel együtt, amelyekből ezek az értékelések kinőttek, a múlthoz tartoznak. Közülünk senkinek sem jutna az eszébe, hogy az előző század közepén fennállott kapitalizmus jelenségeit a jelenkorival összehasonlítsa. Nem a változó *jelenségekről* van szó elsődlegesen, hanem a végülis azonos és ma sokkal élesebben kifejezésre jutó *lényegről*, amit Marx kristálytiszta kidolgozott.

Ez a szocializmus felépítésére is érvényes. Számunkra közvetlen gyakorlati jelentősége nemcsak (és nem is elsősorban) Marx azon konkrét kijelentéseinek van, amelyekben egészen a szocializmusig jut el, hanem számunkra közvetlen gyakorlati jelentősége tanának egészében van. (...) Azaz, mi a dialektikus-materialista módszerre mint a marxizmus lelkére támaszkodunk, mint az emberiség és az emberi gondolkodás történetének kiemelkedő szellemi vívmányára. És ugyanígy támaszkodunk az elméletre is, amely nemcsak örökké érvényes kijelentések összege, hanem amely — mint minden tudomány — fejlődőképesnek bizonyult. Valóban Lenin révén is, a forradalmi harcban nyert tapasztalatok általánosítása révén fejlődött tovább —, és az új követelményeknek és feltételeknek megfelelően a kollektív munka, valamint az egyes pártok és egyes tudósok révén is tovább gazdagodik. Úgy tűnik, hogy éppen ebből a szigorú tudományosságból és egyben az elmélet és a forradalmi gyakorlat kapcsolatából magyarázható, hogy a világ Marx halála óta a marxizmus-leninizmus eszméinek hatására olymértékben megváltozott, hogy a régi világot a mostaniban alig lehet felismerni. (...)

Erről bizonyára megoszlik az itt jelenlévők véleménye. Azonban kevéssé látom annak értelmét, hogy csupán arra szorítkozunk, hogy az emberiség jövőjéről és az ahhoz vezető út kérdéseiről cseréljünk eszmét, és csupán meghatározzuk és szembeállítsuk különböző ideológiai és teoretikai pozícióinkat. Végülis senki sem érné meg a jövőt — akárhogy is írjuk le azt, és a hozzá vezető utat — ha nem biztosítjuk a lehetőséget a magunk és az

eljövendő generációk számára azzal, hogy a békét biztosítjuk. Úgy gondolom, éppen most születnek erről nagyon fontos döntések.

Tanulnunk kellene a történelemből is, bár a történelmi szituáció és azok a veszélyek, amelyek ma az emberiséget fenyegetik, összehasonlíthatatlanok. Az imperializmus arra a határra hajtotta az embeiséget, amely mögött minden emberi civilizáció, egyáltalán minden élet pusztulással fenyeget. Annál inkább fontolóra kellene vennünk, hogy ebben a kardinális kérdésben egy nyelven beszéljünk. Meg kellene kísérelnünk, hogy minden kétségtelenül meglévő elválasztó mozzanaton túl közös erőfeszítéssel feltárjuk a béke biztosabbá tételének útját. Ha beszélgetésünk ehhez, bármilyen kis mértékben is, hozzájárul, boldogok leszünk.

Glötz: Az utóbbival bizonyára minden jelenlévő egyetérthet. Azonban térjünk vissza még egyszer az elméleti alapokhoz. Banaschak úr, bevezetőjében éppen Newton és Einstein nevét említette. Egy érdekes cikkben, amely 1981. júniusában Ön írt a NSZEP X. pártkongresszusáról, az Ön pártja vezető erejéről az új társadalom kialakításában, olyan fogalmakat talállok, mint a szocialista építés törvényszerűsége. Sőt más helyütt ennek az építésnek az általános érvényű törvényszerűségéről beszél. Ebből adódik számomra a kérdés, vajon az Ön számára a marxizmus vagy a „marxizmus–leninizmus”, ami nem ugyanaz, tudomány-e a fizika értelmében, amelynél általános törvényekből kiindulva dedukálnak, vagy inkább, ahogyan a lengyel közgazdász, Oskar Lange nevezte, „praxeológia”?

Otto Reinhold: Mi abból indulunk ki, hogy a materialista történelemfelfogás az egyik legnagyobb marxi felfedezés volt. A történettudomány ilyenén értelmezése szerint – ami pártunk politikájának alapja – a történelem fejlődését meghatározott törvényszerűségek szabják meg. Ezek a törvényszerűségek mindenekelőtt a gazdasági fejlődés, az anyagi életfeltételek, a termelési viszonyok, valamint a politikai és a szellemi folyamatok közötti összefüggésen alapulnak.

Éppen a kapitalista világ jelenlegi válsága annak kifejeződése, hogy ezek a törvényszerűségek hatnak. Sem Marx, sem későbbi követői, s mi sem képviseljük azt a felfogást, hogy ezek a törvényszerűségek az emberek tevékenysége nélkül hatnak, hanem hogy ezek a törvényszerűségek csak az emberi tevékenységen keresztül érvényesülhetnek.

Ilyen értelemben beszélünk mi a szocialista társadalom felépítésének általános törvényszerűségeiről. Úgy véljük, hogy a szocialista társadalom

csak akkor létezhet és fejlődhet, ha bizonyos alapok léteznek és tovább épülnek. Ezekhez tartozik mindennekelőtt a termelési eszközök társadalmi tulajdona, mint a szocialista társadalom döntő alapja. Ehhez tartozik még, hogy a munkásosztálynak át kell venni a politikai hatalmat, hogy érvényt szerezzen a termelési eszközök társadalmi tulajdonának, hogy a munkásosztály, minden dolgozó érdekeit és alapvető társadalmi feladatokat oldhasson meg.

Ugyanakkor az is magától értetődő, hogy az általános törvényszerűségek érvényesülésének útját-módját Marx és Engels nem láthatta előre. Az is természetes, hogy ezek a feltételek állandóan változnak.

Glotz: Én még egyszer szeretném a közöttünk lévő különbséget megbeszélni: Tudatosan kapaszkodtam bele Newton és Einstein nevébe. Van lényeges különbség az Önök tudományfelfogásában egy természettudományos fizika és a marxizmus között, ahogyan Önök értelmezik? Vagy következtetni lehet a társadalomtudomány általános törvényszerűségeiből, úgy, ahogyan Önök leírják, a társadalmi fejlődésre, ugyanúgy, mint bármilyen természettudományi törvényből?

Reinhold: Igen és nem. Nem annyiban, hogy bizonyos társadalmi feltételek meglétéből bizonyos hatások következnek. Egy kapitalista társadalom például válságok nélkül elképzelhetetlen. Ez minden változás ellenére a mai kapitalizmusra is érvényes. Ezt jelenleg különösen jól meg lehet figyelni.

Különbözőségek vannak természetesen, ahogyan azt már Marx és Engels is megállapították. A természeti törvények az emberi léttől függetlenül hatnak. A szabadesés törvénye érvényesül, akár létezik emberi társadalom, akár nem, míg a társadalmi fejlődés törvényei természetszerűleg mindig az emberi tevékenység, az emberi kapcsolatok törvényei is, végülis az osztályok és a társadalmi rétegek közötti viszonyok és harcok törvénye. Csak ezek eredményeként lesznek valóságosan hatékonyak. (...)

Banaschak: Természetesen a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek feltárása nem valamiféle „Szezám, nyílj meg!”, nem olyan kulcs, amely a konkrét, eleven valóság alapos tanulmányozása nélkül, és ennek pontos, politikai-alkotó figyelembe vétele nélkül a problémák megoldásához vezető bejáratot megnyitja. A világgazdasági feltételek megváltozására, a nemzetközi helyzet éleződésére, országunk megváltozott belső újratermelési felté-

teleire Marxnál, Engelsnél vagy Leninnél nem találunk olyan fejezetet, amiből konkrétan le lehetne vezetni, hogy így és így kellene cselekedni. Marx, Engels és Lenin általában a társadalmi fejlődés, valamint különösen a szocialista forradalom és a szocialista építés törvényszerűségeinek feltárásával nem hagytak hátra kompendiumot egy meghatárpzott szituációban való konkrét, pontos cselekvésre.

Sven Papcke: Ez ellentmondana Marx és Engels felfogásának és elméleteiknek is.

Reinhold: Teljességgel. Mindez Marx, Engels és Lenin írásaiból bizonyítható.

Banaschak: Úgy tűnik, Lenin jellemezte legtalálóbban a marxizmust: „A marxizmus nem dogma, hanem a cselekvés vezérfonala.” Ez a tétel ketős jelentésű. Először: az ember nem lehet marxista, nem lehet forradalmár, ha pusztán az arról való elmélkedésre szorítkozik, és ebben az értelemben nem cselekszik konkrétan. Másodszor ez a tétel egyben utal a marxizmus–leninizmus alkotó jellegére, amely önmagában zárt, de nem lezárt tanítás. És a forradalmi harcban valóban mindig továbbfejlesztették. Azonban mindig meg kell különböztetni, hogy valóban a marxizmus–leninizmus továbbfejlesztéséről van-e szó, vagy marxista–leninista alapismertek és elvek marxista frazeológiával operáló feladásáról.

A marxizmus–leninizmus önmagában egységes egésznek alkot. Ha szerves egészének azt alkotó egyes részeit kiküszöböljük, akkor ez végső fokon nemcsak a marxizmus–leninizmus lényeges vonásainak feladását jelenti, hanem végső soron egyáltalán a marxizmus–leninizmus feladását. Valóban alkotónak lenni, ez éppenúgy magában foglalja az alapigazságok állandó megvédésének szükségességét.

Glottz: Ezzel valóban döntő ponthoz érkeztünk. Ha a világ megismerhetőségéből indulunk ki, felvetődik az a nagyon praktikus kérdés: ki interpretálja az általános törvényszerűségeket? Kinek szabad ezeket magyarázni és kinek van meg ehhez a tekintélye? A marxizmus–leninizmus válasza erre az, hogy a „pártnak” – olykor bizonyára az is megfogalmazódik, hogy a párt vezető magjának. Marx szerint az elmélet helyességének kritériuma a gyakorlat. Igen ám, de mi a gyakorlat, és ki interpretálja a gyakorlatot?

Papcke: Nekem a Marx-teleológiával főképp akkor vannak problémáim, amikor úgy mellékesen kerül elő, mint itt például, vagy éppen úgy mellékesen olyan politikai valóság igazolására szolgál, ami állítólag az „esszenciális tiszta tant” képviseli, sőt „az emberiség világát” ábrázolná. Sokkal inkább azt szeretném megállapítani – Marxhoz visszatérve –, hogy a Dosztojevskij által ábrázolt nagyinkvizitor-problematika Marx számára a „valóságosan létező szocializmusban” is adódna. Ezen kívül: mindeddig az csak egy egyszerű megállapítás, hogy az, ami „valóságosan létezik”, vagy Marxból fejleszthető ki, vagy pláne elképzeléseivel egyezik. Ezért vannak nehézségeim az ilyen megközelítési móddal, nem azért, mert itt egy „lidérc” létezne – én sokkal inkább Schumpeterrel vagyok egy véleménye, aki azt mondotta: ha Marx nem lett volna, fel kellett volna találni! –, hanem mert figyelembe kell venni a Marx-vita állását, amely azon a területen kívül bontakozott ki, ahol Marx doktrínává – méghozzá „fenntartó” doktrínává – merevedett. Itt a marxizmus – vagy akár a „marxizmus–leninizmus” – a valóságban többé egyáltalán nem vita tárgya. De hogy Banaschak és Reinhold urak megállapításaira térjek vissza: a társadalomtudományok eddig semmilyen „társadalmi törvényt” nem fedeztek fel. Következésképpen a szociológiára is ugyanaz a tényállás érvényes, mint a zenetörténetre, ahol éppen Johann Sebastian Bachot sem lehet Pierre Boulezzel „túlhaladni”: a társadalmi problémák sokkal inkább a különböző történelmi adottságokban folytatódnak és pillanatnyi „leküzdésükhöz” különböző megoldási javaslatokat dolgoznak ki, amelyek azonban általános érvényre nem tartanak igényt. Ezért nem fogadhatom el sem „Einstein” vagy fizikai módszerek társadalomtudományi területre történő átvitelét, sem azt, ha szabad így mondani, hogy Marx művéből „törvényszerűségeket” vettek ki, amelyek közvetlenül cselekvési útmutatókhoz vezetnek. Ez már azért is nehézkes, mert az arról folyó vita, hogy mi „a” marxi mű tulajdonképpen, és mit jelent részleteiben, teljesen eldönthetetlennek tűnik. Engedjék meg, hogy mindezt egy példán keresztül világítsam meg: Marxnál nem lehet megfelelő forradalomelméletet találni. Egy ilyenfajta elmélet kezdeményei Marxnál sokkal inkább két állítólagos ellentétpáron alapulnak, amelyek nem kompatibilisek, és nem feltétlenül egymásra visszavezethetők. Hogyan értendő ez? A termelőerők – termelési viszonyok ellentétpár (mint strukturális szint), valamint a munkásosztály – tőkeosztály ellentétpár (mint cselekvési szint) sem történetileg, sem forradalomelméletileg nem azonos, mégcsak nem is összehasonlítható. Ahogyan a történelem bebizonyította, ennek megfelelően ez a két ellentétpár semmiesetre sem fejlődik pari passu – ha

egyáltalán —, mégcsak strukturális szinten sem állapítható meg kongruencia a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok — mintegy automatikus — átalakulása között. Ez egyszer eltekintve attól a sokkal kényesebb kérdéstől, vajon a munkáosztály (ahogyan elvárható) a cselekvés szintjén az ilyen folyamatok tudatára ébredhetett-e, és hogy a Marx által leírt helyzete ismeretében osztály-, végül forradalmi tudata kialakulhatott-e.

A valóság azonban egészen másként néz ki. A történelmi forradalmak közül egyik sem tartotta magát a marxi modellhez, sokkal inkább „háborús következmények”, gerilla-sikerek, stb. voltak, tehát történelmi véletleneket reprezentálnak, egyáltalán nem mutatják az előtörténet formációtörténeti lezárását, tehát a munkáosztály kiérlelt történelmi beavatkozását! És a leninizmus? A valóságban egyáltalán nincs „marxizmus–leninizmus”! A leninizmus sokkal inkább „a” marxizmus *revízióját* jelenti, mint ahogyan a bernsteinizmus is. Ez abból is leszűrhető, hogy Leninnél a forradalom a társadalmi fejlődés kezdetén áll, és éppen nem — ahogy Marx gondolta — annak lezárása. Marx azonban egész életében abból indult ki, hogy (ha egy forradalmat éretlen társadalmi feltételek között „csinálnak”) a „régiköveket”, ahogy drasztikusan kifejezte magát, ilyen feltételek mellett a szocialisták folytatnák. További vitás pontokat lehetne felhozni! Mindenesetre kíváncsiaknak tűnik arról vitáznunk, hogy Önök hogyan jutottak el a marxizmusnak egy (úgynevezett) „szilárd magjához”, amelynek alapján Marx értelmében biztosan lehet cselekedni, amelyhez az istennek sem szabad hozzányúlni, nehogy a „valóságos szocializmus” egész gondolati- és állami berendezkedése összedőljön.

A Marx által bevezetett totális ideológiafogalom használatában inkább Karl Mannheimel értek egyet, és úgy vélem, hogy a marxizmust is és magyarázóit is ideológiakritikai kategóriáknak kell alávetni. Ebben az összefüggésben Marx gondolati építményét is historizálni kell, hiszen Marx a maga idején kétségtelenül az ipar modernizálódásának csak az akkoriban már látható társadalmi és pszichológiai központi kérdéseit ismerhette fel, vagy valószínűleg bizonyos elemeket (mint pl. a proletariátust) filozófiai okokból hamisan értékelt.

Hogy Peter Glotz bevezető megjegyzéseihez visszatérjek: minden társadalmi megismerőképeséget relativizálni kell, a roppant nagy komplexitás és korhoz kötöttség miatt társadalmi téren csak megközelítési hipotézisek vannak, és nincsenek törvénysszerűségek.

Egyébként kimutatandó, hogy Marx idejében voltak társadalomteoretikusok, akik — ha talán cinikusan is — a társadalom fejlődésének *való-*

ságos menetét (mindenesetre a cselekvés szintjén) nála sokkal világosabban látták előre, pl. az ipari rendszer akkor még elképzelhetetlen (és olykor negatív) tanulékonyágát abban a vonatkozásban, hogy hogyan bánjon saját ellentmondásaival. A társadalmi kontrollnak az a teljesítménye, amelyet Marx teljesen sohasem értett meg, annak tulajdonítható, hogy az állítólag proletár, feltörekvésben lévő tömegek a kialakuló „szociális államon” keresztül szoktak hozzá a fennálló rendszerhez és anyagi ajánlataihoz. Ebben a folyamatban maga a rendszer is változik, mintegy a szociálpolitika jelen-ségén keresztül. Lorenz von Stein például akkoriban a francia szocializmus tapasztalatai alapján már idejekorán elemezte azokat a veszélypotenciálokat, amelyeket egy dezintegratív társadalmi változás keltett. Másképp, mint Marx – aki egy szociális reintegrációt a valóságos történelmen („az előtörténet vége”) túl várt, – Stein 1840 után a valóságos történelemben tervezte meg a munkásmozgalom nagyvonalú integrációs programját, amely igen sikeresnek bizonyult. Hogy a munkásmozgalmat politikailag, anyagilag, kulturálisan a változás *fennálló* rendszerébe integrálhassa, azt követelte, hogy az ipari rendszer integrálódjék a munkásság tudatában. Egy ilyenfajta alkalmazkodási program hatásai, amelynek végülis (elméletileg is: Bernsteinnél) a munkásmozgalom és a kapitalisztikusan igazgatott iparizmus szimbioziséhez kellene vezetni – és itt Marxra is hivatkoztak, hiszen mikor lettek a viszonyok „érettek” a szocializmus számára? –, ezeket a hatásokat Marx már nem dolgozta fel. Nem utolsósorban ez a tényállás vezetett ahhoz a követeléshez, hogy Marxot időnként lomtalanítsák, tehát lemondjanak mindenféle hittanról és szükség esetén azt vegyék elő, ami Marxban még aktuális.

Rainer Diehl: Banaschak úr és Reinhold úr a marxizmust röviden a munkásosztály önmagában zárt tudományos elméleteként vázolták fel. Ez megfelel egyébként a NSZEP Központi Bizottságának a Karl Marx-év alkalmából kiadott téziseinek. Úgy gondolom, a marxi elméletnek egy ilyenfajta értelmezése homlokegyenest szembenáll Marx és Engels kiindulásával. Marx és Engels mindig bevallották, hogy a klasszikus német filozófiából merítettek és Hegeltől származnak.

Marx igen exponált ifjúhegelianus volt. Ez a filozófiatörténeti aspektus igen fontos annak meghatározásánál, mit kell érteni marxizmuson. A hegeli filozófiának az volt a sajátossága, hogy magában foglalta az egész addigi filozófiatörténetet és magát az egész filozófia kezdetének és végének tekintette. Másként megfogalmazva: Hegel után nem volt lehetőség többé a

filozófiára és a filozofálásra. Ezért az ifjúhegelianusok lázadása, amelyben persze Marx nem vett részt. A baloldali hegelianusok bizonyára egyetértettek abban, hogy ez nem lehet az emberi gondolkodás eredményeinek vége, hogy tehát a valóság, a történeti valóság is, magában a megismerés folyamatában rejlik, és nem pedig az örök időkre szólóan megállapított igazságokban. Azaz, az igazság a tudományos módszer alkalmazásában nyilvánul meg. Úgy tűnik, ez a központi kérdés. A Marx által kifejlesztett elemző-kritikai módszert tartom a marxizmus lényeges központi és egyetlen olyan alkotórészének, amely tartósan tovább fog élni.

Később Engels is utalt a „Ludwig Feuerbach”-ban és „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig” c. művében arra, hogy Hegel után lejárt a filozófiai rendszerek ideje. A „marxista filozófia” kifejezés tehát alapjában önmagában is egy ellentmondás lenne. Ami a filozófiákból, mint önmagában zárt filozófiai rendszerekből és elméletekből megmarad, az Engels szerint egyrészt filozófiatörténet, másrészt a formális logika és dialektika tana. Engels úgy vélte, hogy minden egyéb a pozitív tudományba kerül át. Ez a marxista elmélet által mindenestre nem ragadható meg. A fizika, a kémia, a természettudomány egyáltalán nem a marxisták dolga, ahogy Engels maga is hűtlen lett ehhez az elvhez, mint „A természet dialektikájában”. Természetesen ennek ellenére fáradozni lehet azon, hogy az einsteini elméletet összhangba hozzák a marxizmus saját értelmezésével.

(...)

Az Önök által használt marxizmus–leninizmus fogalom egyébként Sztálintól származik, és én ezt a fogalmat megengedhetetlen összefüggésnek tartom. Amit Lenin mondott és írt, kísérlet volt arra, hogy a saját marxizmus-értelmezését a cári Oroszország egészen konkrét történelmi-politikai szituációjára alkalmazza. Egy olyan alkalmazás, amely nagyon konkrét útmutatásokba torkollott, hogy az újkori orosz szociáldemokrácia gyakorlatilag és stratégiailag hogyan viselkedjék és hogyan szerveződjön. Ennek azonban, úgy gondolom, semmi köze sincs a marxizmus lényegéhez.

Reinhold: Természetesen nem lehet erre redukálni Lenin hozzájárulását a marxizmus fejlesztéséhez. Itt csak az imperializmus elemzésére és a szocialista forradalom elméletére emlékeztetnék. Mi azonban a marxizmus lényege és mi maradt a marxizmusból ma? Az teljességgel helyes, hogy a marxizmus módszernek egy sor döntő lényeges pontja van, amely életképesnek bizonyult. Alapjában véve egyetlen társadalomtudós, a humántudományok egyetlen művelője sem kerülheti el ezt a módszert. Azonban már itt kezdő-

dik a véleménykülönbség, hogy tulajdonképpen miben is áll ez a módszer? Természetesen e módszer lényege a dialektika. Dialektika, mint materialista dialektika és a társadalomra alkalmazva, mint materialista történetfelfogás. Ha a módszert a dialektikának csak bizonyos filozófiai oldalaira redukáljuk, úgy érzem, ez semmiképpen sem felel meg a marxi ismereteknek.

Úgy tűnik, hogy ennél a módszernél az a lényeges, hogy a történelem törvényszerű menetének felfogása nem egyszerűen identikus a természeti törvényekkel, hanem azt a módot írja le, ahogyan a törvények a társadalmi életben érvényesülnek. Ez az egyik leglényegesebb pont számunkra. Ebben a kérdésben vannak lényeges véleménykülönbségek a marxista-leninisták és a demokratikus szocialisták között. A demokratikus szocializmus lényegében eltávolodást jelent ettől a materialista történelemfelfogástól és ettől a dialektikától. A materialista dialektika azonban ennek a történetfelfogásnak a lelke.

Ebből következik a második kérdés. Számunkra Marxból nem csak a módszer maradt meg, hanem a történelem törvényszerű menetének elvi ismeretei is. Bár Marx nem hagyott hátra olyan programot, amelyben megmondta volna, hogyan kell forradalmat csinálni, és az hogyan és milyen feltételek között menjen végbe. Azonban ennek ellenére mégis vázolta forradalomelméletét (hogy röviden foglalam össze) a történelem törvényszerű menetével összefüggésben. A történelem lefolyása Marx szerint éppenhogy *nem* véletlen jelenség és *nem* véletlen folyamat, hanem bizonyos összefüggések és kölcsönös kapcsolatok törvényszerűen állnak fenn. Így például a termelőerők és a termelési viszonyok között, az osztályok és az osztályok fejlődése között, az anyagi feltételek és az osztályok alapvető érdekei között.

Másodszor Marx azt a lényeges felismerést hagyta örökül számunkra, hogy a történelemben a különböző társadalmi formációk törvényszerűen követik egymást, s ebből vezette le a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szükségzerűségét. Harmadszor azt is hátrahagyta, hogy ebben a folyamatban döntő az alapvető ellentmondások hatása nemcsak a kapitalizmus, hanem egyáltalán a történelmi folyamat számára. És végül megokolta a munkásosztálynak ebben a folyamatban betöltött döntő szerepét.

Nos, azt mondhatjuk, hogy a munkásosztály nemzetközi mértékkel, világmértékkel mérve mindmáig még mindig nem játszotta el azt a szerepet, amelyet Marx megokolt és amelyet remélt. Ez bizonyosan igaz. Azonban a mai világban végbemenő változások végső soron mégis igen lényegesek a munkásosztály műve szempontjából. Mindenekelőtt a létező szocia-

lizmus fennállása és fejlődése. Számunkra legnagyobb politikai jelentőséggel Marxnak azok a legfontosabb felismerései bírnak, amelyek azt mutatják ki, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet során a tömegek a történelmi fejlődés döntő elemévé válnak. Úgy véljük, hogy az egyik legfontosabb tényállás, amely ma Marxot megerősíti, az a megfigyelés, hogy a tömegek – mindenekelőtt a munkásosztály – döntő történelmi tényezővé váltak. A munkásosztály világméretekben még nem vívta ki a szocializmusba való átmenetet, de sok minden, a mai kapitalizmusban végbement változás nem lett volna lehetséges a munkásosztály tevékenysége, hatása nélkül. Ha ma a béke fenntartásának lehetőségéből indulunk ki, akkor azért tesszük, mert a tömegek megjelentek a politikai küzdőtéren és gyakorlati, politikai befolyással bírnak.

Glötz: Egyetlen demokratikus szocialista sem vitatná, hogy a munkásságnak, a munkásosztálynak döntő történelmi jelentősége van. Mi azonban a történelmi fejlődés determinizmusát vitatjuk, ill. a történelmi folyamatok teleológiáját, vagy célirányultságát, amelyet gyakran Marxból vezetnek le. Hogy a munkásosztály minden társadalomnak egy meghatározott történelmi szakaszában fontos történelmi szerepet játszik, empirikusan ellenőrizhető megállapítás.

Reinhold: Azonban az olyanfajta determinizmus, amelyet a marxizmus–leninizmusra ráfognak, számunkra egyáltalán nem létezik és ez Marxnál sem lelhető fel. Hogyan jutna el akkor Marx egyik döntő végkövetkeztetéséhez, hogy a történelem osztályharcok története, amelyekben a munkásosztály a döntő erő. (...)

Papcke: (...) Ha a német szociáldemokráciának szemére vetik, hogy nem kezdte meg a kapitalizmus gyökeres kiirtását még azokban a rövid szakaszokban sem, amelyben kormányozni tudott, akkor ezt éppen azzal magyarázzák, hogy a demokratikus szocializmus egy rendszerváltozást csak mint „szocializmus a néppel együtt” – minden pillanatban – akar megvalósítani, azaz az érintettekkel történő állandó egyeztetésben és visszacsatolásban – tehát demokratikus módon és nem „forradalmi porölcscsapással”, ahogyan Rosa Luxemburg nevezte – és nem aszerint a módszer szerint: hogy ennek mindenáron meg kell lennie, a tömegek nélkül is, vagy a tömegek ellenére is! És itt Marx vonakodott attól, hogy a jövő lacikonyhájáról kijelentéseket tegyen. A demokratikus szocialisták művének liberális igé-

nyéből éppen a szocialista társadalom liberális-demokratikus jellegére is következtetnek. Talán még egy megjegyzést: Éppen a keleti blokk országai-ban *nincs* szabad vita a marxizmusról, a tudományról és annak módszerei-ről, etc., ellentétben azzal, amit mi helyesnek tartunk. Az ilyen társadal-mak irányításához és szemmel tartásához hozzátartozik az ideológiák és a gondolati termékek irányítása is. Ott aztán konkurens szocializmus-interpretációk sincsenek a piacon, hanem az igazság mindig a hatalomnál van. Az ilyen hatalom által védett marxizmus-szemlélet azonban nem hajlandó tanulni történelmi visszatekintésben sem! Ezt a „revizionizmus” problémá-ján keresztül szeretném érzékeltetni. Bernstein Engels halála után nem kö-zeledett és azt mondta, most már senki sem néz a körmömre és végülis tetszés szerint „átinterpretálhatom” a mestert. Ez egyáltalán nem volt így, nem kellett vallásszociológiai szentségtörést csinálnunk. Bernstein sokkal inkább új társadalmi adatokra reagált, például arra, hogy a „két tábor el-mélet” nem bizonyult helyesnek, mert a társadalom középrétegei éppen-hogy nem pusztultak el, hanem újabbak jöttek hozzájuk, vagy hogy a szo-ciáldemokráciának a proletariátusra való összpontosítása a párt izolálódá-sához vezetett egy olyan környezetben, amelyben ez az osztály még mar-ginális volt. A „revizionizmus” azokra a fejlődési tendenciákra reagált, amelyek másképp alakultak, mint ahogy Marx és Engels előrelátta (és elő-reláthatta), például arra a tényre, hogy a (német) munkásmozgalom egyál-talán nem úgy viselkedett, ahogy „az” elmélet tervbe vette, vagy arra a kö-rülményre, hogy a kapitalizmus elasztikusabb, mint megjósolták. Az ilyen és más ismeretekből szükségszerűen származtak a viták – ahogy egy libe-rális pártban megszokott – és ismét csak a politikai út változásai.

Hogy ebben a kontextusban a hatalom kérdése döntő szerepet ját-szik, félreismerhetetlen. És legkésőbb 1933 óta azt is tudjuk, hogy Bernstein a társadalom szervezeti struktúrájának megkérgesedett magjait kétségtelenül lebecsülte. De Bernstein akkor nem állt egyedül. Max Weber joggal panaszkolt, hogy az akkori szociáldemokrácia, amely oly szörnyen marxistaként viselkedett, és ahogyan ő kifejezte magát, egyáltalán nem mutatott cutilinai energiákat. Itt van egy probléma, amelyet a német szo-ciáldemokrácia a prágai manifesztum óta felismert, ha programmatikusan még nem is oldott meg.

Akárhogy is van: nem tudja megkerülni nyilván azt a, ha úgy tetszik, „nehezen mozduló tény”, hogy csak a *néppel együtt* lehet a szocializmust előrevinni. Ezt nem lehet feladni.

Diehl: Szó volt a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről. Azt egyáltalán nem akarom kétségbe vonni, hogy vannak ilyen törvények. De csak mondjuk a magunkét, hiszen az egyik oldalon a determinizmus elvét mondják ki, amit a másik oldalon ismét csak vehemensen visszautasítanak. Marxnál valóban nincsenek determinista elképzelések, Engelsnél talán lehetne erről vitázni. Ez az egész azonban inkább a Marx és Engels interpretálók történeti problémája volt, azaz elsősorban Karl Kautskyé Németországban és a II. Internacionáléban, vagy Jules Guédsé Franciaországban, vagy Leniné Oroszországban. Ez a vélt probléma véleményem szerint egy hamis Marx-értelmezésből ered, amely elvonatkoztat attól a filozófiatörténeti és elméleti állásponttól, amelyet Marx – a hegeli tradíciókból érkezvén – elfoglalt. Úgy gondolom, a determinista szocializmus-felfogás propagandistái nem értették meg a Hegelnél meglevő szubjektív-objektív azonosságot. Ha az embereket Hegellel és Hegel szerint nem mint a tőlük függetlenül létező „világsszellem” akarát nélküli objektumaiként szemléljük, hanem szubjektumokként, akiknek *tevékenységében* realizálódik a történelmi szükségszerűség, akkor egyáltalán nem kerülünk a „determinizmus” ilyen téves szembeállításába. A hegeli rendszer nem egy olyan gigantikus építmény, amilyenek egyszer Kierkegaard mondotta, amelynél Hegel elfelejtkezett az ajtókról és az ablakokról, úgyhogy az embereknek nem jut benne hely. Ezt a szubjektív-objektív azonosságot eltávolították a marxizmus–leninizmus történetfelfogásából. El lett felejtve, amit Karl Marx a „Brumaire tizennyolcadikában” ezekkel a szavakkal fejezett ki: az emberek maguk csinálják történelmüket, ha nem is szabad és önmaguk által választott körülmények között. Marx számára ebből az következett, hogy a körülményeket az embereknek maguknak kell megváltoztatniuk, és hogy az emberek az anyagi körülmények változtatása során maguk is változnak. Ezt nevezte Marx a harmadik Feuerbach-tézisben „forradalmi gyakorlatnak”. (...)

Reinhold: Nincs szó arról, hogy az elmélet és a gyakorlat kapcsolatát ne ismerném el. Teljesen egyetértek azzal a tétellel, hogy Marxnál semmiféle determinizmust nem lehet találni sem a szocialista forradalom, sem bármi más vonatkozásban. Sem a mai marxista-leninistáknak, sem – a legkevésbé – Leninnek nem volt ilyen determinista elképzelése. Ha lett volna ilyen determinista elgondolása, soha nem buzdított volna a cári Oroszországban a szocialista forradalom megkezdésére. Ez teljesen abszurd lett volna. Ahogy Marx, úgy Lenin is osztályharcok történetének látta a forradalmi fo-

lyamatok fejlődését. Tehát szerintük az osztályok harca határozza meg ezt a folyamatot. És ebből a meggyőződésből következően vette be Lenin stratégiájába és taktikájába a szövetségi politika, a különféle erők összefogásának kérdését. Természetesen a hatalom kérdése volt a központi kérdés és az is természetes, hogy egy szociáldemokrata kormánynak is döntéseket kell hoznia, éppen úgy, mint egy olyan kormánynak, amelyben a marxista-leninista pártoké a felelősség. Mindamellett számunkra az is fontos, hogy biztosítsuk e döntés demokratikus alakítását. Ezzel azonban ismét az általános törvényszerűségek kerülnek előtérbe, hiszen a széles demokratikus együttműködés és döntés egyik legfontosabb előfeltétele – ahogy Marx mondotta – a munkáosztály *gazdasági* emancipációja. A gazdasági hatalmi viszonyok alapvető változása nélkül a politikában a dolgozók demokratikus jogai korlátozott keretek között maradnak. Ebből következik, hogy a gazdasági hatalmi viszonyok döntően befolyásolják a demokrácia fejlődését is. Kapitalista feltételek között lehet nagyon sok demokratikus tevékenység és demokratikus hatás is, azonban a társadalmi fejlődés végső kérdéseit – mindenekelőtt gazdasági téren – nem lehet demokratikus módon eldönteni. Amikor abból indulunk ki, hogy a gyakorlat végső soron az elmélet helyességének kritériuma, akkor ezt nem szűk prakticista értelemben gondoljuk. Hanem úgy véljük, hogy egy marxista-leninista pártnak napról napra kell e gyakorlattal – különösen a dolgozók érdekeivel – önmagát igazolnia. Azonban egy marxista-leninista párt ma sohasem képviseli azt az álláspontot, amelyet Önök úgy fogalmaztak meg, hogy végső soron a párt, vagy csak a párt magja.

Papcke: Akkor Ön többé nem leninista és egyet s mást el kell felejténie.

Reinhold: Ha ezzel „a párt vezető szerepéről” alkotott definícióinkra gondol, nem jogosult a szemrehányás. Hiszen ennek a vezető szerepnek a lényeges eleme a pártnak az a törekvése, hogy a dolgozók tömegeire támaszkodjon, és a dolgozókkal együtt hozzon döntéseket. Azonban nem gondoljuk azt, hogy ez egy egyszerű út, és felvetődik számos bonyolult probléma, mivel pl. nem hajlandó rögtön mindenki aktívan is együttműködni a döntéseknél.

Glitz: Az a benyomásom, hogy az Önök társadalmában meglévő néhány konfliktust arra lehet visszavezetni, hogy a szocialista társadalmakban nem minden polgár látja ezt ugyanilyenek.

Banaschak: Éppen az lenne a nem-marxista, ha abból indulnánk ki, hogy a sok millió polgár között nem akadnak másként-gondolkodók is.

Diehl: Ha pl. valaki meghatározott intézményi, társadalmi és gazdasági feltételek között nőtt fel, tehát azon feltételek között, amelyeket Marx az „alap” fogalommal jelölt, akkor tud-e bizonyos mértékig ideológiamentesen, tehát ezektől a szocializációs hatásoktól elszakadva, ezekről az intézményekről valóban „szabadon” dönteni? Úgy vélem, ezt jogosan tagadják a marxisták és ez bizonyára minden társadalmi feltétel között érvényes. Ebből következik azonban az a probléma, hogy hogyan lehet ebből az ideológiai körforgásból kikerülni. Marx számára az archimédészi pont az ideológiailag újratermelődő rendszeren kívül az a meggyőződés volt, hogy a kapitalizmus már nem tud megbirkózni a gazdasági irányítási mechanizmusokkal, és irányítási válságokkal. Azonban úgy tűnik, hogy a kapitalizmus eddig ezt a problémát bizonyos mértékig legyőzte, és ezzel alkalmazkodóképesnek bizonyult. Amíg a kapitalizmus gazdasági hatékonyságát a következő rendszerbe ismét át tudja menteni (tehát a következő válság-ciklusba), addig Marx szerint sincsenek meg az összeomlás objektív alapjai.

Banaschak: Abban teljesen egyetértek Önökkel, ha úgy vélik, hogy a szocializmust csak az *emberekért* és az *emberekkel* lehet elérni. Azonban ebből a tételezésből szerintem Önök egy hamis következtetést vezetnek le. Úgy vélik, hogy a hatalmi viszonyoknak a munkásosztály javára történő alapvető megváltozása nélkül a munkásosztálynak, mint a tőke által elnyomott és kizsákmányolt osztálynak a helyzete megszűnne. A gyakorlat ennek egyértelműen ellentmond. Engedjék meg, hogy ez egyszer idézzek, ha nem is Marxot: A Német Szociáldemokrata Párt elnökségének egyik állásfoglalásában, amelyet az ifjúszocialisták 1976-os müncheni szövetségi kongresszusának határozataival kapcsolatban hoztak, a marxista felfogásokkal vitatkozván a következők vannak: „Mi a válságokat, recessziókat és inflációkat elkerülhetőeknek tartjuk, nem a tulajdonviszonyok megváltoztatása révén, hanem a jobb irányítási lehetőségek révén.” És a jobb irányítási lehetőségek varázsígjét mintegy a globális irányításban látták. Az 1969-es kormányprogramban még ez szerepel: „A jövőben is biztosítani fogjuk a munkavállalóknak a teljes foglalkoztatottságot és az önállóaknak a gazdasági egzisztenciát. Senkinek sem kell féltenie a munkahelyét. A méret szerinti növekedést a szociáldemokraták biztosítani fogják.”

Glottz: Ez kissé nagyszájú nyilatkozat volt.

Banaschak: Ehhez még az árszínvonal stabilitásáról is biztosítottak. Kérem, ne értsenek félre, egyáltalán nem akarok itt konzervatív nótát fűjni, csak azt akarom megállapítani, hogy alapjában véve ezeket az elképzeléseket azok a régi reformista vágyálmok hatották át, hogy a kapitalizmust csinálni és tervezni lehet, hogy a polgári állam segítségével el lehet kerülni a válságjellegű gazdasági fejlődési folyamatokat. Azonban ezeket a vágyálmokat a valóság megghiúsította.

Glottz: A társadalmi folyamatok tervezhetőségébe vetett hit naivitását bizonyára ma már senki sem vitatná. Azonban ebből mégsem következik, hogy az Ön teorémája helyes, a tulajdon kérdése, ugyanúgy, mint korábban, a súlypont és a munkásosztály uralmát csak a politikai és gazdasági vezetés azonossága vagy legalábbis részazonossága révén lehet elérni. Szociáldemokrataként úgy vélem, hogy a konkurens folyamatok és a politikai és gazdasági vezetés szétválása a demokratikus és gazdasági alapvető jogok érvényesülését nem akadályozza. A „válságok” nem megkülönböztető ismertetőjegyek rendszereinkben. Önöknél is vannak válságok. És vannak még más párhuzamok is: Nálunk nyílt munkanélküliség van. A szocializmusban van *rejtett* munkanélküliség. Azok a problémák azonban, amelyeket nálunk a munkanélküliség révén (csak látszólag) oldanak meg, a szocialista társadalmakban is éppenúgy keletkeznek, és nem véletlen, hogy a „létező szocializmus” társadalmainak egész sora veszélyeztetettebb a jelenlegi néhez gazdasági és világgazdasági válságban, mint példának okáért a Szövetségi Köztársaság társadalma. Bár az Önök társadalmi elkerülik a klasszikus kapitalista válságciklusokat, de nem a válságokat.

Reinhold: Azonban ez mégis lényeges különbség. És ez nem a tervezéssel, hanem a társadalmi tulajdonnal függ össze. Közülünk ma senki sem jelenti ki, hogy a szocializmusban semmiféle válságjelenségek nem léphetnek föl. Azonban ezeknek a válságoknak nincsenek törvényszerű okai és forrásai, hanem mindezek ilyen vagy olyan módon a még mindig nem megoldott problémákkal vagy hiányos döntésekkel függnek össze. (...)

Glottz: Ez Marxhoz vezet vissza: Marx a termelőerők felszabadításáról beszélt, azonban ma a fejlődés inkább azt sugallja – pl. a környezetvédelem okán –, hogy lekössük a termelőerőket. Feltűnt, hogy Banaschak úr mi-

ilyen töretlenül használta a növekedés fogalmát az általam már idézett cikkben, amelyet nálunk egy olyan szociáldemokrata sem tenne ebben a formában, mint én, aki nem vagyok a nulla-növekedés imádója. Nem szükséges itt egyszerűen Marx revíziója az ipari fejlődés alapján? Továbbá fontosnak tűnik egy a mienkhez hasonló vita, amely a háború és a béke témájával foglalkozna. Azzal a lehetőséggel, hogy az emberek elpusztíthatják önmagukat, amely Marx idejében még nem így volt, nem keletkezett-e egy új szempont? Háború és erőszak Marx idejében azt jelentette, hogy 100.000 ember kölcsönösen elpusztulhatott, de a világ léte nem lehetett kérdéses. Ha azonban ma a Szovjetunió, az USA és más nukleáris hatalmak nukleáris potenciálja csak részben is felrobban, ilyen körülmények között a földi élet végérvényesen elpusztulhat. Nem két olyan új fejlődési tendencia ez, amely a marxizmus revízióját követeli?

Reinhold: Nem szeretném a „revízió” fogalmát használni, mert itt egyáltalán nem erről van szó. Az igaz azonban, hogy egy sor új dolog van napirenden, amelyeket Marx egész biztosan sohasem látott így – és nem is láthatott. Kétségtelenül ide tartoznak az előbb említett pontok is, bár Marx az ökológia területén sok mindent előre látott.

Egyébként az is nagyon érdekes – a mai helyzetre alkalmazva – amit Marx a „Grundrisse”-ben arról a kérdéstről írt, hogy mi történik, ha a termelőerők olyan fejlettek lesznek, hogy az embereknek – ahogy ma mondanánk – nem lesz elég munkájuk, és a munka nem lehet már mérce. Akkor más szabályozás kellene. Azonban Marx mindig abból indult ki, hogy egy ilyen szabályozáshoz új társadalmi-gazdasági feltételek kellene. Ehhez sorolta mindenekelőtt a termelési eszközök társadalmi tulajdonát és a munka jellegében bekövetkező változásokat. Nagyon fontosnak tűnik mindkét feltétel egysége: a társadalomban meg kellene lenni annak a lehetőségnek, hogy a termelőerők felett rendelkezzen, és ezeket nem szabadna a profitnak alávetni.

Természetesen Marx nem láthatta előre az atomkort. Azonban úgy tűnik, hogy mindazon különbségek mellett, amelyeket joggal emeltünk ki, lehetnének azonosságok. Teljesen függetlenül attól, hogy marxista-leninista, vagy demokratikus-szocialista elképzelésünk van-e a szocialista társadalomról. A béke biztosítása mindkét oldal számára szükségszerű előfeltétel különböző céljaik megvalósításához.

A marxista-leninisták számára ma már az teljesen világos, hogy többé nincs egy olyan lehetőség, mint az októberi forradalom idején, amikor há-

borúból szocialista forradalom nőtt ki. A mai feltételek mellett ez szóba sem kerül. A béke biztosítása lesz ezzel a társadalmi haladás szükségszerű előfeltétele.

Papcke: Igen, úgy gondolom, ez így elfogadható. Azonban még egy megjegyzés az ember–természet–társadalom viszonyhoz: a marxi antropológia (vagy az az antropológia, amit ő átvett) még a természet és a társadalom közötti korlátlan anyagcsere feltételezésén nyugszik. Ennyiben azonban mindazok a modellek, amelyek rá hivatkoznak, ma arra kényszerülnek, hogy politikai-antropológiai vonatkozásban meghaladják Marxot, amennyiben ez az anyagcsere nem tágítható a végtelenségig. Ebben a kontextusban bizonyos munkafázisok Marxnál érdekesebbek lesznek, mint elavuló formációtörténeti elképzelései. Marx volt az egyik első társadalomtudós, aki az elidegenedés jelenségét a figyelem középpontjába helyezte. Felismerte tehát, hogy ami az embereket társadalmasítja, végül a fejükre nő (mint Goethe búvészinasa). Ha azonban az elidegenedés kategóriáját komolyan veszem, amelyet később Max Weber a társadalmak bürokratikus jégfalálának víziójává tömörített, akkor Marxot is kell és lehet arra a történeti jelenségre alkalmazni, amelyet „valóságosan létező szocializmusként” jelölnek.

Glötz: Úgy gondolom, mindnyájan kezdettől fogva tisztában voltunk azzal, hogy az alapvető kérdésekben nem tudunk megegyezni. Azonban bizonyára az is világossá vált, hogy a szociáldemokrácia nem engedheti meg és nem fogja megengedni magának, hogy Marxot egyszerűen kikerülje. Abból indulok ki, hogy a szociológia és a filozófia a 20. században vagy Marx-szal, vagy Marx ellen fogalmazhat. Mindenesetre Marx nélkül nem lehet fogalmazni.

Remélem, célunkhoz kissé közelebb kerültünk, anélkül, hogy a találkozás félelme előjönne amiatt, hogy a mindenkori Marx-értelmezésünk félreértések és véleménykülönbségek, vagy a politika alapvetően más értelmezése révén meghatározott. Ha ez így lenne, megérte volna, hogy tovább vitáztunk. És ha mindnyájunknak ez a véleménye, akkor az is megéri, hogy adandó alkalmmal tovább folytassuk a dialógust.

MARX KÁROLY
(100 megjegyzés)

(Angol kommunisták beszélgetése Marx-ról. Vitavezető: Alan Hunt, résztvevők: Bob Bowthorn, Ralph Miliband, Anne Schowstack Sassoon, Eric Hobsbawm. Marxism Today, 1983. március 7–17)

Mit tekint a marxizmus azon legfontosabb jellemzőjének, amely tartós jelentőségét magyarázza?

Eric: A legfőbb vonása nyilvánvalóan a kapitalizmuskritika; ha minden rendben menne a kapitalizmussal, akkor senkit sem izgatna egy olyan elmélet, amelynek a lényege a kapitalizmus bírálata. Mindaddig, amíg jó okkal hisszük, hogy a kapitalizmusnak vannak belső ellentmondásai, az emberek úgy fognak a marxizmusra tekintetni, mint az elemzés útmutatójára.

Második vonása az a tény, hogy a Marx Károly által ösztönzött emberek hatalmas átalakulást vittek véghez a világban; az a tény, hogy a világ egy harmada így vagy úgy keresztülment ezen az átalakuláson, olyan mozzanat, amely állandóan felkelti az emberek érdeklődését a marxizmus iránt. A marxizmus tehát jórészt ebből az okból bizonyos értelemben élő kérdés. E helyzetet csak megerősítette a marxizmus sikere abban, ahogyan elnyelte a korábbi forradalmi és szocialista elméleteket és maga vált a szocializmus központi hagyományává. A harmadik vonása, és ezt most tudósként mondom; az, hogy a marxizmus a világról való gondolkodás oly módja, amely emberek nemzedékeire hatott ösztönzően; én pedig, mint történész, különleges fontosságot tulajdonítok a materialista történelemfelfogásnak. Úgy vélem, mind elméletileg, mind a gyakorlatban ez a marxizmus szíve.

Bob: Ebben egyetérték Eric-kel. Szerintem a marxizmusban az a legfontosabb, hogy a kapitalizmus egyetlen kézzel fogható koherens kritikáját adja. Hangsúlyozza az osztályharc fontosságát a kapitalista társadalomban, és mi szemmel láthatóan olyan világban élünk, amelyben az osztályharc az élet egyik lényeges tényezője. Másrészt hangsúlyozza, hogy a kapitalista fejlődést válság gyötri, és hogy a kapitalizmus megszenvedi a válságokból való kigyógyulást. Ez megint csak nyilvánvaló ténye életünknek, és így

természetes, hogy egy olyan elmélet, amely e tényeket hangsúlyozza, megtartja befolyását. A marxizmus, mint jelentős magyarázó erővel bíró elmélet, egyúttal cselekvési útmutató is, a harc elmélete. Gramsci ezért nevezte „a gyakorlat filozófiájának”.

Anne: A marxizmus iránti érdeklődés melegágyát valóban a kapitalizmus belső ellentmondásai jelentik. De az a tény, hogy a marxizmusnak meg kell küzdenie az új ellentmondásokkal, azt is jelenti, hogy állandóan fel kell tennünk a kérdést, vajon megfelel-e a marxizmus ennek a célnak?

Ralph: Amíg léteznek az osztályok közötti konfliktusok, addig a marxizmus, mint az osztálykonfliktusok doktrínája élő marad. De a marxizmus ragaszkodik ahhoz is, hogy a konfliktus nem mindenki háborúja mindenki ellen, nem az emberi természet velejárója, és így nem örökké tartó valami, ami csupán csillapulhat. A marxizmus koherens értelmezését adja az osztálykonfliktusoknak, de ezzel az elemzéssel egyidejűleg létezik az a gondolat is, hogy a konfliktusokat ténylegesen csökkenteni lehet, és az ember képes ezeknek a társadalmi harcoknak véget vetni.

A modern kapitalista társadalom jelentős stabilitást árult el jóval azután, hogy Marx szerint a tőkés rendszer kimerítette lehetőségeit. Véleménye szerint a marxizmus megfelelően fogta fel és magyarázta a modern kapitalizmus fennmaradását?

Bob: Utólag nézve a marxizmus jó munkát végzett. A marxizmus története olyan, mint azé a szendvics-emberé, akinek a tábláján ez áll: Vigyázz, a vég közel! Amikor a vég mégsem jön el a megadott időn belül, a marxisták visszatérnek a táblához, megvizsgálják a múltat és gyakran egészen jó magyarázatát adják, hogy miért sikerült a kapitalizmusnak túlélnie egy újabb válságot. Marx és Engels írásai szinte sugallják azt a benyomást, hogy az egész világot hamarosan a modern ipar fogja uralni, és akkor az ipari proletariátus kisöpör minden azt megelőzőt. Szerintem a kapitalizmus terjedése *világméretben* lassabban megy végbe, mint ők feltételezték. Ez az első pont. A második és sokkal fontosabb kérdés, hogy Marx és Engels nem ismerte fel helyesen a parlamenti demokrácia megszilárdulásának és az általános választójog elérésének politikai stabilizáló szerepét. A modern parlamenti demokrácia viszonylag rugalmas rendszer. Megengedi a kompromisszumokat, és ennek lényegi stabilizáló hatása van. A kapitalizmus túl-

élésének legfőbb oka, hogy olyan politikai rendszert fejlesztett ki, amely eddig legalábbis képes volt rá, hogy végrehajtsa a túléléshez szükséges módosításokat.

Ralph: Én úgy vélem, bizonyos szempontból elmondhatjuk, hogy Marx felfogta a kapitalizmus képességét a továbbléésre. Időnként persze találhatunk Marx levelezésében olyan várakozásokat, hogy a kapitalizmus az összeomlás szélén áll, de felfedezhetjük a kegyetlenség ama fokának világos megértését is, amely révén a fennálló társadalmi rend képes megvédeni magát a komoly kihívásokkal szemben. Századunk demonstrálta e tényt a fasiszmissal, az ellenforradalommal, a kiterjedt intervencióval és agresszióval. Marx hiánytalanul megértette, hogy milyen elkeseredett lehet az osztályharc. Emellett viszont szeretném megismételni, amit Bob mondott, hogy t.i. bizonyos fokig alulértékelték a polgári demokrácia rugalmasságát, alkalmazkodó képességét, és azt is, hogy mily mértékben képes a szociáldemokrácia enyhíteni a kapitalizmus válságait és ellentmondásait.

Anne: Egy kérdésben ellent szeretnék mondani. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az emberek kellő elmélyedéssel olvasták a marxizmus „válság”-elméletét. Tovább kell lépnünk Marx és Engels után. Az 1859-es *Előszó*-ban Marx a lehetőségei kimerítéséig fejlődő kapitalizmusról beszél, ami után a társadalmi forradalom korszaka következik; ez olvasható egy nagyon is szűkszavúra fogalmazott formulában. Amikor Gramsci előveszi ezt a „válság”-elméletet, azt mondja, hogy a kapitalizmus már belépett egy hosszan tartó organikus válság időszakába, amelyben még megvan a lehetősége annak, hogy a kapitalizmus tovább fejlődjön, de már a társadalmi forradalom hosszú távú időszakának új összefüggése között.

Nem értek egyet Bobbal a modern világ átalakulásának sebességét illetően. Bizonyos értelemben elkápráztat bennünket a fejlődés tempója. Fel kell hagynunk azzal, hogy a marxizmust valamiféle zárt rendszernek tekintsük és állandóan erre hivatkozva azt kérdezzessük, vajon működik-e, vagy sem. A marxizmus maga is része ezeknek a változásoknak, és a kérdés az, hogy képes-e elemezni ezeket az új problémákat, irányt mutat-e a társadalmi változás hatalmas tempójának megértéséhez egy olyan helyzetben, amikor az ismeretek óriási növekedése arra készíti bennünket, hogy átgondoljuk, hogyan is vagyunk képesek átfogni a világot.

Eric: Vajon igazat mondunk-e akkor, amikor azt állítjuk, hogy Marx sze-

rint a kapitalizmus kimerítette lehetőségeit? 1883-ban még nyilvánvalóan nem merítette ki azokat és ráadásul Marx nagyon óvatos volt abban, hogy valószínűnek mondja, talán Oroszország kivételével, bárhol is a forradalmat. Ez persze kritika sok őt követő marxistára nézve, akik azt hitték, hogy a kapitalizmus máris a halálos ágyán fekszik – szemben szerintem Marx véleményével.

Mindazonáltal be kell vallanunk, hogy Marxot nagyon meglepné, hogy száz évvel a halála után még oly virágzó kapitalizmust talál, mint amilyen a mai. De ez a bírálat sokkal inkább illeti a Marx utáni marxistákat, akik nem kísérelték meg a kapitalizmus megváltozott természetének az elemzését, amely pedig nem volt ugyanaz, mint amelyet Marx elemzett 1867-ben. Megpróbálták. Alihogyan Engels meghalt, marxisták, mint Kautsky, Hilferding és Luxemburg koncentráltan próbálták meg felismerni a kapitalizmus sajátos új fejlődési szakaszának jellegét, amely szemmel láthatólag akkor fejlődött ki, az imperializmusét, a monopolkapitalizmusét és a finánckapitalizmusét. Nos, azóta a marxisták egy kicsit lassan néznek szembe a kapitalizmus új fejlődési folyamataival, és inkább visszatekintve, mintsem fejlődésében elemzik azokat. Nagyon is ez a helyzet a világkapitalizmus második világháború utáni fejlődésével. Csupán a hetvenes-nyolcvanas években néznek a marxisták komolyan szembe ezeknek a változásoknak a jellegével.

Ralph: A marxizmus fontossága többek között egy bizonyos termelési mód, a kapitalizmus elemzésében rejlik, és valójában a kérdés, amelyet fel kell tennünk, a következő: vajon megszűnt-e ez a termelési mód? Ha igen, akkor azt mondhatnánk, hogy a marxizmus már nem érvényes. A marxisták azt mondják, hogy a világban végbement összes változás ellenére a bér-munka és az árutermelés révén a kapitalista kizsákmányoló rendszer megmaradt, és ebből a szempontból a kapitalizmus dinamizmusa gazdasági, politikai és kulturális szempontból tovább tart, de új formákat öltött.

Ha azt kérdezzük a marxizmusról, hogy vajon biztosít-e módot a magyarázatra, „egy elemzési eszközt”, a válasz „igen”; de csak annyiban eszköz, amennyiben helyesen használják, mindig kiélezve és megfelelően módosítva. Természetesen nem hiszek abban, hogy a Tőkét vagy Marx és Engels összes műveit elolvasva megtaláljuk a magyarázatot a Marx halála óta feltűnt összes jelenségre. Ezt abszurd lenne elvárni. Tehát azt kell kérdeznünk: felfogta-e a marxizmus a modern kapitalizmus szívósságát? a válasz igen is meg nem is. Igen, néhány nagyon lényeges alapvető gondolatot te-

kintve, nem, a marxista várakozásokkal ellentétes fejlődési folyamatokat illetően.

Véleménye szerint a marxizmus mily mértékben értette meg a forradalmi szocializmus nyugat-európai sikertelenségét? Mennyiben alakított ki megvalósítható stratégiát a szocialista átalakulásra a fejlett kapitalista társadalmakban?

Ralph: Ha valaki azt kérdezi, hogy Marx kidolgozta-e a forradalmi átalakulás megfelelő stratégiáját a fejlett kapitalista országokra, a válasz, — nekem úgy tűnik — nyilvánvalóan „nem”. Mindeddig a szocialista mozgalom két stratégiát ajánlott, és a kettő különböző okból bizonyult követendőnek. Egyrészt itt van a szociáldemokrácia, amely különböző alakokban a lassú evolúciót, a fokozatos reformokat javasolja a választások és a parlamenti nyomás útján. Ez egyszer majd létrehoz egy olyan helyzetet, hogy felébredve azt vesszük észre, hogy évek óta a szocializmusban élünk. E stratégiának rendkívül nagy a hatása, és jól megfér a képviseleti rendszer és a kapitalista demokrácia keretei között, aminek hatalmas jelentősége van, és amihez a munkásmozgalom erősen idomult.

A másik stratégia a lázadó stratégia, amely szerint azoknak az országoknak a hagyományait kell lemásolni, amelyekben felkelések révén már végbement a forradalom. Nekünk most az a problémánk, hogy a marxizmus nem talált olyan utakat, melyeken elkerülhetőek lennének egyrészt a parlamentarizmus buktatói és illúziói, és amelyek ugyancsak elkerülnék másrészt a felkelődsi illúziókat és kalandosságot. Valahol a kettő között kell keresnie a jövőben a marxizmusnak a megfelelő stratégiát.

Eric: Az a nyilvánvaló tény, hogy semmilyen szocialista átalakulás nem ment végbe a fejlett kapitalista országokban, azt sugallja, hogy ilyen stratégiát mindeddig nem sikerült kidolgozni. Nem vagyok egészen biztos abban, hogy csupán egy politikai stratégiáról beszélünk-e. Szerintem nem szabad megfeledkeznünk arról a politikai programról, amely megfelelne egy ilyen társadalomnak, ha a „harmadik utat” kipróbálnák, például azt, amit az olaszok „strukturális reformnak” neveznek. Pontosan miféle strukturális reformok és hova vezetnének? Milyen gazdaságot, és az átmeneti gazdaság mely fázisát tekintenénk célul? Hosszú távon ez felveti azt a sokkal nagyobb kérdést, hogy milyen is lesz az a szocialista gazdaság, amelyet remé-

lünk megvalósítani azon az alapon, ami a múltban történt a fejlett kapitalista társadalmakban.

Nos, felfogta a marxizmus a forradalmi szocializmus sikertelenségét nyugaton? A válasz szerint természetesen „igen”. Semmiképpen sem minden marxista, de tulajdonképpen nem is szeretem a marxizmus kifejezést egyesszámban, hiszen van és mindig is volt számos eltérés a marxizmuson belül. Viszont sok marxista iskola, — beleértve a kommunista pártokon belülieket is —, megértette a forradalmi szocializmus sikertelenségét nagyrészt két forradalmi tapasztalat révén: a kapitalista stabilizáció és növekedés olyan hosszú szakaszaiból, mint az ötvenes és a hatvanas évek, illetve a forradalmak bukásából, mint az 1918. után történt. Gramsci, akinek az eszméi azon alapulnak, hogy felismerte annak lehetetlenségét, hogy egyszerűen csak újra játsszák az októberi forradalmat Nyugat-Európában, mutatja, hogy legalábbis létezik egy nagyon erős marxista hagyomány, amely teljes mértékben tisztában van azzal a ténnyel, hogy újra kell gondolnunk, mit is kell tennie a forradalmi szocializmusnak a fejlett kapitalista országokban.

Anne: Nem vagyok valami túlzottan elragadtatva a „harmadik út” formulájától. Egy ilyen megközelítés szembe helyezi egymással az első utat, a szociáldemokratát, a másodikkal, az októberi forradalommal. Amint nagyon gyakran használják, létezne egy út valahol a kettő között. Amiért ez engem nem tesz boldoggá, az az, hogy nekünk túl kell jutnunk ezen a két modellen, és teljesen új módon kell feltennünk a kérdéseket. A szocializmus kérdése most teljesen újszerűen merül fel. A kérdést már nem úgy teszik fel, hogy megmaradnak a szociáldemokrata hagyományok szerinti újabb reformok között. Nem is úgy, hogy hivatkoznak a Szovjetuniónak és maguknak a szocialista országoknak a tapasztalataira. Olyan szempontból kérdeznek például, hogy vajon szükség van-e a nyersanyagforrások ésszerű ellenőrzésére? Úgy, hogy figyelembe veszik a társadalmi rendszer képtelenségét arra, hogy munkát adjon az emberek többségének. Úgy kérdeznek, hogy felismerik a rendszer képtelenségét a napjainkban feltűnő új igények egész sorának a tényleges kielégítésére.

Bob: Szeretnék csatlakozni Anne utolsó gondolatához. A szocialista átmenet elhíhető stratégiájának megtalálásánál az egyik feladat éppen az, hogy kidolgozzuk meggyőző elgondolásunkat arról, mit is értünk szocializmuson. A hagyományos szemlélet szerint mi tudjuk mi a szocializmus, ki kell mennünk az utcára, el kell hintenünk az ígét, és ha esetleg megtaláljuk a jó

kulcsot az emberek gondolataihoz, akkor magukba fogadják az üzenetet. Ez egyáltalában nem tűnik számomra materialistának. Amit a szocializmuson értenek, – gyakran azok is, akik hirdetik, meg akik hallgatják az ígét nem valami vonzó dolog, és nem vág egybe az emberek elgondolásával arról, hogy mi is fontos a saját életükben.

Marx és Engels számára a szocializmus egy alapvetően demokratikus gazdaság volt társadalmi termeléssel, amelyben különböző szabadságok léteznek; egy az együttműködésen alapuló szabad társadalmi szervezet. Természetesen ezek csupán általános jelszavak voltak. Ma az egyetlen létező modell, az egyetlen, a gyakorlatban megvalósított, teljesen kifejlett modellje a szocializmusnak a Kelet erősen autoritáriánus rendszere. A szocializmus megvalósítása a kelet-európai országokban és másutt hatalmas történelmi eredmény volt, amely ezen országok népeinek biztosította a teljes foglalkoztatást és a gazdasági biztonság olyan fokát, amely példa nélküli a kapitalista világban. Ugyanakkor ezen országok politikai rendszere autoritativ, és valóban nem nevezhető demokratikusnak Marx és Engels felfogása szerint. Léteznek olyan teljesen személytelen és bürokratikus szociáldemokrata kormányzati formák egyes nyugat-európai országokban, melyek nagyon is egyenlőtlen osztálytársadalmak és nem biztosítanak az emberek tömegeinek jelentősebb közvetlen befolyást a saját életükben. Ugyanakkor léteznek ma olyan népi mozgalmak, mint az atomfegyverellenes és a nőmozgalom, melyek igényt támasztanak arra a demokratikus ellenőrzésre, amelyen a szocializmusnak fel kell épülnie.

Ralph: Természetesen mindenki azonnal egyetért abban, hogy vannak olyan erők, új mozgalmak és új problémák, melyeknek be kell épülniük egy, a szocializmusért küzdő népi mozgalomba. Egyetlen marxista sem vonja ezt komolyan kétségbe. A kérdés csak az: megvan-e a marxizmusnak a politikai stratégiája a meglévő hatalmi struktúra megváltoztatására? Amikor Bob azt kérdezi, mit is jelent a szocializmus, azt szeretném válaszolni, hogy minden bizonnyal ennek a hatalmi struktúrának a szétbomlasztását jelenti, és egy demokratikussal való helyettesítését, ami szükségszerűen egy durván egalitáriánusat is jelent. A marxizmus végső célja demokratikus cél. De még mindig megmaradt a kérdés, hogyan lehet átformálni a meglévő hatalmi struktúrát.

Eric: A hatalom átalakítása szükséges, de nem elégséges feltétele lehet a szocializmus felépítésének. Marxot magát kell hibáztatnunk azért, hogy a

legáltalánosabb körvonalakon túl nem gondolta át, vajon milyen társadalom fogja követni a kapitalizmust. Voltak például tőkés közgazdászok, akik hibáztatták a szocialistákat, hogy a termelés szocializálásáról beszélnek, de nem ismerik fel a források allokációjának a problémáját egy gazdaságban. A szocialisták valóban nem ismerték fel, sem a szociáldemokraták, sem a kommunisták; egészen addig, míg a kommunisták hatalomra nem kerültek a Szovjetunióban, és szembe nem kellett vele nézniük. Annak egy jó része, ami Kelet-Európában történt, bizonyos fokig annak a hibának tudható be, hogy nem gondolták át a nem kapitalista gazdaság tényleges szerkezetének a problémáit, melyek közül néhányat már jó előre át kellett volna gondolni. Ezekkel a problémákkal még nekünk is szembe kell néznünk, amikor a nyugati társadalom szocialista átformálásán gondolkodunk.

Marx a proletariátust tekintette a szocialista forradalom legfőbb hajtóerejének. Valóban megszűnt volna a marxi értelemben vett proletariátus a modern kapitalizmusban? Képes arra az „új munkásosztály”, hogy a szocialista átalakulás megvalósításának „vezető erejévé” váljék?

Bob: A proletariátus nem szűnt meg, ha a proletariátuson mindazokat értjük, akik a mindennapi kenyerüket a másoknak végzett munkával keresik meg. Ebben az értelemben a proletariátus méreteiben jelenleg is növekszik a nyugati társadalomban. A zavar abból keletkezik, hogy a legtöbb marxista (és a szocialista tradíció általában) a „proletariátus” fogalmát leszűkíti az ipari munkásságra. A leghalványabb kétség sem merülhet fel azzal kapcsolatban, hogy az ipari proletariátus rendkívüli ütemben eltűnőben van. Az Angliáról készített előrejelzések azt mutatják, hogy az elkövetkező tíz évben az ipari munkásság aránya az összmunkaerőn belül 25 %-ra fog összezsugorodni. Valójában nem egy második ipari forradalomnak lehetünk a tanúi, amely sokkal gyorsabban rombolja szét az ipari proletariátust, mint ahogyan megszületett. Az ipari proletariátust éppoly gyorsan semmisíti meg az új technika, mint az annak idején a kéziszövőkkel történt. Ez lényegi problémákat vet fel a mi kapitalista társadalmunk megértésében és a jövő lehetőségeit illetően.

Ralph: Még ha igaz is, hogy a hagyományos proletariátus visszaesett, és hogy növekszik a fehérgallérosok, a középfokú képzettséggel rendelkezők, a középvezetők aránya a munkásosztályon belül, azt jelenti-e ez, hogy a

munkásosztályt már nem érdekli annyira a szocialista átalakulás egésze, mint korábban? Valójában igen nagy a bizonytalanság ezeknek a szociológiai változásoknak a politikai jelentőségét illetően.

Anne: Úgy vélem a kérdés sokkal bonyolultabb, mint az ipari proletariátus eltűnése. Valójában az történt, hogy teljesen megváltozott a termelés és az összes többi – a termelés szolgálatában álló – szektor közötti viszony. Ahogy csökkent az ipari proletariátus, egyeseket felszítottak a termelést kiszolgáló munkahelyek. Az ipari munkásról alkotott képünk egy olyan férfié volt, aki a reprodukálás megszokott rendszeréhez kapcsolódva, gyárban vagy bányában dolgozik; ez teljesen mellőzte a dolgozó asszonyokat. Napjainkban ezt az elképzelésünket meg kell változtatnunk, mivel a nők helyzetének változása eredményeként megváltozott a termelés és a reprodukció közötti tényleges viszony. Politikai stratégiánknak kapcsolódni kell ezekhez a változásokhoz, és ezt még kielégítő módon bizonynyal nem értük el.

Eric: Ez egy nagyon bonyolult kérdés, és döntő a marxisták számára. Marx két különböző előfeltételből indult ki, melyekre támaszkodott. Az első, hogy úgy látta, a kapitalizmus fokozatosan proletarizálja a népesség nagy részét, azaz bérmunkásokká alakítja őket, ezalatt pedig a tőke egyre koncentráltabbá válik; és ennek a két folyamatnak az összeütközése oda vezet, hogy kikényszeríti a kisajátítók kisajátítását. Az ezt követő társadalom pedig logikusan közvetlenül az erőforrások társadalmi tulajdonán és igazgatásán fog nyugodni. A második, hogy szerinte ez úgy fog megvalósulni, hogy kialakul egy osztályöntudattal rendelkező munkásosztály – melyet főként az ipari munkásság határoz meg – amely fokozatosan szerzi meg ezt az öntudatot, és politikailag osztállyá (azaz párttá) szerveződik; és így válik a szocializmus elérésének legfőbb mozgató erejévé.

Már most az első hosszú távú jóslat számomra rendkívül helytállónak tűnik, mivel ez a tényleges tendencia. A második jóslat középtávon teljesen tartós és pontos volt, mivel egészen pontosan ez történt a munkásosztállyal a legtöbb ipari országban, öntudatra ébredt, megszerveződött, mint osztály, mint osztálpárt (ennek a mi munkáspártunk egy igen jellegzetes példája). A hiba az volt, hogy azt feltételezte, hogy ez az osztály valóban továbbra is ebben a formában fog növekedni, és hogy ezek a pártok önmaguktól válnak alkalomadtán a szocialista átalakulás motorjává. Ez nem ment végbe, és azokkal a változásokkal, melyeket Bob igen helyesen hang-

súlyozott, nem is valószínű, hogy napjainkban meg fog valósulni ebben a formában. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy azok a pártok, melyek átvészelik ezt a hosszú történelmi időszakot, és amelyek továbbra is osztálpártokként fennmaradnak, ne játszhatnak fontos és központi szerepet az átalakulásban.

Ralph: A nyugati országok marxistáinak most az a feladata, hogy megtalálják a megfelelő mozgató erőt az új munkásosztályok és az új mozgalmak számára. Lehet, hogy a hajtóerők sokszínűségére van szükségünk, amelyek egymással együttműködnek, és a különböző frontokon előrehaladnak.

Teljesen mindennapivá vált a „marxizmus válságáról” beszélni. Pontos meghatározása ez napjaink marxizmusa helyzetének?

Eric: Hát igen, van válság, de ez nem a marxizmus válsága. Ma valószínűleg több marxista van, mint bármikor az én életem során. A marxizmus mégis válságban van. Minden annak a közmegegyezésnek a meggyengülésében rejlik, hogy mi alkotja a marxista gondolkodás középpontját. Nem gondolok a stratégiák vagy a politikai szervezetek közötti eltérésekre, hiszen ebben mindig is lényeges különbségek voltak. De attól a perctől fogva, amikor a marxizmus, mint olyan megjelent az 1880-as években Németországban, és megfogalmazódott — jórészt Berstein és a revizionizmus kihívására, egészen az 1950-es évek közepéig egy elég lényegi és folytonos konszenzus állt fenn arról, mit is értünk marxizmuson.

Mármost ez a megegyezés tört szét az ötvenes években. Túlélte a Német Szociáldemokrata Párt hanyatlását és bukását, amely pedig egykor a fő szellemi tekintély volt abban, hogy mit értünk és mit nem a marxizmus alatt. Viszont nem viselte el a nemzetközi kommunista mozgalom szétesését. Más kérdés, hogy ez jó, vagy rossz dolog, de jelenleg ilyen közmegállapodás nem létezik. Marxot is beleértve gyakorlatilag nem is tettek erre olyan javaslatot, amely ne jelentett volna kihívást egyik vagy másik magát marxistának nevező számára. Az a tény, hogy mindezek ellenére marxistának nevezik magukat, nem érdektelen. Harminc éve azok, akik kétségbe vonták ezeket a dolgokat, ezt abszolút kizáró oknak tekintették arra, hogy továbbra is marxisták maradjanak.

Túlélheti-e ezt a válságot a marxizmus? Igen, történetileg nagyon valószínű, hogy túléli. Már korábban is átvészelt ilyen válságokat. Lehetséges és véleményem szerint kívánatos is, hogy a konszenzus bizonyos szinten is-

mét létrejön az illető, mi is a marxizmus. Azt javaslom, de legalábbis remélem, hogy mindez a történelem materialista felfogásán alapulva fog ismét megvalósulni. De ugyanakkor – és úgy vélem, ez hasznos –, a jövőben lehetetlenség lesz a marxizmusról egyes számban beszélnünk. A marxizmus a gondolkodásnak egy olyan megtestesülése, amely megengedi, hogy ugyanarra a kérdésre eltérő válaszokat adjunk, és lehetővé teszi újabb kérdések felvetését. A marxizmusok világában fogunk élni, és élünk már ma is.

Anne: Szerintem Eric úgy ábrázolta a marxizmus válságát, hogy az a marxizmus bizonyos sikerességét és vitalitását tükrözi. Ma a marxizmusnak több változata van egyértelműen jelen Angliában. Engem az aggaszt, hogy a válság kategóriájának a használata azt sugallja, mintha valamikor lett volna egy olyan pillanat, amikor minden rendben ment. A válságban az a jó, hogy a marxizmusnak egy sor kihívással kell szembe néznie. A kérdés persze az, hogy képes-e a marxizmus mindezek közepette továbbfejlődni, és továbbra is elősegíti-e jelenlegi helyzetünk és a lehetséges jövő elemzését.

Bob: Úgy gondolom, a marxizmus válsága kétszintű. Tényleg létezik egy válság, egy súlyos válság a marxizmuson belül, de ez bizonyos szempontból növekedési válság. Először, mindannyian arra törekszünk, hogy megpróbáljunk megszabadulni a sztálinizmus örökségétől, és így a marxizmus azokat a bizonytalanságokat és politikai konfliktusokat tükrözi, amelyek abból a tényből erednek, hogy a Szovjet Kommunista Párt már nem uralja a nyugati pártokat. A második probléma a hatvanas évek időszakához kapcsolódik, amikor a marxisták megpróbálták lépést tartani a nyugati társadalmakban végbement változásokkal. Bizonyos szempontból beleestek a klasszikus revizionista csapdába feltételezve, hogy a kapitalizmus virágozni fog, és nekünk egy virágzó, teljes foglalkoztatottságú társadalomhoz kell egy marxizmust gyártanunk. Ekkor rajtavesztettek, mert éppen amikor átalakították gondolataikat az új realitásoknak megfelelően, ez az új realitás kezdett egyre inkább a régre hasonlítani. Így az a nagyon furcsa helyzet állt elő, hogy a hatvanas évek „új marxizmusai” közül egész csomó mára még a sztálinista változattal összehasonlítva is elavultnak tűnik, amely egy megelőző időszak ortodoxija volt.

Ugyanakkor hatalmas tömegű érdekes és fontos irodalom születik mostanában. Úgy érzem a marxisták sokkal többet tudnak nyújtani ahhoz, hogy megértsük, mi is történik a jelenlegi világválságban, mint bármely más gondolkodású iskola. Paradox módon úgy tűnik, mintha a marxizmus vál-

ságban volna, pedig csak egy pillantást kell vetnünk a gazdasági világra, ahol a hagyományos gondolkodás teljesen összekuszálódott, hogy felismerjük a marxizmus viszonylag egészséges állapotát.

Ralph: Hatalmas volt az előrelépés, ha arra gondolok, mit jelentett a marxizmus, amikor én diák voltam. Csak nagyon szűk elképzelésünk volt arról, amit a négy nagy tanítónak szoktak nevezni. Az emberek akkoriban Luxemburgra, mint egy rádióállomásra gondoltak, Trockijra, mint a Gestapo ügynökére, és Gramsci teljesen ismeretlen volt. Ha valaki ezt az utóbbi húsz-harminc év virágzásával hasonlítja össze, ez a mérlegelésben pozitív periódusnak tekinthető. Nem vagyok túlzottan optimista, de nem szeretném túlzottan hangsúlyozni a marxizmus válságát sem. A marxizmus továbbra is a jövő legemberibb képét jelenti csakúgy, mint a jelenről ajánlott legmeggyőzőbb elemzést.

Szerintetek milyen mértékben képes a marxizmus elemezni az úgy nevezett „tényleges szocializmus” pozitív és negatív vonásait?

Ralph: Van egy probléma, amellyel a marxizmus nem túl sikeresen tud megküzdeni, ez az elitek, az oligarchia, a bürokrácia, valamint a régi gazdasági és társadalmi rend romjain újratermelődő előjogok és elnyomás kérdése. Az a kihívás, amelyet a Szovjetunió, Kína és a többi létező szocialista ország példája támaszt ebből a szempontból igen erős, de nem kell, hogy bénítólag hasson. A marxizmus egyes kategóriái használhatók ezen tapasztalatok megmagyarázásához és megértéséhez, azonban egy ilyen elemzés elvégzéséhez komoly átgondolás szükséges. Marxnál az uralkodásról és a hatalomról találhatunk olyan elgondolásokat, amelyek segítségünkre lehetnek, bár Marx alábecsülte a probléma mértékét. Számos olyan kérdés vetődik itt fel, melyeknél a marxisták csak a kezdeteknél tartanak egy komoly szociológiai és politikai elemzés kidolgozásában.

Bob: A marxista hagyománynak szembe kell néznie a létező szocializmus torzulásaival. Nagyon súlyos problémát vetnek fel a szocializmus ellenzői, amikor azt állítják, hogy a szocialisták szándékaitól függetlenül ez a torzulás a szocialista társadalom szükségszerű vonása. A marxisták nem adtak még erre igazi választ, hibáztatták a történelmi körülményeket, melyek között a szocialista társadalmak létrejöttek, vagy egyes személyeket, például Sztálint. Az egyik ördögököt fedez fel, a másik történelmi baleseteket.

Az ilyen magyarázatokat én elég hihetetleneknek vélem. Két összetett problémával állunk szemben, melyekkel a marxistáknak nem sikerült zöldre vergődniük. Hogyan lehetséges egy bonyolult társadalmat nem bürokratikus úton megszervezni? Hogyan lehet fenntartani centralizált intézményeket megőrizve demokratikus jellegüket?

Anne: Szerintem új kiindulási pontot kell keresnünk. Politikai és történelmi okokból váltak ezek az országok modellé, de a továbbiakban már nem tudják ezt a szerepet betölteni, mivel számos problémájuk, amelyekkel szembetalálják magukat, olyan problémák, amelyekkel mi is szembesülünk, ellenőrzés, a házi munka társadalmasítása, a társadalom növekvő centralizációja és a demokratikus ellenőrzésre való törekvés közti ellentmondás. Nem tekinthetjük úgy a kapitalista társadalom problémáit, mint amelyek automatikusan megoldódnak a szocializmus beköszöntével. Kettős elemzést kell elvégeznünk, a szocialista országokét és a kapitalista országokét, abból a feltételezésből kiindulva, hogy ezek olyan problémák, amelyekkel hosszú történelmi időszakon keresztül kell majd szembenéznünk.

Eric: Semmi okunk sincs azt feltételezni, hogy az első országnak, amely egy marxista párt vezetésével végrehajtotta a forradalmat, örök példává kell válnia. A valóságban történelmi okokból a Szovjetunióra hosszú ideig ilyen modellként tekintettek. A „létező szocializmus” elemzéseit és kritikáit átitatták a bolsevik hagyományok múltbeli vitái. A trockisták például hosszú vitát folytattak a húszas évek Szovjetuniójában, és akármilyen hasznosak és fontosak is voltak ezek a viták, ezek történetileg annyira meghatározottak, hogy nem nyújtanak számunkra feltétlenül információt véleményünkhöz.

A nem marxista oldalon az egész elemzést túlnyomóan uralja az a vágy, hogy érvet találjanak a munkásmozgalom és a bárhol is megvalósuló szocializmus ellen. Tehát egyáltalán nincs okunk azt feltételezni, hogy a szocializmus felépítésének kísérlete szükségszerűen bizonyos fajta diktatórikus hatalomhoz és nem demokratikus struktúrához vezetne, amilyen számos országban kialakult. Amennyiben létezik ilyen ok, az nem csupán a szocializmusra érvényes, hanem a 20. századi állam egész fejlődésére, keleten és nyugaton egyaránt.

A marxizmus meg tudja-e megfelelően ragadni a modern feminizmus által felvetett kérdéseket?

Anne: A tényleges kérdés az, hogy a marxizmus képes-e a valós társadalmi mozgások és a valós igények fejlődését, a nőket is beleértve, vizsgálni. Sok minden származik a marxizmusból, ami ebben az összefüggésben igen hasznos; így például az egyenlőség polgári eszményének bírálata, mely szerint elvontan mindannyian egyenlőek vagyunk. A feminizmus is azt hirdeti, hogy nem érthetjük meg, hogyan termelik az intézmények az egyenlőtlenséget ezen gondolat bírálata nélkül.

Ugyanakkor a nőmozgalom új kérdéseket is támaszt a marxizmussal szemben. Ilyen a háztartási és a termelő szféra közötti új viszony lehetősége. Ez egybe vág egy nagyon is valós változással a nők életében, mivel a nők többsége ma már a munkaerőbe tartozik, és ez azt jelenti, hogy ezt a két területet ténylegesen másképpen kell összeegyeztetniük. Tehát számos új probléma merül föl, melyek például kétségesse teszik a termelés és a munka jelenlegi hagyományos szervezetét. A munkát mindeddig úgy szervezték meg, hogy nem vették számításba az egyéni szükségleteket. A szakszervezetek mindig is elfogadták, hogy az életünket a munkának megfelelően változtattuk meg vagy nem indultunk az egy bizonyos munkahelyért folytatott versenyben. A feminizmus kihívása az, hogy a munkát alakítsuk az emberi szükségletekhez, és ne az embert a munkához.

A marxizmus sokféleképpen lehet igen hasznos a nők helyzetének elemzésénél, de ugyanakkor magát a marxizmust is provokálja a nőmozgalom és a feminizmus.

Eric: Ha van olyan része a marxizmusnak, amellyel kapcsolatban nem kell önkritikusnak lennünk, akkor az a nőkérdés. A marxizmus egészen a kezdetektől kezdve sajátos figyelmet szentelt ennek a problémának. A marxista klasszikusok munkáinak legszükszavúbb felsorolása is tartalmazza Engelsnek *A család eredetét*, azt a könyvet, amelyen a német szociáldemokrácia felnövekedett. Maga a mozgalom – tagjai egy jó részének, az öreg megváltoztathatatlanul sovíniszta munkások és parasztok szándékainak ellenére is – állandóan hangsúlyozta a nők felszabadításának a szükségességét, mivel az nem csak az egyik nem, hanem az egész emberiség felszabadítását jelentette. És őszintén szólva, bármi bírálat is érheti a tényleges szocializmust, mégis hatalmas pozitív változást hoztak a nőknek.

De nézzünk csak néhány kérdést, melyek a nőmozgalom történelmi

tapasztalatából támadnak. Az egyik például, hogy a női emancipáció első nekibuzdulásai előbb a kapitalista, majd a szocialista országokban szemmel láthatóan kifulladásra indultak, úgy tettek, mintha ők lettek volna az elsők. A marxizmus csak mostanában ismerte fel teljes mélységében a nők társadalomban elfoglalt szerepének a problémáját. Ez mindenesetre az embernek ember által való kiszákmányolása első formája. Túlzott optimizmus lenne azt várni, hogy ezt is olyan könnyen lehet majd eltüntetni, mint a kiszákmányolás még nemrég létezett néhány formáját. Napjainkban ismét létezik egy erős feminista mozgalom, amellyel nagyon együttérzünk, és amely döntő alkotórésze a szocializmusért küzdő mozgalomnak.

Bob: A szocialista országoknak nagyon fejlett programjaik voltak a nőknek a társadalomban elfoglalt helyét illetően. Ezeknek azonban voltak bizonyos korlátaik: nem vették teljes egészében tekintetbe a nőknek a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt szerepét és helyzetüket a családon belül, mégis jelentős javulást jelentettek a nők számára. Ez a javulási folyamat lassan eléri a határait. Ez a stagnáció egy nagyon mély problémát tükröz Kelet-Európában. A probléma a kommunista pártoknak ezekben az országokban elfoglalt monopolisztikus helyzetéből ered és abból a tényből, hogy Kelet-Európában nincsenek autonóm nőmozgalmak. Ilyen autonóm nőmozgalom nélkül pedig igen nehéz meglátni, hogy hol fejlődhet ki a valódi nyomás az előrehaladás érdekében.

Ralph: Úgy tűnik, Ericnek igaza van, amikor a marxizmus eredményeiről beszél a feminizmussal kapcsolatban, de van egy olyan fenntartás – amely a marxizmus erős jótékony eleméből következik –, mely szerint a forradalom után mindenkinek jobb lesz, beleértve a nőket is. A feministáknak az a fenntartása, hogy a férfiuralmat nem lehet olyan egyszerűen félre tenni, nagyon pozitív hatással volt, mivel kérdőre vonta a marxizmusnak ezt a messianisztikus elemét. Ez a rendíthetetlenség vezetett egyes radikális feministákat oda, hogy elvessenek minden olyan gondolatot, mely szerint a szocializmus különösen megfelelő az ő céljaiknak. És ez nekem hibának tűnik.

Anne: Meg vagyok lepődve ezen a nagy elégedettségen. A marxizmusnak még hatalmas mennyiségű tanulnivalója van a feministák által támasztott kihívásból. Óriási szakadékok tátonganak abban, ahogyan Marx és Engels

felvetették a nőkérdést. Például itt van az egész „termeléselvűség” (productionism) kérdése, az önmagáért folytatott termelésbe vetett hit, amely a második helyre degradálja a reprodukciót. Ma a nőmozgalom kitart amellett, hogy szükségtelen így élnünk. Ha nem kezdjük el ezeket a kérdéseket nagyon konkrétan megfogalmazni, tényleges intézmények létrehozásával, melyek lehetővé teszik a férfiak és a nők közötti munkamegosztás megváltoztatását itt és most, akkor honnan vesszük, hogy bármi is jobb lesz a szocializmusban?

Melyek az angol marxista politikai hagyomány erős és gyenge oldalai?

Eric: A marxista politikai hagyomány erőssége Nagy Britanniában az, hogy már a kezdetektől fogva szerves részét alkotta a munkásmozgalomnak. Kisebbség volt, és az is maradt — erről nem is érdemes vitatkozni — de mindig egy lényeges részt képezett. Ezt különösen jól mutatja a marxista aktivisták ereje a szakszervezetekben, és ez egy olyan hagyomány, amely napjainkig fennmaradt. Gyengesége, hogy különböző történelmi okok folytán sok más országtól eltérően ebben az országban nem alakult ki a marxizmushoz kapcsolódó politikai tömegpárt. Egészen napjainkig és előreláthatóan a jövőben is a marxista politikai pártok kisebbségi pártként működnek és fognak működni, szervesen kapcsolódva a munkás tömegmozgalomhoz, de annak valamiféle csatlósaként. Egészen a harmincas évekig a marxista politikai hagyomány gyöngesége Angliában abban rejlett, hogy hiányzott bármilyen lényegesebb marxista politikai elmélet. Sőt, Nagy-Britanniában csaknem egyedül az összes többi ország közül a szocializmusnak egy sajátos nem-marxista vagy anti-marxista elmélete fejlődött ki. Ez a fabiánusok egyik műve. Tehát ennyiben a marxista ideológia, a marxista politikai elemzés és az ezek vonzásába került emberek igen gyengék voltak Angliában. Ez a harmincas évek óta már sokkal kevésbé jellemző.

Ralph: Szerintem igaza van Ericnek, amikor azt mondja, hogy egy örökös vékony vörös fonál húzódik végig a munkásmozgalom különben rózsaszín köntösén. De amikor ezt megjegyezzük és méltóképpen értékeljük, továbbra is látnunk kell, hogy a brit munkásmozgalom egészében egy erős és tartó anti-marxista hagyományon nyugszik. Vezetése nem egyszerűen közömbös a marxizmussal kapcsolatban, hanem hatalmas erővel szembeáll vele. A marxizmus jórészt védekezésre kényszerült. Ebből a szempontból mi ma erősebb helyzetben vagyunk. Szerintem nagyon fontos, hogy a mar-

xizmus fejlődjön, és egyre erősebb részét képezze a munkásmozgalomnak Angliában; és állítom, hogy a marxizmusért folytatott harc az egyik lényegi összetevője a szocializmusért vívott küzdelemnek. A marxizmus kihívás, másfajta szemlélet a munkásmozgalomban, semmiképpen sem kizárólagos igény, szektásan, vagy dogmatikusan, hanem mint igazi kihívás a munkásmozgalomban elsősorban uralkodó fabiánus és szociáldemokrata hagyományokkal szemben.

Végetért-e a hatvanas és hetvenes évek jelentősen megnövekedett érdeklődése a marxizmus iránt?

Anne: A marxizmus iránti érdeklődés egy bizonyos szintje, a marxista írók olvasása még megvan. A hatvanas évek marxizmusa az aktivizmusból és valószínűleg nem a mesterek többségének az olvasásából nőtt ki. Az amerikaiak hegemoniájának a megtöréséből Vietnámban, és a polgárjogi mozgalomból született. De szerintem, ami a marxista viták és megbeszélések színvonalát illeti, az magasabb, mint 1968-ban volt.

Eric: Nem aggódom különösebben amiatt, hogy a marxizmus vonzása mint nemzedéki kérdés hullámmzó. Nem túl sok ember lett marxista az ötvenes évektől a hatvanas évek végéig sem. Amiatt viszont aggódom, hogy ezek a marxizmus iránti érdeklődési hullámok általában egy baloldali fordulatot tükröznek egy egész ország vagy a világ politikájában. És jelenleg nem ez történik. Az én nemzedékem a válság és az 1930-as évek antifasiszta harcai miatt lett marxista. Később az embereket a vietnámi háború vagy valami más fontos politikai esemény politizálta, például az 1968–1969-es mozgalmak. Az a fontos, hogy jelenleg a munkásmozgalomban és másutt politikusan a légkör, és nem az, hogy kevesebb ember kezdett marxista könyvek írásába, vagy vált marxistává az utóbbi 5–7 évben. Amiért én egy kicsit kevésbé aggódom emiatt, az azért van, mert az utóbbi néhány év marxista elemzéseinek nagy hányada hozzáértő és hasznos. A legújabb munkák közül nagyon sok sokkal jobb színvonalú és inkább leereszkedett a földre, mint számos a hetvenes évek elején születettek közül, amikor hatalmas méreteket öltött a fecsegés: amikor a filozófusokat nem érdekelte sem a világ megmagyarázása, sem annak megváltoztatása, hanem csupán az, hogy kioktassák a többi marxista filozófust. Egy másik kérdés, ami nagyon aggaszt engem, az a módszeres támadás a marxizmus ellen, amely napjainkban ter-

jed Angliában és Nyugat-Európában máshol is. Szerintem ma szembe kell néznünk az ellenünk mozgósított antimarxista nézetek támadásával.

Hogyan értékeled a marxizmus jövőbeni távlatait Angliában?

Eric: Ez nem teljesen esik egybe a marxizmus politikai távlataival Angliában, mivel a tudományos marxizmus néha virágozhat a komolyabb marxista politikai mozgalom nélkül is. Azt mondhatnám, hogy a kilátások kedvezőek, amennyiben bizonyos radikalizálódás figyelhető meg a Munkáspártban és sokkal szélesebb körben is. Mivel ma több ember nyitott a baloldali eszmékre, ez jó hír a marxizmust illetően. Ebből a szempontból nem szabad megfélemednünk Nagy Britannia Kommunista Pártjának fontos szerepéről Angliában, mivel a kommunista pártnak amennyire megvannak az angol marxista hagyományból származó gyengeségei, ugyanúgy megvannak az erősségei is. Erejének egyik forrása, hogy szerves része a munkásmozgalomnak, s bár rendelkezett politikai és elméleti elemzéssel, mégsem vesztette sohasem szem elől azt a tényt, hogy a fő feladatunk nem egy jelentéktelen kisebbség szervezése, hanem a tömegek, és nem csupán a munkásmozgalom, de az összes olyan csoport mozgósítása, amelyek szemben állnak a reakcióval és a háborúval. Az én kommunista generációm megtanulta, hogy előrehaladni a brit szocializmus útján szektásan nem lehet. Anélkül, hogy csökkenteni akarnám a többi marxista csoport érdemeit, melyek igen számosak, szerintem a kommunista párt a legkevésbé szektáriánus és a legerősebb a brit helyzet reális marxista elemzésének megalkotásában. A legtöbbjüknél hosszabb ideje csináljuk már és ismerjük azt a rögzös utat, melyen haladnunk kell Nagy-Britannia tényleges társadalmi és politikai környezetében. A kommunista pártnak kulcsszerepet kell játszania a baloldalon nem utolsó sorban azért, mert tudja, hogy nem az egyetlen erő a baloldalon.

Ralph: Véleményem szerint a marxizmus alapvető nézetei továbbra is növelik a befolyásukat a munkásmozgalomban és azontúl is olyan alapul szolgálnak, melyre a szocialisták bizton építhetnek, amikor az új problémákkal és az új feladatokkal kell szembeszállniuk. De az igazi kérdés szerintem nem a marxizmus gondolkodásbeli szerepe, hanem a politikai szervezeteknek az a formája, amely a legjobban képes kifejezni és képviselni azokat a szocialista törekvéseket a gyakorlatban, amelyek a marxizmusban kifejezést nyernek. Ebből a szempontból nincs helye az elégedettségnek,

hiszen én nem hiszem, hogy a munkásmozgalomban ma meglevő bármely politikai formáció, bár az egyes esetekben különböző okokból, képes lenne valóban előrébb vinni a mozgalmat, sem a Munkáspárt, sem a Kommunista Párt, sem bármilyen más csoportosulás a baloldalon. Nem kell fetisizálnunk a pártokat és a szervezeteket, de szükségünk van rájuk; és szerintem az idő megérett, sőt túlrett arra, hogy a marxisták és a többiek párbeszédet kezdjenek arról, hogy milyen típusú politikai formáció szolgálhatná hatékony erőként a munkásosztály harcát és az „új társadalmi mozgalmakét”, és hogyan tudnák elősegíteni a szocialista eszmék széles körű meghallgatását és elfogadását, amivel ma nem bír. Kétségtelenül a Munkáspárt lesz még hosszú ideig a társadalmi reform legfőbb pártja Angliában, de a szocialistáknak komolyan át kell gondolniuk, mi másra van szükség és hogyan lehet azt megvalósítani.

Bob: Igen, úgy vélem a kiindulási pontnak annak a súlyos gazdasági válságnak kell lennie, amely ma Nyugat-Európát sújtja, egy olyan válságnak, amelynek még nem látszik a vége. Habár a munkásosztály mindaddig inkább passzívan viselkedett vele szemben, szerintem ez nem tarthat a végletekig, előbb vagy utóbb kialakul a védekezés. Ekkor meg fog növekedni az érdeklődés az olyan elméletek iránt, amelyek utat mutatnak egy alternatíva felé. És a legfontosabb ilyen elmélet a marxizmus, ez a legerősebb vitapartner. Nagyon valószínű tehát a tömegérdeklődés újjászületése a marxizmus iránt.

A marxizmus jellegét illetően számos kérdés adódik a jelenlegi időszakból. Az egyik lehetőség az utópisztikus marxizmus megnövekedése, amire például a magát forradalminak feltüntető baloldal szolgálhat, amely gyakran a politikai tevékenység szektariánus formáival működik együtt. Ez egy lehetőség, egy szektariánus és fél-vallásos marxizmus. A másik egy sokkal szélesebb típusa a marxizmusnak és hegemon pozíciót is elérhet a népi tiltakozás és ellenállás mozgalmainál. Ez a marxizmus irányt mutathat egy nagyon bonyolult politikai helyzetben. Most nem élünk forradalmi időszakot Angliában. A marxizmus utat mutathat a harcban egy nem forradalmi korszakban, kijelölheti a kivezető utat a jelenlegi válságból: egy olyan utat, amely magába foglalja a népi erők megerősítését és így lerakja az alapját egy sokkal radikálisabb átmenetnek valamikor a jövőben.

A Kommunista Párt a világháború utáni időszakban felismerte ezt. Ezért ez nem egyszerűen egy forradalmi program; ez egy a fejlett reformokat országos méretekben előmozdító program – *a brit út a szocializmus-*

hoz. A baloldali bírálói azért ócsárolták, hogy reformista, és hogy sovinszta, mivel a nemzetet tekinti a tevékenység elsőrendű színhelyének. Mindkét bírálat igazságtalan, és meg szeretném védeni a kommunista pártot, hogy ezt a megközelítést választotta, mivel ez egy komoly kísérletet jelent arra, hogy átfogja a valóságot. Bár a tisztán nemzeti program szükségességének hangsúlyozása már nem teljesen megfelelő, mivel a válság az egész nyugati világot érinti, és Anglia mai gazdaságát különösen, amely viszonylag gyenge gazdaság. Nem lenne józan dolog azt hinnünk, hogy Anglia egyedül képes lenne megtalálni a válságból kivezető utat. Ennél egy sokkal nemzetközibb megközelítésre van szükség, és ez a nyugateurópai baloldal egészének a bizonyos fokú egységét igényli.

Anne: Nem értek egyet azokkal, akik a jelenlegi politikai programot reformistának minősítik beleértve, hogy később majd elérkezünk egy új „forradalmi” szakaszba. A politikai és gazdasági bizonytalanságnak éppen a jelenlegi időszakában kell érzékenynek lennünk a fejlődés ellentmondásos természetére, a megnyilvánuló új társadalmi igényekre. A helyzet radikális megoldást követel. Az a kérdés, hogy milyen erő fogja befolyásolni az események kimenetelét. Bármilyen, a siker reményével kecsegtető baloldali stratégiának a végbemenő változásokban kell gyökerezniük. Szerintem mi azt mondjuk, hogy a marxizmus hasznos lehet egy ilyen stratégia kidolgozásához. Ezt az idő fogja eldönteni.

TÖRTÉNETI TÁRGYÚ KÖNYVEK MARX KÖNYVTÁRÁBAN
(Részletek)*

(Marx Isztorik. Moszkva, 1968. 603–607, 610–613, 628–635.)

M.A. Bakunyin még akkor is, amikor már a legellenségesebb viszonyban állt Marxszal, „Államiság és anarchizmus” című könyvében elismerte, hogy „ritkán lehet olyan embert találni, aki annyit tudott és olvasott, és olyan okosan olvasott, mint Marx úr.”¹ Arról, hogy milyen elképesztően sokat és milyen „okosan” olvasott Marx, képet alkothatunk magunknak az alapján a mintegy 150 füzet alapján, amelyekbe Marx olvasmányaihoz fűzött megjegyzéseit írta, s amelyek szerencsére megmaradtak.²

De volt egy másik forrás is, amely alapján megismerkedhetnénk Marx hatalmas, valóban gigantikus szellemi munkájával, s ez gazdag könyvtára. Marx a legkevésbé sem volt szenvtelen olvasó. A legtöbb könyvben, amit olvasott, számtalan megjegyzés, széljegyzet, aláhúzás található. V.M. Zenzinov egyike volt azoknak, akik a 20. század elején megismerkedhettek ezekkel a könyvekkel. Ő írta, hogy Marx lapszéli jegyzetei esetenként „rendkívül élesek és fullánkosságok voltak ... láthatóan nem kímélte azokat a könyveket, amelyeken dolgozott, munkája bélyegét erősen rájuk nyomta. A történész számára Marxnak ezek az igen terjedelmes lapszéli jegyzetei nagyon érdekesek voltak.”³

E jegyzetek értékéről egy példa alapján ítéldhetünk. P.L. Lavrov archívumának rendezésekor Sz. Anszkijnek, az ismert orosz narodnyiknak egy „vékony kötet” került a kezébe, amely P.V. Annjenkovnak „A jeles évtized” címmel 1880-ban, a „Vesztnyik Evropü” című folyóiratban publikált cikkeit tartalmazta. A kötet Marx tulajdona volt, s a lapszéleken ott voltak nagyszámú megjegyzései.⁴ Az egyik megjegyzés Annjenkovnak Marx és G.M. Tolsztoj – egy kazanyi földbirtokos – találkozásairól szóló közléseire vonatkozott, s ez azért fontos, mert rávilágít Marx és „a negyvenes évek orosz férfiainak” viszonyára: „C'est un mensonge! Il n'a dit rien de la sorte. Il m'a dit au contraire qu'il retournerait chez lui pour le plus grand bien de ses propres paysans! Il avait même la naïveté de m'inviter d'aller avec lui.” („Ez nem igaz! Semmi ilyesmit nem mondott. Ellenkezőleg, azt

*A tanulmány további részleteit ...A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv” 1983-as száma közli.

mondta, hogy parasztjainak nagyobb jóléte érdekében tér haza. Sőt, volt olyan naiv, hogy engem is meghívott: utazzam vele.”⁵ Még érdekesebb Fourier-re vonatkozó megjegyzése. Annjenkov szerint Marxnak az volt a véleménye, hogy Fourier még Proudhonnál is jobban tükrözi „a kispolgár szentimentalizmusát.” Marx ezt kategórikusan tagadta: „J'ai écrit tout à fait le contraire de ce qu'il me fait dire sur Fourier. C'est Fourier qui le premier a persiflé l'idéalisation de la petite bourgeoisie”. („Pont az ellenkezőjét írtam Fourier-ről annak, amit nekem tulajdonít: hiszen éppen Fourier nevette ki elsőként a kispolgár idealizálását.”)⁶

Azonban a könyvek ez az igen érdekes megjegyzéseket tartalmazó példánya elveszett. D.B. Rjazanovnak a könyv felkutatására fordított mindegyesítménye eredménytelen maradt, és sajnos nem ez az egyetlen veszteség. Marx és Engels könyvtárának sorsa nagyon szomorú.

Engels halála után a német szociáldemokrata párt vezetőségének adták át, amely azonban megdöbbentő gondatlanságot tanúsított iránta. A könyveknek csak egy része került be a párt archívumának könyvtárába, a többi a különböző könyvtárak között került szétosztásra, vagy teljesen elkallódott. Marx könyvtárában sok orosz könyv is volt. Ezek egy részét P.L. Lavrovnak adták át. Ezek sorsáról az imént szoltunk. Csak kis részük sikerült később ismét összegyűjteni.⁷ Megjegyezzük még, hogy a német szociáldemokrata párt archívumának könyvtárába került könyvek némelyikét a későbbiekben szó szerint barbár módon kezelték. Átkötéskor kímélet nélkül levágtak sok lapszéli jegyzetet, egy részük pedig nehezen olvashatóvá vált.

Mégis, a könyvtár tanulmányozása még mai összetételében is nagyon hasznos lehet. Több száz olyan könyv maradt épségben, amelyek őrzik Marx olvasásának nyomát. De – bármily különös is ez –, mindeddig csak a könyvtár orosz könyveit tanulmányozták, s ezeket sem kielégítően. Többé-kevésbé ismert a könyvtár e részlegének összetétele, publikálásra került Marx több jegyzete, de távolról sem mind. A többi könyv túlnyomó többsége esetében ezt a munkát eddig még nem végezték el. Teljesen nyilvánvaló, hogy a Marx-kutatás egyik legközelebbi feladata az, hogy tisztázza és gondosan elemezze Marxnak és Engelsnek azokat a megjegyzéseit és jegyzeteit, amelyek könyvtáraik könyveinek lapjain találhatóak.

Itt most nem tűzzük magunk elé ezt a speciális kutatómunkát igénylő, nagy és bonyolult feladatot. E tanulmányban csak arra teszünk kísérletet, hogy tisztázzuk, milyen történelmi tárgyú könyvek voltak Marx könyvtárában. A kérdés megválaszolása egyáltalán nem könnyű.⁸

Marx és Engels londoni könyvtárának pontos összetételét nem ismerjük. Amikor a könyvtárat Németországban átvették, készítettek róla egy listát, de ez elkallódott, s eddig nem sikerült ráakadni. Egy szerencsés véletlen azonban lehetővé tette, hogy Marx első, Londonba költözése előtti könyvtárának összetételét rekonstruáljuk. Amikor Marx 1849-ben elhagyta Köln, könyveinek nagy részét Roland Danielsre, egyik legjobb barátjára, a Kommunisták Szövetségének egyik ismert kiváló személyiségére bízta. Amint Marx biztosan berendezkedett Londonban, 1850 november végén vagy december elején Daniels elküldte neki e könyvek katalógusát.⁹ E katalógusban Marx csillagokkal és számokkal jelölte meg azokat a könyveket, amelyeket elsőként szeretett volna megkapni. Ez az értékes lista fennmaradt¹⁰, s amennyire tudjuk, mindeddig ennek sem jelent meg szak-szerű elemzése.

Marx első könyvtára összetételének meghatározásához még egy forrás áll rendelkezésünkre: nevezetesen 1843–47 évi naplója, amelybe a Feuerbach-téziseket írta. A napló első lapjain egy Marx által összeállított és megszámozott könyvlista olvasható.¹¹ A lista eleje nem maradt fenn, csupán kb. 100 könyvcím (a 28-astól a 134-es számúig). Összevetve e listát a Kölnből küldöttel, kétségtelen, hogy Marx saját kezűleg összeállított, első, 1845-ös angliai útja előtti könyvtára katalógusának egy része áll előttünk. Ugyanebben a naplóban más könyvekről is olvashatók bejegyzések, olyanokról, amelyeket Marx „megvenni vagy valahogy megszerezni” („kaufen oder sonst zu verschaffen”) igyekezett.¹² Közülük néhányat sikerült megvásárolnia: a füzetben vannak olyan adatok, amelyek ezek árára illetve azoknak az üzleteknek a címére vonatkoznak, ahol megvette őket. E könyvek között van Gülich első két kötete¹³ és a skót Ferguson: „Esszé a polgári társadalom történetéről”¹⁴ című könyvének francia nyelvű fordítása. Ugyanitt egy rövid könyvlistát is találhatunk, amit Marx M. Hess nevére való utalással kísért.¹⁵ Mindezen dokumentumok – Marx jegyzetei, az általa készített katalógus és a Kölnből küldött könyvek jegyzéke – eléggé pontos és megbízható ismereteket nyújtanak Marx első könyvtárának összetételéről.¹⁶

E könyvtár mindenek előtt azzal ejti ámulatba az olvasót, hogy tulajdonosának – már ragyogó szellemi pályafutása kezdetén is – milyen széleskörű és sokoldalú volt az érdeklődése. Gazdagon képviseltetnek benne a világirodalom klasszikusai: közismert, hogy Marx kitűnően ismerte őket. Ott voltak Shakespeare, Schiller, Goethe, Lessing, Moliere, Racine, Corneille, Ariosto, Torquato Tasso (A felszabadított Jeruzsálem), Goldini, Le Sage

(A sánta ördög), Parny, Schlegel, Tieck művei, Goldsmith „A vékfildi pap”-ja, Barbier „Jambus”-ai, Beranger dalai stb., az ókori szerzők közül pedig Homeros, Pindaros, Aiszkhylos, Szophoklesz, Demoszthenész, Horatius, Cicero, Terentius, Seneca, Iszokratész, Plinius, Strabon, és természetesen Platon és Arisztotelész. A filozófusok és felvilágosítók közül Hegel és Feuerbach képviseltetnek a legteljesebben. Minden alapvető munkájuk megvolt Marx könyvtárában. Mind első, mind későbbi londoni könyvtárában ott volt Montesquieu, Mabby, Rousseau műveinek többkötetes kiadása. A kölni lista szerint hiányoztak Kant és Fichte művei, de megvolt Pascale: Gondolatok-ja, Montaigne: Esszéi, Voltaire, Holbach, Condillac, Robinet, Condorcet művei, Paine „Emberi jogok”-ja és „Az ész kora” című munkája. Később, már Londonban, Marx beszerezte egyik kedvencének, Leibniznek levelezését is.¹⁷ Számos logikával foglalkozó könyve is volt, többek között Trendelenburg. Elég jelentős volt a jogi könyvek részlege (pl. Beccaria, Blackstone, Eichhom könyvei, Napoleon Codex-e stb.). A politikai gondolkodók közül elsősorban Jeffersont, Benthamot, Destutt de Tracyt említjük meg.¹⁸ Marxnak Destutt iránt tanúsított érdeklődése alapján azonban – akit „A tőké”-ben is idézett – nem vonhatunk le helytelen és túlzó következtetést az utóbbinak Marxra gyakorolt hatásáról.¹⁹

Magától értetődik, hogy a könyvtár politikai gazdaságtani részlege különösen gazdag volt. Marx már a 40-es évek közepétől gyűjtötte a közgazdasági munkákat. Megvoltak könyvtárában Schmidt, Ricardo, Malthus, Mill, Mc Culloch, Ure, Babbage könyvei (elsősorban francia fordításban), Vauban, Turgot, a fiziokraták műveinek kétkötetes kiadása, Sismondi, Bastiat, Say, Blanqui, Chevalier, Chaptal, Villeneuve-Bargemont és mások művei. Marx nagyra tartotta Pecchio „A politikai gazdaságtan története Itáliában” című művét – erről hamarosan meggyőződhetünk. Természetesen nagyon érdekelték a munkásosztály helyzetével foglalkozó munkák, párizsi könyvtárában megvoltak Villermé, Buret²⁰, Channing könyvei (utóbbi német fordításban)²¹ s az idősebb Vinçard munkája.²² Villermé és Vinçard könyveit – a feljegyzések szerint – Marx még 1845 előtt megszerezte. Ugyanekkor jutott hozzá Duquesnau munkájához is (Esquisse d'un ouvrage en faveur des pauvres”), amely 1802-ben Párizsban jelent meg. Nem kerülte el figyelmét Louis Napoleon könyve sem.²³ Már akkor megszerezte, amikor még senki sem sejtette, hogy ez az ismeretlen reformátor, ez a szálnalmas kalandor néhány év múlva III. Napoleon császár lesz! (..)

Marx könyvtárában természetesen nemcsak a francia forradalommal foglalkozó történeti könyvek voltak. Ugyanúgy, ahogy az antik klasszikusokat, az ókori történészek műveit is gondosan összegyűjtötte, köztük Herodotoszt, Thukydideszt, Xenophont, Appianoszt,²⁴ Halikarnasszoszi Dionyszioszt, Arrianust, Cassius Diot, Velleius Paterculust. Becses helyet foglalt el Tacitus, akit Marx (Engelshez hasonlóan) nagyra tartott és gyakran idézett.

A későbbi korok szerzői közül elsősorban Machiavellit említhetjük. Marx még Kreiznachban kezdett ismerkedni műveivel²⁵, könyvtárában megvoltak Machiavelli munkái, de fordításban. Később, már Londonban, eredetiben is beszerezte őket. A könyvtár összetételének tanulmányozása lehetővé teszi, hogy helyesbítsuk azokat az elképzeléseinket, amelyek Marxnak Vicoval való megismerkedésére vonatkoznak. Ennek időpontját – Marx 1862-ben Lassalle-hoz írott ismert levele alapján²⁶ – többnyire a 60-as évekre teszik. De az „Új tudomány”-t (igaz, valószínűleg Michelet francia fordításában) már a kölni katalógusban is ott találjuk. Marx viszonyát Vicohoz már ekkor az jellemezte, hogy utóbbi műve ott volt annak a csekély számú könyvnek a sorában, amelyeket Marx csillaggal jelölt meg, s szemmel láthatóan mihamarabb megkapni szeretett volna. Tehát már a 40-es években érdeklődött a nagy nápolyi iránt.

A 18. század másik klasszikus értékű történeti munkája, Gibbon: „A római birodalom hanyatlásának és bukásának története” című műve is megvolt Marx könyvtárában (német fordításban). Már említettük, hogy a skót Fergusonnak még a 19. század elején népszerűvé vált könyvét, („Esszé a polgári társadalom történetéről”) Marx már a 40-es években is kereste, s végül francia fordításban megszerezte. Ezen kívül egy másik 18. századi történetfilozófiai munka is volt könyvtárában: Herder „Történetfilozófiai eszmék” című könyve.

A 19. századi történészek közül elsősorban Guizot vonta magára Marx figyelmét. Már az első Marx által összeállított listán ott vannak művei. A kölni katalógusban „Az európai civilizáció története”²⁷ című munkáját, „A francia civilizáció története”-nek két kötetét és „A francia demokráciáról” írott könyvét jelölte meg. Az utóbbit, nyilvánvalóan rögtön megjelenése (1849) után megszerezte. A „Neue Rheinische Zeitung” politikai gazdaságtani rovatában közölt ismert recenziója alapján arra következtethetünk, hogy Marx ismerte Guizot „Az angol forradalom története” című művének első kötetét is. Következésképpen ismerte Guizot-nak minden,

a 19. század második negyedében megjelent művét, s ez azt bizonyítja, hogy nagy érdeklődést tanúsított a történész Guizot iránt.

A párizs-brüsszeli könyvtárban nem voltak meg August Thierry könyvei, jóllehet Marx a 40-es években nem egyszer tett említést róla. Viszont 1853-ban különös figyelemmel tanulmányozta Thierry éppen csak megjelent művét, „Esszé a harmadik rend eredetéről és sikereiről” című munkát. Ezt Engelshez írt ismert levele²⁸ és egyik jegyzetfüzetének lapjai tanúsítják. Engelsnek Laura Lafargue-hoz írott levele szerint a londoni könyvtárban megvolt ez a könyv.²⁹

A többi 19. századi történész munkái közül Lemontey műveinek kétkötetes kiadásán túl (akit Puskin a legzseniálisabb kortárs francia történésznek tartott) Louis Blanc „Tíz év története” című híres könyvét említhetjük, amely szerzőjének még szocialista tervezetei előtt nagy népszerűséget hozott. Ismeretes, hogy a politikus Louis Blanc-t Marx és Engels élesen elítélte. De a történészhez való viszonyuk bonyolultabb volt. Nem ok nélkül ajánlotta Engels Marxnak, hogy szenteljen Louis Blanc történeti munkáinak egy külön kritikát.³⁰

Jules Michelet munkái közül csak egy volt meg Marx könyvtárában, a „Précis de l'histoire du moyen âge”. Megjegyezzük, hogy Michelet történeti munkái sem a 40-es években, sem később nem vonták különösebben magukra sem Marx sem Engels érdeklődését.

Marx nagyra tartotta Monteil ötkötetes francia történetét.³¹ A kölni listán csillaggal jelölte meg, s „A tőké”-ben is hivatkozik rá. Valószínű, hogy elsősorban a Monteil által elsőként közölt dokumentumok ragadták meg, továbbá az, hogy kutatásainak tendenciája szemben állt a tisztán külsődleges, leíró jellegű történetíráásával.

Nagy helyet foglaltak el a könyvtárban a francia visszaemlékezések. Már említettük R. Levasseur, Roland polgártársnő és Bertrand de Molleville memoárjait. Ezt most Sant Simone herceg, Terray abbé³², Retz kardinális (a Fronde történetének legfontosabb forrása) és Baumarchais remek visszaemlékezéseivel kell kiegészítenünk. A kölni listán Marx megjelölte a szerencsétlen párizsi rendőrprefektus, a montagnard Cossidiere épp hogy megjelent visszaemlékezését is. A könyvtárnak ez a részlege később Londonban még kiegészült.

Marx első könyvtárának francia részlege volt a leggazdagabb. Német történészek csak szerény mértékben képviseltettek benne. Itt Henrik Leo „Világtörténeté”-ének egyik kötetét említjük meg. E munka negatív megítélésében valószínűleg egyetértett F. Koepppel, aki már 1841-ben meg-

semmisítő kritikának vetette alá Leot a Deutsche Jahrbücher-ben. Sem az első, sem a későbbi londoni könyvtárban nem volt meg Leopold Ranke egyetlen műve sem, s ez nyilván egyáltalán nem véletlen. Marx csak Kreiznachban olvasta Rankét – itt is csak a francia forradalomról szóló munkáit – s a későbbiekben nem tért vissza hozzá. Másként viszonyult F. Schlosserhez. Nem véletlen, hogy amikor életének londoni periódusában elolvasta Kottenkamp „Amerika gyarmatosításának története” című könyvét, ezt az elnéző megjegyzést fűzte hozzá: „Dieser Kottenkamp ein verfehlter alter Schosser (der Manier nach)”. („Ez a Kottenkamp egy félresikerült öreg Schlosser (a stílusa szerint).”³³ De Schlosser művei közül csak egy volt meg első könyvtárában, a keleti pravoszláv egyházzal szülő.³⁴ Jól tudjuk azonban, hogy később, Londonban milyen figyelemmel tanulmányozta Schlossert. Azok között a könyvek között, amelyeket Marx V. Wolfftól örökölt, ott volt a „Világtörténet” is, de ez nem maradt meg.

Másként alakult Marx viszonya a kortárs német történészek gazdaságtörténeti munkáihoz. A legnagyobb érdeklődést Gülich munkája iránt tanúsította. Már említettük, hogy 1845 előtt is kereste ezt a könyvet, s hogy első két kötetét sikerült megszereznie. Később Londonban elolvasta a két következő, 1842–44-ben megjelent kötetet is. Marxnak a Gülichből készített kivonata összesen 650 gépelt oldalt tesz ki, s rövid vázlatát adja az Egyesült Államok és a legfontosabb nyugat-európai országok gazdaságtörténetének.³⁵

Magától értetődik, hogy Marx Németország újkori története iránt is érdeklődött, de könyvtárának e részlege alapján nehéz elkülöníteni, hogy mit tekintett történelemnek és mit jelenkornak. Itt Venedey, Loeve-Veimar³⁶ és a későbbi frankfurti parlament egyik alakjának, Unruhnak könyveit említjük meg.³⁷

Az angol történelmet csupán Hume többkötetes művének német nyelvű fordítása (20 kötetből csak 2 hiányzott³⁸), Cooper „Anglia története” és „Június levelei” című munkái (francia fordításban) és Aikin „III. Henrik uralkodásának évkönyvei” című munkája képviselték (utóbbi szintén francia fordításban).³⁹ Igen szegényes az Egyesült Államokra (Jefferson egy könyve) és Oroszországra vonatkozó művek részlege.⁴⁰ E tekintetben a londoni könyvtár – úgy tűnik – határozottan különbözött Marx első könyvtárától.

Még Bonnban Marx óriási érdeklődést tanúsított a vallástörténet iránt, ekkor olvasta de Brosses, Meisner („Allgemeine kritische Geschichte der Religionen”, 1806–1807) és más szerzők műveit. Később ez a téma érdeklődé-

sének háttérébe szorult, de könyvtárában megtaláljuk a legjobb korabeli vallástörténeti munkákat: Dupuis: „A kultuszok eredete” című művét, B. Bauer munkáját („Kritik der evangelischen Geschichte”), a maszonokról, a miszticizmusról stb. szóló könyveket. Még Párizsban, 1845 előtt szerezte meg Llorente: „A spanyol inkvizíció kritikai története” című, már korábban megjelent, de jelentős művét.⁴¹ Az egykori inkvizitor könyve – akit száműztek Spanyolországból, és aki elsőként franciául jelentette meg művét – óriási sikert aratott. Négy nyelvre fordították le. Az a tény, hogy e könyv megvolt Marx könyvtárában, bizonyíték arra, milyen átgondoltan gyűjtötte össze azt.
(...)

Végezetül szeretnénk kitérni még egy könyvre, amely megvolt Marx könyvtárában, és amelyet figyelmesen elolvasott. E könyv szerzője azt várta, hogy műve az „áramutés” szerepét játssza majd az egész történettudomány fejlődésében, az író életében azonban a siker elmaradt. De, ... „habent sau fata et libelli!” A 20. században nagy érdeklődést váltott ki, s szinte a német fajelmélet evangéliumává lett. A. de Gobineau: „Esszé az emberi fajok egyenlőtlenségéről” című művéről van szó.⁴² Marx nagy figyelemmel olvasta ezt a különös és utóbb hírhedtté váló könyvet, s ez indokolja, hogy bővebben kitérjünk Gobineau eszméinek ismertetésére, továbbá arra, hogyan fogadta Marx őket még jóval azelőtt, hogy ilyen széles körűen és veszedelmesen elterjedtek volna.

Arthur de Gobineau – elszegényedett, pusztuló arisztokrata család sarja, diplomata, középkorász és irodalmár – nem titkolta, hogy utálja és mélységesen megveti az emberiséget, a demokráciát, az egyenlőséget, a politikai szabadságot.⁴³ A demokrácia iránti gyűlöletéről ő maga így írt Prokesch-Osten osztrák diplomatának: „Az én alapeszmém: a demokrácia és annak fegyvere, a forradalom gyűlölete.” (haine de la démocratie)⁴⁴ „Őszintén meg vagyok győződve arról, hogy a francia nép számára az önkényuralom a legelőnyösebb” – írta 1859-ben Tocqueville-nek, jöllehet tudta, hogy az utóbbi mennyire utálja és megveti III. Napoleont és az egész Második Birodalmat.⁴⁵ A mérsékelt liberális Rémuzat „feudális szimpátiái” miatt marasztalta el Gobineaut, de maga Gobineau is elismerte, hogy ő a „feudális szabadságot” „a leginkább rágalmozott és a legkevésbé értett” jelenségnek tartja.⁴⁶ Tocqueville szinte mentetve Gobineaut, ezt írta neki: „Ön belerögződött abba a megvetésbe, amit általában az emberiség, részben pedig saját népe kelt magában.”⁴⁷ „Túlságosan megveti az emberi

nemet ... nemcsak elbukottnak tartja, de arra is képtelennek, hogy valamikor felemelkedjék. ... Természetes, hogy a kard vagy inkább a korbács kormányzatát – mely e csöcselék (cette canaille) között legalább az elemi rendet fenntartani képes – az Ön szempontjából nézve igen pozitív tulajdonságok jellemzik.⁴⁸

Dühödt antidemokratizmus, az erők uralmának szükségszerűségébe, mint a természet alapvető, legmagasabb rendű és megváltoztathatatlan törvényébe vetett hit: ezek voltak Gobineau alapeszméi. Azt hitte, végre megtalálta az igazi, „az egyetlen kulcsot” (la clef unique) a történelem megértéséhez. A civilizáció alapját az etnikai, faji ismérv képezi. Ugyanúgy, ahogy nem volt és nem is lehet egyenlőség a társadalomban, nincs és nem is lehet az emberi fajok között sem. A világtörténelmi fejlődés legfontosabb, uralkodó, mindent meghatározó tényezője a faji, etnikai különbség. „Ha egyszer felemeltem a régi történelmi rendszerek elleni harc zászlaját, hát elmegyek a végsőkhöz” – írta Tocqueville-nek.⁴⁹ Eszméit „Az emberi fajok egyenlőtlenségéről” írt négykötetes munkájában próbálta meg kifejteni, s úgy vélte, hogy bizonyítékai teljességgel cáfolhatatlanok, a „gyémánthoz” hasonlóak.

Gobineau három faj létezését ismerte el: a fehérét, feketét és a sárgát. Köztük semmiféle egyenlőség nincs: csak a fehér a „kiválasztott”, az emberi civilizációt megteremtő és gazdagító faj. A kultúra fejlődését nem természeti, földrajzi vagy gazdasági tényezők határozzák meg. A „közgazdászok szektája” mélységesen téved, „a gondviselés” már a történelem kezdetén „más formáit szabta meg a társadalmi vonzásnak. Nem az a föld legfontosabb pontja, amely a közszükségleti cikkek vétele, eladása, szállítása vagy előállítása, az élelmiszerek termelése szempontjából a legelőnyösebb helyzetben van, hanem az, ahol adott pillanatban a legtisztább, az értelemmel leginkább megáldott fehér faj él. Ha elkerülhetetlen politikai események következtében e csoport a sarkvidéki jég vagy az egyenlítői forróság viszonyai közé kerülne, az egész intellektuális világ ide költözne. Feltétlenül itt koncentrálna minden eszme, minden erőfeszítés, minden törekvés.”⁵⁰ Érdekes, hogy ezt a részt Marx aláhúzta, és kedvenc, tömör, de több, mint kifejező jelzőjével illette: „Ass” („Szamár!”).⁵¹

A második kötet egyik fejezetének Gobineau ezt a címet adta: „Történelmük csak a fehér nemzeteknek van. Mi az oka annak, hogy minden civilizáció csak a nyugati féltekén fejlődött”⁵². „Ott, ahol fekete fajok harcolnak egymással – írta ebben a fejezetben –, ott, ahol a sárgák saját köreiben belül maradnak, vagy ahol a sárgák feketékkel keverednek, ott nem te-

remtődhet történelem. Történelem csak a fehérek egymás közötti kapcsolatából lesz.”⁵³ Ha az Ural és az Amur között, Egyiptomban vagy Kínában, egyáltalán a föld bármely pontján magasabb kultúra jön létre, akkor ez azt jelenti, hogy ott megjelent „a fehér ág, melyet a gondviselés küldött a civilizáció megteremtése céljából.”⁵⁴

Gobineau a legkevesebbre a feketéket tartotta, s nem véletlen, hogy könyvének velük foglalkozó részeit hamarosan lefordították az Egyesült Államokban a rabszolgaság eltörlésének ellenfelei. „A négerek nehézfűek, képtelenek a legelemibb szintnél magasabbra emelkedni”⁵⁵, durvák, erkölcstelenek, kíméletlenül kegyetlenek, vonzódnak az érzéki örömhöz (jouissances matérielles). Csak egy értéket ismert el bennük, művészi képességeiket, mindenek előtt a tánchoz való – igaz érzékiséggel teli – tehetségüket.⁵⁶ Marx később vején, a kreol Paul Lafargue-n kedvesen mosolyogva idézte emlékezetébe Gobineau e véleményét. De a fekete fajnak nincsenek intellektuális képességei, és ellensége az erkölcsnek.⁵⁷

Jóllehet a sárgákat valamivel magasabbra értékelte a feketénél, de szerinte „a civilizáció lajtorjáján ezek is képtelenek előkelő helyet elfoglalni.”⁵⁸ Ha a feketék „kíméletlenül kegyetlenek”, akkor a sárgák „fagyosan érzéketlenek” (insensibilité glaciale)⁵⁹ Ezek a faji tulajdonságok állandók, semmilyen lényeges dologban meg nem változtathatók. „Kína és India (. . .) két élő bizonyíték arra nézve, hogy a fajok csak egyes részletekben változnak, hogy képtelenek az átalakulásra, és sohasem térnek le a számukra eleve elrendelt útról.”⁶⁰

A civilizáció hordozója tehát csakis a fehér faj, de még utóbbi sem egynemű. A legnagyobbra az árját, „minden emberi faj legszebbjeit” tartotta.⁶¹ De még köztük is van különbség. A legtöbbre az indogermán népeket értékelte – ez magyarázza meg, miért lett Gobineau oly népszerű a nácik között –, nem véletlen, hogy tanulmányát éppen egy német uralkodónak ajánlotta. De az árják csak egy feltétellel őrizhetik meg az emberiség fejlődésében játszott vezető szerepüket: „Az ember igazi értéke szorosan összefügg vére tisztaságával.”⁶² Az emberiség később drágán fizetett ezekért az „árja vér” tisztaságának megőrzéséről szóló fejtegetésekért.

Maga Gobineau rendkívül pesszimista volt. A fajok keveredését elkerülhetetlen folyamatnak tartotta, s mivel így a fehér faj elveszti vére tisztaságát, az emberi civilizáció pusztulása is elkerülhetetlen. „Én nem azt mondom az embereknek, hogy megérdemlik (. . .) az elítélést; én azt mondom nekik – elpusztultok s a világon senki sem fog tudni helyettesíteni benneteket, ha elkorcsosulástok bekövetkezik.”⁶³

„Úgy gondolja – írta Gobineau-nak Tocqueille felháborodását alig leplezve, amikor elolvasta előbbi művének első két kötetét –, hogy amikor ezt az utat választotta a különböző népek sorsának megvilágítására, akkor jelentősen hozzájárult a történelem magyarázatához, s amikor elhagyta azt az utat, amelyen járva a világ kezdete óta a legragyogóbb elmék keresték az események magyarázatát, akkor maga győzött?

Milyen érdeke fűződik ahhoz, hogy meggyőzze a barbárságban vagy függőségben élő népeket arról, hogy ha ilyen helyzetben vannak, úgy ez fájuk természetének következménye, s hogy semmit sem lehet tenni helyzetük megjavítása, erkölceik vagy kormányzatuk megváltoztatása érdekében? Hát nem látja, hogy a maga doktrínájából ered minden rossz, amit az állandó egyenlőtlenség szül: a gőg, az erőszak, az egyenlőség megvetése, a despotizmus és a népek aljassága? ... Befejezem ... Túláságosan sok dolog választ el bennünket ahhoz, hogy a vita hasznos lehessen. A maga alapeszméjét egy egész intellektuális világ választja el az enyémtől.”⁶⁴ Ha Tocqueville-t „egy egész intellektuális világ” választotta el Gobineau-tól, könnyen elképzelhetjük mekkora szakadék volt Marx és Gobineau között.

Hogy Marx mennyire ellenségesen viszonyult Gobineau-hoz és annak eszméihez, arról rövid, de elég kifejező lapszéli jegyzetei beszélnek. Kb. 20 ilyen megjegyzést tett, ezek közül néhányat később lefordítunk. Előbb azonban arról szeretnénk néhány szót szólni, hogyan dolgozott fel Marx egy-egy könyvet, s ezt Gobineau példáján szeretnénk bemutatni. Marxot néha elhamarkodottsággal és túlzott elfogultsággal vádolták. De olvasás közben épp ezek a tulajdonságok nem jellemezték, sőt ezeknek pont ellenkezője, a megdöbbentő tudományos becsületesség jellemezte. Gobineau nyilvánvaló ideológiai ellenfele volt, de könyveit a legnagyobb gonddal olvasta. Gobineau munkájának csak első két kötete maradt fenn könyvtárában, ezek terjedelme kb. 1000 oldal. Ebből csaknem 450 oldalon ott vannak Marx munkájának nyomai, az aláhúzások, megjegyzések. A II. kötetet kísérte a legnagyobb figyelemmel, amelyben Gobineau alapvetően az ázsiai országok – Kína, India – történetével foglalkozik. Az 509 oldalas szövegből több, mint 330 órzi Marx munkájának jeleit. A lábjegyzetekben gondosan aláhúzta az őt érdeklő könyvcímeket, még az átírási hibákat is kijavította (ez egész olvasási módszerét jellemezte): így például többször is kijavította az ismert tudós, Ewald nevének átírását.⁶⁵ Gobineau példája meggyőzően bizonyítja, hogy Marx tudományos munkáját a legnagyobb fokú lelkiismeretesség, figyelem, gondosság jellemezte.

Már említettük, egy másik vonását is: gyorsaságát, asszociációinak,

reminiscenciáinak, történelmi analógiáinak pontosságát, mélységét. Ez jellemzi Gobineau könyvének lapjain tett több megjegyzését is. Ott ahol Gobineau „a brahmánok legfelsőbb istenségéről” ír, „amely a legalsó osztályok értelménél sokkal magasabban gomolygott”, Marx azonnal ezt a látszólag meglepő megjegyzést teszi: *L'être suprême proclamé par M. de Robespierre*” (A de Robespierre úr által deklarált legfőbb lény”).⁶⁶

Néhány megjegyzés a vallástörténet szempontjából érdekes, s Gobineau szövege erre gyakori lehetőséget nyújtott. Így annál a fejtegetésénél, miszerint a brahmanizmus sokáig ellenállt az antropomorfizmusnak, Marx megjegyezte: *„Loi générale dans la religion. Commencer par des abstractions plus ou moins déistes. Plus tard l'anthropomorphisme. Par l'esprit”* (Ez általános vallási törvény. Többé-kevésbé deista absztrakciókkal kezdik. Később jön az antropomorfizmus. Az értelem segítségével.)⁶⁷ Ott, ahol Gobineau a buddhizmust ítéli el, „teljesen megérdemeltnek” tartva az általa elszenvedett vereséget, s ahol elmarasztalja azt „az erkölcsi tökéletesség igénye” miatt, továbbá azért, mert hivei „a lerongyolódott emberek” (les hommes perdus) közül rekrutálódtak, Marx megjegyzi: „Et Jésus Christ?” („És Jézus Krisztus?”).⁶⁸

Láthatjuk, Marx semmi esetre sem marasztalható el abban, hogy nem olvasta elég figyelmesen Gobineaut. Mint mindig, most is arra törekedett, hogy még ebből a számára ellenséges szellemű tanulmányból is kivonjon mindent, ami alkalmas arra, hogy fantasztikus tudományos érdeklődését valamelyest kielégítse. Gobineau alapeszméje azonban – az „idée mére”, ahogy Tocqueville nevezte – több, mint elfogadhatatlan, mondhatnánk visszataszító volt számára.

Marx – megjegyzései alapján ítélve – elsősorban abban marasztalta el Gobineaut, hogy az koncepciója érdekében meghamisítja a történelmi igazságot. Így pl. a „feketéknek” tett azon szemrehányásai kapcsán, miszerint ezek vallási elképzeléseikben és az istenek ábrázolásában a kegyetlenségnek és torzsnak hódoltak, továbbá, hogy a feketék is, a sárgák is csak „a rútat” (le leid) voltak képesek megérteni, miközben „a fehérek isteneit mindig a nemeslelkűség hatotta át, s teljesen mentesek voltak az ostobaságoktól és a szörnyűségektől”, Marx gúnyosan megjegyzi: „Et m/on/sieur le tourtereau, qui est l'esprit de la famille? Et la Grèce avait la bon sens de chasser les dieux laids, les véritables...” („És galamb úr, ki a család szelleme? És Görögország, amelynek volt elég józan esze ahhoz, hogy elűzze a maga torz isteneit, akik igazi ...”, – a megjegyzés végét a könyv átkötésekor levágták.)⁶⁹ A vallási elképzelések ostobasága és rútsága

– mint Marx megjegyzi – nemcsak az „alsóbb” fajok osztályrésze: „Ce ne sont ni les jaunes, ni les noirs qui ont inventé le dieu stercus; ou ont fait, comme les Romains du bon temps une prostituée ...” („Egyáltalán nem a sárgák és nem a feketék ábrázoltak fekáliás istenséget; vagy, mint nemrég a rómaiak, nem ők csináltak prostituáltból ...” – a megjegyzés vége hiányzik; a mondat vége valószínűleg így hangzik: „istennőt”)⁷⁰

Marx nemcsak a fehér faj vallási téren megmutatkozó fensőbbrendűségének eszméjét kritizálta, de kategórikusan elvetette Gobineau azon tézisé is, amely szerint a fajok és a vér keveredése végzetes.

Minden megjegyzi, amelyet Gobineau könyvének lapjain tett, azt mutatja, mennyire felháborította ez az eszme. Így pl. Gobineau következő mondatát: A három társadalom ... addig fog élni (se perpétuent), amíg fennmarad az alapjukat képező „fehér elv” („le principe blanc”), Marx aláhúzta, s ironikusan megjegyezte: „Quel beau résultat! C’est M. de Gobineau est probablement le fils d’un soi-disant” („Milyen nagyszerű eredmény! Ez a de Gobineau úr valószínűleg fia egy úgynevezett ...” – a jegyzet vége is megsemmisült a könyv átkötésekor).⁷¹

Gobineau fejtegetéseit Kaszmír és Pandzsab lakosságának hanyatlásáról – amelyet a sárgákkal és feketékkel fenntartott kapcsolatok idéztek elő –, Marx a következő energikus jelzővel kísér: „Rindvieh” („Barom”), s ezt írja: „Deswegen ist wohl auch der kriegerische Charakter, die politische Unabhängigkeit und die spezielle germanische Form des Grundeigentums in Punjab besser konserviert als in ...” (Ennek következménye, hogy a harci jelleg, a politikai függetlenség és a földtulajdon sajátosan germán formája jobban megmaradt, mint ...” – e megjegyzés vége is hiányzik).⁷²

Marx szaván fogja Gobineaut ott is, ahol az a fehér faj fensőbbrendűségére, civilizatorikus szerepére vonatkozó bizonyítékait vonultatja fel. Így például amikor Gobineau az ismert német orientalistára, Lassenre hivatkozva rámutat arra, hogy a Visnu és Brahman kultuszához kapcsolódó Siva-kultuszt „a fekete bennszülöttek” is átvették, Marx gúnyosan megjegyzi: „En dernier lieu cette sublimité blanche n’est donc rien que la superstition noire” („Végső soron a fehérek eme magasabbrendűsége nem más, mint a feketék hiedelme”)⁷³

Gobineau, a brahmanizmus csodálója azt állította, hogy ez a vallás áthatotta és „felfrissítette” az egész indiai társadalmat; „felemelte még a csandalát is, lenézte őket, de ugyanakkor még e szerencsétlenek számára is lehetővé tette, hogy büszkélkedjenek s megvessék a náluk is alacsonyabb rendűeket.” Marx aláhúzta ezt a helyet, és igen fagyosan megjegyezte:

„Ainsi cette scala du mépris c'est le plus grand fruit de l'esprit „blanc” („Tehát, a megvetésnek ez a skálája a „fehér” szellem legnagyobb szüleménye”).⁷⁴

Marx mélyen felháborodott azon, hogy Gobineau a brahmanizmus – és annak kasztrendszere – győzelmét dicsóította a buddhizmus fölött. Alá is húzta Gobineau e tárgykörbe vágó hosszas fejtegetését. „Nem találok a történelemben ennél szokatlanabb jelenséget, s nem ismerek semmi olyasmit, amely nagyobb dicsőségére válhatna az emberi elmének. Diadalútjának köszönheti (a brahmanizmus – a szerk.), hogy – eltérően a buddhizmustól – szerencsére monolitikus maradt. A felsőbbrendű árja vér alapvetően e vallás oldalán állt, s nem ellenfeleién. Utóbbiak zömmel az alsóbb kasztokból verbúválódtak, s nem tartották magukat olyan szigorúan (a kasztok – szerk.) elkülönülésének törvényeihez. Tagadták ezek vallási jelentőségét s ezért etnikai szempontból nézve nagyon alacsonyrendű tulajdonságokkal rendelkeztek. Az indiai brahmanizmus a – jöllehet már eléggé eltorzult – fehér elv törvényszerű magasabbrendűségét tükrözte, a buddhizmus pedig az alsó rétegek tiltakozását.”⁷⁵ Gobineau szerint a buddhizmus győzelme lehetetlen volt, míg „az árja típus – szennyeződése (sa souillure) ellenére s izolációjának (a kasztrendszer érintetlenségének – szerk.) következtében – megőrizte erőnei alapkincsét”. A kasztrendszernek ez a védelme Marxból a következő felháborodott kijelentést váltja ki: „Le chevalier de la barbarie” („A barbárság lovagja”).

Bemutattuk Marx Gobineau könyvében tett alapvető megjegyzéseit. Ezek elég kifejezően tanúskodnak arról, mire becsülte Marx a rasszizmus megalapozásának ezt az első kísérletét. Már később, 1870-ben, Lafargue-éknak írott levelében visszatért Gobineau könyvére, s ebben röviden, de kimerítően jellemezte azt: „Bizonyos de Gobineau úr, körülbelül tíz éve, kiadott egy négykötetes művet *„Az emberi fajok egyenlőtlenségéről”*, amelyet elsősorban azért írt, hogy bebizonyítsa, a „fehér faj” valamiféle isten a többi emberi faj között és, természetesen, a „fehér fajon” belül a nemes családok „a krém krémje”. Erős a gyanúm, hogy de Gobineau úr, aki annak idején „Franciaország svájci követségének első titkára” volt, nem egy ősi frank harcostól, hanem egy mai francia ajtónállótól származik. De bármint legyen is, a „fekete fajjal” szemben érzett gyűlölete ellenére – (az efféle emberek számára mindig nagy elégtételül szolgál, ha találunk valakit, aki szerintük méltó a megvetésre) – kijelenti, hogy a „néger” vagy „a fekete vér” a művészet anyagi forrása, és a fehér nemzetek minden művészi produkciója a „fekete vérről” való keveredésüktől függ.”⁷⁶

A levél utolsó, tréfás sorai, amelyek elsősorban Lafargue és utódai kevert, „fekete vérére” vonatkoztak, természetesen nem rejthetik el, hogy Marx mennyire ellenségesen és milyen megvetéssel viszonyult Gobineauhoz és annak eszméihez. Összehasonlíthatjuk a fenti idézettel Marxnak a könyv lapjain tett egy másik megjegyzését, ami már teljesen más tónusban íródott. Lassenről, az ismert német orientalistáról, az „Indiai régiségek” című könyv szerzőjéről van szó, aki a bonni egyetem professzora volt azokban az években, amikor Marx ott tanult, s akire Gobineau többször hivatkozott. Marx sokszor aláhúzta e hivatkozásokat, egy helyen pedig a következő szöveggel kísérté: „Poor old Lassen! J'ai l'honneur d'avoir connu ce bonhomme, toujours anxieux de trouver des raisons savantes et historiques pour justifier son ...” („Szegény öreg Lassen! Volt szerencsém ismerni azt a derék embert, aki állandóan azzal volt elfoglalva, hogy tudományos és történeti bizonyítékokat gyűjtsön a maga ...” – e jegyzet vége is hiányzik.)⁷⁷

Gobineau éles elítélése, Lassen, a tudós őszintén tiszteletteljes értékelése – ez jellemezte Marxot s viszonyát a történettudományhoz.

Jegyzetek

1. ld.: M. Bakunyin: Goszudarsztvennoszty i anarhija. M./1919. 246. és e könyv Marx által készített konspektusát: Karl Marx és Fridrich Engels Művei (továbbiakban: MEM.) 18. Bp., 1969. 596.
2. ld.: Sz. Z. Leviova és I. M. Szinyel'nyikova cikkét ugyanebben a kötetben, továbbá M. Rubel: Les cahiers de lecture de Karl Marx. International Review of Social History, 1957, v. II, part 3; 1960, vol. V, part 1.
3. ld.: Archiv K. Marksza i F. Engel'sza. IV. M./1929. 357.
4. Sz. An-szkij: K harakterisztjike Marksza (Primecsanyija K. Marksza k „Zamecsatyel'nomu gyeszjatijetyiju” P. Annyenkova.) Russzkaja Müszl', 1903/8. és D. B. Rjazanov: K. Marksza i russzkije ljugyi szorokovüü godov. Ocserki po isztorii markszizma. 2. 90–91.
5. Sz. An-szkij: K harakterisztjike Marksza ...62.
6. uo.
7. ld.: Archiv K. Marksza i F. Engel'sza. XI., XII.; B. Nyikolajevszkij: Russzkije knyigi v bibliotyeke K. Marksza i F. Engel'sza. IV.; F. Ginzburg: Russzkaja bibliotyeke Marksza i Engel'sza. In.: Gruppa oszvobozszenyija truda. N^o4, M., 1920. (1926 ?)
8. Jelen cikk már nyomdában volt, amikor a szerzők megismerkedhettek a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézet „Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels” (Berlin, 1967.) című kiadványával, amely Marx és Engels megmaradt könyveinek igen értékes és annotált katalógusát közli.

9. Id.: R. Daniels 1850. dec. 7-i levelét Marxhoz (Central'nüj Partyijnüj Arhiv Insztituta Marksizma–Lenyinyizma (a továbbiakban CPA IML), 20. fond, 48. ő.e.), amelyben értesíti Marxt a katalógus elküldéséről, s kéri, hogy rendelkezzen a könyvek további sorsáról. Daneils javasolta több könyv – köztük részben Goethe műveinek – eladását.
10. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 385. ő.e.
11. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 132. ő.e.
12. uo.
13. uo., 36. (G. Gülich: Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unserer Zeit, Bd. I–II. Jena, 1830.)
14. A. Ferguson: Essai sur l'histoire de la société civile.
15. E lista a következő könyveket tartalmazta: Buonarrotti; Dézamy: Code de la communauté; Uő. Lamennais réfuté; uő.: L'Egalitaire (2 Hefte); Campanella; Cherbulliez (CPA IML, 1. fond. 1. cs. 132. ő.e. 45.) Itt valószínűleg Cherbulliez: Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. (Paris, 1841.) című könyvéről van szó. Marx később „A tőké”-ben idézte.
16. Természetesen elképzelhető, hogy amikor Marx Kölnből távozott, néhány könyvet is magával vitt. Így a kölni listán nem szerepel Buonarrotti és Gülich, pedig ezek a könyvei már párizsi könyvtárban is megvoltak.
17. G.W. Leibniz: A Collection of Papers which Passed between Leibniz and Clarke, in the years 1716. Relating to the principles of natural philosophy and religion ... London, 1717.
18. Destutt de Tracy: Traité de la volonté et de ses effets. Paris, 1826.
19. Id.: P. Kaegi: Genesis des historischen Materialismus. 1965, 329–335.
20. E. Buret: De la misère des classes laborieuses en Angleterre et en France (A könyvet ugyanekkor s ugyanilyen figyelemmel Engels is tanulmányozta, Oroszországbán pedig Sz.M. Szolovjov). Id. még: E.A. Koszminszkij: Engel'sz i Bjure. Arhiv K. Marksza i F. Engel'sza, IV.M., 1929.
21. Channing: Zur Erhebung der niederen Volksklassen.
22. P. Vinçard: Histoire du travail et des travailleurs en France.
23. Louis Bonaparte: L'extinction du paupérisme. Paris, 1844.
24. 1861-ben Marx ezt írta Engelsnek: „esténként kikapcsolódásként Appianosz római polgárháborúit olvastam görög eredetiben. Nagyon értékes könyv. A fickó egyiptomi származású. Schlosser azt mondja, „nincs lelke”, valószínűleg azért, mert ezekben a polgárháborúkban lehatol az anyagi alapig.” MEM. 30.Bp., 1973, 154.
25. Id.: K. Marks. Vűpiszki iz szocsinyenyij Makiavelli (szo vsztupityel'noj sztaty'jej V. Makszimovszkogo). „Letopiszi marksizma” II. M., 1926. és Marx 1857 szeptember 25-i levele Engelshez, amelyben ezt írja: „a Firenze története mestermű.” MEM. 29. Bp., 1972. 183.
26. MEM. 30. 594. A levélben Marx Vico könyvének francia fordítását ajánlja Lassalle nak) „La science nouvelle etc. Traduite par l'auteur de l'essai sur la formation du dogme catholique”. Paris, Charpentier, 1844.

27. A CPA IML-ben ez a könyv hiányzik, de megmaradt a berlini Marxizmus–Leninizmus Intézetben. (ld.: „Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels”. 81.
28. MEM. 28. Bp., 1971. 361–364. és Sz.Z. Leviova és I.M. Szinyel'nyikova cikke jelen kötetben.
29. MEM. 36. Bp., 1978. 245.
30. MEM. 27. Bp., 1971. 74. és 103.
31. A. Monteil: Histoire des Francais des divers états aux cinq derniers siècles. 1828.
32. Ezek a memoárok megmaradtak (J.B. Coquereau: Mémoires de l'abbé Terray, controleur général, contenant sa vie, son administration, ses intrigues et sa chute. 1776). A könyvben Marx sok aláhúzása is megtalálható.
33. CPA IML, 1. fond. 1. cs. 6447. ő.e. 354. és MEM. 20. Bp., 1963. 232–234. (?)
34. J.F.H. Schlosser: Die morgenländische orthodoxe Kirche Russlands und das europäische Abendland. Heidelberg, 1845.
35. ld.: CPA IML, 1. fond. 1. cs. 6214. ő.e. A Gülich 2. kötetének Engels által összeállított jegyzeteit közli: Archiv K. Marksza i Engel'sza. Marx könyvtárában megvolt Osiandernek a világereszkedelem történetéről írott könyve is (H.F. Osiander: Über den Handelsverkehr der Völker, 1842.).
36. Loeve-Weimar: Précis de l'histoire des tribunaux secrets, dans le nord de l'Allemagne. Paris, 1824.
37. Unruh: Skizzen aus Preussens neuester Geschichte. 1849.
38. D. Hume: Geschichte von Grossbritannien. Frankenthal, 1788.
39. A könyvtárban megvolt a chartisták peréről szóló beszámoló is: „The trial of Fergus O'Connor and 58 Chartists”.
40. J.H. Schnitzler: Histoire intime de la Russie, sous les Empereurs Alexandre et Nicolas, et particulièrement pendant la crise de 1825, 1–4. 1847. Megemlítjük még a „Histoire du gouvernement du Nord ou de l'origine et des progrès du gouvernement des Provinces unies, du Danemark, de la Suède, de la Russie et de la Pologne jusqu'à 1777 (Trad. de l'anglais par M-r Williams)” című, 1780-ban, Amszterdamban megjelent könyvet.
41. J.A. Llorente: Histoire critique de l'inquisition en Espagne 1817–1818. Llorente-ről ld.: Sz.G. Lozinszkij: Huan Antonyio L'orente i jeho knyija „Krityiceszkaja isztorija iszpanszkoi inkvizicii”. In „Isztorija papsztva”. M., 1962. (Llorente könyve oroszul 1936-ban jelent meg.)
42. A. de Gobineau, premier secrétaire de la legation de France en Suisse membre de la société asiatique de Paris: Essai sur l'inégalité des races humaines I II. Paris 1853; III IV. Paris, 1856. A CPA IML-ban megtalálható az első két kötet másolata, s ez tartalmazza Marx megjegyzéseit is (l. f. 1. cs. 4087. ő.e.)
43. ld.: Comte de Gobineau, Mère Bénédicte de Gobineau. Correspondance. Paris. 1958.
44. Correspondance entre Gobineau et Prokesch-Osten (1854–1876). Paris, 1933. Az idézet Tocqueville „Oeuvres complètes”-e IX. kötetének bevezető tanulmányából való, amelyet J.-J. Chevalier írt (30.)
45. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 300.
46. uo. 272.
47. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. („Correspondance d'Alexis de Tocqueville et d'Arthur de Gobineau”). Paris 1959 297.

- 48. uo. 279–280.
- 49. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 261.
- 50. A. Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines II. Paris, 1853. 361
- 51. CPA IML. 1. f. 1. cs. 4087. n.e. 361.
- 52. A. Gobineau: Essai sur l'inégalité des races humaines II. 345.
- 53. uo. 351.
- 54. uo. 261.
- 55. uo. 97.
- 56. „Ha a fehér faj mentes a fekete vérrel való minden keveredéstől, akkor nem mutat művészi képességeket.” uo. 388.
- 57. uo. I. 405.
- 58. uo. II. 249.
- 59. uo. 250.
- 60. uo. 314.
- 61. uo. 109.
- 62. uo. 135.
- 63. A. Tocqueville: Oeuvres complètes IX. 259.
- 64. uo. 203–204. (Tocqueville 1853 november 17-i levele Gobineauhoz.)
- 65. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. ő.e. I. 126. és 11. 6.
- 66. uo. II. 197.
- 67. uo. 196.
- 68. uo. 217.
- 69. uo. 194.
- 70. uo. 195.
- 71. uo. 154.
- 72. uo. 166.
- 73. uo. 199.
- 74. uo. 205.
- 75. uo. 222.
- 76. MEM. 32. Bp, 1974. 642.
- 77. CPA IML, 1. f. 1. cs. 4087. ő.e. 183.

EGYHETES MARX-KONFERENCIA PÁRIZSBAN

(1983. máj. 24–28.)

A Marx-évfordulók alkalmából rendezett konferenciák hosszú sorából nem maradtak és maradhattak ki a franciák sem. A párizsi VII. és VIII. Egyetem, valamint a Politikatudományi Országos Alapítvány (Fondation Nationale des Sciences Politiques) közös rendezésében, a kulturális minisztérium támogatásával a Nemzetgyűlés konferenciatermében rendezték meg a kérdéses vitaülés-sorozatot.

Az 1983. tavaszán megtartott nemzetközi konferenciáktól (az 1983. januári linzi és a márciusi trieri konferencia) a párizsi sok vonatkozásban eltért. A konferencia hosszabb volt (kedd reggeltől szombat délutánig tartott), az előadók zömükben franciák voltak, a hallgatóság nagylétszámú volt, és a tematika nem szűkölt Marx munkásságának elemzésére, hanem messze a Marx halála utáni korszak, napjaink problémáira is reflektált.

Természetesnek tűnik, hogy Párizsra „vigyázó szemünkkel” mindig is oda kellett figyelni – s ez ma nem kevésbé igaz. S ha Trierben kiderült az, hogy a nyugatnémet szociáldemokraták nem tekintik Marxot „elavult”-nak, akkor azt is mondhatnánk, hogy Párizsban ez a kérdés fel sem vetődött, holott mind az előadók, mind a vitákban résztvevők nagyon széles politikai sávon helyezhetők csak el. Marx írásait a referensek közül senki sem tekintette megfellebbezhetetlen szentírásnak – ugyanakkor mindannyian megegyeztek abban, hogy ezeket az írásokat jól alkalmazhatják a múlt, sőt, mint sokan hangsúlyozták – napjaink jobb megértésére is. Igaz, akik az ellenkező véleményen voltak – azok ezen az ülészakon nem léptek fel referátumukkal. De minthogy pusztán a francia előadók több párizsi egyetem, s számos vidéki egyetem professzorai, előadói közül kerültek ki – ez önmagában véve figyelemreméltó.

A párizsi tanácskozásnak jellegzetessége volt – mint már jeleztük – a „témaválasztás” is. Ugyanis a többtucatnyi előadás kétségtelenül azt bizonyította, hogy a szervezők maguk sem kívántak eleve „Marx korában” maradni, s jónéhány olyan előadás mellett, amely a marxizmus és általában a szocializmus (vagy ahogyan a szervezők már címadásukban is hangsúlyozták „a marxizmusok”) két világháború közötti történetét világították meg – a referátumok legnagyobb része már a II. világháború utáni korszakra

nyújtott kitekintést. A referensek között a szűken vett történészek mellett voltak politológusok, közgazdászok, filozófusok és irodalomtörténészek egyaránt.

Nem közömbös a résztvevők és az előadók összetétele sem. Ami az előadók és vitafelszólalók nemzetiségi összetételét illeti – legalább három-negyedrészük francia volt, de Angliából meghívták előadónak Hobsbawmot és Perry Andersont, Ausztriából H. Steinert, az Egyesült Államokból több előadó érkezett – és még több a „harmadik világból”, elsősorban a hajdani francia „Maghreb” országokból. Generációs vetületben: az előadók zöme a 40–50 éves generációból került ki – de szerepeltek a „nagy öregek” is, mint az ismert baloldali gaulle-ista L. Hammon, az Europe hasábjairól is ismert M. Loewey, s az a V. Fay, aki a Komintern instruktoraként az 1930-as években jelentős szerepet játszott a francia kommunista párt életében. A másik póluson feltűnő volt a fiatalok nagyarányú jelenléte, méghozzá nemcsak passzív jelenléte – hanem a vitákra fenntartott periódusokban kihegyezett kérdésekkel, illetve felszólalásaikkal is bizonyították, hogy Párizsban ezen az ülésszakon a vélemények nem a generációs szempontok szerint tértek el egymástól. És az ilyen vitákra bőven nyílt lehetőség, miután két-három előadás elhangzott és mielőtt az azt követő előadások referensei tézisszerűen ismertették mondanivalójuk lényegét (melyet a megjelentek általában sokszorosítva már kézhez vehettek), eleve bizonyos időtartamot vitákra tartottak fenn.

A rendezők az első délelőttöt a téma általános megjelenítésének szentelték, Georges Labica (Paris X.) a konferencia általános tematikáját ismertette és Marxot a jelenkorral vetette össze. Ezt tette René Gallisot is (Paris VIII), aki elsősorban a nemzeti mozzanatok előtérbekerülését húzta alá a történeti fejlődés során, amit annál is fontosabbnak ítélt, mivel ezek a nemzeti eltérések napjainkra mindenütt állami alátámasztást is kaptak. Gallisot kitért az értelmiség szerepére, a kiűtkeresés jelenségeire, s a jellegzetes nagyívű történeti prezentáció végén ő is napjaink jelenségeit elemezte. Az első délelőtt utolsó előadója Pierre Fougeyrollas (Paris VII.) mindent „a baloldalon” maradva, de pontosan ellenkező előjellel, élesen vitázva prezentálta – a hagyományos trockista felfogásban – de nagy tényanyag alapján, Marx írásaira is támaszkodva. Fougeyrollas előadásában nagy élel bírálta különféle korokban fellépő reformista elképzeléseket, s szólt a bürokratizmus jelenségéről – amivel szembeállította a munkásság öntevékenységének (autogestion) fontosságát. Ilyen összefüggésben került elő nála Luxemburg is – pozitív értelemben –, míg a másik oldalon Bernstein,

Guesde és Léon Blum egyformán mint a nagy tévútra-vezetők jelentek meg.

Jellemző módon mindjárt a vitaelőadások második körében olyan témák szerepeltek, mint a „Bolszevizmus” jelensége, „A szovjet marxizmus”, illetve „Buharin és a buharini befolyás”, avagy a „a marxizmus Kelet-Európában”. E kérdések előadói párizsi, illetőleg amerikai egyetemi oktatók voltak (első, vagy második nemzedékbeli keleteurópaiak: Moshe Lewing, Alexandre Adler, Vladimir Fisera, Lilly Marcou). De ugyanehhez a témakörhöz tartozott az utolsó – szombat délelőtti – témakör is, amikor Wladimir Andreff (Grenoble-i Egyetem) a szovjet és keleteurópai közgazdasági irodalmat elemezte, avagy Marcel Drach (Paris I) ugyancsak kiélezett szovjet-témájú előadást tartott, a londoni Perry Andersonnak „Trocizmus és sztálinizmus” címen kellett volna előadást tartani (ez elmaradt), Claude Frioux a szovjet irodalmat elemezte.

Általánosítva – s persze így leegyszerűsítve – jelentős különbségek mutatkoztak a provokatív és az elemző tendenciájú előadások, a nagy tényanyagot alaposan rendszerező, s a néhány szempont alapján készült, csak az ismert tételeket bizonyítani akaró előadások között. Mindkettőre volt példa.

Az előadások két másik nagy köre Távol-Keletre, illetőleg Afrikába vezetett el. A Távol-Keletet illetően Párizsban, részben érthetően, inkább Vietnámról esett szó. Igazán élénk viták éppen az arab világ marxizmusa témakörében robbantak ki, több előadás alapján (Sami Nair: A marxizmusok és az arab világ – (Paris VIII); illetőleg A. Hamdi-Cheriff: A kommunizmus és az algériai nemzet. Ezeknek az előadásoknak többsége történeti megalapozás után azonban minden esetben inkább a jelenkor kérdéseit vizsgálta.

Voltak azonban természetesen nem kis számmal tisztán történeti tematikájú referátumok is. Ezek egyrésze éppen a középeurópai típusú kérdéseket vetette fel. Henri Weber (Paris VIII) nagy anyagtudással elevenítette meg Kautsky portréját. Különösen érdekes volt Párizsban és napjainkban, hogy Weber pontosan a „leegyszerűsített” balról és jobbról egyaránt sokszor bírált és támadott Kautsky írásai alapján hangsúlyozta az államférfi érdemeit, a valós, új problémákra való nyitottságát – sőt (s ebben a vonatkozásban Weber nem tért el a francia iskolától) azt is hangsúlyozta, hogy Kautsky mennyiben jelent kulcsot a mai nyugateurópai szocailista útkeresők számára is. Weber után Herbert Steiner az ausztro-marxizmus fő vonásairól szólt Ottó Bauer munkássága alapján. (A magyar érdeklődők

emlékezhetnek H. Steiner budapesti előadására az 1982-es budapesti Bauer-ülésen), majd az olasz kommunista Aldo Agosti, a turini egyetem professzora nyújtott kritikus elemzést arról, hogy a klasszikus téma: a reform és forradalom, illetőleg a szocializmusra való áttérés gondolata, ennek variációi miként jelentek meg, s változtak a Kommunista Internacionálé történetében az 1920-as évektől 1935-ig. A három – történetileg kiértelt, pontosan szakaszolt, nagy tényanyagra támaszkodó – és természetesen a „marxi örökséget” felvető és vizsgáló előadástól hangvételeiben és módszerében ismét eltért a francia Hugues Portelli (Paris X.) előadása, aki a II. és III. Internacionálé szakadásáról tartott előadást. Előadásának középpontjába azt állította, hogy milyen kérdésekben jelentkezett a véleményeltérés. És mintegy ugyanennek a kérdésnek folytatásaként, de ezúttal már tisztán napjainkra nyitva ablakot, külön nyílt vitát rendeztek „Az európai kommunizmus és a szociáldemokrácia napjainkban” címmel, amelyre több vezető politikust is meghívtak (Pierre Joxe, Manuel Azcarate), akik mellett különféle felfogású és nemzetiségű egyetemi tanárok és kutatók szólaltak meg.

Történetileg ugyancsak érdekes és kiértelt előadás hangzott el „A marxizmus terjedése és alkalmazása Latin Amerikában” címmel. Az előadó az ismert francia történész, Robert Paris volt, aki valamikor az olasz fasizmus elemzésével tűnt fel, de hosszabb ideje a latinamerikai fejlődéssel foglalkozik. Ebben az előadásában is nagy íven mutatta be a latin-amerikai sajátosságokat, a különféle európai szocialista ráhatásokat, európai exodusokat, de mindezek után hangsúlyozta, hogy mivel mind a gazdasági fejlődés, mind a társadalmi fejlődés erősen eltér az európaítól, amihez hozzájárul a szellemi világ, és a mentalitás jelentős különbsége is – így mindez nyilvánvalóan a szocialista-kommunista mozgalom megjelenésére is erősen visszahat. És ez a latin-amerikai sajátosság ugyanúgy jellemző a kommunista baloldalon Mariategui vagy Lombardo Toledano útjára, mint a szocialista útkeresők másik, jobboldali pólusán Haya de la Torre befolyására.

De nemcsak Latin-Amerikáról esett szó, hanem az Egyesült Államok-ról is. Az előadások egyik csoportja ugyan az amerikai néger-mozgalmak és a marxizmus összefüggését elemezte, de a harvardi Robert Brenner egy általánosabb és sokat vitatott kérdéstről tartott előadást: „Az imperializmus interpretációk az Egyesült Államokban” címmel. A nagyívű előadás egyaránt kitért a lenini eredményekre és relevanciájukra, Sweezy és Wallerstein megfigyeléseire, az amerikai szocialista mozgalom (elsősorban De

Leon) hagyományaira. Feltűnő volt, hogy Brenner milyen határozottan húzta alá, hogy a marxista tradíció néhány alapkérdésben mennyire időtálló eredményeket hagyományozott rájuk, elsősorban a tőkekoncentráció és a monopóliumok vonatkozásában. Brenner ugyanakkor rámutatott arra a hiányosságra, hogy az állam szerepét a mai konkrét megjelenésében a tudományos irodalom nem tudta feltárni.

S végül csak jeleznénk, hogy a rendezők másfél napot szántak a teljesen új, „jelenkor-történeti” témák körébe eső előadások meghallgatására és megvitatására. Egyes előadók a keleteurópai, vietnami jelenségeknek, fejlődéstendenciáknak, mások a frankfurti iskolának, de legnagyobbrészt a modern nyugat-európai lehetőségeknek, avagy éppenséggel a francia alternatíváknak szentelték figyelmüket. Az előadásoknak talán csak egy vonatkozásban volt közös tendenciájuk: a szereplők különféle megfontolásból, következtetésekkel – de valamennyien kritikusan nyilatkoztak az „etatista” megoldásokról.

LUNACSARSZKIJ A MEMOÁRÍRÓ

Halálának közelebb 50. évfordulóján¹ túlzás nélkül megállapítható: hazánkban Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij az orosz szociáldemokrata forradalmár nemzedék egyik legismertebb képviselője. Lenin, Plehanov², Sztálin és természetesen Gorkij² mellett az ő munkái leginkább hozzáférhetőek magyar nyelven: az „Irodalmi tanulmányok” (1959), a „Viták és kritikák” (1965), a „Válogatott esztétikai munkák” (1968), „Az egységes munkaiskola alapelvei” (1973), a „Művészet és forradalom” (1975), „A zene világában” (1975) és a „Lenin és Lunacsarszkij” (1979) című gyűjteményes illetve dokumentumkötetek, s az egyes folyóiratokban megjelent cikkek, tanulmányok³ viszonylag széles betekintést engednek a művelődéspolitikus, esztéta, kritikus Lunacsarszkij hagyatékába, műhelyébe. A.N. Trifonov „Lunacsarszkij és a szovjet irodalom” (1979) c. monográfiája révén pedig értékes támpontokhoz, fontos háttérinformációkhoz juthat az orosz-szovjet művészeti, irodalmi életben járátlanabb magyar olvasó.

A történelmi visszaemlékezések, emlékiratok iránt az utóbbi időben megnövekedett érdeklődés ismeretében ugyanakkor sajnálatosnak tűnik, hogy egy-két rövid Leninről szóló írás,⁴ s a „Granat” lexikonból átvett önéletrajz⁵ kivételével hazánkban ismeretlen Lunacsarszkij mint a „világot rengető” események, történelmi, kulturális folyamatok részese, tanúja, jóhiszemű, érzékeny megfigyelője, krónikása.

Kevésbé ismert Lunacsarszkij életpályája is. Leninnek a „Materializmus és empiriokriticismus” c. munkájában⁶ olvasható filozófiai bírálatot leszámítva homály fedi Lunacsarszkij 1917. előtti életútját. Még az orosz-szovjet történelemben, irodalomban otthonosan mozgó, kiváló kutatók körében is megfigyelhető bizonyos bizonytalanság az októberi forradalom előtti Lunacsarszkijt illetően: nincs az életrajzázt érintő lexikoncikkek, rövid összefoglalások, tanulmányok, monográfiák stb. között szinte egy sem, amely ne tartalmazna kisebb-nagyobb pontatlanságokat, félreértéseket.⁷ S e kivételesen fordultatos, emberi kapcsolatokban oly gazdag életút behatódó ismerete híján ugyan kiben fogalmazódhatott volna meg az igény: jó lenne a „lunacsarszkiji szemüvegen át” is megismerkedni a századfordu-

ló kiemelkedő orosz, s nyugateurópai személyiségeivel, történelmi és kulturális eseményeivel?

Valószínűleg más oka is van annak, hogy mindmáig elmaradt a magyar olvasó találkozása Lunacsarszkijjal, mint memoáráról. Ez utóbbiról ugyanis csak bizonyos feltételes értelemben, komoly megszorításokkal beszélhetünk.⁸ Tudomásunk szerint Lunacsarszkij életében csak két alkalommal merült fel komolyan az emlékiratírás gondolata. 1919-ben régi ismerőse Z. Grzsebin kiadványtalan tulajdonos – Gorkij támogatásával – azzal a tervvel állt elő, hogy „az októberi forradalom kiemelkedő szereplőinek részvételével” egy sorozat kiadását tervezik „A forradalom története – az Októberi Forradalom” címmel. E sorozat – állították – forrásul szolgálhatna minden idők történészeinek a lezajlott világtörténelmi fordulat tanulmányozásához.⁹ Egyben – egy sor más szerzőhöz hasonlóan – magát a művelődési népbiztost is felkérték egy többkötetes visszaemlékezés megírására. E felkérésre Lunacsarszkij rövidesen elkészítette a „Párt-múltamról” című kb. 50 oldalas memoárt azzal a céllal, hogy a forradalomról írandó – nyilvánvalóan tendenciózus, elkerülhetetlenül szubjektív visszaemlékezései értelmezéséhez, értékeléséhez segítséget, támpontot nyújtson leendő olvasóinak.¹⁰

Égető anyagi gondjait enyhítendő a kéziratot – a forradalom néhány vezetőjéről: Leninről, Trockijról, Zinovjevéről, Kamenyevéről illetve Martovról írt vázlatos portré kíséretében – szerény honoráriumért átadta Grzsebinnek, azt feltételezve, hogy „a memoárok kinyomtatását minimum pár év múlva kezdik el, vagy legalábbis az én (mármint Lunacsarszkij – D.P.) külön engedélyemmel.”¹¹ Nem így történt. A kiadó a szerzővel való minden külön konzultáció nélkül két héten belül megjelentette a kézhez kapott írásokat. A könyv a tervezett sorozat első köteteként láttott napvilágot, függelékében „A forradalom története” egész tervével, s a szerzők felsorolásával.¹²

„A nagy fordulat” c. kötetre rövidesen, 1919. november 9-én egy „kommunista munkás” aláírású „Különös félreértés” c. első oldalas cikkben reagált a „Pravda”,¹³ érthetetlennek nyilvánítva: hogyan lehetséges, hogy Lunacsarszkij könyve nem az Állami Könyvkiadónál, s a szovjet hatalom nyílt ellenségeinek.¹⁴ F. Dannak, M. Libernek, L. Martovnak, A. Potreszovnak s V. Csernovnak a „társaságában” jelent meg? A könyvkiadó – írták – „kihasználta a legnépszerűbb pártpublicista nevét a maga önző céljai érdekében.” Amikor Z. Grzsebin, M. Gorkij, V. Gyesznyickij-Sztrojev, A. Pinkevics a kiadó tanácsának tagjai tiltakozó nyílt levelükben – a

számonkérés szándékával – a szerző neve iránt érdeklődtek, a „Pravda” egész szerkesztőbizottsága közösséget vállalt a „kommunista munkással”, vagyis a cikkben foglalt bírálat lényegében a párt álláspontját tükrözte „A nagy fordulat” megjelenési körülményeivel kapcsolatban. A „Pravda” s a kiadó vitáztak, – Lunacsarszkij hallgatott. 1923. február 12-i – fentebb már idézett – Zinovjevhez írt levelében a következőket olvashatjuk a történetekről: „Akkori viselkedésem valamelyes igazolásul csak arra hivatkozhatok, hogy Alekszej Makszimovics (Gorkij – D.P.), akivel akkoriban mi valamennyien a legjobb viszonyban voltunk, minden módon mentegette Grzsebtint, pusztá félreértésnek tulajdonítván memoáriumaim idő előtti megjelenését. Csak ezért jelenhettek meg tiltakozásom nélkül...”¹⁵ Majd hat héttel később, 1923. március 20-án a „Forradalmi sziluettek” c. kötet előszavában így magyarázta „A nagy fordulat”-tal elkezdett memoárok megszakítását: „Akkoriban a körülmények lehetetlenné tették számomra a munka folytatását,¹⁶ s magam is arra a meggyőződésre jutottam, hogy visszaemlékezéseket írni akkor, amikor a forradalom egyetlen aktuusa sem vált még közömbössé, amikor ma is a forradalom kohójában élünk, egyszerűen lehetetlen. (Egyébként Szuhanov sokkötetes munkájának jellege ismételtén erről győző meg engem.¹⁷) Akkoriban ... megértettem, hogy az események minden idő előtti, a dokumentumok megfelelő tanulmányozása nélküli ábrázolása túlságosan szubjektív, majdnem szépirodalmi jellegű lehet...”¹⁸

E megfontolások következtében – melyek óhatatlanul bizonyos önkritikát tartalmaztak a már megjelent írásokkal kapcsolatban is – Lunacsarszkij belátta: az átfogó, az egész történelmi folyamatot ábrázolni hivatott memoárok komoly felkészülést, alapos munkát igényelnének, melyre – figyelembe véve a húszas évek szovjet társadalmának körülményeit s e közéleti ember sokirányú tevékenységét, – nem volt, nem lehetett ideje, energiája. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy Lunacsarszkij megtagadta volna 1919-es visszaemlékezéseit. Kisebb-nagyobb rövidítésekkel, változtatásokkal (az egyetlen Kamenyevről szóló, meglehetősen elfogult, sértett hangú,¹⁹ a két forradalom közötti leninistákat még „a párt jobbszárnyaként” aposztrofáló írást leszámítva) „A nagy fordulat” valamennyi írását többször újra kiadta az 1920–1925. közötti időszakban.²⁰

Gorkij 1932. szeptember 8-i levelében vetette fel újra Lunacsarszkij számára az emlékiratírás gondolatát.²¹ Október 29-én újabb levélben részletezte, hogy miért lenne „objektíve szükséges”, hogy egy olyan ember, mint Lunacsarszkij, aki hosszú időn át együtt dolgozott Leninnel, s a párt

kiemelkedő vezetőivel, s aki szükség esetén úgy bánik a tollal, mint ő, megírja visszaemlékezéseit. Mindaddig, amíg „a szépirodalom gyenge a pártalkotó forradalmár ábrázolásában”, e munka multhatatlanul szükséges – érvelt, lényegében eredménytelenül.²²

Lunacsarszkij – bár 1932 elején Genfből fiához írt leveleiben maga is foglalkozott az emlékiratírás tervével²³ – kitérő választ adott: „a memoárírást általában olyan embereknek ajánlják, akiknek többé-kevésbé már vége van.” Bár a széleskörű agitációs, szónoki, előadói tevékenységet illetően ez nála is fennáll,²⁴ – írta – de orvosai véleménye szerint többé-kevésbé nyugodt körülmények között még hosszú ideig képes lesz a viszonylag intenzív kutatómunkára, s irodalmi tevékenységre. Rengeteg munkája van,²⁵ először azokat kell befejeznie – bizonygatta, – pedig alig egy éve volt még hátra. Rohamosan romló egészségi állapota, s a jobbszemén keletkezett zöldhályog megakadályozták terveit többségének valóráváltását, így a Gorkij által szorgalmazott memoár megírását is.

Komoly, alapos munkán alapuló, gondosan szerkesztett, stilizált visszaemlékezést így keveset találunk Lunacsarszkij hagyatékában. A fennmaradt írások többsége – Lunacsarszkij kifejezésével élve – „alkalomszerű”, „esetleges” írás, melyet két értekezéslet illetve előadás szünetében diktált titkárai egyikének. Igor Alekszandrovics Szactól²⁶ – Lunacsarszkij 1980-ban elhunyt irodalmi titkárától – hallottam, hogy gyakran telefonon diktálta cikkeit, s önéletrajzeit is minden felkérésre, pusztán emlékezetből újra diktálta.²⁷ Ezért a sok ellentmondás, apróbb-nagyobb pontatlanság ezekben az írásokban, melyek esetenként egyes tudományos igényű írásokból köszönnek vissza napjainkban. Az alkalmosszerűség, az agitatív szándék gyakran meghatározta visszaemlékezéseit is. Az alábbi – a polgárháború idején született – három írást is „az OKP fiatal tagjainak és a párt szimpatizánsainak” ajánlotta okulásul,²⁸ s így érthető, hogy milyen nagy hangsúlyt kapnak bennük a tárgyalt forradalmár vezetők rendíthetetlen nyugalma, szilárdsága, s a párt akaratát kritikus helyzetben is hűségesen követő, fegyelmezett ember vonásai.

Szükségsszerűen jelen vannak e rövid írásokban a kor nekrológjaiban, pártpublicisztikájában szokásos fordulatok, s az ünnepélyes pillanatokban Lunacsarszkijra oly jellemző felsőfokú jelzők, a mai olvasó számára talán szokatlan megfogalmazások is. A G.E. Zinovjevről szóló írás „A nagy fordulat” c. kötetben jelent meg először, majd rövid kiegészítéssel a „Forradalmi sziluettek” c. kötetben újra megjelent. M.Sz. Urickij – pétervári CSEKA vezető – nekrológja 1918. VIII. 30-i meggyilkolását követően,²⁹

a Ja.M. Szverdlovról, az Összoroszországi Központi Végrehajtóbizottság elnökéről, a KB titkáráról szóló írás pedig Szverdlov 1919. március 16-án bekövetkezett halála után keletkezett.

A „Forradalmi sziluettek” c. kötet bevezetőjében Lunacsarszkij találóan jellemezte a könyv írásait: „... ezek nem életrajzok, nem jellemzések, nem portrék, csak sziluettek, melyek értéke és korlátozottsága egyaránt abban áll, hogy forrásul kizárólag az eleven személyes emlékek szolgáltak.”³⁰ Valóban: könnyű feladatra vállalkozik, aki pontatlanságokat, apróbb tévedéseket, vitatható értékeléseket keres Lunacsarszkij írásaiban. Az itt közölt írások is tartalmazznak ilyen elírásokat:

1. Lunacsarszkij nem 1901-ben, hanem 1900 májusában ismerkedett meg Urickijjel, a kijevi Lukjanovka börtön sztárosztájával, hiszen 1900 április 29-én tartóztatták le egy Ibsenről szóló előadást megszakítva, hallgatóságával együtt. Egy hónap és 17 napot töltött a börtönben, majd 1900. június 30-án már rendőri felügyelete újabb színhelyére, Kalugába érkezett.³¹
2. Berlinben Urickijjel nem 1913-ban, hanem csak 1914 február 23. és 26. között találkozhatott. Egyrészt Urickij csak 1914-ben vonult emigrációba.³² Másrészt – mint erről maga Lunacsarszkij is beszámol a „Berlini kalandom” című, a „Gyeny” c. napilap 1914. február 20-i N° 49. számában³³ – erre az utazásra 1914 februárjában került sor. Ezt bizonyítja a „Parizsszkij Vesztnyik” c. polgári emigráns lap 1914. február 28-i N° 9. számának híre is, mely Lunacsarszkij letartóztatásáról, s Németországból való kitoloncolásáról tudósít, (3. oldal).
3. Néhány hónapot tévedett Lunacsarszkij akkor is, amikor úgy emlékezett, hogy 1905-ben – röviddel Anatolij Vasziljevics Pétervárra érkezése után – Zinovjev a Pétervári Pártbizottság tagja lett. Lunacsarszkij ugyanis – a Központi Bizottság felszólítása nyomán – 1905 november első felében érkezett Olaszországból az orosz fővárosba.³⁴ Eszerint Zinovjevet 1905 decemberében, 1906 januárjában választották volna be a városi pártbizottság testületébe.³⁵ Valójában Zinovjev – aki az 1905-ös januári események után rövidesen hazatért, s illegális munkát végzett Pétervár különböző kerületeiben, – az év végén szívántalmait folytatni külföldi gyógykezelésre szorult, Svájcba utazott. Néhány havi pihenés és a Berni Egyetem Jogi Karán folytatott rövid tanulás után 1906 márciusában tért vissza a Néva parti városba, ahol „néhány hét múlva (1906 áprilisában – májusában – D.P.) a Pétervári Pártbizottság tagjává választották.”³⁶

Az alábbi írásokban található e három kisebb pontatlanságra karakterisztikus mivoltuk miatt tértünk ki bevezetőnkben. Lunacsarszkij visszaem-

lékezéseiben általában ilyen jellegű „hibákat vétett”, melyek közös jellemzője, hogy kevésbé érintik a szerző alapvető mondanivalóját, kisebb kronológiai csúsztatásokat tartalmaznak, vagy azonos helyen, azonos személyek részvételével történt több esemény egymásravezítődéséből, összemosódásából származnak.³⁷ A memoárok történész olvasóját jó, ha e példák némi óvatosságra készítetik a Lunacsarszkij írárok forrásértékét illetően, de talán nem feledtetik el egészen e sziluettek lehetséges pozitívumait:

- Az orosz szociáldemokrata (bolsevik) párt olyan kiemelkedő személyiségeiről tudósítanak, akikről kortársi visszaemlékezést csak keveset olvasott a magyar olvasó.³⁸
- Mint e három írásból is kitűnik, sem Szverdlov, sem Urickij, sem Zinovjev nem tartoztak Lunacsarszkij közeli baráti köréhez, bár esetenként szoros, elvtársias munkakapcsolat alakult ki közöttük.³⁹ Lunacsarszkij érzékenységet, jó megfigyelőkészségét dicséri, ha ennek ellenére képes volt megragadni, s e rövid írásokban plasztikussá tenni elvtársai egy-egy számára lényegesnek tűnő jellemvonását, meglátva, kiemelve bennük a mozgalom számára kamatozó „másságuk”⁴⁰ pozitív oldalait is.
- Talán e kis írásokból is érezhető Lunacsarszkij kiváló atmoszférateremtő képessége, melynek segítségével esetenként régmúlt események, helyzetek jobb megértését teszi lehetővé olvasói számára. (Frappáns példája ennek a témájában az Urickij nekrológiához kapcsolódó „A kijevi lukjanovkai börtönben” című 1924-ben napvilágot látott írás, melyben Lunacsarszkij humoros formában tette plasztikussá a cári börtönben létrejött kommuna esetenként bizarr helyzeteket teremtő életét.⁴¹) Az itt közölt írások körében maradva, csak az 1918-as Alkotmányozó Gyűlés megnyitásakor kialakult feszültséggel teli szituáció érzékletes leírására hivatkozhatunk. Aki kezébe veszi az Alkotmányozó Gyűlés jegyzőkönyvének 1918-as és 1930-as kiadásait,⁴² meggyőződhet róla, hogy Lunacsarszkij milyen valóságúen írta le az ott kialakult helyzetet, s ugyanakkor elbeszélése mennyivel színesebb, átélhetőbb, társadalomlélektani szempontból hitelesebb, mint az elhangzottakat mértéktelenen és pontosan, de legelőbből következően „szárazon” reprodukáló jegyzőkönyvek anyagai.

Jegyzetek

1. Anftolij Vasziljevics Lunacsarszkij 1933. december 26-án hunyt el a dél-franciaországi Menton városában.
2. Plehanov és Gorkij említésekor nem hagyhatjuk szó nélkül 1917–18-as álláspont-

- jukat. A „Jegyinsztvo” ill. a „Novaja Zsizny” csoportok tagjaiként – ha más-más motívumok alapján is – mindketten szembehelyezkedtek a bolsevikok vezette októberi forradalommal. Ld. erről: Gorkij: Nyeszvojovremennüje műszli. Sztatnyi 1917–1918/9. Paris, 1971.; G.V. Plehanov: God na rogyinye. tom I–II.; Polnoje szobranijje sztatyej i recsej 1917–1918 gg. Paris, 1921.;
3. E cikkek többségének felsorolását lásd: a szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1955–1970. Összeállította: Kozocsa Sándor és Radó György. Gondolat, 1982. 427–429.
4. Lunacsarszkij: Találkozásaim Vlagyimir Iljicszel az emigrációban. In: Találkozások Leninnel. Kortársak visszaemlékezései és történelmi riportok. Kossuth, 1970. 55–61.; Lunacsarszkij: Lenin és a művészet. u.ott. 133–135. továbbá: Lunacsarszkij: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth, 1968. 332–334.; Lunacsarszkij: Művészet és forradalom. Kriterion, Bukarest, 1975. 257–266.; Lunacsarszkij: Leninről „Élet és Irodalom” 1960/17. szám.
5. Lunacsarszkij: Önéletrajz, A pártmúltamról c. önéletrajzi cikkből. In: Én. Szovjet írók önéletrajzai. Gondolat, 1968. 41–47. Az önéletrajz eredeti megjelenésének helye: Gyejatyeli SzSzsZsR i Oktjabrszkij Revolucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenijje k 41 tomu Enciklopedyicseszkovo Szlovvarja. Russzkovo Bibliograficseszkovo Insztituta Granat. 7-je izdanyije. Moszkva é.n. Csaszty 2. 341–346. oszlopok
6. Lenin Összes Művei 18. kötet. 9–10., 66–67., 172–173., 264., 311., 322–325., 329. oldalak.
7. A lexikonszerző összefoglalások között például: Új Magyar Lexikon. IV. köt. Akadémiai Kiadó, 1962. 413.; A XX. század külföldi írói. Gondolat, 1968. 253.; Világirodalmi kisenciklopédia. I. köt. Gondolat, 1976. 680.; Munkásmozgalomtörténeti lexikon. 2. kiadás. Kossuth, 1976. 356.; Pedagógiai lexikon. III. köt. Akadémiai Kiadó, 1978. 53–54.; Világirodalmi lexikon. VII. köt. Akadémiai Kiadó, 1982. 461–462.; A.V. Lunacsarszkij. In.: Az egységes munkaiskola alapelvei. Tankönyvkiadó. 1973. 109–110.; A.V. Lunacsarszkij. In.: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. 1975–1976. Kossuth, 1976. 239–240.
8. N.A. Trifonov egy Lunacsarszkij kötet előszavában – az ott közölt visszaemlékezések erényeit és gyengéit számbavéve – fenntartás nélkül írt Lunacsarszkijról, a memoárról. N.A. Trifonov: Lunacsarszkij memuariszt. In: Lunacsarszkij: Vosz-pominanyija i vpecsatlenijja. Moszkva, 1968. 5–12.
9. A „Letopisz revolucii” sorozat célját így körvonalázták a kiadó szerkesztői: „Bár az Orosz Forradalom útja még nem zárult le, itt az ideje, hogy elkezdjük az anyaggyűjtés hatalmas munkáját a nagy fordulat történetéhez. Nekünk, e grandiózus események kortársainak kötelességünk késlekedés nélkül létrehozni, összegyűjteni, megőrizni a történelmi események menetét, az egyes személyek tevékenységét leíró dokumentumokat, és előkészíteni mindazokat az anyagokat, melyekből a jövő történésze majd épületet emelhet. Ezen anyagok között elsőrendű fontosságúak a történetek cselekvő részeseinek, szemtanúinak feljegyzései, naplói, visszaemlékezései. Az események jelentős szereplőinek feljegyzései a fordulat politikai történetének megírásához nélkülözhetetlenek, míg a forradalom menetét gondolkodóan követő, becsületes szemtanúk feljegyzései a mindennapi élet alakulását tisztázó munkák számára jelentenek pótolhatatlan segítséget. Különösen jelentős

történeti értéket képviselnek e kortársi jegyzetek, mint a forradalmi kor életérzése, életmódja megismerésének kizárólagos forrásai. Erőnkhoz mérten részt kívánunk venni az anyaggyűjtés munkájában, így sorozatunk célja éppen a forradalom tevékeny résztvevői ill. kortársai naplóinak, feljegyzéseinek, memoárjainak összegyűjtése. Mindenekelőtt történelmi célokat követvén helyet kívánunk adni sorozatunkban a legkülönbözőbb politikai nézetek képviselő szerzőknek – a szélső baloldaltól a jobboldalig. Csak az anyagok ilyen teljes kombinációja ad lehetőséget a hatalmas történelmi fordulat eleven gazdagsága egészének megragadására.” (Velikij perevorot. Oktjabrszkaja revolucija. Csaszty 1. Peterburg 1919. Függelékben)

10. Lunacsarszkij: Prediszlavije k pervomu izdanyiju. In: Revolucionnnye sziluetü. Szbornyik sztatyej. Izd. 2-je. Harkov, GLZ Ukrainü, 1924. 5.
11. Lunacsarszkij 1923. február 12-i levele Zinovjevhez. In: Lityeraturnoje naszledszto. Tom. 80. V.I. Lenyin i A.V. Lunacsarszkij. Perepiszka, dokladü, dokumentü. Moszkva 1971. 700.
12. A következő szerzők nevei szerepeltek a sorozat tervében: Avilov B.V., Dan F., Kamenyeva O.D., Kamenyev L.B., Kuzmin-Karavajev K.K., Levidov M.Ju., Liber M.I., Lunacsarszkij A.V. (4 kötet), Martov Ju.O. (kétszer 1–1 kötet), Msztiszlavszkij Sz.D., Potreszov A.N., Sztrojev V.A., Szuhanov Nyik. (8 kötet), Csernov M. (kétszer 1–1 kötet) és Sklovskij V.B.
13. A „Pravda” reagálását Hlebnyikov L.M. idézte fel a Gorkij által kezdeményezett támogatott kiadók történetéről írt – kiválóan dokumentált – tanulmányában. Hlebnyikov L.M.: Iz isztorii gorkovszkih izdatyelsztv: „Vszemirnaja lityeratura” i „Izdatyelsztvo Z.I. Grzsebina”. In: Lityeraturnoje naszledszto. Tom 80. Moszkva, 1971. 676–677.
14. A „Pravda” ezen éles megfogalmazása, mely a szovjet hatalommal szemben álló, de nézeteikben s cselekedeteikben egymástól is jelentős eltérést mutató mensevik és eszer vezetőket egyaránt „a szovjet hatalom nyílt ellenségeiként” aposztrofálja, a frontokat élesen kirajzoló, a politikai álláspontok árnyalatnyi különbségeit háttérbe szorító polgárháború körülményei között íródott.
15. Lityeraturnoje Naszledszto. tom 80. Moszkva 1971. 701.
16. Lunacsarszkij itt bizonyára nemcsak a Pravdával támadt konfliktusra utalt, hanem a Forradalmi Katonai Tanács és az OKP/b/KB megbízásaira is, melyek értelmében a fenti szervek s a kormány teljhatalmú megbízottjaként Jaroszlavlba, Kosztromába, Harkovba, Rosztovba, a nyikolajevi és ogyesszai kormányzóságokba, – a frontra, s a hátsózágba – utazott, ahonnan rendszeres jelentéseket küldött Leninnek. (Dokladü iz Jaroszlavlja i Kosztromü. Lunacsarszkij na frontáh grazdszanszkaj vojnü v prifrontovüh rajonah. In.: Lityeraturnoje Naszledszto tom. 80. 345–477.)
17. Lunacsarszkij itt Szuhanov N.N. (valódi neve: Gimmer) „Feljegyzések a forradalomról” c. 1922–23-ban megjelent hét kötetes munkájára utalt. (Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Knyiga 1–7. Izd. Grzsebina, Berlin–Petrográd–Moszkva, 1922–23.) Az 1903-tól eszer, majd 1917-től mensevik álláspontot képviselő, 1914-ben a „Szovremennyik”, 1915–1917-ben a „Letopisz” című folyóiratok s 1917–18-ban a „Novaja Szisny” c. napilap szerkesztőségében jelentős szerepet játszó – 1917 nyarán Lunacsarszkijjal közeli kapcsolatot tartó szerző „Feljegyzé-

- seit" Lenin is alapjaiban bírálta a „Forradalmunkról. (N. Szuhanov feljegyzéseivel kapcsolatban)" c. írásában. Lenin Összes Művei 45. kötet. 376–380.
18. Prediszlavij k pervomu izdanyiju. Revoljucionnŭje sziluetŭ. Szbornyik Sztatyey. 2-je izdanyije. Harkov, GIZ Ukrainŭ, 1924. 4.
19. Lunacsarszkij L.B. Kamenyevvel szembeni neheztelése még a reakció korszakából, a korábbi bolsevik frakció leninistákra és vperjodistákra szakadásának idejéből származott. Nem tudta Kamenyevnek megbocsátani, hogy bár 1905-ben „filozófiai álláspontjuk közel azonos volt", sőt „Kamenyev e tekintetben Lunacsarszkij tanítványának vallotta magát", mégis 1909 február 12/25-én, a „Proletarij" N° 42. számában – igaz aláírás nélkül – éles hangú cikket jelentetett meg Lunacsarszkij istenépítő nézeteinek bírálatával „Külön úton" (Nem a helyes úton – Nye po doroge) címmel. (Lunacsarszkij: Velikij perevorot. Oktjabrszkaja revoljucija. Csaszty 1. Peterburg, 1919. 88–91.) Lunacsarszkij – korábbi nézetazonosságukra utaló – állításának valószínűségét bizonyítja Kamenyev 1908. november 28-án Bogdanovhoz írt levele, melyben az otzovizmus stb. ügyében közöttük meglévő politikai nézetkülönbségek mellett a Bogdanovéval rokon filozófiai nézeteiről tájékoztatta a címzettet, s arról írt, hogy amennyiben a különböző politikai és filozófiai álláspontok között elmérgesedett viták következtében választásra kényszerülne, úgy inkább semleges maradna ebben a harcban. („Pod znamenem marksizma." 1932 N° 9–10. 203.) Mint a „Nye po doroge" c. cikk is mutatta, végül Kamenyev határozottan állást foglalt a formailag csak „a párton belül jelentkező „istenépítő tendenciák" kapcsán kirobbant, de végeredményben alapvető filozófiai kérdéseket is érintő vitában. Lunacsarszkij említett, 1919-es írásában azt tartotta elfogadhatatlannak, hogy Kamenyev főszerepet vállalt e harcban. A szervezeti szakadáshoz vezető polémia nyitányát az ő cikke jelentette; majd 1909. június 23-án – a „Proletarij" kibővített szerkesztőségének harmadik ülésén Kamenyev terjesztette elő a leninisták határozati javaslatát, mely szerint „az értekezlet ezt az irányzatot, amelyet különösen Lunacsarszkij elvtárs propagál erősen kikeiben, olyan irányzatnak tekinti, amely szakít a marxizmus alapelveivel, és amely propagandájának korántsem csak terminológiájával. hanem lényegével okoz kárt a munkástömegek felvilágosítására irányuló forradalmi szociáldemokrata munkának; kijelenti továbbá (a Bolsevik Központ azaz a „Proletarij" kibővített szerkesztősége – D.P.), hogy a tudományos szocializmus ilyen eltorzításához a bolsevik frakciónak semmi köze sincs." (Az SzKP kongresszusainak, konferenciáinak, és KB plénumainak határozatai, I. rész. Szikra, 1954. 253.) A maga részéről e határozati javaslatához Kamenyev az alábbiakat fűzte hozzá: „Számomra az a fontos, hogy az istenépítés a marxizmussal folytatott harc leplezett formája, és Lunacsarszkij a marxizmus kritikájának legszélsőbb határáig is eljut, amivel kizárja önmagát a pártból. A pártból kizárni őt sajnos nem áll módunkban, ám kizárhatjuk őt abból az eszmei egységből (közösségből), amelyet mi képviselünk. (Értsd: a bolsevik frakcióból – D.P.) Határozatunkban egyértelműen rá kell mutatnunk, hogy e világnézet nyilvánvalóan ellentmond a marxizmusnak." (Protokolu szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija". Ijuny 1909. Partizdat, 1934. 40–41.) Lunacsarszkij a „Néhány szó az istenépítéséről" c. írásában válaszolt a vádakra, tiltakozva a „türelmetlenség", az őt érintő szervezeti intézkedések ellen. s csak a terminológiája ellen felmerült kifogásokat méltányolva megígérte, hogy a jövőben

- lemond e szó használatáról. (Lunacsarszkij: Nyeszkolko szlov o mojom „bogoszt-roityelsztve”. In.: Ko vszem tovariscsam! Paris, é.n. 7–8.) Amikor e nyilatkozat ellenére 1911-ben megjelent Lunacsarszkij „Vallás és szocializmus” c. könyvének második kötete, Kamenyev a „Szocialdemokrat” (1911 december 8 /21/-i N° 25. számában a „Vallás a szocializmus ellen, Lunacsarszkij Marx ellen” című cikkében nyilvánított véleményét a kötetéről. (Kamenyev L.B.: Religija protyiv szocializma, Lunacsarszkij protyiv Marksza. In.: Mezdu dvumja revolucijami. Szbornyik sztatyej. 2-je izd. Moszkva, 1923. 267–279.) Lunacsarszkij véleménye csak a húszas évek végén, harmincas évek elején változott alapvetően a történetekről: lényegében magáévá tette a Lenin s elvtársai által 1908-ban, s azt követően képviselt nézeteket. (Lunacsarszkij: Lenin és az irodalomtudomány. In.: Válogatott esztétikai munkák. Kossuth, 1968. 499–510. továbbá: Lunacsarszkij: K voproszu o filoszofszkoj diszkusszii 1908–1910 gg. In.: Lunacsarszkij: Ob ateizme i religii. Szbornyik sztatyej pizsem, i drugih matyerialov. Moszkva, 1972. 438–444.)
20. Revoljucionnűje sziluetü. 1-je izd. Moszkva, 1923. 2-je izd. Harkov, 1924. Voszpominanyija iz revoljucionnovo proslovo. 1925. Izd. „Proletarij”
21. Archiv Gorkovo, tom XIV. Nyeizdannaja perepizska. Moszkva, 1976. 116.
22. u.ott. 122.
23. N.A. Trifonov: Lunacsarszkij – memuariszt. In.: Lunacsarszkij A.V.: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva, 1968. 9.
24. Lunacsarszkij 1932. szeptember 23-án Gorkijhoz. In.: Archiv. Gorkovo. Tom XIV. Moszkva, 1976. 117.
25. u.ott. 117–118.
26. Igor Alekszandrovics Szac (1903–1980) a polgárháború éveitől Lunacsarszkij irodalmi titkára. Lukács György barátja, a „Lityeraturműj Krityik”, majd később Tvardovszkij szerkesztősége idején a „Novij Mir” munkatársa. Részletesebben lásd róla: Sziklai László: In memoriam Igor Szac. „Kritika” 1980/5. szám.
27. Ld. például a Lenin Intézet számára 1926-ban írt önéletrajzát, melyet – Lunacsarszkij emlékezete szerint – másodszor írt meg e felkérésre. In.: Lityeraturnoje naszledszto. Tom. 80, Moszkva, 1971. 736–742.
28. Ld. a „Forradalmi sziluettek” 1923. március 20-i keltezésű előszavát. (Revoljucionnűje sziluetü. 2-je izd. Harkov, GIZ Ukrainü, 1924. 6.)
29. M.Sz. Urickijt egy eszer egyetemi hallgató, A. Kanigasszer ölte meg 1918. augusztus 30-án.
30. Revoljucionnűje sziluetü. 2-je izd. Harkov, 1924. 5.
31. Ld. erről: Pijasev N.: Aresztovannüj Ibsen. „Tyeatr” 1966. N° 2 77–78. továbbá N.A. Trifonov és I.F. Sosztak „Lunacsarszkij és az 1899-es „Moszkvai ügy” c. ki-váló tanulmányát. In.: Lityeraturnoje naszledszto. Tom 82. A.V. Lunacsarszkij. Nycizdannüje matyerialü. Moszkva, 1970. 587–602.
32. Szovjetszkaja Isztoriceszkaja Enciklopedyija. Tom. 14. Moszkva, 1973. 866. oszlop
33. A „Gyceny” c. lap Péterváron jelent meg 1912-től. A különböző időszámítás révén volt lehetséges, hogy Lunacsarszkij az 1914. február 23–26. között lezajlott berlini kalandjáról a február 20-i lapban számoljon be.
34. Lunacsarszkij különböző visszaemlékezéseiben hol 1905 november elejét, hol kö-zepét nevezte meg Pétervárra érkezése időpontjául. (Velikij perevorot.

- Oktjabrszkaja revolucija. Csaszty 1. Peterburg, 1919. 34.) ugyanő: Bolsevik i 1905 godu. „Proletarszkaja revolucija” 1925. N° 11. 56. G.V. Bulackij és A.A. Plavnyik Lunacsarszkij 1905–1907-es forradalmi publicisztikáját vizsgálva, a november eleji dátumot fogadták el hitelesnek. (G.V. Bulackij – A.A. Plavnyik: Lunacsarszkij – revolucijonyer – publiciszt. 1905–1907. gg. Minszk, 1971. 49.)
35. Ezt az álláspontot találhatjuk a Who was Who in the USSR. Metuchen New Jersey, 1972. 636. oldalán is.
36. 1906-tól tekintí Zinovjevét a Pétervári Pártbizottság tagjának: – Gyejatyeli SzSzSzR v Oktjabrszkaj Revolucii. Avtobiografii i biografii. Prilozsenijye k 41. tomu Enciklopegyicseszko Szlovarja Russzkovo Bibliograficeszkovo Insztituta Granat. 7-je izd. Moszkva, é.n. Csaszty 1. 144. oszlop
- Biographical Dictionary of the Comintern. By Branko Lazitch. Stanford, 1973. 455.
37. Pld.: 1905 előtt Lunacsarszkij gyakran megfordult Kijevben. Ebből adódott, hogy visszaemlékezéseiben az e várossal kapcsolatos megjegyzések szinte mindig pontatlanok.
38. Krupszkaja N.K.: Visszaemlékezések Leninre. Kossuth, 1974. Pjatnyickij O.: Egy bolsevik visszaemlékezései. Kossuth, 1963.
39. Az itt közölt írás ismeretében Lunacsarszkij Szverdlovhoz való viszonya talán nem igényel különösebb kommentárt.

Uríckijel az 1900-as kijevi, s 1914-es berlini találkozásukat követően az I. világháború alatt alakult ki viszonylag szoros munkakapcsolatuk, mikoris a „Nase Szlovo” c. Párizsban megjelent orosz internacionalista lapnak egyaránt munkatársai voltak, s szinte azonos álláspontjukkal megkísérelték a szerkesztőséget arra ösztönözni, hogy a lap radikálisan szakítson a szociálsovinisztákkal, s mindazokkal, akik e szakításra nem hajlandók. (Akszelród, Martov). Mivel ekkor Uríckij Koppenhágában, Lunacsarszkij pedig Párizsban, majd Svájcban élt, közöttük szoros személyes kapcsolatról aligha beszélhetünk. Oroszországba visszatérésük után, 1917-ben ugyan mindketten az ún. „területköziek” csoportjához tartoztak – s velük együtt csatlakoztak a bolsevik párthoz a VI. kongresszuson – de míg Uríckij a bolsevikokhoz csatlakozás feltétlen híveként hívta fel magára a figyelmet, Lunacsarszkijnek voltak kisebb-nagyobb megingásai, közeledési kísérletei a „Novaja Szizny” és az internacionalista mensevik csoportok irányába. (Protokolü Centralno Komityeta RSZDRP (b) avgusz 1917-fevral 1918. Moszkva, 1958. 4., 26–27., 32., 36., 46., 75.; továbbá: Nyik. Szuhanov: Zapiszki o revolucii. Knyiga 4. glava 3., továbbá: Dolmányos István: Ragyogó Október. A nagy oroszországi szocialista forradalom történetéhez. Kossuth, 1979. 265.

Lunacsarszkij Zinovjevhez fűződő viszonyának történetében ugyanolyan törést tapasztalhatunk, mint a Kamenyevhez való viszonyában. Az 1904–1907-es „rendkívül jó viszonyukat” 1908–1917 között komoly elhidegülés, egymás ellen folytatott frakciós harcok váltották fel. A „Proletarij” kibővített szerkesztőségének értekezletén 1909. június 29-én Zinovjev terjesztette elő a leninisták otzovizmus ellenes határozati javaslatát, s a következő években is harcosan vperjodista-ellenes álláspontot képviselt. (Protokolü szovescsanyija raszsirennoj redakcii „Proletarija”. ijuny 1909 g. Partizdat, 1934. 18–35., továbbá: G. Zinovjev: Sz partyieji ili protyiv nyejo?, Frakcija Trockovo i partyijnoge polozsenijye. Kto sz kem? c.

1909–1910-ben napvilágot látott írásai. In.: G. Zinovjev: Szocsinyenyija. Tom I. Iz isztorii bolsevizma. Moszkva–Petrográd, 1923. 209–216., 239–340., 254–256.) Az ilyen harcok természetéből következően a másik fél sem maradt adós a válasszal: a „Vperjod” c. kiadványuk N^o2 és N^o3. számában olvashatunk Zinovjev ellenes megjegyzéseket. (Lunacsarszkij: Mezsdunarodnij szocialiszticeszkij kongressz v Kopengagenye, O raszpregyelenyii gosozov na Kopengagenszkom kongressze. „Vperjod” N^o2 Paris, 1911. február, 15–24 és 83–85. oszlopok, továbbá: Nye-otzoviszt: Partijijnij „zvezdonoszec” o szvojej partijii, „Vperjod” N^o3. Paris, 1911. május, 72–73. oszlop). Bár a forradalmi fellendülés éveiben, s különösen a világháború alatt álláspontjuk sokat közeledett egymáshoz, – úgy tűnik – kölcsönösen törekedtek az immár másodrendűvé vált különbségek hangsúlyozására, s szervezeti különállásuk megőrzésére. (Lunacsarszkij: Ot redakcii. „Vperjod”, N^o1. Genf, 1915. augusztus 25. 1–3. Zinovjev: Rosszijszkaja szocialdemokratija i russzkij szocial-sovinyizm. „Kommunyiszt” N^o1–2. Genf, 1915. 141–146. Lunacsarszkij (Voinov): Ob jegyinsztve. „Nase Szlovo” 1915. március 6–7. 1. (továbbá: Vadász Sándor: Lenin és a zimmerwaldi baloldal. Akadémiai, 1971., A.E. Senn: The Politics of Golos and Nashe Slovo. In.: International Review of Social History. Volume XVII. 1972. part. 3. 675–690., Jemnitz János: A nemzetközi munkásmozgalom az I. világháború éveiben. 1914–1917. Akadémiai Kiadó, 1975.)

A Lunacsarszkij visszaemlékezésében említett „kibékülésre”, az ezzel kapcsolatos tárgyalásokra, az 1917-es februári forradalmat követően, március végén – április elején került sor Bernben ill. Zürichben. E tárgyalások időben egybeestek az Oroszországba való hazatérés lehetőségeit mérlegelő értekezletekkel. (Lenin Őszes Művei, 49. kötet, 429–431.; Lenyinszkij Szbornyik II. Moszkva–Leningrad, 1924. 317–318.; Y. Collart: A propos de deux lettres d’Anatole Lounatcharski. In.: Contributions à l’Histoire du COMINTERN. Genève, 1965.; Lunacsarszkij o Lenyine nakanunye vozvrascenyija v Rossziju (mart-aprel 1917. g.) In.: Lityeraturnoje Naszledstvo Tom 80. Moszkva, 1971. 628–644.)

40. A „másság” kifejezéssel Szverdlov, Urickij személyiségének Lunacsarszkijétől markánsan eltérő vonásaira utalunk.

41. Lunacsarszkij A.V.: Voszpominanyija i vpecsatlenyija. Moszkva, 1968. 73–77.

42. Ucsregyityelnoje Szobranijje. Sztyenograficeszkij otcso. Petrograd, 1918. 3–8.; Vszeroszsijszkoje Ucsregyityelnoje Szobranijje. Moszkva–Leningrad 1940. 3–9.

FORRADALMÁR PORTRÉK

(A.N. Lunacsarszkij: Revoljucionnue sziluétü. 2-e izd. Harkov, 1924.
50–55; 63–67.)

Jakov Mihajlovics Szverdlov

Jakov Mihajlovicccsal Oroszországba való visszatérésemet követően ismerkedtem meg. Korábban csak hallomásból ismertem, tudtam róla, hogy fáradhatatlan szociáldemokrata, bolsevik, akit állandóan hol börtönbe zártak, hol száműztek, és minden alkalommal fatális módon megszökött a fogságból. Ha elkapták és újból lecsukták, azonnyomban ismét megszökött, és bárhová is vetette a sors, rögtön bolsevik bizottságokat és sejteket szervezett. Jakov Mihajlovics Szverdlov az akkori idők földalatti bolsevik harcosainak a legnagyobb típusát testesítette meg. Az illegális munka két olyan kiváló tulajdonságot fejlesztett ki nála, amelyet csakis az illegalitás körülményei között lehetett elsajátítani. Az egyik a párt egészének kivételes ismerete, úgy tűnt, hogy a párttagok tízezreit ismeri alaposan. A feje kész lexikon volt, amely tele volt a kommunisták életrajzi adataival.

Kivételes érzékkel és helyesen ítélte meg az egyes embereket, személyiségük egészét figyelembe véve döntött arról, hogy alkalmasak-e az adott forradalmi feladat végrehajtására. Ebben a vonatkozásban nagyon jó emberismerő volt, soha semmit nem felejtett el, emlékezett az érdemekre és sikerekre, de számon tartotta a hibákat és a baklövéseket is. Ez volt Szverdlov egyik, az illegális munka által kifejlesztett jellemvonása. A másik pedig a kétségtelen szervezői képessége.

Természetesen nem tudhatom, hogyha Szverdlov megéri, mennyire bizonyult volna jó gazdasági és politikai szervezőnek a forradalom után, amikor az elképzeléseinket lassabban és meggondoltan kell megvalósítanunk. Az illegalitás körülményei közepette azonban, intenzív, bár szűkkörű forradalmi szervező munkát végzett, nagyszerűen oldotta meg feladatát. Ez elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy Szverdlov legyen az alkotmányunk megalkotója, hogy ő legyen az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság mindenkinek tetsző elnöke, saját kezében egyesítve mindemellett a párt központi titkárságának a vezetését is.

A júliusi eseményekig Szverdlov a bolsevikok vezérkarához tartozott... A júliusi napokban került az előtérbe. Nem akarok itt most kitérni a petrográdi és a kronstadti proletariátus júliusi megmozdulásának sem az okaira sem a jelentőségére. Miután a megmozdulást már lehetetlen volt megakadályozni, a technikai szervező munka jelentős mértékben Szverdlov kezében volt. Több tízezer felfegyverzett ember felett tartott szemlét, akik Ksesinszkaja erkélye alatt tüntettek, s közben megfelelő jelszavakkal buzdította az elvonuló csoportokat.

Nagyon különös, hogy miközben Lenin és Zinovjev ellen letartóztatási parancsot adtak ki, Trockij, jómagam és még egy sor bolsevik és baloldali eszer börtönben ültünk, Szverdlovot nem tartóztatták le, pedig a burzsoá újságok nyíltan rámutattak arra a vezető szerepére, amelyet az általuk felkelésnek nevezett eseményekben játszott. Mindenesetre, amennyire én tudom, ez lehetővé tette Szverdlov számára, hogy a párt első számú vezetője legyen abban a végzetes órában és az elszenvedett vereség ellenére friss erőt öntsön beléje.

Az alkotmányozó gyűlés összehívásakor Jakov Mihajlovics ismét a történelem előterébe kerül. Azzal bízzák meg, hogy az elnökség megválasztásáig az elnök tisztjét töltsse be.

Ezeknek a portréknak a felvázolása során többször is ki kellett emelnem egy olyan jellemvonást, ami mindig megragadott a nagy forradalmároknál – azt a nyugalmat, azt a kiegyensúlyozottságot, amelyet azokban a pillanatokban tanúsítanak, amikor az idegek már szinte az elviselhetetlenségig feszültek. Szverdlovnál ez a vonás imponáló, mondhatni monumentális mértékig kifejeződött és különleges természetességgel párosult. Kivételes temperamentuma nemcsak egész tevékenységében, hanem kissé afrikaias külsejében is megmutatkozott. Nagy belső tűz izzott benne, bár kívülről abszolút hűvös ember volt. Amikor nem a tribünön állt, alig hallhatóan, halkán beszélt, csendben járt, mozdulatai visszafogottak voltak, mintha minden pillanatban csendben arra intené a körülötte levőket: „Csak nyugodtan, lassan, itt önuralomra van szükség.”

A szovjet kormány és az alkotmányozó gyűlés között kiéleződő feszültség napjaiban mindenkit lenyűgözött az alkotmányozó gyűlés komisszárjának, Mojszej Szolomonovics Urickijnek a higgadtsága, de még ő is túlságosan izgágának tűnt a flegmatikus nyugalma és belső magabiztosságot sugárzó Szverdlovhoz képest.

A kommunista küldöttek többsége, akárcsak az eszerek, rendkívül izgatott volt azon a napon, az egész Tauriai Palota olyan volt, mint egy fel-

bolydult méhkas. Az eszerek azt terjesztették, hogy a bolsevikok szét akarják verni az alkotmányozó gyűlés jobboldalát és centrumát, a bolsevikok között pedig olyan hírek keltek szárnyra, hogy az eszerek mindenre elszánták magukat és a fegyveres tüntetés mellett — amelyet, mint tudjuk, valóban előkészítettek, de meghiúsult — fegyveres ellenállást fognak tanúsítani az alkotmányozó gyűlés felosztatása esetén, hogy az egész világ szemé láttára „az erre a pártra oly jellemző hősiességgel” egy olyan politikai merényletet fognak végrehajtani, amely „a forradalmat ellenző uzurpátorok ellen” irányul, akik „pimaszul beleültek az erőszakkal kisajátított kormány bársonyszékeibe”.

Valójában sem a bolsevikok, sem az eszerek nem vittek végbe semmi-féle rendzavarást, de még csak nem is gondoltak ilyesmire. A két párt magatartásában csupán annyi volt a különbség, hogy a bolsevikoknak nem volt szükségük fegyverre. Elegedőnek bizonyult Zseleznyak matróz egyetlen kijelentése: „Elég volt a fecsegésből! Menjenek haza!” Az eszerek máris a legteljesebb „lojalitás„-ról tettek tanúbizonyságot, amelyet aztán később néhányan keservesen megsirattak, mint a kishitűség nyilvánvaló jelét, amely végleg lerombolta a párt presztízst az iránta még illúziókat tápláló és benne bízó lakosság szemében.

Nos, ebben az ideges légkörben, amikor már mindenki elfoglalta a helyét, és a feszültség a tetőfokára hágott, a jobboldal és a centrum hangozan követelte a gyűlés megnyitását. Közben Szverdlov eltűnt valahová. De hát hol van Szverdlov? Néhányan már nyugtalankodni kezdtek. Egy ősz szakállú férfi, aki bizonyára nemzetségtől kinézetével érdemelte ki megválasztását, máris felkapaszkodott a dobogóra és a csengő után nyúlt. Az eszerek úgy döntöttek, hogy önhatalmúlag, egy általuk delegált frakcióvezető segédletével megnyitják a gyűlést. Ekkor, mintha csak a földből nőne ki, minden felesleges sietség nélkül előbukkant Szverdlov. Szokásos, kiért lépteivel a dobogóhoz ment, szóra sem méltatta a tiszteleltre méltó eszer öregurat, félretolta, megárazta a csengőt és hangjában a feszültség legkisebb jele nélkül, fagyos nyugalommal megnyitottnak nyilvánította az alkotmányozó gyűlés első ülését.

Azért időzőm el ennek a jelenetek a részleteinél, mert az ülés egész további menetét pszichikailag meghatározta. Ettől a perctől kezdve egészen az utolsóig a baloldal mindvégig nagy önfegyelmet tanúsított.

A még zúgolódó centrum Szverdlov hideg józanságától szinte azonnal magábaroskadt és elcsendesedett: ebből a kökeménységből megérezheték a forradalmi kormány megingathatatlan szilárdságát és határozottságát.

Nem térek ki a Szverdlovval való találkozásaim és a forradalom első éveiben vele közösen végzett munka részleteire, csak a lényegem emelem ki.

A forradalom sok olyan odaadó munkást mondhat magáénak, akik már-már úgy tűnt, hogy túlléptek az emberi teljesítőképesség határain. Ezek között is a legelső helyen Szverdlovot kell megemlíteni. Nem tudom, hogy mikor evett vagy aludt. Éjjel-nappal a helyén volt. Lenin és a többiek eszmeileg irányították a forradalmat, köztük és a tömegek, a párt, a szovjet apparátus és végül egész Oroszország között Szverdlov volt az összekötő kapocs, az a vezetékek, amelyen minden oda-vissza áramlott.

Ezidőtájt – bizonyára ösztönösen kialakított magának egy olyan sajátos öltözetet, amely nagyon jól illett a külsejéhez és belső lelkivilágához. Tetőtől talpig bőrben kezdett járni. Először is, nem kellett sok időt tölteni az öltözéssel, másodszor pedig ez akkor már a komisszárok megszokott munkaruhájává vált. Ez a fekete ruházat azonban monumentálisabbá tette Szverdlov alacsony, nyugodt alakját és kiemelte egyszerűségét, szerénységét.

Valóban, olyan kivételes, gyémántkeménységű ember volt, akiben egy finom, örökmozgó szerkezet működött.

Jéghideg és gyémántkeménységű ember – etikai arculatát egyszerre jellemezte a gyémántragyogás és a hideg szűrősság. Teljes mértékben hiányzott belőle a személyes becsvágy vagy valamiféle önző számítás. Ebben a tekintetben teljesen személytelen volt. Még saját eszméi sem voltak. Mindenre ortodox eszméit alkalmazta; csupán az általános akarat és direktívák megtestesítője volt. Ő maga sohasem adott ki ilyeneket, csak közvetítette amit a Központi Bizottságtól, vagy néha személyesen Lenintől kapott. Természetesen mindig pontosan és nagyszerűen közvetített, alkalmazkodva a konkrét körülményekhez. Ha beszédet mondott, az mindig nagyon hivatalosan hangzott, teljesen olyan volt, mint egy újság vezércikke. Minden, ami kell, végiggondolva, semmiféle szentimentalizmus, semmiféle szellemeskedés! Az adott helyen és adott esetben valamilyen „ügyet” kell előadni, ő elmondta, leírta, megerősítette, most kérem, tessék, lehet vitatkozni, történelmet csinálni, stb., a hivatalos keretek megvannak.

Természetesen nem tudnám megmondani, hogy összeroppant volna-e a mi gyémántkeménységű Szverdlovunk a megfeszített munka súlya alatt, mint ahogy ez gyakran előfordul. Azt hiszem, hogy az orvosok nem értéklik kellően azt a feszültséget, amelyet a forradalmárok átélnek. Gyakran hallhatjuk tőlük: „Természetesen, a kimerültségnek itt jelentős szerepe volt, de a betegség valódi gyökerét máshol kell keresni, és kedvezőbb kö-

rülmények között is valószínű, lehet, hogy később, de jelentkezett volna.” Úgy gondolom, hogy ez nem így van. Úgy vélem, hogy a szervezetben rejlő betegségek és a mindig jelenlevő külső veszélyek éppen az ilyen túlerhelt-ség esetén válnak végzetessé. Ezért a katasztrófát kiváltó valódi ok éppen ebben rejlik. Ha tényszerűek akarunk lenni, Szverdlov az egyik vidéki be-széde után fázott meg, valójában azonban annak az emberfeletti feladat-nak lett az áldozata, amelyet a vállaira vett. Igaz ugyan, hogy nem a csata-téren esett el, mint más forradalmárok, de mégis teljes joggal mondhatjuk róla, hogy annak az ügynek áldozta életét, amelyet szolgált.

Emlékét legjobban Vlagyimir Iljics szavai fejezik ki: „Az ilyen embe-rek pótolhatatlanok, helyükre egy egész csapatot kell állítani.”

A. V. Lunacsarszkij: Forradalmi arcképek, (Revoljucionnnüe sziluétü 2-e izd.) Harkov, 1924. 50–55.

Mojsej Szolomovics Urickij

1901-ben találkoztunk.

A börtön és a száműzetés között rövid időre elengedtek Kijevbe, hogy meglátogassam a rokonaimat.

A helyi Vörös Kereszt felkérésére előadást tartottam a szervezet javá-ra. Ennek eredményeként mindnyájunkat – beleértve az előadót és a hall-gatóságot is, akik között ott volt E. Tarle és V. Vodovozov is – kozák ör-kíséret mellett beszállítottak a lukjanovi börtönbe.

Amikor egy kissé jobban körülnéztünk, meggyőződhattünk róla, hogy ez valamilyen különleges börtön: a cellák ajtaját sohasem zárták be – a séták közősek voltak és sétaidőben vagy sportoltunk, vagy pedig elő-adásokat hallgattunk a tudományos szocializmusról. Esténként valameny-nyien az ablakhoz ültünk és énekelgettünk vagy verseket szavaltunk. A börtönben Kommuna működött, így a börtön-fejadagok és minden, ott-honról érkező küldemény is bekerült a közösbe. A közös, piaci bevásárlá-sok és a konyha irányítása is a politikai foglyok Kommunájának feladatköré-be tartozott. A köztörvényes bűnözők tisztelettel tekintettek a Kommuná-ra, mivel ultimátumszerűen megtiltotta a verekedést, de még káromko-dást is.

Hogy történhetett ez a csoda, hogyan lett a Lukjanovkából Kommu-na? Arról volt szó, hogy a börtönt nem is annyira az igazgató, mint inkább a politikaiak vezetője, Mojszej Szolomonovics Urickij irányította.

Akkoriban nagy fekete szakálla volt és állandóan pipázott. Egy tengerjáró hajó fedélzetmesterére emlékeztető rendíthetetlen nyugalommal járkált a börtönben, jellegzetes mackós járásával hol itt, hol ott tűnt fel, mindenről tudott, mindenütt ott volt. Mindenkinék imponált – voltak, akik jövőjüket látták benne, mások számára kellemetlen, de megfellebbezhetetlen tekintély volt.

A börtönigazgatóság feletti hatalmát annak a nyugodt erőnek köszönhette, amely lelkileg a többiek fölé emelte.

Teltek az évek. Ezalatt mindketten száműzetésbe kerültünk, majd mindketten emigránsok lettünk.

Mojszej Szolomovics Urickij baloldali mensevik volt, őszinte és lángholó forradalmár, szocialista. Látszólagos hidegsége és szenvtelensége mögött a munkásosztály ügyébe vetett határtalan hite rejtett.

Szeretett a nagy szavakon és a pátoszon gúnyolódni, büszke volt a józanságára, sőt némi cinizmussal még kérkedett is vele. Valójában azonban a legtisztább idealisták fajtájához tartozott! A munkásmozgalmon kívül nem létezett számára más élet. A benne izzó politikai szenvedély csak azért nem öltött forrongó és zabolátlan jelleget, mert tudatosan és tervszerűen egyetlen célnak rendelte alá. Ennek köszönhetően ez a szenvedély a rendkívül céltudatos tevékenységében nyilvánult meg.

Vaslogikája volt. Az 1914-es háború idején az internacionalizmus álláspontjára helyezkedett, nem keresett közbülső megoldást, mint Trockij, Csicserin vagy Joffe. Gyorsan megértette, hogy teljességgel lehetetlen akár a legcsekélyebb kapcsolatot is fenntartani a honvédő-mensevikekkel, ezért radikálisan szakított Martev csoportjával, amelyet azok értetlenül fogadtak.

Mellesleg, már a háború előtt – együtt a hozzá politikailag legközelebb álló emberrel, L.D. Trockijjal – közelebb állt a bolsevikokhoz, mint a mensevikekhez.

Hosszas távollét után, 1913-ban találkoztunk ismét, Berlinben. Megint ugyanaz a história! Nincs szerencsém az előadásaimmal. A berlini orosz kolónia felkért, hogy tartsak néhány előadást, a berlini rendőrség pedig letartóztatott, rövid ideig börtönben tartottak, majd kiutasítottak Poroszországból, és megtiltották, hogy visszatérjek. Urickij ekkor megintcsak jószellemnek bizonyult. Nemcsak kiválóan beszélt a nyelvet, hanem mindenütt voltak kapcsolatai, amelyeket azonnal meg is mozgatótt, annak érdekében, hogy a letartóztatásom miatt nagy botrányt kavarjon a kormány körül. Megint megcsodálhattam nyugalomát, ahogy ironikus mosollyal a

szája sarkában a burzsoá újságírókkal tárgyalt, vagy ahogy kampányunk „irányvonalát megadta” a Karl Liebknechtrel folytatott megbeszélésen, akit szintén érdekelt ez az apró, de igen kifejező ügy.

A benyomásom ugyanaz volt róla, mint korábban – nyugodt magabiztosság és csodálatraméltó szervezői tehetség.

A háború alatt Koppenhágában élt, és ott is kiemelkedő szerepet játszott. Nagyszerű szervezőképessége azonban Oroszországban, a forradalom ideje alatt bontakozott ki teljes egészében.

Kezdetben az úgynevezett „területköziek” csoportjához csatlakozott. Rendet teremtett közöttük, és jelentős szerepe volt abban, hogy a csoport fenntartás nélkül, teljes egészében csatlakozott a bolsevikokhoz.

Ahogy közeledett október 25-e, úgy növekedett Urickij jelentősége a bolsevik vezérkarban.

Kevesen tudják, hogy valójában micsoda gigászi munkát végzett a petrográdi Forradalmi Katonai Bizottság, körülbelül október 20-tól november közepéig. Ez az emberfeletti szervezőmunka 24-től a hónap végéig érte el tetőfokát. Ez alatt az idő alatt Mojszej Szolomonovics egyáltalán nem aludt. Egy maroknyi, szintén erős és jó teherbírási ember vette körül, de ők elfáradtak, váltották egymást, a munka egy részét végezték csak. A kialvatlanságtól vörös szemű Urickij azonban mindvégig nyugodtan és mosolygósan ült az őrhelyén, a kezében futott össze minden szál, és tőle indult ki minden, az akkori váratlan, szervezetlen de erős forradalmi megmozdulásokra vonatkozó utasítás.

Mojszej Szolomonovics akkori tevékenységében a munkabírási, az önművelés és a helyzetfelismerő képesség igazi csodáját láttam. És ma is az a véleményem, hogy életének ez a fejezete egy sajátos csoda volt. De nem ez volt az utolsó fejezet, és ennek az időszaknak a kivételes ragyogása nem homályosítja el az utána következőket.

Október 25-e, és az ezt követő, egész Oroszországra kiterjedő győzelmi sorozat után az volt az egyik legnyugtalanítóbb kérdés, hogy milyen lesz a viszony a Szovjet kormány és a hamarosan összeülő Alkotmányozó Gyűlés között. Ennek a kérdésnek a megoldásához olyan kiváló politikusra volt szükség, aki egyesíteni tudta a vasakaratot és a szükséges rugalmasságot. Nem merült fel több név – mindenki azonnal és egyhangúlag Urickij jelölésére szavazott.

Látni kellett volna az Alkotmányozó gyűlés komisszáriját azokban a viharos napokban! Emlékszem, hogy ezek az igazságról, szabadságról és efélékről pompásan szónokló „demokratáink” szikrázóan gyűlöltek ezt az

alacsony, kövérkés embert, aki hideg iróniával tekintett rájuk kerek csipetője fölött, egyetlen józan mosolyával rombadöntötte minden illúziójukat és minden mozdulatában a forradalmi erő győzelmét testesítette meg a forradalmi frázis felett!

Amikor az alkotmányozó gyűlés első és utolsó napján a háborgó eszer tömeg fölött szétáradtak Csernov ünnepélyes szavai, a „magas gyülekezet” egy pillanatra azzal áltatta magát, hogy ő testesíti meg az igazi hatalmat. Akárcsak valamikor a Lukjanovkában, ugyanazokkal a medvelépteivel, derűs nyugalomával járta be Urickij elvtárs a Tauriai Palotát, ugyanúgy mindent tudott, mindenütt ott volt, egyesekbe nyugalmat öntött, másokat pedig a teljes reménytelenségbe taszított.

„Urickijban van valami fatális!” – hallottam egy jobboldali eszertől a folyosón azokban az emlékezetes napokban.

Az Alkotmányozó Gyűlést feloszlatták. De újabb, még nagyobb nehézség következett – Breszt.

Urickij hevesen ellenezte a Németországgal való békekötést. Szokásos mosolyával a legnagyobb hidegvérrel mondta: „Nem jobb tisztességesen meghalni?”

Néhány baloldali kommunista heveskedésére azonban M.Sz. nyugodtan ezt válaszolta: „A pártfegyelem mindenképpen felett!” És számára ez nem volt üres frázis!

Bekövetkezett a németek februári támadása.

El kellett hagyni a várost. A Népbiztosok Tanácsa Zinovjev elvtársra ruházta a felelősséget a szinte kétségbeejtő helyzetben levő Petrográdrért.

„Önöknek nagyon nehéz lesz”, mondta Lenin az ott maradóknak; „de itt marad Urickij” és ez megnyugtatólag hatott.

Ekkor kezdődött Mojszej Szolomovics hősies és nagyszerű küzdelme az ellenforradalommal és a petrográdi spekulánsokkal.

Hányan szórtak szitkokat és átkokat a fejére ez alatt az idő alatt! Igen, valóban kíméletlen volt, nemcsak kérlelhetetlenségével, hanem éleslátásával is kétségbe ejtette ellenfeleit. Ő fogta össze a Rendkívüli Bizottság és a Belügyi Népbiztosság működését és sok tekintetben vezető szerepet játszott a külügyekben is. Petrográdon ő volt a tolvajok és a rablók, az imperializmus minden rendű és rangú képviselőjének a legrettegettebb ellenfele.

Ezek tudták, hogy milyen hatalmas ellenfélre találtak benne. Gyűlöltek a begyepesedett agyú kispolgárok is, akiknek a szemében ő volt a bolsevik terror megtestesítője.

Mi azonban, akik egészen közről ismertük, tudjuk, milyen nagylelkű volt, és az elengedhetetlen keménységet és szigort igazi jósággal tudta párosítani. Természetesen, a szentimentalizmus teljesen hiányzott belőle, de alapvetően jólelkű volt. Tudjuk, hogy munkája nemcsak nehéz és hálátlan, hanem egyben gyötrelmes feladat is volt számára.

Mojszej Szolomovics sokat vívódott. De sohasem hallottuk panaszkodni ezt az erős embert. A legelső a fegyelem, ő valóban a forradalom ügyét szolgálta.

Megölték őt. Érzékeny csapást mértek ránk. Támadásuk célpontjául az egyik legügyesebb és legerősebb ellenfelüket, a munkáosztály egyik legnagyobb barátját választották.

Lenin és Urickij meggyilkolása többen jelentett volna, mint a fronton aratott nagy győzelem.

Nehéz sorainkat újra zárni – hatalmas rést ütöttek rajta. De Lenin felgyógyul, a felejtethetlen és pótolhatatlan Mojszej Szolomonovics Urickijt pedig – energiánkat megsokszorozva – megkíséreljük helyettesíteni.

*A cikk Vlagyimir Iljics megsebesülése után íródott (Lunacsarszkij)
A. V. Lunacsarszkij: Forradalmi arcképek. Harkov, 1924. 63–67.*

Grigorij Jevszejevics Zinovjev

1904-ben, Genfben való megérkezésem után – mint erről már korábban írtam – beléptem a párt bolsevik szárnya által kiadott központi lap szerkesztőségébe. Akkoriban nagy figyelmet fordítottunk aktivisták felkutatására és pártsejtek szervezésére, lehetőleg valamennyi, emigráns egyetemi hallgatót tömörítő kolóniára kiterjesztve ezt a tevékenységet. Hamarosan kiderült, hogy ez nem is olyan könnyű feladat, a mensevikek mindenütt jelentős befolyással rendelkeztek. Ráadásul a mensevikekhez csatlakoztak a bundisták és más, nacionalista szocialista csoportok. Minket senki sem támogatott, mi mindenkitől távol álltunk, mi voltunk a legkevésbé simulékony párt. Ezeket a körülményeket figyelembe véve, minden szövetségest meg kellett becsülnünk. Bernből „Kazakov és Radomiszlszkij” aláírással egy lelkes hangú levelet kaptunk, amelyben a levélírók felajánlották szolgálataikat.

Amikor Bernbe utaztam előadást tartani, természetesen egyik első dolgom volt, hogy megismerkedjek ezekkel a bolsevikokkal. Akkor Kazakov

tűnt a ragyogóbb egyéniségnek. Később Szvjagin néven bizonyos szerepet játszott pártunk történetében. Kronstadtban dolgozott, volt száműzetésben, és valószínűleg kényszermunkán is. Végül belépett a francia hadseregbe, és a háborúban elesett. Radomiszlszkijből első látásra nem néztem ki túl sokat. Kissé kövérkés, sápadt és beteges fiatalember volt, légzési zavarokkal küszködött, és nekem túlságosan flegmának tűnt. A beszédes Kazakov egyáltalán nem hagyta szóhoz jutni. Később, miután állandó kapcsolat alakult ki köztük, meggyőződünk arról, hogy Radomiszlszkij ügyes, rátermett legény, Kazakovhoz pedig egy kissé úgy viszonyultunk, mint egy pergő nyelvű fecsegőhöz.

Mikor a forradalom után Pétervárra érkeztem, megtudtam, hogy Radomiszlszkij „Grigorij” néven a Vaszilij szigeti kerületben dolgozik, még hozzá nagyon jól, a pétervári bizottság jelöltje, amelynek, ha jól emlékszem, az érkezésem után hamarosan tagja is lett. Nagyon jó érzés volt ilyen híreket hallani a mi hajdani svájci egyetemi hallgatóinkról. Rövidesen személyesen is találkoztunk, és az ő kérésére – egyebek közt – egész sor fordítást szerkesztettem meg. Ezeket a fordításokat, amelyek között a legterjedelmesebb W. Blos „A francia forradalom története” című könyve volt, nagyon rossznak tartották, és engem gyakran ért az a vád, hogy hanyagul szerkesztettem Zinovjev (ekkoriban már ezt a nevet használta) fordítását. A rossz fordításban egyébként nem bűnös sem ő sem én. A fordítások az én szerkesztői tollam alól rosszabb formában kerültek ki, de ismétlem, nem az én hibámból. Az történt, hogy az én olvashatatlan írással belejavítottam a kéziratba, azt gondolva, hogy a szedés közben elkövetett hibákat majd a korrektúrán kijavítom. Közben börtönbe kerültem, a könyv pedig megjelent az én helytelenül, rosszul értelmezett javításaimmal. Ez a fordítási együttműködés természetesen csak másodrangú ügy volt – akkoriban mindkettőnket a politikai helyzet kötött le teljes egészében.

A stockholmi egyesítő kongresszus viharos választási kampánya idején zajló nagy vitában Zinovjevvel együtt léptünk fel a mi irányvonalunk védelmében. Ekkor hallottam először egy tömeggyűlés szónokaként. Nagyra értékeltém és egy kissé meg is lepett – ez az általában nyugodt és kissé enervált ember egészen lázba jött és teljesen átszellemült beszéd közben. Hatalmas erejű, rendkívül zengő tenor hangja volt. Már akkor világossá vált számomra, hogy ez a hang ezeket tud befolyása alá vonni. Ez a nagyszerű adottság már akkor könnyed és folyamatos előadásmóddal párosult, amely – amennyire én tudom – ismert találékonyságán és nagyszerű logikáján alapult, másrészt pedig azon, hogy egy pillanatra sem tért el a fő mondani-

valójától. Ezeket a szónoki erényeket azután Zinovjev elvtárs tudatosan fejlesztette tovább, és így vált belőle a szónak az a mestere, akinek ma is ismerjük. Zinovjev beszédeiben természetesen nem sziporkáznak mindig úgy az új gondolatok, mint a forradalom igazi vezérénel, Leninnél, megjelenítő ereje pedig elmarad Trockijé mellett. Ezt a két szónokot kivéve azonban, Zinovjevet senki sem előzi meg. Oroszországban nem ismerek egyetlen eszert, vagy menseviket, általában semmiféle politikai szónokot sem, akit mint tömeggyűlések szónokát, egy lapon lehetne vele említeni (Mégint csak az egy Trockijt kivéve).

A publicista Zinovjev ugyanazokkal az erényekkel dicsekedhet, mint a szónok-Zinovjev, azaz a világossággal, a mindenki számára érthető gondolatokkal és a könnyed stílussal. Különleges, utólérhetetlen, minden zaj fölött úrrá levő hangja azonban, amely Zinovjevet különösen értékes, valódi néptribunná teszi — itt természetesen nem érvényesül.

Nem hiszem azonban, hogy Zinovjev kizárólag, vagy főként népszónoki és publicisztikai adottságának köszönhetően foglalt el a pártban még a forradalom előtt olyan fontos helyet és játszott történelmi szerepet akkor és most is.

Lenin már a kezdet kezdetén nemcsak a tapasztalt politikai társat látta benne, akit teljes egészében áthatott Vlagyimir Iljics szelleme, hanem a bolsevizmus lényegét mélyen megértő és világos fejű, tisztán látó embert is. Zinovjev kétségtelenül Központi Bizottságunk azon férfainak egyike, sőt annak a 4–5 embernek az egyike, akik a párt politikai agyát alkotják.

Zinovjev, természetét tekintve, rendkívül humánus és jólelkű, magasfokú intelligenciájú ember, de mintha kissé szégyenlené ezeket a tulajdonságait, hajlamos — és néha úgy tűnik, talán túlzott mértékben — a forradalmi keménység páncéljába burkolózni.

Meg kell említenem közel egy évig tartó közös munkánkat, amikor Zinovjev az északi kommunák szövetsége Komisszár Tanácsának az elnöke volt, én pedig ugyanezeknek a kommunáknak a művelődésügyi komisszára voltam, megtartva egyúttal a népbiztosságot is.

Zinovjev mindig Lenin hű fegyvertársa volt, mindig mindenben követte őt. A mensevikek kissé lenézték Zinovjevet, mint odaadó fegyverhordozót. Valószínűleg a mensevikeknek ez az ítélete fertőzött meg bennünket, vperjodistákat is. Azt tudtuk, hogy Zinovjev nagyszerű munkatárs, de kevésbé ismertük politikai gondolkodóként és gyakran mondogattuk, hogy úgy megy Lenin után, mint ahogy a tű húzza maga után a fonalat.

Először Rjazanovtól hallottam egészen másfajta véleményt Zinovjev-

ről. Rjazanovval Zürichben találkoztam – itt élt ekkor Zinovjev is –, a beszélgetés valahogy kiemelkedő embereinkre terelődött. Rjazanov említette, hogy gyakran találkozik Zinovjevvel, aki „rengeteget dolgozik, nagyon szorgalmasan és értelmesen, közgazdasági és általános szociológiai felkészültségének szintjét tekintve pedig jelenleg messze meghaladja a menseviek többségét, sőt, talán mindegyikükön tútesz.” Ismét kellemes meglepetés volt számomra ilyen véleményt hallani pártunk olyan nagytudású és kétségtelenül tudós tagja szájából, mint Rjazanov.

Amikor véglegesen csatlakoztam a bolsevizmus fő irányvonalához, éppen Zinovjevhez fordultam Zürichben. Hamarosan felelevenítettük korábbi, rendkívül jó viszonyunkat és félóra alatt megegyeztünk a politikai szövetségben.”

A. V. Lunacsarszkij: A nagy fordulat (Az októberi forradalom) Velikij perevorot (Oktjabr' szkaja revoljucija) Petersburg, 1919. 84–87.

FOLYÓIRAT REPERTÓRIUM 1980/II.

(Válogatás 1980. második negyedév folyóirataiból)

AESC	– Annales ESC (Paris)
AHR	– The American Historical Review (Washington)
AHRF	– Annales Historiques de la Revolution Française (Paris)
AS	– Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
BIHR	– Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
ČČH	– Československý Časopis Historický (Praha)
CEH	– Central European History (Atlanta – Georgia)
CSSH	– Comparative Studies in Society and History (London)
DAEM	– Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
Do	– Der Donauraum (Wien)
DVT	– Dějiny věd a techniky (Praha)
EHR	– The English Historical Review (Edinburgh)
ES	– Era Socialista (Bucuresti)
ES–EE	– Etudes Sud–Est Européennes
GWU	– Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
HČ	– Historický Časopis (Bratislava)
HZ	– Historische Zeitschrift (München)
HT	– History and Theory
IP	– Isztoricseszki Pregled (Szófia)
IRSH	– International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	– Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JGO	– Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE	– Jahrbücher für Geschichte des Sozialistischen Länder Europas (Berlin)
JMH	– The Journal of Modern History (Chicago)
JW	– Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
KHKM	– Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
MA	– Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	– Magazin Istoric (Bucuresti)
NNI	– Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
ÖO	– Österreichische Osthefte (Wien)
PW	– Z Pola Walki (Warszawa)
QS	– Quaderni Storici (Ancona)

RA	– Revista Archivelor (Bucuresti)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHDGM	– Revue d'Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RI	– Revista de Istorie (Bucuresti)
RSI	– Rivista Storia Italiana (Napoli)
SA	– Südostdeutsches Archiv
SCo	– Storia Contemporanea (Bologna)
SH	– Social History (London)
SR	– Slavic Review (The Ohio State University)
SSb	– Slezský Sborník (Opava)
SSt	– Studii Storici (Bologna)
SUB–B	– Studia Universitatis Babes–Bolyai
VI	– Voproszű Isztorii (Moszkva)
VMU	– Vesztnik Moszkovszkogo UNiversziteta (Moszkva)
ZfG	– Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	– Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZO	– Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)
ZSL	– Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (Köln–Wien)

BIBLIOGRÁFIÁK, BIBLIOGRAFIKUS ISMERTETÉSEK

ANDERS, M. – HEGEMANN, M. – SEEBER, E.: Forschungen zur Geschichte des sozialistischen Weltsystems, Polens, der Tschechoslowakei und der Länder Südosteuropas seit 1917. (Kutatók a szocialista világrendszer, Lengyelország, Csehszlovákia és a délkelet-európai országok történetéhez 1917-től) JGSLE, 24. 1980:2. 115–144.
Az NDK történetírásának kutatásai és publikációi 1970. és 1979. között.

HAVROLINA, V.M.: Vosztocsnij krizisz 1875–1878 gg. i russzko-tureckaja vojna v novejszej szovetszkoy literature. (Az 1875–78-as keleti válság és az orosz-török háború a legújabb szovjet történetírásban) VI, 1980:5. 127–135.
1976. és 1979. között megjelent művek.

KOPČAN, V.: Bibliografie slovenskej turkológie a osmanskej expanzie na Slovensku. (A szlovák turkológia és a szlovákiai oszmán expanzió bibliográfiája) Bratislava, 1977. Slovenská orientalistická spoločnosť SAV, 56. p. – Ismerteti: J. Pnk.
ČČH, 28. 1980:2. 307.
A tizedes osztályozás alapján kritikai válogatást ad a török történelem, iroda-

lom, néprajz és a nyelv területén publikált valamennyi Szlovákiában megjelent, vagy a mai Szlovákia területére vonatkozó fontosabb munkából. A recenziókról is tájékoztat, és a szovjet, magyar és a jugoszláv történeti munkák közül a legfontosabbak szerepelnek a gyűjtésben.

MÜNZNER, W. – SCHÜTZLER, H.: Forschungen zur Geschichte der UdSSR nach 1945 und zu den Beziehungen zwischen der DDR und der UdSSR seit 1945. (Kutatások a Szovjetunió 1945. utáni történetéhez és az NDK és a Szovjetunió közötti kapcsolatokhoz 1945-től.)

JGSLE, 24. 1980:2. 81–114.

Az NDK történetírásának kutatásai és publikációi 1970. és 1979. között.

NEZSINSZKIJ, L.N.: Aktual'nye problemü edinsztva sztran szocialiszticeszkogo szodruzsesztva v oszvescsenii szovremennoj szovetszkaj isztoriografii. (A szocialista közösség egységének aktuális problémái a mai szovjet történetírásban) NNI, 1980:3. 3–20.

A 70-es évek második felében megjelent szakirodalom bemutatása.

ZEIL, W.: Forschungen zur Geschichte der Völker der UdSSR und der deutsch-russischen Beziehungen bis zur Februarrevolution 1917. (Kutatások a Szovjetunió népeiről és a német-orosz kapcsolatokról az 1917-es februári forradalomig.)

JGSLE, 24. 1980:2. 29–62.

Az 1969–1979. közötti publikációk, kutatások áttekintése az NDK-ban.

SEGÉDTUDOMÁNYOK

BIRKFELLNER, G.: Am Beginn der modernen Lexikographie. Das deutsch-russische handschriftliche Wörterbuch der Zentralbibliothek des Wiener Minoritenkonvents – Cod. XVI. (A modern lexikográfia kezdetén. A bécsi minorita-konvent Központi Könyvtárában található kéziratos német-orosz szótár – Cod. XVI.)

ÖO, 22. 1980:2. 99–112.

A szótár ismertetése.

MANOLE, V.: Archivele din Dacia Romana. (A Római Dácia levéltárai.)

RA, 1980:2. 186–193.

Bemutatóra kerülnek a különböző levéltárak: a katonai, a közigazgatási, a gazdasági, a kereskedelmi, az egyházi, a szervezeti és a személyi levéltárak; azok felépítése, anyaga, személyi állománya.

NEAMTU, A. – ARDELEAN, R.: Archivele Statului din Cluj-Napoca. (A Kolozsvár–Napoca-i Állami Levéltár.)

RA, 19080:2. 155–158.

A korszerű kutatási igényeket kielégítő levéltár anyagába is bepillantást enged, amely között szerepelnek: bányák leltárai, megyei, családi levéltárak, kortárs tudósok, politikusok hagyatékei.

SCHUURMANN, A.J.: Gli inventari „post mortem” come fonte per lo studio della cultura materiale. (A hagyatéki leltárak, mint forrásanyag az anyagi kultúra kutatásához.)

QS, t. 15. 1980: ápr. 210–217.

Egy holland komputeres kutatási program ismertetése.

TUDOSE, V.: Localul Filialei Arhivelor Statului Judetul Buzau. (A Buzau Megyei Levéltár)

RA, 1980:2. 218–222.

A levéltár anyagának bemutatása.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN

BONNELL, V.E.: The Uses of Theory, Concepts and Comparison in Historical Sociology. (Elmélet, koncepció és összehasonlítás a történelmi szociológiában.) CSSH, 22. 1980:2. 156–173.

A cikk az amerikai szociológiai kutatások terén rövid múlttal rendelkező történelem-szociológia eredményeit összegezi.

COHN, B.S.: History and Anthropology: The State of Play (Történelem és antropológia: Hogy áll a játszma)

CSSH, 22. 1980:2. 198–221.

A szerző külön kezeli az antropológiai és külön a történelmi kutatások módszereit. Véleménye szerint a történész kutató az antropológiai ismeretek birtokában jobban áttekintheti a különböző kultúrák hatását és kölcsönhatását.

FALK, W.: Allgemeines und Besonderes beim Übergang vom Kapitalismus zum Sozialismus als Ausgangspunkt einer vergleichenden Wirtschaftsgeschichte des Sozialismus. (Általános és különös a kapitalizmusból a szocializmusba való átmennél, mint a szocializmus összehasonlító gazdaságtörténetének kiindulópontja.)

J W, 1980:2. 9–30.

Módszertani tanulmány a szocializmus összehasonlító gazdaságtörténetéről.

HAMMEL, E.A.: The Comparative Method in Anthropological Perspective (Az összehasonlító módszer antropológiai szempontból)

CSSH, 22. 1980:2. 145–155.

A cikk a tudományos elemzésekhez elengedhetetlen összehasonlító módszer képviselőinek (Taylor, Galton, Spencer, stb.) az antropológiai kutatásokban alkalmazható módszereit vizsgálja.

HOLTFRERICH, C.-L.: Eine Bestandsaufnahme der deutschen wirtschaftshistorischen Forschung: Das Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. (A német gazdaságtörténeti kutatás leltára: A német gazdaság- és társadalomtörténet kézikönyve.)

HZ, 231. 1980:2. 369–384.

A folyóiratnak az „Új történeti irodalom” c. rovatában megjelent elemző, értékelő ismertetés a következő két műről: AUBIN, Hermann – ZORN, Wolfgang (szerk.): Handbuch der deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. I. Von der Frühzeit bis zum Ende des 18. Jahrhunderts, Stuttgart 1971. 714. p. II. Das 19. und 20. Jahrhundert. Stuttgart, 1976. 998. p.

HVOSZTOVA, K.V.: Nekotorie aszpektü teoreticeszkogo podhoda k szrednekevoj szocial'no-ékonimiceszknoj isztorii (A középkor gazdaság- és társadalomtörténetének elméleti megközelítési aspektusai)

VI, 1980:4. 70–82.

A középkori történelem kutatásában a matematika (általában a differenciálegyenlet) nyelvének felhasználhatósága és eredményei.

MOUSNIER, R.: Réflexions d'un historien à la lecture d'un manuel de sociologie.

(Egy történész reflexiói egy szociológiai kézikönyv olvasván.)

RH, 534. 1980: ápr.–jún. 395–401.

Jean-Pierre Cot és Jean-Pierre Mounier: Pour une sociologie politique (Egy politikai szociológiáért) című művét ismerteti. A két szerző elmegőgyintézetek szervezeti felépítését, társadalmi funkcióját, a bekerülő beteganyagot vizsgálja szociológiai módszerekkel.

SERSZTOBITOV, V.P.: Razvitie leninszkoi teorii nacional'nüh otnosenij na szovremennom etape (A lenini nemzetiségi elmélet fejlődése napjainkban)

ISzSzSzR, 1980:2. 3–24.

Az elemzés a nemzetek felvirágoztatása és egymáshoz való közeledésének lenini eszméjéről, a két tendencia kölcsönhatásáról szól.

SKOOPOL, T. – SOMERS, M.: The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry (Az összehasonlító történelem alkalmazása a makrotársadalmi kutatásokban)

CSSH, 22. 1980:2. 174–197.

A két szerző arra keres választ, hogy az összehasonlító történelem alkalmazása révén a makrotársadalmi folyamatokat milyen mélységükben vagyunk képesek felismerni.

SZIVACSEV, N.V.: O nekotórih problemah goszudarsztvenno-monopoliszticeszkogo kapitalizma (Az állam-monopolista kapitalizmus néhány problémájáról)

NNI, 1980:3. 85–102.

Az elemzés a fogalom lényegét, majd az államot és a monopóliumot, mint a fogalom szubjektumait vizsgálja és felvázolja az állammonopolista kapitalizmus intézményes formáinak a 30-as évektől napjainkig követett tendenciáit.

COVINO, R.: Archeologia industriale in Italia: ambito disciplinare, termini cronologici. (Ipartörténet Olaszországban: a diszciplina területe, kronológiai terminusok.)

QS, t. 15. 1980: ápr. 218–230.

Összehasonlítás az angol és olasz ipartörténeti kutatások eredményei között – az olasz tanulmányok túlságosan szétágazó jellege, periodizációs problémái.

HALL, J.R.: The time of history and the history of times (A történelem ideje és az idők történelme)

HT, t. 19. 1980:2. 113–131.

Az objektív idő relativitása – az Annales-iskola módszertani eredményei és Braudel „szubjektív ideje” – a strukturalisták megközelítése.

TEODOR, P.: Dialogul istoriei cu societatea (A történelem dialógusa a társadalommal)

SUB- B, 1980:2. 65–70.

A módszertani újítások bevezetése a történelem kutatása során.

HISTORIOGRÁFIA

GALASSO, G.: Forze storiche e vita morale nell'opera di Salvatorelli (Történelmi erők és a morális élet Salvatorelli munkásságában)

RSI, 92. 1980.jún. 412–427.

Salvatorelli 1921–1946. közötti vallás- és társadalomtörténeti munkásságának metodológiai és elméleti szempontjai.

GRAU, C. – ŠOLTA, J.: Zur Geschichte der europäischen sozialistischen Länder in der DDR-Historiographie. (Az európai szocialista országok történetéhez az NDK historiográfiájában)

JGSLE, 24. 1980:2. 7–28.

A történelmi kutatások helyzete az NDK-ban 1970. és 1979. között a szocialista országok történetéről. Irodalom, kollokviumok, konferenciák áttekintése.

ISZKENDEROV, A.A.: Osznovnue csertü i etapü krizisza burzsuažnoj isztoriceszkaj nauki (A polgári történettudomány válságának alapvető vonásai és szakaszai)

NNI, 1980:5. 41–59.

A kapitalizmus, mint társadalmi rendszer eszmei és szellemi degradálódása fejeződik ki a cca. egy évszázados társadalomtudományi krízisben.

KAREV, V.M.: Frenszisz Békon: politicseszkaja biografija (Francis Bacon politikai életrajza)

NNI, 1980:3. 154–164.

A filozófus államférfiúi, történész és irodalmi tevékenységének alapvonásait rajzolja meg a tanulmány. A második rész az 1980/4-es számban található.

MARSINA, R.: Samuel Timon a jeho predstavy o najstaršich dejinách Slovákov (Timon Sámuel és a szlovákok legrégebb történetére vonatkozó elképzelései)

HC, 28. 1980:2. 238–251.

Timont (1675–1736) a magyar történetírás (Hóman, Szentpéteri) az ún. modern kritikai történetírás úttörőjének tekinti. A cikk a jezsuita pap, filozófus, történetíró, tanár életével és munkásságával foglalkozik.

MAZZONIS, F.: *Storia della chiesa e origini del partito cattolico* (Egyháztörténet és a katolikus párt eredete)

SSt, t.21. 1980:2. 363–400.

Historiográfiai áttekintés és kutatási perspektívák.

MOMIGLIANO, A.: *Uno storico liberale, fautore del Sacro Romano Impero*: E.A.

Freeman. (Egy liberális történész, a Szent Római Birodalom kutatója: E. Freeman.)

RSI, t.92. 152–163.

19. sz-i angol historiográfia – E.A. Freeman történetfelfogása, munkássága.

MORENO, D.: *Storia della cultura materiale* (Az anyagi kultúra története)

QS, t. 15. 1980: április 193–229.

Új eredmények ismertetése a tárgyra vonatkozó historiográfia néhány ágában: az európai népi építéssel történetével kapcsolatos kutatások; holland kutatási program a hagyatéki leltárak feldolgozására; az ipari építéssel Itáliában. Céltűzések, módszerek.

ORLOVA, M.I.: *Markszisztszkaja isztoriografija Nojabr'szkoj revolucii v Germanii* (A németországi Novemberi forradalom marxista historiográfiája)

VI, 1980:5. 59–75.

A szerző az 1918–19-es forradalom szovjet és német historiográfiájában kialakult tendenciát elemzi, ami a forradalom jellegének megítélését illeti a különböző történelmi korszakokban.

PARENTE, F.: *Monsignor Duchesne*

RSI, t. 92. 1980:1.

A katolikus modernizmus – Duchesne egyháztörténeti munkássága – kora főbb szellemi áramlatai, 19. sz. vége–20. sz. eleje.

PUSKAREV, L.N.: „Publicsnye cstenija o Petre Velikom” Sz.M. Szolov’eva (Szolovjov nyilvános előadásai Nagy Péterről)

VI, 1980:6. 50–61.

A nagy történész, a polgári liberális Szolovjov életművéből elsősorban csak az 1872-ben tartott nyilvános előadásait elemzi az utókor.

VILLANI, P.: *Un ventennio de ricerche: dai rapporti di proprietà all'analisi delle aziende e dei cicli produttivi*. (Húsz év kutatása: a birtokviszonyoktól a gazdaságok elemzéséig és a termelési ciklusokig)

QS, t. 15. 1980: április. 5–20.

Összehasonlítás a legújabb historiográfia értelmezési modelljei és eredményei

között – a nemzetközi irodalom befolyása az olasz történészekre, a társadalmi-politikai vonatkozások a délitáliei tárgyú tanulmányokban.

WALKER, L.D.: Historical linguistics and the comparative method of Marc Bloch.

(A történeti nyelvészet és Marc Bloch összehasonlító módszere)

HT, t. 19. 1980:2. 154–614.

Az Annales kezdeti korszaka – az összehasonlító módszer perspektívái, variációi.

ZEVELEV, A.I. – NAUMOV, V.P.: Isztoriograficeszkij fakt: kriterii ocenki i analiza (A historiográfiai tény és értékelésének, elemzésének kritériumai)

VI, 1980:5. 18–30.

A cikk a Nyecskina-vezette historiográfiai kutatócsoport ülésén elhangzott előadás nyomán készült.

MUNKÁSMOZGALOM, A MUNKÁSMOZGALOM IDEOLÓGIÁJA

WALICKI, A.: Marks i Engels o sprawie polskiej. Koncepcja narodu i ujecie kwestii narodowej. (Marx és Engels a lengyel kérdésről. A nemzet koncepciója és a nemzeti kérdés értelmezése.)

PW, 23. 1980:2. 3–27.

Marx és Engels először 1846-ban és 1848-ban, majd sokkal intenzívebben az 1863-as felkelés idején és ezt követően foglalkozott a lengyel kérdéssel. A cikk részletesen elemzi a marxi nemzetfelfogást, és a lengyel nemzeti romantikusok kapcsolatát a marxizmussal.

KOSSOK, M.: Karl Marx und die Grundlegung wissenschaftlicher Revolutionsauffassung (Karl Marx és a tudományos forradalomfelfogás megalapozása)

ZfG, 28. 1980:2. 99–118.

A marxista forradalomelmélet kialakulása és kidolgozása Marx és Engels műveiben.

GOLIKOV, G.N.: Letopisz' szizni V.I. Lenina (Lenin életének krónikája)

VI, 1980:4. 3–29.

Az 1970. óta folyamatosan megjelenő életrajzi krónika legutóbbi, 5.–8. kötetét ismerteti a szerző.

GUAITA, E.: Imperialismo e ricerca storica (Imperializmus és történeti kutatás)

SSt, t. 21. 1980: ápr.–jún. 241–254.

Az imperializmus terminusának lenini értelmezése – a vele kapcsolatos teóriák történeti áttekintése és felülvizsgálata.

VEKOV, A.: Vladimir Ilics Lenin i revoljuconno dzvisenie v B"lgarija (V.I. Lenin és a forradalmi mozgalom Bulgáriában)

IP, 1980:2. 3–22.

A V.I. Lenin születésének 110. évfordulója alkalmából írt cikk a lenini eszmék Bulgáriában való elterjedését tárgyalja.

DUNAEVA, N.P.: K voproszu ob oszvescsenii v szovetszkij isztoriografii izmenenij v csiszlennooszti i szosztave rabocsego klaszsza v godü Velikoj Otecsestvvennoj vojnü (Mit ír a szovjet történettudomány a szovjet munkáosztály összetételének és számszerűségének változásairól a Nagy Honvédó háború idején) VMU, 1980:3. 24–34.

Historiográfiai összeállítás a szovjet munkáosztály összetételében a háború folyamán bekövetkezett mennyiségi és minőségi változásokról.

ERMAKOVA, É.V.: Isztorija rabocsego klaszsza SzSzsZR na sztranicah isztoriceszkij periodiki (A szovjet munkáosztály története az időszaki szakajtóban) ISzsSzsZR, 1980:2. 74–86.

A 20-as évek második felében, a 30-as évek elején az ország a rohamos gazdasági átalakulás korát élte, amely jelentős társadalmi folyamatok elindítója volt. A korszakban megjelent történettudományi publikációk historiográfiai elemzését kapjuk a szerzőtől.

MELLING, J.: „Non-Commissioned Officers”: British employers and their supervisory workers, 1880–1920. („Nem-hivatásos tisztek”: brit munkaadók és alkalmazott felügyelők, 1880–1920)

SH, 5. 1980:2. 183–221.

A cikk az angol iparban alkalmazott munkafelügyelők feladatainak kiszélesedését mutatja be, és ezen keresztül nyomon követi a munkáosztály osztályon-tudata kialakulásának folyamatát a fent jelzett időszakban.

VINCENT, D.: Love and death and the nineteenth-century working class (Szerelem és halál és a 19. századi munkáosztály)

SH, 5. 1980:2. 223–247.

A szerző 1790. és 1850. között vizsgálja az angol munkáosztály családszeretét, a szexualitás és a gyermekhalálozás szerepét az individuum emocionális fejlődésében. A családszociológiai tanulmány – mint ahogy erre a szerző rámutat – a korabeli hézagoss és nem tökéletesen megbízható adatokon alapul.

SOMMERFELD, P.: Partia kommunistyczna w systemie partyjno-politycznym Kuby w latach 1939–1947. (A kommunista párt Kuba pártpolitikai rendszerében 1939–1947. között)

PW, 23. 1980:2. 45–68.

A kubai kommunisták részvétele az általános választásokon, szerepük a koalícióban.

KOMOLOVA, N.P. – FILATOV, G.Sz.: Pal'miro Tol'jatti: vüdajuscisjsza dejatel' ital'janszkogo i mezsdunarodnogo kommunisticeszkogo dvizsenija (Palmiro Togliatti az olasz és a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő személyisége)

NNI, 1980:5. 74–84.

A folyóirat 1980:4. számában kezdett politikai életrajz e folytatása Togliatti életének 1937. és 1944. közötti szakaszát tárgyalja.

TÖRTÉNELEMOKTATÁS

„Znacsenie isztorii preimuszsesztvenno v skol'nom prepodavanii dlja formirovanija cseloveka XX veka” (Az iskolai történelem jelentősége a 20. századi ember formálódásában)

VI, 1980:6. 62–77.

A Nemzetközi Történészkonferenciák permanens tematikájához, az európai egységes történelemkönyv várható vitájához készült szovjet főreferátum.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

KINJAPINA, N.Sz.: Roszsizja i grazsdanszkaja vojna v SzSA (Oroszország és az amerikai Polgárháború)

VMU, 1980:2. 40–52.

A szerző a két ország pozitív kapcsolatainak 18–19. századi tradícióihoz nyúl vissza.

NAROCSNICKIJ, A.L.: Roszsizja, Szerbija i Csernogorija v nacsale XIX v. (Oroszország, Szerbia és Montenegró a 19. század elején)

NNI, 1980:3. 53–68.

A napóleoni háborúk végén, a bécsi kongresszus idején kialakult orosz külpolitika Szerbia és Montenegró vonatkozásában, – a legfrissebben publikált dokumentumok alapján.

JUSZUPOV, R.R.: Pol'szkij voprosz v politike Roszsizii nakanune ruszsko-tureckoj vojni 1768–1774 gg. (A lengyel kérdés az 1768–74-es orosz–török háború előtti oroszországi politikában)

VMU, 1980:3. 35–45.

A II. Katalin korabeli orosz és lengyel diplomácia történetéről és a kiemelkedő orosz államférfi, N. Panyin személyiségéről ad képet a szerző.

EROFEEV, N.A.: Anglijszkij kolonializm i sztereotip irlandca v XIX v. (Az angol gyarmatosítás és az ír sztereotípiák a 19. században)

NNI, 1980:5. 60–73.

Az angol hódító politika egyetlen aspektusát, az írek lelki leigázásának folyamatát elemzi a szerző.

PARFENOV, I.D.: Kak britanszkie kolonizatorü szozdavalj Rodeziju (Hogyan hozták létre Rhodesia-t az angol gyarmatosítók)

VI, 1980:5. 111–122.

A Zambezi és Limpopo vidéke, a konkurencia-harc, Cecil Rhodes, és 1895.

FEDOROVA, I.E.: Britanszkaja politika v Irane v period revolucii 1905–1911 godov (A brit politika Iránban az 1905–11-es forradalom idején)
VI, 1980.5. 76–85.

A nemzeti felszabadító harc folyamán különösen élesen megnyilvánuló antidemokratikus angol politikát elemzi a cikk.

SCHÖLLGEN, G.: Richard von Kühlmann und das deutsch-englische Verhältnis 1912–1914. Zur Bedeutung der Peripherie in der europäischen Vorkriegspolitik. (Richard von Kühlmann és a német-angol viszony 1912–1914 között. A periféria jelentőségéhez a háború előtti európai politikában.)
HZ, 230. 1980.2. 293–338.

Diplomáciatörténeti tanulmány. Tárgyalja az 1912–1914. közötti német-angol tárgyalások szakaszait, az egyezményt, amelyet az afrikai portugál gyarmatok felosztásáról és a bagdadi vasútról kötöttek. A megegyezési politikánál kiemeli Kühlmann szerepét. R. von Kühlmann (1873–1948) diplomata és író, 1909–1914. között tanácsos a londoni német követségen.

MOISUC, V. Principiul naționalității în noua ordine internațională de după 1918 și chestiunea revizionismului. (A nemzetiségek principiuma az 1918 után következő új nemzetközi helyzetben és a revizionizmus.)
RI, 33. 1980.2. 285–299.

Ismerteti a különböző nemzetközi szerződéseket, föderációs elképzeléseket, a militarizmus újraedését és a békeszerződések megváltoztatására történő szándékokat.

MIROSNIKOV, L.I.: Kto organizoval gosudarstvennij perevorot 21 fevralja 1921 g. v Irane? (Ki szervezte az 1921-es államcsínyt Iránban?)
NNI, 1980.3. 141–153.

Az angol külszolgálat és katonaság szerepéről.

HILLGRUBER, A.: Der Hitler–Stalin-Pakt und die Entfesselung des Zweiten Weltkrieges – Situationsanalyse und Machtkalkül der beiden Pakt-Partner. (A Hitler–Sztálin paktum és a második viágháború kiobbantása. A két fél helyzetelemzése és hatalmi számításai.)
HZ, 230. 1980.2. 339–362.

A szerződés és következményei új megvilágításban.

FORSTER, J.: „Croisade de l'Europe contre le bolchévisme”. („Európa keresztes háborúja a bolsevizmus ellen”)
RHDGM, 30. 1980.2. 1–26.

Az európai önkéntes egységek részvétele a Barbarossa-tervben 1941-ben.

MAL'KOV, V.L.: Szpecsdluzsbü SzSA i „mirnaja iniciativa” fon Papena v 1943 g. (Az USA különleges szolgálata és von Papen „béke-kezdményezése” 1943-ban)

NNI, 1980.3. 122–140.

A harmadik birodalom és az amerikai titkos megbízottak törökországi megbésléseinek dokumentumai, köztük most először publikált levelezési anyag is.

HENRY, E.: Peking – Washington.

VI, 1980.6. 100–111.

Az 1944–45-ös, majd az új, az 1955. óta hol kialakuló, hol elhidegülő amerikai-kínai diplomáciai kapcsolatok történetéről.

BORISZOV, A. Ju.: Szovetszkaja diplomatija na mezsszojuzniceszkih konferencijah v godü Velikoj Otecsestvennoj vojnü (A szovjet diplomácia a Nagy Honvédő háború alatt zajló nemzetközi konferenciákon)

VI, 1980.6. 21–38.

A szerző ismerteti a Gromiko külügyminiszter szerkesztésében megjelent diplomáciai dokumentumok öt kötetét.

ZORIN, V. A.: Pervüe sagi szovetszkaj diplomatii v Bonne (A szovjet diplomácia első bonni lépései)

NNI, 1980.3. 69–84.

A szerző a Szovjetunió rendkívüli és meghatalmazott nagyköveteiként személyes élményeit is rögzíti az 1955–56-os szovjet-NSZK kapcsolatteremtés történetében.

GROMÜKO, I. A.: Iz isztorii vsztuplenija Anglii v EESz (Anglia Közös-piac-i tagságáról)

NNI, 1980.3. 39–52.

Az 1973-as belépés kül- és belpolitikai előtörténetéről ír elemzést a szerző.

KLIEMAN, A. S.: The Resolution of Conflicts through Territorial Partition: The Palestine Experience (Konfliktusok megoldása területi szétválás útján: a palesztin példa)

CSSH, 22. 1980.2. 281–300.

A szerző véleménye szerint az országok szétválasztásának nemzetközi konzekvenciái (Írország, Németország, Korea, India, Indokína) megkövetelik, hogy tudományosan megközelítve foglalkozzanak a problémával. A tanulmány a palesztin kérdés kapcsán elemzi az arab-izraeli konfliktus szükségszerűségét.

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

DEMANDT, A.: Die Anfänge der Staatenbildung bei den Germanen. (Az állam kialakulásának kezdetei a germánoknál)

HZ, 230. 1980.2. 265–292.

Az államképződés kezdetei a korai törzsi állapot és a merovingok frank birodalma közötti időszakból germán területen. Az államiság szakaszainak meghatározása.

RAPOV, O.M. – TKACSENKO, N.G.: Ruszszkie izvesztija Titmara Merzeburgszkogo (Thietmar von Merseburg híradásai az oroszokról)
VMU, 1980:3. 57–67.

Az 1012. és 1018. között megírt krónika eredetije a drezdai bombázás idején elégett. Az oroszokra vonatkozó részleteket publikálják a szerzők.

MARTIN, M.E.: The Venetian-Seljuk treaty of 1220. (Az 1220-as velencei-szeldzsuk szerződés)

EHR, 1980: ápr. t. 95. f. 374. 325–330.

Új piaclehetőségek a Földközi-tenger térségében – Velence kereskedelmi tevékenysége a 13. sz.-ban.

BAUTER, R.H.: Le jubilé romain de 1300 et l'alliance franco-pontificale du temps de Philippe le Bel et de Boniface VIII. (Az 1300-as római szentév és a francia pápai szövetség Szép Fülöp és VIII. Bonifác idejében)

MA, t. 86. 1980:2. 189–216.

A Szent Lajos kanonizációja alkalmából elrendelt szentév előzményei, politikai jelentősége Franciaország számára.

VOCELKA, K.: Die osmanische Expansion und Mitteleuropa (Az oszmán expanzió és Közép-Európa)

SA, 22–23. 1979–1980. 26–37.

Áttekintő írás a török birodalom felemelkedéséről. Részletesebben a következő kérdések vannak kibontva: – a hadvezetés hadtörténeti aspektusai; – a török expanzió következményei Közép-Európában; ezeknek a kérdéseknek a megítélése a szakirodalomban. A cikk említést tesz a törökök Magyarország elleni támadásairól és a magyarok törökellenes harcáról.

ANGIOLINI, F.: Osservazioni su diplomazia e politica dell'Italia non spagnola nell'età di Filippo II. (Megjegyzések Itália nem-spanyol részének diplomáciájához és politikájához II. Fülöp korában)

RSI, 92. 1980: június. 432–469.

A spanyol monarchia és az itáliai államok kapcsolata a cinquecento második felében – historiográfiai áttekintés.

LARIN, E.A.: Kakomu flagu szluzsil general Narsziszso Lopez? (Kinek a zászlaja alatt szolgált Narciszso Lopez tábornok?)

NNI, 1980:4. 142–150.

A venezuelai születésű (1798) Lopez tábornok sorsa és a kubai történelem, egészen a havannai főkapitány parancsára 1851-ben gillotinnal végrehajtott kivégzéséig.

HALFIN, N.A.: Afganisztán zavoevüvaet nezaviszimoszt' (Afganisztán kivívja függetlenségét)

VI, 1980:6. 112–125.

Az 1838-as, az 1878-as és az 1919-es angol-afgán háborúk közül a legrövidebb, de leghatásosabbnak, az 1919-esnek a történetét részletezi a cikk.

DUMONT, P.: La structure sociale de la communauté juive de Salonique à la fin du dix-neuvième siècle. (A szaloniki zsidó közösség társadalmi szerkezete a 19. század végén) -

RH, 534. 1980. ápr.–jún. 351–393.

A török birodalomhoz tartozó városban nagyszámú zsidó lakosság él, 1876-ban a lakosok 50%-a zsidó. A város az 1860-as évektől modernizálódik (utak, ipar, kereskedelem). A konjunktúra felbomlasztja a hagyományos modellt. Három társadalmi csoport alakul ki: a vezetők („notable”) – szűk rétege, jobb neveltetéssel különbözik a többiektől, a középosztály – közvetítő kereskedők, bankárok kis tőkével, és a nép – boltosok, mozgárárusok, kézművesek, kistisztviselők, segédmunkások. A közösségi szolidaritás meglepően erős.

LECIEJEWSKI, K.: Über Monopol und Währungsentwicklung vor dem ersten Weltkrieg. (Monopólium és devizafejlődés az első világháború előtt)

J W, 1980.2. 71–94.

A szerző összehasonlító elemzést végez a bankok monopolizálódási folyamatáról Németországban, Angliában, Franciaországban és az USA-ban, felvázolja a bankhitel változását, a monopóliumok fejlődésének hatását az aranyalpra.

MOMIGLIANO, A.: Storie e memorie ebraiche del nostro tempo (Korunk héber történelme és emlékei)

RSI, 92. 1980. március 191–198.

Az 1933–43. közötti évek eseményeinek történeti feldolgozásai – a zsidóság sorsa Európa különböző államaiban.

NEDOREZOV, A.I.: Preobrazovanie szocial'no-klaszcsovoj sztrukturü v szocialiszticeszküh sztranah Evropü (Az európai szocialista országok osztálystruktúrájának átalakulása)

VI, 1980.4. 49–69.

A közép- és dél-kelet-európai országok mai társadalmi felépítését vizsgáló cikk a 30-as évek előzményeit is elemzi.

SMOOHA, S.: Control of Minorities in Israel and Northern Ireland (Kisebbségek ellenőrzés alatt tartása Izraelben és Észak-Írországban)

CSSH, 22. 1980.2. 256–280.

A tanulmány arra keres választ, hogy miért volt lehetséges Izraelben kézben tartani a kisebbségi problémákat, míg ugyanez Észak-Írországban belső háborúhoz vezetett.

GERMANI, G.: Democrazia e autoritarismo nella società moderna. (Demokrácia és autoritarizmus a modern társadalomban)

SCo, 11. 1980.2. 177–218.

A modern társadalom belső dinamizmusából és integrációjából adódó problémák – a korábbi, kétségesse vált értékek újjal való behelyettesítésére való képtelenség.

DÉLKELET-EURÓPA

VINOGRADOV, V.N.: Voproszju novoj i novejszej isztorii na IV. Mezdunarodnom kongresszse po izucseniju sztran Jugo-Vosztocsnoj Evropü (A dél-kelet-európai országok új- és legújabbkori történelme a balkanológusok IV. Nemzetközi Konferenciáján)
NNI, 1980.4. 49–57.
Az 1979-es ankarai kongresszus részletes ismertetése.

ANGLIA

MASON, E.: The king, the chamberlain and Southwick priory (A király, a kamarás és a Southwick-i kolostor)
BIHR, 1980: máj. t. 53. f. 127. 1–10.
A kolostor 12. sz.-i alapításának és királyi pártfogás alá vételének körülményei – a vonatkozó oklevelek szövegkiadása.

SEDDON, P.R.: Household reforms in the reign of James I. (Udvári reformok I. Jakab uralkodása idején)
BIHR, t. 53. f. 127. 44–55.
A királyi udvartartás költségei, próbálkozások a kiadások csökkentésére.

CHRISTIANSON, P.: The „obliterated” portions-of the House of Lords Journals dealing with the attainder of Strafford, 1641 (A Lordok Háza naplójának Strafford elítélésével kapcsolatos, kihúzott részei, 1631.)
EHR, t. 95. f. 374. 1980. ápr. 339–353.
Strafford kivégzésének „eltussolása” a restaurációs korszakban – a parlamenti napló eredeti szövegének vizsgálata.

CRUICKSHANKS, E. – HAYTON, D. – JONES, C.: Divisions in the House of Lords on the transfer of the Crown and other issues, 1689–94: ten new lists (A szavazatok megoszlása a Lordok Házában a korona átruházásáról és más ügyekről, 1689–94-ben: tíz új jegyzék)
BIHR, t. 53. f. 127. 1980: máj. 56–87.
Eddig ismeretlen parlamenti listák ismertetése Lord Ailesbury irattárából.

KRIEGL, A.D.: Liberty and Whiggery in Early Nineteenth-Century England (Szabadság és liberális gondolkodás a 19. század elején Angliában)
JMH, 52. 1980:2. 253–278.
A cikk az angol liberális párt politikáját, és a szabadság eszméjének jegyében megvalósuló politikai manipulációt vizsgálja az 1830-as években.

HEESÖM, A.J.: The Northern Coal-Owners and the Opposition to the Coal Mines Act of 1842 (Északi szénbányatulajdonosok és az 1842-es Szénbányatörvény ellenzői)

IRSH, 25. 1980:2. 236–271.

Az 1842-es bányatörvény a nők és gyerekek foglalkoztatását tiltja el az angol bányákban. A törvény beiktatásától azt remélték, hogy bizonyos munkakörök így módon történő felszabadulásával a munkanélküliséget enyhítik. A törvény ellenzői az elbocsátott nők várható megélhetési gondjaira hivatkoztak, valamint rámutattak a bányákban dolgozó gyerekek jóltápláltságára.

YARMIE, A.H.: Employers' Organizations in Mid-Victorian England (Munkaadók szervezetei a közép-viktóriánus Angliában)

IRSH, 25. 1980:2. 209–235.

A cikk a szakszervezetek erejének megfékezése céljából létrehozott munkaadói szervezetek kialakulásának körülményeit kutatja az 1880-as évektől. A tanulmány a vasút és a hajógyártás, a textilipar, a bányászat és a vaskohászat területén létrejött szervezetekre terjed ki.

GUTZKE, D.W.: Rosebery and Ireland, 1898–1903: a reappraisal. (Rosebery és Írország, 1898–1903: újraértékelés.)

BIHR, t. 93. f. 127. 1980: máj. 88–98.

Angol belpolitikai küzdelmek az ír önkormányzat ügyében.

CURTIS, L.P., Jr.: Incumbered Wealth: Landed Indebtedness in Post-Famine Ireland (Terhelt gazdagság: földbirtokadósságok az éhínség utáni Írországbán)

AHR, 85. 1980:2. 332–367.

A cikk a 19. századi Írország különböző nagyságú földbirtokain folytatott gazdálkodást elemzi, és kapcsolatot keres a terméshozamok, a rentabilitás, a fizetőképesség és földbirtokos réteg társadalmi hanyatlása között, valamint a járadékból élők és a bérlek érdekellentétei és a politikai zavargások között.

DUNBABIN, J.P.D.: British elections in the nineteenth and twentieth centuries, a regional approach. (Angol választások a tizenkilencedik és huszadik században – regionális megközelítés.)

EHR, t. 95. f. 375. 241–267.

A választási eredmények vidékenkénti eltéréseit befolyásoló tényezők – a helyi tradíciók, osztály- és vallási szempontok befolyása.

BULGÁRIA

HOPPE, H.J.: Politik und Geschichtswissenschaft in Bulgarien 1968–1978. (Politika és történettudomány Bulgáriában 1968–1978. között.)

JGO, 28. 1980:2. 243–286.

A történettudomány és politika összefüggésével kapcsolatban a következő területeket érinti a szerző: 1968–78. közötti pártdirektívák; intézmények, személyek, új módszerek, új kutatási területek; a jubileumok, mint a bolgár tör-

ténettudomány motorjai; változások a párt-, és forradalomtörténetírásban; a párt „klasszikusainak” képe; a makedónkérdés; viták, konferenciák.

PETROV, M. – SZTOJANOV, Iv.: Politika na p"rvoto b"lgarszko pravitelstvo szled Oszvobozenieto (juli-noemvri 1897 g.) (A Felszabadulás utáni első bolgár kormány politikája (1879. júl–nov.)

IP, 1980:2. 22–43.

Az 1879. júl. 5-én megalakult kormány programjának, rendeleteinek elemzése a levéltári források alapján.

CSEHSZLOVÁKIA

CHARVÁTOVÁ, K.: Hospodářství oseckého kláštera v první polovině 14. století (Az oseeki kolostor gazdálkodása a 14. század első felében)

ČCH, 28. 1980:2. 239–258.

A cikk a Csehország északnyugati részében – Duchcov mellett – a 12. század végén alapított cisztercita kolostor gazdálkodásáról ad áttekintést; a kolostor elsősorban gabonatermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozott, de igen fejlett volt a kézműipara is; a gabonából megtermelt felesleget Szászországban értékesítették.

POŠVÁŘ, J.: Moravské hornictví podle popisu Ludvíka z Rödderstthalu (A morvaországi bányászat L. Rödderstthal 1796-ból származó feljegyzései alapján)

DVT, 13. 1980:2. 96–105.p.

A 16. sz. közepétől a 18. sz. 70-es éveinek végéig meglévő állapotokról tájékoztat a leírás.

POTEMRA, M.: Slovenská otázka v európskom kontexte v rokoch 1901–1914 (Szlovák kérdés az 1901–1914. közötti európai összefüggésekben)

HČ, 28. 1980:2. 210–237.

Az európai közvélemény a szlovák kérdéssel a 19. sz. végétől kezd megismerkedni. A cikk a nyugat-európai államoknak az Osztrák-Magyar Monarchia államszövetséggé való átszervezése, s ezen belül pedig a szlovákok helyzete iránt tanúsított politikájával foglalkozik.

KREMPA, I.: Rolnické hnutí na Zakarpatsku v první polovině roku 1921 (Parasztmozgalom a Kárpátalján 1921 első felében)

ČCH, 28. 1980:2. 216–238.

A csehszlovák burzsoá pártoknak, de elsősorban az ukrán Internacionalista Szocialista Pártnak és a cseh agrárpártnak az ukrán parasztság megnyeréséért folytatott küzdelmével foglalkozik a cikk, de kitér azoknak az erőfeszítéseknek a taglalására is, amelyeket ezek a pártok – a későbbiek folyamán a kommunista párt is – a többnyire még ösztönös küzdelmet folytató parasztság megszervezéséért kifejtettek. Ebben az időszakban az ukrán nincstelen paraszt-tömegekre a legnagyobb befolyása az Internacionalista Szocialista Pártnak volt.

BAUCH, V.: Vývin slovenského poľ'nohospodárstva a roľ'níctva od roku 1918 do Košického vládného programu (A szlovák mezőgazdaság és a parasztság fejlődése 1918-tól a Kassai Kormányprogramig)
HČ, 28. 1980:2. 252–279. p.
A cikk első része az 1918-tól 1939-ig, a második része pedig az 1939–1945. közötti időszakot öleli fel.

FRANCIAORSZÁG

DILLER, G.T.: Robert Artois et l'historicité des Chroniques de Froissart. (Robert d'Artois és Froissart krónikájának történetisége)

MA, 86. 1980:2. 189–216.

A százéves háború kezdeteire utaló epizód történeti torzításai a krónika második szerkesztésében – Robert d'Artois portréja és a kor mentalitása Froissart ábrázolásában.

SALMON, J.H.M.: Cicero and Tacitus in Sixteenth-Century France (Cicero és Tacitus a 16. századi Franciaországban)

AHR, 85. 1980:2. 307–331.

Cicero a 16. század elején a francia humanisták eszményképe volt, a század végére azonban szerepét Tacitus vette át. Tacitus népszerűsége – a szerző szerint – nem annyira a vallási mozgalmak felélénkülésének, mint annak a ténynek volt köszönhető, hogy a polgárság előtt is világossá vált az abszolutista államapparátusban való részvétel kilátástalansága.

LEBRUN, F.: Les crises démographiques en France aux XVIIe et XVIIIe siècles (Demográfiai krízisek Franciaországban a 17–18. sz.-ban)

AESC, 35. 1980:2. 205–234.

A 17–18. sz.-i franciaországi demográfia egyik legfontosabb vonása a válságok rendszeres ismétlődése. Ezeket elsősorban az éhínség, betegségek és a háborúk okozták. Ezeknek a válságoknak a hatása nemcsak a mortalitásban, hanem a házassági rátákban és a népesség reprodukciójában is érződik.

POUSSOU, J.-P.: Les crises démographiques en milieu urbain: l'exemple de Bordeaux. (Demográfiai krízisek városi környezetben: Bordeaux példája)

AESC, 35. 1980:2. 235–252.

LJUBLINSZAKAJA, A.D.: Kresztjanszkie voszsztanija na Jugo-Zapade Francii v 30-h godah XVII v. (Parasztfelkelések Franciaország dél-nyugati részén a 17. sz. 30-as éveiben)

NNI, 1980:4. 58–74.

A poszthumusz publikáció a szerzőnek a XV. Nemzetközi Történetsszorongreszusra készített előadása.

MINOIS, G.: L'enseignement secondaire en Bretagne à la fin de l'Ancien Régime: l'exemple de Tréguier. (A középiskolai nevelés Bretagneban az Ancien Régime végén: Tréguier példája)

- RH, 534. 1980: ápr.–jún. 297–317.
 A tréguieri kollégiumra vonatkozó legfontosabb forrás egy registrum, amely 1779–1791. között közli a tanulók nevét, származási helyét, a kollégiumi szabályzatot, az órarendet, a tanulókról alkotott tanári véleményt, a tanulmányi eredményeket. Fennmaradt egy krónika is az intézet életének eseményeiről.
 – A kollégium főleg a papi szemináriumra készített elő, a teológiai és az erkölcsi nevelés dominált. A színvonal középszerű. 1780-tól a felvilágosodást terjesztő brosurákat koboznak el. 1791. júliusában a kollégium bezárt. Legfőbb irányítója, az érsek emigrált, miután tiltakozott a papság polgári alkotmánya ellen.
- GAUTHIER, F.: Le système agraire communautaire picard (A pikárd közösségi földrendszér)
 AHRF, 52. 1980:2. 181–204.
 A közösségi földrendszér újjástrukturálódása a francia forradalom első éveiben Picardia területén.
- RAO, A.-M.: La Révolution française et l'émigration politique. Les réfugiés italiens en 1799. (A francia forradalom és a politikai emigráció. Olasz menekültek 1799-ben)
 AHRF, 52. 1980:2. 225–261.
 A francia forradalom eszméinek hatása az olasz emigrációra. A Direktórium Olaszországgal kapcsolatos politikája.
- SCHNAPPER, B.: La correction paternelle et le mouvement des idées au dix-neuvième siècle (1789–1935). (Az apai nevelés és az ideológiai mozgalmak a 19. században [1789–1935])
 RH, 534. 1980: ápr.–jún. 319–349.
 Az uralkodó nevelési elv posszibilis jogot ad az atyának, hogy gyermekét büntesse. Franciaországban ez a büntető hatalom sokkal kiterjedtebb, mint a többi európai országban. Ez a nevelési elv sikeresnek volt mondható, és egészen az I. világháborúig tartotta magát. Szívesebben beszéltek az igazságos atyáról, mint a mártír gyerekről. Az atyai hatalomban az állam és a család közti kapcsolat tükröződött. A hivatalos ideológia az atyai hatalom legitimitását hangsúlyozza (az Ótestamentumra támaszkodva). A liberálisok is elismerik az atyai hatalom pozitív oldalait. Csak 1935-ben szüntette meg egy törvény az atya korlátlan hatalmát gyermeke fölött.
- BEZSZMERTNÜJ, Ju. L.: Ludzie i imiona. Z badań nad demografią wsi francuskiej IX w. (Emberk és nevek. A 9. századi francia falu demográfiájának vizsgálataiból)
 KHKM 28. 1980:2. 179–199.
 A szovjet kutató vizsgálatának tárgya a frank állam ama része, melyből később Franciaország alakult ki. Elemzi az egyházi és világi nagybirtok földesúri függésben élő népeinek koncentrációját, a parasztsalád struktúráját és számárányát, a nők helyzetét a parasztsaládon belül.

CHARLE, C.: Le recrutement des hauts fonctionnaires en 1901. (A magas rangú funkcionáriusok társadalmi eredete 1901-ben)
AESC, 35. 1980:2. 380–409.
613 városi tisztségviselő társadalmi eredetének tanulmányozása Franciaországban. A szerző azt a következtetést vonja le, hogy a társadalmi mobilizáció erre az időszakra lelassult a 19. sz.-elejihez viszonyítva.

HARTIG, I.: Communautés taisibles et Code civil (Hallgatag közösségek és a Polgári Törvénykönyv)
AHRF, 52. 1980:2. 205–215.
A Thiers vidékén lévő fausi közösségek bomlásnak indulása a 19. sz. elején.

MEIRION JONES, G.I.: La ricerca sull'architettura rurale in Francia (Kutatások a franciaországi népi építkezéssel kapcsolatban)
A rokon diszciplínák különböző megközelítési szempontjai és módjai — közös kutatások összehangolásának, új módszer kialakításának szükségessége.

LENGYELORSZÁG

KAJZER, L.: O wiezy, kamienicy i kasztelu w Polsce XVI wieku. (A torony, a kőház és a kastély a 16. századi Lengyelországban)
KHKM, 28. 1980:2. 231–246.
Az írásos források és a régészeti adatok összevetése a nemesi lakóház rekonstrukcióját illetően.

KOŁODZIEJ, J. — MITOSEK, H.: Plony niektórych roślin uprawnych w Królestwie Polskim w 1895 roku (według danych „Zachodniej Sieci stacji rolniczo-meteorologicznych”).
(A Lengyel Királyságban termesztett néhány növényfajta terméseredménye 1895-ben, a földműves-meteorológiai állomások Nyugati Hálózatának adatai szerint).
KHKM, 28. 1980:2. 223–230.
A cári Oroszországban 1884-ben indult meg és épült ki a mezőgazdasági meteorológiai szolgálat. Ennek nyugati hálózatába tartozott a kongresszusi Lengyelország is. A statisztikák a gabonafélékre és a burgonya terméseredményeire adnak felvilágosítást.

PAZDUR, J.: Początki reklamy fabrycznej w Polsce. (A gyári reklám kezdetei Lengyelországban).
KHKM, 28. 1980:2. 211–221.
A kereskedelmi reklám már a 18. században megjelent Lengyelországban, a nagy fellendülést azonban a 19. század első felében a litográfia meghonosodása hozta, amelynek segítségével nagy példányszámban állíthattak elő képes árajegyzékeket.

MAGYARORSZÁG

BINDER, G.: Des Verhältnis der Nachbarschaften zur Kirche bei den Siebenbürger Sachsen. (A szomszédsági közösségek viszonya az egyházhoz az erdélyi szászoknál)
ZSL, 3. 1980:2. 114–119.

ADAM I.: Contribuții privind capitalul străin în industria Transilvaniei în preajma primului război mondial (Adalékok az Erdélyben befektetésre kerülő idegen tőkéhez, az első világháború előtt)
RI, 33. 1980:2. 299–317.
A tanulmány készítője főleg magyar források alapján dolgozott. Véleménye szerint a külföldi, főleg magyar és osztrák tőke a nemzeti elnyomás eszköze volt.

SEEWANN, G.: Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. (A magyarországi németiség a két világháború között a háború utáni nemzetközi irodalom tükrében)
SA, 22–23. 1979–1980. 128–151.
A magyarországi német nemzetiség 1919. és 1941. közötti helyzetét mutatja be a szerző, megjelent könyvek, monográfiák, tanulmányok alapján. Hazai szerzők közül Tilkovszkyra hivatkozik a legtöbbet.

NÉMETORSZÁG

ISENMANN, E.: Reichsfinanzen und Reichssteuern im 15. Jahrhundert. (Birodalmi pénzügyek és birodalmi adók a 15. században)
ZHF, I. rész. 7. 1980:1. 1–76. II. rész: 7. 1980:2. 129–218.
A könyvméretű tanulmány, amely átfogó és részletes képet nyújt a Német Birodalom pénzügyi helyzetéről a 15. században, a következők alfejezetekre oszlik: Háborús pénzügyek és adófejlődés: Birodalmi pénzügyek a középkor végén: Pénzügyek III. Frigyes uralkodása alatt; Birodalmi reform és az adózási gondolat; Általános birodalmi adók 1427–1495: a „közpfnennig” a 16. században.

AUSTENSEN, R.A.: Austria and the „Struggle for Supremacy in Germany”, 1848–1864 (Ausztria és a „felsőbbbségre törekvés Németországban”, 1848–1864)
JMH, 52. 1980:2. 195–225.
A szerző a cikkben megjelölt időszakban megvalósuló német egységesítő politikát elemzi. Véleménye szerint Metternich megjósolta, hogy a porosz vezetés alatt egyesülő német birodalom Európa számára veszélyt jelentene.

RITTER, G.: Staat und Arbeiterschaft in Deutschland von der Revolution 1848/49

bis zur nationalsozialistischen Machtergreifung (Állam és munkásság Németországban az 1848/49-es forradalomtól a nemzeti-szocialista hatalomátvételig) HZ, 231. 1980:2. 325–368.

Az állam, a munkásság és a munkásmozgalom közötti erőtér bemutatása a címben jelzett időszakban. A szerző érinti a politikai vezetésnek a munkásságról – és szervezeteik kezeléséről alkotott elképzeléseit, szocialista teoretikusok és munkásvezetők államról alkotott felfogását. Konkrét szituációkban vizsgálja a két tényező kölcsönhatását, a munkásság helyzetét, gondolkodását, stb.

DROZ, J.: Histoire de l'Allemagne au dix-neuvième siècle. (Németország története a 19. században)

RH, 534. 1980: ápr.–jún. 463–495.

Elemzi – szemleszerű áttekintésben – a francia forradalom németországi hatásával, az 1848. évi forradalommal, a német egység kialakulásával, a második birodalommal foglalkozó műveket. A bibliográfiai kalauz német, angol, francia nyelvű, 1974–1979. között megjelent műveket ismerteti.

WINDELBAND on history and natural sciences (Classics in the Philosophy of History Series) (Windelband a történelemről és a természettudományokról) HT, 19. 1980:2. 165–185.

A 19. sz.-i német szellemi élet – Windelband filozófiai előadásai.

MAEHL, W.H.: German Social Democratic Agrarian Policy, 1890–1895, Reconsidered (Az 1890–1895-ös német szociáldemokrata agrárpolitika újraértékelése) CEH, 13. 1980:2. 121–157.

A cikk az 1890–1895-ös német szociáldemokrata agrárpolitikának a német parasztság szemléletére gyakorolt hatását mutatja be, és foglalkozik a német agrárpolitikát meghatározó 1895-ös breslaui egyezmény gyakorlati végrehajtásának sikertelenségével is.

MALICH, U.: Zur Entwicklung des Reallohns im ersten Weltkrieg. (A reálbér fejlődéséhez az első világháborúban)

JW, 1980:2. 55–70.

A munkásosztály helyzetének kutatása tekintetében a reálbének nagy jelentősége van. A szerző a német munkások első világháború alatti reálbérének változását elemzi.

SCHÖDL, G.: Varianten deutscher Nationalpolitik vor 1918. Zur politischen Organisation und Programmbildung deutscher Minderheiten in Ost- und Südosteuropa. (A német nemzeti politika változatai 1918. előtt. A német kisebbségek politikai szervezeteihez és programjuk kialakulásához Kelet- és Délkelet-Európában)

SA, 22–23. 1979–1980. 104–127.

A szerző a következő variánsokat tárgyalja, megvilágítva keletkezési körülményeiket, funkcióikat, programjaikat, fő politikai-ideológiai jellemzőiket:

1. bismarcki-vilmosi; 2. nemzeti-liberális; 3. „népi”-„alldeutsch” („összné-

met”); 4. német-nemzeti; 5. Schönerer-féle allddeutsch; 6. „Schutzverein”. Természetesen a cikk érinti a magyarországi német nemzetiséget is.

BAILEY, S.: The Berlin Strike of January 1918 (Az 1918. januári berlini sztrájk) CEH, 13. 1980:2. 158–174.

A cikkíró a történészek által gyakorta elhanyagolt 1918. januári berlini sztrájk háttérét kutatja. Véleménye szerint az említett sztrájk az 1918–20-as forradalomnak nemcsak az előfutára, hanem egyik kiváltó oka is volt.

MAZZA, M.: Crisi tedesca e cultura classica: intellettuale tra reazione e rivoluzione (Német krízis és klasszikus kultúra: entellektüellek a reakció és a forradalom között)

SSt, 21. 1980:2. 255–272.

A weimari német köztársaság (1918–33) értelmiségének ideológiai összeütközései – az egyetemi kultúra és a politika főbb irányvonalai.

HILDEBRAND, K.: Nationalsozialismus ohne Hitler? Das Dritte Reich als Forschungsgegenstand der Geschichtswissenschaft. (Nemzetiszocializmus Hitler nélkül? A Harmadik Birodalom, mint a történettudomány kutatási tárgya) GWU, 31. 1980:5. 289–304.

1979-ben Angliában a londoni Deutsche Historische Institut ülést rendezett „A Harmadik Birodalom uralmi rendszere és társadalma” címmel. A cikk az ülés legfontosabb referátumait elemzi, és az ott felvetett kérdéseket tárgyalja.

OLASZORSZÁG

ENZENSBERGER, H.: Der „böse” und der „gute” Wilhelm. Zur Kirchenpolitik der normannischen Könige von Sizilien nach dem Vertrag von Benevent (1156) (A „gonosz” és „jó” Vilmos. A szicíliai normann királyok egyházpolitikájához a beneventi szerződés (1156) után)

DAEM, 36. 1980:2. 385–432.

I. „gonosz” Vilmos (1154–1166) és II. „jó” Vilmos (1166–1189) szicíliai királyok egyházpolitikai praxisának bemutatása.

LEPRE, A.: Azienda feudale e azienda agraria nel Mezzogiorno continentale fra '500 e '800. (Feudális birtok és agrárbirtok Délitália kontinentális részén 1500. és 1800. között)

QS, t. 15. 1980: ápr. 21–38.

A kapitalista elemek vizsgálata az egyes gazdaságok számadásai kutatásával – Délitália gazdasági-társadalmi struktúrája az adott korszakban – a kapitalista átalakulás késlekedése a termelékenység növekedése ellenére – a ciklusok trendjei, a termelési technikák, a beruházások és a jövedelmek összefüggései.

MALANIMA, P.: Industria e agricoltura in Toscana tra Cinque e Seicento (Ipar és mezőgazdaság Toscanában a 16–17. sz. között)

SSt, t. 21. 1980:2. 281–310.

A firenzei textilipar hanyatlása és háttérbe szorulása a holland és angol konkurenciával szemben – a felesrendszeren alapuló agrárgazdálkodás összefüggése a gyapjú- ill. selyemszövőiparral.

GULLINO, G.: I patrizi veneziani di fronte alle proprietà feudale (secoli XVI–XVIII.) Materiale per una ricerca. (A velencei patriciusok és a feudális birtok. 16–18. sz. Kutatási anyag)
 QS, t. 15. f. 43. 162–192.
 A feudális hatalom és presztízs profithoz és tisztségviseléshez való kötése Velencében – a földbirtok iránti kereslet hiánya – a patricius társadalom gazdasági-szociális struktúrája.

ANGELI, S.: Banchieri e commercianti di sete a Milano nel periodo della Restaurazione (Bankárok és selyemkereskedők Milanóban a restauráció korában)
 SSz, t. 21. 1980: ápr.–jún. 331–338.
 Ipari, kereskedelmi és agrárforradalom Lombardiában a 19. sz. második negyedében.

KOMOLOVA, N.P. – FILATOV, G.Sz.: Pal'miro Tol'jatti: vüdajuscisjszja dejatel' ital'janskogo i mezsdunarodnogo kommuniszticeszkogo dvizsenija (Palmiro Togliatti, az olasz és a nemzetközi kommunista mozgalom kiemelkedő személyisége)
 NNI, 1980:4. 75–92.
 A politikai életrajz Togliatti életútját születésétől (1893) kíséri figyelemmel. – A folytatásos tanulmány e számban 1937-ig jut el.

WEBSTER, R.: Una speranza rinviata. L'espansione industriale italiana e il problema del petrolio dopo la prima guerra mondiale. (Be nem teljesült reménység. Az olasz ipar fellendülése és az olajprobléma az első világháború után)
 SCo, t. 11. 1980:2. 219–282.
 A világháború alatti technikai fellendülés további lehetőségei, előfeltételei – a politika és az olasz technológia kapcsolatai.

SARTI, R.: Lavoro e capitale nel declino dello Stato liberale in Italia: una prospettiva sociale sulla crisi di Matteotti. (Munka és tőke a liberális állam hanyatlása idején Olaszországban: a Matteotti-féle krízis szocialista perspektívái)
 SCo, t. 11. 1980:2. 283–304.
 Olasz bopolitika a fasizmus uralomrajutása előtti korszakban.

ROMÁNIA

BERZA, M.: Quelques remarques sur le culture roumane du 'Moyen Age (Néhány megjegyzés a középkori román kultúrával kapcsolatban)
 ES–EE, t. 18. 1980:2. 177–181.

Az ortodoxizmuson keresztül a bizánci; a katolicizmuson és a protestantizmuson keresztül az európai; és nyelvén keresztül a szláv hatást ötvözi egészszé a román kultúra.

MIOC, D.: *Preșurile din Țara Românească în secolele XV–XVI. și dinamica lor.* (Árak alakulása és dinamizmusa Havasalföldön a 15–16. században)

RI, t. 33. 1980:2. 317–327.

Részletes kimutatás a mezőgazdasági termékekről, a házak, házhelyek, üzletek stb. áráról.

SERRE, E.: *I fondi archivistici sulla Romania esistenti presso il Ministro degli esteri* (A külügyminisztériumban található, Romániára vonatkozó levéltári források)

SCo, t. 11. 1980: április. 305–317.

Az 1859–1914. közötti forrásanyag ismertetése.

PAUN, N.: *Aspecte ale problemei capitalului străin în industria petroliera din România* (A külföldi tőke a román kőolajiparban)

SUB-B, 1980:2. 38–55.

A román kőolajipar az 1924-es törvény tükrében.

BOLINTINEANU, A.: *Recunoașterea și consolidarea pe plan internațional a guvernului revoluționar-democratic de dr. Petru Groza* (A Petru Groza vezette forradalmi-demokratikus kormány nemzetközi elismerése)

RI, t. 33. 1988:2. 271–285.

A Groza-kormány 1945. március 6. és 1946. január 1. között megszüldött nemzetközi helyzetét.

SPANYOLORSZÁG

DUFOURCQ, Ch-E. – GAUTIER-DALCHÉ, J.: *L'Espagne, de la conquête arabe au siècle d'Or* (travaux parus de 1969 à 1979) (Spanyolország az arab hódítás-tól az arany-századig [1969. és 1979. között megjelent művek])

RH, 534. 1980: ápr.–jún. 425–461.

Ismerteti a 8–16. század közötti időszakokkal foglalkozó kutatási központokat, a témáról rendezett kongresszusokat, a kutatáskor használható folyóiratokat, tanulmánygyűjteményeket, évkönyveket, atlaszokat. Elemzi a megjelent arab, muzulmán, keresztény forráskiadásokat és monográfiákat. Felsorolja az egyes tájegységek és városok történetéről írott műveket is.

GARRABOU, R. – SERRA, E.: *L'agricultura catalana nei secoli 16–20.* (A katalán mezőgazdaság a 16–20. században)

SSt, t. 21. 1980: ápr.–jún. 339–362.

A legutóbbi 18 év historiográfiája, főbb problémakörök szerint csoportosítva.

- GIL NOVALES, A.: Il problema della rivoluzione nel liberalismo spagnolo (1808 – 1868) (A forradalom problémája a spanyol liberalizmus korszakában)
RSI. t. 92. 1980: június 360–383.
A felvilágosodás Spanyolországban, a spanyol liberalizmus gyökerei – a forradalom ideológiája a korszak politikai gondolkozásában.

SZOVJETUNIÓ

- RÜBAKOV, B.A.: Gorod Kija (A Kij herceg által alapított város)
VI, 1980:5. 31–47.
A legősibb és legjelentősebb szláv város, Kiev alapításának történetéről.
- BOGOLJUBOV, A.N.: Roszsijszkaja nauka 18. veka (A 18. századi orosz tudomány)
VI, 1980:4. 82–94.
A természettudományos világkép tágítása – ez Nagy Péter korában a tudomány feladata.
- NIKITIN, N.I.: Voennoszluzsilüe ljudi i oszvoenie Szibiri v 18. veke (A katonai szolgáló népek és Szibéria bekebelezése a 18. században)
ISZSZSZR, 1980:2. 161–173.
A gyarmatosítás állami és szabad népi folyamatáról.
- LEPSZAKAJA, L.A.: Teatral'naja skola Seremetevüh vo vtoroj polovine 18. veka (A Seremetjev család színházi iskolája a 18. század második felében)
VMU, 1980:3. 46–56.
A felvilágosult arisztokrata család a maga szórakoztatására neveli a paraszt-művészeket.
- MÜLLER, M.G.: Russland und der Siebenjährige Krieg. Beitrag zu einer Kontroverse (Oroszország és a hétéves háború. Adalék egy vitához)
JGO, 28. 1980:2. 198–219.
Oroszország háborús motívumai, hadicéljai a hétéves háború (1756–63.) folyamán. A szerző szerint világos diszkrepancia áll fenn a háborúval kapcsolatos általános kutatások kérdésfeltevései és eredményei és a kelet-európai szempontú vizsgálódás eredményei között Oroszország szerepének megítélésében. Jelen tanulmány Kelet-Európa szemszögéből vizsgálja a kérdést.
- SZTEBLIJ, F.I. – TRUSZEVICS, Sz.M.: Szvjazi zapadno-ukrainszkijh zemel' sz Roszsziej v konce 18. – nacsale 20. veka (A nyugatukrajnai és oroszországi kapcsolatok a 18. század végétől a 20. század elejéig)
VI, 1980:4. 36–48.
A két szláv nép gazdasági, társadalmi, kulturális összehangolódásának folyamatát kíséri figyelemmel az írás.

- SZVETENKO, A.Sz.: Vsztopitel'naja sztat'ja, i Pokazanija komandira pugacsevszkoj gvardii (Bevezető és „A pugacsovi gárda-kapitány vallomása”)
VI, 1980.4. 95–103.
T. Mjasznyikov 1774. május 9-i vallomását először publikálja Szvetenko, aki magyarázataival is ellátta a jegyzőkönyvet.
- KON'KOV, N.L.: Promüszlovaja dejatel'noszt' Lomonoszovüh (A Lomonoszov család ipari tevékenysége)
ISzSzSzR, 1980.2. 157–161.
A több, mint fél-évszázados ipari és kereskedelmi tevékenységről az újonnan előkerült levéltári anyagok alapján.
- BATER, J.: Transience, Residential Persistence, and Mobility in Moscow and St. Petersburg, 1900–1914. (Átmenet, rezidenciális folytonosság és mobilitás Moszkvában és Szentpétervárott, 1900. és 1914. között)
SR, 39. 1980.2. 239–254.
A szerző az oroszországi urbanizációs folyamat dinamikáját, valamint a társadalmi mobilitás következményeit követi nyomon az adott két város századeleji fejlődésében.
- BOHANOV, A.N.: Birzsseva preszsza Roszszii (Tőzsde-sajtó Oroszországban)
ISZSZSZR, 1980.2. 134–144.
Néhány speciális újság és folyóirat a finánc-tőke oroszországi terjedését tükrözi.
- MOSSE, W.E.: Aspects of the Tsarist bureaucracy: the State Council in the late nineteenth century. (A cári bürokrácia sajátosságai: az államtanács a 19. sz. vége felé)
EHR, t. 95. f. 374. 1980. ápr. 268–292.
A cári államtanács struktúrájának, működésének szociológiai vizsgálata – politikai funkciója és korlátai.
- POLJAKOV, Ju.A. — KISZELEV, I.N.: Csiszlenoszt' i nacional'nij szosztav naszelenija Roszszii v 1917 godu (Oroszország lakosságának nemzetiségi és számszerű összetétele)
VI, 1980.6. 39–49.
Az 1926-os összeírás retrospektív felhasználásával következtetnek a szerzők az 1917-es év adataira. Megállapításukat 6 táblázattal dokumentálják.
- SOLOMON, P.: Soviet Penal Policy, 1917–1934: a Reinterpretation (Az 1917–1934. közötti szovjet büntetőpolitika újraértékelése)
SR, 39. 1980.2. 195–218.
A szerző véleménye szerint a korai szovjet kriminálpolitikára vonatkozó adatok feltárása a sztálini uralom alatt érvényesülő büntetőjogot és ítélkezési gyakorlatot új megvilágításba helyezi. A méltányosságon alapuló differenciált büntetési rendszer, valamint a társadalmi szervezés terén megvalósuló önkény közötti anomália megfejtése további kutatásokat igényel.

SZELIVERSZTOVA, L.N.: Vozdejsztvie szel'szkohozajsztvvennoj kooperacii na razvitie bednjackogo hozjajsztva v 20-e godü (A mezőgazdasági szövetkezetek hatása a szegényparaszti gazdaságok fejlődésére a 20-as években) VMU, 1980:2. 17–26.

A szociális és gazdasági átalakulás – út a szocializmus felé.

HAYES, N.: Kazem-Bek and the Young Russians' Revolution (Kazem-Bek és a fiatal oroszok forradalma) SR, 39. 1980:2. 255–268.

Kazem-Bek a nyugati emigrációban élő radikális jobboldali „Fiatal Oroszok” pártjának vezetője, aki Sztálin hatalomra kerülését mint a neomonarchista restauráció kezdetét üdvözlölte.

TOLUBKO, V.F.: Szovetszkij Szojuz – resajuscasja szila razgroma fasizma (A fasizmus megsemmisítésének döntő ereje a Szovjetunió) VI, 1980:4. 21–35.

A párt-vezette szovjet fegyveres erők győzelmes útjának állomásait kíséri figyelemmel a hadsereg-tábornok.

PORTNOV, V.P.: V.I. Lenin i sztanovlenie revoljucionnoj zakonnoszti v pervüe godü Szovetszkij vlaszti (Lenin és a forradalmi törvényesség kialakulása a Szovjet hatalom első éveiben)

ISzSzsR, 1980:2. 46–55.

A szerző levéltári és más anyagok alapján cáfolja a terrortól, a repressziótól, a jogtalanságról szóló polgári vádaskodásokat. Az 1917–20-as éveket elemzi.

OVCSARENKO, I.M.: V.I. Lenin i podgotovka szovetszkij voennüj kadrov vüzej kvalifikacii (Lenin és a szovjet katonai káderek magas szintű képzése)

ISzSzsR, 1980:2. 56–73.

Hogyan zajlott le 1918–1920-ban a tisztiiskolák átszervezése és az új kiképzés beindulása.

INDIA

GOREV, A.V. – ZIMJANIN, V.M.: Dzsavaharlal Neru: sztranicü zszni i politiceszkoj dejatel'noszti (Javaharlal Nehru élete és politikai tevékenysége)

NNI, 1980:4. 93–109.

A politikai életrajz a Nehruval kapcsolatos, egyes, jelentős fejleményekre tér ki (1889-től a második világháború éveigi). A tanulmány 2. része az 1980:5-ös számban található.

ARNOLD, D.: Industrial Violence in Colonial India (Ipari erőszak a gyarmati Indiában)

CSSH, 22. 1980:2. 234–255.

A szerző az 1947. előtti indiai ipari fejlődéssel párhuzamosan kibontakozó

munkásmegmozdulásokat, sztrájkokat, tüntetéseket, stb. veti össze a Gandhi által meghirdetett erőszakmentességgel.

USA

ARGERSINGER, P.H.: „A Place on the Ballot”: Fusion Politics and Antifusion Laws („A szavazócédula beosztása”: egyesülési politika és egyesülésellenes törvények)

AHR, 85. 1980:2. 287–306.

A cikk a 19. század végén, az USA egyes államaiban érvényesülő választási gyakorlatot elemzi. A különböző pártok politikai egyesülését némely állam választási törvényekkel korlátozta. A törvényi szabályozás a szerző véleménye szerint korlátozta a szavazók akaratának érvényre juttatását.

*Olasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185—604
V. Szabadsajtó u. 6.	184—840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843—160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314—334
I. Bem u. 9.	352—346
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181—401
József nádor tér 1.	185—850
CORVIN Áruház	335—551
Lenin krt. 17.	423—551
Hegedűs Gyula u. 43.	491—505
Baross u. 59.	131—286
SKÁLA Áruház	852/222/28
Petőfi Sándor u. 17.	189—013
Rákosfalva park 3/c (XV.)	847—274
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	116—269

